

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 0001991 7

Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
Victoria College

Pānini's

acht Bücher

GRAMMATISCHER REGELN.

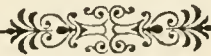
Herausgegeben und erläutert

von

Dr. OTTO BÖHTLINGK.

Band I.

Pānini's Sūtra's mit Indischen Scholien.

B o n n.

H. B. K Ö N I G.

1839.

Mit Sanscrit-Typen des Verlegers.

PK
512
1839
bd. 1.

Gedruckt bei Franz Baaden.

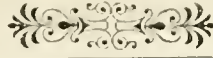
अष्टकं पाणिनीयं

पाणिनिमुनेः सूत्राणि पण्डितद्वयविरचितव्याख्यान-
सहितानि

बोधलिङ्गाभिधेन शोधितानि

रेणाख्यनदतीरस्थे बोधनाम्नि नगरे
मुद्रितानि

संवत्सरे १८३१

श्रीगणेशाय नमः

येनात्तरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकर्षणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ १ ॥

येन धोता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ २ ॥

अ इ उण् ॥ १ ॥ ऋ लृक् ॥ २ ॥ ए ओङ् ॥ ३ ॥

ऐ औच् ॥ ४ ॥ क् य व रट् ॥ ५ ॥ लण् ॥ ६ ॥

ज म ड ण नम् ॥ ७ ॥ त भञ् ॥ ८ ॥ घ ठ

धप् ॥ ९ ॥ ज व ग ड दप् ॥ १० ॥ ख फ ह ठ थ

च ट तव् ॥ ११ ॥ क पय् ॥ १२ ॥ श ष स्र ॥ १३ ॥

हल् ॥ १४ ॥

इति शिवसूत्राणि । आदिरन्येनेत्यनेनैकवाक्यत्वात् संज्ञागूत्राण्येतानि । संज्ञा-
णादिः ॥

वृद्धिरद्वैच् ॥ १ ॥

आ ऐ औ एते वृद्धिसंज्ञाः स्युः ॥ आङ् ॥ ऐङ्किः ॥ औपगवः ॥

अदेङ् गुणः ॥ २ ॥

अ ए ओ एते गुणगङ्गाः न्युः ॥ अर्ति ॥ इति ॥ आचति ॥

इको गुणवृद्धी ॥ ३ ॥

चप्रचन्दन वत्र गुणवृद्धी विधीयते तत्रैक इति पद्वयन्तं पदम्पतिदन्तं ॥ तरति ॥
नार्ति ॥

न धातुलोप आर्धधातुके ॥ ४ ॥

धातुजलोपनिमित्त आर्धधातुके पर इको ये गुणवृद्धी प्राप्तन्तं न भवतः ॥
लोलुवः ॥ पोपुवः ॥ गरुगृहः ॥

क्विडति च ॥ ५ ॥

मिक्किन्डिन्निमित्तं इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः ॥ मित् । निष्पुः ॥ कित् ।
मिन्तः ॥ डित् । चिन्तः । मृदः । मृदात् ॥

दीधीवेवीढां ॥ ६ ॥

दीधीवेवोदिट्श गुणवृद्धी न स्तः ॥ आदीध्वनं । आदीध्वकः ॥ आवेधनं ।
आवेध्वकः ॥ इट् । भविता ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ ७ ॥

स्वरैरव्यवहिता हलः संयोगगङ्गाः न्युः ॥ कुक्कुट ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ ८ ॥

मुखसहितनानिकयाच्चार्यमाणोऽनुनासिकः स्यात् ॥ ङानः । गङ्कर्ता ॥

तुल्यास्यप्रयत्नसंवरणं ॥ ९ ॥

तालवादिग्यानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्च यस्य येन तुल्यं तद्वर्णद्वयं नियः संवरणं स्यात् ॥
दाण्डानयनं ॥

अथ स्यान्प्रयत्नचित्रकः

वर्णाः

तदङ्काः

स्यान्तानि

अ क ख ग घ ङ ए

॥ ७ ॥

एषां

कण्ठः

इ च छ ज क ख ग घ

॥ ८ ॥

एषां

तालु

क ट ठ ड ढ ण र ष	॥ ८ ॥	एषां	मृत्रा
लृ त थ द ध न ल स	॥ ८ ॥	एषां	दन्ताः
उ प फ ब्र भ म	॥ ६ ॥	एषां	ओष्ठौ
ए ऐ	॥ ७ ॥	अनयोः	कण्ठतालु
ओ औ	॥ २ ॥	अनयोः	कण्ठोष्ठं
व	॥ १ ॥	अस्य	दन्तोष्ठं

वर्णाः

तदङ्काः

आभ्यन्तरप्रयत्नाः

क ख ग घ ङ	}	॥ २५ ॥	एषां	स्पृष्टं
च छ ज क ङ				
ट ठ ड ढ ण				
त थ द ध न				
प फ ब्र भ म	}	॥ ३ ॥	एषां	रिपत्स्पृष्टं
य र ल व				
अ इ उ ऋ लृ				
ए ओ ऐ औ				
श ष स ह	}	॥ १३ ॥	एषां	विवृतं
अ				
अ				
अ				

॥ इति सवर्णसंज्ञोपयुक्ताः स्थानप्रयत्नाः ॥

वर्णाः

तदङ्काः

स्थानानि

ऋक् एव इति	}	॥ २ ॥	एतयोः	जिह्वामूलं
जिह्वामूलीयौ				
ऋक् एव इत्यु-	}	॥ २ ॥	एतयोः	ओष्ठौ
पध्मानीयौ				
अ म उ ण न अं	}	॥ २६ ॥	एषां	नासिका
इत्यनुस्वारः यमाः				
अः इति विसर्गः	}	॥ १ ॥	अस्य	आश्रयस्थानानि
वर्गेष्वध्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्यं				

प्रसिद्धः ॥ २० ॥

वर्णाः	तद्धाः	वाह्यप्रयत्नाः
खफट्ठयच्चटतकपा एतयनाः षकपौ विसर्गः प्रपसाः	} ॥ २६ ॥	एषां विचारश्चागाधोपाः
एयवर्लजमङ्गान - कभयठयत्रगउदा एतयनाः खरानुवाराः	} ॥ ३० ॥	एषां गंवार्नादोपाः
कचटतपगजउद्व - उजणननास्तयमा यर्लवाः खराः	} ॥ ३८ ॥	एषां अल्पप्रागाः
खड्ढयफयकाठयमा एतयनाः प्रपसा अनुस्वा - र्विसर्गकपाः	} ॥ ३८ ॥	एषां महाप्रागाः
अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ	॥ ३ ॥	एषां उदात्तानुदात्तस्वरिताः

॥ इत्यान्तरृतम्यज्ञानापयुक्तस्यानप्रयत्नाः ॥

आन्तरृतम्यविचारं सवर्णगंज्ञोपयुक्तस्यानप्रयत्ना अपि ग्राह्याः ॥

॥ इति स्यानप्रयत्नविचक्रः ॥

नाज्जालौ ॥ १० ॥

आकारगहितो ऽच् हल् च नियः सवर्णो न स्तः ॥ दधि हरति । दधि
 जीतं । दधि पठं । दधि सान्द्रं ॥

ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यं ॥ ११ ॥

ई उ ऋ एतदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यगंज्ञं स्यात् ॥ हरी एतौ ॥ विष्णू र्गौ ॥
 गङ्गे अगू ॥ पंचने र्गौ ॥

अदसो मात् ॥ १२ ॥

अदःप्रवृत्तं चन्धिगकारात् पर ईदृदेतः प्रगृह्यगंज्ञाः स्युः ॥ अगो अत्र ॥ अगृ
 अत्र ॥ मात् किं । अगुके ऽत्र ॥

शे ॥ १३ ॥

अयं प्रगृह्यः स्यात् ॥ अस्मे इन्द्रावृहस्पती । अस्मे इति ॥

निपात एकाजनाङ् ॥ १४ ॥

आङ्भिन्नो ऽङ्गहपो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् ॥ अ अपेहि । इ इन्द्रः । उ उमेशः । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् ॥ अनाङिति किं । ईषदुष्णं । ओष्णं ॥

ओत् ॥ १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् ॥ ओहो ईशाः । ओहो इति । उताहो इति ॥

संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ १६ ॥

संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्यः स्याद्वैदिक इतौ परे ॥ विष्णो इति । विष्णाविति । विष्णा इति ॥

उजः ॥ १७ ॥

उजः प्रगृह्यसंज्ञा वा स्यादितौ ॥ उ इति । विति ॥

ऊँ ॥ १८ ॥

उज ऊँआदेशो वा स्यादितौ ॥ उ इति । विति । ऊँ इति ॥

ईदृतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १९ ॥

सप्तम्यर्थमात्रे वर्तमानमीदृदन्तं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् ॥ सोमो गौरीअधिष्ठितः ॥ तनूइति ॥ अर्थे किं । वाच्यः ॥

दाधा धुदाप् ॥ २० ॥

दाहपा धाहपाश्च धातवो वुसंज्ञाः स्युर्दाब्दैपौ विना ॥ उदाञ् दाण् दो देङ् उधाञ् धेद् । इत्येते गृहीतव्या न तु दाब्दैपौ न च दीङ् ॥ प्रणिदधाति । प्रणिद्यति । प्रणिधयति ॥ अदा-विति किं । दातं वर्हिः । अवदातं मुखं ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ २१ ॥

असहाय आदाविवान्त इव कार्यं स्यात् ॥ आभ्यां । एभिः ॥

तरुतमयौ घः ॥ २२ ॥

तरप् तनप् । एतौ घनञौ न्यः ॥ कुम्भारितरा । कुम्भारितमा ॥

बहुगणवतुडति संख्या ॥ २३ ॥

बहु गण वतु उति । एते संख्यासंज्ञाः स्युः ॥ बहुकः । गणशः । ताव-
त्कृत्वः । कतिधा ॥

षणान्ता पट् ॥ २४ ॥

षान्ता णान्ता च संख्या पट्मञ्ज्ञा स्यात् ॥ पट् । षण्णां ॥ पञ्च । पञ्चानां ॥

उति च ॥ २५ ॥

उत्यन्ता संख्या पट्मञ्ज्ञा स्यात् ॥ कति । कतीनां ॥

क्तवतू निष्ठा ॥ २६ ॥

एतौ निष्ठामञ्ज्ञौ क्तः ॥ कृतः । लूनः ॥ कृतवान् । लूनवान् ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ २७ ॥

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनाममञ्ज्ञानि स्युः ॥ सर्वे । सर्वस्मै । सर्वस्मात् ।
सर्वस्मिन् । सर्वेषां ॥ तदन्तस्यापीयं मञ्ज्ञा । द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन
परममवर्त्रति ब्रह्म ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ॥ २८ ॥

दिगुपदिष्टे बहुव्रीहिसमासे सर्वादीनि वा सर्वनाममञ्ज्ञानि स्युः ॥ उत्तरपूर्वस्यै ।
उत्तरपूर्वास्यै ॥

न बहुव्रीहौ ॥ २९ ॥

बहुव्रीहिसमासे सर्वनाममञ्ज्ञा न स्यात् ॥ प्रियविश्वाय । त्वत्कपितृकः ॥

तृतीयासमासे ॥ ३० ॥

अत्र सर्वनाममञ्ज्ञा न स्यात् ॥ मानपूर्वाय । मानन पूर्वाय ॥

द्वन्द्वे च ॥ ३१ ॥

उक्ता मञ्ज्ञा न ॥ वर्णाश्रमेतदाणां ॥

विभाषा ज्ञप्ति ॥ ३२ ॥

ज्ञप्ताधारे कार्ये द्वन्द्व उक्ता संज्ञा वा ॥ वर्षाश्रमेतरे । वर्षाश्रमेतराः ॥

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ ३३ ॥

एते ज्ञानः कार्ये प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः ॥ प्रथमे । प्रथमाः ॥ चरमे । चरमाः ॥
द्वितये । द्वितयाः ॥ अल्पे । अल्पाः ॥ अर्धे । अर्धाः ॥ कतिपये । कतिपयाः ॥
नेमे । नेमाः ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा-
यां ॥ ३४ ॥

गणपाठात् सर्वत्र प्राप्ता संज्ञा ज्ञप्ति वा स्यात् ॥ पूर्वे । पूर्वाः । इत्यादि ॥
व्यवस्थायां किं । दक्षिणा गायकाः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायां ॥ ३५ ॥

आत्मात्मीयवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा ज्ञप्ति वा ॥ स्वे । स्वाः ॥ अज्ञा-
तिधनाख्यायां किं । स्वाः । ज्ञातयो अर्थे वा ॥

अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः ॥ ३६ ॥

वाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा ज्ञप्ति वा ॥ अन्तरे ।
अन्तराः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययं ॥ ३७ ॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ॥

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ ३८ ॥

यस्मात् सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तो अव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ ततः ।
यतः । तत्र । यत्र । यदा । सदा ॥

कृन्मेजन्तः ॥ ३९ ॥

स ए आ ऐ औ एतदन्तं यत् कृत् तदन्तं शब्दस्वर्गपमव्ययसंज्ञं स्यात् ॥
स्मारे स्मारे । भोक्तुं पचति ॥ जीवमे । पिवध्वै ॥

क्वातोसुन्कसुनः ॥ ४० ॥

एतदन्तगव्ययसंज्ञं स्यात् ॥ कृत्वा । उदेतोः । त्रिगृपः ॥

अव्ययीभावश्च ॥ ४१ ॥

अव्ययीभावगगनागो अव्ययमञ्जः स्यात् ॥ उपाग्नि । अधिहरि ॥

शि सर्वनामस्थानं ॥ ४२ ॥

शि । इत्येतत् सर्वनामस्थानमञ्जं स्यात् ॥ कुण्डानि गन्ति । कुण्डानि पश्य ॥

सुउनपुंसकस्य ॥ ४३ ॥

मुडिति प्रत्याहारः । सु औ उन् अन् औट् । एते सर्वनामस्थानमञ्जाः सुर्नपुंसकस्य न ॥ राज्ञा । राज्ञानौ । राज्ञानः । राज्ञानं । राज्ञानौ ॥ अनपुंसकमेति किं । नामनी ॥

न वेति विभाषा ॥ ४४ ॥

नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पः । एतदुभयं विभाषासंज्ञं स्यात् ॥ शुशाव । शिष्टिवाय । शुशुवतुः । शिष्टिव्यतुः ॥

इग्यणः संप्रसारणं ॥ ४५ ॥

य व र ल । एपां स्थाने क्रमेण ज्ञाता भाविनो वा । इ उ ऋ लृ । एते संप्रसारणमञ्जाः न्युः ॥ यत् । इष्टे । वप् । उप् । ब्रह् । गृहीतं ॥

आद्यन्तौ टकितौ ॥ ४६ ॥

ट्टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥ भविता ॥ भीषयते ॥

मिद्चोऽन्त्यात् परः ॥ ४७ ॥

अच इति निर्धारणे पठौ । अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात् परो यस्य विहितस्तन्त्यान्तावयवो मित् स्यात् ॥ स्थानेयोगित्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः ॥ हृणाडि । मुञ्चति । यशांसि ॥

एच इग्रस्वादिषे ॥ ४८ ॥

ए औ ऐ औ । एपां स्थाने ह्रस्वं कर्तव्यं । इ उ ऋ लृ । एत एव भवन्ति नान्ये ॥ रै । अतिरि । नौ । अतिनु । गो । उपनु ॥

पठौ स्थानेयोगा ॥ ४१ ॥

इह प्राप्ते अज्ञातमन्त्रविशेषा पठौ स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः ॥
ज्ञहि । भविता ॥ इत्यादि ॥

स्थाने अन्तरतमः ॥ ५० ॥

प्रसङ्गे गति प्राप्यमाणानां यः सदृशतमः स एवादंशः स्यात् । सादृश्यं च
स्थानार्थगुणप्रमाणान्वतमेन ॥ स्थानतः । दण्डाग्रं ॥ अर्थतः । पदः ॥ गुणतः ।
पाकः ॥ प्रमाणातः । अमुष्मे । अमृग्यां ॥

उरण् रपरः ॥ ५१ ॥

ऋ । इत्यस्य स्थाने त्रायमानो उण् रफपरः स्यात् ॥ कर्ता । किरति । द्वैमातुरः ॥

अलो अन्त्यस्य ॥ ५२ ॥

पठौनिर्दिष्ट आदेशो अन्त्यस्यालः स्यात् ॥ पञ्चगोषिः । द्वागोषिः ॥

उच्च ॥ ५३ ॥

उदनेकालप्यादेशो अन्त्यस्य भवति ॥ सखा । होतापोतारौ ॥

आदेः परस्य ॥ ५४ ॥

परस्य विधीयमानं कार्यं परस्यादेर्भवति । क्व च परस्य कार्यं । यत्र पञ्चमी-
निर्देशः ॥ उत्थानं । उत्तम्भनं ॥

अनेकाल्शित् सर्वस्य ॥ ५५ ॥

अनेकालादेशः शिञ्च सर्वस्य पठौनिर्दिष्टस्य भवति ॥ जहि । कुण्डानि ॥

स्थानिवदादेशो अनल्विधौ ॥ ५६ ॥

आदेशः स्थानितुल्यो भवति । स्थानिनि गति यद्वति तदादेशे कृते अपि
भवति । स्थानिसंयन्धवर्णाश्रितं कार्यं न स्थानिवत् ॥ रामाय । यादेशस्य
स्थानिवत्त्वेन सुप्तात् सुपि चेति दीर्घः ॥ एवं धात्वाद्यादेशेष्वपि ॥ अनल्विधौ
किं । प्रस्तुत्य । अत्रेडागमो न ॥

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदं । परनिमित्तो आदेशः स्थानिवत् स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन

दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये ॥ अत्र स्यानिनि गति यद्वति तदादेशे ऽपि भवति ।
स्यानिनि गति यन् भवति तदादेशे ऽपि न भवतीति । भावाभावयोर्भायोर्-
प्यतिदेशो लक्ष्यानुरोधात् ॥ पठ्व्या । मृद्व्या । पठयति । लवयति ॥ अचः
किं । आगत्य । अधगत्य ॥ परस्मिन्निति किं । युवजानिः ॥ पूर्वविधाविति
किं । नैधयः ॥

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घ- जश्चविधिषु ॥ ५८ ॥

पदस्यान्तावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तो ऽनादेशः स्यानिवन् स्यात् ॥
पदान्तविधौ । कानि सन्ति । कौ स्तः । अत्रास्तेरलोपस्य स्यानिवन्निपे-
धायणावावादेशौ न ॥ द्विर्वचने । सुद्धुपास्यः । अत्र द्वित्वं यणो न स्या-
निवन् ॥ वरं । यायावरः । यातेर्यङ्ङन्ताद्वरच् । अलोपयलोपो । आलोपे
कर्तव्ये ऽलोपो न स्यानिवत् ॥ यलोपे । यातिः । यातेर्यङ्ङन्तात् हिच् । अलो-
पयलोपो । तस्य स्यानिवन्नादातो लोपः । स चालोपो न स्यानिवत् ॥ स्वरे ।
चिकीर्षकः । करोतः सन्तान्तावुल् । अतो लोपः । स च लितोति स्वरे
न स्यानिवत् ॥ सवर्णानुस्वारयोः ॥ शिण्ठि । शिंपन्ति । अत्र प्रत्ययालोपो
न स्यानिवत् ॥ दीर्घे । प्रतिदीवः । अलोपो न स्यानिवत् ॥ जशि ।
जिः । अद्ः क्तिनि इन्दसि वस्तादेशे उपधालोपः । स च जप्त्वे न स्यानिवत् ॥
चरि । जत्तुः । उपधालोपो न स्यानिवत् ॥

द्विर्वचने ऽचि ॥ ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तं ऽचि परं ऽच आदेशो न स्याद्विद्वत्वे कर्तव्ये । द्वित्वे कृतं तु
भवति ॥ पपतुः । पपुः । तस्यतुः । तस्युः । जग्मतुः । जग्नुः । आट्टितुः ।
आजिणत् । चक्रतुः । चक्रुः ॥ आलोपोपधालोपणिलोपयणादेशा द्वित्वे कर्तव्ये
निषिद्धाः । कृतं द्वित्वं प्रवर्तन्ते ॥

अदर्शनं लोपः ॥ ६० ॥

प्रगत्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ गौधरः । पचेरन् ॥ वलि यलोपः ॥

प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः ॥ ६१ ॥

लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययस्यादर्शनं क्रमाल्लुक्श्लुलुप्संज्ञां स्यात् ॥ दधि ॥
बुहोति ॥ वरणाः ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणां ॥ ६२ ॥

प्रत्ययं लुप् ऽपि प्रत्ययाश्रितं कार्यं भवति ॥ अग्निचित् । अहन् । सुप्तिङो-
र्लुप्पयोरपि तदाश्रया पदसंज्ञा भवति ॥ स्यानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं ।
प्रत्ययलक्षणमेव भवति न शब्दलक्षणं । तेन सुदृषदूत्राह्मण इत्यादावत्वसन्तस्येति
शब्दलक्षणो दीर्घा न ॥

न लुमताङ्गस्य ॥ ६३ ॥

लुक् श्लु लुप् । एते लुमन्तः । एतेन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्याङ्गमनाङ्गं वा
प्रत्ययलक्षणं कार्यं न स्यात् ॥ गर्गाः । मृष्टः । ब्रुहत् ॥ यज्ञशपोर्लुमता
लुप्पयोरङ्गस्य वृद्धिगुणौ न ॥

अचो ऽन्त्यादि णि ॥ ६४ ॥

अचां मध्ये ऽन्त्यो यो ऽच् तदादि शब्दरूपं णिसंज्ञं भवति ॥ पचंत । पचंते ॥

अलो ऽन्त्यात् पूर्व उपधा ॥ ६५ ॥

अन्त्यवर्णात् पूर्वो वर्णा उपधासंज्ञः स्यात् ॥ भिद् । भेत्ता ॥ ब्रुध् । बोद्धा ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ६६ ॥

सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति । न परस्य नापि व्यवहितस्य ॥ दध्यत्र ॥

तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ६७ ॥

पञ्चम्यर्थे निर्दिष्टे परस्यैव कार्यं स्यात् । न पूर्वस्य नापि व्यवहितस्य ॥
उत्थानं । ओदनं पचति ॥

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ॥ ६८ ॥

इह शास्त्रे शब्दस्य स्वरूपं बोधनीयं । न बाह्यो ऽर्थः । व्याकरणाश्रयं
या संज्ञा तां वर्तयित्वा ॥ राजन्यः । श्वशुर्यः । आग्नेयः ॥ महीपालादिव्यो
न यत् । अङ्गारादिभ्यश्च न ठक् ॥ अशब्दसंज्ञां किं । उपसर्गे घोर्गित्वादो
स्वरूपग्रहणं मा भूत् ॥

अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ ६१ ॥

अण् उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च ह्रस्वस्य । प्रत्ययन्तु न ॥
अत्रैवाण् पठेण णकारेण ॥ उक्तरीत्या अ इ उ । इति प्रत्ययकगटादृष्टानां
संज्ञाः ॥ ऋ । इति त्रिंशतः संज्ञा ॥ लृकारोऽपि त्रिंशतः संज्ञा ॥ ए ओ
ए औ । इति प्रत्येकं द्वादृष्टानां संज्ञाः ॥ एदौतोरौदौतोश्च न परस्परं सावर्ण्यं ।
ए औजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतः संज्ञा न ॥ अनुनासिका-
ननुनासिकमंद्नेन यवला द्विधा । तेनाननुनासिकारते द्वयोर्द्वयोः संज्ञाः ॥ कु
चु ङु तु पु । एत उदितः ॥ गङ्गौघः । शुक्लीभवति । गोपी ॥ अप्रत्ययः
किं । मन्नाशंसभिल उः ॥ दिदृत्तुः । दीर्घा न भवति ॥

तपरस्तत्कालस्य ॥ ७० ॥

तः परो यस्मात् स तात् परश्च वर्णाः स्वसमकालस्य संज्ञा स्यात् ॥ उक्तरीत्या
अत् । इत् । इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञाः । ऋदिति द्वादृष्टानां संज्ञा ॥
वृत्तैः ॥ तत्कालस्येति किं । खट्वाभिः ॥

आदिरन्त्येन सहेता ॥ ७१ ॥

अन्त्येनत्संज्ञकेन सहोच्चार्यमाण आदिर्नध्यपतितानां संज्ञा स्यात् स्वस्य च ह्रस्वस्य ॥
अण् । अच् । सुप् । तिङ् । इत्यादि ॥ अन्त्येनेति किं । मुडिति टाटकारेण
ना भूत् ॥

येन विधिस्तदन्तस्य ॥ ७२ ॥

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च ह्रस्वस्य ॥ चयं । ज्ञयं ॥

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं ॥ ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचां मध्य आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ॥ शालीयः । मालीयः ॥

त्यदादीनि च ॥ ७४ ॥

सर्वाद्यन्तर्गणभूतानि त्यदादीनि वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥ तदीयः । यदीयः ॥ इत्यादि ॥

एङ् प्राचां देशे ॥ ७५ ॥

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् तच्चत् प्राग्देशानाम् ॥ एणीपचनीयाः ।

गोनर्ह्याः । भोजकटीयाः । इत्यादि ॥ एङ् किं । आहिङ्त्रं ॥ प्राचां किं ।
देवदत्तो नाम वाहीकग्रामः । तत्र भवो देवदत्तः ॥ देजे किं । गोगत्यां भव्या
मत्स्या गोमंताः ॥

॥ इति सूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

गाङ्कुटादिभ्यो ञ्जिणान्दित् ॥ १ ॥

गाङ्कुटादिभ्यः । कुट कौटिल्य इत्यारभ्य कुङ् प्रवृद् इत्यन्ता ये कुटादयस्तेभ्यश्च
परं ञ्जिणान्दित्नाः प्रत्यया ङित् स्युः ॥ गाङ् । अङ्गोष्ठ । अङ्गोष्ठातां ।
अङ्गोष्ठात ॥ कुटादिभ्यः । कुटिता । कुटितुं । कुटितव्यं । पुटिता ।
पुटितुं । इत्यादि ॥ अङ्गिणान्दित् किं । उत्कोटयति । उत्कोटः ॥

विज इट् ॥ २ ॥

ओविज्जी । अस्मात् परं इडादिप्रत्ययो ङित् स्यात् ॥ उद्विजिता । उद्विजितुं ॥

विभाषोर्णाः ॥ ३ ॥

उर्णुञ् । अस्मात् परं इडादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् ॥ उर्णविता । उर्णवितुं ॥

सार्वधातुकमपित् ॥ ४ ॥

पिङ्गिना धात्वधिकारोक्तास्तिङः शितश्च प्रत्यया ङित् स्युः ॥ कुरुतः । कुर्वन्ति ।
चिनुतः । चिन्वन्ति ॥ सार्वधातुकं किं । कर्ता ॥ अपित् किं । चिनोति ॥

असंयोगाल्लिट् कित् ॥ ५ ॥

असंयोगात् परो ऽपिल्लिट्प्रत्ययः कित् स्यात् ॥ त्रिभितुः । त्रिभिदुः । चि-
द्वितुः । चिद्विदुः । ईजतुः । ईजुः ॥ असंयोगात् किं । सत्संसे ॥ अपित्
किं । त्रिभेदिय ॥

इन्धिभवतिभ्यां च ॥ ६ ॥

आभ्यां परो लिट् कित् स्यात् ॥ जिन्धी । समीधं दस्युहन्तमं । पुत्र इधि
अयर्वणाः ॥ भू । बभूव । बभूवतुः ॥ इन्धेः संयोगार्थं ग्रहणं । भवतेः पिदर्थं ॥

मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ ७ ॥

एभ्यो धातुभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः कित् स्यात् । न क्त्वा सेडित्यस्य रलो व्युपधा-
दिति विकल्पस्य चापवादः ॥ मृड । मृडित्वा ॥ मृद् । मृदित्वा ॥ गुध ।
गुधित्वा ॥ कुप । कुपित्वा ॥ क्लिष्ट । क्लिष्ट । क्लिष्टित्वा ॥ वद । उदित्वा ॥
वस । उपित्वा ॥

रुदविदमुपग्रहिस्वपिप्रहः संश्च ॥ ८ ॥

एभ्यो धातुभ्यः सन् क्त्वा च कितौ स्तः ॥ रुदित् । रुदित्वा । रुदित्पति ॥
विद ज्ञाने । विदित्वा । विविदिपति ॥ मुप । मुपित्वा । मुपुपिपति ॥
ग्रह । गृहीत्वा । निवृत्तति ॥ जिष्वप् । मुपत्वा । मुपुप्सति ॥ प्रह ।
पृष्ट्वा । पिपृष्टिपति ॥

इको कल् ॥ ९ ॥

इकन्ताङ्कलादिः सन् कित् स्यात् ॥ चिचीपति । तुदृषति । चिकीर्षति ।
निहीर्षति ॥ इकः किं । तिठासति ॥ कल् किं । शिप्रयिषते ॥ असाति
किन्ने दीर्घ परत्वादुणो बाधेत । शीप्सतीत्यादौ णिलोपवत् ॥

कलन्ताच्च ॥ १० ॥

इकसमीपाठलः परो कलादिः सन् कित् स्यात् ॥ त्रिभित्सति । त्रुभुत्सते ॥
इकः किं । वियत्तति ॥ कल् किं । विवर्धिषत ॥

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ ११ ॥

इकसमीपाठलः परो कलादौ लिङ्सिचौ कितौ स्त आत्मनेपदेषु परेषु ॥
भित्तीष्ट । भुत्तीष्ट ॥ अभिन्न । अयुठ ॥ इकः किं । यत्तीष्ट । अयट ॥ आ-
त्मनेपदेषु किं । असात्तीत् ॥ हलः किं । चेपीष्ट । अचेष्ट ॥

उश्च ॥ १२ ॥

अवर्णान्तात् परो कलादौ लिङ्सिचौ कितौ स्त आत्मनेपदेषु परेषु ॥ कृपीष्ट ।
हृपीष्ट ॥ अकृत । अकृत ॥ कल् किं ॥ वरिपीष्ट ॥ आत्मनेपदेषु किं ।
अकार्षीत् ॥

वा गमः ॥ १३ ॥

गमधातोः परौ कलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्त आत्मनेपदेषु परेषु ॥ गम्लृ ।
संगंसोढ । संगंसोढ ॥ समगत । समगंस्त ॥

हनः सिच् ॥ १४ ॥

हनधातोः परः सिच् कित् स्यात् ॥ आहत । आहसातां । आहसत ॥ सि-
द्ग्रहणं लिङ्गिबृच्चर्यं ॥

यमो गन्धने ॥ १५ ॥

गन्धनं सूचनं । तत्र वर्तमानाद्यमधातोः परः सिच् कित् स्यादात्मनेपदेषु परेषु ॥
यम । उदायत । उदायसातां । उदायसत ॥

विभाषोपयमने ॥ १६ ॥

उपयमनं विवाहः । तत्र वर्तमानाद्यमधातोः परः सिच्वा कित् स्यादात्मनेपदेषु
परेषु ॥ उपायत कन्यां । उपायंस्त ॥

स्थाधोरिच्च ॥ १७ ॥

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यादात्मनेपदेषु परेषु ॥ ङा । उपास्थित ।
उपास्थिपातां । उपास्थिपत ॥ धुसंज्ञकस्य । अदित । अधित ॥

न क्वा सेट् ॥ १८ ॥

सेट् क्वा किन् स्यात् ॥ देवित्वा । सेवित्वा । वर्तित्वा ॥ सेडिति किं ।
कृत्वा ॥ क्वा किं । निगृहीतिः । निकुचितिः ॥

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिच्चिदिधृषः ॥ १९ ॥

एभ्यः सेपिनष्ठा किन् स्यात् ॥ शीङ् । श्रयितः । श्रयितवान् ॥ जिष्विदा ।
प्रस्वेदितः । प्रस्वेदितवान् ॥ जिमिदा । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् ॥ जिच्चिदा ।
प्रक्ष्वेदितः । प्रक्ष्वेदितवान् ॥ जिधृषा । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् ॥ सेट् किं ।
जिष्विदा । स्विन् । स्विन्वान् ॥ शीङो अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्गिबृच्चर्यः ।
श्रेष्ठितः । श्रेष्ठितवान् ॥

मृषस्तितिक्षायां ॥ २० ॥

मृषधातोः सेपिनष्ठा किन् स्यात् क्षमायां ॥ मृष । मर्षितः । मर्षितवान् ॥
तितिक्षायां किं । अपमृषितं वाक्यं ॥

उदुपधाद्वादादिकर्मणोरन्यतरस्यां ॥ २१ ॥

उदुपधाडातोर्भाव आदिकर्मणि च वर्तमानः नेणिनडाप्रत्ययो वा किन् स्यात् ॥
सुतितमनेन । सोतितमनेन ॥ प्रसुतितः । प्रसोतितः ॥ उदुपधात् किं । लि-
खितमनेन ॥ भावादिकर्मणोः किं । रुचितं कार्यापणं ॥ सेट् किं । प्रभुक्त
आहनः ॥

पूङ् क्वा च ॥ २२ ॥

पूङ्धातोः परौ निडाङ्गाप्रत्ययौ सेटौ कितौ न स्तः ॥ पूङ् । पवितः ।
पवितवान् ॥ क्वाग्रहणमुत्तरार्यं । न क्वा सेडिति सिद्धः ॥

नोपधात् यफान्ताद्वा ॥ २३ ॥

निष्ठेति निवृत्तं ॥ नकारोपधात् यकारान्तात् फकारान्ताच्च परः सेट् क्वाप्रत्ययः
किद्वा न स्यात् ॥ ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा ॥ गुफित्वा । गुम्फित्वा ॥ नोपधात्
किं । रूफित्वा ॥ यफान्तात् किं । संसित्वा ॥

वञ्चिलुञ्च्यतश्च ॥ २४ ॥

एभ्यः सेट् क्वा वा किन् स्यात् ॥ वञ्चु । वचित्वा । वञ्चित्वा ॥ लुञ्च ।
लुचित्वा । लुञ्चित्वा ॥ ऋत इति सौत्रो धातुः । ऋतित्वा । अर्तित्वा ॥
सेट् किं । वक्त्रा ॥

तृप्मृपिकृशेः काश्यपस्य ॥ २५ ॥

एभ्यः सेट् क्वा किद्वा स्यात् ॥ जितृप् । तृपित्वा । तर्पित्वा ॥ नृप् । नृपित्वा ।
मर्पित्वा ॥ कृश । कृशित्वा । कर्शित्वा ॥ काश्यपग्रहणं पूतार्यं । वेत्येव
हि वर्तते ॥

रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च ॥ २६ ॥

उश्च इश्च वी । वी उपधे यस्य न व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो
रलन्ताडलादेः परौ क्वाग्नौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥ सुतित्वा । सोतित्वा ।
दिसुतिपते । दिसोतिपते ॥ रलः किं । देवित्वा ॥ व्युपधात् किं । वर्ति-
त्वा ॥ हलादेः किं । एषित्वा ॥ सेट् किं । भुक्त्वा ॥

उ३कालो ऽङ्गस्वदीर्घप्लुतः ॥ २७ ॥

उ उ उ३ इत्येवंकालो ऽच् क्रमेण ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ उकालो ह्रस्वः । दधि । मधु ॥ उकालो दीर्घः । गोरी । कुमारी ॥ उ३कालः प्लुतः । देवदत्ता३ ॥ कालग्रहणं परिमाणार्थं । दीर्घप्लुतयोर्ह्रस्वसंज्ञा मा भूत् । प्रलूय । ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुङ्ग ॥ अङ्गग्रहणं संयोगिसमुदाय-निवृत्त्यर्थं । प्रच्य ॥

अचश्च ॥ २८ ॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतप्रवर्दैर्यत्राद्विधीयते तत्राच इति पठ्यन्तं पदमुपतिष्ठत ॥ अतिरि ॥ चीयते ॥ देवदत्ता३ ॥ अत्रिति किं । अग्निची३त् । तकारस्य मा भूत् ॥

उच्चैरुदात्तः ॥ २९ ॥

भागसहितताल्वादिस्यानेपूर्वभागे निष्पन्नो ऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ ये । के ॥

नीचैरनुदात्तः ॥ ३० ॥

भागसहितेषु ताल्वादिस्यानेष्वधोभागे निष्पन्नो ऽननुदात्तसंज्ञः स्यात् ॥ त्व । सम । सिम ॥

समाहारः स्वरितः ॥ ३१ ॥

उदात्तत्वानुदात्तत्वधर्मद्वयसहितो यो ऽच् स स्वरितसंज्ञः स्यात् ॥ कृ । कर्तव्यं ॥

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वं ॥ ३२ ॥

स्वरितस्यादौ यार्धमात्रा सोदात्ता बोध्या । परिशिष्टानुदात्ता ॥ कृ । अत्रादितो ऽर्धमात्रोदात्तावशिष्टार्धमात्रानुदात्ता ॥ कन्या । अत्रादितो ऽर्धमात्रोदात्तावशिष्टा सार्धकमात्रानुदात्ता ॥ माणवका३ । अत्रादितो ऽर्धमात्रोदात्तावशिष्टे सार्ध-द्विमात्रे अनुदात्ते ॥

एकश्रुति दूरात् संवृद्धौ ॥ ३३ ॥

दूरात् संवृद्धौ वाक्यमेकश्रुति भवति ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानामविभागेनो-च्चारणमेकश्रुतिः ॥ आगच्छ भो माणवक देवदत्ता३ ॥ दूरादिति किं । आगच्छ भो माणवक देवदत्त ॥

यज्ञकर्मण्यज्ञपन्यूङ्क्षसामसु ॥ ३४ ॥

वेदं मन्त्रान्त्रैस्त्वयेण पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामेकश्रुतिर्भवति । जपन्यूङ्क्षसामसु न भवति ॥ अग्निर्गृथा दिवः ककुत्पतिः । इत्यादि ॥ अज्ञपेषु किं । ममाने वर्चो विह्वेष्वस्तु ॥ जप उपांशुप्रयोगः ॥ अन्वूङ्क्षेषु किं । न्यूङ्क्षाः षोडश ओंकारान्तत्र केचिदनुदात्ताः केचिदनुदात्ताः ॥ ओमां । इत्यादि ॥ असामसु किं । ए३ विप्रं समन्त्रिणं दहा३ ॥ सामानि वाक्यविप्रपत्न्या गीतय उच्यन्ते ॥ एष्वेकश्रुतिर्न भवति ॥

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ ३५ ॥

यज्ञकर्मणि वौषट्पद उदात्ततरो वा स्वादेकश्रुतिश्च वा ॥ वषट्पद्वेनात्र वौषट्पद्वो लक्ष्यते ॥ वौ३षट् ॥ पक्ष एकश्रुतिः । वौषट् ॥

विभाषा इन्दसि ॥ ३६ ॥

इन्दसि विभाषैकश्रुतिः स्यात् । पक्षे त्रैस्वर्यं ॥ अग्न आयाहि वीतये । अग्न आयाहि वीतये । इत्यादि ॥

न सुत्रब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ ३७ ॥

सुत्रब्रह्मण्या नाम निगदः । तत्र यज्ञकर्मणीति विभाषा इन्दसीति चैकश्रुतिर्न स्यात् । स्वरितस्य तूदात्त आदेशः स्यात् ॥ सुत्रब्रह्मण्यां३ ॥ इन्द्रागङ् । हरिच आगङ् । इत्यादि ॥

देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ ३८ ॥

अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात् सुत्रब्रह्मण्यायां ॥ देवा ब्रह्मणा आगङ् ॥

स्वरितात् संहितायामनुदात्तानां ॥ ३९ ॥

स्वरितात् परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिः स्यात् संहिताविषये ॥ इमं न गङ्गे यमुने सरस्वति ॥

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ ४० ॥

उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्यानुदात्ततर आदेशः स्यात् ॥ सरस्वति श्रुतिर्न । अथापकं कृ गमिष्यसि ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ॥ ४१ ॥

एकवर्णाः प्रत्ययो अपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥ राजा । वृत्स्पृक् ॥ एकाल् किं ।
दर्विः । जगृविः ॥ प्रत्ययः किं । मुराः ॥

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ ४२ ॥

एकधर्मिविधकपदस्तत्पुरुषसमासः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् ॥ परमराज्यं । महान-
वमी ॥ तत्पुरुषः किं । पाचिकाभार्यः ॥

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं ॥ ४३ ॥

समासश्रास्त्रं यत् प्रथमान्तपदवाच्यं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ॥ द्वितीया श्रितेत्या-
दिसमासविधायकश्रास्त्रं प्रथमान्तपदं द्वितीयेत्यादि तद्वाच्यं द्वितीयान्तादि तदुप-
सर्जनसंज्ञं ज्ञेयं ॥ कृष्णाश्रितः ॥ शुङ्कुलाखण्डः ॥ वृषदारु ॥ वृकभयं ॥ रा-
जपुरुषः ॥ अन्नशौण्डः ॥

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ ४४ ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनं स्यात् तु तस्य पूर्वनिपातः ॥ पञ्चगुः ।
प्राप्नोतीविकः । आप्नोतीविकः । अलंकुमारि । निष्कौशाम्बिः ॥

अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं ॥ ४५ ॥

धातुप्रत्ययप्रत्ययान्तवर्तमर्थवच्चङ्ङस्वत्रूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ डित्यः । उवित्यः ॥
अर्थवद्धिति किं । धनं । अत्र नान्तसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं नलोपः स्यात् ॥
अधातुः किं । अहन् ॥ अप्रत्ययः किं । हरिषु । करोषि । अत्र मुष्णिपोः
प्रातिपदिकत्वं तत औत्सर्गिकैकवचने सति पदत्वं सात्पदाद्योरिति पत्वनिषेधः
स्यात् ॥ अप्रत्ययान्त इति किं । काण्डे । कुड्ये । अत्र ह्रस्वो नपुंसक इति
ह्रस्वः स्यात् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ ४६ ॥

कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः ॥ लिट् । लिङ् । रामः । वटः ।
वृक्षः ॥ औपगवः । दान्तिः ॥ राजपुरुषः । चित्रगुः ॥ अधातुरिति निषेधे
प्राप्ते कृद्ग्रहणं ॥ अप्रत्यय इति निषेधे प्राप्ते तद्धितग्रहणं ॥ समासग्रहणं तु
नियमार्यं । तेनार्थवतो वाक्यस्य न प्रातिपदिकत्वं । राज्ञः पुरुषः ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥४७॥

नपुंसकलिङ्गे ऽर्थे वर्तमानस्याज्ञन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ अतिरि । अतिनु ॥ प्रातिपदिकग्रहणं सन्तुप्रधानप्रातिपदिकपरिग्रहार्थं । तेनेह न भवति । काण्डे । कुड्ये ॥

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥४८॥

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च यदुपसर्जनं तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ चित्रगुः । शुक्लगुः ॥ अतिखटुः । निष्कौशाम्बिः ॥ उपसर्जनस्य किं । राजकुमारी ॥ स्त्रीशब्द ईकारः स्वरितस्तेन स्त्रीप्रत्ययस्यैव ग्रहणं । न तु स्त्रीलिङ्गशब्दमात्रस्य । तेनेह न । अतिलक्ष्मीः । अतिश्रीः ॥ कथमतिराजकुमारिरिति । स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधस्य ब्रह्ममाणत्वात् ॥

लुक् तद्धितलुकि ॥४९॥

तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनस्य लुक् स्यात् ॥ पञ्चेन्द्राण्यो देवतास्य । पञ्चेन्द्रः ॥ दशेन्द्रः । पञ्चशकुलः । आमलकं ॥ तद्धितग्रहणं किं । मागीकुलं ॥ उपसर्जनस्येत्यनुवृत्तेनेह । अवन्तो । कुन्तो । कुत्रः ॥

इङ्गोण्याः ॥५०॥

गोणीशब्दस्यैकारदेशः स्यात् तद्धितलुकि ॥ पूर्वमूत्रापवाद् ॥ पञ्चगोणिः । दशगोणिः ॥ इदिति योगविभागः । पञ्चगृचिः । दशगृचिः ॥

लुपि युक्तव्यक्तित्वचने ॥५१॥

लुप्यर्थे प्रकृत्यर्थवल्लिङ्गसंख्ये स्तः ॥ पञ्चालाः क्षत्रियाः । तेषां निवासो जनपदः पञ्चालाः ॥ अङ्गाः । वङ्गाः । मगधाः ॥ अत्र प्रकृत्यर्थे क्षत्रिये ये पुंस्त्वबहुत्वे ते लुप्यर्थे ऽपि भवतः ॥ व्यक्तित्वचनं किं । शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवणं । अत्र वनस्पतित्वातिदेशे विभाषोपधीति एत्वं स्तात् ॥ लिङ्गातिदेशफलं तु कटुवदर्या अदूरभवां ग्रामः कटुवदरीति ॥

विशेषणानां चाज्ञातेः ॥५२॥

लुप्यर्थविशेषणानानपि प्रकृतिवल्लिङ्गसंख्ये स्तः । ज्ञातिं वर्जयित्वा ॥ पञ्चाला

रमणीयाः । गोदौ रमणीयौ ॥ अज्ञातरिति किं । पञ्चाला जनपदः ।
गोदौ ग्रामः ॥

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥ ५३ ॥

तत् । लुपि युक्तवदिति सूत्रमशिष्यं न कर्तव्यं । कुतः । संज्ञानां लोकव्यव-
हाराणामेव तत्र प्रमाणत्वात् प्रतिपादकत्वात् । न तु तदंशे शास्त्रव्यापार-
इत्यर्थः ॥ यथा दारादिशब्दैः शास्त्रीयपुंस्त्वविशिष्टस्यैव स्त्रीरूपार्थस्य बोधस्तथा
पञ्चालादिशब्दैरपि शास्त्रीयप्रकृत्यर्थगतलिङ्गसंख्याविशिष्टस्यैव स्वार्यस्य बोधो
भविष्यतीति युक्तवद्भावो न कोर्य इति समुदायार्थः ॥

लुव्योगाप्रख्यानात् ॥ ५४ ॥

जनपदे लुवित्वादि सूत्रमप्यशिष्यं । कुतः । योगो अवयवार्थस्तस्याप्रख्यानाद-
प्रतीतेः । पञ्चालादिशब्दा देशविशेषस्य संज्ञा एव निवासादिष्वर्थेषु प्रत्यया नैवो-
त्पद्यन्त इति व्यर्थं लुव्विधानमिति समुदायार्थः ॥

योगप्रमाणे च तदभावे ऽदर्शनं स्यात् ॥ ५५ ॥

यदि क्षत्रियबोधकः पञ्चालादिशब्दो देशे योगस्यावयवार्थस्य प्रमाणं बोधकः
स्यात् तर्हि तदभावे क्षत्रियसंबन्धाभावे देशरूपे ऽर्थे पञ्चालादिशब्दस्यादर्शनम-
प्रयोगः स्यादित्यर्थः ॥ ननु संप्रति क्षत्रियसंबन्धाभावे ऽपि भूतपूर्वं क्षत्रियसं-
न्धमादाय प्रयोगो भविष्यति । मैवं । गौणत्वापत्तेः । न चायं गौणः ।
पदान्तरमन्तरेणापि प्रतीतेः । तस्माद्देशेष्वपि पञ्चालादिशब्दो ब्रह्मैव बोधकः ॥

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥ ५६ ॥

प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः । प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः । इति
च पूर्वाचार्यैः परिभाषितं वचनमशिष्यं न कर्तव्यं । कुतः । अर्थस्यान्यप्रमा-
णत्वाल्लोकतः सिद्धेः ॥

कालोपसर्जने च तुल्यं ॥ ५७ ॥

अतीतरात्रेऽन्त्ययामेनागामिरात्रेऽन्त्ययामेन च सहितो दिवसो ऽद्यतनः कालः ।
अपरं पुनः । अतीतरात्रेऽन्त्ययामद्वयेनागामिरात्रेऽन्त्ययामद्वयेन सहितो दिवसो
ऽद्यतनः कालः । अप्रधानमुपसर्जनमित्यादि च पूर्वाचार्यैः परिभाषितं तदप्यशिष्यं
समानं । कुतः । अर्थस्य लोकतः सिद्धेः ॥

ज्ञात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां ॥ ५८ ॥

ज्ञातिप्रतिपादन एको ऽपि ज्ञातिरूपो ऽर्थो बहुवद्वा स्यात् ॥ ब्राह्मणः पूज्यः ।
ब्राह्मणाः पूज्याः ॥ ज्ञातिग्रहणं किं । देवदत्तः पूज्यः ॥ आख्यायामिति किं ।
काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ॥ एकस्मिन्निति किं । व्रीहियवौ ॥

अस्मदो द्वयोश्च ॥ ५९ ॥

अस्मद् एकत्वे द्वित्वे च बहुवद्वा स्यात् ॥ अहं ब्रवीमि ॥ आवां ब्रूवः ॥
वयं ब्रूमः ॥

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ॥ ६० ॥

द्वित्वे बहुत्वकार्यं वा स्यात् ॥ पूर्वे फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः ॥ पूर्वे
प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ॥ नक्षत्रे किं । फल्गुन्यौ माणविके ॥

इन्दसि पुनर्वसोरेकवचनं ॥ ६१ ॥

वेदे पुनर्वसुशब्दस्य द्वित्वे एकत्वकार्यं वा स्यान्नक्षत्रे ॥ पुनर्वसुर्नक्षत्रं । पुनर्वसू
वा ॥ नक्षत्रं किं । पुनर्वसू माणविकौ ॥

विशाखयोश्च ॥ ६२ ॥

वेदे विशाखाशब्दस्य द्वित्वे एकत्वकार्यं वा स्यान्नक्षत्रे ॥ विशाखा नक्षत्रं ।
विशाखे वा ॥

तिष्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
नित्यं ॥ ६३ ॥

तिष्यपुनर्वसुशब्दयोर्नक्षत्रविषयकद्वन्द्वे बहुत्वं नित्यं द्वित्वकार्यं स्यात् ॥ उदिते
तिष्यपुनर्वसू ॥ तिष्येति किं । विशाखानुराहाः ॥ नक्षत्रद्वन्द्वे किं । तिष्य-
पुनर्वसवो माणवकाः ॥ बहुवचनस्य किं । इदं तिष्यपुनर्वसु ॥

सत्रपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ ६४ ॥

विभक्तौ यानि समानस्वस्रपाणि तेषामेकः शिष्यते अन्ये लुप्यन्ते ॥ रामश्च
रामश्च रामौ । रामश्च रामश्च रामश्च रामाः ॥ सत्रपाणां किं । प्लुतन्य-
ग्रोधौ ॥ रूपग्रहणं किं । अग्निदे ऽपि यथा स्यात् । अक्षाः ॥ एकेति किं ।

द्विवृद्धोः श्रेषो मा मूत् ॥ श्रेषः किं । आदेशो मा भूत् ॥ एकविभक्ताविति किं । पयः पयो ऋयति ॥

वृद्धो यूना तल्लक्षणाश्चदेव विशेषः ॥ ६५ ॥

यूना सह वृद्धस्योक्तौ वृद्धः शिष्यते युवा लुप्यते । गोत्रयुवप्रत्ययनिमित्तकमेव यदि वैद्वष्यं भवति ॥ गोत्रस्य वृद्ध इति संज्ञा ॥ गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ ॥ वात्स्यौ ॥ वृद्धः किं । गर्गगार्ग्यायणौ ॥ यूना किं । गर्गगार्ग्यौ ॥ तल्लक्षणाः किं ॥ गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥ एवेति किं । भागवित्तिभागवित्तिकौ । अत्र कुत्सा सौवीरत्वं च भागेवित्तिकस्यापरो विशेषः ॥

स्त्री पुंवच्च ॥ ६६ ॥

यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते युवा लुप्यते । तदर्थश्च पुंवत् । गोत्रयुवप्रत्ययनिमित्तकमेव यदि वैद्वष्यं भवति ॥ गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वात्स्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ॥

पुमान् स्त्रिया ॥ ६७ ॥

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते स्त्री लुप्यते । स्त्री पुंनिमित्तक एव विशेषश्चेत् ॥ ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ । कुक्कुटश्च कुक्कुटी च कुक्कुटौ ॥ तल्लक्षणाः किं । कुक्कुटमयूर्यौ ॥ एवेति किं । इन्द्रेन्द्राण्यौ । अत्र पुंयो-गकृतो ऽपीन्द्राण्यां विशेषः ॥ पुमानिति किं । प्राक्प्राच्यौ । प्रागित्यव्ययमलिङ्गं ॥

भ्रातृपुत्रौ स्वसूदुहितृभ्यां ॥ ६८ ॥

आभ्यां क्रमेण सहोक्तौ भ्रातृपुत्रौ शिष्येते ॥ भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ ॥ पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ॥

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां ॥ ६९ ॥

अनपुंसकेन सहोक्तौ नपुंसकं शिष्यते । तदर्थश्च वैकवत् । तल्लक्षणा एव विशेषश्चेत् ॥ शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रं तदिदं शुक्लं । तानीमानि शुक्लानि ॥ अनपुंसकेनेति किं । शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं च शुक्लानि ॥

पिता मात्रा ॥ ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ॥ माता च पिता च पितरौ । माता-
पितरौ ॥

श्वशुरः श्वश्रा ॥ ७१ ॥

श्वश्रा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ॥ श्वश्रू-
श्वशुरौ ॥

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं ॥ ७२ ॥

सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते ॥ स च देवदत्तश्च तौ । यौ ॥
त्यदादीनां मियो यत् परं तच्छिष्यते । शब्दपरविप्रतिषेधात् । स च यश्च
यौ ॥

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ ७३ ॥

ग्राम्यपशुविशेषस्तनुदायेषु स्त्री शिष्यते ॥ पुमान् स्त्रियेत्यस्यापवादः ॥ गाव
इमाः ॥ ग्राम्येति किं । हरव इमे ॥ पशुग्रहणं किं । ब्राह्मणा इमे ॥
संघेषु किं । एतौ गावौ ॥ अतरुणेषु किं । वत्सा इमे ॥

॥ इति सूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

भूवादयो धातवः ॥ १ ॥

क्रियावाचका भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ भू । भवति ॥ एध । एधते ॥ स्पर्ध ।
स्पर्धते ॥ इत्यादिदृशगणी पठितोदाहरणं ॥ क्रियावाचकाः किं । विकल्पा-
र्थवाशब्दस्य मा भूत् ॥ भूवादयः किं । आणवयति । इत्यादिप्राकृतशब्दानां
मा भूत् ॥

उपदेशे ऽनुनासिक इत् ॥ २ ॥

धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशे ऽनुनासिको ऽजित्संज्ञः स्यात् ॥ एध ।
भवतु । सु । कुक् । दुक् । नुद् । तृ । इत्यादिषूपदेशपरंपरया अकारादयो

अनुनासिकाः ॥ एथेते । इत्यादि ॥ उपदेश इत्युत्तरार्थे ॥ अनुनासिकः किं । सप्तमीचहुवचने ना भूत् ॥ अच् किं । मनिना मकारस्य ना भूत् ॥

हलन्त्यं ॥ ३ ॥

हल् च हल् च हलो । हलोरन्त्यमिति संबन्धसामान्यपठ्या समासः । हल्सूत्रस्यान्त्यं । उपदेशे हल्ङ्पान्त्यं च इत् स्यात् । द्वितीयं अर्थे राहोः शिर इतिवत् षष्ठी ॥ एवं सति नान्यान्वाश्रयदोषः ॥ हल् । अण् । अच् । सुप् । तिङ् । इत्यादि ॥ अन्त्यं किं । वाचालः ॥

न विभक्तौ तुस्माः ॥ ४ ॥

विभक्तिस्वास्तवर्गसकारमकारा इत्संज्ञका न स्युः ॥ रामात् । सर्वस्मिन् ॥ रामाः । पचयः ॥ अपचतां । अपचतं ॥ विभक्तौ किं । चयं । अहंयुः ॥ इदमस्यमुरित्युकारोच्चारणसामर्थ्यादनित्यो अयं । तेन क्व इति सिद्धं ॥

आदिर्जिटुडवः ॥ ५ ॥

उपदेशे धातोराद्या जितु डु एत इत्संज्ञाः स्युः ॥ जिदन्धी । इठः ॥ दुओश्वि । प्रवययुः ॥ उपचप् । पक्तिमं ॥ उपदेशे किं । जिकारीयति ॥ आदिः किं । कण्डूयति ॥

षः प्रत्ययस्य ॥ ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः षकार इत् स्यात् ॥ गार्ग्यायणी । नर्तकी ॥ प्रत्ययस्येति किं । षडिकः ॥ आदिः किं । अविषः । महिषः ॥

चुट् ॥ ७ ॥

प्रत्ययाद्यौ चवर्गटवर्गावितौ स्तः ॥ रामाः । कौञ्जायनः ॥ अज्ञा । सीमा । सीमे ॥ योगविभागो अस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । नेह । विद्याचुस्तुः । विद्याचणाः । अवटोऽटः । इत्यादि ॥

लशब्दादिते ॥ ८ ॥

तद्धितभिन्नप्रत्ययाद्या लकारशकारकवर्गा इतः स्युः ॥ भवति ॥ गोदः ॥

तस्य लोपः ॥ ९ ॥

तस्य । इत्संज्ञकस्य लोपः स्यात् ॥ रामः । गार्ग्यः । इठः । गार्ग्यायणी ।

रामाः । भवति ॥ इत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे तस्यग्रहणं सर्वलोपार्थं । तेन चिदु-
डूनामलो ऽन्त्यपरिभाषयान्त्यलोपो न ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानां ॥ १० ॥

तुल्यसंख्यानां वाक्यार्थबोधकालिकः संबन्धो यथाक्रमं भवति । प्रथमस्य प्रथमेन ।
द्वितीयस्य द्वितीयेनेत्यादि ॥ तौदेयः । जालातुरीयः । वार्मनयः । कौच-
वार्यः ॥

स्वरितेनाधिकारः ॥ ११ ॥

स्वरितः शब्दनिष्ठो धर्मविशेषः । तेन चिद्वेनाधिकारो विज्ञेयः ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदं ॥ १२ ॥

तिप् तस् कीत्यादिना वक्ष्यमाणेन मूर्त्रेण धातोरात्मनेपदे परस्मैपदे च सिद्धे
नियमार्थमिदं ॥ अनुदात्तेतो ये धातवस्तेभ्य एव । उपदेजे ये ङितश्च तदन्तेभ्य
एवात्मनेपदं स्यात् । नान्येभ्यः ॥ एध । एधते । स्पर्ध । स्पर्धते ॥ पृङ् ।
मृते । प्रीङ् । प्रेते । यङ् । बोभूयते ॥

भावकर्मणोः ॥ १३ ॥

लः कर्णणीत्यादिना विहितस्य लस्य भावकर्मणोरेवात्मनेपदं स्यात् ॥ भावे ।
भूयते भवता भवज्ञां भवद्भिः । नुष्यते त्वया मया अन्यैश्च ॥ अत्र धातुवाच्या
क्रिया भावार्थकलकारेणानूयते । ततश्च युष्मदस्मदोस्तिङ्वाच्यकारकवाचि-
त्वाभावात् न गन्धगोत्रमौ । किं तु प्रथमपुरुष एव । तत्रापि धातुवाच्यक्रि-
याया अद्वयवृत्तत्वेन द्वित्वबहुत्वाप्रतीतिर्न द्विवचनबहुवचने । किं त्वेकवचनमेव ।
तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वात् । कर्तुरनुकृतात् तृतीया ॥ कर्मणि ।
क्रियते कटः । क्रियते कटौ । क्रियन्ते कटाः । त्वया मया अन्यैश्च ॥ क्रियसे
त्वं । क्रियंसे युवां । क्रियध्वे यूयं । ईश्वरेण ॥ क्रियं ऽहं । क्रियावहे
आवां । क्रियामहे वयं । ईश्वरेण ॥ कर्मणि उक्तत्वात् प्रथमा कर्तुरनुकृतात्
तृतीया ॥

कर्तरि कर्मव्यतिद्वारे ॥ १४ ॥

क्रियाविनिमये योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ॥ व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं

लवनं करोतीत्यर्थः ॥ कर्मव्यतिहारे किं । लुनाति ॥ कर्तृग्रहणं शेषात्
कर्तरीत्यत्रानुवृत्त्यर्थः ॥

न गतिहिंसार्थेभ्यः ॥ १५ ॥

एभ्यः क्रियाविनिमय आत्मनेपदं न स्यात् ॥ गत्यर्थेभ्यः । व्यतिगच्छन्ति ॥
हिंसार्थेभ्यः । व्यतिहिंसन्ति । व्यतिघ्नन्ति ॥

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ॥ १६ ॥

इतरेतर । अन्योन्य । इत्येतदुपपदाद्धातोः क्रियाविनिमय आत्मनेपदं न स्यात् ॥
इतरंतरस्य व्यतिलुनन्ति ॥ अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति ॥

नेर्विशः ॥ १७ ॥

नेः परस्माद्विश इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ शेषात् कर्तरीत्यस्यापवादः ॥ निविशते ।
निविशते । निविशन्ते ॥ यदागमा इति परिभाषयात्रापि । न्यविशत ॥ अर्थव-
द्ग्रहणपरिभाषया नेह । मधुनि विशन्ति ॥

परिव्यवेभ्यः क्रियः ॥ १८ ॥

अकत्रभिप्रायार्थमिदं ॥ परि । वि । अव । एभ्यः परस्मात् । डुक्तीञ् । इत्ये-
तस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ परिक्रीणीते ॥ विक्रीणीते ॥ अवक्रीणीते ॥ पर-
स्परनाहर्चयादुपसर्गस्यैव ग्रहणं । नेह । बहुवि क्रीणाति वनं ॥

विपराभ्यां जेः ॥ १९ ॥

शेषात् कर्तरीत्यस्यापवादः ॥ वि । परा । इत्येताभ्यां परस्मात् । जि जये । इत्ये-
तस्माद्धातोरात्मनेपदं स्यात् ॥ विजयते ॥ पराजयते ॥ साहर्चयादुपसर्गविव-
गृह्यते । तेनेह न । बहुवि जयति वनं । परा जयति सेना ॥

आडो दो ञ्नास्यविद्वरणे ॥ २० ॥

अकत्रभिप्रायार्थमिदं ॥ आङ्पूर्वान्मुखविकासनाह्न्यत्रार्थे वर्तमानात् । डुदाञ् । इत्ये-
तस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ विद्यामादत्ते ॥ अनास्येति किं । मुखं व्याददाति ॥
आस्यग्रहणमवित्रक्षितं । विपादिकां व्याददाति । नदीकूलं व्याददाति ॥

क्रीडो ञ्नुसंपरिभ्यश्च ॥ २१ ॥

अनु । सं । परि । इत्येतेभ्यः परस्मात् क्रीड् । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ।
चकारादाङ्पूर्वादपि ॥ अनुक्रीडते ॥ संक्रीडते ॥ परिक्रीडते । आक्रीडते ॥

समवप्रविभ्यः स्यः ॥ २२ ॥

सं । अव । प्र । वि । इत्येतेभ्यः परस्मात् ङा । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥
संतिष्ठते ॥ अवतिष्ठते ॥ प्रतिष्ठते ॥ व्रितिष्ठते ॥

प्रकाशनस्थयाख्ययोश्च ॥ २३ ॥

स्वाभिप्रायाविष्करणं चित्रादपदनिर्णेतारि चार्थे ङा । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥
तिष्ठते कन्या ह्यात्राय ॥ तिष्ठते कर्णादिषु ॥

उदो ऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ २४ ॥

उत्पूर्वात् ङा । इत्येतस्मादनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ मुक्तावृ-
त्तिष्ठते । गेह उन्निष्ठते ॥ अनूर्ध्वेति किं । पीठादुन्निष्ठति ॥

उपान्मन्त्रकरणे ॥ २५ ॥

मन्त्रकरणे वर्तमानादुपपूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् ॥ ऐन्द्रया गार्हपत्यगुप-
तिष्ठते ॥ मन्त्रकरणे किं । पतिगुपतिष्ठति यौवनन ॥

अकर्मकाच्च ॥ २६ ॥

उपात् तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ भोजनकाल उपतिष्ठते । संनिहिता भव-
तीत्यर्थः ॥ अकर्मकात् किं । राजानगुपतिष्ठति ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ २७ ॥

उद् । वि । इत्येतत्पूर्वात् तप । इत्येतस्मादकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ उत्तपते ।
चितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥

आडो यमहनः ॥ २८ ॥

आडः पराभ्यां यम । हन । इत्येताभ्यामकर्मकाभ्यामात्मनेपदं स्यात् ॥ आयहते ॥
आहते ॥ अकर्मकाभ्यां किं । आयहति कृपाद्रज्जुं । आहन्ति वृषभं ॥

समो गम्यृहिभ्यां ॥ २९ ॥

समः पराभ्यामकर्मकाभ्यां गम्लृ । ऋङ् । इत्येताभ्यामात्मनेपदं स्यात् ॥ संगङ्ति ॥
ऋङ्ङरनादेशस्य ग्रहणं । समृद्धिष्यन्तं ॥ अकर्मकाभ्यां किं । ग्रामं संगङ्ति ॥

निसमुपविभ्यो ङः ॥ ३० ॥

अकर्मकादिति निवृत्तं ॥ नि । सं । उप । वि । इत्येतेभ्यः परस्मात् । ङेञ् ।
इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ निवृण्यते ॥ संवृण्यन्ते ॥ उपवृण्यन्ते ॥ विवृण्यन्ते ॥
अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥

स्पर्धायामाङः ॥ ३१ ॥

स्पर्धाविषय आङः परस्मात् । ङेञ् । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ शत्रुमाङ्गयन्ते ॥
स्पर्धायां किं । पुत्रमाङ्गयति ॥

**गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयो-
गेषु कृञः ॥ ३२ ॥**

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥ एष्वर्येषु उकृञ् । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ गन्धनं
प्राणवियोगानुकूलं सूचनं । उत्कुरुते ॥ अवक्षेपणं भर्त्सनं । श्रेयनो वर्तिका-
मुदाकुरुते ॥ सेवनं सेवा । हरिमुपकुरुते ॥ साहसिक्यं सहसाप्रवर्तनं ।
परदारान् प्रकुरुते ॥ प्रतियत्नो गुणाधानं । एधोदकस्योपस्कुरुते ॥ प्रकथनं
प्रकर्षेण प्रतिपादनं । नायाः प्रकुरुते ॥ उपयोगो धर्मादिफलको विनियोगः ।
शतं प्रकुरुते ॥ एषु किं । कटं करोति ॥

अधेः प्रसहने ॥ ३३ ॥

प्रसहनं क्षमा । अभिभवश्च । तत्र वर्तमानादधिपूर्वात् करोतिरात्मनेपदं स्यात् ॥
शत्रुमधिकुरुते । क्षमते अभिभवतीति वार्थः ॥

वेः शब्दकर्मणः ॥ ३४ ॥

शब्दकर्मकाद्विपूर्वात् करोतिरात्मनेपदं स्यात् ॥ विकुरुते स्वरान् ॥ शब्दकर्मणः
किं । चित्रं विकरोति कामः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ३५ ॥

विपूर्वात् करोतिरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः ॥

संमाननोत्सङ्गनाचार्यकरणाज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ॥ ३६ ॥

णीञ् । इत्येतस्मादात्मनपदं स्यादेष्वर्थेषु गम्यमानेषु ॥ शास्त्रं नयते । शास्त्रस्य सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयति । तेन च शिष्यसंमाननं फलितं ॥ उत्सङ्गने । दण्डमुनयते । उत्तिपतीत्यर्थः ॥ मापावकमुपनयते । आत्मानमाचार्योर्कुर्वन् मापावकं स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ॥ ज्ञाने । तत्र नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ भृतिर्वेतनं । कर्मकरानुपनयते । वेतनदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः ॥ विगणनमृणादिनिर्घातनं । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः ॥ व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । शतं विनयते । धर्मार्थं शतं विनियुङ्क्त इत्यर्थः ॥ एषु किं । अज्ञां ग्रामं नयति ॥

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ ३७ ॥

स्वरितजित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं ॥ णीञ् । इत्येतस्य कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवभिन्न एव स्यात् ॥ क्रोधं विनयते । दूरीकरोतीत्यर्थः ॥ कर्तृस्थे किं । परस्य क्रोधं विनयति ॥ अशरीरे किं । गडुं विनयति ॥ कर्मणि किं । ब्रुह्या विनयति ॥

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ ३८ ॥

शेषात् कर्तृत्वस्यापवादः ॥ एष्वर्थेषु क्रमु । इत्येतस्मादात्मनपदं स्यात् ॥ वृत्तिरप्रतिबन्धः । शास्त्रे क्रमते बुद्धिः । न प्रतिहन्यत इत्यर्थः ॥ सर्ग उत्साहः । व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । उत्सहत इत्यर्थः ॥ तायेन स्फीतता । अस्मिन् क्रमन्ते शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ एषु किं । अपक्रामति ॥

उपपराभ्यां ॥ ३९ ॥

पूर्वेण सिद्धं नियमार्थमिदं ॥ वृद्ध्यादिष्वर्थेष्वभ्यामिव क्रमेरात्मनपदं स्यात् । न तूपसर्गान्तरपूर्वात् ॥ उपक्रमते ॥ पराक्रमते ॥ उपपराभ्यां किं । संक्रामति ॥ वृद्ध्यादिषु किं । उपक्रामति ॥

आड उद्गमने ॥ ४० ॥

आङ्पूर्वात् क्रमेद्धर्गमने ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ आक्रमते सूर्यः ॥
उद्गमने किं । आक्रामति वृद्धः कुतपं ॥

वेः पादविहरणे ॥ ४१ ॥

विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदं स्यात् पादविहारे ऽर्थे ॥ साधु विक्रमते वाजो ॥ पा-
दविहरणे किं । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवतीत्यर्थः ॥

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां ॥ ४२ ॥

प्र । उप । इत्येताभ्यां तुल्यार्थाभ्यां परस्मात् क्रमेरात्मनेपदं स्यात् ॥ प्रक्रमते ।
उपक्रमते भोक्तुं ॥ प्रारम्भे ऽर्थे ऽनयोस्तुल्यार्थता ॥ समर्थाभ्यां किं । प्रक्रामति ।
गच्छतीत्यर्थः ॥ उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाद्वा ॥ ४३ ॥

अप्राप्तविभाषेयं । अनुपसर्गात् क्रमेरात्मनेपदं वा स्यात् ॥ क्रमते । क्रामति ॥
अनुपसर्गात् किं । संक्रामति ॥

अपल्लवे ज्ञः ॥ ४४ ॥

शेषात् कर्तरीत्यस्यापवादः ॥ अपल्लापे ऽर्थे वर्तमानाज्ज्ञानातेरात्मनेपदं स्यात् ॥
ज्ञा । श्रुतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ॥

अकर्मकाच्च ॥ ४५ ॥

अकर्मकाज्ज्ञानातेरात्मनेपदं स्यात् ॥ मधुनो ज्ञानीते । मधुनोपायेन प्रवर्तते
इत्यर्थः ॥ अकर्मकात् किं । पुत्रं ज्ञानाति ॥

संप्रतिभ्यामनाधाने ॥ ४६ ॥

सकर्मकार्यमिदं ॥ सं । प्रति । इत्येवंपूर्वाज्ज्ञानातेरनाधाने वर्तमानादात्मनेपदं
स्यात् ॥ श्रुतं संजानीते । श्रुतं प्रतिजानीते ॥ अनाधाने किं । आध्यानमु-
त्कण्ठापूर्वकं स्मरणं तत्र मा भूत् । मातरं संजानाति ॥ अनाध्यान इति
योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेत्यस्यापि निषेधः । मातुः संजानाति ॥

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥ ४७ ॥

शेषात् कर्तरीत्यस्यापवादः ॥ वद । इत्येतस्माज्जातोरात्मनेपदं स्याज्भासनादिष्वर्थेषु ॥

भासनं दीप्तिः । ग्रास्त्रे वदन्ते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः ॥ उपसंभाषोपसान्त्वनं ।
कर्मकरानुपवदन्ते । उपसान्त्वयतीत्यर्थः ॥ ज्ञानं सम्यगबोधः । ग्रान्त्रे वदन्ते ।
सम्यगबोधपूर्वकं वदतीत्यर्थः ॥ यत् उल्गाहः । ज्ञेत्रे वदन्ते । तद्विषयकमुल्गा-
हमाविष्करोतीत्यर्थः ॥ विमतिर्निनामतिः । ज्ञेत्रे विवदन्ते । विमतिपतिता-
श्चित्रं विभान्त इत्यर्थः ॥ उपमन्त्राणां रहस्युपवन्दनं । कुलभार्यानुपवदन्ते ।
परदारानुपवदन्ते । उपवन्दयतीत्यर्थः ॥ एष्वर्येष्विति किं । किञ्चिद्वदति ॥

व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥४८॥

गनुष्यादीनां सहोच्चारणे वद । इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं स्यात् ॥ संप्रवदन्ते
ब्राह्मणाः ॥ व्यक्तवाचां किं । संप्रवदन्ति खगाः ॥ समुच्चारणे किं । ब्राह्मणो
वदति ॥

अनोरकर्मकात् ॥४९॥

व्यक्तवाग्विषयादनुपूर्वकादकर्मकात् । वद । इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं स्यात् ॥
अनुवदन्ते कठः कलापस्य ॥ अनुः सादृश्ये । यथा कलापो ऽधीयानो वदति
तथा कठ इत्यर्थः ॥ अकर्मकात् किं । उक्तमनुवदति ॥ व्यक्तवाचां किं ।
अनुवदति वीणा ॥

विभाषा विप्रलापे ॥५०॥

प्राप्तविभाषयं ॥ विरोधात्किञ्चैव व्यक्तवाचां समुच्चारणे वद । इत्येतस्माद्धातो-
रात्मनेपदं वा स्यात् ॥ विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्ताः । युगपत्
परस्परप्रतिषेधनं विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ॥ विप्रलापे किं । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः ॥
व्यक्तवाचां किं । संप्रवदन्ति प्रकुनयः ॥ समुच्चारणे किं । क्रमेण मौहूर्ता
मौहूर्तेन संप्रवदन्ति ॥

अवाद्गः ॥५१॥

प्रेषात् कर्तरीत्यस्यापवाहः ॥ अवपूर्वात् । गृ निगर्णे । इत्येतस्माद्धातोरात्मनेपदं
स्यात् ॥ अवगिरन्ते । अवगिरन्ते । अवगिरन्ते ॥ अवादिति किं । गिरति ॥

समः प्रतिज्ञाने ॥५२॥

संपूर्वात् । गृ निगर्णे । इत्येतस्मात् प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् ॥ प्रति-

ज्ञाननभ्युपगमः ॥ शतं संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते ॥ प्रतिज्ञानं किं । संगिरति ग्रासं ॥

उद्व्यरः सकर्मकात् ॥ ५३ ॥

शेषात् कर्तरीत्यस्यापवादः ॥ उपपूर्वात् । चर । इत्येतस्मात् सकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ धर्ममुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उल्लङ्घ्य गदतीत्यर्थः ॥ सकर्मकात् किं । वाप्य उच्चरति ॥

समस्तृतीयायुक्तात् - ॥ ५४ ॥

तृतीयान्तार्थेन युक्तात् संपूर्वात् । चर । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ अश्वेन संचरते । रथेन संचरते ॥ तृतीययुक्तात् किं । उभौ लोको संचरति ॥

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ ५५ ॥

तृतीयान्तार्थेन युक्तात् संपूर्वात् । दाण् । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् । सा तृतीया यदि चतुर्थ्यर्थे भवति ॥ दास्या संयङ्गं कामुकः । दास्यै ददातीत्यर्थः ॥ चतुर्थ्यर्थे किं । पाणिना संप्रयङ्गति ॥ समः प्रशब्देन व्यवधानं कथमात्मनेपदं भवति । सम इति षष्ठी । न पञ्चमी ॥

उपायमः स्वकरणे ॥ ५६ ॥

शेषात् कर्तरीत्यस्यापवादः ॥ उपपूर्वात् । यम । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् पाणिग्रहणाविशिष्टस्वीकारे ॥ भार्यामुपयङ्गते ॥ स्वकरणे किं । परस्य भार्यामुपयङ्गति ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ५७ ॥

ज्ञा । श्रु । स्मृ । दृश । इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं स्यात् ॥ धर्मं जिज्ञासते । गुरुं श्रुश्रूयते । नष्टं सुस्मृयते । नृपं दिदृक्षते ॥

नानोर्ज्ञः ॥ ५८ ॥

ज्ञा । इत्येतस्मादनुपूर्वात् सन्नन्तादात्मनेपदं न स्यात् ॥ पुत्रमनुजिज्ञासति ॥ अनोः किं । धर्मं जिज्ञासते ॥ पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तनेह न । सर्पिषो अनुजिज्ञासते । पूर्ववत् सन इत्यात्मनेपदं ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ ५१ ॥

प्रति । आङ् । इत्येवंपूर्वात् श्रु । इत्येतस्मात् सन्नन्तादात्मनेपदं न स्यात् ॥
प्रतिशुश्रूषति ॥ आशुश्रूषति ॥

शदेः शितः ॥ ६० ॥

प्रदुल्लु । इत्येतस्मात् शिञ्जाचिन आत्मनेपदं स्यात् ॥ श्रीयते । श्रीयेते । श्रीयन्ते ॥ शितः किं । अशत्स्यत् ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ ६१ ॥

डिङ्नादात्मनेपदे सिद्धे नियमार्थमिदं ॥ मृङ् । इत्येतस्माद्लुङ्लिङोः शिञ्जा-
चिनश्चात्मनेपदं स्यात् । नान्यत्र ॥ अमृत ॥ मृषीष्ट ॥ म्रियन्ते ॥ नियमः
किमर्थः । मरिष्यति । अमरिष्यन् ॥

पूर्ववत् सनः ॥ ६२ ॥

सनः पूर्वो यो धातुरात्मनेपदो तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् ॥
आस्ते । श्रेते । सन्नन्तादपि तदेव निमित्तं । आसिसिषते । शिशयिषते । नि-
विचिन्ते । आचिक्रंसते ॥ गुप । इत्यादिष्वनुदात्तेष्वसामर्थ्यात् सन्नन्तादनुदात्त-
ङित इत्यनेनैवात्मनेपदं भवति । जुजुप्सिषते । नीमांसिषते ॥

आम्प्रत्ययवत् कृजो ऽनुप्रयोगस्य ॥ ६३ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥ आम् प्रत्ययो यस्मात् स आम्प्रत्ययः । आम्प्रकृतिरिति यावत् ।
तेन तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् । डुकृञ् । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ ईक्षांचक्रे ॥ अत्र
सूत्रे पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन नियमः । पूर्ववदंवात्मनेपदं भवति । न तु
तद्विपरीतं । तेन कर्तृगामिन्यपि क्रियाफल उन्मांचकारेत्यादौ नात्मनेपदं ॥

प्रोपाभ्यां युजेर्यज्ञपात्रेषु ॥ ६४ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥ प्र । उप । इत्येवंपूर्वायुजेरात्मनेपदं स्यात् ॥ युजिर् ।
प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते ॥ अयज्ञपात्रेषु किं । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥

समः क्षणवः ॥ ६५ ॥

संपूर्वात् क्षण । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् ॥ संक्षणुते शस्त्रं । संक्षणुवाते ।
संक्षणुवन्ते ॥

भुजो ऽनवने ॥ ६६ ॥

भुज । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यादूक्षणभिन्ने ऽर्थे ॥ भुङ्क्ते । भुञ्जते । भुञ्जते ॥
अनवने किं । महीं भुनक्ति ॥ अनवन इति निषेधन रूपादिपठितस्यैव ग्रहणं ।
न तु भुजो । इत्येतस्य ॥

एरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्तानाध्याने ॥ ६७ ॥

णिचश्चेत्येव सिद्धे ऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥ एयन्तादात्मनेपदं स्यात् । अणौ यत्
कर्म णौ यदि तदेव कर्म भवति । अन्यत् कर्म न भवति । स एव कर्म णौ
यदि कर्ता भवति । आध्याने तु न भवति ॥ आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः ।
आरोह्यन्तं हस्ती स्वयमेव ॥ पश्यन्ति भृत्या राजानं । दर्शयन्तं भृत्यान् राजा
स्वयमेव ॥ एरिति किं । आरोह्यमाणो हस्ती साध्वारोहति ॥ अणाविति
किं । गणयति गणं गोपालः । गणयति गणः स्वयमेव ॥ कर्मग्रहणं किं ।
लुनाति दात्रेण । लावयति दात्रं स्वयमेव ॥ अणौ यत् कर्म णौ चेदिति
किं । हस्तिनमारोहन्ति मनुष्याः । हस्ती स्थलमारोहयति मनुष्यान् ॥ स
कर्तेति किं । आरोहयन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः ॥ अनाध्यानं किं । स्मरति
वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति कोकिलं वनगुल्मः स्वयमेव ॥ कर्मस्यभावकेषु
कर्मस्यक्रियकेषु च धातुषु कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रिय इति कर्मवद्भावनात्मनेपदं
भवति । एरणाविति सूत्रं तु कर्तृस्यकृत्यकार्यं कर्तृस्यभावकार्यं च कृतं ॥

भीस्म्योर्हेतुभये ॥ ६८ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थो ऽयमारम्भः ॥ जिभी । धिम्ङ् । इत्येताभ्यां एयन्ताभ्यामात्मनेपदं
स्यादूलकारवाच्यकर्तृहेतुको यदि भयस्मवो भवतः ॥ भयग्रहणं विस्मयस्याप्यु-
पलक्षणं ॥ मुण्डो भीषयते । जटिलो भीषयते ॥ मुण्डो विस्मापयते । जटिलो
विस्मापयते ॥ हेतुभये किं । कुञ्चिकयैर्न भावयति । वृषेण विस्मापयति ॥

गृध्रिवञ्च्योः प्रलम्बने ॥ ६९ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥ गृध्रु । वञ्चु । इत्येताभ्यां एयन्ताभ्यामात्मनेपदं स्यान्मिथ्या
फलाख्याने ॥ माणावकं गर्धयते ॥ माणावकं वञ्चयते ॥ प्रलम्बने किं । प्रवानं
गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । परिहरतीत्यर्थः ॥

लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ ७० ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥ लीङ् । ली । इत्येताभ्यां एयन्ताभ्यामात्मनेपदं स्यात्
पूजनं न्यग्भावनं चार्थे । चण्ड्रात् प्रलम्बने च ॥ ऋताभिलीपयते । पूजाम-
धिगच्छतीत्यर्थः ॥ श्र्यनो वर्तिकागुल्लापयते । न्यग्भावयतीत्यर्थः ॥ बालगुल्ला-
पयते । वञ्चयतीत्यर्थः ॥ संमाननंत्वादि किं । बालगुल्लापयति ॥

मिथ्योपपदात् कृजो ऽभ्यासे ॥ ७१ ॥

अकर्त्रभिप्रायार्थमिदं ॥ डुकृञ् । इत्येतस्मान् एयन्तान्मिथ्या । इत्येतदुपपदादात्मनेपदं
स्यात् पौनःपुन्ये ऽर्थे ॥ पदं मिथ्या कारयते । स्वरादि दुष्टमनकृदुच्चारयती-
त्यर्थः ॥ मिथ्योपपदादिति किं । पदं सुष्ठु कारयति ॥ कृजः किं । पदं
मिथ्या वाचयति ॥ अभ्यासे किं । सकृत् पदं मिथ्या कारयति ॥

स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ ७२ ॥

णेरिति निवृत्तं । णेषात् कर्तरीति परस्मैपदं प्राप्ते । स्वरिततो ये धातवो
जितश्च ये तेभ्य आत्मनेपदं त्यात् कर्तृगामिनि प्रधाने क्रियाफले मति ॥
यज्ञमानो यज्ञते । देवदत्तः पचते ॥ जितः । मुनुते । कुरुते ॥ स्वर्गादि
क्रियाफलमिह कर्तारमभिप्रेति ॥ कर्त्रभिप्राये किं । यज्ञन्ति याज्ञकाः । पच-
न्ति पाचकाः । कुर्वन्ति कर्मकराः । यद्यपि दक्षिणा वेतनं च कर्तुः फल-
मिहास्ति तथापि न तत् प्रधानं फलं तदर्थं क्रियारम्भाभावात् ॥

अपवदद् ॥ ७३ ॥

वद् । इत्येतस्मादपूर्वादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफलं ॥ अपवदते
धनकानो न्यायं ॥ कर्त्रभिप्राये किं । अपवदति ॥

णिचश्च ॥ ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफलं ॥ कारयते । पाचयते ॥
परगामिनि क्रियाफलं णेषात् कर्तरीति परस्मैपदं । कारयति कटं परस्य ॥

समुदाङ्भ्यो यमो ऽग्रन्ये ॥ ७५ ॥

सं । उङ् । आङ् । इत्येतत्पूर्वात् । यम । इत्येतस्मादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि
क्रियाफले । ग्रन्थत्रिषयश्चात् प्रयोगो न भवति ॥ व्रीहीन् संयङ्ते ॥ भार-

मुच्यङ्ते ॥ वस्त्रमायङ्ते ॥ अग्रन्थे किं । उच्यङ्ति वेदं । ज्ञातुमुच्यमं क-
रोतीत्यर्थः ॥

अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ ७६ ॥

ज्ञा । इत्येतस्मादनुपसर्गादात्मनेपदं स्यात् कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥ गां ज्ञा-
नीते ॥ अनुपसर्गात् किं । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः ॥

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ ७७ ॥

स्वरितजित इत्यादिपञ्चभिः सूत्रैर्यदात्मनेपदं विहितं तत् समीपोच्चारितेन पदेन
क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतितं वा स्यात् ॥ स्वं यज्ञं यजति । यजते वा ॥
स्वं कटं करोति । कुरुते वा ॥ स्वं पुत्रमपवदति । अपवदते वा ॥ स्वं यज्ञं
कारयति । कारयते वा ॥ स्वं व्रीहिं संयङ्ति । संयङ्ते वा ॥ स्वां गां
जानाति । जानीते वा ॥

शेषात् कर्तरि परस्मैपदं ॥ ७८ ॥

पूर्वप्रकरणेनात्मनेपदनियमः कृतः । न परस्मैपदनियमस्तत् सर्वतः प्राप्नोति ।
तन्नियमार्थमिदं ॥ आत्मनेपदनिमित्तरहितेभ्यो धातुभ्य एव कर्तरि परस्मैपदं
स्यात् । नान्येभ्यो धातुभ्यः ॥ भवति । एति ॥ कर्तरि किं । पच्यत ओ-
दनः स्वयमेव ॥ कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तेन कर्तैव
यः कर्ता तत्र परस्मैपदं भवति न तु कर्मकर्तरि ॥

अनुपराभ्यां कृञः ॥ ७९ ॥

कर्तृगामिनि क्रियाफले गन्धनादिषु च परस्मैपदार्थमिदं ॥ अनु । परा । इत्ये-
वंपूर्वात् । डुकृञ् । इत्येतस्मात् परस्मैपदं स्यात् ॥ अनुकरोति । पराकरोति ॥
कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् ॥ द्वितीयकर्तृग्रहणानुवृत्तेर्नेह । अनुक्रियते
स्वयमेव ॥

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ८० ॥

क्षिप प्रेरणे स्वरितेत् । ततः कर्त्रभिप्राये परस्मैपदार्थमिदं ॥ अभि । प्रति ।
अति । इत्येवंपूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं स्यात् ॥ अभिक्षिपति ॥ प्रतिक्षिपति ॥
अतिक्षिपति ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः किं । आक्षिपते ॥ द्वितीयमपि कर्तृग्रहणमनु-
वर्तते । तेनेह न अभिक्षिप्यते स्वयमेव ॥

प्राद्वहः ॥ ८१ ॥

वह प्रापणे स्वरितेत् । तत्र कर्तृगामिनि क्रियाफले परस्मैपदार्थमिदं ॥ प्रपूर्वाद्धतेः परस्मैपदं स्यात् ॥ प्रवहति । प्रवहतः । प्रवहन्ति ॥ प्रात् किं । आवहते ॥

परैर्मृषः ॥ ८२ ॥

मृष तितित्तायां स्वरितेत् । ततः परस्मैपदार्थमिदं ॥ परिपूर्वान्मृष्यतः परस्मैपदं स्यात् ॥ परिमृष्यति ॥ परैः किं । आमृष्यते ॥ वहतिमपि कंचिदत्रानुवर्तयन्ति । परिवहति ॥

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ८३ ॥

रमु । अनुदात्तेत् । तत आत्मनेपदमेव प्राप्तं परस्मैपदार्थमिदं ॥ वि । आङ् । परि । इत्येवंपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं स्यात् ॥ विरमति ॥ आरमति ॥ परिरमति ॥ व्याङ्परिभ्यः किं । अभिरमते ॥

उपाच्च ॥ ८४ ॥

उपपूर्वाद्रमु । इत्येतस्मात् परस्मैपदं स्यात् ॥ देवदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थो ऽत्र रमिः ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र उपादित्यस्यैव संबन्धो यथा स्यात् ॥

विभाषाकर्मकात् ॥ ८५ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पो ऽयं । उपपूर्वाद्रमु । इत्येतस्मादकर्मकादात्मनेपदं स्यात् ॥ यावद्भुक्तमुपरमति । उपरमते वा । निवर्तत इत्यर्थः ॥

बुधयुधनशजनेङ्प्रुदुसुभ्यो णेः ॥ ८६ ॥

णिचश्चेति कर्तृगे फल आत्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदं ॥ बुध । युध । णाप्र । जन । इङ् । प्रु । हु । सु । इत्येतेभ्यो एयन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् ॥ बोधयति पदं ॥ योधयति काष्ठानि ॥ नाशयति दुःखं ॥ जनयति-सुखं ॥ अध्यापयति ग्राह्यं ॥ प्राचयति । प्रापयतीत्यर्थः ॥ द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः ॥ खावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः ॥ ये ऽत्राकर्मकास्तेपामणावकर्मकाच्चित्रवत्कर्तृका-

दित्येवात्मनेपदं सिद्धे ऽचित्रवत्कर्तृकार्थमत्र सूत्रे ग्रहणं ॥ चलनार्थानां निगर्-
णचलनार्थेभ्य इत्येव सिद्धे ऽचलने ऽर्थे ऽप्यात्मनेपदार्थमिह ग्रहणं ॥

निगर्णचलनार्थेभ्यश्च ॥ ८७ ॥

णिचश्चेत्यस्यापवादः ॥ भक्षणार्थेभ्यः कम्पनार्थेभ्यश्च ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः परस्मैपदं
स्यात् ॥ आश्रयति । भोजयति ॥ चलयति । कम्पयति ॥

अणावकर्मकाच्चित्रवत्कर्तृकात् ॥ ८८ ॥

णिचश्चेत्यस्यापवादः ॥ अणै यो धातुर्कर्मकश्चित्रवत्कर्तृकश्च तस्मान्ण्यन्तात्
परस्मैपदं स्यात् ॥ आसयति देवदत्तं । प्राययति देवदत्तं ॥ अणाविति किं ।
आरोह्यमाणं प्रेरयति । आरोह्यते ॥ अकर्मकात् किं । कटं कुर्वाणं प्रेर-
यति । कारयते ॥ चित्रवत्कर्तृकात् किं । शुष्यन्ति व्रीहयः । श्रोषयति व्री-
हीनातपः ॥

न पादम्याअमाअसपरिमुहुरुचिनृतिवदवसः ॥ ८९ ॥

पा । दमि । आङ्म । आङ्मस । परिमुह । रुचि । नृति । वद । वस । इत्ये-
तेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न स्यात् ॥ पा । पाययते ॥ दम । दमयते ॥
आङ्पूर्वो यम । आयायते । यमो ऽपरिवेषण इति मित्संज्ञानिषेधः ॥ आङ्पूर्वो
यसु । आयासयते ॥ परिपूर्वो मुह । परिमोहयते ॥ रुच । रोचयते ॥
नृती । नर्तयते ॥ वद । वादयते ॥ वस । वासयते ॥ अत्र पिवतिर्निगर्-
णार्थः । नृतिश्चलनार्थो ऽपि । अन्ये चित्रवत्कर्तृका अकर्मकाः । तत्र पूर्वसू-
त्रद्वयप्राप्तस्य परस्मैपदस्य निषेधो न तु श्रेयादित्यस्य ॥

वा क्यषः ॥ ९० ॥

क्यप्प्रत्ययान्ताडातोः परस्मैपदं वा स्यात् ॥ लोहितायति । लोहितायते ॥

युञ्जो लुङि ॥ ९१ ॥

अनुदात्तेन्नानित्यं प्राप्ते ऽयं विकल्पः ॥ बहुवचनादायर्थलाभः ॥ युत दीप्तौ ।
इत्यारभ्य कृपू । इत्यन्तेभ्यो धातुभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् ॥ असुतत् ।
अयोतिष्ट । अलुठत् । अलोठिष्ट ॥ लुङीति किं । योतेते ॥

वृद्धः स्यसनोः ॥ ९२ ॥

वृत् । वृधु । शृधु । स्यन्दू । कृपू । इत्येतेभ्यः स्यसनोर्विषये परस्मैपदं वा
स्यात् ॥ वृत् । वर्त्स्यति । अवरत्स्यत् । वर्त्तिष्यते । अवर्त्तिष्यत ॥ विवृत्सति ।
विवर्त्तिषते ॥

लुटि च कृपः ॥ १३ ॥

लुटि स्यसनोश्च विषये कृपू । इत्येतस्मात् परस्मैपदं वा स्यात् ॥ कल्प्ता ।
कल्प्पारौ । कल्प्पारः । कल्प्पासि । कल्पितासे ॥ कल्पस्यति । कल्पि-
ष्यते । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत ॥ चिकल्प्सति । चिकल्पिषते ॥

॥ इति सूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

आ कडारादेका संज्ञा ॥ १ ॥

इत् ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इति सूत्रात् प्राग्या या संज्ञा सैकस्यैकैव ज्ञेया ।
का पुनरसौ । या परानवकाशा च ॥ अततत्तत् । अरत्तत् ॥ अत्र ह्रस्वं
लघु । इत्यनेन लघुसंज्ञा प्राप्ता तां बाधित्वा परत्वात् संयोगे गुरु । इत्यनेन
गुरुसंज्ञैव भवति । तेन सन्वल्लघुनीत्यादिना सन्वज्ञावो न ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यं ॥ २ ॥

समव्रलयोर्विरोधे परं कार्यं स्यात् ॥ सुषि चेत्यस्यावकाशः । वृक्षाभ्यां । बहु-
वचनं कल्येदित्यस्यावकाशः । वृक्षेषु ॥ इहोभयं प्राप्नोति वृक्षेभ्यः । परमेत्वं
भवति विप्रतिषेधेन ॥

यू ख्याल्यौ नदी ॥ ३ ॥

ई । ऊ । इत्येतदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥ कुमारी । गौरी ॥
ब्रह्मग्रन्धूः । यवानूः ॥ यू किं । मात्रे ॥ ख्याल्यौ किं । ग्रामणीः ।
खलपूः ॥ आख्याग्रहणं किं । ग्रामण्ये स्त्रियै ॥

नेयङुवडुस्थानावस्त्री ॥ ४ ॥

इयङुवडोः स्थितिर्योस्तौ । ई उ । इत्येतौ नदीसंज्ञौ न स्तः । स्त्रीशब्दं वर्तयित्वा ॥ हे श्रीः । हे धृः ॥ अस्त्रीति किं । हे स्त्रि ॥

वामि ॥ ५ ॥

इयङुवडोः स्थितिर्योस्तौ । ई उ । इत्येतौ वा अमि नदीसंज्ञौ न स्तः ॥ श्रियां । श्रीणां ॥ भ्रुवां । भ्रूणां ॥ अस्त्रीत्येव । स्त्रीणां ॥

डिति ह्रस्वश्च ॥ ६ ॥

इयङुवडुस्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ । ई उ । इत्येतौ ह्रस्वौ च । इ । उ । इत्येतौ स्त्रियां डिति परे वा नदीसंज्ञौ स्तः ॥ कृत्यै । कृतये ॥ धेनवै । धेनवे ॥ श्रियै । श्रिये ॥ भ्रुवै । भ्रुवे ॥ अस्त्रीत्येव । स्त्रियै ॥ स्त्रियां किं । अग्नये ॥

शेषो घ्यसखि ॥ ७ ॥

इ उ । इत्येतौ ह्रस्वौ घिसंज्ञौ स्तः । सखिशब्दं वर्तयित्वा ॥ अग्नये । कृतये ॥ वायवे । धेनवे ॥ असखीति किं । सख्या ॥

पतिः समास एव ॥ ८ ॥

नियमार्थमिदं ॥ पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् ॥ भूपतिना । भूपतये ॥ समास इति किं । पत्या । पत्ये ॥ एवकारो विपर्येतनियमवारणार्थः । दृढमुष्टिना ॥

पठीयुक्तप्रह्न्दसि वा ॥ ९ ॥

षड्यन्तेन युक्तः पतिशब्दो वेदे घिसंज्ञो वा स्यात् ॥ कुलुञ्जानां पतये नगः ॥ पठीति किं । मया पत्या जग्दृष्टिर्यथा नः ॥

ह्रस्वं लघु ॥ १० ॥

ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं स्यात् ॥ मिद्र । भेत्ता ॥

संयोगे गुरु ॥ ११ ॥

संयोगे परे ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ देवदाक्षत । प्रिज्जा ॥

दीर्घं च ॥ १२ ॥

दीर्घमन्तरं गुरुसंज्ञं न्यात् ॥ ईहांचक्रे । ऊहांचक्रे ॥

यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये ऽङ्गं ॥ १३ ॥

यस्मात् प्रत्ययो विधीयते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये परे ऽङ्गसंज्ञं स्यात् ॥ कर्ता । करिष्यति ॥ यस्मादिति संज्ञिनिर्देशार्थं । तदादिति संज्ञ-
न्यात् ॥ प्रत्ययग्रहणं किं । न्यविशत ॥ नेर्विश इत्युपसर्गाद्विधिरस्ति । तदा-
देरङ्गसंज्ञा स्यात् ॥ विधिरिति किं । ह्यो इयती ॥ तदादिति स्यादिनुमर्थं ।
करिष्यावः । कुण्डानि ॥ प्रत्यये किं । स्वर्थं ॥

सुप्तिङुन्तं पदं ॥ १४ ॥

सुव्रन्तं तिङुन्तं च शब्दस्वरूपं पदसंज्ञं स्यात् ॥ ब्राह्मणाः ॥ पचन्ति ॥

नः क्ये ॥ १५ ॥

नियमार्थमिदं ॥ क्यच् । क्यप् । क्यङ् । इत्येतेषु नान्तमेव पदसंज्ञं स्यात् ॥
क्यच् । राज्ञीयति ॥ क्यप् । वर्णायते ॥ क्यङ् । राज्ञायते ॥ न इति किं ।
बुच्यति । वाच्यति ॥

सिति च ॥ १६ ॥

यचि भमित्यस्यापवादः ॥ सिति प्रत्यये पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ भवद्दीयः ।
ऊर्णायुः ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ॥ १७ ॥

कप्रत्ययावधिषु स्वादिषु सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् ॥ राज्ञ्यां ।
राज्ञभिः । राज्ञता । राज्ञतरः ॥ असर्वनामस्थानं किं । राज्ञानौ । राज्ञानः ॥

यचि भं ॥ १८ ॥

यकारादिष्वजादिषु च स्वादिषु सर्वनामस्थानवर्जितेषु परेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥
गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ दाक्षिः ॥

तसौ मत्वर्थे ॥ १९ ॥

तान्तस्तान्तौ मत्वर्थे प्रत्यये परे भसंज्ञौ भवतः ॥ उदष्टित्वान् घोषः । विसृत्त्वान्
मेघः ॥ यशस्वी । पयस्वी ॥ तसौ किं । तत्त्वान् ॥

अयस्मयादीनि ह्रस्वसि ॥ २० ॥

अयस्मय । इत्यादीनि शब्दस्वरूपाणि वेदे भसंज्ञानि स्युः ॥ अयस्मयं चर्म ॥

बहुषु बहुवचनं ॥ २१ ॥

इयाप्रातिपदिकात् स्वादयः । लस्य तिबादयः सामान्येन विहिताः । तत्र
बहुष्वर्थेषु वाच्येषु बहुवचनमेव भवति ॥ ब्राह्मणाः । पचन्ति ॥

द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने ॥ २२ ॥

द्विवैकत्वयोर्द्विवचनैकवचने क्रमेण भवतः ॥ ब्राह्मणौ । पचतः ॥ ब्राह्मणाः ।
पचति ॥

कारके ॥ २३ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उर्ध्वं यदनुक्रमिष्यामः कारक इत्येवं तद्वेदितव्यं ॥ ग्राम-
नादायाति । इत्यादि ॥

ध्रुवमपाये ऽपादानं ॥ २४ ॥

विश्लेषे ऽवधिभूतं कारकसंज्ञं सदापादानसंज्ञं स्यात् ॥ ग्रामादायाति । पर्वतात्
पतितः ॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ २५ ॥

भयार्थानां त्राणार्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुः कारकमपादानं स्यात् ॥
चोरादूचिभंति ॥ चोरान्त्रायंत ॥ भयहेतुः किं । अरण्ये विभंति ॥

पराजेरसोढः ॥ २६ ॥

परापूर्वस्य जयतेः प्रयागं ऽसह्यो यो ऽर्थस्तत् कारकमपादानं स्यात् ॥ अध्यय-
नात् पराजयते ॥ असोढः किं । शत्रून् पराजयते ॥

वारणार्थानामीप्सितः ॥ २७ ॥

वारणार्थानां धातूनां प्रयोग इदो यो ऽर्थस्तत् कारकमपादानं स्यात् ॥ यवे-
भ्यो गां वारयति ॥ ईप्सितः किं । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ॥

अन्तर्धौ येनादर्शनमिहति ॥ २८ ॥

व्यवधाने सति स्वात्मकर्मकदर्शनाभावं यत् कर्तृकमिहति तत् कारकमपादानं स्यात् ॥ उपाध्यायादन्तर्धौ । मातुर्निलीयते ॥ अन्तर्धौ किं । रोगं न हि-
दृक्षते ॥ इहतिग्रहणं किं । अदर्शनेद्वायां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् ॥

आख्यातोपयोगे ॥ २९ ॥

नियमपूर्वकविद्याग्रहणं यो वक्ता तत् कारकमपादानं स्यात् ॥ उपाध्यायादधीते ॥
उपयोगे किं । नटस्य शृणोति ॥

जनिकर्तुः प्रकृतिः ॥ ३० ॥

उत्पद्यमानस्य यो हेतुस्तत् कारकमपादानं स्यात् ॥ गोमयादृश्चिको ज्ञायते ॥

भुवः प्रभवः ॥ ३१ ॥

भवनं भूः । उत्पत्तिः । तत्कर्तुर्यत् प्रकाशस्यानं तत् कारकमपादानं स्यात् ॥
हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रथमत उपलभ्यत इत्यर्थः ॥

कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं ॥ ३२ ॥

ददातिकर्मणा करणभूतेन कर्ता यमिहति तत् कारकसंज्ञकं नत् संप्रदानसंज्ञं
स्यात् ॥ विप्राय गां ददाति ॥ भिक्षवे भिक्षां ददाति ॥

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ ३३ ॥

अन्यकर्तृकां अभिलाषां रुचिः । रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो यो
अर्थस्तत् कारकं संप्रदानं स्यात् ॥ देवदत्ताय रोचते गोदकः । देवदत्ताय
स्वदन्ते अपूपः । देवदत्तस्य स्वाभिलाषस्य गोदकः कर्ता ॥ प्रीयमाणः किं ।
देवदत्ताय रोचते गोदकः पयि । अत्र पयो ना भूत् ॥

श्लाघद्भुङ्स्थाशपां शीप्स्यमानः ॥ ३४ ॥

श्लाघ । भुङ् । स्था । शप । इत्येतेषां प्रयोगे बोधयितुनिष्ठो यो अर्थस्तत्
कारकं संप्रदानं स्यात् ॥ देवदत्ताय श्लाघते ॥ देवदत्ताय भुङ्ते ॥ देवदत्ताय
तिष्ठते ॥ देवदत्ताय शपते ॥ शीप्स्यमानः किं । देवदत्तं श्लाघते ॥

धारेरुत्तमर्णः ॥ ३५ ॥

धारयतेः प्रयोगे धनस्वामी कारकं सत् संप्रदानसंज्ञः स्यात् ॥ देवदत्ताय शतं धारयति ॥ उत्तमर्णः किं । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे ॥

स्पृहरीप्सितः ॥ ३६ ॥

स्पृह ईप्सायां चुरादावदन्तः । तस्य प्रयोग इदः कारकं संप्रदानं स्यात् ॥ पुष्पेभ्यः स्पृहयति ॥ ईप्सितः किं । पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति ॥

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ॥ ३७ ॥

क्रोधो ऽमर्षः । द्रोहो ऽपकारः । ईर्ष्याक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविवर्णनं ॥ क्रोधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत् कारकं संप्रदानं स्यात् ॥ द्रोहादयो ऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विज्ञेयं सामान्येन यं प्रति कोप इति ॥ देवदत्ताय क्रुध्यति ॥ देवदत्ताय द्रुह्यति ॥ देवदत्तायेर्ष्यति ॥ देवदत्ताय सूयति ॥ यं प्रति कोपः किं । भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्यो ऽद्राक्षीदिति ॥

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥ ३८ ॥

सोपसर्गायोः क्रुध द्रुह । इत्येतयोः प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत् कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ देवदत्ताय क्रुध्यति ॥ देवदत्ताय द्रुह्यति ॥ उपसृष्टयोः किं । देवदत्ताय क्रुध्यति । यज्ञदत्ताय द्रुह्यति ॥

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥ ३९ ॥

राध । ईक्ष । इत्येतयोः प्रयोगे यत् संबन्धिगुणाशुभं पृष्ठ्यन्तं तत् कारकं संप्रदानं स्यात् ॥ देवदत्ताय राध्यति ॥ देवदत्तायेक्षते ॥ पृष्ठः सन् देवदत्तस्य गुणाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ ४० ॥

प्रति । आङ् । इत्येवंपूर्वस्य गृणोतेः प्रयोगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्तृकारकं संप्रदानसंज्ञं स्यात् ॥ विप्राय गां प्रतिगृणोति ॥ विप्राय गामागृणोति ॥ विप्रेण मत्स्यं देहीति प्रवर्तितः । प्रतिजानीत इत्यर्थः ॥

अनुप्रतिगृणश्च ॥ ४१ ॥

अनु । प्रति । इत्येवंपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगे पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्तृकार-

रकं संप्रदानसंज्ञं स्यात् ॥ होत्रे अनुगृणाति ॥ होत्रे प्रतिगृणाति ॥ होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ॥

साधकतमं करणं ॥ ४२ ॥

क्रियासिद्धौ यत् प्रकृतोपकारकं तत् कारकं करणसंज्ञं स्यात् ॥ दात्रेण लुनाति ॥ तमग्रहणं किं । गङ्गायां घोषः ॥

दिवः कर्म च ॥ ४३ ॥

दिवु । इत्येतस्य यत् साधकतमं कारकं तत् कर्मसंज्ञं स्यात् । चात् करणसंज्ञं ॥ अक्षान् दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति ॥

परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यां ॥ ४४ ॥

नियतकालं भृत्यास्वीकरणं परिक्रयणं । तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । पक्षे करणसंज्ञा ॥ शताय परिक्रीतः । शतेन परिक्रीतः ॥

आधारो अधिकरणं ॥ ४५ ॥

क्रियाधारभूतयोः कर्तृकर्मणोर्य आधारस्तत् कारकमधिकरणसंज्ञं स्यात् ॥ कट आस्ते विप्रः । कटे शेते विप्रः । स्याल्वां तण्डुलं पचति । मोक्ष इहस्ति । तिलेषु तैलं ॥

अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ ४६ ॥

शीङ् । स्या । आस् । इत्येतेषामधिपूर्वाणामाधारः कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ ग्राममधिशेते ॥ ग्राममधितिष्ठति ॥ ग्राममध्यास्ते ॥

अभिनिविशश्च ॥ ४७ ॥

अभिनि । इत्येतत्समुदायपूर्वस्य विप्र । इत्येतस्याधारः कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ ग्राममभिनिविशते ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकमुत्पान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः क्वचिन् । पापे अभिनिवेशः ॥

उपान्वध्याङ्वसः ॥ ४८ ॥

उप । अनु । अधि । आङ् । इत्येवंपूर्वस्य वसतेराधारः कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ ग्राममुपवसति ॥ ग्राममनुवसति ॥ ग्राममधिवसति ॥ ग्राममावसति ॥

कर्तुरीप्सिततमं कर्म ॥ ४१ ॥

कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमं यत् कारकं तत् कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ ओदनं पचति देवदत्तः । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ॥ कर्तुः किं । माषेष्वश्वं वध्नाति । कर्मणा ईप्सिता माषा न कर्तुः ॥ ईप्सिततमं किं । पयसौदनं भुङ्क्ते ॥ तमग्रहणं किं । अग्नेर्माणवकं वारयति । अत्रानवकाशत्वान्माणवकस्यापि वारणार्थानामित्यपादानत्वं स्यात् ॥ कर्मेत्यनुवर्तमाने पुनः कर्मग्रहणमाधार-
निवृत्त्यर्थं । आधारानुवृत्तौ गृहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् । न तु । ओदनं पचतीत्यत्र ॥

तथायुक्तं चानीप्सितं ॥ ५० ॥

ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ विषं भक्ष-
यति । चोरान् पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलमुपसर्पति ॥

अकथितं च ॥ ५१ ॥

अपादानादिविशेषकयाभिरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥ गां दोग्धि पयः । पौरवं गां याचते । अवर्णद्वि गां वृत्तं । माणवकं पन्थानं पृच्छति । पौरवं गां भिक्षते । वृक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं व्रूते । मा-
णवकं धर्ममनुशास्ति ॥

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ ॥ ५२ ॥

एषामण्यन्ते यः कर्ता स ण्यन्ते कर्मसंज्ञः स्यात् ॥ गत्यर्थं । गच्छति ग्रामं देवदत्तः । गमयति ग्रामं देवदत्तं ॥ बुद्ध्यर्थं । बुध्यते धर्मं देवदत्तः । बोधयति धर्मं देवदत्तं ॥ भक्षणार्थं । भुङ्क्ते ओदनं माणवकः । भोजयत्योदनं माणवकं ॥ शब्दकर्म । अधीते वेदं माणवकः । अध्यापयति वेदं माणवकं ॥ अकर्मकं । श्रोते कृष्णः । श्राययति कृष्णं गोपी ॥ एषामिति किं । पचत्योदनं देवदत्तः । पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्तः ॥ अण्यन्त इति किं । गमयति देवदत्तं यज्ञदत्तः । तमपरः प्रेरयति । गमयति देवदत्तं यज्ञदत्तेन विष्णुमित्रः ॥

कृक्रोरन्यतरस्यां ॥ ५३ ॥

कृञ् । उकृञ् । इत्येतयोरेष्यन्ते यः कर्ता न णौ वा कर्मसंज्ञः स्यात् ॥
हरति भारं देवदत्तः । हारयति भारं देवदत्तं देवदत्तेन वा ॥ करोति कटं
देवदत्तः । कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेन वा ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ ५४ ॥

क्रियासिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्षितो यस्तत् कारकं कर्तृसंज्ञं स्यात् ॥ देवदत्तः
पचति । स्यात्ती पचति । देवदत्तेन पच्यते तण्डुलः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ ५५ ॥

कर्तुः प्रेरको हेतुसंज्ञः स्यात् कर्तृसंज्ञश्च ॥ करोति देवदत्तः । कुर्वन्तं प्रेरयति ।
कारयति देवदत्तं यज्ञदत्तः

प्राग्विश्वरान्निपाताः ॥ ५६ ॥

अधिरोष्वर इति वक्ष्यति । ततः प्राक् प्राङ्निपाता इत्यधिकारो वेदितव्यः ॥
च । वा । इ ॥ प्राग्वह्यां निपातादिनञासनावेशार्थं ॥ रेफोच्चारणमोष्वरे
तोसुन्कसुनावित्यवधिर्ना विज्ञायीति ॥

चादयो ऽसन्ने ॥ ५७ ॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ च । वा । इ ॥ निपातत्वादव्ययत्वं ।
अव्ययत्वादिभक्तिलुक् ॥ असन्ने किं । पशुः पुरुषः ॥

प्रादयः ॥ ५८ ॥

अद्रव्यार्थकाः प्रादयो निपातसंज्ञाः स्युः ॥ प्र । परा ॥ असन्ने इत्येव । पराः
सनाः ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे ॥ ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥ प्रणयति । परिणयति ॥ क्रियायोगे
किं । प्रगतो नायको ऽस्माद्वेष्टात् प्रनायकः ॥

गतिश्च ॥ ६० ॥

प्रादयः प्राङ्निपाताः नन्त उपसर्गसंज्ञका गतिसंज्ञकाश्च स्युः ॥ प्रकृत्य । प्रकृतं ॥

योगविभाग उत्तरार्थः । उत्तरत्र गतिसंज्ञौ यथा स्यात् । उपसर्गसंज्ञा मा भूत् ।
चकारस्तूपसर्गसंज्ञासमावश्रार्थः । प्रतिप्रणीतं ॥

ऊर्यादिच्चिडाचश्च ॥ ६१ ॥

ऊर्यादयः प्रव्दाश्चिप्रत्ययान्ता उच्चप्रत्ययान्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः ॥
उरीकृत्य ॥ च्वि । शुक्लीकृत्य ॥ डाच् । पटपटाकृत्य ॥

अनुकरणं चानितिपरं ॥ ६२ ॥

इतिप्रव्दपरकं यन् भवति तेदनुकरणं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ खात्कृत्य ॥ अनि-
तिपरं किं । खादिति कृत्वा निर्दोषत् ॥

आदरानादरयोः सदसती ॥ ६३ ॥

सत् । असत् । इत्येतौ गतिसंज्ञौ स्तः क्रमेणादरानादरयोर्ययोः ॥ सत्कृत्य ॥
असत्कृत्य ॥ आदरेत्यादि किं । सत् कृत्वा काण्डं गतः ॥

भूषणे अलं ॥ ६४ ॥

भूषणे यो अलंशब्दः स गतिसंज्ञः स्यात् ॥ अलंकृत्य ॥ भूषणे किं । अलं
कृत्यौदनं गतः ॥

अन्तरपरिग्रहे ॥ ६५ ॥

अन्तर । इत्ययं शब्दो अपरिग्रहे अर्थे गतिसंज्ञः स्यात् ॥ अन्तर्हृत्य ॥ अप-
रिग्रहे किं । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ॥

कणमनसी अद्याप्रतीधाते ॥ ६६ ॥

कणे । मनस् । इत्येतौ गतिसंज्ञौ स्तः अद्याप्रतीधाते अर्थे ॥ कणेहृत्य ।
मनोहृत्य पयः पिवति ॥ कणेशब्दः सप्पमीप्रतिज्ञपका निपाता अभिलाषातिशये
वर्तते । मनःशब्दो अप्यत्रैव ॥ अद्याप्रतीधाते किं । कणे हत्वा गतः ॥

पुरो अव्ययं ॥ ६७ ॥

पुरस् । इत्येतदव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ पुरस्कृत्य ॥ अव्ययं किं । पुरः कृत्वा
काण्डं गतः ॥

अस्तं च ॥ ६८ ॥

अस्तं । इत्येतन्मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तंगत्य ॥

अह गत्यर्थवदेषु ॥ ६९ ॥

अह । इत्येतदव्ययं गतिसंज्ञं स्याद्व्ययार्थातुयोगे वदधातुयोगे गति ॥ अह-
गत्य । अभिमुखं गत्वत्यर्थः ॥ अहोय । अभिमुखमुक्तेत्यर्थः ॥ अव्ययं किं ।
ब्रह्ममहं गच्छति ॥

अदो अनुपदेशे ॥ ७० ॥

अदस् । इत्येतस्य गतिसंज्ञा स्यात् परं प्रत्यनुपदेशे ॥ अदःकृत्य ॥ अनुपदेशे
किं । अदः कृत्वा काण्डं गतः । परं प्रत्युपदेशो ऽयं ॥

तिरो अन्तर्धी ॥ ७१ ॥

तिरस् । इत्ययं शब्दो व्यवधाने ऽर्थे गतिसंज्ञः स्यात् ॥ तिरोभूय ॥ अन्तर्धी
किं । तिरो भूत्वा तिष्ठति ॥

विभाषा कृञि ॥ ७२ ॥

प्राप्प्रविभाषेयं ॥ तिरस् । इत्येतत् कृज्योगे वा गतिसंज्ञं स्यात् ॥ तिरस्कृत्य ।
तिरःकृत्य । तिरः कृत्वा ॥ अन्तर्धावित्येव । नेह । तिरः कृत्वा काण्डं
तिष्ठति ॥

उपात्रे अन्वात्रे ॥ ७३ ॥

एतौ कृज्योगे वा गतिसंज्ञौ स्तः ॥ उपात्रेकृत्य । उपात्रे कृत्वा ॥ अन्वात्रे-
कृत्य । अन्वात्रं कृत्वा ॥ दुर्बलस्य ब्रह्ममाधायेत्यर्थः ॥

साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ ७४ ॥

साक्षात् । इत्येवमादीनि शब्दस्वरूपाणि कृज्योगे वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥
साक्षात्कृत्य । साक्षात् कृत्वा ॥ लवणं कृत्य । लवणं कृत्वा ॥ मात्तन्त्रं
निपातनात् ॥

अनत्याधान उरसिमनसी ॥ ७५ ॥

उरसि । मनसि । इत्येतौ कृज्योगे वा गतिसंज्ञौ स्तः । अन्याधानमुपश्लेषस्तत्र

न ॥ उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । स्त्रीकृत्येत्यर्थः ॥ मनसिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चित्येत्यर्थः ॥

मध्ये पदे निवचने च ॥ ७६ ॥

एते शब्दा अनत्याधाने ऽर्थे कृज्योगे वा गतिसंज्ञाः स्युः ॥ मध्यकृत्य । मध्ये कृत्वा ॥ पदेकृत्य । पदे कृत्वा ॥ निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः ॥ अनत्याधाने किं । हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः गते ॥

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ॥ ७७ ॥

हस्ते । पाणौ । इत्येतौ कृज्योगे नित्यं गतिसंज्ञौ भवतो विवाहे ॥ हस्त-कृत्य । पाणौकृत्य । दारकर्म कृत्वेत्यर्थः ॥ उपयमने किं । हस्ते कृत्वा कार्पापणं गतः ॥

प्राध्वं बन्धने ॥ ७८ ॥

प्राध्वं । इत्येतद्व्ययं बन्धनेहेतुक आनुकूल्यं वर्तमानं कृज्योगे नित्यं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ प्राध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः ॥ बन्धने किं । प्राध्वं कृत्वा गतः ॥

जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ ७९ ॥

जीविका । उपनिषद् । इत्येतौ सादृश्ये वर्तमानौ कृज्योगे नित्यं गतिसंज्ञौ भवतः ॥ जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य ॥ उपनिषत्कृत्य ॥ औपम्ये किं । जीविकां कृत्वा ॥

ते प्राग्धातोः ॥ ८० ॥

गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥ प्रभवति ॥

हन्द्सि परे ऽपि ॥ ८१ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञका वेदे परे प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात् पूर्वे ऽपि ॥ हन्ति नि मुष्टिना । निहन्ति मुष्टिना ॥

व्यवहिताश्च ॥ ८२ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञका वेदे व्यवहिता अपि प्रयुज्यन्ते ॥ आ मन्द्रैरिन्द्रहरिर्गिर्याहि । आयाहीत्यन्वयः ॥

कर्मप्रवचनीयाः ॥ ८३ ॥

गत्युपसर्गसंज्ञापवाद् संज्ञाधिकारो ऽयं । लः परस्मैपदमित्यतः प्राक् ॥ इत उर्थं याननुक्रमिष्यामस्ते कर्मप्रवचनीयसंज्ञका वेदितव्याः ॥ अनु हरिं ॥

अनुलक्षणे ॥ ८४ ॥

अनु । इत्येषः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यादूलक्षणे शोत्ये ॥ शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । हेतुभूतसंहिताज्ञानोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः ॥ लक्षणत्वंभूतत्वादिनानां कर्मप्रवचनीयत्वे सिद्धं पुनः संज्ञाविधानसागर्यात् परामपि हेतुतृतीयां बाधि-
त्वा द्वितीयैव भवति ॥

तृतीयार्थे ॥ ८५ ॥

साहित्यं शोत्ये अनुशब्द उक्तसंज्ञः स्यात् ॥ पर्वतमन्वव्रगिता सेना । पर्वतन सह संबडेत्यर्थः ॥

हीने ॥ ८६ ॥

अपकृष्टे शोत्ये अनुशब्द उक्तसंज्ञः स्यात् ॥ अनु हरिं नुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः ॥

उपो ऽधिके च ॥ ८७ ॥

उप । इत्ययं शब्दो ऽधिके हीने च शोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ उप निष्के कार्पापणं ॥ उप शाकटायनं वैयाकरणाः ॥

अपपरो वर्तने ॥ ८८ ॥

अप । परि । इत्येतौ वर्तने शोत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः ॥ अप त्रिग-
तेभ्यो वृद्धो देवः ॥ परि त्रिगतेभ्यो वृद्धो देवः ॥ वर्तने किं । परिषिञ्चति ॥
कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञायाश्च उपसर्गात् सुनोतीति पत्वं न स्यात् ॥

आङ् मर्यादावचने ॥ ८९ ॥

आङ् । इत्येष शब्दो ऽवधौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ वचनग्रहणादभिविधिरपि
नृक्षान्तं ॥ आ पाठलिपुत्रादृष्टो देवः । आ मधुरायाः ॥ मर्यादावचनं किं ।
रूपदर्शनाद्वा मा भूत् ॥

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः ॥ १० ॥

लक्षणादिष्वर्थेषु विषयभूतेषु । प्रति । परि । अनु । इत्येतं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्युः ॥ लक्षणे । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् । वृत्तं परि । वृत्तमनु ॥ इत्थंभूताख्यानं । साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति । मातरं परि । मातरमनु ॥ भागे । यदत्र मां प्रति स्यात् । मां परि स्यात् । मामनु स्यात् । अनुपसर्गत्वात् पठ्यं न ॥ वीप्सायां । वृत्तं वृत्तं प्रति सिञ्चति । परि सिञ्चति । अनु सिञ्चति ॥ लक्षणादिषु किं । ओदनं परिषिञ्चति । अत्र परिशब्दयोगे पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी तु न भवति । अपशब्दसाहचर्येण वर्जनार्थस्यैव परिशब्दस्य तत्र ग्रहणात् ॥

अभिरभागे ॥ ११ ॥

भागवर्जितेषु लक्षणादिष्वभिःशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ लक्षणे । वृत्तमभि द्योतते ॥ इत्थंभूताख्यानं । साधुर्देवदत्तो मातरमभि ॥ वीप्सायां । वृत्तं वृत्तमभि सिञ्चति ॥ अभागे किं । यदत्र ममाभिष्यात् तदुद्दीयतां । मम भागः स्यादित्यर्थः ॥

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ॥ १२ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य निर्यातनं प्रतिदानं । एतयोर्विषये प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ प्रसुप्तः कृष्णात् प्रति ॥ तिलेभ्यः प्रति यद्गति माषान् ॥

अधिपरी अनर्थकौ ॥ १३ ॥

अधि । परि । इत्येतौ विशेषार्थस्याद्योतकौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः ॥ कुतो अध्यागद्विति ॥ कुतः पर्यागद्विति ॥ गतिसंज्ञाया आधादतिर्गताविति निघातो न ॥

सुः पूजायां ॥ १४ ॥

सु । इत्येषः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् पूजायामर्थे ॥ सुसिक्तं । सुस्तुतं ॥ अनुपसर्गत्वान्न पठ्यं ॥ पूजायां किं । सुषिक्तं किं तत्रात्र ॥

अतिरतिक्रमणे च ॥ १५ ॥

अतिशब्दो ऽतिक्रमणो पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ॥ निष्पन्ने ऽपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणः । अतिसिक्तमेव भवता ॥ पूजायां । अतिस्तुतं ॥

अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥ १६ ॥

अपिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यादंश्वर्येषु शोत्येषु ॥ अप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः । सर्पिषो ऽपि स्यात् । सर्पिषो विन्दुरपि स्यादित्यर्थः । अत्र विन्दुत्रपकर्तृशोतको ऽपिशब्दः ॥ शक्त्युत्कर्षप्रकाशनायात्युक्तिः संभावनं । अपि स्तुयाद्वाज्ञानं ॥ कामचारानुज्ञान्ववसर्गः । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि ॥ निन्दा गर्हा । अपि सिञ्चेत् पलाण्डुं धिग्देवदत्तं ॥ समुच्चये । अपि स्तुहि । अपि सिञ्च । स्तुतिं संचनं च कुर्वित्यर्थः ॥ उपसर्गसंज्ञावाधात् पठ्यं न ॥

अधिरीश्वरे ॥ १७ ॥

अधिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् स्वस्वामिसंबन्धं शोत्ये ॥ कर्मप्रवचनीय-विभक्तिः संप्रमो कदाचित् स्वामिनो भवति । कदाचित् स्वात् ॥ अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ॥

विभाषा कृजि ॥ १८ ॥

उकृञ् । इत्येतस्य योगे ऽधिशब्दः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो वा स्यात् ॥ यदत्र मामधि करिष्यति ॥ गतिसंज्ञावाधात् तिङि चोदात्तवतीति निघातो न भवति ॥

लः परस्मैपदं ॥ १९ ॥

लकारस्य य आदेशास्ते परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ तिप् । तस् । कि । सिप् । यन् । थ । मिप् । वस् । मस् । इत्येते । कृत्प्रत्ययेषु । शतृ । क्लृप् । इत्येतौ च ॥ भवति । पचन् । जग्मिवान्

तद्ज्ञानावात्मनेपदं ॥ १०० ॥

पूर्वसंज्ञापवादः ॥ तद्भ्रष्ट्याहारः शानच्कानचौ चात्मनेपदसंज्ञाः स्युः ॥ त । आतां । क । यास् । आयां । ध्वम् । इह । वहि । महिङ् । इत्यंत । कृत्प्रत्ययेषु । शानच् । कानच् । इत्येतौ च ॥ रथंत । कतीह निघ्नानाः ॥

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १०१ ॥

तिङ्संबन्धिनः परस्मैपदेष्व्वात्मनेपदेषु च त्रयस्त्रिकाः क्रमात् प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः
स्युः ॥ तिप् । तस् । कि । इति प्रथमः ॥ सिप् । थस् । थ । इति मध्यमः ॥
मिप् । वस् । मस् । इत्युत्तमः ॥ एवमात्मनेपदेष्वपि ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १०२ ॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकं क्रमेणैकवचनद्विवचनबहुवचन-
संज्ञानि स्युः ॥ तिप् । इत्येकवचनं ॥ तस् । इति द्विवचनं ॥ कि । इति
बहुवचनं ॥ इत्यमग्रे ऽपि ॥

सुपः ॥ १०३ ॥

सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥
सु । इत्येकवचनं ॥ ओ । इति द्विवचनं ॥ ङस् । इति बहुवचनं ॥
एवमग्रे ऽपि ॥

विभक्तिश्च ॥ १०४ ॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ भवतः ॥ अष्टाभिः ॥ पचतः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः

॥ १०५ ॥

सामान्यविहिततिवादीनां पुरुषनियमो ऽयं ॥ लकार्वाच्यकार्कवाचिनि युष्मदि
प्रयुज्यमाने ऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः पुरुषः स्यात् ॥ त्वं पचसि । युवां पचथः ।
यूयं पचथ ॥ अप्रयुज्यमाने ऽपि । पचसि । पचथः । पचथ ॥ अत्र लका-
र्वाच्यः कर्ता तद्वाची युष्मच्छब्दः ॥

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १०६ ॥

पूर्वात्तरसूत्रयोरपवादः ॥ परिहासे गम्यमाने लकार्वाच्यकार्कवाचिन्यस्मदि
सति मन्यधातुरूपपदं यस्य तस्माद्धातोर्मध्यमः स्यात् । तथाभूते युष्मद्यपि सति
मन्यतेश्चोत्तमः स्यात् स चैकार्यस्य बोधकः ॥ मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासेन प्रयोगा-
र्थमिदं सूत्रं ॥ एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यसे भुक्तः सो ऽतिथिभिः । इति त्वं
मन्यसे ऽहमोदनं भोक्ष्य इत्यर्थः । सत्यप्योदने परिहासाय शालकादेर्वाक्यमे-
तत् ॥ एतं मन्य ओदनं भोक्ष्येथे । इति युवां मन्येथे आवामोदनं भोक्ष्यावहे

इत्यर्थः ॥ एत मन्य ओदनं भोक्ष्यध्वे । इति वृथं मन्यध्वे वयमोदनं भोक्ष्यामह
इत्यर्थः ॥ उदाहरणेषु पुरुषव्यत्ययेन परिहासो व्यङ्ग्यते ॥ प्रहासे किं । यथा-
र्थक्यनं मा भूत् । एहि मन्यस ओदनं भोक्ष्ये भुक्तः सो ऽतिथिभिः ॥ मन्येति
श्र्यना निर्देशादिह न । एहि मनुष्ये रथेन यास्यामि ॥ युष्मद्युपपद इत्याद्यनु-
वृत्तेर्नेह । एतु भवान् मन्यत ओदनं भोक्ष्ये ॥

अस्मद्युत्तमः ॥ १०७ ॥

उत्तमपुरुषनियमो ऽयं ॥ लकार्वाच्यकारकवाचिन्यस्मद्युपपदे प्रयुज्यमाने ऽप्रयु-
ज्यमाने चोत्तमः स्यात् ॥ अहं पचामि । आत्रां पचावः । वयं पचामः ॥
अप्रयुज्यमाने ऽपि । पचामि । पचावः । पचामः ॥

शेषे प्रथमः ॥ १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरुपविषयः शेषस्तत्र प्रथमः स्यात् ॥ स पचति । ती पचतः । ते
पचन्ति । पचति । पचतः । पचन्ति ॥

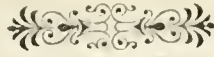
परः संनिकर्षः संहिता ॥ १०९ ॥

वर्णानामतिश्रयितः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥ दृश्यत्र ॥

विरामो ऽवसानं ॥ ११० ॥

वर्णानामभावो ऽवसानसंज्ञः स्यात् ॥ रामः ॥

॥ इति सूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च मनापूः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ १ ॥

पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थपदाश्रितो वेदितव्यः ॥ विशेष्यविशेषणभावा-
वगाह्युपस्थितिजनकत्वद्वय एकार्थ्येभावः सामर्थ्यं गृह्यते । न तु परस्पराका-
ङ्क्षाद्वया व्यपक्ता ॥ कटश्रितः । शङ्कुलाखण्डः ॥ समर्थग्रहणं किं । पश्य
देवदत्त कटं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलं ॥ पदग्रहणं किं । तिष्ठतु दध्य-
ग्रान त्वं प्राकेन । अत्र वर्णाविधौ परिभाषोपस्थितौ यण् न स्यात् ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे ॥ २ ॥

सुव्रन्तगामन्त्रिते परं पराङ्गवद्वति स्वरे कर्तव्ये ॥ मद्राणां राजन् । परशुना
वृश्चन् । आमन्त्रितस्य विश्रीयमानमायुदात्तत्वं समुष्कस्य भवति ॥ सुव्रिति
किं । पीड्यं पीड्यमान ॥ आमन्त्रितं किं । मेहे गार्ग्यः ॥ परग्रहणं किं ।
पूर्वस्य ना भूत् । देवदत्त कुण्डेनाटन् ॥ अङ्गग्रहणमुभयोरायुदात्तत्ववार्णाय ॥
वत्करणं किं । स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आं कुण्डेनाटन् । आम एकान्त-
रगामन्त्रितमनन्तिक इत्येकान्तरता भवति ॥ स्वरे किं । कूपे सिञ्चन् ।
चर्ग नमन् । पत्वणत्वे प्रति पराङ्गवन् भवति ॥

प्राक् कडारात् समासः ॥ ३ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ कडाराः कर्मधारय इति सूत्रात् प्राग्वाननुक्रमिव्यामस्ते समासः । इत्येतत्संज्ञका वेदितव्याः ॥ अधिहरि । राज्ञपुरुषः ॥ स च समासो द्विविधः । नित्यो ऽनित्यश्च । अविग्रहो नित्यसमासः । समस्यमानयावत्पदरहितविग्रहो वा ॥ वृत्त्यर्थबोधकं वाक्यं विग्रहः ॥ वृत्तयः पञ्च । कृत् । तद्धित । समासः । एकशेषः । सन्नायन्तधातुः । इत्येतद्रूपाः ॥ विग्रहस्तु द्विविधः । प्रयोगार्हः साधुर्लौकिकः । हरौ इति । राज्ञः पुरुष इति । प्रयोगानर्हो ऽसाधुर्लौकिकः । हरिडि अधि । राजन्ऽस् पुरुषसु इति ॥

सह सुपा ॥ ४ ॥

इत् ऊर्थं सहेत्येतत् सुपेत्येतत् पदद्वयमधिकृतं वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति । अव्ययं विभक्तौत्यादि । अधिहरि ॥ सहेति योगविभागार्थं ॥ तत्र सुत्रामन्त्रित इत्यतो ऽधिकृतं प्रथमान्तं सुब्रह्मणमनुवर्तते । सुब्रन्तं समर्थेन सह समाससंज्ञं स्यात् ॥ पर्यभूयत् । अनुव्यचलत् ॥ यत् किञ्चित् तिङ्ङन्तोत्तरपदको ऽयं समासश्चन्दो-मात्रविषयक एव । योगविभागस्येदसाधनत्वात् ॥ ततः । सुपा । सुब्रन्तं सुब्रन्तेन सह समाससंज्ञं स्यात् ॥ पूर्वं भूतः । भूतपूर्वः ॥ सुपेत्यनेनैव सर्वत्र समासे सिद्धे ऽव्ययं विभक्तौत्यादिना पुनः समाससंज्ञाविधानसामर्थ्यादयं वैकल्पिकः । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतप्रादस्य पूर्वनिपातः ॥

अव्ययीभावः ॥ ५ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत् ऊर्थं याननुक्रमिव्यामस्ते ऽव्ययीभावसंज्ञका बोध्याः ॥ वक्ष्यति । अव्ययं विभक्तौत्यादि । अधिहरि ॥

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्ययासंप्र- तिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंप्र- तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ ६ ॥

विभक्त्यर्थ्यादिषु वर्तमानमव्ययं सुब्रन्तं समर्थेन सुब्रन्तेन सह प्राक् समाससंज्ञं स्यात् ततो ऽव्ययीभावसंज्ञं स्यात् ॥ वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसंन्रध्यते ॥ विभक्त्यर्थवचने । हरौ इति । अधिहरि । स्त्रियामिति । अधिस्त्रि । सप्तम्य-

र्थघोतको ऽधिप्रब्धः ॥ समीप । कुम्भस्य समीपं । उपकुम्भं ॥ समृद्धिः ।
 ऋद्धेराधिव्यं समृद्धिः । मद्राणां समृद्धिः । सुमद्रं ॥ व्यृद्धिः । विगतर्हिर्व्यृ-
 द्धिः । शाकानां व्यृद्धिः । दुःशाकं ॥ अर्थाभावः । मल्लिकाणामभावः ।
 निर्मल्लिकं ॥ अत्ययो ध्वंसः । अतीतानि शीतानि । अतिशीतं । हिमस्यात्ययः ।
 निर्हिमं ॥ असंप्रति । निद्रा संप्रति न युज्यत इति । अतिनिद्रं ॥ शब्दप्रा-
 दुर्भावः । पाणिनिशब्दस्य प्रकाशः । इतिपाणिनि ॥ पश्चात् । रथस्य पश्चात् ।
 अनुरथं ॥ यथा । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । यथार्थे
 यद्व्ययं तत् समस्यते । रूपस्य योग्यं । अनु रूपं । अर्थमर्थं प्रति । प्रत्यर्थं ।
 प्राक्किमनतिक्रम्य । यथाप्राक् । हरेः सादृश्यं । सहर्हि । वक्ष्यमाणः सादृशः
 सहप्रब्धस्य ॥ आनुपूर्व्यं । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण । अनुज्येष्ठं । ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः ॥
 योगपथमेककालता । चक्रेण युगपत् । सचक्रं ॥ सादृश्यं तुल्यता । यथा-
 र्थत्वेनैव सिद्धं सादृश्यग्रहणं गुणभूते ऽपि सादृश्यं यथा स्यादित्येतदर्थं । सादृशः
 सख्या । ससखि ॥ संपत्तिः समस्यमानोत्तरपदस्य योग्यं प्रवृत्तिनिमित्तं ।
 क्षत्राणां संपत्तिः । सक्षत्रं । क्षत्रियाणां योग्यं क्षत्रत्वमित्यर्थः ॥ साकल्यमशो-
 षता । तृणमप्यपरित्यज्य । सतृणमन्ति ॥ अन्त इति परिग्रहपेक्षया समा-
 पिरुच्यते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते । साग्निः । इयं समाप्तिरसाकल्ये ऽप्यध्ययनस्य
 भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते ॥ प्रायः पूर्वपदार्थप्रधानो ऽव्ययीभावः ॥

यथासादृश्ये ॥ ७ ॥

यथा । इत्येतदव्ययमसादृश्यं वर्तमानं सुपा सह समाससंज्ञं भवति सो ऽव्ययी-
 भावसंज्ञः स्यात् ॥ ये ये वृद्धाः । यथावृद्धं । अभिरूपस्य योग्यं । यथाभिरूपं ।
 अध्यापकमनतिक्रम्य । यथाध्यापकं ॥ असादृश्ये किं । यथा देवदत्तस्तथा
 यज्ञदत्तः ॥ यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वणैव सिद्धं इदं वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थं ॥

यावद्वधारणे ॥ ८ ॥

यावत् । इत्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समाससंज्ञं स्यात् सो
 ऽव्ययीभावः ॥ अवधारणामियत्तापरिद्वेदः ॥ यावदमन्त्रं ब्राह्मणानामन्तृत्यस्व ।
 यावन्त्यमन्त्राणि संभवन्ति पञ्च पञ्चा तावत् आमन्त्रयस्वेत्यर्थः ॥ अवधारणे
 किं । यावद्दत्तं तावदुक्तं ॥

सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ १ ॥

मात्रा विन्दुः स्तोकमल्पमित्येते पर्यायाः ॥ सुब्रन्तं मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह समानसंज्ञं स्यात् सो ऽव्ययीभावः ॥ किञ्चित्सूषः । सूषप्रति ॥ प्राकप्रति ॥ मात्रार्थे किं । वृत्तं प्रति वियोतते त्रिसुत् ॥ गुत्रित्यनुवर्तमाने पुनः सुब्रह्मण-
मन्ययनिवृत्त्यर्थे ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ १० ॥

अक्ष । शलाका । संख्यावाचक । इत्येते शब्दाः परिशब्देन सह समा-
ससंज्ञाः स्युः सो ऽव्ययीभावः ॥ पञ्चिका नाम घृतविशेषः पञ्चभिः कपर्दे-
र्भवति । तत्र यदा सर्व उक्तानाः पतन्त्यवाञ्चो वा तदा पातयितान्यं ज्ञयति ।
तस्यैवान्यथापातं सति पातयितान्येन ज्ञीयते । अक्षेणोद् न तथा वृत्तं यथा
पूर्वं ज्ञेयं । अक्षपरि ॥ शलाकापरि ॥ एकपरि । द्विपरि ॥

विभाषा ॥ ११ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उर्थं यदनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति ॥ अपत्रिगते
वृद्धो देवः । अप त्रिगतेभ्यः ॥

अपपरिवहिरञ्चयः पञ्चम्या ॥ १२ ॥

अप । परि । वहिन् । अञ्चूरपद । इत्येते पञ्चम्यन्तेन सह समाससंज्ञा वा
स्युः सो ऽव्ययीभावः ॥ अपत्रिगते वृद्धो देवः । अप त्रिगतेभ्यः ॥ परित्रिगते ।
परि त्रिगतेभ्यः ॥ वहिर्ग्रामं । वहिर्ग्रामात् ॥ प्राग्रामं । प्राग्रामात् ॥ अत
एव ज्ञापकाद्वहिशब्दयोगे पञ्चमी ॥

आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ १३ ॥

तेन विना मर्यादा । तत्सहितो भिविधिः । एतयोर्र्थयोर्थ आङ् स पञ्चम्यन्तेन
सह वा समाससंज्ञः स्यात् सो ऽव्ययीभावः ॥ आपाटलिपुत्रं । आ पाटलिपु-
त्राद्वृद्धो देवः ॥ आकुमारं । आ कुमारभ्यो यज्ञः पाणिनेः ॥ मर्यादाभि-
विध्योरिति शक्यमकर्तुं । तयोरेव कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानेनान्यत्रार्थे पञ्चम्या
अभावात् ॥

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ १४ ॥

लक्षणं चिह्नं । तद्वाचिना सुब्रन्तेन सह । अभि । प्रति । इत्येतावाभिमुख्य-
सोतकौ वा समाससंज्ञौ भवतः सो ऽव्ययीभावः ॥ अभ्यग्नि । अग्निमभि

प्रलभाः पतन्ति ॥ लक्षणेनेति किं । सुब्रं प्रति गतः ॥ अभिप्रती इति किं । येनानिस्तेन गतः ॥ अभिमुख्ये किं । अभ्यङ्गाः । प्रत्यङ्गा गावः ॥

अनुर्यत् समया ॥ १५ ॥

अनुशब्दो यस्य समीपवाची तेन लक्षणाभूतेन सुब्रन्तेन सह वा समाससंज्ञः स्यात् सो ऽव्ययीभावः ॥ अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ॥ अनुरिति किं । वनं समया ॥ यत् समया किं । वृत्तं प्रति विद्योतते विसृत् ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपेत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थं ॥

यस्य चायामः ॥ १६ ॥

आयामो दैर्घ्यं ॥ अनुशब्दो यस्य दैर्घ्यवाची तेन लक्षणावाचिना सुब्रन्तेन सह वा समाससंज्ञः स्यात् सो ऽव्ययीभावः ॥ अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ १७ ॥

तिष्ठद्गु । इत्यादीनि शब्दस्वरूपाणि निपात्यन्ते । तान्यव्ययीभावसंज्ञानि स्युः ॥ तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु । दोहनकाल इत्यर्थः । इह शत्रा-देशो निपात्यते ॥ चकारो ऽवधारणार्थः । तेनैषामपरः समासो न । परमं तिष्ठद्गु । इति ॥

पारे मध्ये पद्या वा ॥ १८ ॥

पठितत्पुरुषापवादो ऽयं ॥ पारमध्यशब्दौ पठ्यन्तेन सह वा समाससंज्ञौ भवतः सो ऽव्ययीभावः ॥ पारं गङ्गायाः । पारेगङ्गं ॥ मध्यं गङ्गायाः । मध्येगङ्गं ॥ महाविभाषया सिद्धे वाग्रहणात् पक्षे पठौसमासो ऽपि । गङ्गापारं । गङ्गा-मध्यं ॥

संख्या वंशेन ॥ १९ ॥

वंशो द्विधा । विद्यावंशो जन्मवंशश्च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सुब्रन्तेन सह संख्यावाचकः समाससंज्ञो भवति सो ऽव्ययीभावः ॥ द्वौ मुनी वंश्यौ । द्विमुनि व्याकरणस्य । त्रिमुनि व्याकरणस्य ॥ यदा तु विषया सह तद्वता-मगेदविवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति । द्विमुनि व्याकरणं । त्रिमुनि व्याकरणं ॥

नदीभिश्च ॥ २० ॥

नदीवाचकैः सुब्रन्तैः सह संख्यावाचकः समाससंज्ञो भवति सोऽव्ययीभावः ॥
सप्तगङ्गं । द्वियमुनं । पञ्चनदं । सप्तगोदावरं ॥

अन्यपदार्थे च संज्ञायां ॥ २१ ॥

संख्येति निवृत्तं ॥ अन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं सुब्रन्तं नदीवाचकैः सह समा-
ससंज्ञं स्यात् सोऽव्ययीभावः ॥ उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गं ।
तूष्णीगङ्गं । शनैर्गङ्गं ॥ विभाषाधिकारेऽपि नित्यसमास एवायं । न हि
वाक्येन संज्ञा गम्यते ॥ अन्यपदार्थे किं । कृष्णवेणा ॥ संज्ञायां किं ।
शीघ्रगङ्गो देशः ॥

तत्पुरुषः ॥ २२ ॥

संज्ञाधिकारोऽयं प्राग्बहुव्रीहेः ॥ इत उर्थं याननुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञासंज्ञेयाः ॥
कटश्चितः ॥ प्राय उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः ॥

द्विगुश्च ॥ २३ ॥

द्विगुसमासोऽपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् ॥ पञ्चराजो । द्रव्यहः । पञ्चगवं ॥

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ २४ ॥

द्वितीयान्तं सुब्रन्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुब्रन्तैः सह वा समाससंज्ञं भवति ।
स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ कटं श्रितः । कटश्चितः ॥ दुःखमतीतः ।
दुःखातीतः ॥ नरकं पतितः । नरकपतितः ॥ ग्रामं गतः । ग्रामगतः ॥
तुहिनमत्यस्तः । तुहिनात्यस्तः ॥ सुखं प्रापूः ॥ सुखप्रापूः ॥ सुखमापन्नः ।
सुखापन्नः ॥

स्वयं तेन ॥ २५ ॥

स्वयमित्येतन्मान्तमव्ययं क्तप्रत्ययान्तेन सुब्रन्तेन समाससंज्ञं स्यात् स तत्पुरुषः ॥
स्वयंकृतं । आत्मना कृतमित्यर्थः ॥ अत्र सूत्रे द्वितीयेति न संबध्यते । स्वय-
मित्यस्य द्वितीयान्तत्वासंभवात् ॥ ऐक्यमैकस्वयमैकविभक्तित्वं च समासाद्भवति ॥

खट्वा क्षेपे ॥ २६ ॥

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह समाससंज्ञः स्यात् स तत्पुरुषः । समासेन

निन्दायां गम्यमानायां ॥ खट्वाद्भो जाल्मः । खट्वाद्भुतः । उत्पयप्रस्थित इत्यर्थः ॥
विभाषाधिकारे ऽपि नित्यसमास एवायं । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ॥
क्षेपे किं । खट्वाद्भाद्भः ॥

सामि ॥ २७ ॥

सामि । इत्येतदव्ययं ज्ञान्तेन सह वा समाससंज्ञं भवति स तत्पुरुषः ॥ सा-
मिकृतं । अर्थ कृतमित्यर्थः ॥ सामिपीतं । सामिभुक्तं ॥ समासफलमैकपद्यादि ॥

कालाः ॥ २८ ॥

द्वितीयान्ताः कालवाचिनः ज्ञान्तेन सुब्रन्तेन सह वा समाससंज्ञाः स्युः स
तत्पुरुषः ॥ मासं प्रमितः । मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रमाः । मासं परिद्वेत्तुमार-
ब्धवानित्यर्थः ॥

अत्यन्तसंयोगे च ॥ २९ ॥

ज्ञानेति निवृत्तं ॥ द्वितीयान्ताः कालवाचिनः सुब्रन्तेन सह वा समाससंज्ञाः
स्युर्निरन्तरसंयन्धे स तत्पुरुषः ॥ मुहूर्तं सुखं । मुहूर्तसुखं । मासं कल्याणी ।
मासकल्याणी ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ ३० ॥

तृतीयान्तं सुब्रन्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन सुब्रन्तेन । अर्थशब्देन च समा-
ससंज्ञं स्यात् स तत्पुरुषः ॥ शङ्कुलया खण्डं । शङ्कुलाखण्डं ॥ अर्थशब्देन ।
धान्येनार्थः । धान्यार्थः ॥ तत्कृतनेति किं । अक्षणा काणाः ॥ गुणवचनेनेति
किं । गोभिर्वपावान् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ॥ ३१ ॥

एतैः सह तृतीयान्तं वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥ मासेन पूर्वः । मासपूर्वः ॥
मात्रा सदृशः । मातृसदृशः ॥ पित्रा समः । पितृसमः ॥ ऊनार्थाः । माषेणोनं ।
माषोनं । माषेण विकलं । माषविकलं ॥ असिना कलहः । असिकलहः ॥
वाचा निपुणः । वाङ्निपुणः ॥ गुडेन मिश्रः । गुडमिश्रः ॥ आचारेण श्ल-
क्ष्णः । आचारश्लक्ष्णः ॥

कर्तृकरणे कृता बहुलं ॥ ३२ ॥

कर्तरि कर्णे च या तृतीया तदन्तं प्रवृत्स्वत्त्वं कृदन्तेन सह वा समस्यते
स तत्पुरुषः ॥ कर्तरि । अहिना हतः । अहिहतः ॥ कर्णे । नखैर्भिन्नः ।
नखभिन्नः ॥ कर्तृकरणं किं । भिक्षाभिरुपितः ॥ बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्य-
भिचारार्थं । तेनेह न । दात्रेण लूनवान् । परशुना हितवान् । इह तु
भवत्येव । पादहारकः । गलेचोपक्रः ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ ३३ ॥

स्तुतिनिन्दाफलकमध्वारोपितार्थवचनमधिकार्थवचनं ॥ कृत्यप्रत्ययान्तैः सहाधिका-
र्थवचनं कर्तृकर्णे समस्यते स तत्पुरुषः ॥ कर्तरि । काकंपया नदी । प्र-
लेह्यः कृपः ॥ कर्णे । वातङ्ग्यानि तृणानि ॥ पूर्वस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अनेन व्यञ्जनं ॥ ३४ ॥

संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमनुवाचिना सुवन्तेन सह वा समस्यते स तत्पु-
रुषः ॥ दध्पोपसिक्त ओदनः । दध्पोदनः ॥ क्षीरोदनः । घृतोदनः ॥ वृत्तावु-
पसंक्रियाया अन्तर्भावाद्भव्यञ्जनवोः सामर्थ्यं ॥

भक्ष्येण मिश्रीकरणं ॥ ३५ ॥

मिश्रीकरणावाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुवन्तेन सह वा समस्यते स तत्पु-
रुषः ॥ खरविश्रदमभ्यवहार्यं भक्ष्यं । तस्य संस्कारकं मिश्रीकरणं ॥ गुडेन
संमिश्रा धानाः । गुडधानाः ॥ वृत्तौ मिश्रणक्रियाया अन्तर्भावात् सामर्थ्यं
पूर्वोक्तैरपदयोः ॥

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तं चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना सुवन्तेन । अर्थ । बलि । हित ।
सुख । रक्षित । इत्येतैश्च वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥ यूपाय दारु । यूप-
दारु । कुण्डलाय हिरण्यं । कुण्डलहिरण्यं ॥ तदर्थेनात्र प्रकृतिविकृतिभाव
एव । इह तु न भवति । रन्ध्रनाय श्याली ॥ अर्थ । ब्राह्मणार्थः गृध्रः ॥
भूताय बलिः । भूतबलिः ॥ गवे हितं । गोहितं ॥ गवे सुखं । गोसुखं ॥
गवे रक्षितं । गोरक्षितं ॥

पञ्चमी भयेन ॥ ३७ ॥

पञ्चम्यन्तं भयशब्देन सुब्रन्तेन सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥ वृकादयं ।
वृकादयं ॥

अपेतापोठमुक्तापतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ ३८ ॥

अपेत । अपोठ । मुक्ता । पतित । अपत्रस्त । इत्येतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं वा
समस्यते स तत्पुरुषः ॥ सुखादपेतः । सुखापेतः ॥ कल्पनाया अपोठः ।
कल्पनापोठः ॥ चक्रान्मुक्तः । चक्रमुक्तः ॥ स्वर्गात् पतितः । स्वर्गपतितः ॥
तरंगादपत्रस्तः । तरंगापत्रस्तः ॥ अल्पशः किं । सर्वस्य पञ्चम्यन्तस्य मा
भूत् । प्रासादात् पतितः ॥

स्तोकास्तिकद्वारार्थकृक्षाणि तेन ॥ ३९ ॥

स्तोकार्थ । अन्तिकार्थ । द्वारार्थः । शब्दाः पञ्चम्यन्ताः कृक्षाशब्दश्च तान्तेन
सुब्रन्तेन सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥ स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः ॥
अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः ॥ द्वारादागतः । विप्रकृष्टादागतः ॥ कृक्षा-
न्मुक्तः । कृक्षाल्लब्धः ॥ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इति पञ्चम्या अलुक् ॥

सप्तमी शौण्डैः ॥ ४० ॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सुब्रन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥ अक्षेपु प्रसक्तः
शौण्डः । अक्षशौण्डः ॥

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ ४१ ॥

सिद्ध । शुष्क । पक्व । बन्ध । इत्येतैः सुब्रन्तैः सह सप्तम्यन्तं वा समस्यते
स तत्पुरुषः ॥ सांकाश्ये सिद्धः । सांकाश्यसिद्धः ॥ आतपे शुष्कः । आतपशु-
ष्कः ॥ स्याल्यां पक्वः । स्यालीपक्वः ॥ चक्रे बन्धः । चक्रबन्धः ॥

धाङ्गण क्षेपे ॥ ४२ ॥

धाङ्गवाचिना सुब्रन्तेन सह सप्तम्यन्तं निन्दायां गम्यमानायां समस्यते स तत्पु-
रुषः ॥ तीर्थे धाङ्ग इव । तीर्थधाङ्गः ॥ तीर्थकाकः । तीर्थवायसः ॥ अनव-
स्थित इत्यर्थः ॥ क्षेपे किं । तीर्थे धाङ्गस्तिष्ठति ॥

कृत्यैर्मृणो ॥ ४३ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तमृणो गम्यमाने समस्यते स तत्पुरुषः ॥ मासे देयं ।

मासंद्यमृणं ॥ ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थं । पूर्वाह्णे गयं साम । तत्पुरुषे
कृति बहुलमिति संप्रम्या अलुक् ॥ ऋणो किं । मासे देया भिक्षा ॥

संज्ञायां ॥ ४४ ॥

संज्ञाविषयं संप्रम्यन्तं नुव्रन्तेन सह समस्यते स तत्पुरुषः ॥ नित्यसमास एवायं ।
न हि वाक्येन संज्ञा गम्यते ॥ अरण्यतिलकाः । वनेकिंशुकाः । वनेविल्व-
काः । कृपेपिशाचकाः ॥ हलदन्तात् संप्रम्याः संज्ञायामित्यलुक् ॥

तेनाहोरात्रावयवाः ॥ ४५ ॥

क्षप्रत्ययान्तेन सह दिनावयवबोधको रात्र्यवयवबोधकश्च संप्रम्यन्तो वा समस्यते
स तत्पुरुषः ॥ पूर्वाह्णे कृतं । पूर्वाह्णकृतं । अपराह्णे कृतं । अप-
राह्णकृतं ॥ पूर्वरात्रे कृतं । पूर्वरात्रकृतं । अपररात्रे कृतं । अपररात्रकृतं ॥
अवयवग्रहणं किं । दिवा नृत्तं । रात्रौ नृत्तं ॥

तत्र ॥ ४६ ॥

तत्र । इत्येतत् संप्रम्यन्तं कान्तेन सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥ तत्रकृतं ।
तत्रभुक्तं ॥ समासफलमैकपद्यादि ॥

क्षेपे ॥ ४७ ॥

निन्दायां गम्यमानायां संप्रम्यन्तं कान्तेन सह वा समस्यते स तत्पुरुषः ॥
अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । चापलमनवस्थितत्वं तवेत्यर्थः ॥ उदकेविशीर्णं ।
प्रवाहंमृत्रितं । भस्मनिहुतं ॥ निष्फलं यदा क्रियते तदेदमुच्यते ॥

पात्रेसमितादयश्च ॥ ४८ ॥

पात्रेसमित । इत्यवमादयः शब्दा निपात्यन्ते । ते च तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति
क्षेपे गम्यमाने ॥ पात्रेसमिताः । पात्र एव संगता न तु कार्यकाल इत्यव-
धारणेन निन्दा गम्यते ॥ उदुम्बरमशकादिपूपमया निन्दा ॥ मातरिपुरुष
इत्यत्र प्रतिषेधसंवेनेन ॥ पिण्डीशूरादिषु निरीहृतया ॥ चकारो अवधारणार्थः ।
तेनैषां समासान्तरं न भवति । परमाः पात्रेसमिताः ॥

पूर्वकालैकसर्वज्ञरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन

॥ ४९ ॥

पूर्वकालवाचक । एक । सर्व । ऋत् । पुराण । नव । केवल । इत्येते
सुब्रन्ताः समानाधिकरणेन सुब्रन्तेन सह वा समस्यन्ते स तत्पुरुषः ॥ पूर्व
ज्ञातः पश्चादनुलिप्तः । ज्ञातानुलिप्तः ॥ एका ग्राटी । एकग्राटी ॥ सर्व
देवाः । सर्वदेवाः ॥ ऋन् गौः । ऋद्वः ॥ पुराणमन्त्रं । पुराणान्त्रं ॥
नवमन्त्रं । नवान्त्रं ॥ केवलो नैयायिकः । केवलनैयायिकः ॥ समानाधिकर-
णेनेति किं । एकस्याः ग्राटी ॥

द्विसंख्ये संज्ञायां ॥ ५० ॥

द्विवाचिनः संख्यावाचिनश्च समानाधिकरणेन सुब्रन्तेन सह समस्यन्ते संज्ञायां
स तत्पुरुषः ॥ पूर्वेषुकामप्रसी ॥ संप्रपयः ॥ संज्ञायामिति किं । उत्तरा
वृत्ताः । पञ्च ब्राह्मणाः ॥

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥

तद्वितार्थविषय उत्तरपदे परतः समाहारे च वाच्ये द्विसंख्ये समानाधिकर-
णेन सुपा सह वा समस्येते स तत्पुरुषः ॥ द्विक् तद्वितार्थे । पूर्वस्यां शा-
लायां भवः । द्विपूर्वपदादसंज्ञायामिति जः । पौर्वशालः ॥ उत्तरपदे ।
पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियाशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयो-
स्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्द आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः ॥ समाहारे
द्विवाचको नास्त्येव ॥ संख्या तद्वितार्थे । पञ्चनापितिः । पञ्चकपालः ॥
उत्तरपदे । पञ्चगवधनः ॥ समाहारे । पञ्चपूली । दशकुमारी ॥

संख्यापूर्वे द्विगुः ॥ ५२ ॥

पूर्वसूत्रोक्ताः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषसमानो द्विगुसंज्ञः स्यात् ॥ तद्वितार्थे । पञ्चकपालः ।
द्विगोर्लुग्नपत्य इति तद्वितलुक् ॥ उत्तरपदे । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगो-
रिति टच् ॥ समाहारे । पञ्चपूली । द्विगोरिति डीप् ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ ५३ ॥

विशेषणं विशेष्येणेति प्राप्त्वं विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं ॥ कुत्स्यमानवाचीनि
कुत्सनवाचिणिः समानाधिकरणैः सह वा समस्यन्ते स तत्पुरुषः ॥ वैयाक-
रणावसूचिः । विस्मृतव्याकरण इत्यर्थः ॥ याज्ञिककितवः । अयाज्ययाजनात्
तृष्णापर इत्यर्थः ॥ मीमांसकदुर्द्वष्टः । नास्तिक इत्यर्थः ॥ कुत्सितानीति

किं । नैयायिकश्चोरः । न ह्यत्र नैयायिकत्वं कुत्स्यते ॥ कुत्सनैः किं ।
कुत्सितो ब्राह्मणः ॥

पापाणके कुत्सितैः ॥ ५४ ॥

पूर्वसूत्रापवादः ॥ पाप । अणक । इत्यंतौ कुत्सितवचनैः सुब्रन्तैः सह प्राग्वत् ॥
पापनापितः ॥ अणककुलालः ॥

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ ५५ ॥

उपनीयते अनेनेत्युपमानं । उपमानवाचीनि सुब्रन्तान्युपमानोपमेयधर्मवोधकैः
सुब्रन्तैः सह समस्यन्ते स तत्पुरुषः ॥ घन इव श्यामः । घनश्यामः ॥ उप-
मानानीति किं । देवदत्तः श्यामः ॥ सामान्यवचनैः किं । फाला इव
तण्डुलाः ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ ५६ ॥

विशेषणं विशेष्येणेत्येव सिद्धं विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं ॥ उपमेयं सुब्रन्तं
व्याघ्रादिभिः सुब्रन्तैः सह समस्यते । उपमानोपमेयगतधर्मवाचकशब्दस्याप्रयोगे
सति ॥ पुरुषो व्याघ्र इव । पुरुषव्याघ्रः ॥ सामान्याप्रयोगे किं । पुरुषो
व्याघ्र इव शूरः ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलं ॥ ५७ ॥

भेदकं भेदेन सह वा प्राग्वत् ॥ नीलमुत्पलं । नीलोत्पलं ॥ बहुलग्रहणात्
क्वचिन्नित्यं । कृष्णसर्पः । लोहिताहिः ॥ क्वचिन्नं भवत्येव । रागो ज्ञानद-
न्यः ॥ अत्र सूत्रं त्रिपयताविशेषणं विशेषणत्वं गृह्यते । न तु व्यावर्तक-
त्वज्ञपं । नीलसामान्योपक्रम उत्पलस्यापि व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वापत्तेः । ज्ञा-
तिसंज्ञयोर्गुणक्रियाभ्यां समभिध्याहारे विशेष्यतैव । गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययो-
श्चानियम एव । व्याप्यव्यापकभावानापन्नज्ञात्योरप्यनियम एव । व्याप्यव्यापकभा-
वापन्नज्ञात्योस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव ॥

पूर्वापरप्रथमचरमज्ञधन्यसमानमध्यमध्यमवराश्च ॥ ५८ ॥

पूर्व । अपर । इत्येवमादयः शब्दाः समानाधिकरणेन सुपा सह वा प्राग्वत् ॥
पूर्वपुरुषः ॥ अपरपुरुषः ॥ प्रथमपुरुषः ॥ चरमपुरुषः ॥ ज्ञधन्यपुरुषः ॥ समा-
नपुरुषः ॥ मध्यपुरुषः ॥ मध्यमपुरुषः ॥ वीरपुरुषः ॥ पूर्वसूत्रस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ ५९ ॥

श्रेण्यादयः सुब्रन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सुब्रन्तैः सह वा प्राग्वत् ॥
अश्रेण्यायः श्रेण्यायः कृताः । श्रेणिकृताः ॥ पूगकृताः ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ ६० ॥

ज्ञान्तेन नञ्विशिष्टेन समर्थेन सह नञ्रहितं ज्ञान्तं वा प्राग्वत् ॥ कृतं च
तत्कृतं च । कृताकृतं ॥ भुक्ताभुक्तं । अशितानशितेन जीवति । क्लिष्टाक्लि-
शितंन वर्तते ॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ ६१ ॥

सत् । महत् । परम । उत्तम । उत्कृष्ट । इत्येते पूज्यमानैः सह वा
प्राग्वत् ॥ सत्पुरुषः ॥ महापुरुषः ॥ परमपुरुषः ॥ उत्तमपुरुषः ॥ उत्कृष्टपु-
रुषः ॥ पूज्यमानैः किं । उत्कृष्टो गौः । पङ्कजदुहृत इत्यर्थः ॥

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानं ॥ ६२ ॥

वृन्दारक । नाग । कुञ्जर । इत्येतैः पूज्यमानं सुब्रन्तं वा प्राग्वत् ॥ गो-
वृन्दारकः ॥ गोनागः ॥ गोकुञ्जरः ॥ पूज्यमानं किं । सुषीमो नागः ॥

कतरकतमौ ज्ञातिपरिप्रश्ने ॥ ६३ ॥

कतर । कतम । इत्येतौ ज्ञातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ समर्थेन सुपा वा समस्येते ॥
कतरः कठः । कतरकठः ॥ कतमकलापः ॥ ज्ञातिपरिप्रश्ने किं । कतरो
देवदत्तः । कतमो यज्ञदत्तो भवतां ॥

किं क्षेपे ॥ ६४ ॥

किं । इत्येष शब्दो निन्दायामर्थे समर्थेन सुपा सह समस्येते ॥ किंराज्ञा यो
न रक्षति । किंसाखा यो ऽभिहृक्षति ॥ किमः क्षेप इति टचो निषेधः ॥
क्षेपे किं । को राजा काश्यां ॥

पोढायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशाविद्वद्भयणी-
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्ज्ञातिः ॥ ६५ ॥

एतैः सह ज्ञातिवाचि सुब्रन्तं समस्येते ॥ स्त्रीपुरुषलक्षणा पोढेत्युच्यते ।

इभपोटा ॥ इभयुवतिः ॥ अग्निस्तोकः ॥ उदश्वित्कतिपयं ॥ गृष्टिरेकवारप्रसूता ।
 गोमृष्टिः ॥ धेनुः प्रत्यग्रप्रसवा । गोधेनुः ॥ वशा वन्ध्या । गोवशा ॥
 वेहद्गर्भातिनी । गोवहत् ॥ वष्कयणी तरुणावत्सा । गोवष्कयणी ॥
 कठप्रवक्ता ॥ कठश्रोत्रियः ॥ कठाध्यापकः ॥ कठधूर्तः ॥ ज्ञातिः किं ।
 देवदत्तः प्रवक्ता ॥ धूर्तग्रहणामकुत्सनार्थं ॥

प्रशंसावचनैश्च ॥ ६६ ॥

ज्ञातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावाचकैः सह समस्यते ॥ इतिशब्दा मतल्लिकादयः
 प्रशंसावचना गृह्यन्ते ॥ गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डं । गवोदूधः ।
 गोतल्लुङ्गः ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ ६७ ॥

युवन् । इत्येष शब्दः खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यते ॥ जरती-
 ति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषा-
 ज्ञापनार्थः ॥ युवा खलतिः । युवखलतिः । युवतिः खलती । युवखलती ॥
 युवा पलितः । युवपलितः । युवतिः पलिता । युवपलिता ॥ युवा वलिनः ।
 युववलिनः । युवतिर्बलिना । युवबलिना ॥ युवा जरन् । युवजरन् ।
 युवतिर्जरती । युवजरती ॥

कृत्यतुल्याख्या अज्ञात्या ॥ ६८ ॥

कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यवाचिनश्चाज्ञातिवाचकेन सुपा सह समस्यन्ते । भोदयोष्पां ।
 पानीयशीतं ॥ तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः ॥ अज्ञात्या किं । भोदय ओदनः ॥

वर्णो वर्णेन ॥ ६९ ॥

वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यते ॥
 कृष्णसारंगः । लोहितशवलः ॥ अवयवद्वारेणा कृष्णालोहितशब्दौ समुदाये
 वर्तमानावुत्तरपदसमानाधिकरणौ भवतः ॥

कुमार श्रमणादिभिः ॥ ७० ॥

कुमारशब्दः श्रमणादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यते ॥ प्रातिपदिकग्रहणे
 लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं ॥ कुमारी श्रमणा । कुमारश्रमणा ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ ७१ ॥

चतुष्पाद्वाचिना गर्भिणीशब्देन समानाधिकरणेन समस्यन्ते ॥ गोगर्भिणी ॥
चतुष्पादिति किं । ब्राह्मणी गर्भिणी ॥

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ ७२ ॥

मयूरव्यंसकः । इत्येवमादयः समुदाया निपात्यन्ते । ते च तत्पुरुषसंज्ञाः स्युः ॥
मयूरो व्यंसकः । मयूरव्यंसकः । धूर्तमयूर इत्यर्थः ॥ चकारो ऽवधारणार्थः ।
तेनैषां समासान्तरे प्रवेशो न । परमो मयूरव्यंसकः ॥

॥ इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणषष्ठीसमासापवादः ॥ पूर्व । अपर । अधर । उत्तर । इत्येते ऽवय-
विवाचिना सुब्रन्तेन समस्यन्ते । एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी ॥ पूर्व कायस्य ।
पूर्वकायः ॥ अपरकायः ॥ अधरकायः ॥ उत्तरकायः ॥ एकदेशिना किं ।
पूर्व नाभः कायस्य ॥ एकाधिकरणे किं । पूर्व इन्द्राणामामन्त्रयस्व ॥ कथं
मध्याह्न इति । सर्वो ऽप्यवयवो ऽङ्गा समस्यते । संख्याविसायेति ज्ञापकात् ॥

अर्थ नपुंसकं ॥ २ ॥

षष्ठीसमासापवादो ऽयं ॥ अर्थ । इत्येतन्नपुंसकं सप्तप्रविभागवाचकमवयविना
सह समस्यते । एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी ॥ अर्थ पिप्पल्याः । अर्थपिप्पली ॥
नपुंसकं किं । ग्रामार्थः ॥ एकदेशिनेत्येव । अर्थ पशोर्देवदत्तस्य । देवदत्तशब्देन
समासो न भवति ॥ एकाधिकरणा इत्येव । अर्थ पिप्पलीनां ॥

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां ॥ ३ ॥

द्वितीय । तृतीय । चतुर्थ । तुर्य । इत्येतान्यवयविना सह वा समस्यन्ते ।
एकश्चेदवयवी ॥ द्वितीयं भिक्षायाः । द्वितीयभिक्षा । अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्

पूरणानुणेति निषेधं वाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयं ॥ तृतीयं
भिक्षायाः । तृतीयभिक्षा । भिक्षातृतीयं ॥ चतुर्थं भिक्षायाः । चतुर्थभिक्षा ।
भिक्षाचतुर्थं ॥ तुर्यं भिक्षायाः । तुर्यभिक्षा । भिक्षातुर्यं ॥ एकदेशिनेत्येव ।
द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य ॥ एकाधिकरूपा इत्येव । द्वितीयं भिक्षापां ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ ४ ॥

द्वितीयासमासे प्राप्ते वचनमिदं ॥ प्राप् । आपन्न । इत्येते शब्दद्वये द्वितीयान्तेन
समस्येते ॥ प्राप्पो जीविकां । प्राप्पजीविकः ॥ आपन्नो जीविकां । आपन्नजी-
विकः ॥ विधानसामर्थ्यात् पक्षे द्वितीयासमासो ऽपि । जीविकाप्राप् ।
जीविकापन्नः ॥

कालाः परिमाणिना ॥ ५ ॥

षष्ठीसमासापवादः ॥ कालवाचकाः परिद्वेयवाचिना सुब्रन्तेन समस्यन्ते ॥
मासो जातस्य । मासज्ञातः । द्व्यहज्ञातः ॥

नञ् ॥ ६ ॥

नञ् । इत्येतद्व्ययं सुपा समस्यते ॥ न ब्राह्मणाः । अब्राह्मणाः ॥

ईषदकृता ॥ ७ ॥

ईषत् । इत्येतद्व्ययं कृदन्तभिन्नेन सुब्रन्तेन समस्यते ॥ ईषत्कडारः । ईषत्पि-
ङ्गलः । ईषद्विकटः ॥

षष्ठी ॥ ८ ॥

षष्ठ्यन्तं समर्थेन सुब्रन्तेन सह समस्यते ॥ राज्ञः पुरुषः । राजपुरुषः ॥

याजकादिभिश्च ॥ ९ ॥

तृजकाभ्यामिति निषेधे प्राप्ते वचनं ॥ याजक । इत्यादिशब्दैः सह षष्ठी
समस्यते ॥ ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः ॥

न निर्धारणे ॥ १० ॥

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते ॥ मनुष्याणां क्षत्रियः प्रूरः । गवां
कृष्णा बहुक्षीरा । अध्वगानां धावन् शीघ्रतमः ॥

पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन

॥ ११ ॥

पूरण । गुण । सुहितार्थ । सत् । अव्यय । तव्य । समानाधिकरणा ।
इत्येतैः षष्ठी न समस्यते ॥ अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ पूरणार्थे । इत्राणां
पञ्चमः ॥ गुणे । ब्रह्माकायाः प्रौक्त्वम् । वटस्य शुक्लः ॥ सुहितार्थास्तृप्तार्थाः ।
फलानां तृप्तः ॥ सत्संज्ञकः प्रत्ययः । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । ब्राह्मणस्य कुर्वाणाः ॥
अव्यय । ब्राह्मणस्य कृत्वा ॥ तव्य । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् ॥ समानाधिकरणे ।
राज्ञः पाठलिपुत्रकस्य ॥ षष्ठीसमासं पूर्वनिपातानियमः स्यात् ॥ विशेषणं
विशेष्येणेति समासस्तु भवत्येव ॥

तेन च पूजायां ॥ १२ ॥

पूजायां विहितो यः क्तप्रत्ययस्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते ॥ गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति
वक्ष्यति ॥ राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पृजितः ॥

अधिकरणवाचिना च ॥ १३ ॥

अधिकरणावाचिना तेन षष्ठी न समस्यते ॥ क्तो अधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्र-
त्ययसानार्थेभ्यश्चेति वक्ष्यति ॥ इदमेषामामितं । इदमेषां मतं । इदमेषां भुक्तं ॥

कर्मणि च ॥ १४ ॥

कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते ॥ आश्चर्यो गवां दोहो उगोपेन ॥

तृजकाभ्यां कर्तरि ॥ १५ ॥

तृच् । अक । इत्येताभ्यां योगे कर्तरि या षष्ठी सा न समस्यते ॥ भवतः
शायिका ॥ तृजग्रहणमुत्तरार्थं । कर्तार्येव तृचो विधानेन तत्प्रयोगे कर्तृषट्ठ्या
अभावात् ॥

कर्तरि च ॥ १६ ॥

कर्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते ॥ तृच् । अपां सष्टा ।
वज्रस्य भर्ता ॥ पतिपर्यायभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासो भवत्येव ॥ अक ।
ओदनस्य पाचकः ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ १७ ॥

क्रीडा । जीविका । इत्येतयोर्ग्ययोग्यमानयोः पक्ष्यकेन नित्यं समस्यते ॥
उद्दुद्गालकपुष्पगञ्जिका । क्रीडाविशेषः ॥ जीविकायां । दन्तलेखकः ॥ क्रीडाजी-
विकयोः किं । आदन्स्य भोजकः ॥

कुगतिप्रादयः ॥ १८ ॥

कु । गति । प्रादि । एते समर्थेन सुब्रन्तेन सह नित्यं समस्यन्तः ॥ कुत्सितः
पुरुषः । कुपुरुषः ॥ गति । उरीकृत्य ॥ प्रादयः । दुष्पुरुषः । सुपुरुषः ।
अतिपुरुषः ॥

उपपद्मतिङ् ॥ १९ ॥

उपपद्मतिङ्ङन्तं समर्थेन सह नित्यं समस्यते ॥ कुम्भकारः ॥ अतिङ् किं ।
एधानाहारको व्रतति ॥

अमैवाव्ययेन ॥ २० ॥

पूर्वेण सिद्धं नियमार्थमिदं ॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह
समस्यते ॥ स्वादुकारं भुङ्क्ते ॥ अमैवेति किं । अग्रं भोजं । अग्रं भुक्त्वा ॥
अना चान्येन च तुल्यविधानमन्तत् ॥ तदेवेति किं । कालो भोक्तुं ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यां ॥ २१ ॥

उभयत्र विभाषयं ॥ उपदं प्रभृतीयायां । इत्येवमादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह
वा समस्यन्तः ॥ मूलकंनोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । उच्चैः कार्माचष्टे ।
उच्चैःकारं ॥ अमन्तेनेति किं । पर्याप्तो भोक्तुं ॥

क्वा च ॥ २२ ॥

अमेति निवृत्तं ॥ क्वाप्रत्ययान्तेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि वा समस्यन्तः ॥
उच्चैःकृत्य । उच्चैः कृत्वा ॥ तृतीयाप्रभृतीनीति किं । अलं कृत्वा ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ २३ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति ॥ चित्रगुः ॥ शेषः
किं । उन्मत्तगङ्गं ॥

अनेकमन्यपदार्थे ॥ २४ ॥

पूर्वगूत्रमनुवर्तते ॥ अनेकं नुच्यन्तं प्रथमान्तादन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ प्राप्तमुदकं यं ग्रामं । स प्राप्तादको ग्रामः ॥ उठो रथो येन । स उठोरथो अनड्डान् ॥ उपहृतः पशुर्यस्मै । स उपहृतपशू रदः ॥ उद्धृत ओदनो यस्याः । सोद्धृतादना स्यात्सी ॥ चित्रा गौर्यस्य । स चित्रगुः ॥ वीरः पुरुषो यस्मिन् ग्रामं । स वीरपुरुषको ग्रामः ॥ प्रथमान्तार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गतः ॥ पद्ग्रहणं किं । वाक्यार्थे मा भूत् । यथा मे माता तथा मे पिता सुसूतं भो इति ॥ अन्य इति किं । नीलोत्पलं सरः । अन्यपदार्थे ऽपि स्वपदार्थ इव तत्पुरुषो बहुव्रीहिं बाधत ॥ प्रायो अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः ॥

संख्ययाव्ययासन्नाद्वाराधिकसंख्याः संख्येये ॥ २५ ॥

शेष इति निवृत्तं ॥ अव्यय । आसन्न । अद्वार । अधिक । संख्या । इत्येतं संख्येये या संख्या तथा समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ॥ दशानां समीपं ये ते । उपदशाः ॥ विंशतेरासन्नाः । आसन्नविंशाः ॥ त्रिंशतो ऽद्वार । अद्वारत्रिंशाः ॥ चत्वारिंशतो ऽधिकाः । अधिकचत्वारिंशाः ॥ द्वौ वा त्रयो वा । द्वित्राः ॥ द्विदश । द्विदशाः ॥ संख्येयेति किं । पञ्च ब्राह्मणाः ॥ अव्ययत्यादि किं । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संख्येय इति किं । अधिका विंशतिर्गवां ॥

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २६ ॥

दिशां नामानि सुच्यन्तान्यन्तराले वाच्यं समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ॥ दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं । दक्षिणपूर्वा ॥ पूर्वोत्तरा । उत्तरपश्चिमा ॥ नामग्रहणं ब्रूषपरिग्रहार्थं । नेह । ऐन्द्रयाश्च कौत्रेयाश्च दिशोर्यदन्तरालमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सङ्क्षेपे ॥ २७ ॥

तत्रति सप्तम्यन्ते सङ्क्षेपे पदे तेनेति च तृतीयान्तं सङ्क्षेपे पद इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ॥ इतिशब्दो लौकिकविवक्षाबोधनार्थः । तेन कर्मव्यतिहारे युष्ठ एवायं समासः । तत्रापि सप्तम्यन्तस्य ग्रहणाविषये । तृतीयान्तस्य प्रहरणाविषये ॥ केशेषु केशेषु गृहीत्वदं युष्ठं प्रवृत्तं । केशाकेशि ॥ दण्डैश्च

दण्डैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तं । दण्डादण्डि ॥ इच्छ कर्मव्यतिहार इति इच्छ-
त्ययः समानान्तः । तिष्ठद्दुप्रभृतिष्विचः पाठादव्ययत्वं । अन्येषामपि दृश्यत
इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ सङ्घेप किं । हलैश्च गुणलेशेदं युद्धं प्रवृत्तं ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ २८ ॥

सह । इत्येतदव्ययं तुल्यसंघन्य वर्तमानं तृतीयान्तेन सह समस्यते स बहु-
व्रीहिः ॥ पुत्रेण सह । सपुत्र आगतः । सङ्घात्रः ॥ तुल्ययोगे किं । सहैव
दण्डिः पुत्रैर्भीरुं वहति गर्दभी । अत्र विद्यमानवाची सहशब्दः ॥ तुल्ययोग
इति प्रायिकं । तेनान्यत्रापि । सकर्मकः । सलोमकः ॥

चार्ये द्वन्द्वः ॥ २९ ॥

अनेकं गुच्यन्तं चार्ये वर्तमानं वा समस्यते स समसो द्वन्द्वसंज्ञः स्यात् ॥
समुच्चय । अन्वाचय । इतरंतरयोग । समाहार । इत्येते चार्याः । तत्रा-
द्योर्न समासः । असामर्थ्यात् ॥ इतरंतरयोग । लक्ष्यश्च न्यग्रोधश्च । लक्ष्य-
ग्रोधौ । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च । धवखदिरपलाशाः ॥ समाहारे । वाक्
च त्वक् च । वाकृत्वचं । शनीदृपदं ॥ प्राय उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः ॥

उपसर्जनं पूर्वं ॥ ३० ॥

समास उपसर्जनसंज्ञकं पूर्वं प्रयोक्तव्यं ॥ अधिहरि । कटश्चितः । शङ्कुलावण्डः ।
वृषदारु । वृकभयं । राजपुरुषः । अक्षशौण्डः ॥

राजदन्तादिषु परं ॥ ३१ ॥

राजदन्त । इत्येवमादिषुपसर्जनं परं प्रयोक्तव्यं ॥ दन्तानां राजा । राजदन्तः ॥

द्वन्द्वे धि ॥ ३२ ॥

द्वन्द्वसमासे ध्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं ॥ पटुगुप्तौ । हरिशिवौ ॥ अनेकप्राप्तावेकस्य
नियनो ऽनियमः श्रेपे । पटुमृदुशुक्लाः । पटुशुक्लमृदवः ॥ द्वन्द्वे किं । विस्पष्टपटुः ॥

अज्ञायदन्तं ॥ ३३ ॥

स्वरादि ह्रस्वाकारान्तं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोक्तव्यं ॥ उद्ध्वरं । ईशकृष्णौ ॥ बहुष्व-
नियनः । अश्वरथेन्द्राः । इन्द्राश्वरथाः ॥ तपरकरणां किं । अश्ववृषौ ।
वृषाश्वं ॥

अल्पाचूरं ॥ ३४ ॥

स्वल्पाचूरं शब्दस्वचूर्णं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोक्तव्यं ॥ लक्षन्यग्रोधं ॥ बहुष्वनियमः ।
शङ्खदुन्दुभिषीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ ३५ ॥

सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यं ॥ कण्ठेकालः । उर-
सिलोमा ॥ विशेषणं । चित्रगुः । शुक्लगुः ॥

निष्ठा ॥ ३६ ॥

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यं ॥ कृतकटः । भक्षितभिक्षः ॥ ननु च
विशेषणमेवात्र निष्ठान्तं । नैष नियमः । विशेष्यविशेषणभावस्य विवक्षा-
निबन्धनत्वात् ॥

वाहिताग्न्यादिषु ॥ ३७ ॥

आहिताग्निः । इत्येवमादिषु निष्ठान्तं वा पूर्वं प्रयोक्तव्यं ॥ आहिताग्निः ॥
अग्न्याहितः ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ ३८ ॥

कडारः । इत्येवमादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः ॥ कडा-
रजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ कर्मधारये किं । कडारपुरूपो ग्रामः ॥

॥ इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अनभिहिते ॥ १ ॥

अधिकारोऽयं ॥ इत उर्ध्वं वक्ष्यमाणा द्वितीयाद्या विभक्तयोऽनुक्ते कर्मादौ
वेद्याः ॥ कटं करोति । ग्रामं गच्छति ॥ अनभिहिते किं । क्रियते कटः ।
कर्मणि लट् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ २ ॥

ड्याप्प्रातिपदिकात् स्वादयो वक्ष्यन्ते । तेषामर्यविशेषव्यवस्थात्राधनार्थमिदं प्रक-
रणं ॥ अम् । औट् । शस् । इत्येतस्य त्रिकस्य द्वितीयंति संज्ञा प्राचां ॥
अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥ कटं करोति । ग्रामं गच्छति ॥

तृतीया च होश्छन्दसि ॥३॥

टा । भ्याम् । भिस् । इत्येतस्य तृतीयंति संज्ञा प्राचां ॥ जुहोतेरनुक्ते कर्मणि
तृतीया स्याद्वेदे । चकाराद्द्वितीयापि भवति ॥ यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति ।
यवागूग्निहोत्रं जुहोति ॥ अग्निहोत्रशब्देन हविरुच्यते ॥ छन्दसि किं ।
यवागूं जुहोति ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥४॥

द्वितीया संबध्यते । न तु तृतीयास्वरितत्वात् ॥ अन्तरा । अन्तरेण । इत्ये-
ताभ्यां योगे द्वितीया स्यात् ॥ अन्तरा त्वां मां च कनपडलुः । तव मम च
मध्य इत्यर्थः ॥ अन्तरेण त्वां मां च कनपडलुः । मध्य इत्यर्थः ॥ अन्तरेण
यत् न किञ्चिल्लभ्यते । यत् विनेत्यर्थः ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥५॥

गुणक्रियाद्वयैः कालाध्वनोर्निरन्तरसंबन्धे गम्यमाने कालवाचकादधुवाचकाच्च
द्वितीया स्यात् ॥ मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं गुडधानाः ॥ क्रोशं
कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं पर्वतः ॥ अत्यन्तसंयोगे किं । मासस्य
द्विधीते । क्रोशस्यैकदेशे पर्वतः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥६॥

अपवर्गः फलप्राप्तिपूर्विका क्रियापरिसमाप्तिः । तत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे
तृतीया स्यात् ॥ मासेनानुवाको ऽधीतः ॥ क्रोशेनानुवाको ऽधीतः ॥ अपवर्गे
किं । मासमधीतो ऽनुवाको ऽनेन न गृहीतः ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥७॥

डि । ओन् । सुप् । इत्येतस्य सप्तमीति संज्ञा । उनि । भ्याम् । भ्यन् ।
इत्येतस्य पञ्चमीति संज्ञा प्राचां ॥ कारकयोर्मध्य यौ कालाध्वनौ ताभ्यां सप्त-
मीपञ्चम्यौ भवतः ॥ अथ भुक्त्वा देवदत्तो द्रव्यहे भोक्ता । अथ भुक्त्वा देवदत्तो
द्रव्यहाभोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्य एवं कालः ॥ इहस्य इध्वासः क्रोशे लक्ष्यं

विध्यति । इहस्य इष्वासः क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । कर्तृकर्मकारकयोर्मध्ये
ऽयमध्या ॥ यथासंख्यं तु न । अस्वरितत्वात् ॥

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ ८ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्योगे द्वितीया स्यात् ॥ शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ ९ ॥

कर्मप्रवचनीयैर्योगे यस्मादधिक्यमुच्यते यस्य चेश्वरत्वमुच्यते तत्र सप्तमी स्यात् ॥
आधिक्यं । उप पदार्थे हरेर्गुणाः । पदार्थादधिका इत्यर्थः ॥ ऐश्वर्ये तु स्व-
स्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी स्यात् । अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः । अधि पञ्चालेषु
ब्रह्मदत्तः ॥

पञ्चम्यपाङ्परिभिः ॥ १० ॥

अप । आङ् । परि । इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् ॥ अप त्रिगते-
भ्यो वृटो देवः ॥ आ पाटलिपुत्रात् ॥ परि त्रिगतेभ्यः ॥ परिशब्दो वर्जनार्थ
एव गृह्यते । अपशब्दसाहचर्यात् । तेन लक्षणादिषु न । वृत्तं परि वि-
द्योतते विद्युत् ॥

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ॥ ११ ॥

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्वातनं प्रतिदानं ॥ यस्मात् प्रतिनिधि-
र्वतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी स्यात् ॥ प्रत्युम्नः कृष्णात् प्रति ॥
तिलंभ्यः प्रति वहति माषान् ॥

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचचुर्थ्या चेष्टायामनध्वनि ॥ १२ ॥

अधुभिन् गत्यर्थानां धातूनां कर्मणि द्वितीयाचचुर्थ्या भवतः । चेष्टायां सत्यां ॥
ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति ॥ गत्यर्थेति किं । ओदनं पचति ॥ कर्मणीति
किं । अश्वेन गच्छति ॥ चेष्टायां किं । मनसा मयुरां गच्छति ॥ अनध्वनीति
किं । अध्वानं गच्छति ॥

चतुर्थी संप्रदाने ॥ १३ ॥

उ । भ्याम् । भ्यस् । इत्येतस्य चतुर्थीति संज्ञा प्राचां ॥ संप्रदाने चतुर्थी
स्यात् ॥ विप्राय मां ददाति । देवदत्ताय रोचते । पुष्पेभ्यः स्पृहयति ॥

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥ १४ ॥

क्रियाफलकक्रियावाचकनुपपदं यस्य तुमुनस्तस्याप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् ॥ फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ॥ क्रियार्थोपपदस्य किं । प्रविश पिण्डो ॥ कर्मणि किं । फलेभ्यो याति प्रकटन ॥ स्थानिनः किं । फलान्याहर्तुं याति ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् ॥ १५ ॥

तुमुना समानार्थीभाववचनप्रत्ययान्ताच्चतुर्थी स्यात् ॥ भाववचनाश्चेति वक्ष्यति । तद्विहितः प्रत्ययो गृह्यते ॥ पाकाय वृजति । भूतये वृजति ॥ तुमर्थात् किं । पाकः ॥ भाववचनादिति किं । कारको वृजति ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधातंवपडोगाच्च ॥ १६ ॥

नमस् । स्वस्ति । स्वाहा । स्वधा । अलं । वपद् । इत्येतैर्योगे चतुर्थी स्यात् ॥ नमो देवेभ्यः ॥ स्वस्ति प्रजाभ्यः ॥ स्वाहाग्नये ॥ स्वधा पितृभ्यः ॥ अलं मल्लो मल्लाय ॥ वपडिन्द्राय ॥

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु ॥ १७ ॥

मन ज्ञाने । इत्येतस्य प्राणिवर्जिते कर्मणि चतुर्थी वा स्यात् तिरस्कारे गम्यमाने । पक्षे द्वितीया ॥ न त्वां तृणाय मन्ये । न त्वां तृणं मन्ये ॥ मन्येति किं । न त्वां तृणं चिन्तयामि ॥ श्रयना निर्देशान्मनु अवबोधन इति तनादिपठितो न गृह्यते । न त्वां तृणं मन्ये ॥ अनादरे किं । मन्ये का-
ठमुलूखलं ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया ॥ १८ ॥

अनुक्तं कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् ॥ देवदत्तेन पच्यते । देवदत्तेन कृतं ॥ करणे । दात्रेण लुनाति ॥

सहयुक्ते प्रधाने ॥ १९ ॥

सहार्थेन युक्ते प्रधाने तृतीया स्यात् ॥ पुत्रेण सहागतः पिता ॥ सहार्थकशब्दमात्रग्रहणं । पुत्रेण संगं स्थूलः । पुत्रेण सार्धं धनवान् ॥ पितुरत्र क्रिया-

संवन्धः साक्षाच्छब्देनोच्यते । पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति पुत्रस्याप्राधान्यं ॥
सहार्थशब्दप्रयोगं विनापि तृतीया । वृद्धो वृणेति निर्देशात् ॥

येनाङ्गविकारः ॥ २० ॥

येनाङ्गं विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् ॥ अक्षणा काणाः ।
पादेन खजः ॥ अङ्गविकारः किं । अक्षि काणामस्य ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ २१ ॥

कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतः ॥ तस्य चिह्नं तृतीया स्यात् ॥ तटाभिस्तापसः ॥

संज्ञो अन्यतरस्यां कर्मणि ॥ २२ ॥

ज्ञा अवबोधने । इत्थंतस्य संपूर्वस्य कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पक्षे द्विती-
या ॥ पित्रा संज्ञानीते । पितरं संज्ञानीते ॥

हेतौ ॥ २३ ॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः । तत्र तृतीया स्यात् ॥ धनं कुप्रलं । विषया
यज्ञः ॥

अकर्तर्युणे पञ्चमी ॥ २४ ॥

पूर्वसूत्रापवादः ॥ कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुभूतं तत्र पञ्चमी स्यात् ॥ शता-
दूत्रठः ॥ अकर्तरिति किं । शतं वन्धितः । शतमृणं भवति । प्रयोक्तृत्वात्
कर्तृसंज्ञं च ॥

विभाषा गुणे ऽस्त्रियां ॥ २५ ॥

स्त्रीलिङ्गभिन्नं गुणे हेतौ पञ्चमी वा स्यात् । पक्षे तृतीया ॥ त्राय्यादूत्रठः ।
त्राय्येन वठः ॥ गुणे किं । धनेन कुलं ॥ अस्त्रियां किं । प्रज्ञया मुक्तः ॥

षष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ २६ ॥

हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ बोधे षष्ठी स्यात् ॥ अन्नस्य हेतोर्वसति ॥

सर्वनामस्तृतीया च ॥ २७ ॥

सर्वनामसंज्ञकस्य हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ बोधे तृतीया स्यात् । चकारात्
षष्ठी ॥ केन हेतुना वसति । कस्य हेतोर्वसति ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ २८ ॥

अपादाने पञ्चमी स्यात् ॥ ग्रामादागइति । वृश्चिकादूचिमेति । अध्ययनात् परानयते ॥

अन्यारादितरर्तेदिकृब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ॥ २९ ॥

अन्य । आरात् । इतर । ऋते । दिक्ङ्ब्द । अञ्चूत्तरपद । आच् । आहि । इत्येतैर्युक्ते पञ्चमी स्यात् ॥ अन्य । इत्यन्यार्थकशब्दग्रहणं । इतर-ग्रहणं स्पष्टार्थं ॥ अन्यो देवदत्तात् । भिनो देवदत्तात् ॥ आरादूदेवदत्तात् ॥ इतरो देवदत्तात् ॥ ऋते देवदत्तात् ॥ दिशि दृष्टः प्रवदो दिक्ङ्ब्दः । तेन देशकालवाचित्वेऽपि भवति ॥ पूर्वो ग्रामात् । चैत्रो मैत्रात् पूर्वदेशे । चैत्रात् पूर्वः फाल्गुनः ॥ अञ्चूत्तरपद । प्राग्ग्रामात् । ननु चायमपि दिक्ङ्ब्द एव । पठ्यतमर्यप्रत्ययेनेति पठ्ठीं वक्ष्यति तद्व्याधनार्थमिदं ॥ आच् । दक्षिणा ग्रामात् ॥ आहि । दक्षिणाहि ग्रामात् ॥

पथ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ ३० ॥

उस् । आस् । आन् । इत्येतस्य पठ्ठीति संज्ञा प्राचां ॥ अतसुच् । इत्येतदर्थ-कप्रत्ययान्तेन योगे पठ्ठी स्यात् ॥ दक्षिणतो ग्रामस्य । पुरो ग्रामस्य । पुरस्ताद्ग्रामस्य ॥

एनया द्वितीया ॥ ३१ ॥

पूर्वसूत्रापवादः ॥ एनप् । इत्येतत्प्रत्ययान्तेन युक्ते द्वितीया स्यात् ॥ दक्षिणेन ग्रामं ॥ पठ्यपीष्यते । दक्षिणेन ग्रामस्य । तदर्थं योगविभागः कर्तव्यः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां ॥ ३२ ॥

पृथक् । विना । नाना । इत्येतैर्योगे तृतीया स्यात् । द्वितीयापञ्चम्यौ च ॥ पृथग्देवेन । पृथग्देवं । पृथग्देवात् ॥ विना देवेन । विना देवं । विना देवात् ॥ नाना देवेन । नाना देवं । नाना देवात् ॥

करणे च स्तोकाल्पकृङ्कतिपयस्यासत्त्ववचनस्य

॥ ३३ ॥

स्तोक । अल्प । कृद् । कतिपय । इत्येतेभ्यो असन्नुवचनेभ्यः कर्पो तृती-
यापञ्चम्यौ भवतः ॥ स्तोकेन मुक्तः । स्तोकांमुक्तः ॥ अल्पेन मुक्तः । अल्पा-
न्मुक्तः ॥ कृद्रेणा मुक्तः । कृद्गन्मुक्तः ॥ कतिपयेन मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः ॥
असन्नुवचनस्येति किं । स्तोकेन मयं मत्तः ॥ कर्पो किं । क्रियाविशेषो
कर्मणि मा भूत् । स्तोकं चलति ॥

दूरान्तिकार्थैः पञ्चन्यतरस्यां ॥ ३४ ॥

दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च योगे षष्ठीपञ्चम्यौ भवतः ॥ दूरं ग्रामस्य । दूरं ग्रामात् ॥
अन्तिकं ग्रामस्य । अन्तिकं ग्रामात् ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं पञ्चम्यर्थं । अन्यथा
तृतीया पक्षे स्यात् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ ३५ ॥

दूरार्थेभ्यो अन्तिकार्थेभ्यश्च द्वितीया स्यात् । चकारात् षष्ठमीतृतीये भवतः ॥
दूरं ग्रामस्य । दूराद्ग्रामस्य । दूरेण ग्रामस्य ॥ अन्तिकं ग्रामस्य । अन्ति-
काद्ग्रामस्य । अन्तिकेन ग्रामस्य ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिर्यं ॥ असन्नुव-
चनस्येत्यनुवर्तते । तेनेह न भवति । दूरः पन्थाः ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ ३६ ॥

डि । ओस् । सुप् । इत्येतस्य सप्तमीति संज्ञा प्राचां ॥ अधिकरणे सप्तमी
स्यात् । चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यो अपि ॥ कट आस्ते ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यः ।
दूरे ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य ॥ द्वितीया तृतीया सप्तमी षष्ठमी । इत्येताश्च-
तस्रो विभक्तयो दूरान्तिकार्थेभ्यो भवन्ति ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणं ॥ ३७ ॥

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी स्यात् । प्रसिद्धा च
क्रियाप्रसिद्धां क्रियां लक्षयति ॥ गोषु दुग्धमाणासु गतः । दुग्धास्वागतः ॥
भावेनेति किं । यो जटालिः स भुङ्क्ते ॥ पुनर्भावग्रहणं किं । यो भोक्ता
स देवदत्तः ॥

षष्ठी चानादरे ॥ ३८ ॥

अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठी स्यात् । चकारात् सप्तमी च

भवति ॥ रुदतः प्राव्राजीत् । रुदति प्राव्राजीत् ॥ रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य
प्रव्रजित इत्यर्थः ॥

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ॥ ३१ ॥

स्वामिन् । ईश्वर । अधिपति । दायाद । साक्षिन् । प्रतिभू । प्रसूत ।
इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥ गवां स्वामी । गोषु स्वामी ॥ गवानीश्वरः ।
गोष्वीश्वरः ॥ गवामधिपतिः । गोष्वधिपतिः ॥ गवां दायादः । गोषु दा-
यादः ॥ गवां साक्षी । गोषु साक्षी ॥ गवां प्रतिभूः । गोषु प्रतिभूः ॥ गवां
प्रसूतः । गोषु प्रसूतः ॥

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायां ॥ ४० ॥

आयुक्त । कुशल । इत्येताभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः । तात्पर्ये गम्यमानं ॥
आयुक्तः कटकरणस्य । आयुक्तः कटकरणं ॥ आयुक्तो व्यापारितः ॥ कुशलः
कटकरणस्य । कुशलः कटकरणं ॥ कुशलो निपुणः ॥ आसेवायामिति किं ।
आयुक्तो गौः प्रकटे । ईष्युक्त इत्यर्थः । अत्र सप्तम्येवाधिकरणे भवति ॥

यतश्च निर्धारणं ॥ ४१ ॥

ज्ञातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं । यतो भवति
तस्मात् षष्ठीसप्तम्यौ भवतः ॥ मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः । मनुष्येषु क्षत्रियः
शूरतमः । गवां कृष्णा बहुक्षीरा । गोषु कृष्णा बहुक्षीरा । अश्वगानां
धावन्तः शीघ्रतमाः । अश्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः । हात्राणां मैत्रः पटुः ।
हात्रेषु मैत्रः पटुः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ ४२ ॥

विभागो विभक्तं ॥ निर्धार्यमाणस्य भेदे यस्मान्निर्धारणं ततः पञ्चमी स्यात् ॥
मायुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आह्वयतराः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ ४३ ॥

साधु । निपुण । इत्येताभ्यां योगे षष्ठीयां गम्यमानायां सप्तमी स्यात् ।
प्रतिशब्दप्रयोगे तु न भवति ॥ मातरि साधुः ॥ मातरि निपुणः ॥ अर्चायां
किं । साधुर्भृत्यो राज्ञः । इह यथार्थकथने तात्पर्यं ॥ अप्रतेरिति किं ।
साधुर्देवदत्तो मातुलं प्रति ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ ४४ ॥

प्रसित । उत्सुक । इत्येताभ्यां योगे तृतीया स्यात् । चकारात् सप्तमी ॥
केश्रैः प्रसितः । केशेषु प्रसितः । केशरचनातत्पर इत्यर्थः ॥ केश्रैरुत्सुकः ।
केशेषूत्सुकः ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ ४५ ॥

लुबन्तान्नक्षत्रशब्दादधिकरणे तृतीयासप्तम्यौ भवतः ॥ पुष्येण पायसमश्नीयात् ।
पुष्ये पायसमश्नीयात् ॥ लुबन्विंश इत्यणो लुप् ॥ नक्षत्रे किं । पञ्चालेषु
वसति ॥ लुपीति किं । मद्यासु ग्रहः ॥ अधिकरणानुवृत्तिः किं । अथ
पुष्यः ॥

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ ४६ ॥

सु । औ । जस् । इत्येतस्य प्रथमा । इति संज्ञा प्राचां ॥ अवधारणार्थो
मात्रशब्दः प्रत्येकं संबध्यते ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे
वचनमात्रे च प्रथमा स्यात् ॥ अत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च प्रातिपदिकार्थः ।
अलिङ्गमव्ययं लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः पुमादय उदाहरणं । उच्चैः । नीचैः ।
पुमान् । स्त्री । नपुंसकं ॥ लिङ्गं पुंस्त्रीनपुंसकाख्यं । वृत्तः । कुमारी । कुलं ।
तटः । तटी । तटे ॥ परिमाणं परिद्वेदकं । द्रोणः । खारी । आठकं ॥
वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः ॥ उक्तेष्वेकत्वादिषु प्रथमाया अप्राप्तौ
वचनग्रहणं ॥ प्रातिपदिकग्रहणं निपातस्थानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तं ततो ऽपि
प्रथमा यथा स्यात् । अध्यागच्छति ॥

संबोधने च ॥ ४७ ॥

संबोधनगभिमुखीकरणं । तत्र प्रथमा स्यात् ॥ हे देव । हे देवौ । हे
देवाः ॥

सामन्वितं ॥ ४८ ॥

संबोधने वा प्रथमा तदन्तमामन्वितसंज्ञं स्यात् ॥ हे देव ॥

एकवचनं संबुद्धिः ॥ ४९ ॥

संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥ हे हरे । हे पटो ॥

षष्ठी शेषे ॥ ५० ॥

कर्मादिकारकेभ्यो ऽन्यः प्रातिपदिकार्यव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषः ।
तत्र षष्ठी स्यात् ॥ राज्ञः पुरुषः । पशोर्मुखं । पितुः पुत्रः ॥

ज्ञो ऽविदर्थस्य करणे ॥ ५१ ॥

ज्ञानांतरज्ञानार्थस्य करणं शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् ॥ सर्पिषो ज्ञानीते ॥
सर्पिषा करणभूतेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ अविदर्थस्य किं । स्वरेण पुत्रं
ज्ञानाति ॥

अधीगर्थदयेशां कर्मणि ॥ ५२ ॥

अधीगर्थाः स्मरणार्थाः । दय दानगतिहिंसादानेषु । र्दश ऐश्वर्ये । एतेषां
कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् ॥ मातुः स्मरति ॥ सर्पिषो दयते ॥
सर्पिष ईद्रे ॥ कर्मणीति किं । मातुर्गुणैः स्मरति ॥ शेष इत्येव । मातरं
स्मरति ॥

कृजः प्रतियत्ने ॥ ५३ ॥

सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्तुः ॥ डुकृञ् । इत्येतस्य कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते
षष्ठी स्यात् प्रतियत्ने गम्यमाने ॥ एधोदकस्योपस्कुरुते ॥ शेष इत्येव । एधो-
दकमुपस्कुरुते ॥

रुजार्थानां भाववचनानामञ्वरेः ॥ ५४ ॥

रोगार्थानां धातूनां भावकर्तृकाणां ङ्वरिभिन्नानां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी
स्यात् ॥ चौरस्य रुजति रोगः ॥ रुजार्थानां किं । एति जीवन्तमानन्दः ॥
भाववचनानां किं । नदी कुलानि रुजति ॥ अञ्वरेः किं । चौरं ङ्वरयति
ङ्वरः ॥

आशिषि नाथः ॥ ५५ ॥

नाथृ । इत्येतस्याग्रीर्वादार्यस्य कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् ॥
सर्पिषो नाथते । मधुनो नाथते ॥ आशिषि किं । राजानमुपनायति ।
याचत इत्यर्थः ॥ नाथः किं । त्वं जीव ॥

ज्ञासिनिप्रहृणनाटक्रायपिषां हिंसायां ॥ ५६ ॥

ज्ञासि । निप्रहण । नाट । क्राय । पिप । इत्येतेषां हिंसार्यकानां कर्मणि
शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी स्यात् ॥ जसु । इति चुरादिगृह्यते । चौरस्योऽज्ञा-
सयति ॥ नि प्र । इत्येतौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च गृह्यते । चौरस्य
निप्रहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रहन्ति ॥
णट । वृषलस्योन्नाटयति ॥ क्रय । वृषलस्य क्राययति ॥ णटक्रयोर्घटा-
दयो मित इति मित्रे ऽपि निपातनाद्धृद्धिः ॥ पिण्लु । चौरस्य पिनाष्टि ॥
हिंसायां किं । धानाः पिनाष्टि ॥ एतेषां किं । चौरं हिनस्ति ॥

व्यवहृपणोः समर्थयोः ॥ ५७ ॥

व्यवहृ । पण । इत्येतयोस्तुल्यार्थयोः कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी
स्यात् ॥ सूते क्रयविक्रयव्यवहारे तुल्यार्थावेतौ ॥ शतस्य व्यवहरति ॥ शतस्य
पणते ॥ समर्थयोः किं । शलाकां व्यवहरति । विक्षिपतीत्यर्थः ॥

दिवस्तदर्थस्य ॥ ५८ ॥

दिवु । इत्येतस्य सूतार्थस्य क्रयविक्रयव्यवहारार्थस्य च कर्मणि षष्ठी स्यात् ॥
शतस्य दीव्यति ॥ तदर्थस्य किं । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तोतीत्यर्थः ॥ योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

विभाषोपसर्गे ॥ ५९ ॥

पूर्वसूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पो ऽयं ॥ उपसर्गे सति दिवः कर्मणि षष्ठी वा
स्यात् ॥ शतस्य प्रदीव्यति ॥ पक्षे द्वितीया । शतं प्रदीव्यति ॥ उपसर्गे किं ।
शतस्य दीव्यति ॥ तदर्थस्येत्येव । शलाकां प्रतिदीव्यति ॥

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ६० ॥

दिवस्तदर्थस्येत्यस्यापवादः ॥ ब्राह्मणो मन्त्रभिन्नो वेदः । तत्र दिवः कर्मणि
द्वितीया स्यात् ॥ गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥

प्रेष्यन्नुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ ६१ ॥

इष गतौ । वृज् । इत्येतयोर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनान्तयोर्देवतासंप्रदाने ऽर्थे
वर्तमानयोर्हविषः कर्मणः षष्ठी स्यात् ॥ अग्नये इगस्य हविषो वपाया
मेदसः प्रेष्य । अनुवूहि वा ॥ प्रेष्यन्नुवोः किं । अग्नये इगं हविर्वपां मेदो

बुधि ॥ हविषः किं । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ॥ देवतासंप्रदाने किं ।
माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ।

चतुर्थर्थे बहुलं ह्न्दसि ॥ ६२ ॥

चतुर्थर्थे षष्ठी वा स्याद्देदे । पक्षे चतुर्थी ॥ पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । पुरुषमृग-
श्चन्द्रमसे दातव्य इत्यर्थः ॥ बहुलं किं । हिमघते हस्ती ॥

यज्ञश्च करणे ॥ ६३ ॥

यज्ञ । इत्येतस्य धातोः करणे षष्ठी वा स्याद्देदे ॥ आग्नेय्या घृतस्य यज्ञतः ।
घृतेन यज्ञते ॥

कृत्वोर्थप्रयोगे काले अधिकरणे ॥ ६४ ॥

कृत्वोर्यानां प्रयोगे काले अधिकरणे षष्ठी स्यात् ॥ पञ्चकृत्वो ऽहो भुङ्क्ते ।
द्विरहो ऽधीति ॥ कृत्वोर्थग्रहणं किं । अङ्गि ग्रेत ॥ प्रयोगग्रहणं किं ।
रात्रौ भुङ्क्ते । गम्यंत हि द्विस्त्रिवेति ॥ काल इति किं । द्विः कांस्यपात्रां
भुङ्क्ते ॥ अधिकरणे किं । द्विरहो भुङ्क्ते ॥ शेष इत्येव । द्विरहन्यधीति ॥

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ ६५ ॥

कृत्प्रत्ययान्तयोगे ऽनुक्ते कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् ॥ भवतः प्रायिका ॥
कर्मणि । अपां खट्वा । पुरां भेत्ता ॥ कर्तृकर्मणोः किं । प्रस्त्रेण भेत्ता ॥
कृति किं । तद्धिते मा भूत् । कृतपूर्वी कटं । भुक्तपूर्वोदनं ॥ अविचक्षित-
कर्मभ्यां कृभुक्तिभ्यां भावे क्तः । सुप् सुपेति समासः । पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेती-
निप्रत्ययः । पश्चात् कर्मयोगस्तद्धितान्तशब्दोपस्थाप्यक्रियायां । कृद्ग्रहणे तु
कृदन्तशब्दमात्रोपस्थाप्यक्रिया कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधानाद्वा न षष्ठी ॥

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ ६६ ॥

पूर्वसूत्रस्य नियमो ऽयं ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी
स्यात् । न तु कर्तरि ॥ आश्चर्यो गवां दोहो ऽगोपेन । पयसः पानं
देवदत्तेन ॥

तस्य च वर्तमाने ॥ ६७ ॥

न लोकेति वक्ष्यमाणनिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते । वर्तमाने विहितस्य

तत्प्रत्ययस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥ राज्ञां मतः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां पूजितः ॥
तस्य किं । ओदनं पचमानः ॥ वर्तमाने किं । ग्रामं गतः ॥

अधिकरणवाचिनश्च ॥ ६८ ॥

तो अधिकरणे चेति वक्ष्यति । तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् ॥ इदमेषां शयितं ।
इदमेषामासितं । इदमेषां गतं । इदमेषां भुक्तं ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणां ॥ ६९ ॥

कर्तृकर्णपोः कृतीति प्राप्ता षष्ठी निषिध्यते ॥ ल । उ । उक् । अव्यय ।
निष्ठा । खलर्थ । तृन् । इत्यंतेषां प्रयोगे षष्ठी न स्यात् ॥ ल इति
शतृ । शानच् । कानच् । कृत्तु । कि । किन् । इत्येते लादेशा गृह्यन्ते ॥
ओदनं पचन् । ओदनं पचमानः । ओदनं पेचानः । ओदनं पेचिवान् ।
पपिः सोमं । ददिर्गाः ॥ उ । कटं चिकीर्षुः । कन्वामलंकरिष्णुः ॥ उक् ।
दैत्यान् घातुको हरिः ॥ अव्यय । कटं कृत्वा ॥ निष्ठा । ओदनं भुक्तवान् ।
देवदत्तेन भुक्तं ॥ खलर्थ । ईषत्करः कटो भवता ॥ तृन्निति प्रत्याहारग्रहणं ।
लटः शतृशानच्चावित्यारभ्या तृनो नकारात् । तेन शानन् । चानश् ।
शतृ । तृन् । इत्यंतेषां ग्रहणं भवति । सोमं पचमानः । नउमाश्वानः ।
वेदमधीयन् । कर्ता कटान् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ॥ ७० ॥

भविष्यदर्थस्याकस्य भविष्यदर्थस्याधमर्णयस्येनश्च योगे षष्ठी न स्यात् ॥ कटं
कारको वृजति ॥ इनः । ग्रामं गमी । शतं दायी ॥ भविष्यदाधमर्णयोः
किं । यवानां लावकः । अवश्यं कारी कटस्य ॥

कृत्यानां कर्तरि वा ॥ ७१ ॥

कर्तृकर्णपोः कृतीति नित्यं प्राप्ते विकल्पो ऽयं ॥ कृत्यप्रत्ययान्तानां योगे
कर्तरि षष्ठी वा स्यात् ॥ भवता कर्तव्यः कटः । भवतः कर्तव्यः कटः ॥
कर्तरि किं । मेयो माणवकः साम्नां । भव्यमेयत्वादिना कर्तरि यत् ॥

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्यां ॥ ७२ ॥

तुल्यार्थैः शब्दैर्द्वेयोगे तृतीया वा स्यात् । तुला । उपमा । इत्येतौ वर्जयित्वा ॥
पत्ते षष्ठी ॥ तुल्यो देवेन । तुल्यो देवस्य ॥ अतुलोपमाभ्यां किं । तुला

देवदत्तस्य नास्ति । उपमा कृष्णस्य नास्ति ॥ वृत्त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे अन्यतरस्यां
ग्रहणमुत्तरार्थं । अन्यथा चकारेण तृतीयानुकृष्येत ॥

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥७३॥

आयुष्य । मद्र । भद्र । कुशल । सुख । अर्थ । हित । इत्येतदर्थैर्योगे
चतुर्थी वा स्यात् ॥ पक्षे पठौ ॥ आयुष्यं देवदत्ताय भूयात् । आयुष्यं देवदत्त-
स्य । चिरं जीवितं देवदत्ताय । चिरं जीवितं देवदत्तस्य ॥ मद्रभद्रौ
पर्यायौ । तत्रान्यतरोपादानं प्रपञ्चार्थं ॥ मद्रं देवदत्ताय । मद्रं देवदत्तस्य ॥
भद्रं देवदत्ताय । भद्रं देवदत्तस्य ॥ कुशलं देवदत्ताय । कुशलं देवदत्तस्य ।
निरामयं देवदत्ताय । निरामयं देवदत्तस्य ॥ सुखं देवदत्ताय । सुखं देवद-
त्तस्य । शं देवदत्ताय । शं देवदत्तस्य ॥ अर्थो देवदत्ताय । अर्थो देवदत्तस्य ।
प्रयोजनं देवदत्ताय । प्रयोजनं देवदत्तस्य ॥ हितं देवदत्ताय । हितं देवदत्तस्य ।
पथं देवदत्ताय । पथं देवदत्तस्य ॥ आशिषि किं । आयुष्यं देवदत्तस्य पथः ॥

॥ इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्विगुरेकवचनं ॥१॥

द्विग्वर्यः समाहार एकवत् स्यात् ॥ पञ्चपृष्ठी ॥ अर्थस्यैकत्वाद्नुप्रयोगे ऽप्येक-
वचनं । पञ्चपृष्ठीयं ॥

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानां ॥२॥

एकवचनमित्यनुवर्तते । अङ्गशब्दः प्रत्येकं संबध्यते ॥ प्राणयङ् । तूर्याङ् ।
सेनाङ्ग । इत्येतेषां द्वन्द्व एकवत् स्यात् ॥ प्राणी जीवः । पाणिपादं ॥ तूर्यं
तूर्यं । मर्द्दङ्गिकापाणविकं ॥ सेना नैन्यं । रथिकाश्वरोहं ॥ हस्त्यश्वादिपशु-
द्वन्द्वं तु परत्वादिभाषा वृत्तनृगत्यादिना विकल्पो भवति ॥ इतरेतरयोगे
समाहारे च द्वन्द्वो विहितः । तत्र समूहस्यैकत्वादेकवचनं निष्ठं । निवमा-
र्थनिष्ठं प्रकरणं । प्राणयङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति । न त्वितरे-
तरयोगे ॥

अनुवादे चरणानां ॥ ३ ॥

चरणाः प्राच्या । तद्धेतुवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् । ज्ञातार्थस्य प्रतिपादने सति ॥ उद्गात् कठकौयुमं । प्रत्यङात् कठकालापं ॥ कठकालापानामुद्यप्र-
तिष्ठे ज्ञाते यदा प्रव्हेनानूयेते तदेदमुदाहरणं । यदा तु प्राथमिकं प्रतिपादनं
तदा प्रत्युदाहरणं ॥ अनुवादे किं । उद्गुः कठकालापाः ॥

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं ॥ ४ ॥

अध्वर्युर्बुध्वेदः । क्रतुः सोमसाध्यो वागः । यजुर्वेदविहितक्रतुवाचिनागनपुंसक-
लिङ्गानां द्वन्द्व एकवत् स्यात् ॥ अर्काश्वमेधं ॥ अध्वर्युक्रतुः किं । इषुवज्रो ।
सामवेदविहितावेतौ ॥ अनपुंसकं किं । राजसूयवाजपेयो ॥ इह तु न भव-
ति । दर्शपौर्णमासौ । यजुर्वेदविहितत्वे अपि तयोः सोमसाध्यत्वाभावात् ॥

अध्ययनतो ऽविप्रकृष्टाख्यानां ॥ ५ ॥

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या वेपां तेषां द्वन्द्व एकवत् स्यात् ॥ पदक-
क्रमकं ॥ अध्ययनतः किं । पितापुत्रौ ॥ अविप्रकृष्टाख्यानां किं । याज्ञि-
कवैयाकरणां ॥

जातिरप्राणिनां ॥ ६ ॥

प्राणिभिर्जातिवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् ॥ आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि ॥
जातिः किं । नन्दकपाञ्चजन्यौ ॥ अप्राणिनां किं । ब्राह्मणक्षत्रियाः ॥
अप्राणिनामिति पर्युदागाद्द्रव्यजातीयानामेव । न तु गुणक्रियाजातीयानां ।
हृषीकेशौ । गमनाकुञ्जने ॥ जातेः प्राधान्यविवक्षायां यमेकवज्जात्रः । द्रव्यविव-
क्षायां तु । वदरामलकानि ॥

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशो ऽग्रामाः ॥ ७ ॥

भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां ग्रामवर्गदेशवाचिनां च द्वन्द्व एकवत् स्यात् ॥
उद्ध्वश्च इरावती च । उद्ध्वेरावति । गङ्गा च शोषाश्च । गङ्गाशोषां ॥
कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च । कुरुकुरुक्षेत्रं । कुरुजाङ्गलं ॥ विशिष्टलिङ्गः किं ।
गङ्गायमुने । मद्रूकेकयाः ॥ नदीदेशः किं । कुक्कुटमयूरी ॥ अग्रामाः किं ।
ग्रामवर्गं नगरं शालूकिनी ग्रामः । ग्रामवर्गशालूकिन्यौ ॥

क्षुद्रजन्तवः ॥ ८ ॥

क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् ॥ दंशमशकं । यूकालिप्तं ॥ आ नकु-
लात् क्षुद्रजन्तवः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः ॥ ९ ॥

विरोधो वैरं । शाश्वतिको नित्यः ॥ येषां नित्यो विरोधस्तद्वाचिनां द्वन्द्व
एकवत् स्यात् ॥ नार्जारमृषिकं । अहिनकुलं ॥ चकारः पुनर्विधानार्थः ।
तेन विभाषा वृत्तगृणेति परमपि विकल्पं बाधित्वा नित्यमेव भवति । गो-
व्याघ्रं । काकोलूकं ॥ शाश्वतिकः किं । स्त्रीपुरुषौ कलहायंते ॥

शूद्राणामनिर्वसितानां ॥ १० ॥

यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निर्वसिताः । तद्धिना ये शूद्रास्त-
द्वाचिनां द्वन्द्व एकवत् स्यात् ॥ तन्नायस्कारं । रजकतन्तुवायं ॥ अनिर्व-
सितानां किं । चाण्डालमृतपाः ॥

गवाश्चप्रभृतीनि च ॥ ११ ॥

गवाश्च । इत्येवमादीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति ॥
गवाश्चं ॥ रूपान्तरे तु नायं विधिः । गोश्चं । गोश्चौ । पशुद्वन्द्व उत-
रगृत्रेणा विकल्पः ॥

विभाषा वृत्तमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्चवडवपू-
र्वापरधरोत्तराणां ॥ १२ ॥

वृत्त । मृग । तृण । धान्य । व्यञ्जन । पशु । शकुनि । इत्येतद्वाचिनां
द्वन्द्वो वैकवत् । अश्ववडव । पूर्वापर । अधरोत्तर । इत्येतद्द्वन्द्वत्रयं
च वैकवत् स्यात् ॥ सन्नन्यग्रोधं । सन्नन्यग्रोधाः ॥ ररुपृषतं । ररुपृषताः ॥
कुशकाशं । कुशकाशाः ॥ व्रीहियवं । व्रीहियवाः ॥ दधिवृतं । दधिवृते ॥
गोमहिषं । गोमहिषाः ॥ तिन्निरिकपिञ्जलं । तिन्निरिकपिञ्जलाः ॥ अश्ववडवं ।
अश्ववडवौ ॥ पूर्वापरं । पूर्वापरे ॥ अधरोत्तरं । अधरोत्तरे ॥

विप्रतिपिद्धं चानधिकरणवाचि ॥ १३ ॥

अधिकरणं द्रव्यं । विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् ॥ शी-
तोष्णं । शीतोष्णं ॥ विप्रतिषिद्धं किं । कामक्रोधौ ॥ अनधिकरणवाचीति
किं । शीतोष्णो उदके ॥

न दधिपयग्रादीनि ॥ १४ ॥

दधिपयम् । द्रव्यवनादीनि शब्दस्वरूपपाण्येकवन् भवन्ति ॥ दधिपयसी ॥

अधिकरणैतावत्वे च ॥ १५ ॥

द्रव्यसंख्यापरिमाणं गम्यमानं द्वन्द्व एकवन् भवति ॥ दश दन्तोष्ठाः । दश
मार्दङ्गिकपापाविकाः ॥

विभाषा समीपे ॥ १६ ॥

द्रव्यसंख्यापरिमाणस्य समीप्येन परिच्छेदे सति द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् ॥
उपदृशं दन्तोष्ठं । उपदृशा दन्तोष्ठाः ॥

स नपुंसकं ॥ १७ ॥

पूर्वलिङ्गमित्यस्यापवादः ॥ समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् ॥ पञ्चगवं ॥
द्वन्द्वे । पाणिपादं ॥

अव्ययीभावश्च ॥ १८ ॥

अव्ययीभावसमाप्तो ऽपि नपुंसकं स्यात् ॥ अधिस्त्रि । अधिहरि । उन्मत्तगङ्गं ॥
पूर्वपदार्थप्रधानस्यालिङ्गत्वं प्राप्तं । अन्यपदार्थप्रधानस्य वाच्यलिङ्गत्वं प्राप्तं । अनेन
नपुंसकत्वं कृतं ॥

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः ॥ १९ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उर्थ्वं वक्ष्यमाणो नञ्समासकर्मधारयसमासवर्जस्तत्पुरुषो
नपुंसकः स्यात् ॥ वक्ष्यति विभाषा सेनासुरेति । ब्राह्मणसेनं । ब्राह्मणसेना ॥
तत्पुरुषः किं । दृढसेनो राजा ॥ अनञ्कर्मधारयः किं । असेना । पर-
मसेना ॥

संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ॥ २० ॥

कन्थाशब्दान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकः स्यात् संज्ञायां । सा कन्था यद्युशीनरदेशेषु

भवति ॥ सौप्रमिकन्यं । आह्वरकन्यं ॥ संज्ञायां किं । वीरणाकन्या ॥ उशी-
नरेषु किं । दाक्षिकन्या ॥ परवत्तिङ्गमित्यतस्य व्याधकमिदं प्रकरणां ॥

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायां ॥ २१ ॥

उपज्ञा । उपक्रम । इत्येतदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकः स्यात् । तयोर्हपज्ञायमानोप-
क्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेत् प्रतिपादयितुमिष्यते ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा ।
आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ् ॥ पाणिनेरुपज्ञा । पाणिन्युपज्ञं व्याकरणां ।
पाणिनेरुपज्ञातेन प्रथमतः प्रणीतमित्यर्थः ॥ उपक्रम्यत इत्युपक्रमः । दर्शनीयो-
पक्रमं सुकुमारं ॥ उपज्ञोपक्रमं किं । बाल्मीकिश्लोकाः ॥ तयोरादिस्तदादिः ।
आख्यातुमिद्वाचिख्यासा । तदादेराचिख्यासा ॥ तदाद्याचिख्यासायामिति किं ।
देवदत्तोपज्ञो रयः । देवदत्तोपक्रमो रयः ॥

हाया बाहुल्ये ॥ २२ ॥

विभाषा संनति वक्ष्यति नित्यार्यमिदं ॥ हाया । इत्येतदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकः
स्यात् पूर्वपदार्थस्य बाहुल्ये सति ॥ इक्षूणां हाया । इक्षुहायं ॥ बाहुल्ये
किं । कुड्यहाया ॥

सभा राजामनुष्यपूर्वा ॥ २३ ॥

सभा । इत्येतदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकः स्यात् । सा चेत् सभा राजपर्यायपूर्वा-
मनुष्यपूर्वा च भवति ॥ इन्ममं । ईश्वरसभं ॥ राजपर्यायस्यैव । न तु
स्वल्पविशेषयोः । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा ॥ अमनुष्यपूर्वा । रक्तःसभं ।
पिशाचसभं ॥ अमनुष्यशब्दो रक्तःपिशाचादिषु ब्रूः । तेनात्र न भवति ।
काकसभा ॥ राजामनुष्यपूर्वेति किं । देवदत्तसभा ॥

अशाला च ॥ २४ ॥

शालाग्नितार्यबोधको यः सभाप्रवृत्तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकः स्यात् ॥ स्त्रीसभं ।
स्त्रीणां समूह इत्यर्थः ॥ अशाला किं । अनाथसभा । अनाथकुटीर्यर्थः ॥

विभाषा सेनासुराहायाशालानिशानां ॥ २५ ॥

सेना । सुरा । हाया । शाला । निशा । इत्येतदन्तस्तत्पुरुषो वा नपुंसकः
स्यात् ॥ ब्राह्मणसेनं । ब्राह्मणसेना ॥ यवसुरं । यवसुरा ॥ कुड्यहायं ।
कुड्यहाया ॥ गोशालं । गोशाला ॥ श्वनिशं । श्वनिशा ॥

परवक्षिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ॥ २६ ॥

द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च परवदतुल्यं लिङ्गं भवति ॥ द्वन्द्व । कुक्कुटमयूरीविने ।
मयूरीकुक्कुटाविमौ ॥ तत्पुरुष । अर्थ पिप्पल्याः । अर्थपिप्पली ॥

पूर्ववदश्ववडवौ ॥ २७ ॥

अश्ववडवयोरितरेतर्योगद्वन्द्वे पूर्वपदस्येव लिङ्गं भवति ॥ अश्ववडवौ । अश्व-
वडवान् । अश्ववडवैः ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च हन्दसि ॥ २८ ॥

हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । इत्येतयोर्द्वन्द्वयोर्वेदे पूर्वपदस्येव लिङ्गं भवति ॥
हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि ॥ अहोरात्र इदं ब्रूमः । अहोरात्राणीपृकाः ॥
हन्दसि किं । दुःखे हेमन्तशिशिरे । अहोरात्राविमौ पुण्ये ॥ हन्दसि लि-
ङ्गव्यत्यय उक्तस्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

रात्राङ्गाहः पुंसि ॥ २९ ॥

परवलिङ्गमित्यस्यापवादः ॥ रात्र । अह् । अह । इत्येतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ
पुंसि भवतः ॥ अहश्च रात्रिश्च । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वो भागः । पूर्वात्रः ॥
अहः पूर्वः । पूर्वाह्णः । अपराह्णः । मध्याह्नः ॥ द्वयोर्होः समाहारः ।
द्वयहः । अहः ॥ परत्वात् समाहारनपुंसकत्वं बाधते ॥

अपथं नपुंसकं ॥ ३० ॥

अपथ । इत्येतन्नपुंसकं भवति ॥ अपथनिदं । अपथानि गाहते मूढः ॥ तत्पुरुष
इत्येव । अपथो देजः । अपथा नगरी ॥ कृतसमासान्तनिर्देशादिह न भवति ।
अपन्थाः ॥

अर्धर्चाः पुंसि च ॥ ३१ ॥

अर्धर्च । इत्येवमाहयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च भवन्ति ॥ अर्धर्चः । अर्धर्चैः ॥

इदमो ऽन्वादेशे ऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ ३२ ॥

इदं । इत्येतस्यान्वादेशविषये ऽनुदात्तो ऽण् । इत्ययमादेशो भवति तृतीयादौ
विभक्तौ परतः ॥ आभ्यां हन्तो ऽधीतं । अथो आभ्यां व्याकरणमधीयते । एभिः ।
अस्मै । आभ्यां । एभ्यः । अस्मात् । आभ्यां । एभ्यः । अय । एपां । एषु ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥३३॥

एतद् । इत्येतस्यान्वादेशविषये अनुदात्तो ऽण् । इत्यादेशो भवति त्रतसोः परतः । त्र । तस् । इत्येतौ चानुदात्तौ भवतः ॥ एतस्मिन् ग्रामं मुखं वसानः । अयो अत्र मुक्ता अधीमहे । एतस्माच्छन्दो ऽधीष्व । अयो अतो व्याकरणमधीष्व ॥ एतदो ऽशित्यनेनैवाग्रादेशे सिद्धं पुनर्वचनं सर्वानुदात्तत्वाय ॥

द्वितीयाटौघेनः ॥३४॥

द्वितीया । टा । ओन् । इत्येतेषु परेष्वन्वादेशविषये । इहं । एतद् । इत्येतयोर्नुदात्त एन आदेशो भवति ॥ अनं व्याकरणमधीतं । एनं इन्दो ऽध्यापय । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥ एतेन इन्दो ऽधीतं । अयो एनं व्याकरणमध्यापय । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

आर्धधातुके ॥३५॥

अधिकारो ऽयं । एयत्तत्रियार्थ इत्यतः प्राक् ॥ यदित् ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदार्धधातुकविषये वेद्यं ॥ वक्ष्यति हनो वध लिङि । वध्वात् ॥ अस्तर्भूः । भव्यं ॥ अंजर्वी । प्रवयं ॥ चक्षिङः व्याञ् । आख्येयं ॥ आर्धधातुके किं । हन्यात् ॥

अदो जग्धिर्ल्यति किति ॥३६॥

अद् । इत्येतस्य धातोर्जग्धि । इत्ययमादेशो भवति ल्यपि तकारादौ च किति परे ॥ ल्यप् । प्रजग्ध ॥ ति किति । जग्धः । जग्ध्वान् ॥ आदेश इकार उच्चारणार्थः । न तु किञ्चित्कार्यार्थः ॥ तीति किं । अद्यते ॥ क्तीतीति किं । अन्नव्यं ॥

लुङ्सनोर्धसू ॥३७॥

अद् । इत्येतस्य लुङि सनि च परे वस्तु । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ लृटित्करणमङ्ङर्थः । अवसत् । अवसतां । अवसन् ॥ जिघत्सति । जिघत्सतः । जिघत्सन्ति ॥

घञपोश्च ॥३८॥

अद् । इत्येतस्य घञादेशः स्यात् । घञि । अपि च परे ॥ घासः ॥ प्रवसः ॥ उपसर्गे ऽद् इत्यप् ॥

बहुलं हन्सि ॥ ३९ ॥

वेदे बहुलं घस्रादेशो भवति ॥ घस्तां नूनं । सग्धिश्च मे ॥ इह तु न भवति । आत्तामय मध्यतो मेद उद्धृतं ॥ उत्तरसूत्रस्यान्यतरस्याग्रहणे ऽत्र कृते विकल्पो भविष्यति । कार्यान्तरार्थं च बहुलग्रहणं । घस्तामित्यत्रो-
पधातोपो न भवति ॥

लित्यन्यतरस्यां ॥ ४० ॥

अदो लिटि घस्रादेशो वा स्यात् ॥ जघास । जक्तुः । जक्तुः ॥ आद ।
आदतुः । आदुः ॥

वेजो वयिः ॥ ४१ ॥

वेज् । इत्येतस्य धातोर्लिटि परे वयि । इत्यादेशो वा स्यात् ॥ इकार
उच्चारणार्थः ॥ उवाय । उयतुः । उयुः । लिटि वयो य इति यकारस्य
संप्रसारणानिषेधः । वश्चास्यान्यतरस्यामिति वकारादेशपक्षे । उवतुः । उवुः ॥
वयादेशाभावे । ववौ । ववतुः । ववुः । वेज इति संप्रसारणानिषेधः ॥

हनो वध लिङि ॥ ४२ ॥

हन् । इत्येतस्य धातोर्लिङि परे वधादेशः स्यात् ॥ वध्यात् । वध्यास्तां ।
वध्यासुः ॥

लुङि च ॥ ४३ ॥

हनो वधादेशः स्याल्लुङि परे ॥ अबधीत् । अबधिष्टां । अबधिपुः ॥ वधा-
देशो ऽदन्तः । अतो लोप इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावाद्धलन्तलक्षणा
वृद्धिर्तो हलादेर्लघोरिति वा वृद्धिर्न भवति ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ।
आत्मनेपदेषु लिङि विकल्पो ना भूत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां ॥ ४४ ॥

पूर्वेणा नित्ये प्राप्ते ऽयं विकल्पः ॥ लुङ्यात्मनेपदेषु परेषु हनो वधादेशो वा
स्यात् ॥ आबधिष्ट । आबधिष्ठातां । आबधिषत । आहत् । आहसातां ।
आहसत ॥

इणो गा लुङि ॥ ४५ ॥

इण् । इत्येतस्य धातोर्लुङि परं गा । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ अगात् । अगातां । अगुः । अगायि भवता ॥ लुङीति वर्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणमात्मनेपदेष्वन्यतरस्यामित्यतन्निवृत्त्यर्थं ॥

णौ गमिर्बोधने ॥ ४६ ॥

इण् । इत्येतस्य धातोर्णौ परं गमि । इत्ययमादेशः स्यात् । न तु बोधने ऽर्थे ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥ गमयति । गमयतः । गमयन्ति ॥ अबोधने किं । प्रत्याययत्यर्थान् ॥ इणवदिक इत्येव । अधिगमयति ॥

सनि च ॥ ४७ ॥

सनि परं इणो गमिरादेशः स्यात् । न तु बोधने ऽर्थे ॥ त्रिगमिपति । त्रिगमिपतः । त्रिगमिपन्ति ॥ अबोधन इत्येव । अर्थान् प्रतीपिपति ॥ इणवदिकः । अधित्रिगमिपति ॥ योगविभाग उत्तरार्थः । इडश्चेत्यत्र सनीत्येवानुवर्तते ॥

इडश्च ॥ ४८ ॥

इड् । इत्येतस्य च गमि । इत्ययमादेशः स्यात् गमि परतः ॥ अधित्रिगांसेते ॥

गाङ् लिटि ॥ ४९ ॥

इङ् । इत्येतस्य गाङ् । इत्ययमादेशः स्यात् लिटि विवर्त्तितं ॥ अधित्रिगं । अधित्रिगाते । अधित्रिगिरे ॥

विभाषा लुङ्लृङोः ॥ ५० ॥

इङो गाङादेशो वा स्यात् लुङ्लृङोर्विषये ॥ आदेशपक्षे गाङुङेति डित्त्वं । घुनास्येतीत्वं ॥ अध्यगीष्ट । अध्यगीषातां । अध्यगीषत ॥ आदेशाभावे । अध्यैष्ट । अध्यैषातां । अध्यैषत ॥ लृङि । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्यतां । अध्यगीष्यन्त ॥ आदेशाभावे । अध्यैष्यत । अध्यैष्यतां । अध्यैष्यन्त ॥

णौ च संश्रुङोः ॥ ५१ ॥

इङो गाङादेशो वा स्यात् सन्परे चङ्परे च णौ परतः ॥ अधित्रिगापिपति । अध्यापिपति ॥ चङि । अध्यङ्गीपत् । अध्यापिपत् ॥

अस्तेर्भूः ॥ ५२ ॥

अस् । इत्येतस्य धातोर्भू । इत्ययमादेशः स्यात् । आर्धधातुके ॥ भविता । भवितारौ । भवितारः । भवितुं । भवितव्यं ॥

ब्रूवो वचिः ॥ ५३ ॥

ब्रूञ् । इत्येतस्य धातोर्वचि । इत्ययमादेशः स्यात् । आर्धधातुके ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥ वक्ता । वक्तारौ । वक्तव्यं । स्थानिवद्भावेन कर्तृनामिनि क्रियाफल आत्मनेपदं । उच्चे- । वक्ष्यते ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ ५४ ॥

चक्षिड् । इत्येतस्य धातोः ख्याञ् । इत्ययमादेशः स्यात् । आर्धधातुके ॥ आख्याता । आख्यातव्यं । स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं तु न भवति जकारानुबन्धकरणासामर्थ्यात् । कृशादिरयमादेशः । कृशाता । कृशातव्यं ॥

वा लिटि ॥ ५५ ॥

चक्षिडः ख्याज्मादेशो वा स्याल्लिटि ॥ आचख्यो । आचख्यतुः । आचख्युः ॥ आदेशाभावे । आचचक्षे । आचचक्षात । आचचक्षिरे ॥

अज्ञेर्व्यघजपोः ॥ ५६ ॥

अज्ञ । इत्येतस्य धातोर्वी । इत्ययमादेशः स्यात् । आर्धधातुके । व्यजमपं च वर्तयित्वा ॥ प्रवायकः । प्रवयणीयं ॥ अग्रजपोः किं । समाज्ञः । समज्ञः ॥ दीर्घोच्चारणं किं । प्रवीतः ॥

वा यौ ॥ ५७ ॥

यु । इति ल्युटो ग्रहणं ॥ अज्ञेर्वीत्ययमादेशो वा भवति यौ परे ॥ प्रवयणाः । प्राज्ञनः ॥

एयक्षत्रियार्पजितो यूनि लुगणिजोः ॥ ५८ ॥

एय । क्षत्रिय । आर्प । जित् । इत्येते गोत्रप्रत्ययाः । तदन्तेभ्यः पर्योर्यूनि ज्ञातयोरणिणञोर्लुक् स्यात् ॥ एय । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । कुर्वादिभ्यो एयः । तदन्तायूयपत्ये ऽत इत्तस्य लुक् ॥ तिकादिगणे त्वौरस-शब्दसाहचर्यात् कुहनादिभ्यो एय इति एयप्रत्ययान्तस्य क्षत्रियगोत्रबोधकस्य

कौरव्यशब्दस्य ग्रहणं । इदं तु ब्राह्मणगोत्रं । अतः फिञ् न भवति ॥
 क्षत्रिय । श्वाफल्कः पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । ऋष्यन्धकवृषिकुरुयश्चेत्यण् ।
 ततो यूयपत्ये ऽत इञ् । तस्य लुक् ॥ आर्षः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः
 पुत्रः ॥ जितः । वैदः पिता । वैदः पुत्रः । अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो ऽञ् ।
 ततो यूयत इञ् । तस्य लुक् ॥ अणाः खल्वपि । तैकायनिः पिता ।
 तैकायनिः पुत्रः । तिकादिभ्यो फिञ् । ततः प्राग्दीव्यतो ऽण् । तस्य लुक् ॥
 एतेभ्यः किं । कौहडः पिता । कौहडिः पुत्रः । शिवादिभ्यो ऽण् । ततो
 यूयत इञ् । तस्य लुग्न भवति ॥ यूनि किं । वामरथ्यस्य द्वात्राः । वाम-
 रथाः । कुर्वादिभ्यो ण्यः । तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्र इति प्रैषिको ऽण् ।
 तस्य लुग्न भवति ॥ अण्णिणञोः किं । दाक्षायणाः ॥

पैलादिभ्यश्च ॥ ५९ ॥

पैल । इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ पैलः पिता पुत्रश्च । पीलाया
 वेत्यण् । तस्मादणो द्व्यच इति फिञ्तस्य लुक् ॥ आङ्गः पिता पुत्रश्च ।
 द्व्यङ्गमन्धत्यादिना तद्ग्राजसंज्ञको ऽण् । ततः फिञ्तस्य लुक् ॥ अन्ये
 पैलादय इजन्तास्तेभ्य इजः प्राचामिति लुकि सिद्धे अप्राग्यः पाठः ॥

इजः प्राचां ॥ ६० ॥

गोत्रे य इजतदन्तायुवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति ॥ पा-
 न्नागारिः पिता पुत्रश्च । इजन्तात् फक् तस्य लुक् ॥ प्राचां किं । दाक्षिः
 पिता । दाक्षायणाः पुत्रः ॥

न तौल्वलिभ्यः ॥ ६१ ॥

तौल्वलि । इत्येवमादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य पूर्वसूत्रविहितो लुग्न स्यात् ॥
 तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ॥

तद्ग्राजस्य वरुषु तेनैवास्त्रियां ॥ ६२ ॥

तद्ग्राजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तद्ग्राजेनैव कृते बहुत्वे । स्त्रियां तु
 लुग्न भवति ॥ अङ्गाः । कलिङ्गाः ॥ तद्ग्राजस्य किं । ओपगवाः ॥ वरुषु
 किं । आङ्गः ॥ तेनैवेति किं । प्रियकालिङ्गाः ॥ अस्त्रियां किं । आङ्ग्यः
 स्त्रियः ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे ॥ ६३ ॥

यस्क । इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोत्रप्रत्ययकृते बहुत्वे । स्त्रियां तु न लुक् ॥ यस्काः । लक्षाः ॥ बहुष्वित्येव । यास्कः ॥ तेनैवेत्येव । प्रिययास्काः ॥ अस्त्रियामित्येव । यास्वयः स्त्रियः ॥ गोत्रे किं । यास्काप्रकात्राः ॥

यज्जोश्च ॥ ६४ ॥

यज् । अज् । इत्येतयोर्गोत्रप्रत्ययोर्लुग्भवति । गोत्रप्रत्ययकृते बहुत्वे । न तु स्त्रियां ॥ यज् । गर्गाः । वत्साः ॥ अज् । विदाः । उर्वाः ॥ बहुष्वित्येव । गार्ग्यः । वैदः ॥ तेनैवेत्येव । प्रियगार्ग्याः । प्रियवैदाः ॥ अस्त्रियामित्येव । गार्ग्यः स्त्रियः । वैद्यः स्त्रियः ॥ गोत्र इत्येव । द्वैयाः । द्वीपादनुसमुद्रं यज् । औत्साः । उत्सादिभ्यो ऽज् ॥

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥ ६५ ॥

अत्रि । इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यादोत्रकृते बहुत्वे । न तु स्त्रियां ॥ अत्रेर्गोत्रापत्वानि पुमांसः । अत्रयः । इतश्चानिज इति ठक् तस्य लुक् ॥ भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः ॥ ऋष्यण् तस्य लुक् ॥ बहुष्वित्येव । आत्रेयः । भार्गवः ॥ तेनैवेत्येव । प्रियात्रेयाः । प्रियभार्गवाः ॥ स्त्रियां तु । आत्रेयः स्त्रियः ॥

बहुच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ ६६ ॥

बहुचो विहितो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यादोत्रकृते बहुत्वे ॥ पन्नागाराः । मन्यरेषणाः ॥ युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ॥ बहुचः किं । वैङ्ग्यः । पौष्पयः ॥ प्राच्यभरतेष्विति किं । बालाकयः । हास्तिदासयः ॥

न गोपवनादिभ्यः ॥ ६७ ॥

गोपवन । इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य लुग्न स्यात् ॥ यज्जोश्चेति लुक् प्राप्ः प्रतिविध्यते ॥ गोपवनाः ॥

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे ॥ ६८ ॥

तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यादोत्रकृते बहुत्वे ॥
तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिककितवाः । तिकादिभ्यः फिञ् । तस्य लुक् ॥

उपकादिभ्यो अन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ ६१ ॥

उपक । इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य वा लुक् स्यादोत्रकृते बहुत्वे
द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च ॥ उपकाः । औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः ॥ उप-
कलमकाः । अष्टककपिडलाः । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । इत्येतद्वन्द्वत्रयं
तिककितवादिषु पठ्यते । तत्र पूर्वसूत्रेण नित्यं लुक् । अद्वन्द्वे त्वनेन वि-
कल्पः । परिशिष्टानां द्वन्द्वे ऽद्वन्द्वे च विकल्पः ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ ७० ॥

आगस्त्य । कौण्डिन्य । इत्येतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च लुक्
स्यात् । अगस्ति । कुण्डिनच् । इत्येतावादेशौ च क्रमेण भवतः ॥ अग-
स्तयः । कुण्डिनाः ॥

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ ७१ ॥

धातु । प्रातिपदिक । एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् ॥ धातु । आत्मनः
पुत्रमिद्विति । पुत्रीयति ॥ प्रातिपदिकस्य । राजपुरुषः । औपगवः ॥ धातुप्रा-
तिपदिकयोः किं । वृत्तः ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः ॥ ७२ ॥

अद । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्योः परस्य शपः । इत्येतस्य लुक् स्यात् ॥
अन्ति । हन्ति । द्वेष्टि ॥

बहुलं हन्द्दसि ॥ ७३ ॥

वेदे शपो बहुलं लुक् स्यात् । अदिप्रभृतिभ्यो न भवत्यपि ॥ वृत्रं हन्ति ।
अहिः शयते ॥ अन्येभ्यश्च भवति । त्राध्वं नो देवाः ॥

यडो ऽचि च ॥ ७४ ॥

यड् । इत्येतस्य बहुलं लुग्भवति । अचि प्रत्यये परे । चकारात् तं
विनापि बहुलं लुक् स्यात् ॥ लोलुवः । पोपुवः । सनीयंसः । दनीध्वंसः ॥
अच्यप्रत्ययं विनापि । कोकवीति प्रकुन्तः । वावदीति दुन्दुभिः ॥

नुहोत्यादिभ्यः श्लुः ॥ ७५ ॥

हु । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः परस्य श्लुः स्यात् ॥ लुकि प्रकृते श्लु-
विधानं श्लाघितं द्वित्वार्थं ॥ नुहोति । विभर्ति । नेनेक्ति ॥

बहुलं ह्न्दसि ॥ ७६ ॥

वेदे बहुलं श्लुः प्रलुर्भवति ॥ नुहोत्यादिभ्य उक्तस्तत्र क्वचिन् भवति । दाति
प्रियाणि ॥ अन्येभ्यश्च भवति । पूर्णा विवर्ति । जनिमा विवर्ति ॥

गातिस्थाधुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ७७ ॥

गाति । स्था । धु । पा । भू । इत्येतेभ्यः परस्य सिच् । इत्येतस्य लुक्
स्यात् परस्मैपदेषु पदेषु ॥ गातीति इषणादेशस्य ग्रहणं । न तु गै । इत्ये-
तस्य । अगात् ॥ षा । अस्यात् ॥ धु । अदात् । अधात् ॥ पा पान इति
गृह्यते । न तु पा रत्तणे । अपात् ॥ भू । अभूत् ॥ परस्मैपदेष्विति किं ।
अगासातां ग्रामो देवदत्तन ॥

विभाषा ध्रिष्टृशाहासः ॥ ७८ ॥

धा । ध्रेट् । शा । हा । सा । इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्व्या स्यात् पर-
स्मैपदेषु ॥ अध्रासीत् । अध्रात् ॥ अध्रासीत् । अध्रात् ॥ श्रो । अश्रासीत् ।
अश्रात् ॥ ह्यो । अह्रासीत् । अह्रात् ॥ पो । अशासीत् । अशात् ॥ परस्मै-
पदेष्वित्येव । अध्रासातां मुमनगो देवदत्तन ॥

तन्नादिभ्यस्तथासोः ॥ ७९ ॥

तनु । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः परस्य सिचो लुग्व्या स्यात् । त । थात् ।
इत्येतयोः परयोः ॥ अतत । अतनिट । अतथाः । अतनिडाः ॥ अनात ।
अतनिट । असाथाः । अतनिडाः ॥ जनसंनत्वात्वं ॥ थासा साहचर्यादात्मने-
पदस्य तज्जदस्य ग्रहणं । परस्मैपदे न भवति । अतनिट वृत् ॥

मन्त्रे घसह्वरनशवृद्धादृचृक्गमिजनिभ्यो लेः ॥ ८० ॥

घस । ह्वर । नश । वृ । दह । आत् । वृज् । कृ । गमि । जनि ।
इत्येतेभ्यः परस्य लेर्लुग्भवति मन्त्रे ॥ घस । अत्तन्मोमदन्त पितरः । अदो
घसादेशः । गमहनेत्युपधालोपः । शासिवसीति पः ॥ ह्वृ कोटिल्ये । ना

द्वर्मित्रं त्वं ॥ णञ् । प्रणञ्मर्त्यस्य । नष्टेर्वेति कुत्वं ॥ वृङ् वृजौ द्वा-
वपि । सुरचो वेन आवः ॥ दह । मा नो धक् ॥ आदित्याकारान्तग्रहणं ।
प्रा पूरणे । आप्रा यावापृथिवी अन्तरिक्षं ॥ वृत्ती । परावर्गारभृषया ॥
उकृञ् । अकृन् कर्म ॥ गम्लृ । अगमन् ॥ जनी । अजत वा अस्य दन्ताः ॥
ब्राह्मणप्रयोगो ऽयं । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणं ॥

आमः ॥ ८१ ॥

आम् । इत्येतदन्तात् परस्य लर्लुक् स्यात् ॥ एधांचक्रं । ईधांचक्रं ॥

अव्ययादाप्सुपः ॥ ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् ॥ तत्र शालायां ॥ सुपः । कृत्वा ।
दत्वा । च । वा ॥

नाव्ययीभावादतो ऽम् तपञ्चम्याः ॥ ८३ ॥

अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् । किं तु तस्य पञ्चमीं विना अमादेशो
भवति ॥ उपकुम्भं तिष्ठति । उपकुम्भं पश्य ॥ अतः किं । अधिस्त्रि ॥
अपञ्चम्याः किं । उपकुम्भादानय ॥

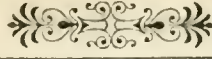
तृतीयासप्तम्योर्विकृतं ॥ ८४ ॥

पूर्वसूत्रेण नित्यममादेशं प्राप्ते विकल्पो ऽयं ॥ अदन्तादव्ययीभावात् तृतीया-
सप्तम्योर्वा अमादेशः स्यात् ॥ उपकुम्भेन कृतं । उपकुम्भं कृतं ॥ उपकुम्भे
निधेहि । उपकुम्भं निधेहि ॥

लुटः प्रथमस्य उरौरसः ॥ ८५ ॥

लुटः स्थाने वः प्रथमपुरुषस्तस्य । उ । रौ । रस् । इत्येत आदेशः क्रमेण
भवन्ति ॥ कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः ॥

इति सूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रत्ययः ॥ १ ॥

संज्ञाधिकारोऽयं ॥ इत ऊर्ध्वमा पञ्चमपरिसमाप्तेर्याननुक्रमिष्यामस्ते प्रत्ययसंज्ञका बोधाः ॥ वक्ष्यति तव्यत्रव्यानीयरः । कर्तव्यं । करणीयं ॥

परश्च ॥ २ ॥

आ पञ्चमपरिसमाप्तेरयमधिकारः । धातोः प्रातिपदिकाद्वा परः प्रत्ययसंज्ञक उत्पद्यते ॥ कर्तव्यं । करणीयं ॥ चकारः समुच्चयार्थः । तेनोणादीनां परत्वं न विकल्पते ॥

आद्युदात्तश्च ॥ ३ ॥

अधिकारोऽयमा पञ्चमाध्यायात् ॥ प्रत्यय आद्युदात्तो भवति ॥ कर्तव्यं ॥

अनुदात्तौ सुप्पितौ ॥ ४ ॥

पूर्वसूत्रापवादः ॥ सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति ॥ दृषदौ । दृषदः ॥ पितः । पचति ॥

गुतिङ्किञ्च सन् ॥ ५ ॥

गुप् । तिङ् । कित् । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययः स्यात् ॥ जुगुप्सते ॥ तितित्तते ॥ चिकित्सति । चिकित्सते ॥ गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात् सन्-न्तादात्मनेपदं ॥

मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ६ ॥

मान । वध । दान । शान । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन् स्यात् । अभ्यासस्य दीर्घश्च भवति ॥ मीमांसते ॥ व्रीभासते ॥ दीदांसते ॥ प्रीणांसते ॥ उत्र-
रसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य प्रेषो विज्ञायते । तेन क्वचिन् भवति । अभिमा-
नयति ॥

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ७ ॥

इपिकर्म यो धातुरिषिणोऽथ समानकर्तृकस्तस्मादिच्छायामर्थे सन्प्रत्ययो वा स्यात् ॥
कर्तुमिच्छति । चिकीर्षति । हर्तुमिच्छति । जिहीर्षति ॥ धातोः किं । सोप-
सर्गान्मा भूत् । प्रकर्तुमिच्छत् । प्राचिकीर्षत् ॥ कर्मणाः किं । गमनेन च्छति ।
इति करणान्मा भूत् ॥ समानकर्तृकात् किं । शिष्याः पठन्तु इतीच्छति
गुरुः ॥ इच्छायां किं । कर्तुं जानाति ॥ धातुशब्दमुच्चार्य विधानादस्य सन
आर्धधातुकसंज्ञा भवति । पूर्वसूत्रद्वयविहितस्य तु न भवति ॥

सुप् आत्मनः क्यच् ॥ ८ ॥

इपिकर्मण इच्छाकर्तृसंघन्धिनः सुब्रन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् ॥
आत्मनः पुत्रमिच्छति । पुत्रीयति ॥ सुप् किं । वाक्यान्मा भूत् । महान्तं
पुत्रमिच्छति ॥ आत्मनः किं । राज्ञः पुत्रमिच्छति ॥ ककारो नः क्य इति
विशेषणार्थः । चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः ॥

काम्यच् च ॥ ९ ॥

इपिकर्मणः सुब्रन्तादात्मन इच्छायामर्थे काम्यच्प्रत्ययो वा स्यात् ॥ पुत्रनात्मन
इच्छति । पुत्रकाम्यति ॥ योगविभाग उत्तरत्र क्यच् एवानुकर्षणार्थः ॥ चका-
रादित्वात् काम्यचः ककारस्यत्संज्ञा न भवति ॥

उपमानादाचारे ॥ १० ॥

उपमानात् कर्मणाः सुब्रन्तादाचारे ऽर्थे वा क्यच् स्यात् ॥ पुत्रमिवाचरति ।
पुत्रीयति शिष्यं ॥ प्राचारीयति कम्बलं ॥

कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ॥ ११ ॥

उपमानात् कर्तुः सुब्रन्तादाचारे ऽर्थे क्यङ् वा स्यात् । यत्र तु सकारान्तं

सुबन्तं तत्र सकारलोपश्च वा भवति ॥ ज्येन इवाचरति । ज्येनायते काकः ॥ व्यवस्थितविकल्पो ऽयं सलोपः । आजायते । अजारायते । अत्र नित्यं भवति । पयायते । पयस्यते । अत्र वा भवति ॥ अलो अन्तव्यति परिभाषया नेह । हंसायते ॥

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च कृलः ॥ १२ ॥

भृश । इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽच्च्यन्तेभ्यो भवतीत्यर्थे क्यङ् वा स्यात् । हलन्तानां भृशादीनामन्त्यस्य लोपश्च भवति ॥ अभृशो भृशो भवति । भृशा-यते ॥ हलन्तस्य तु । उन्मनायते ॥ चुरादौ संग्राम युद्ध इत्येव पठितव्यं । युद्धे यो ऽयं ग्रामशब्द इत्युक्ते सामर्थ्यात् संग्रामशब्दे लब्धे संग्राम इति पाठो ज्ञापयति । उपनर्गममानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययात्पत्रौ पृथक् क्रियत इति तेन मनःशब्दात् प्रागृह्य । उद्मनायत ॥ अच्चेः किं । भृशीभवति ॥

लोहितादिडाङ्भ्यः क्यप् ॥ १३ ॥

लोहित । इत्येवमादिभ्यो ऽच्च्यन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो डाच्प्रत्ययान्तभ्यश्च भवतीत्यर्थे वा क्यप् स्यात् ॥ लोहितायति । लोहितायतं ॥ डाच् । पटपटायति । पटपटायतं ॥ वा क्यप् इति परस्मैपदं ॥ अच्चेरित्यनुवृत्तेरभूत-तद्भाव एव क्यप् ॥

कटाय क्रमणे ॥ १४ ॥

कटशब्दाच्चतुर्थ्यन्तात् क्रमणे ऽर्थे क्यङ् वा स्यात् ॥ कटाय क्रमते । कटायतं ॥

कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्तिचराः ॥ १५ ॥

रोमन्य । तपस् । इत्येताभ्यां कर्मभ्यां क्रमण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् वा स्यात् ॥ रोमन्यं वर्तयति । रोमन्यायते ॥ तपश्चरति । तपस्यति ॥

वाष्पोष्मभ्यामुद्धमने ॥ १६ ॥

वाष्प । उष्मन् । इत्येताभ्यां कर्मभ्यामुद्धमने ऽर्थे क्यङ् वा स्यात् ॥ वा-ष्पमुद्धमति । वाष्पायतं ॥ उष्माणमुद्धमति । उष्मायतं ॥

शब्दवैरकलहाध्रकण्वमेधेभ्यः करणे ॥ १७ ॥

शब्दादिभ्यः क्वङ् वा स्यात् करोतीत्यर्थे ॥ शब्दं करोति । शब्दायते ॥
वेरायते ॥ कलहायते ॥ अध्रायते ॥ कण्वायते ॥ गवायते ॥

गुखादिभ्यः कर्तृवेदनायां ॥ १८ ॥

गुख । इत्यत्रमादिभ्यः कर्मभ्यो अनुभवे ऽर्थे क्वङ् वा स्यात् । वेदना कर्तृवे
यदि गुखादीनि भवन्ति ॥ गुखं वेदयते । गुखायते ॥ कर्तृग्रहणं किं ।
परस्य गुखं वेदयति ॥

नमोवरिवश्चित्रडः क्यच् ॥ १९ ॥

नमन् । वरिवस् । चित्रङ् । इत्येतेभ्यः करोतीत्यर्थे वा क्यच् स्यात् ॥
नमस्करोति । नमस्यति देवान् ॥ वरिवस्यति गुह्यन् ॥ चित्रीयते । चित्रङो
ङित्करणदात्मनपदं ॥

पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ॥ २० ॥

पुच्छ । भाण्ड । चीवर । इत्येतेभ्यः करोतीत्यर्थे णिङ् वा स्यात् ॥
पुच्छमुद्ग्यति । उत्पुच्छयते ॥ भाण्डानि ननाचिनोति । मंभाण्डयते ॥ ची-
वराण्यर्जयति । मंचीवरयते । चीवराणि परिश्रवं । मंचीवरयते भिक्षुः ॥
उकार आत्मनपदार्थः ॥ णाकारः नामान्यग्रहणार्थः । णेरनिटोति ॥

गुण्डमिश्रश्चक्षुणालवणव्रतवस्त्रहलकलकृततृस्तभ्यां णिच् ॥ २१ ॥

गुण्डप्रभृतिभ्यः करोतीत्यर्थे णिच् स्यात् ॥ गुण्डं करोति । गुण्डयति ॥
मिश्रयति ॥ श्लक्ष्णयति ॥ लवणयति ॥ व्रतयति पथः । भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
व्रतयति शृङ्गान् । वर्जयतीत्यर्थः ॥ हलयति । हलिं गृह्णातीत्यर्थः ॥ कल-
यति । कलिं गृह्णातीत्यर्थः ॥ कृतयति । कृतं गृह्णातीत्यर्थः ॥ तृस्तानि
विहन्ति । त्रितृन्तयति । केषान् चित्रटीकरोतीत्यर्थः ॥

धातोरिकाचो हलदिः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ २२ ॥

पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियानभिहारः । तत्र वर्तमानादिकाचो हलादर्थतोयङ् वा
स्यात् ॥ पुनः पुनः पचति । पापच्यते ॥ अतिशयेन इवत्यति । ज्ञाद्वत्यते ॥

धातोः किं । सोपसर्गात्माभूत् । भृशं प्रादति ॥ एकाचः किं । भृशं ज्ञाग-
ति ॥ हलादेः किं । भृशनीक्षते ॥

नित्यं कौटिल्ये गतौ ॥ २३ ॥

गत्यर्थादातोः कौटिल्य एव यङ् स्यात् । न तु क्रियासमभिहारे ॥ कुटिलं
वृजति । वावृज्यते ॥ कुटिलं क्रामति । चङ्क्रम्यते ॥ नित्यग्रहणं त्रिपय-
नियमार्थं । तेन क्रियासमभिहारे न भवति । भृशं वृजति ॥

लुपसदचरजपजभदृदृशगृभ्यो भावगर्हायां ॥ २४ ॥

लुप । सद । चर । जप । जभ । दृह । दृश । गृ । इत्येतेभ्यो धात्व-
र्थगर्हायां यङ् स्यात् ॥ लुप्लृ । गर्हितं लुम्पति । लोलुप्यते ॥ पद्लृ ।
सासद्यते ॥ चर । चञ्चर्यते ॥ जप । जञ्जप्यते ॥ जभ । जञ्जभ्यते ॥ दृह ।
दन्दृह्यते ॥ दृश । दन्दृश्यते ॥ गृ । निजगित्यते ॥ भावगर्हायां किं । साधु
जपति ॥ भावग्रहणं किं । साधनगर्हायां मा भूत् । मन्त्रं जपति शूद्रः ॥
नित्यग्रहणानुवृत्तेर्भावगर्हायामेव न तु क्रियासमभिहारे । भृशं लुम्पति ॥

**सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ॥ २५ ॥**

सत्यादिभ्यश्चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चुरादिभ्यश्च धातुभ्यो णिच् स्यात् ॥ सत्य-
माचन्द । सत्यापयति । सत्यजदस्य वक्ष्यमाण आपुगागनः ॥ पाशं विमुञ्च-
ति । विपाशयति ॥ रूपं पश्यति । रूपयति ॥ वीणायोपगायति । उपवी-
णयति ॥ तूलनानुकुष्णाति । अनुतूलयति ॥ श्लोकैरुपस्तौति । उपश्लो-
कयति ॥ सेनयाभिधाति । अभिपेणयति ॥ लोमान्यनुगार्ष्टि । अनुलोमयति ॥
त्वचं गृह्णाति । त्वचयति ॥ वर्मणा संनहति । संवर्मयति ॥ वर्णं गृह्णाति ।
वर्णयति ॥ चूर्णैर्वध्वंसयति । अवचूर्णयति ॥ चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् ।
चोरयति । चिन्तयति ॥

हेतुमति च ॥ २६ ॥

हेतुगति व्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् ॥ कुर्वन्तं प्रेरयति । का-
रयति । कारयते ॥ पचन्तं प्रेरयति । पाचयति । पाचयते ॥

काण्डादिभ्यो यक् ॥ २७ ॥

कण्डूञ् । इत्येवमादिर्यो यक्प्रत्ययः स्यात् ॥ कण्डूदयो धातवः प्रातिपदि-
कानि च । तत्र धात्वधिकारादातुभ्यो यञ्भवति । न तु प्रातिपदिकेभ्यः ॥
कण्डूयति । कण्डूयते ॥ जिञ्जात् कर्तृनामिनि क्रियाफल आत्मनेपदं ॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ २८ ॥

गुपू । धूप । विच्छ । पण । पन । इत्येतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्ययः स्यात्
स्वार्थे ॥ गोपायति ॥ धृपायति ॥ विच्छायति ॥ पणायति ॥ पनायति ॥
पनधातोः स्तुतावेवायप्रत्ययः । न तु व्यक्त्वां । पणसाहचर्यात् । प्रतस्य
पनंत ॥ अनुब्रन्धः केवलं चरितार्यस्तनायप्रत्ययान्नादात्मनेपदं न भवति ॥

ऋतेरीयङ् ॥ २९ ॥

ऋत् । इति सौत्रो धातुवृणायां वर्तते । तस्मादीयङ् स्यात् ॥ जिञ्जादात्मनेपदं ॥
ऋतीयंत । ऋतीयंते । ऋतीयन्ते ॥ ऋतेऽङ्ङिङिति वक्तव्य इयङ्ङिधानं ज्ञापयति ।
धातुविहितानां प्रत्ययानानाद्यन्नादयो न भवन्तीति ॥

कमेर्णिङ् ॥ ३० ॥

कनु । इत्येतस्माद्धातांर्णिङ् स्यात् ॥ कानयंत । कानयंत । कानयन्ते ॥ पाकारो
वृद्ध्यर्थः । उकार आत्मनेपदार्थः ॥

आयादय आर्धधातुके वा ॥ ३१ ॥

पूर्वोक्ता आय । ईयङ् । णिङ् । इत्येते प्रत्यया आर्धधातुकविषये वा भवन्ति ॥
गोप्ता । गोपायिता ॥ अर्तिता । ऋतीयिता ॥ कमिता । कानयिता ॥

सन्नायन्ता धातवः ॥ ३२ ॥

सन्नादयः कमेर्णिङ्कुन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञा भवन्ति ॥ चिकीर्षति ।
पुत्रीयति । पुत्रकाम्यति ॥

स्यतासी लृलुटोः ॥ ३३ ॥

स्य । तानि । इत्येतौ प्रत्ययौ धातोर्भविता ययाक्रमं लृलुटोः परतः ॥ लृ ।
इति लृलृलुटोर्ग्रहणं ॥ करिष्यति । अकरिष्यत् ॥ ष्वः कर्ता ॥ तासीतो-
दित्करणमनुनासिकलोपप्रतिषेधार्थं । संगन्ता ॥

सिब्रुलं लेटि ॥ ३४ ॥

सिप् । इत्येप प्रत्ययो धातोर्बहुलं भवति लेटि परतः ॥ ज्ञोषिषत् । तारिषत् ।
नन्दिषत् ॥ बहुलग्रहणात् क्वचिन् भवति । पताति विषुत् । उद्धिं व्या-
वपाति ॥

कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि ॥ ३५ ॥

कास् । इत्येतस्माडातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम्प्रत्ययः स्याल्लिटि परे ।
न तु मन्त्रे ॥ कासांचक्रे ॥ प्रत्ययान्तेभ्यः । लोलूयांचक्रे ॥ अमन्त्रे किं ।
कृष्णो नोनाव ॥ आमो मकारस्येत्मांज्ञा न भवति । कास आमुिधानसा-
मर्थ्यात् ॥

इजादिभ्यः गुरुमतो ऽनृच्छः ॥ ३६ ॥

इजादिभ्यो धातुर्गुरुमानृच्छभिन्नस्तत आम् स्याल्लिटि परे ॥ ईहांचक्रे । ऊहां-
चक्रे । एहांचक्रे ॥ इजादेः किं । ततल्ल ॥ गुरुमतः किं । इत्येप ॥ अनृच्छः
किं । आनृच्छ ॥

दयायासश्च ॥ ३७ ॥

द्व । अय । आस । इत्येतेभ्यश्च । आम् स्याल्लिटि परे ॥ द्यांचक्रे ॥
अयांचक्रे ॥ आसांचक्रे ॥

उपविदज्ञागृभ्यो ऽन्यतरस्यां ॥ ३८ ॥

उप दहे । विद् ज्ञाने । ज्ञागृ । इत्येतेभ्य आम् वा स्याल्लिटि परे ॥
ओषांचकार । उवोष ॥ विदांचकार । विवेद ॥ ज्ञागरांचकार । ज्ञागागार ॥

भीष्मिभृद्व्यां श्लुवच्च ॥ ३९ ॥

जिभी । द्वी । भृज् । हु । इत्येतेभ्य आम् वा स्याल्लिटि परे । तस्मिन्नामि
परे श्लाघिष कार्यं च भवति ॥ श्लुवद्वावादृष्टित्वं । इत्वंच ॥ त्रिभायां-
चकार । त्रिभाय ॥ त्रिद्व्यांचकार । त्रिद्वाय ॥ त्रिभारांचकार । त्रिभार ॥
श्लुवांचकार । श्लुवाय ॥

कृज् चानुप्रयुज्यते लिटि ॥ ४० ॥

आम्प्रत्ययान्तात् परो लिट्परः कृजनुप्रयुज्यते ॥ कृत्वस्तियोग इति कृशब्दात्
कृजो द्वितीयस्येति अकारेण कृजिति प्रत्याहारः । कृ । भू । अस । इत्येते

गृह्यन्ते । गंपदिस्तु न गृह्यन्ते । अनन्वितार्थत्वात् ॥ पाचयांचकार ॥ पाच-
यांचभूव ॥ पाचयानास ॥ अनुप्रयोगविधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति ॥

विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्यां ॥ ४१ ॥

विदांकुर्वन्तु । इत्येतद्वा निपात्यते ॥ किं पुनरिह निपात्यते । वेत्तेल्लोदि
पर आम्प्रत्ययः । गुणाभावः । लोटो लुक् । लोटपरकस्य कृजो अनुप्रयोगश्च
निपात्यते ॥ इतिकरणं प्रदर्शनार्थं । न केवलं प्रथमपुरुषत्रयवचनं । किं
तर्हि सर्वाण्येव लोटुचनान्वनुप्रयुज्यन्ते ॥ विदां करोतु । विदांकुरुतात् । वि-
दांकुरुतां । विदांकुर्वन्तु ॥ पत्ते वेत्तु । वित्रात् । वित्रां । विदन्तु ॥

**अभ्युत्साद्यांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रिया-
दिदामक्रान्तिच्छन्दसि ॥ ४२ ॥**

अभ्युत्साद्यां । प्रजनयां । चिकयां । रमयां । इत्येतेषु चतुर्षु लुङि । आनक-
रित्वेत्स्यानुप्रयोगश्चिनोतर्द्वित्वं कुत्वं च निपात्यते ॥ पावयांक्रियात् । इत्यत्र
लिटि । आन् क्रियादित्वेतस्य चानुप्रयोगो निपात्यते ॥ विदामक्रन् । इत्यत्र वि-
दंर्लुङि । आन् गुणाभावो ऽक्रान्तिव्येतस्य चानुप्रयोगो निपात्यते वेदे ॥ पदलृ । णिच् ।
अभ्युत्साद्यानकः । लोके त्वभ्युत्सीपदत् ॥ जनर्णिच् । प्रजनयामकः । लोके
तु प्राज्ञीजनत् ॥ चिनोतर्णिच् । चिकयामकः । लोके त्वचैपीत् ॥ रम ।
णिच् । रमयामकः । लोके त्वरीरमत् ॥ पूङ् । पूङ् । णिच् । पावयां-
क्रियात् । लोके तु पाव्यात् ॥ विद । विदामक्रन् । लोके त्वदंदिपुः ॥

चि लुङि ॥ ४३ ॥

चि । इत्येष प्रत्ययो धातोः ग्याल्लुङि परं ॥ अकार्षीत् ॥ इकार उच्चा-
रणार्थः । चकारः स्वरार्थः । लकारस्यादेशः सिद्धादयो वक्ष्यन्ते ॥

चैः सिच् ॥ ४४ ॥

चि । इत्येतस्य निदादेशः स्यात् ॥ अकार्षीन् । अहर्षीत् ॥ इकार उच्चा-
रणार्थः । चकारः स्वरार्थः । आगनानुदात्तत्वं हि प्रत्ययन्वरमिव चित्स्व-
रूपि बाधत । अतः स्यानिन्यादेशे द्विश्रकारो अनुबध्यते ॥

गल्ल इगुप्रधादनिटः कसः ॥ ४५ ॥

शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मादनिटः परस्य च्चि । इत्येतस्य कस । इत्यादेशः
स्यात् ॥ दुह । अशुक्तत् ॥ लिह । अलिक्तत् ॥ शलः किं । अगैत्सीत् ॥
इगुपधात् किं । अवाक्तीत् ॥ अनिटः किं । अकोपीत् ॥

श्लिष आलिङ्गने ॥ ४६ ॥

श्लिष । इत्येतस्माद्धातोः परस्य च्चि । इत्येतस्य कस । इत्यादेशः स्वादा-
लिङ्गने ऽर्थे ॥ अश्लिक्तत् कन्यां देवदत्तः ॥ आलिङ्गने किं । समश्लिषज्जातु
काष्ठं ॥

न दृशः ॥ ४७ ॥

दृशिरू । इत्येतस्माद्धातोः परस्य च्चिः कसादेशो न स्यात् ॥ अदर्शुत् । अद्वा-
क्तीत् ॥ इरितो वेत्यङ्गिकल्पः ॥

णिश्चिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ् ॥ ४८ ॥

सिचो उपवादः ॥ एयन्तेभ्यो धातुभ्यः । शिञ् । हु । सु । इत्येतेभ्यश्च
परस्य च्चि । इत्येतस्य चङ् । इत्ययमादेशः स्यात् कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥
अचीकरत् । अनीहरत् ॥ अणिश्चिवत् ॥ अदुहुवत् ॥ असुसुवत् ॥ चङो
उकारो गुणप्रतिषेधार्थः । चकारश्चङीति विशेषणार्थः ॥ कर्तरि किं । अका-
रयिषातां कटौ देवदत्तेन ॥

विभाषा धेदृश्वयोः ॥ ४९ ॥

धेदृ । दुओषिव । इत्येताभ्यां परस्य च्चेश्चङ्ङादेशो वा स्यात् ॥ अदधत् ।
चङो ऽभावे विभाषा धाधेडिति वा सिचो लुक् । अधात् । अधासीत् ॥
अणिश्चिवत् । चङो ऽभावे ऽङ्गिकल्पः । अश्वत् । अश्वयीत् ॥ कर्तरीत्येव ।
अधिषातां गावौ वत्सेन ॥

गुपेष्कन्दसि ॥ ५० ॥

गुपू । इत्येतस्मात् परस्य च्चेश्चङ्ङादेशो वा स्याद्वेदे ॥ इमान् नो मित्रावरुणौ
गृहानन्नगुपतं । अगोपुं । अगोपिष्टं । अगोपायिष्टं । इति भाषायां ॥

नोनयतिधनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ॥ ५१ ॥

ऊन । ध्वन । इल । अर्द । इत्येतेभ्यो एयन्तेभ्यो णिश्चोत्यादिना प्राप्स्यश्चङ्ङा-

देशो न स्याद्वेदे ॥ काममूनयोः । औननत् । इति लोके ॥ मा त्वाग्निर्धू-
नयीत् । अद्ध्यनत् । इति लोके ॥ कामनैलयीत् । ऐलिलत् । इति लोके ॥
कामनर्दयीत् । अर्दिदत् । इति लोके ॥

अस्यतिवक्तिल्यातिभ्यो ङु ॥५२॥

असु । क्षेपणं । वच । व्या । इत्येतेभ्यः परस्य च्चि । इत्येतस्य । अङ्
इत्ययनादेशः स्यात् कर्तृवाचिनि लुङि परे ॥ पर्यास्यत । पर्यास्येतां । पर्या-
स्यन्त ॥ वचधातुर्ब्रूयादेशो वा । अवोचत् । अवोचतां । अवोचन् ॥ व्या-
धातुश्चक्षिड्भादेशो वा । अव्यत् । अव्यतां । अव्यन् ॥ कर्तरि किं । पर्या-
सिषातां गावो वत्सेन ॥

लिपिसिचिद्वश्च ॥५३॥

लिप । पिच । ङुङ् । इत्येतेभ्यः परस्य च्चेरङ्भादेशः स्यात् ॥ अलिपत् ॥
असिचत् ॥ आढ्वत् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां ॥५४॥

लिप । पिच । ङुङ् । इत्येतेभ्यः परस्य च्चेरङ्भादेशो वा स्यादात्मनेपदेषु
परेषु ॥ अलिपत । अलिप् ॥ असिचत । असिक्त ॥ आढ्वत । आढ्वास्त ॥

पुषादियुताल्लुदितः परस्मैपदेषु ॥५५॥

पुष । इत्यादिभ्यः । युत । इत्यादिभ्यः । लृकारेत्संज्ञकं यश्च धातुभ्यः परस्य
च्चेरङ्भादेशः स्यात् परस्मैपदेषु ॥ दिवाद्यन्तर्गणः पुषादिर्गृह्यते । न तु भ्राश-
न्तर्गणः । नापि क्वाद्यन्तर्गणः ॥ अपुषत् । अशुषत् ॥ युतादिर्भ्राद्यन्तर्गणः ।
अयुतत् । अश्रितत् ॥ लृदितः । गम्लृ । अगमत् ॥ परस्मैपदेषु किं ।
अयोतिट् ॥

सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च ॥५६॥

सृ । शानु । ऋ । इत्येतेभ्यः परस्य च्चेरङ्भादेशः स्यात् ॥ असर्त् ॥ अशि-
पत् ॥ आर्त् ॥ योगविभाग आत्मनेपदार्थः । सनार्त् ॥ चकारः परस्मैपदा-
नुकर्षणार्थः । तच्चोत्तरांशोपयोच्यते ॥

इरितो वा ॥५७॥

इरितो धातोः परस्य च्चेरङ्ङादेशो वा स्यात् ॥ भिदिद् । अभिदत् । अर्ग-
मीत् ॥ हिदिद् । अचिदिद् । अचिदिमीत् ॥ परमपदेष्टित्येव । अगिन् ।
अचिन् ॥

नृस्तम्भुचुस्तुचुयुचुलुचुलुचुश्चिभ्यश्च ॥ ५८ ॥

नृप् । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । नृचु । स्तुचु । युचु । लुचु । लुचु ।
लुचुश्चि । इत्येतेभ्यः परस्य च्चेरङ्ङादेशो वा स्यात् ॥ अनरत् । अनरीत् ॥
अस्तभत् । अस्तम्भीत् ॥ अमृचत् । अमृचीत् ॥ अम्लुचत् । अम्लोचीत् ॥
अयुचत् । अयोचीत् ॥ अलुचत् । अलोचीत् ॥ अलुचत् । अलुचीत् ॥
अश्वत् । अश्वयीत् । अशिष्टियत् ॥

कृमृदृरुहिभ्यश्चन्दसि ॥ ५९ ॥

कृ । मृड् । दृ । रुह् । इत्येतेभ्यः परस्य च्चेरङ्ङादेशो वा स्याद्वेदः ॥ शक-
लाङ्ङको ऽकृत् ॥ अयो ऽमरत् ॥ अदरदर्यान् ॥ पर्वतानारुहत् ॥ इन्दसि
किं । अकार्षीत् । अमृत । अदारीत् । अरुन्तत् ॥

चिण् ते पदः ॥ ६० ॥

पद । इत्येतस्माद्धातोः परस्य च्चि । इत्येतस्य चिण् । इत्ययमादेशः स्यात् ।
एकवचनं तशब्दे परे ॥ उद्पादि शस्यं ॥ ते किं । उदपत्मातां ॥

दीपजनबुधपूरितायिष्यायिभ्यो अन्यतरस्यां ॥ ६१ ॥

दीपो । जनो । बुध् । पूरो । तायु । ओष्यायी । इत्येतेभ्यः परस्य च्चेश्चि-
एणादेशो वा स्यात् तशब्दे परे ॥ अदीपि । अदीपिट् ॥ जनो प्रादुर्भावे ।
न तु जन जनने । अजनि । अजनिट् ॥ बुध् अवबोधन इति गृह्यते । न
तु बुध् बोधने । अबोधि । अबुद्ध ॥ अपूरि । अपूरिट् ॥ अतायि । अता-
यिट् ॥ अष्यायि । अष्यायिट् ॥

अचः कर्मकर्तारि ॥ ६२ ॥

चिण् भावकर्मणोरिति नित्यं प्राप्ते ऽयं विकल्पः । अतन्ताद्धातोः परस्य
च्चेश्चिण्णादेशो वा स्यात् कर्मकर्तारि तशब्दे परतः ॥ अकारि कटः स्वयमेव ।
अकृत ॥ अलावि केदारः । अलविट् ॥ कर्मकर्तरीति किं । अकारि कटो
देवदेवेन ॥

दुह्य ॥ ६३ ॥

दुह । इत्येतस्मात्तातोः परस्य च्लेश्रिण्णादेशो वा स्यात् कर्मकर्तरि तशब्दे परतः ॥
अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध ॥ कर्मकर्तरित्वेव । अदोहि गौर्गोपालेन ॥

न रुधः ॥ ६४ ॥

रुधिर । इत्येतस्मात् परस्य च्लेश्रिण्णादेशो न भवति कर्मकर्तरि ॥ अवारुद्ध
गौः स्वयमेव ॥ कर्मकर्तरित्वेव । अवारोधि गौर्देवदत्तेन ॥

तपो ऽनुतापे च ॥ ६५ ॥

तप संतापे । इत्येतस्मात् परस्य च्लेश्रिण्णादेशो न स्यात् कर्मकर्तर्यनुतापे च ॥
कर्मकर्तरि । अतप तपस्तापतः ॥ अनुतापे । अन्वतप पापेन । कर्मणि लुङ् ।
पापं कर्तृत्वेनाभ्याहत इत्यर्थः । अथवा भावे लुङ् । पापव्रता पुंसा कर्त्राणां-
चीत्यर्थः ॥

चिण् भावकर्मणोः ॥ ६६ ॥

धातोः परस्य च्लेश्रिण्णादेशो भवति भावकर्मवाचिनि तशब्दे परतः ॥ भावे ।
अग्रायि भवता ॥ कर्मणि । अकारि कटो देवदत्तेन ॥ चिण्यह्णं विस्पर्-
दार्थ ॥

सार्वधातुके यक् ॥ ६७ ॥

धातोर्यक्प्रत्ययो भवति भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परतः ॥ भावे । भूयंत
भवता । आरयते । ग्रथ्यते ॥ कर्मणि । पच्यत आदन् । गम्यते ग्रामो देव-
दत्तेन ॥ ककारो गुणवृद्धिनिषेधार्थः ॥

कर्तरि शप् ॥ ६८ ॥

कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् ॥ पचति । भवति ॥ पकारः
स्वार्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ६९ ॥

पूर्वनृत्रापवादः ॥ दिवु । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन् स्यात् ॥ दीव्यति ।
सीव्यति ॥ नकारः स्वार्थः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

वा भ्राशभाशभ्रमुक्रमुल्लमुत्रसित्रुटिलषः ॥ ७० ॥

प्राप्ताप्राप्तिविभाषेयं ॥ दुआशृ । दुभाशृ । भ्रमु । क्रमु । क्लमु । त्रसी । त्रुट ।
लष । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः श्यन् वा स्यात् ॥ आश्र्यते । आश्रते ॥ भाश्र्यते ।
भाश्रते ॥ भ्राश्र्यति । भ्रमति । भ्रामति ॥ क्राम्यति । क्रामति ॥ त्रस्यति ।
त्रसति ॥ त्रुट्यति । त्रुटति ॥ लष्यति । लषति ॥

यसो ऽनुपसर्गात् ॥ ७१ ॥

यसु प्रयत्ने । इत्येतस्मादनुपसर्गिद्विवादेः श्यन् वा स्यात् ॥ यस्यति । यसति ॥
अनुपसर्गात् किं । प्रयस्यति ॥

संयसश्च ॥ ७२ ॥

यसः संपूर्वाच्च श्यन् वा स्यात् ॥ संयस्यति । संयसति ॥

स्वादिभ्यः श्रुः ॥ ७३ ॥

श्रपो ऽपवाहः ॥ पुञ् । इत्येवमादिभ्यः श्रुप्रत्ययः स्यात् ॥ सुनोति । सिनो-
ति ॥ शकारः शित्कार्यार्थः ॥

श्रुवः शृ च ॥ ७४ ॥

श्रु । इत्येतस्माद्धातोः श्रुप्रत्ययो भवति । तत्संनियोगेन श्रु । इत्येतस्य शृ ।
इत्यादेशश्च भवति ॥ शृणोति । शृणुतः । शृण्वन्ति ॥

अक्षो ऽन्यतरस्यां ॥ ७५ ॥

अक्ष् । इत्येतस्माद्भौवादिकात् श्रुप्रत्ययो वा स्यात् ॥ अक्ष्णोति । अक्षति ॥

तनूकरणे तक्षः ॥ ७६ ॥

तक्ष् । इत्येतस्मात् तनूकरणे ऽर्थे वर्तमानात् श्रुप्रत्ययो वा स्यात् ॥ तक्ष्णो-
ति । तक्षति काठं ॥ तनूकरणे किं ॥ संतक्षति वाग्भिः ॥ अनेकार्थत्वा-
द्धातूनां विशेषणोपादानं ॥

तुदादिभ्यः शः ॥ ७७ ॥

श्रपो ऽपवाहः ॥ तुद् । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययः स्यात् ॥ तुदति ।
तुदतः । तुदन्ति ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ७८ ॥

श्रपो ऽपवाद् ॥ रुधिर । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्रन्प्रत्ययः स्यात् ॥ रुणाडि । भिनन्ति ॥ श्रकारः श्रसोरलोप इति विशेपणार्थः ॥ मकारस्त्वन्त्यादचः परप्रयोगार्थः ॥

तन्नादिकृज्भ्य उः ॥ ७९ ॥

श्रपो ऽपवाद् ॥ तनु । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यो उकृञ् । इत्येतस्माच्च । उप्रत्ययः स्यात् ॥ तनोति । सनोति ॥ करोति । कुहतः । कुर्वन्ति ॥

धिन्विकृण्व्योर च ॥ ८० ॥

धिवि । कृवि । इत्येतयोर्धात्वोरुप्रत्ययः स्यात् तयोश्च । अकारो ऽन्तादेशः स्यात् ॥ धिनोति । कृणोति ॥ अतो लोपस्य स्यान्निवडावाहुणां न भवति ॥

क्रयादिभ्यः श्रा ॥ ८१ ॥

श्रपो ऽपवाद् ॥ उक्रीञ् । इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्राप्रत्ययः स्यात् ॥ क्रीणाति । प्रीणाति ॥ श्रकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कम्भुस्कुज्भ्यः श्रुश्च ॥ ८२ ॥

आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्रास्तम्भ्यः । स्कुञ् । इत्येतस्मात् क्रैयादिकाच्च श्रुप्रत्ययः स्यात् । श्राप्रत्ययश्च ॥ स्तम्भोति । स्तम्भाति ॥ स्तुम्भोति । स्तुम्भाति ॥ स्कम्भोति । स्कम्भाति ॥ स्कुम्भोति । स्कुम्भाति ॥ स्कुनोति । स्कुनाति ॥ उदित्करणसामर्थ्याद्विकरणविषयादन्यत्रापि सौत्राणां धातूनां प्रयोगो भवति ॥

हलः श्रः शानङ्कौ ॥ ८३ ॥

हल उत्तरस्य श्रा । इत्येतस्य श्रानच् । इत्येष आदेशो भवति हिप्रत्यये परतः ॥ पुषाण । नुषाण ॥ हलः किं । क्रीणीहि ॥ हौ किं । पुष्णाति ॥

ह्न्दसि शायज्ञपि ॥ ८४ ॥

वेदं श्रः शायज्ञादेशो भवति हौ परतः । अपिशब्दाच्छानज्ञपि भवति ॥ गृभाय जिह्वया नधु । ग्रथान वत्सं ॥

व्यत्ययो बहुलं ॥ ८५ ॥

शब्दादयो ये विकर्णप्रत्ययास्तेषां वेदे बहुलं व्यत्ययो भवति ॥ आपडा शुष्मस्य भेदति । भिनन्तीति प्राप्ते ॥ स च न मरति । म्रियत इति प्राप्ते ॥ इन्द्रो वस्तेन नेषतु । नयत्विति प्राप्ते । नयतेर्लोह् प्राप्सिपौ द्वौ विकर्णौ ॥ इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रं । तरेमेति प्राप्ते । तर्तेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकर्णाः ॥

लिङ्आशिष्यङ् ॥ ८६ ॥

श्रपो ऽपवादः ॥ आशिषि लिङि परे वेदे ऽङ्प्रत्ययः स्यात् ॥ इन्द्रस्युभयथेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञापि ॥ ङा । उपस्थयं ॥ गा । सत्यमुपगेयं ॥ गम्लु । गमेयमज्ञानतो गृहान् ॥ वच । मन्त्रे वोचेमाग्नये ॥ विद् । विदेयमेनां मनसि प्रविष्टां ॥ शकलु । व्रतं चरिष्यामि तच्छक्रेयं ॥ रुह । स्वर्गं लो-
कमारुहेयं ॥

कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ॥ ८७ ॥

कर्तरि शब्दित्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तच्च प्रथमया विपरिणम्यते ॥ कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति ॥ कर्मावस्थायां यथा यगात्मनेपदचिण्-
चिण्वद्भावा भवन्ति तथा कर्त्रवस्थायामपीत्यर्थः ॥ भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । पच्यत ओदनः स्वयमेव । कारिष्यते कटः स्वयमेव ॥ वत्कर्णां स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । भिद्यते कुशूलेन ॥ अकर्मकाणां भावे लकारः सिद्धो भवति ॥ कर्मणा किं । कर्णाधिकर्णाभ्यां तुल्यक्रिये मा भूत् । साधुसिद्धिनन्ति । साधु स्थाली पचति ॥

तपस्तापःकर्मकस्यैव ॥ ८८ ॥

तप संतापे । इत्येतस्य कर्ता कर्मवद्भवति । स च तपःकर्मकस्यैव नान्यक-
र्मकस्य ॥ तपति तापसं तपः । दुःखयतीत्यर्थः । तप्यते तपस्तापसः । अर्ज-
यतीत्यर्थः ॥ तपःकर्मकस्यैवेति किं । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ॥

न दुहन्नुनमां यक्चिणौ ॥ ८९ ॥

दुह । ण्णु । णम । इत्येतेषां कर्मवद्भावात् प्राप्नौ यक्चिणौ न भवतः ॥
दुहेरनेन यक् प्रतिषिध्यते । चिण् दुहश्चेत्यनेन पूर्वं विहितः ॥ दुग्धे गौः

स्वयमेव । अदुग्ध । अदोहि । अधुक्तत ॥ प्रसूते गौः स्वयमेव । प्राप्नोष्ट
गौः स्वयमेव ॥ नमते । अनंस्त दण्डः स्वयमेव ॥

कुपिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ॥ १० ॥

कुप । रञ्ज । इत्येताभ्यां धातुभ्यां कर्मकर्तरि श्यन् परस्मैपदं च वा स्यात् ॥
कुप्यति पादः स्वयमेव । रञ्जयति वस्त्रं स्वयमेव ॥ पक्ते । कुप्यते । रञ्जते ॥

धातोः ॥ ११ ॥

अधिकारोऽयमा तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः ॥ इत् ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धा-
तोर्विद्याः ॥ वक्ष्यति तव्यत्तव्यानीयरः । कर्तव्यं । करणीयं ॥

तत्रोपपदं सप्तमीस्थं ॥ १२ ॥

एतस्मिन् धात्वधिकारे सप्तम्यन्तपदबोधमुपपदसंज्ञं स्यात् ॥ वक्ष्यति कर्मणवण् ।
कुम्भकारः ॥ स्वग्रहणं सूत्रेषु सप्तमीनिर्देशप्रतिपक्ष्यर्थं ॥

कृदतिङ् ॥ १३ ॥

एतस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥ कर्तव्यं । कर-
णीयं ॥ अतिङ् किं । स्तूयात् ॥

वासत्रपोऽस्त्रियां ॥ १४ ॥

अस्मिन् धात्वधिकारेऽसत्रपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात् ।
स्यधिकारोक्तप्रत्ययं विना ॥ एवुल्लुचावुत्सर्गौ । इगुपञ्चाप्रीकिरः क इत्यप-
वादः । तद्विषये एवुल्लुचावपि भवतः ॥ क्षिपः । क्षेपकः । क्षेप्ता ॥
असत्रपः किं । गोदः ॥ अस्त्रियां किं । चिकीर्षा ॥

कृत्याः ॥ १५ ॥

एवुल्लुचौ । इत्यतः प्राग्ये प्रत्ययास्ते कृत्यसंज्ञा भवन्ति ॥ काकपेया ॥
अचो यत् । कृत्यैरधिकार्यवचन इति समासः ॥

तव्यत्तव्यानीयरः ॥ १६ ॥

तव्यत् । तव्य । अनीयरू । इत्येते प्रत्यया धातोर्भवन्ति ॥ कर्तव्यं ॥ कर्त-
व्यं ॥ करणीयं ॥ तत्काररेफो स्वरर्थौ ॥

अचो यत् ॥ १७ ॥

अतन्ताडातोर्त्यप्रत्ययो भवति ॥ गेयं । चेयं । जेयं ॥ यतो अनाव इति
स्वर्गार्यस्तकारः ॥ अग्रहणमनन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यात् । दित्यं । धित्यं ॥

पोरदुपधात् ॥ १८ ॥

एयतो उपवाद् ॥ पवर्गान्ताङ्गस्वाकारोपधाडातोर्त्यत् स्यात् ॥ प्राप् । प्राप्यं ॥
लभ् । लभ्यं ॥ पोरिति किं । पाक्यं ॥ अदुपधात् किं । कोप्यं ॥
तपरकरणं किं । आप्यं ॥

शकिसहोश्च ॥ १९ ॥

शकलृ । पृह । इत्येताभ्यां ण्त् स्यात् ॥ शक्यं ॥ महां ॥

गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ॥ १०० ॥

गद् । मदी । चर् । यश् । इत्येतेभ्यो अनुपसर्गेभ्यो यत् स्यात् ॥ गयं ॥
मयं ॥ चर्यं ॥ ययं ॥ अनुपसर्गे किं । प्रगायं ॥ यमः पूर्वेषां सिद्धे निय-
मार्थं ग्रहणं ॥

अवचपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ १०१ ॥

अवच । पण्य । वर्या । इत्येते निपात्यन्ते । क्रमेण गर्ह्य । पणितव्य ।
अनिरोध । इत्येतेष्वर्येषु ॥ अवचं पापं । अनृक्षमन्यत् । वदः सुपि क्यप्
च ॥ पण्यः कम्बलः । व्यवहर्तव्य इत्यर्थः । पाण्यमन्यत् ॥ शतेन वर्या
कन्या । वृत्यान्या ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थः । वार्या ऋत्विजः ॥

वक्ष्यं करणं ॥ १०२ ॥

वक्ष्यं । इत्येतत्प्रत्ययान्तं निपात्यते करणं चेद्विशेष्यं ॥ वक्ष् । वह्न्यनेनेति ।
वक्ष्यं शकटं ॥ करणं किं । वाह्यमन्यत् ॥

अर्यः स्वामिवैश्ययोः ॥ १०३ ॥

अर्यः । इत्येतत्प्रत्ययान्तं निपात्यते स्वामिवैश्ययोर्वाच्ययोः ॥ ऋ । अर्यः
स्वामी । अर्यो वैश्यः ॥ स्वामिवैश्ययोः किं । अर्यो वाह्याणाः ॥

उपसर्ग्य काल्या प्रज्ञने ॥ १०४ ॥

उपगर्था । इत्येतच्चत्प्रत्ययान्तं निपात्यते गर्भग्रहणं प्राप्नोतकाला यदि भवति ॥
नृ । उपगर्था गोः ॥ काल्या प्रदाने किं । उपगर्था नशुरा ॥

अज्ञर्य संगतं ॥ १०१ ॥

अज्ञर्य । इत्येतन्नूपूर्वस्य ज्ञीर्यतेर्यत्प्रत्ययान्तं निपात्यते संगतं चेद्विशेष्यं भव-
ति ॥ नृप् । न ज्ञीर्यतेति । अज्ञर्यगार्यसंगतं ॥ संगतं किं । अज्ञरिता
कम्बलः ॥ अज्ञर्यं कर्तारि ॥

वदः सुपि क्यप् च ॥ १०६ ॥

वद । इत्येतस्मादनुपसर्गे नुचन्त उपपदे क्यप् स्यात् । चकाराद्यत् ॥ ब्रह्मोद्यं ।
ब्रह्मवद्यं ॥ सुपि किं । वाद्यं ॥ अनुपसर्गे किं । प्रवाद्यं ॥

भुवो भावे ॥ १०७ ॥

भू । इत्येतस्मादनुपसर्गे नुचन्त उपपदे भावे क्यप् स्यात् ॥ ब्रह्मभूयं गतः ।
ब्रह्मत्वं गत इत्यर्थः ॥ भावग्रहणानुत्तरार्थं ॥ सुपीत्येव । भव्यं ॥ अनुपसर्ग
इत्येव । प्रभव्यं ॥

हन्स्त च ॥ १०८ ॥

हन् । इत्येतस्मादनुपसर्गे नुचन्त उपपदे भावे क्यप् स्यात् । हन्तेस्तकारो
अन्तादेशश्च ॥ ब्रह्मणो हननं । ब्रह्महत्या ॥ अश्वहत्या ॥

इतिस्तुशास्वद्गुपः क्यप् ॥ १०९ ॥

इण् । हुञ् । शान् । वुञ् । हृ । गुपी । इत्येतेभ्यः क्यप् स्यात् ॥
इत्यः ॥ स्तुत्यः ॥ शिष्यः ॥ वृत्यः ॥ हृत्यः ॥ गुप्यः ॥ क्यञ्चित्यनुवर्तमाने
पुनः क्यञ्चग्रहणं बाधकविषयं अपि प्रवृत्त्यर्थं । अथश्वस्तुत्यः । ओरावश्यक
इति एवम् भवति ॥

ऋदुपधाच्चाकृपिचृतेः ॥ ११० ॥

ऋकारोपधाडातोः क्यप् स्यात् । कृप् । चृती । इत्येतौ वर्जयित्वा ॥ वृत् ।
वृत्यं ॥ वृधु । वृध्यं ॥ अकृतृपिचृतेः किं । कल्प्यं । चर्त्यं ॥ तपरकराणं
किं । कृत । कीर्त्यं ॥

इ च खनः ॥ १११ ॥

खनु । इत्येतस्मात् क्यप् स्यात् । ईकारश्चान्तादिप्रः ॥ खयं ॥

भृजो ऽसंज्ञायां ॥ ११२ ॥

भृज् । इत्येतस्मात् क्यप् स्यात् संज्ञां वर्जयित्वा ॥ भृत्याः कर्मकराः । भर्तव्या इत्यर्थः ॥ असंज्ञायां किं । भार्या नाम क्षत्रियाः ॥

मृजेर्विभाषा ॥ ११३ ॥

ऋदुपधत्वात् प्राप्तिभाषयं ॥ मृज् । इत्येतस्माद्वा क्यप् स्यात् ॥ परिमृज्यः । परिमार्ग्यः ॥

राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ॥ ११४ ॥

राजसूय । सूर्य । मृषोद्य । रुच्य । कुप्य । कृष्टपच्य । अव्यथ्य । इत्येते क्यव्रन्ता निपात्यन्ते ॥ पुञ् । राज्ञा सोतव्यः सोमो राजा वेह सूयत इति । राजसूयः क्रतुः । निपातनाद्दोषः ॥ पृ । सृ । सुवति सरति वा । सूर्यः । क्यपो रुडगमः सतेहत्वं वा ॥ मृषोपपदाद्दोः क्यप् । मृषोद्यं ॥ रुच्य । रोचते ऽसौ । रुच्यः ॥ गुप । इत्येतस्यादोः कत्वं च । कुप्यं । सुवर्णीरजतभिन्नं धनं । गोप्यमन्यत् ॥ उपचप् । कृष्टं स्वयमेव पच्यन्त इति । कृष्टपच्याः प्रालयः । कर्मकर्तरि क्यप् ॥ व्यथ । न व्यथते । अव्यथ्यः ॥

मिथोद्धो नदे ॥ ११५ ॥

मिथ । उद्ध्व । इत्येतां कर्तृक्यव्रन्तौ निपात्येते । नदे वाच्यं ॥ भिद्विज् । भिनन्ति कूलमिति । मिथः ॥ उक्क । उक्कत्युक्कमिति । उद्ध्वः । उक्केर्द्धत्वं च निपात्येते ॥ नदे किं । भेत्ता । उक्किता ॥

पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ॥ ११६ ॥

पुष्य । मिध्य । इत्येतावधिकरणाक्यव्रन्तौ निपात्येते नक्षत्रे वाच्यं ॥ पुष । पुष्यन्त्वर्था अस्मिन्निति । पुष्यः ॥ पिथ । मिध्यन्त्वर्था अस्मिन्निति । सिध्यः ॥ नक्षत्रं किं । पोषणाः । संधनः ॥

विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कदुलिषु ॥ ११७ ॥

विपूय । विनीय । जित्य । इत्येते क्यव्रन्ता निपात्यन्ते क्रमेणा मुञ्जादिष्व-

र्थेषु ॥ पूङ् । विपूयो मुञ्जः । विषयमन्यत् ॥ णीञ् । विनीयः कल्कः ।
विनेयमन्यत् ॥ त्रि । त्रित्यो हलिः । त्रियमन्यत् ॥

प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ॥ ११८ ॥

प्रति । अपि । इत्येवंपूर्वाद्ग्रहधातोः क्यप्रत्ययो भवति ॥ मत्तस्य न प्रति-
गृह्यं । तस्मान्नापिगृह्यं ॥

पदास्वैरिवाख्यापद्येषु च ॥ ११९ ॥

ग्रहेः क्यप्रत्ययो भवति पदादिषु वाच्येषु ॥ पदं सुव्रन्तं तिङ्उन्तं वा ॥ प्रगृह्यं
पदं । यस्य प्रगृह्यसंज्ञा कृता । अवगृह्यं पदं । यस्यावग्रहः क्रियते ॥
अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यका शुकाः । पञ्चरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः ॥
वाख्यायां । ग्रामगृह्या सेना । ग्रामवर्हिर्भूतित्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादन्यत्र न
भवति ॥ पक्षे भवः पक्ष्यः । अर्जुनगृह्याः । तत्पक्षाश्रिता इत्यर्थः ॥

विभाषा कृवृषोः ॥ १२० ॥

उकृञ् । वृषु । इत्येताभ्यां क्यप्रत्ययो वा स्यात् ॥ कृत्यं । पक्षे ण्यत् ।
कार्यं ॥ वृष्यं । पक्षे ण्यत् । वर्ष्यं ।

युग्यं च पत्रे ॥ १२१ ॥

युग्यं । इत्येतत् क्यव्रन्तं निपात्यते वाहनं वाच्यं ॥ युजिर् । युग्यो गौः ।
युग्यो ऽश्वः । युग्नः कुत्वं निपातनात् ॥ पत्रे किं । योग्यमन्यत् ॥

अमावस्यदन्यतरस्यां ॥ १२२ ॥

अमेत्यव्ययं सहोर्ध्वे । तस्मिन्नुपपदे वसधातोः कालं अधिकरणे ण्यप्रत्ययो
वृद्ध्यभावश्च वा निपात्यते ॥ सह वसतो ऽस्यां चन्द्रार्काविति । अमावस्या ।
अमावास्या ॥

**इन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोत्रीयांच्छिष्यमर्यस्तर्या-
धर्यखन्यखान्यदेवयज्ञ्यापृच्छप्रतिषीव्यव्रक्ष्णवाद्यभा-
व्यस्ताव्यापचाय्यपृडानि ॥ १२३ ॥**

वंदे निष्टर्क्य । इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते ॥ यदिह लक्षणान न प्राप्यते

तत् सर्वं निपातनाद्भवति ॥ कृती । इत्येतस्मात् क्यपि प्राप्ते एयत् । आद्य-
न्तवर्णविपर्ययः । निसः पत्वं च निपात्यते । निष्ठक्यं चिन्वीत पशुकानः ॥
हुञ् । हु । देवशब्द उपपदे क्यर्दीर्घा । देवहूयं ॥ प्रपूर्वा णीञ् ।
क्यप् । प्रणीयः ॥ उत्पूर्वा णीञ् । क्यप् । उन्नीयः ॥ उत्पूर्वः शिष्टलृ ।
क्यप् । उच्छिष्यः ॥ मृड् । यत् । मयः ॥ स्तृञ् । यत् । स्तर्था । स्त्रियामेव
निपातनं ॥ ध्रु । यत् । ध्रुयः ॥ खनु । यत् । खन्यः ॥ खनु । एयत् ।
खान्यः ॥ यज्ञ । देवशब्द उपपदे यः । देवयज्ञ्या । स्त्रियां निपातनं ॥
आङ्पूर्वः प्रच्छ । क्यप् । आपृच्छ्यः ॥ प्रतिपूर्वः पिवु । क्यप् पत्वं च ।
प्रतिपीव्यः ॥ वद । ब्रह्माण्युपपदे एयत् । ब्रह्मवायः ॥ भू । एयत् । भा-
व्यः ॥ हुञ् । एयत् । स्ताव्यः ॥ चिञ् उपपूर्वः । एयत् । उपचाख्यपृउं ।
पृउशब्द उत्तरपदे एव निपातनं ॥

ऋह्लोर्ण्यत् ॥ १२४ ॥

ऋकारान्ताडातोर्हलन्ताच्च एयत्प्रत्ययः स्यात् ॥ उकृञ् । कार्यं । हुञ् ।
हार्यं ॥ हलन्तात् । उपचप् । पाक्यं । वच । वाक्यं ॥

ओरावश्यके ॥ १२५ ॥

यतो उपवादः ॥ उकारान्ताडातोर्ण्यत् स्यादावश्यके योत्ये ॥ लाव्यं । पाव्यं ॥
आवश्यके किं । लव्यं ॥

आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च ॥ १२६ ॥

यतो उपवादः ॥ आङ्पूर्वः पुञ् । यु । उवप् । रप । लप । त्रपूप् ।
चमु । इत्येभ्यो एयत् स्यात् ॥ आस्ताव्यं ॥ याव्यं ॥ वाप्यं ॥ राप्यं ॥
लाप्यं ॥ अपत्राप्यं ॥ आचाम्यं ॥

आनाख्यो ऽनित्ये ॥ १२७ ॥

आनाख्य । इत्येतन्निपात्यते ऽनित्ये ऽभिधेये ॥ आङ्पूर्वा णीञ् । आनाख्यो
गार्हपत्यादानीतो दक्षिणाग्निः ॥ अनित्ये किं । आनेयो ऽन्यः ॥

प्रणाख्यो ऽसंमतौ ॥ १२८ ॥

प्रणाख्य । इत्येतन्निपात्यते ऽपूद्ये ऽर्थे ॥ प्रपूर्वा णीञ् । प्रणाख्यश्चौरः । एय-
दायादंशौ निपात्यौ ॥ असंमतौ किं । प्रणयो ऽन्यः ॥

पाप्यसांनाप्यनिकाप्यधाप्या मानह्विनिर्वाससामिधे- नीषु ॥ १२९ ॥

पाप्य । सांनाप्य । निकाप्य । धाप्या । इत्येते एवप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते क्रमेण मानादिष्वर्येषु ॥ नाड् । मीयते अनेनेति । पाप्यं मानं । धात्वदेः पकारादेः । ऐकारस्यायादेशश्च निपातनात् । मयमन्यत् ॥ संपूर्वो णीञ् । सांनाप्यं ह्विः । आयादेशः । उपसर्गस्य दीर्घत्वं च निपातनात् । संनयो अन्यः ॥ निपूर्वश्चिञ् । निकाप्यो निवासः । धात्वदेः ककारादेशः । आयादेशश्च निपात्यन्ते । निचयमन्यत् ॥ दुधाञ् । धाप्या सामिधनी । ऋग्विशेषे ब्रह्मो अयं । एयदायादेशौ निपात्यौ । धेयमन्यत् ॥

क्रतौ कुण्डपाप्यसंचायौ ॥ १३० ॥

कुण्डपाप्य । संचाय । इत्येतौ निपात्येते यञ् वाच्ये ॥ पा । कुण्डेन पीयते सोमो अस्मिन्निति । कुण्डपाप्यः क्रतुः । आतो युगिति युक् ॥ संपूर्वश्चिञ् । संचायन्ते असौ । संचायः क्रतुः ॥ एयदायादेशौ निपात्यौ ॥ क्रतौ किं । कुण्डपानं । संचयं ॥ कुण्डपाप्ये यद्विधिः ॥

अग्नौ परिचाप्योपचाप्यसमूह्याः ॥ १३१ ॥

परिचाप्य । उपचाप्य । समूह्या । इत्येते एवप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते अग्नौ वाच्ये ॥ परिपूर्वश्चिञ् । परिचाप्यो अग्निः ॥ उपपूर्वश्चिञ् । उपचाप्यः ॥ संपूर्वो वह् । समूह्याः । संप्रसारणादीर्घत्वं निपात्यन्ते ॥ अग्नौ किं । परिचयं । उपचयं । संचाह् ॥

चित्पाग्निचित्ये च ॥ १३२ ॥

चित्प । अग्निचित्पा । इत्येतौ यप्रत्ययान्तौ निपात्यन्ते ॥ चिञ् । चीयते असौ । चित्पो अग्निः । निपातनात् तुमागमः ॥ अग्नेश्चयनं । अग्निचित्पा । भावे वस्तुक् च निपात्यन्ते ॥ इत उत्ररं कृत्याधिकारो निवृत्तः ॥

एवुल्लृचौ ॥ १३३ ॥

एवुल् । लृच् । इत्येतौ प्रत्ययौ धातोर्भवतः ॥ कारकः । पाचकः ॥ कर्ता । पक्ता ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ॥ १३४ ॥

नन्दादिभ्यः । ग्रहादिभ्यः । पचादिभ्यः । क्रमेण ल्यु । णिनि । अच् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ टुनादि । नन्दयतीति । नन्दनः ॥ ग्रह । गृह्णातीति । ग्राही ॥ उपचप् । पचतीति । पचः ॥

इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ॥ १३५ ॥

इगुपधेभ्यो धातुभ्यः । ज्ञा । प्रीज् । कृ । इत्येतेभ्यश्च कप्रत्ययः स्यात् ॥ क्षिपः । लिखः । बृधः ॥ ज्ञानातीति । ज्ञः ॥ प्रीणातीति । प्रियः ॥ किरतीति । किरः ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १३६ ॥

श्याद्व्यंथति णस्यापवादः ॥ आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययः स्यात् ॥ प्रस्थः । सुग्लः ॥

पाघ्राध्माधेट्दशः शः ॥ १३७ ॥

पा । घ्रा । ध्मा । धेट् । दृशिर् । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययः स्यात् ॥ पिबः ॥ तिब्रः ॥ धमः ॥ धयः ॥ पश्यः ॥

**अनुपसर्गास्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा-
हिभ्यश्च ॥ १३८ ॥**

लिम्प । विन्द । धारि । पारि । वेदि । उदेजि । चेति । साति । साहि । इत्येतेभ्यो अनुपसर्गेभ्यः शः स्यात् ॥ लिप । लिम्पतीति । लिम्पः ॥ विदूल् । विन्दतीति । विन्दः ॥ धृज् । धृज् । धारयः ॥ पार । पारयः ॥ विद । वेदयः ॥ रुज् । उदेजयः ॥ चिती । चेतयः ॥ सातिः सौत्रो धातुः । सातयः ॥ पृह । साहयः ॥

ददातिदधात्योर्विभाषा ॥ १३९ ॥

उदाज । उधाज । इत्येताभ्यां वा शः स्यात् ॥ ददः ॥ दधः ॥ पक्षे श्याद्व्यंथति णः । दायः । धायः ॥ अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रधः ॥

ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः ॥ १४० ॥

ज्वल दीप्नो । इत्येवमादिभ्यः कस गतावित्यन्तेभ्यो धातुभ्यो णप्रत्ययो वा
स्यात् ॥ ज्वालः । चालः ॥ पत्ते ऽच् । ज्वलः । चलः ॥ अनुपसर्गादित्येव ।
उज्ज्वलः ॥

श्याद्यधासुसंसृतीणवसावहलिहृष्टिपश्चसश्च ॥ १४१ ॥

श्या । आत् । व्यध । आसु । संसृ । अतीण् । अवसा । अवहृ । लिह ।
ष्टिप । पश्चस । इत्येतेभ्यो णः स्यात् ॥ श्यैड् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः ।
श्यायतेराहन्तत्वादेव सिङे पृथग्रहणमातश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययव्याधनार्थं ॥ आ-
हन्तेभ्यः । दायः । धायः ॥ व्यध । व्याधः ॥ सु । आसावः । संसावः ॥
रुष्ण । अत्यायः ॥ पो । अवसायः ॥ हृञ् । अवहारः ॥ लेहः ॥ श्लेषः ॥
श्रासः ॥

डुन्योरनुपसर्गे ॥ १४२ ॥

डुदु । णीञ् । इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यां णः स्यात् ॥ डुनोतीति । दावः ॥
नयतीति । नायः ॥ अनुपसर्गे किं । प्रद्वः । प्रणयः ॥

विभाषा ग्रहः ॥ १४३ ॥

ग्रह । इत्येतस्मादातोर्वा णः स्यात् ॥ ग्राहः । पत्ते ऽच् । ग्रहः ॥ व्यव-
स्थितविभाषेयं । जलचरे ग्राह एव । ज्योतिषि ग्रह एव ॥

गेहे कः ॥ १४४ ॥

ग्रह । इत्येतस्मादातोः कप्रत्ययो भवति । गेहे कर्तरि ॥ गृह्णातीति । गृहं
वेष्टन ॥ तात्स्थ्याद्गृह्णा अपि गृहाः ॥

शिल्पिनि घुन् ॥ १४५ ॥

धातोः घुन्प्रत्ययः स्यात् । शिल्पिनि कर्तरि ॥ नर्तकः ॥ पकारो डीपर्यः ।
नर्तकी ॥

गस्थकन् ॥ १४६ ॥

गै । इत्येतस्मात् यकन्प्रत्ययः स्यात् । शिल्पिनि कर्तरि ॥ गायकः ॥

एयुट् च ॥ १४७ ॥

गै । इत्येतस्माडातोर्ण्वृत्प्रत्ययः स्यात् । जिलिपनि कर्तरि ॥ गायनः ॥ टकारो
जीवर्यः । गायनी ॥

दृश् व्रीहिकालयोः ॥ १४८ ॥

ओहाक् । ओहाङ् । इत्येताभ्यां ण्वृत् स्यात् । व्रीहौ काले च कर्तरि ॥
ब्रह्मत्युदकमिति । हायनो व्रीहिः ॥ ब्रिहीते भावानिति । हायनः संव-
त्सरः ॥

प्रसृत्वः समभिहारे वुन् ॥ १४९ ॥

पुङ् । मृ । लूञ् । इत्येतेभ्यो वुन्प्रत्ययः स्यात् । क्रियासमभिहारे ॥ प्रवकः ॥
सरकः ॥ लवकः ॥

आशिषि च ॥ १५० ॥

धातोर्वुन् न्यादाशिष्ये ॥ जीवतात् । जीवकः ॥ नन्दतात् । नन्दकः ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

कर्मण्यण् ॥ १ ॥

धातोः कर्मण्युपपदे णप्रत्ययः स्यात् ॥ कुम्भं करोतीति । कुम्भकारः ॥ काण्ड-
लावः । वेदाध्यायः ॥

द्वावामश्च ॥ २ ॥

कस्यापवाद् ॥ द्वेञ् । वेञ् । माङ् । इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे ण् स्यात् ॥
स्वर्गद्वायः ॥ तन्तुवायः ॥ धान्यमायः ॥

आतोऽनुपसर्गे कः ॥ ३ ॥

अणोऽपवाद् ॥ आकारान्ताडातोर्नुपसर्गात् कर्मण्युपपदे कप्रत्ययः स्यात् ॥
गोदः । कम्बलदः । पाष्णित्रं ॥ अनुपसर्गे किं । गोसंदायः ॥

सुपि स्यः ॥ ४ ॥

डा । इत्येतस्मादातोः सुब्रन्त उपपदे कः स्यात् ॥ समस्यः । विषमस्यः ॥
इत उत्ररं सकर्मकेषु कर्मणोऽप्यनुवर्तते । अकर्मकेषु सुपीत्यनुवर्तते ॥

तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ॥ ५ ॥

परिमृज् । अपनुद् । इत्येताभ्यां तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः कः स्यात् ॥
नृन् । तुन्दं परिमार्ष्टीति । तुन्दपरिमृजो ऽलसः ॥ णुद् । शोकमपनुदति ।
शोकापनुदः पुत्रः ॥

प्रे दाज्ञः ॥ ६ ॥

उदाञ् । ज्ञा । इत्येताभ्यां प्रापसर्गाभ्यां कर्मण्युपपदे कः स्यात् ॥ सर्वप्रदः ॥
पथिप्रज्ञः ॥ प्रे किं । गोसंदायः ॥

समि ल्यः ॥ ७ ॥

ध्याञ् । इत्येतस्मात् संपूर्वात् कर्मण्युपपदे कः स्यात् ॥ गां संचष्टे । गो-
संल्यः ॥ पशुसंल्यः ॥

गाप्रोटक् ॥ ८ ॥

गे । पा । इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यां कर्मण्युपपदे टक्प्रत्ययः स्यात् ॥ सामगः ॥
सुरां पिवति । नृगापः ॥ ग्रीधुपः ॥ टकारो डीवर्थः । नामगी । सुरापी ॥

हस्तेरनुद्यमने ऽच् ॥ ९ ॥

हृञ् । इत्येतस्माद्गरहर्णादन्यत्रार्थे वर्तमानात् कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययः स्यात् ॥
अंग्रहरः । कवचहरः ॥ अनुद्यमने किं । भारहारः ॥

वयसि च ॥ १० ॥

हृञ् । इत्येतस्मात् कर्मण्युपपदे ऽच्प्रत्ययः स्यात् । वयसि गम्यमाने ॥ यत्रो-
द्यमनं वयो गमयति तत्रायं विधिः । कवचहरः कुमारः ॥

आडि ताच्छील्ये ॥ ११ ॥

हृञ् । इत्येतस्माद्भृपूर्वात् कर्मण्युपपदे ऽच् स्यात् । ताच्छील्यं नियततत्त्वभा-
वता । तस्यां गम्यमानायां ॥ पुष्पाहरः । फलाहरः ॥ ताच्छील्ये किं ।
भाराहारः कार्यवश्यात् ॥

अर्हः ॥ १२ ॥

अर्ह । इत्येतस्मात् कर्णयुपपदे ऽच् स्यात् ॥ पूत्रार्हा ब्राह्मणी । गन्धार्हा ॥

स्तम्बकर्णयो रमिजयोः ॥ १३ ॥

रम । जप । इत्येताभ्यां क्रमेण स्तम्बकर्णयोः सुब्रन्तयोरुपपदयोरच् स्यात् ॥
स्तम्बेरमो हस्ती ॥ कर्णेजपः सूचकः ॥

शमि धातोः संज्ञायां ॥ १४ ॥

शं । इत्येतस्मिन्नुपपदे धातोरच् स्यात् । संज्ञायां गम्यमानायां ॥ शंकरः ।
शंभवः । शंवदः ॥

अधिकरणे शेतेः ॥ १५ ॥

शीङ् । इत्येतस्मादधिकरणे सुब्रन्त उपपदे ऽच् स्यात् ॥ शे शेते । खशायः ॥

चरेष्टः ॥ १६ ॥

चर । इत्येतस्मादधिकरणे सुब्रन्त उपपदे टप्रत्ययः स्यात् ॥ कुरुषु चरतीति ।
कुरुचरः ॥ टकारो डीवर्धः । कुरुचरी ॥

भिन्नासेनादायेषु च ॥ १७ ॥

भिन्ना । सेना । आदाय । इत्येतेषु सुब्रन्तेषूपपदेषु चरेष्टः स्यात् ॥ भिन्ना-
चरः । सेनाचरः । आदायचरः ॥

पुरोग्रतोऽग्रेषु सर्तः ॥ १८ ॥

सृ । इत्येतस्माद्व्युत्पत्तौ पुरम् । अग्रतस् । अग्रे । इत्येतेषूपपदेषु टः स्यात् ॥
पुरः सरतीति । पुरःसरः ॥ अग्रतःसरः । अग्रेसरः ॥

पूर्वं कर्तरि ॥ १९ ॥

पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सृधातोऽटः स्यात् ॥ पूर्वः सरतीति । पूर्वसरः ॥
कर्तरि किं । पूर्वं देवं सरतीति । पूर्वसारः ॥

कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ॥ २० ॥

उकृञ् । इत्येतरमात् कर्णयुपपदे ढः स्यात् । हेतौ ताच्छील्य आनुलोम्ये च गम्ये ॥ हेतौ । शोककारी कन्या । वशस्कारी त्रिया ॥ ताच्छील्ये । आढ-
करः । अर्थकरः ॥ आनुलोम्ये । वचनकरः ॥ एतपु किं । कुम्भकारः ॥

दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिवहुनान्दीकिं-
लिपिलिविवलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गावाह्वह-
र्यत्तद्वनुररुःपु ॥ २१ ॥

अहेत्वाश्चर्यनिदं ॥ दिवा । इत्येवमादिपृषपदेपु उकृञ्ढः स्यात् ॥ कर्मणि
सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते ॥ दिवा करोतीति । दिवाकरः ॥ विभाकरः ॥
निशाकरः ॥ प्रभाकरः ॥ भास्करः । सकारस्य निपातनादिसर्जनीयद्विहृमृलीयौ
न भवतः ॥ कारकरः । कर एव कारः स्वार्यिकः प्रज्ञायण् ॥ अन्तकरः ॥
अनन्तकरः ॥ आदिकरः ॥ बहुकरः ॥ नान्दीकरः ॥ किंकरः ॥ लि-
पिकरः ॥ लिपिकरः ॥ वलिकरः ॥ भक्तिकरः ॥ कर्तृकरः ॥ चित्रकरः ॥
क्षेत्रकरः ॥ संख्या । एककरः । द्विकरः ॥ जङ्गाकरः ॥ वाहुकरः ॥ अह-
स्करः ॥ यत्करः ॥ तत्करः ॥ धनुष्करः ॥ अहष्करः ॥

कर्मणि भृतौ ॥ २२ ॥

कर्मशब्द उपपदं करोतिढः स्यात् । वेतने गम्ये ॥ कर्म करोतीति । कर्मकरो
भृतकः ॥ भृतौ किं । कर्मकारः ॥

न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ॥ २३ ॥

शब्द । इत्येवमादिपृषपदेपु उकृञ्ढप्रत्ययां न भवति ॥ शब्दकारः । श्लो-
ककारः । कलहकारः । गाथाकारः । वैरकारः । चाटुकारः । सूत्रकारः ।
मन्त्रकारः । पदकारः ॥

स्तम्बशकृतीरिन् ॥ २४ ॥

स्तम्ब । प्रकृत् । इत्येतयोः कर्मभूतयोर्हपदयोर्दुक्कृञ् इन्द्रप्रत्ययः स्यात् ॥ स्त-
म्बकरिर्वोहिः । प्रकृत्करिर्वलाः ॥

दरुतेदतिनाथयोः पशौ ॥ २५ ॥

हृञ् । इत्येतस्माद्दृतिनाययोः कर्मणोरुपपदयोरिन् स्यात् । पशौ कर्तारि ॥
दृतिहरिः । नायहरिः पशुः ॥ पशौ किं । दृतिहारः । नायहारः ॥

फलेग्रहिरात्मंभरिश्च ॥ २६ ॥

फलेग्रहिः । आत्मंभरिः । इत्येतौ निपात्यंते ॥ ग्रह् । फलानि गृह्णातीति ।
फलेग्रहिवृत्तः । उपपदस्य एकारान्तत्वमिन्द्रप्रत्ययश्च ॥ उभृञ् । आत्मंभरिः ।
आत्मनो नुमागम इन्द्रप्रत्ययश्च ॥ अनुक्तासमुच्चयार्थश्चकारः । तेन उदरंभरिः ॥

हन्द्सि वनसनरक्षिमथां ॥ २७ ॥

वन पन संभक्तौ । पणु दाने । रक्ष् । मन्य । इत्येतभ्यः कर्मण्युपपद इन्
स्याद्वेदे ॥ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिं त्वा ॥ तस्मादंतद्वोसनिं ॥ चतुरक्षौ
पथिरक्षौ श्रानौ ॥ हविर्मथीनां ॥

एजः खश् ॥ २८ ॥

एज् । इत्येतस्माडातोर्प्यन्तात् कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययः स्यात् ॥ जनमेजयती-
ति । जनमेजयः ॥ खकारो मुमर्यः । शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः ॥

नासिकास्तनयोर्ध्मधेठोः ॥ २९ ॥

ध्मा । धेट् । इत्येताभ्यां नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोः खश् स्यात् ॥
नासिकंधमः ॥ नासिकंधयः ॥ स्तनंधयः ॥ धेट्टित्वान्डीप् । स्तनंधयो ॥

नाडीमुध्योश्च ॥ ३० ॥

ध्मा । धेट् । इत्येताभ्यां नाडीमुध्योः कर्मणोरुपपदयोः खश् भवति ॥ ना-
डिंधमः । मुट्ठिंधमः ॥ नाडिंधयः । मुट्ठिंधयः ॥

उदि कूले रुजिवहोः ॥ ३१ ॥

रुजो । वह् । इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदं खश् भवति ॥ कूल-
गुरुजः ॥ कूलगुरुहः ॥

वहस्रे लिहः ॥ ३२ ॥

लिह् । इत्येतस्माडातोर्वहस्रयोः कर्मणोरुपपदयोः खश् भवति ॥ वहंलिहो
गोः । अहंलिहो वायुः ॥

परिमाणे पचः ॥ ३३ ॥

उपचप् । इत्येतस्मात् परिमाणवाचिनि कर्मण्युपपदे खञ् भवति ॥ प्रस्यंपचा
स्याली । खारिंपचः कटाहः ॥

मितनखे च ॥ ३४ ॥

उपचप् । इत्येतस्मान्मितनखयोः कर्मणोरुपपदयोः खञ् भवति ॥ मितंपचा
ब्राह्मणी । नखंपचा वव्रागूः ॥

विधरुषोस्तुदः ॥ ३५ ॥

तुद । इत्येतस्माद्धातोर्विधरुषोः कर्मणोरुपपदयोः खञ् भवति ॥ विधुंतुदः ॥
अहंतुदः ॥

असूर्यललाटयोर्दशितयोः ॥ ३६ ॥

दृशिर् । तप । इत्येतान्यां । असूर्य । ललाट । इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयो-
र्वयासंख्यं खञ् भवति ॥ असूर्येष्वया राजदाराः ॥ ललाटंतपः सूर्यः ॥

उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च ॥ ३७ ॥

उग्रंपश्य । इरंमद । पाणिंधम । इत्येते खञ्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ दृशिर् ।
उग्रंपश्यः ॥ मदी । इरंमदो मेघदयोतिः ॥ ध्मा । पाणिंधमो ऽध्मा ॥

प्रियवशे वदः खच् ॥ ३८ ॥

वद । इत्येतस्मात् प्रियवशयोः कर्मणोरुपपदयोः खच्प्रत्ययः स्यात् ॥ प्रियं-
वदः । वशंवदः ॥ खकारो मुनर्यः । चकारः खचि कृत् इति विशेषणार्थः ॥

द्विपत्पर्योस्तापिः ॥ ३९ ॥

तप । इत्येतस्मान्पयन्ताद्द्विपत्पर्योः कर्मणोरुपपदयोः खच् स्यात् ॥ द्विपंतपः ।
परंतपः ॥

वाचि यमो व्रते ॥ ४० ॥

यम । इत्येतस्माद्वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे खच् स्यात् । व्रते गम्यमाने ॥ वा-
च्यंगो गौनव्रती ॥ व्रते किं । वाग्वानः ॥

पूःसर्वयोर्दारिसहोः ॥ ४१ ॥

दारि । पृह । इत्येताभ्यां यथासंख्यं पुरः सर्वयोः कर्मणोरुपपदयोः खच् स्यात् ॥
पुरंदरः ॥ सर्वसहः ॥

सर्वकूलाभ्रकरीषिषु कषः ॥ ४२ ॥

कष । इत्येतस्माद्धातोः सर्व । कूल । अश्र । करीष । इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु
खच् स्यात् ॥ सर्वकषः खलः । कूलंकषा नदी । अश्रंकषो वायुः । करी-
षंकषा वात्या ॥

मेघतिभयेषु कृजः ॥ ४३ ॥

उकृज् । इत्येतस्मात् । मेघ । ऋति । भय । इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु खच् स्यात् ॥
मेघंकरः । ऋतिंकरः । भयंकरः । भयशब्देन तदन्तविधिः । अभयंकरः ॥

क्षेमप्रियमद्रे ऽण् च ॥ ४४ ॥

क्षेम । प्रिय । मदू । इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु उकृज् । इत्येतस्मादण् स्यात् ।
चकारात् खच् ॥ क्षेमकारः । क्षेमंकरः ॥ प्रियकारः । प्रियंकरः ॥ मदूकारः ।
मदूंकरः ॥ वेति वक्तव्ये पुनरणग्रहणं हेत्वादिषु टं बाधितुं ॥

आशिते भुवः करणभावयोः ॥ ४५ ॥

भू । इत्येतस्मादाशितशब्दे सुब्रन्त उपपदे खच् स्यात् । करणो भावे चार्थे ॥
आशितो भवत्यनेन । आशितंभव ओदनः ॥ भावे । आशितस्य भवनं ।
आशितंभव ॥

संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ४६ ॥

उभृज् । तृ । वृ । जि । धारि । पृह । तप । दम । इत्येतेभ्यो धातुभ्यो
यथासंभवं कर्मणि सुपि वोपपदे खच् स्यात् संज्ञायां ॥ विप्रवं त्रिभर्ति ।
विप्रवंभरा पृथ्वी ॥ रथेन तरति । रथंतरं साम ॥ पतिंवरा कन्या ॥
शत्रुंजयो हस्ती ॥ युगंधरः पर्वतः ॥ शत्रुंसहः ॥ शत्रुंतपः ॥ अरिंदमः ॥
संज्ञायां किं । कुटुम्बभारः ॥

गमश्च ॥ ४७ ॥

गम्लृ । इत्येतस्माद्धातोः सुष्युपपदे खच् स्यात् संज्ञायां ॥ सुतंगमः । रमि-
तंगमः ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

अन्तात्यन्ताध्वरूपारसर्वानन्तेषु उः ॥ ४८ ॥

अन्त । अत्यन्त । अध्वन् । दूर । पार । सर्व । अनन्त । इत्येतेषु कर्म-
सूषपदेषु गम्लु । इत्येतस्माडातोऽप्रत्ययः स्यात् ॥ अन्तं गच्छति । अन्तगः ॥
अत्यन्तगः । अध्वगः । दूरगः । पारगः । सर्वगः । अनन्तगः ॥ उच्चिन्ता-
गर्थादन्तत्वं अपि टेलोपः ॥

आशिपि हनः ॥ ४९ ॥

हन । इत्येतस्मात् कर्मण्युपपदे उः स्यादाशीर्वादे गम्ये ॥ शत्रुं बध्नात् ।
शत्रुहः ॥ आशिपि किं । शत्रुघः ॥

अपे क्लेशतमसोः ॥ ५० ॥

हन । इत्येतस्मादपपूर्वात् क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोऽः स्यात् ॥ क्लेशापहः
पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ॥

कुमारशीर्षयोर्णिनिः ॥ ५१ ॥

हन । इत्येतस्मात् कुमारशीर्षयोः कर्मणोरुपपदयोर्णिनिप्रत्ययः स्यात् ॥ कुमा-
रवातो । शीर्षवातो ॥ शिरसः शीर्षादेशो निपातनात् ॥

लक्षणे ज्ञायापत्योऽष्टक् ॥ ५२ ॥

हन । इत्येतस्माज्ज्ञायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्तरि षष्ठीप्रत्ययः स्यात् ॥
ज्ञायाघ्नो ब्राह्मणः । पतिघ्नो वृषलो ॥

अमनुष्यकर्तृके च ॥ ५३ ॥

हन । इत्येतस्मादमनुष्यकर्तृके ऽर्थे वर्तमानात् कर्मण्युपपदे षष्ठी स्यात् ॥ ज्ञा-
याघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिलेखा । वातघ्नं तैलं । श्लेष्मघ्नं मधु ।
पित्तघ्नं घृतं । शत्रुघ्नो शकुनी ॥

शक्तौ हस्तिकवाटयोः ॥ ५४ ॥

हन । इत्येतस्माडातोर्हस्तिकवाटयोः कर्मणोरुपपदयोः शक्तौ गम्यमानायां षष्ठी
स्यात् ॥ हस्तिघ्नो मनुष्यः । कवाटघ्नश्चौरः ॥ शक्तौ किं । विषेण हस्तिनं
हन्तीति । हस्तिघातः ॥

पाणिघताडधौ शिल्पिनि ॥ ५५ ॥

पाणिघ । ताडध । इत्येतौ निपात्येतां शिल्पिनि कर्तरि ॥ हन । पाणिघः । ताडधः ॥ टक् ढिलोपो घत्वं च निपातनात् ॥

आद्यसुभगस्थूलपलितनग्रान्धप्रियेषु च्येयेष्वच्यौ कृजः करणे व्युन् ॥ ५६ ॥

उकृज् । इत्येतस्मादाह्यादिषु च्येयेष्वच्यन्तेषु कर्मरूपपदेषु करणे अ्ये व्युन्प्रत्ययः स्यात् ॥ आह्वंकरणं । सुभगंकरणं । स्थूलंकरणं । पलितंकरणं । नग्नंकरणं । अन्धंकरणं । प्रियंकरणं ॥ च्येयेषु किं । आह्वं कुर्वन्ति तैलेन ॥ अच्यौ किं । आह्वीकरात्वनन ॥

कर्तरि भुवः विष्णुच्युक्त्रौ ॥ ५७ ॥

भू । इत्येतस्मादाह्यादिषु च्येयेष्वच्यन्तेषु सुबन्तपूपपदेषु कर्तरि विष्णुच् । युक्त्रौ । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ आह्वंभविष्णुः । आह्वंभावुकः । सुभगंभविष्णुः । सुभगंभावुकः । स्थूलंभविष्णुः । स्थूलंभावुकः । पलितंभविष्णुः । पलितंभावुकः । नग्नंभविष्णुः । नग्नंभावुकः । अन्धंभविष्णुः । अन्धंभावुकः । प्रियंभविष्णुः । प्रियंभावुकः ॥ च्येयेष्वित्येव । आह्वो भविता ॥ अच्यवित्येव । आह्वीभविता ॥

स्पृशो अनुदके किन् ॥ ५८ ॥

स्पृश । इत्येतस्मादाह्यादिषु सुबन्त उपपदं किन्प्रत्ययः स्यात् ॥ घृतं स्पृशतीति । घृतस्पृक् । गन्त्रेण स्पृशतीति । गन्त्रस्पृक् ॥ अनुदकं किं । उदकस्पर्शः ॥ किन्प्रत्ययस्य कुरिति विणोषणार्थो नकारो न कार्यः । तदनुबन्धकपरिभाषयैव किपो अग्रहणसिद्धः ॥

ऋत्विग्धृक्स्रग्दिगुल्लिगञ्जुयुजिकृञ्चां च ॥ ५९ ॥

ऋत्विक् । धृक् । सक् । दिक् । उष्णिक् । इत्येते किन्नन्ता निपात्यन्ते । अञ्जु । युजिर् । कृञ् । इत्येतेभ्यः किन् भवति ॥ यज्ञ । ऋतो यज्ञतीति । ऋत्विक् ॥ धृष । धृष्णीतीति । धृक् । धृषद्वित्वमन्तोदात्तत्वं च ॥ गुञ् । सृज्यत इति । सक् । कर्मणि किन्नागमश्च ॥ दिश । दिश्यते असौ ।

द्विक् । द्विः कर्मणि क्विन् ॥ सिह् । उष्णिक् । उत्पूर्वात् सिंहः क्वि-
नुपसर्गान्तलोपः पठ्वं च ॥ निपातनैः सह पाठादक्षतेः सुच्रन्तमात्र उपपदे
क्विन् । प्राङ् । प्रत्यङ् । उदङ् ॥ युजिङ् । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः ॥ कुञ्ज ।
कुङ् । कुञ्जौ । कुञ्जः । निपातनैः सह पाठादत्र नलोपो न ॥

त्यदादिषु दृशो ऽनालोचने कञ् च ॥ ६० ॥

दृशिङ् । इत्येतस्मादञान् ऽर्थे वर्तमानात् त्यदादिषूपपदेषु कञ्प्रत्ययः स्यात् ।
चकारात् क्विन् ॥ तादृशः । तादृशौ । तादृशाः । यादृशः । यादृशौ । यादृशाः ॥
क्विन् । तादृक् । तादृशौ । तादृशः ॥ ऽनालोचने किं । तत् पश्यतीति ।
तद्दर्शः ॥ तादृशादयो ब्रूया इति न दर्शनक्रियापेक्षास्ति ॥

सत्सृद्विपद्दुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गे

ऽपि द्विप् ॥ ६१ ॥

सद् । सू । द्विप् । दुह् । दुह् । युज् । विद् । भिद् । छिद् । जि ।
नी । राज् । इत्येतेभ्यो धातुभ्य उपसर्गे ऽनुपसर्गे च सुच्रन्त उपपदे क्विप्प्र-
त्ययः स्यात् ॥ पदूलृ । संसत् । शुचिपत् ॥ पृ । अदादिर्गृह्यते । न तुदा-
दिः । द्विप्साहर्चयात् । प्रसूः । प्रतसूः ॥ द्विप् । प्रद्विद् । मित्रद्विद् ॥
दुह् । प्रधुक् । मित्रधुक् ॥ दुह् । प्रधुक् । गोधुक् ॥ युज् । युजिद् ।
प्रयुक् । अश्वयुक् ॥ चिद् । अदादिर्दिवादी रुधादिश्च गृह्यते । न तु विदूलृ
लाभ इति । अकारस्य विवक्षितत्वात् । प्रचित् । ब्रह्मचित् ॥ भिदिद् ।
प्रभित् । काष्ठभित् ॥ छिदिद् । प्रच्छिद् । रङ्गुच्छिद् ॥ जि । प्रजित् ।
प्रजुजित् ॥ णीज् । प्रणीः । सेनानीः ॥ राज् । विराट् । स्वरट् ॥

भजो णिवः ॥ ६२ ॥

भज् । इत्येतस्मादातोऽनुपसर्गे ऽनुपसर्गे च सुच्रन्त उपपदे णिवप्रत्ययः स्यात् ॥
प्रभाक् । अर्थभाक् ॥

हृन्दसि सट् ॥ ६३ ॥

पह् । इत्येतस्मादातोऽनुपसर्गे ऽनुपसर्गे च सुच्रन्त उपपदे णिवप्रत्ययो भवति
वेदं ॥ जलापाट् । तुरापाट् ॥ अन्येषामपीति पूर्वपदे दीर्घः । सट् । साड
इति पठ्वं ॥ हृन्दसि किं । जलासाहः ॥

वहश्च ॥ ६४ ॥

वह । इत्येतस्माडातोः सुबन्त उपपदे इन्दसि पिवः स्यात् ॥ प्रञ्जवाद् ।
दित्यवाद् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

कव्यपुरीषपुरीष्येषु अयुट् ॥ ६५ ॥

वह । इत्येतस्माडातोः कव्य । पुरीष । पुरीष्य । इत्येतेषूपपदेषु वेदे
अयुट्प्रत्ययः स्यात् ॥ कव्यवाहनः पितृणां । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥

हव्ये अनन्तःपादं ॥ ६६ ॥

वह । इत्येतस्माच्छन्दसि हव्यशब्द उपपदे अयुट् स्यात् । अनन्तःपादं चेद्व-
चिर्वर्तते ॥ अग्निश्च हव्यवाहनः ॥ अनन्तःपादं किं । हव्यबालग्निरुत्तरः
पिता नः । पादमध्ये एवम् ॥

जनसनखनक्रमगमो विट् ॥ ६७ ॥

जन । सन । खन । क्रम । गम । इत्येतेभ्यः सुबन्त उपपदे इन्दसि विट्-
प्रत्ययः स्यात् ॥ जन । जनी । अज्जाः । गोजाः ॥ पन । गोपा इन्द्रो
नृपा असि ॥ खन । विसखाः । कृपखाः ॥ क्रमु । दधिक्राः ॥ गम्लु ।
अगाः ॥ विट्पुनोरित्यात्वं । अत्र ढकारो विशेषणार्थः ॥

अदो अनन्ते ॥ ६८ ॥

अद । इत्येतस्माडातोर्नन्तिने सुबन्त उपपदे विट् स्यात् ॥ आममन्ति ।
आमात् ॥ मृगात् । प्रस्वात् ॥ अनन्ते किं । अन्नादः ॥

क्रव्ये च ॥ ६९ ॥

अद । इत्येतस्मात् क्रव्यशब्द उपपदे विट् स्यात् ॥ क्रव्यात् ॥ पूर्वसूत्रेणैव
सिद्धे वचनमणो वाधार्थं ॥ कयं क्रव्याद् इति । पक्वमांसशब्द उपपदे ण् ।
पृषोदरादित्वादुपपदस्य क्रव्याद्देशः ॥

दुहः कव्यश्च ॥ ७० ॥

दुह । इत्येतस्माडातोः सुबन्त उपपदे कप्प्रत्ययः स्यात् । वकारश्चान्ताद्देशः ॥
कामदुधा धेनुः । धर्मदुधा ॥

मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो णिवन् ॥ ७१ ॥

श्वेतवह । उक्थशस् । पुरोडाश । इत्येतेभ्यो णिवन्प्रत्ययो भवति मन्त्रविषये ॥
वह । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः ॥ शंसु । उक्थशासौ । उक्थशासः । निपा-
तनान्नलोपः ॥ दाशृ । पुरोडाशौ । पुरोडाशः । निपातनाद्दुद्कारस्य उकारः ॥

अवे यज्ञः ॥ ७२ ॥

यज्ञ । इत्येतस्मादातोरुपशब्द उपपदे णिवन् स्यान्मन्त्र ॥ अवेयाज्ञौ । अवे-
याज्ञः ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विजुपे इन्दसि ॥ ७३ ॥

यज्ञ । इत्येतस्मादातोरुपशब्द उपपदे इन्दस्येव विजुप्रत्ययो भवति ॥ उपयद् ॥
विजुकरणं सामान्यग्रहणाविद्यातार्थं । वेरपृक्तस्येति ॥ इन्दोग्रहणं ब्राह्मणार्थं ॥

आतो मनिन्कानिबूनिपश्च ॥ ७४ ॥

आकारान्तादातोः मुब्रन्त उपगर्गे अनुपगर्गे चापपदे मनिन् । क्वनिप् ।
वनिप् । इत्येते प्रत्ययाश्चिन्दाणि भवन्ति । चकाराद्विच् ॥ मुदाणा । अणु-
त्याना ॥ क्वनिप् । मुभीवा । मुषीवा ॥ वनिप् । मुदावा । वृत्तपावा ॥
विच् । कीलालपाः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ ७५ ॥

इन्दगीति निवृत्तं ॥ आकारान्तभिन्नेभ्यो ऽपि धातुभ्यो मनिन् । क्वनिप् ।
वनिप् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ शृ । मुशर्मा । मनिन् ॥ दृण् । प्रात-
रित्वा । क्वनिप् ॥ जन । वित्तावा । वनिप् ॥ रेट् । रोट् । सुगण् ।
विच् ॥ दृशिग्रहणान्तिरुपपदादपि भवति । धीवा । पीवा ॥

क्विप् च ॥ ७६ ॥

धातोः क्विप् स्यात् ॥ संसु । उवासत् । ध्वंनु । पर्णश्चत् ॥

स्यः क च ॥ ७७ ॥

दा । इत्येतस्मादातोः कप्रत्ययः स्यात् । चकारात् क्विप् ॥ शंस्यः ॥ शंस्याः ।
इच्छन्वकारादावितिच्चाभावः ॥ मुपि स्य इति कप्रत्यये क्विप् चेति क्विपि
च निद्वे शनि धातोरित्येचां व्याधनार्थं नृत्तं ॥

सुष्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ७८ ॥

अजात्वर्थे सुब्रन्त उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययः स्यात् । ताच्छील्ये गन्त्ये ॥ उष्ण-
भोत्री । शीतभोत्री । सुषीति वर्तमाने पुनः सुब्रह्मणामनुपसर्गनिवृत्त्यर्थे । अनु-
यायी । अनुद्रीवी । विनायी ॥ अजातौ किं । ब्राह्मणानामन्तर्गिता ॥ ता-
च्छील्ये किं । उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् ॥

कर्तर्युपमाने ॥ ७९ ॥

कर्तृवाचिन्वुपमान उपपदे धातोर्णिनिः स्यात् ॥ उद्गृ इव क्रोशति । उद्गृक्रो-
शो । धाङ्गुरावो ॥ उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थकर्तृरुपमानं ॥ अताच्छील्यार्थं
जात्वर्थं च सूत्रं ॥ कर्तरि किं । अपूपानिव भक्षयति मापान् ॥ उपमाने
किं । उद्गृः क्रोशति ॥

व्रते ॥ ८० ॥

सुब्रन्त उपपदे धातोर्णिनिः स्यात् । व्रते गम्यमाने ॥ शास्त्रविहितो नियमो
व्रतं ॥ स्वपिउलगायी । अग्राद्धभोत्री ॥ अताच्छील्यार्थं जात्वर्थं च सूत्रं ॥

बहुलमाभीक्ष्ण्ये ॥ ८१ ॥

पौनःपुन्ये द्योत्ये सुब्रन्त उपपदे धातोर्बहुलं णिनिः स्यात् ॥ क्षीरपायिणा
उशीनराः ॥ बहुलग्रहणादिह न भवति । कुल्माषादः ॥

मनः ॥ ८२ ॥

मन । इत्येतस्माद्धातोः सुब्रन्त उपपदे णिनिः स्यात् ॥ दर्शनीयमानी ॥

आत्ममाने खश् च ॥ ८३ ॥

मन । इत्येतस्मादात्मकर्मकमनने वर्तमानात् सुब्रन्त उपपदे खप्रत्ययः स्यात् ।
चकारान्णिनिः ॥ पण्डितमात्मानं मन्यते । पण्डितमन्यः । पण्डितमानी ॥
आत्ममाने किं । दर्शनीयमानी चैत्रो नैत्रस्य ॥

भूते ॥ ८४ ॥

अधिकारो ऽयं वर्तमाने लडिति यावत् ॥ इत उर्ध्वं वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भूत-
कालिके धात्वर्थे विज्ञेयाः ॥ वक्ष्यति कर्षो यज्ञः । अग्निदोमेनेष्टवान् ।
अग्निदोमयात्री ॥ भूते किं । अग्निदोमेन यज्ञतं ॥

करणे यजः ॥ ८५ ॥

यज । इत्येतस्मादातोर्भूते ऽर्धे वर्तमानात् करण उपपदं णिनिः स्यात् ॥ अग्नि-
ष्टोमयाज्ञी ॥ अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं ॥

कर्मणि हनः ॥ ८६ ॥

हन । इत्येतस्माद्भूतार्थात् कर्मण्युपपदे णिनिः स्यात् ॥ पितृव्यघाती ॥

ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ ८७ ॥

हन । इत्येतस्माद्भूतार्थात् । ब्रह्म । भ्रूण । वृत्र । इत्येतेषूपपदेषु क्विप्प्रत्ययः
स्यात् ॥ ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा ॥

वहुलं हन्दसि ॥ ८८ ॥

हन । इत्येतस्मादुपपदान्तरे ऽपिच्छन्दसि क्विप् स्यात् ॥ यो मातृहा । पि-
तृहा ॥ न च भवति । अमित्रघातः ॥

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ् ॥ ८९ ॥

उकृञ् । इत्येतस्मात् सुशब्दे । कर्म । पाप । मन्त्र । पुण्य । इत्येतेषु च
कर्मसूपपदेषु क्विप् स्यात् ॥ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् ।
पुण्यकृत् ॥

सोमे सुञ् ॥ ९० ॥

पुञ् । इत्येतस्मात् सोमशब्दं कर्मण्युपपदे क्विप् स्यात् ॥ सोमसुत् । सो-
मसुतो ॥

अग्नौ चेः ॥ ९१ ॥

चिञ् । इत्येतस्मादातोर्ग्नौ कर्मण्युपपदे क्विप् स्यात् ॥ अग्निचित् । अग्नि-
चितौ । अग्निचितः ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायां ॥ ९२ ॥

चिञ् । इत्येतस्मात् कर्मण्युपपदं कर्मण्येव कारके क्विप् स्यात् । अग्न्याधा-
रस्यत्वविशेषस्याख्यायां ॥ श्येन इव चितः । श्येनचित् ॥

कर्मणीनिर्विक्रियः ॥ ९३ ॥

कर्मण्युपपदे विपूर्वात् क्रीणातेरिनिप्रत्ययः स्यात् ॥ उक्रौञ् । वृतविक्रयो । तैलविक्रयो ॥

दृशेः क्वनिप् ॥ १४ ॥

दृशिरू । इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे क्वनिप्प्रत्ययः स्यात् ॥ मेरुदृष्ट्वा । पारुदृष्ट्वा ॥

राजनि युधिकृजः ॥ १५ ॥

युध । उक्रृञ् । इत्येताभ्यां कर्मवाचिनि राजनशब्द उपपदे क्वनिप् स्यात् ॥ राजानं बोधितवान् । राजयुध्वा । युधिरन्तर्भावितण्वर्थः ॥ राजकृत्वा ॥

सह्ये च ॥ १६ ॥

कर्मणीति निवृत्तं ॥ युध । उक्रृञ् । इत्येताभ्यां सह्यशब्द उपपदे क्वनिप् स्यात् ॥ सहयुध्वा ॥ सहकृत्वा ॥

सप्तम्यां जनैः ॥ १७ ॥

जन । जनी । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्त उपपदे उप्रत्ययः स्यात् ॥ सरसिजं । मन्दुरजः ॥

पञ्चम्यामजातौ ॥ १८ ॥

अजात्यर्थे पञ्चम्यन्त उपपदे जनधातोर्ऽः स्यात् ॥ बुद्धेर्जातः । बुद्धिजः । संस्काराज्जातः । संस्कारजः । खेदजः । सुखजः ॥ अजातौ किं । अश्व-
ज्जातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायां ॥ १९ ॥

उपसर्गे चोपपदे जनधातोर्ऽः स्यात् । संज्ञाविषये ॥ प्रज्ञाः ॥

अनौ कर्मणि ॥ १०० ॥

अनुपूर्वाज्जनधातोः कर्मण्युपपदे उः स्यात् ॥ पुमांसमनुद्ध्य जाता । पुमनुज्ञा ॥ स्थनुज्ञः ॥

अन्येष्वपि दृश्यते ॥ १०१ ॥

उक्तादन्येष्वप्युपपदेषु जनधातोर्ऽः स्यात् ॥ असप्तम्यामपि । अजः । द्विजः ॥

पञ्चम्यां ज्ञातावपि । ब्राह्मणज्ञः ॥ उपसर्गे ऽसंज्ञायामपि । अधिज्ञाः ॥ अना-
वकर्णयपि । अनुज्ञः ॥

निष्ठा ॥ १०२ ॥

भूतार्थाद्धातोर्निष्ठासंज्ञौ क्त । क्तवतु । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ कृतः ।
भुक्तः । कृतवान् । भुक्तवान् ॥

सुयज्ञोर्द्विनिप् ॥ १०३ ॥

षुञ् । यज्ञ । इत्येताभ्यां द्विनिप्रत्ययः स्यात् ॥ सुत्वा । सुत्वानौ । सुत्वानः ॥
यज्ञवा । यज्ञवानौ । यज्ञवानः ॥

जीर्यतेरन्तृन् ॥ १०४ ॥

जीर्यतेर्धातोर्न्तृन्प्रत्ययः स्यात् ॥ जृप् । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ॥ वास-
त्रेपेण निष्ठापि । जीर्णः । जीर्णवान् ॥

इन्दसि लिट् ॥ १०५ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोश्चइन्दसि लिट् स्यात् ॥ अहं सूर्यमुभयतो ददर्श । अहं चावा-
पृथिवी आततान ॥

लिटः कानङ्वा ॥ १०६ ॥

लिटः कानत्रित्वयमादेशो वा स्यात् । इन्दसि विषये ॥ यो ऽग्निं चि-
क्यानः । वरुणं सुपुत्राणः ॥ लिङिति वर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं परोक्षे लिटो
ऽप्यादेशार्थं ॥

क्वसुश्च ॥ १०७ ॥

लिटः क्वसु । इत्ययमादेशः स्याच्छिन्दसि ॥ क्तित्वान् । पपित्वान् ॥ योगविभाग
उत्तरार्थः ॥

भाषायां सद्वसश्चुवः ॥ १०८ ॥

पदलृ । वस । शु । इत्येतेभ्यः परस्य लिटो लोके ऽपि क्वसुरादेशः स्यात् ॥
सेदित्वान् । सेदित्वांसौ । सेदित्वांसः ॥ वस । अध्वृषित्वान् ॥ शु । प्रुश्रुत्वान् ॥

उपेयिवाननाश्चाननूचानश्च ॥ १०९ ॥

उपेयिवान् । अनाश्वान् । अनूचानः । इत्येते शब्दा वा निपात्यन्ते ॥ इण् ।
उपेयिवान् । लिटः क्लृप्तिवन्मभ्यासदीर्घत्वं वसोरिट् च । उप इत्यविव-
क्षितं । ईयिवान् । समीयिवान् ॥ अग्र । अनाश्वान् । अग्रनातेर्न उपूर्वात्
क्लृप्तिरिटो ऽभावश्च ॥ वच । अनूचानः । लिटः कानच् ॥

लुङ् ॥ ११० ॥

भूतकालिकक्रियावृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् ॥ अकार्षीत् । अपाक्षीत् ॥

अनद्यतने लङ् ॥ १११ ॥

भूतानद्यतनकालिकक्रियावृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥ अकरोत् । अपचत् ॥

अभिज्ञावचने लृट् ॥ ११२ ॥

स्मृतिवचन उपपदे भूतानद्यतनकालिकक्रियावृत्तेर्धातोर्लृट् स्यात् ॥ अभिज्ञानासि
देवदत्त काष्मीरेषु वत्स्यामः ॥ वचनग्रहणं पर्यायपरिग्रहार्थं । स्मरसि कृष्ण
काष्मीरेषु वत्स्यामः ॥

न यदि ॥ ११३ ॥

यद्वा । इत्येतस्य शब्दस्य प्रयोगे पूर्वसूत्रविहितो लृङ् न स्यात् ॥ अभिज्ञानासि
देवदत्त यत् काष्मीरेष्ववसाम । अत्र लङ् इवेव ॥

विभाषा साकाङ्क्षे ॥ ११४ ॥

अभिज्ञावचन उपपदे यच्छब्दयोगे केवले च वा लृट् स्यात् । लक्ष्यलक्षण-
भावेन साकाङ्क्षेऽज्ञात्वर्थः ॥ अभिज्ञानासि देवदत्त काष्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं
भोक्ष्यामहे । स्मरसि देवदत्त यत् काष्मीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे ॥
वासो लक्षणं भोजनं लक्ष्यं ॥ पक्षे लङ् । अवसाम । अभुङ्महि ॥

परोक्षे लिट् ॥ ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ॥ चकार । पपाच ॥

दृशद्यतोर्लङ् च ॥ ११६ ॥

ह । शश्वत् । इत्येतयोर्हपदयोर्भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् । चका-
राल्लिट् ॥ इति हाकरोत् । इति ह चकार ॥ शश्वदकरोत् । शश्वच्चकार ॥

प्रश्ने चासन्नकाले ॥ ११७ ॥

आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लङ्लिटौ भवतः ॥ अगच्छत् किं । जगाम किं ॥ आसन्नकाले किं । कंसं जगाम किं । अत्र लिङ् । न तु लङ् ॥

लट् स्मे ॥ ११८ ॥

स्म । इत्येतस्मिन्नुपपदे भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् ॥ यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

अपरोक्षे च ॥ ११९ ॥

न्य उपपदे भूतानद्यतने अपरोक्षे ऽर्थे वर्तमानादातोर्लट् स्यात् ॥ एवं स्म पिता ब्रवीति ॥

ननौ पृष्ठप्रतिवचने ॥ १२० ॥

अनद्यतनपरोक्ष इति निवृत्तं ॥ ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वकप्रतिवचने गम्ये भूते धातोर्लट् स्यात् ॥ अकार्षीः किं । ननु करोमि भोः ॥ पृष्ठप्रतिवचने किं । नन्वकार्षीन्माणावकः ॥

नन्वोर्विभाषा ॥ १२१ ॥

न । नु । इत्येतयोर्हपदयोः पृष्ठप्रतिवचने गम्ये भूतार्थवृत्तेर्धातोर्वा लट् स्यात् । पक्षे लुङ् ॥ कष्टमकार्षीः किं । न करोमि । नाकार्षी ॥ अहं नु करोमि । अहं न्वकार्षी ॥

पुरि लुङ् चास्मे ॥ १२२ ॥

अनद्यतन इति गण्डूकक्षुत्वनुवर्तते ॥ पुराशब्दयोगे स्ववर्जिते भूतानद्यतने वा लुङ् स्यात् । चकाराल्लट् ॥ अवात्सुरिह पुरा द्वात्राः । वगन्तीह पुरा द्वात्राः ॥ पक्षे स्वविषये लङ्लिटौ । अवसन् । उपुः ॥ अस्मे किं । यजति स्म पुरा ॥

वर्तमानि लट् ॥ १२३ ॥

वर्तमानार्थवृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् ॥ भवति । पचति ॥

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे ॥ १२४ ॥

लटः स्याने शतृ । शानच् । इत्येतावादेशौ भवतः । अथयमान्तन सामाना-
धिकरण्ये सति ॥ पचन्तं देवदत्तं पश्य ॥ पचमानं देवदत्तं पश्य ॥ अथयमा-
समानाधिकरणं किं । देवदत्तः पचति ॥ लटिति वर्तमानं पुनर्लङ्ग्रहणात्
प्रथमासमानाधिकरण्ये ऽपि क्वचित् । सन् ब्राह्मणः ॥

संबोधने च ॥ १२५ ॥

संबोधनविषये लटः शतृशानचौ भवतः ॥ हे पचन् ॥ हे पचमान ॥ प्रथ-
मासमानाधिकरणार्थमिदं ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ १२६ ॥

क्रियाचिह्ने क्रियाजनके चार्ये वर्तमानाडातोः परस्य लटः शतृशानचौ भवतः ॥
प्रयाना भुञ्जते यवनाः ॥ हेतो । अर्जयन् वसति ॥ लक्षणहेत्वोः किं ।
पचति तिष्ठति ॥ क्रियायाः किं । यः कम्पते सो ऽश्रवत्यः । यदुपप्लवते
तल्लघु ॥

तौ सत् ॥ १२७ ॥

शतृ । शानच् । इत्येतौ सत्संज्ञको भवतः ॥ ब्राह्मणस्य कुर्वन् ॥ ब्राह्मणस्य
कुर्वाणः ॥

पूज्यज्ञोः शानन् ॥ १२८ ॥

पूज् । यज्ञ । इत्येताभ्यां शानन्प्रत्ययः स्यात् ॥ पवमानः । यज्ञमानः ॥

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ॥ १२९ ॥

ताच्छील्य । वयोवचन । शक्ति । इत्येतेषु गम्यमानेषु धातोश्चानश्प्रत्ययः
स्यात् ॥ ताच्छील्ये । कतीह गणयमानाः ॥ वयोवचने । कतीह कवचं
वहमानाः ॥ शक्तौ । कतीह निघ्नानाः ॥

इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ॥ १३० ॥

इङ् । धारि । इत्येताभ्यां शतृप्रत्ययः स्यात् । अकृच्छ्रिणि कर्तारि ॥ अधीयन्
पारायणं ॥ धारयन्नुपनिषदं ॥ अकृच्छ्रिणीति किं । कृच्छ्रेणाधीते । कृच्छ्रेण
धारयति ॥

द्विषो ऽमित्रे ॥ १३१ ॥

द्विष । इत्येतस्माच्छत्रौ कर्तरि शतृप्रत्ययः स्यात् ॥ द्विषन् । द्विषन्तौ ॥
अमित्रे किं । द्वेष्टि पतिं स्त्री ॥

सुजो यज्ञसंयोगे ॥ १३२ ॥

सुनोतेः शतृप्रत्ययः स्यात् । यज्ञेन संबन्धः ॥ पुञ् । सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे
यज्ञमानाः सत्रिण इत्यर्थः ॥ यज्ञसंयोगे किं । सुनोति सुरां ॥

अर्हः प्रशंसायां ॥ १३३ ॥

अर्ह । इत्येतस्मात् प्रशंसाविषये शतृप्रत्ययः स्यात् ॥ अर्हन्तिह भवान् विद्यां ॥
प्रशंसायां किं । अर्हति शत्रुर्वधं ॥

आ द्येस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ॥ १३४ ॥

भ्रातृभासेति क्विपमभिव्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छील । तद्धर्मन् । तत्साधु-
कारिन् । इत्येतेषु कर्तृषु वेषाः ॥ वक्ष्यति तृन् । वदिता जनापवादान् । यः
स्वभावतः फलनिर्पेक्षस्तत्र प्रवर्तते स तच्छीलः ॥ अन्नमपहर्तारः । विनापि
शीलेन स्वधर्मा ऽयमिति यः प्रवर्तते स तद्धर्मा ॥ कर्ता कटं । धात्वर्थं
साधु यः करोति स तत्साधुकारी ॥

तृन् ॥ १३५ ॥

धातोस्तृन्प्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृषु ॥ तच्छीले । वदिता जनापवा-
दान् ॥ तद्धर्मणि । अन्नमपहर्तार आह्वरका भवन्ति आठे सिद्धे ॥ तत्साधु-
कारिणि । कर्ता कटं ॥ नकारः स्वरार्थः ॥

अलंकृज्जिराकृज्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृ-

धुसदृचर इप्नुच् ॥ १३६ ॥

अलंकृज् । निराकृज् । प्रजन । उत्पच । उत्पत । उन्मद । रुचि ।
अपत्रप । वृतु । वृधु । सह । चर । इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु
कर्तृष्विष्णुचप्रत्ययः स्यात् ॥ उक्कृज् । अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः ॥ जन ।
प्रजनिष्णुः ॥ उपचप् । उत्पचिष्णुः ॥ पतल् । उत्पतिष्णुः ॥ नद । उन्मदिष्णुः ॥

रुच । रोचिष्णुः ॥ त्रपू । अपत्रपिष्णुः ॥ वृतु । वर्तिष्णुः ॥ वृधु ।
वर्धिष्णुः ॥ पृह । सहिष्णुः ॥ चर । चरिष्णुः ॥

णेश्छन्दसि ॥ १३७ ॥

एयन्ताडातोर्वेदे तच्छीलादिषु कर्तृष्विष्णुच् स्यात् ॥ दृषदं धारयिष्णावः ।
वीरुधं पारयिष्णावः ॥

भुवश्च ॥ १३८ ॥

भू । इत्येतस्माडातोर्वेदे तच्छीलादिषु कर्तृष्विष्णुच् स्यात् ॥ भविष्णुः ॥
योगविभाग उत्तरार्यः ॥ चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्यः । भ्राजिष्णुना लोहित-
चन्दनेन ॥

ग्लाजिस्थश्च ग्नुः ॥ १३९ ॥

छन्दसीति निवृत्तं ॥ ग्लै । जि । ञा । इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ग्नु-
प्रत्ययः स्यात् ॥ ग्लास्नुः । जिष्णुः । स्यास्नुः ॥

त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः कुः ॥ १४० ॥

त्रसी । गृधि । धृष । क्षिप । इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कुप्रत्ययः स्यात् ॥
त्रस्नुः ॥ गृधुः ॥ धृष्णुः ॥ क्षिपुः ॥

शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ १४१ ॥

इतिशब्द आद्यर्थः ॥ श्रम । इत्येवमादिभ्यो ऽष्टाभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु
घिनुणप्रत्ययः स्यात् ॥ श्रमी । तमी । दमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । क्लमी ।
प्रमादी ॥ अष्टाभ्यः किं । अस्तिता ॥ धकार उत्तरत्र कुत्वार्थः ॥ उकार
उच्चारणार्थः ॥

संपृचानुरुधाञ्जमाञ्जसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरि-
क्षिपपरिरुपरिवदपरिदहपरिमुहडुषद्विषद्रुहडुहयु-
जाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च
॥ १४२ ॥

संपृचादिभ्यस्तच्चीलादिषु धिनुण् स्यात् ॥ पृची । भ्रादिर्गृह्यते न त्वदादि-
 लुग्विकरणात्वात् । संपर्की ॥ रुधिर । अनुरोधो ॥ यम । आयासो ॥
 वसु । आयासो ॥ सृ । परिसारी ॥ सृज । संसर्गो ॥ देवृ भ्रादिः ।
 परिदेवो ॥ ङ्वर । संङ्वारी ॥ क्षिप । दिवादिस्तुदादिश्च । परिक्षेपो ॥
 रट । परिराटो ॥ वद । परिवादो ॥ दह । परिदाहो ॥ मुह । परि-
 मोहो ॥ दुष । दोषो ॥ द्विष । द्वेषो ॥ हुह । द्वीहो ॥ दुह । दोहो ॥
 युजिरू । युज । योगो ॥ क्रीडृ । आक्रीडो ॥ विचिरू । विवेको ॥ त्यज ।
 त्यागो ॥ रञ्ज । रागो ॥ भज । भागो ॥ चर । अतिचारी । अपचारी ॥
 मुष । आमोषो ॥ हन । अभ्याघातो ॥

वौ कपलसक्त्यसम्भः ॥ १४३ ॥

कप हिंसार्थः । लस । कत्य । सम्भु । इत्येतेभ्यो विप्रश्च उपपदे तच्ची-
 लादिषु धिनुण् स्यात् ॥ विकापी ॥ विलासो । विकत्यो । विसम्भो ॥

अपे च लपः ॥ १४४ ॥

लप । इत्येतस्मादपश्च उपपदे तच्चीलादिषु धिनुण् स्यात् । चकाराद्विप्रश्च
 ऽपि ॥ अपलापी । विलापी ॥

प्रे लपसृद्रुमथवद्वसः ॥ १४५ ॥

लप । सृ । हु । मथे । वद । वस । इत्येतेभ्यः प्रश्च उपपदे तच्ची-
 लादिषु धिनुण् स्यात् ॥ प्रलापी ॥ प्रसारी ॥ प्रद्रावो ॥ प्रमाथो ॥
 प्रवादो ॥ प्रवासो । वस निवासार्थः । न त्वाच्चादनार्थः । लुग्विकर-
 णात्वात् ॥

**निन्दहिंसक्लिशखाद्विनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवा-
 दिव्याभापासूयो वुञ् ॥ १४६ ॥**

निन्दादिभ्यस्तच्चीलादिषु वुञ् स्यात् ॥ णिदि । निन्दकः ॥ हिंसि ।
 हिंसकः ॥ क्लिशृ । क्लेशकः ॥ खादृ । खादकः ॥ एण एयन्तः । विनाशकः ॥
 क्षिप । परिक्षेपकः ॥ रट । परिराटकः ॥ वद एयन्तः । परिवादकः ॥
 भाप । व्याभापकः ॥ असूयतिः कण्डूादिः । असूयकः ॥

देविकुशोश्चोपसर्गे ॥ १४७ ॥

देवि । कुश । इत्येताभ्यामुपसर्ग उपपदे तच्चीलादिषु वुञ् स्यात् ॥ दिव् । दिवादिश्रुरादिश्च । परिदेवकः ॥ कुश । व्याक्रोशकः ॥ उपसर्गे किं । देवयिता । क्रोष्टा ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकायुच् ॥ १४८ ॥

चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यस्तच्चीलादिषु युच्प्रत्ययः स्यात् ॥ चलनः । चोपनः ॥ शब्दार्थात् । शब्दनः । रवणः ॥ अकर्मकात् किं । पठिता विद्यां ॥

अनुदात्तेतश्च ह्लादेः ॥ १४९ ॥

अनुदात्तेतो ह्लादेर्धातोस्तच्चीलादिषु युच् स्यात् ॥ वृत्तु । वर्तनः । वृधु । वर्धनः ॥ अनुदात्तेतः किं । भविता ॥ ह्लादेः किं । रुधिता ॥ आदिग्रहणं किमर्थं । इह यया स्यात् । जुगुप्सनः । गीमांसनः ॥ अकर्मकात् किं । वसिता वस्त्रं ॥

जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृग्धृज्ज्वलशुचलपपतपदः ॥ १५० ॥

जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु युच् स्यात् ॥ जु इति सौत्रो धातुः । जवनः । क्रमु । चङ्क्रमणः । यङ्ङन्तायुच् ॥ द्रम । दन्द्रमणः । यङ्ङन्तायुच् ॥ सृ । सरणः ॥ गृधु । गर्धनः ॥ ज्वल । ज्वलनः ॥ शुच । शोचनः ॥ लप इच्छार्थः । लपणः ॥ पत्लु । पतनः ॥ पद । पदनः ॥

क्रोधमण्डार्थेभ्यश्च ॥ १५१ ॥

क्रोधार्थेभ्यो भूषार्थेभ्यश्च धातुभ्यस्तच्चीलादिषु युच् स्यात् ॥ क्रोधनः । रोषणः ॥ मण्डार्थेभ्यः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः ॥ १५२ ॥

यकारान्तेभ्यो धातुभ्यस्तच्चीलादिषु युञ् स्यात् ॥ कनूयिता । क्षमायिता ॥

सूदीपदीक्षश्च ॥ १५३ ॥

पृद् । दीपी । दीक्ष । इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु युञ् ॥ सूदिता ॥ दीपिता ॥ दीक्षिता ॥ नमिकम्पीति रप्रत्ययेन युचो बाधे सिद्धे दीपग्रहणं ज्ञापयति ।

ताच्चीलिकेषु वासहपविधिर्नास्तीति प्रायिकं । तेन कम्पा कम्पना युवतिः ।
कम्पा कम्पना प्राप्तेति सिद्धं ॥

लपपतपदस्याभूवृषहनकमगमश्रुभ्य उकञ् ॥ १५४ ॥

लप । पतल्लु । पद । ण । भू । वृष । हन । कम् । गम्लु । श्रु ।
इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु उकञ्प्रत्ययः स्यात् ॥ लापुकः ॥ पातुकः ॥ पादुकः ॥
स्यायुकः ॥ भावुकः ॥ वर्षुकः ॥ घातुकः ॥ कानुकः ॥ आगामुकः ॥
ग्राहकः ॥

जल्पभिक्तकुट्टलुण्टवृडः पाकन् ॥ १५५ ॥

जल्प । भिक्त । कुट्ट । लुण्ट । वृड् । इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु पाकन्
स्यात् ॥ जल्पाकः ॥ भिक्ताकः ॥ कुट्टाकः ॥ लुण्टाकः ॥ वराकः ॥
पित्त्वान्डीप् । वराको ॥

प्रजोरिनिः ॥ १५६ ॥

जु । इत्येतस्मात् प्रपूर्वात् तच्चीलादिष्विनिप्रत्ययः स्यात् ॥ प्रजवी । प्रज-
विनौ ॥

जिदृक्षिविश्रीएवमाव्ययाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ १५७ ॥

जिप्रभृतिभ्यस्तच्चीलादिष्विनिः स्यात् ॥ जि । जयी ॥ दृङ् । दरी ॥ क्षि ।
क्षयी ॥ विपूर्वः । अिञ् । विश्रयी ॥ इण् । अत्ययी ॥ उवम् । वमी ॥
व्यय नञ्पूर्वः । अव्ययी ॥ अन अभिपूर्वः । अभ्यमी ॥ भू परिपूर्वः । परि-
भवी ॥ पू प्रपूर्वः । प्रेरणार्थः । प्रसवी ॥

स्पृहृगृहृपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ॥ १५८ ॥

स्पृहृदिभ्यस्तच्चीलादिष्वालुच्प्रत्ययः स्यात् ॥ स्पृह चुरादिः । स्पृह्यालुः ॥
गृह चुरादिः । गृह्यालुः ॥ पत चुरादिः । पतयालुः ॥ दय । दयालुः ॥
द्रा निपूर्वः । निद्रालुः ॥ द्रा तत्पूर्वः । तन्द्रालुः । तच्च्दस्य नान्तत्वमपि
निपात्यते ॥ उधाञ् अत्पूर्वः । अद्रालुः ॥ लुचा सिद्ध आलुच्कर्णमन्यतो
विधानार्थः । शयालुः ॥

दधेऽसिशदसदो रुः ॥ १५९ ॥

दा । धेद् । षिञ् । श्रद्धृ । पद्धृ । इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु रुप्रत्ययः
स्यात् ॥ उदाञ् । दो । दङ् । दारुः ॥ धारुः ॥ सरुः ॥ श्रुः ॥ स्रुः ॥

सृधस्यदः क्मरच् ॥ १६० ॥

सृ । धस्लृ । अद् । इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु क्मरच्प्रत्ययः स्यात् ॥ स्मरः ॥
वस्मरः ॥ अस्मरः ॥

भञ्जभासमिदो धुरच् ॥ १६१ ॥

भञ्जो । भासृ । जिमिदा । इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु धुरच्प्रत्ययः स्यात् ॥
भञ्जुरं काठं । भञ्जः कर्मकर्तारि प्रत्ययः । धित्वात् कुत्वं ॥ भासुरं ज्योतिः ॥
मेदुरः पशुः ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ॥ १६२ ॥

विद् ज्ञानार्थः । भिदिरू । छिदिरू । इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु कुरच्प्रत्ययः
स्यात् ॥ विदुरः पण्डितः ॥ भिदुरं काठं ॥ छिदुरा रज्जुः ॥ भिदिच्छिद्योः
कर्मकर्तारि प्रत्ययः ॥

इणनशजिसर्तिभ्यः क्कृप् ॥ १६३ ॥

इण् । णश् । जि । सृ । इत्येतेभ्यः क्कृप् स्यात् ॥ इत्वरः ॥ नश्वरः ॥
जित्वरः ॥ सृत्वरः ॥

गत्वरश्च ॥ १६४ ॥

गत्वर । इति निपात्यते तच्चीलादिषु ॥ गम्लृ । गत्वरः । गमेरनुनासिक-
लोपः । कृर्प्प्रत्ययश्च ॥

जागन्नृकः ॥ १६५ ॥

जागृ । इत्येतस्मात् तच्चीलादिषु ऊकप्रत्ययो निपात्यते ॥ जागन्नृकः ॥

यजज्ञपदशां यङः ॥ १६६ ॥

यज । जप । दंश । इत्येतेभ्यो यङ्ङन्तेभ्यस्तच्चीलादिषु ऊकः स्यात् ॥
यायन्नृकः ॥ जज्ञपूकः ॥ दन्दशूकः ॥

नमिकम्पिस्म्यज्ञसकमहिंसदीपो रः ॥ १६७ ॥

नमि । कम्पि । स्मि । अज्ञस । कम । हिंस । दीप । इत्येतेभ्यस्तच्ची-
लादिषु उप्रत्ययः स्यात् ॥ णम् । नम् काष्ठं ॥ कपि । कम्प्रा प्राप्ता ॥
प्तिङ् । स्मेरं मुखं ॥ जसु नञपूर्वः । अज्ञसं सततं ॥ कम् । कम्प्रा युवतिः ॥
हिसि । हिंसः ॥ दीपो । दीपः ॥

सन्नाशंसभिन्न उः ॥ १६८ ॥

सन्प्रत्ययान्तात् । आशंस । भिन्न । इत्येताभ्यां च तच्चीलादिषु उप्रत्ययः
स्यात् ॥ सन् । चिकीर्षुः ॥ आउः शासु इच्छायामिति गृह्यते । न स्तुत्यर्थः ।
आशंसुः ॥ भिन्न । भिन्नुः ॥

विन्दुरिच्छुः ॥ १६९ ॥

विन्दुः । इच्छुः । इत्येतावुप्रत्ययान्तौ निपात्येते तच्चीलादिषु ॥ विद् ज्ञा-
नार्थः । न त्वन्ये ऽनभिधानात् । विन्दुः । निपातनान्नुम् ॥ इषु इच्छार्थः ।
इच्छुः । इत्वं निपातनात् ॥

क्याच्छन्दसि ॥ १७० ॥

क्यच् । क्यप् । क्यङ् । इत्येतदन्तात् तच्चीलादिषु वेद् उप्रत्ययः स्यात् ॥
मित्रयुः । संस्वेदयुः । सुमयुः ॥ इन्दसि किं । पुत्रीयिता ॥

आदृगमहनजनः किकिनौ लिङ् च ॥ १७१ ॥

आ । ऋ । इत्येतदन्तात् । गन्तु । हन । जनौ । इत्येतेभ्यश्च तच्चीलादिषु
वेदे किकिनौ प्रत्ययो भवतः । तौ च लिङ्भ्रवतः ॥ आदन्तात् । पा ।
पपिः सोमं ॥ ऋदन्तात् । तृ । ततुरिः ॥ गन्तु । जग्मिर्वायुः ॥ हन ।
जग्विर्वृत्रं ॥ जन । जजिर्हि वीजं ॥

स्वपितृपोर्नजिङ् ॥ १७२ ॥

जिष्वप् । जितृप् । इत्येताभ्यां तच्चीलादिषु नजिङ् स्यात् ॥ स्वप्नक् ॥
तृष्णक् । तृष्णाज्ञौ । तृष्णाजः ॥

शृवन्धोरारुः ॥ १७३ ॥

ग्रृ । वदि । इत्येताभ्यां तच्चीलादिप्रत्ययः स्यात् ॥ श्रातृः ॥ वन्दारुः ॥

भियः क्लुकनौ ॥ १७४ ॥

जिभी । इत्येतस्मात् तच्चीलादिषु क्लु । क्लुकन् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
भीरुः । भीलुकः ॥

स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ १७५ ॥

ष्ठा । ईश । भासृ । पिस । कस । इत्येतेभ्यस्तच्चीलादिषु वरच्प्रत्ययः
स्यात् ॥ स्यावरः ॥ ईश्वरः ॥ भास्वरः ॥ पेस्वरः ॥ कस्वरः ॥

यश्च यडः ॥ १७६ ॥

या । इत्येतस्माद्यङुन्तात् तच्चीलादिषु वरच् स्यात् ॥ यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ॥ १७७ ॥

भ्राजादिभ्यस्तच्चीलादिषु क्विप्प्रत्ययः स्यात् ॥ भ्राजू । विभ्राट् । विभ्राजौ ॥
भासृ । भाः । भासौ ॥ धुर्वो । धूः । धुरौ ॥ युत विपूर्वः । विद्युत् ।
विद्युतौ ॥ ऊर्ज । ऊर्क् । ऊर्जा ॥ पृ । पूः । पुरौ ॥ जु इति सौत्रः ।
जूः । निपातनाद्दीर्घः । जुवो ॥ दृज ग्रावपूर्वः । ग्रावस्तुत् । ग्रावस्तुतौ ॥
अन्येभ्यो ऽपीत्यस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते ॥ १७८ ॥

भ्राजादिव्यतिरिक्तेभ्यो ऽपि धातुभ्यस्तच्चीलादिषु क्विप् स्यात् ॥ भित् । दित् ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः ॥ १७९ ॥

भू । इत्येतस्मात् संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् स्यात् ॥ मित्रभूर्नाम
कश्चित् ॥ अन्तरे । प्रतिभूर्धनिकाधमर्णयोर्मध्यस्यः ॥ इत आरभ्य तच्चीला-
दिष्विति निवृत्तं ॥

विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायां ॥ १८० ॥

वि । प्र । सं । इत्येवंपूर्वाहुवो दुप्रत्ययः स्यान् तु संज्ञायां ॥ विभुः
सर्वगः ॥ प्रभुः स्वामी ॥ संभुर्जनितः ॥ असंज्ञायां किं । विभूर्नाम कश्चित् ॥

धः कर्मणि ढ्रन् ॥ १८१ ॥

धेद् । उधाज । इत्येताभ्यां कर्मणि ढ्रन्प्रत्ययः स्यात् ॥ धात्रो स्तनदायिनी ॥
धात्रो आमलकी ॥

दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे
॥ १८२ ॥

दात्रादिभ्यः ढ्रन् स्यात् करणे ऽर्थे ॥ दाप् । दात्रं ॥ णीज । नेत्रं ॥ शसु ।
शंसु । शस्त्रं ॥ यु । योत्रं ॥ युजिद् । योक्त्रं ॥ दृज । स्तोत्रं ॥ तुद । तोत्रं ॥
षिज । सेत्रं ॥ षिच । संक्त्रं ॥ मिह । मेह्रं ॥ पत्लृ । पत्रं ॥ दंश ।
दंष्ट्रा । अज्ञादित्वाद्दाप् । दंशरनुनामिकलोपेन निर्देशः क्लृप्तो अन्यत्रापि
लोपज्ञापनार्थः । तेन दशनमिति सिद्धं ॥ णह । नद्दी ॥

हलसूकरयोः पुवः ॥ १८३ ॥

पूङ् । पूज । इत्येताभ्यां ढ्रन् स्यात् करणे ऽर्थे । तच्चेत् करणं हलसूकर-
योर्वचनो भवति ॥ पोत्रं हलसूकरयोर्मुखं ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ १८४ ॥

ऋ । लूज् । धू । पू । खन । पह । चर । इत्येतेभ्य इत्रप्रत्ययः स्यात् ॥
अरित्रं ॥ लवित्रं ॥ धवित्रं ॥ सवित्रं ॥ खनित्रं ॥ सहित्रं ॥ चरित्रं ॥

पुवः संज्ञायां ॥ १८५ ॥

पूङ् । पूज् । इत्येताभ्यां करण इत्रः स्यात् । समुदायेन संज्ञा चेदम्यते ॥
पवित्रं दर्भः ॥

कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ १८६ ॥

पूङ् । पूज् । इत्येताभ्यां करणं कर्तरि च इत्रः स्यात् क्रमेण । ऋषिदेवतयो-
र्वाच्ययोः ॥ पूयते ऽन्नेनेति । पवित्रो ऽयमृषिः ॥ देवतायां करणं ।
अग्निः पवित्रं ॥

जीतः क्तः ॥ १८७ ॥

जिघ्रच्छ इत्संज्ञको यस्य तस्मादातोर्वर्तमाने क्तप्रत्ययः स्यात् ॥ जिच्चिदा ।
क्षिपणाः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १८८ ॥

इच्छार्थ । बुद्ध्यर्थ । पूजार्थेभ्यो वर्तमाने क्तः स्यात् ॥ मन । राज्ञां मतः ॥
बुध । राज्ञां बुद्धः ॥ पूज । राज्ञां पूजितः ॥

॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

उणादयो बहुलं ॥ १ ॥

उण् । इत्येवमादयो व्याकरणान्तरप्रसिद्धाः प्रत्यया वर्तमाने काले संज्ञायां
विषये बहुलं बोध्याः ॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यग्रूय उण् । काहः । वायुः ।
पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः ॥

भूते ऽपि दृश्यन्ते ॥ २ ॥

उणादयः प्रत्यया भूते ऽपि दृश्यन्ते ॥ वृत्तं । वर्त्म ॥ चरितं । चर्म ॥
भसितं । भस्म ॥

भविष्यति गम्यादयः ॥ ३ ॥

भविष्यति काले गम्यादयो णिनिप्रत्ययान्ताः शब्दाः साधवो भवन्ति ॥ ग्रामं
गमो ॥

यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥ ४ ॥

यावत् । पुरा । इत्येतयोरुपपदयोर्भविष्यत्यर्थे धातोर्लट् स्यात् ॥ यावद्भुङ्क्ते ॥
पुरा भुङ्क्ते ॥ निपातयोः किं । यावद्भूदास्यते तावद्भोक्ष्यते । कर्णभूतया
पुरा वास्यति ॥

विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ ५ ॥

कदा । कर्हि । इत्येतयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्वा लट् स्यात् ॥
कदा भुङ्क्ते । कदा भोक्ष्यते ॥ कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते ॥

किंवृत्ते लिप्सायां ॥ ६ ॥

किंशब्देन वृत्तं यत् तस्मिन्नुपपदे लभेच्छायां गम्यमानायां भविष्यति धातोर्वा लट् स्यात् । पक्षे लृङ्लुटौ ॥ कं भोजयति । भोजयिष्यति । भोजयिता वा । कतरो भिक्षां ददाति । दास्यति । दाता वा । कतमः स्वर्लोकं याति । यास्यति । याता वा ॥ लिप्सायां किं । कः काशीं गमिष्यति ॥

लिप्स्यमानसिद्धौ च ॥ ७ ॥

अकिंवृत्तार्थमिदं ॥ लिप्स्यमानेनान्नादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति धातोर्वा लट् स्यात् । पक्षे लृङ्लुटौ ॥ यो ऽन्नं ददाति । दास्यति । दाता वा । स स्वर्गलोकं याति । यास्यति । याता वा ॥

लोउर्थलक्षणे च ॥ ८ ॥

लोउर्थः प्रैषादिर्लक्ष्यते येन । तत्र वर्तमानाडातोर्भविष्यति वा लट् स्यात् । पक्षे लृङ्लुटौ ॥ उपाध्यायश्चेदागच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता वा । अयं त्वं हन्दो ऽधीष्व ॥ उपाध्यायागमनमध्ययनप्रैषस्य लक्षणं ॥

लिङ् चोर्धमौहूर्तिके ॥ ९ ॥

उर्थं मुहूर्ताइव उर्धमौहूर्तिकः । तादृशे भविष्यति लोउर्थलक्षणे वर्तमानाडातोर्लिङ् स्यात् । चकाराल्लट् च वा । पक्षे लृङ्लुटौ ॥ मुहूर्तादुपर्युपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आगमिष्यति । आगन्ता वा । अयं त्वं हन्दो ऽधीष्व ॥

तुमुन्णवुलौ क्रियायां क्रियार्थायां ॥ १० ॥

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति तुमुन्णवुलौ प्रत्ययौ भवतः ॥ भोक्तुं व्रजति ॥ भोजको व्रजति ॥ क्रियायां किं । भिक्षिष्य इत्यस्य जटाः ॥ क्रियार्थायां किं । धावतस्ते पतिष्यति दण्डः ॥

भाववचनाश्च ॥ ११ ॥

भाव इत्यधिकृत्य ये व्रजादयो वच्यन्ते ते ऽपि भविष्यति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भवन्ति ॥ पाकाय व्रजति । भूतये व्रजति ॥ तुमुना बाधो मा भूदिति पुनर्विधिः ॥

अण् कर्मणि च ॥ १२ ॥

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां सत्यां धातोर्णप्रत्ययः स्यात् ॥ काण्डलावो वृजति । गोदावो वृजति ॥

लृट् शेषे च ॥ १३ ॥

भविष्यति धातोर्लृट् स्यात् । क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां च ॥ करि-
ष्मामीति वृजति ॥ शेषे । करिष्यति ॥

लृटः सदा ॥ १४ ॥

भविष्यति लृटः स्वाने सत्संज्ञकौ शतृशानचावादेशौ वा भवतः ॥ स करि-
ष्यति । स करिष्यन् । स करिष्यते । स करिष्यमाणः ॥ इह तु नित्यं ।
करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य । करिष्यमाणं देवदत्तं पश्य ॥

अनद्यतने लुट् ॥ १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतने धातोर्लुट् स्यात् ॥ श्वः कर्ता ॥ अनद्यतन इति बहुव्रीहिः ।
तेन व्यामिश्रे न भवति । अद्य श्वो वा गमिष्यति ॥

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ १६ ॥

पद । रुज । विश । स्पृश । इत्येतेभ्यो घञप्रत्ययः स्यात् ॥ पद्यते ऽसौ ।
पादः ॥ रुजत्यसौ । रोगः ॥ विशत्यसौ । वेशः ॥ स्पृशतीति । स्पर्शः ॥

सृ स्थिरे ॥ १७ ॥

सृ । इत्येतस्मात् स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् ॥ चिरं तिष्ठन् कालान्तरं सर-
तीति । खदिरसारः ॥ स्थिरे किं । सर्ता । सारकः ॥

भावे ॥ १८ ॥

भावे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् ॥ पाकः । पाकौ ॥ त्यागः । रागः ॥ धातुना
साध्यङ्गपा क्रियोच्यते । घञादिना तु सैव क्रिया सिद्धङ्गोच्यते । अत एवात्र
लिङ्गसंख्यायोगः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायां ॥ १९ ॥

कर्तृभिन्ने कारके धातोर्घञ् स्यात् । संज्ञाविषये ॥ प्रास्यत इति । प्रासः

कुन्तः । आहरन्ति रसमस्मादिति । आहारः ॥ अकर्तरि किं । मिषत्यसौ
मेघः । पचायच् । स्वरं भेदः ॥ संज्ञायां किं । कर्तव्यः कटः ॥ चकारः
संज्ञाव्यभिचारार्थः । दीयते ऽसौ । दायः ॥

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ २० ॥

परिच्छिन्नरुक्तौ सत्यां सर्वधातुभ्यो घञ् स्यात् ॥ एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ
सूर्पनिष्पावौ । द्वौ कारौ ॥ सर्वग्रहणमपो ऽपि बाधनार्थं । अन्यथा पुरस्ता-
दपवादस्यायादेरचमेव बाधेत ॥ परिमाणाख्यायां किं । निश्चयः ॥ आख्या-
ग्रहणं त्रिनिर्मासार्थं । तेन संख्यापि गृह्यते ॥ सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात्
प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते । न त्वर्याश्रयाः स्त्रीप्रत्ययाः । द्वे प्रसृती ॥

इडश्च ॥ २१ ॥

एरचो ऽपवादः ॥ इड् । इत्येतस्माडातोर्घञ् स्यात् ॥ अधीयते ऽसौ ।
अध्यायः । उपेत्याधीयते यस्मात् सः । उपाध्यायः ॥

उपसर्गे रुवः ॥ २२ ॥

अपो ऽपवादः ॥ रु । इत्येतस्मादुपसर्ग उपपदे घञ् स्यात् ॥ संरावः ।
उपरावः ॥ उपसर्गे किं । रुवः ॥

समि युद्गुडवः ॥ २३ ॥

यु । हु । दु । इत्येतैभ्यः संशब्द उपपदे घञ् स्यात् ॥ संयावः ॥ संद्रावः ॥
संदावः ॥ समि किं । ववः ॥

अिनीभुवो ऽनुपसर्गे ॥ २४ ॥

अपो ऽपवादः ॥ अिज । णीज । भू । इत्येतैभ्यो ऽनुपसर्गेभ्यो घञ् स्यात् ॥
आयः ॥ नायः ॥ भावः ॥ ऽनुपसर्गे किं । प्रश्नयः । प्रणयः । प्रभवः ॥
कथं राज्ञो नय इति । कृत्यल्युटो बहुलवचनाद् ॥

वौ नुश्रुवः ॥ २५ ॥

अपो ऽपवादः ॥ नुत्तु । श्रु । इत्येताभ्यां विशब्द उपपदे घञ् स्यात् ॥ वि-
त्तावः ॥ विश्रावः ॥

अवोदोर्नियः ॥ २६ ॥

णीञ् । इत्येतस्मादव । उद् । इत्येतयोरुपपदयोर्वञ्स्यात् ॥ अचनायः ।
उन्नायः ॥ कथमुन्नायः पदार्थानामिति । कृत्यल्युटो बहुलमिति भविष्यति ॥

प्रे दुस्तुसुवः ॥ २७ ॥

हु । हुञ् । सु । इत्येतेभ्यः प्रणञ् उपपदे वञ्स्यात् ॥ प्रद्रावः ॥ प्रस्तावः ॥
प्रसावः ॥ प्रे किं । द्रवः । स्तवः । यवः ॥

निरभ्योः पूल्वोः ॥ २८ ॥

पू । लू । इत्येताभ्यां क्रमेण निम् । अभि । इत्येतयोरुपपदयोर्वञ्स्यात् ॥
पूञ् । पूङ् । निष्पावः ॥ लूञ् । अभिलावः ॥ निरभ्योः किं । पवः ।
लवः ॥

उन्न्योर्ग्रः ॥ २९ ॥

गृ । इत्येतस्मादुद् । नि । इत्येतयोरुपपदयोर्वञ्स्यात् ॥ उत्तारः समुद्रस्य ।
निगारो देवदत्तस्य ॥ उन्न्योः किं । गरः ॥

कृ धान्ये ॥ ३० ॥

कृ । इत्येतस्मादातोर्दुद् । नि । इत्येतयोरुपपदयोर्वञ्स्यात् । धान्ये वाच्चे ॥
उत्कारो धान्यस्य । निकारो धान्यस्य ॥ धान्ये किं । भिक्षोत्करः । पुष्प-
निकरः ॥

यज्ञ समि स्तुवः ॥ ३१ ॥

हुञ् । इत्येतस्मादातोः संज्ञञ् उपपदे यज्ञविषये वञ्स्यात् ॥ समेत्वं स्तुव-
न्ति यत्र सः । संस्तावो देजः ॥ यज्ञे किं । संस्तवश्चात्रयोः । परिचय-
इत्यर्थः ॥

प्रे स्त्रो ऽयज्ञे ॥ ३२ ॥

स्तृञ् । इत्येतस्मात् प्रणञ् उपपदे यज्ञविषयादन्यत्र वञ्स्यात् ॥ शङ्खप्रस्तारः ।
गणप्रस्तारः ॥ अयज्ञे किं । वर्हिःप्रस्तारः ॥

प्रथने वावणञ्दे ॥ ३३ ॥

स्तृञ् । इत्येतस्माद्विणञ् उपपदे ऽणञ्द्विषयके विस्तारे गम्ये वञ्स्यात् ॥

पठस्य विस्तारः ॥ प्रथमे किं । तृणविस्तरः ॥ अशब्दे किं । विस्तरो वचनां ॥

इन्दोनामि च ॥३४॥

स्तृञ् । इत्येतस्मादिशब्द उपपदे इन्दोनामि घञ्स्यात् ॥ विस्तीर्यन्ते ऽस्मि-
नूत्तराणीति । विटारपङ्क्तिश्चन्दः ॥ इन्दःशब्देनात्र वृत्तमुच्यते । न तु
वेदः । नामग्रहणात् ॥

उदि ग्रहः ॥३५॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यपो उपवादः ॥ ग्रह । इत्येतस्माडातोर्दृ । इत्येतस्मिन्नु-
पपदे घञ्स्यात् ॥ उद्गाहः ॥

समि मुटौ ॥३६॥

ग्रह । इत्येतस्मात् संशब्द उपपदे मुटिविषयकं धात्वर्थे घञ्स्यात् ॥ अङ्गु-
लिसंनिवेशो मुटिः ॥ अहो मल्लस्य संग्राहः । दृढमुटिताख्यायते ॥ मुटौ किं ।
संग्रहो धान्यस्य ॥

परिन्यानीणोद्युताभ्रेषयोः ॥३७॥

णीञ् । इत्येतस्मात् परिपूर्वात् । इण् । इत्येतस्मान्निपूर्वाच्च घञ्स्यात् । क्रमेण
युते ऽभ्रेषे च विषये ॥ परिणयेन शरान् हन्ति । समन्तानुयनेनेत्यर्थः ॥
द्रपो ऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः ॥ द्यूताभ्रेषयोः किं । परिणयो विवाहः ।
न्ययो नाशः ॥

परावनुपात्यय इणः ॥३८॥

इण् । इत्येतस्मात् परिशब्द उपपदे घञ्स्यात् । क्रमप्राप्तस्यानतिपाते गम्ये ॥
तत्र पर्यायः ॥ अनुपात्यये किं । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः ॥

व्युपयोः जेतेः पर्याये ॥३९॥

ग्रीञ् । इत्येतस्मादि । उप । इत्येतत्पूर्वात् पर्याये गम्ये घञ्स्यात् ॥ तत्र
विश्रायः । गम रात्रोपश्रायः ॥ पर्याये किं । विश्रायः संग्रहः । उपश्रायः
समीपश्रयनं ॥

दस्तादनि चरस्तेय ॥४०॥

चिञ् । इत्येतस्मात् प्रत्यासन्नौ गम्यमानायां वञ्ज्यात् । चौर्यं चैव भवति ॥
पुष्पप्रचायः ॥ हस्तादाने किं । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यद्वया प्रचयं करोति ॥
अस्तेये किं । पुष्पप्रचयश्चौर्येण ॥

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश कः ॥ ४१ ॥

चिञ् । इत्येतस्मान्निवासादिष्वर्थेषु वञ्ज्यात् । आदेश ककारः स्यात् ॥
निवासो वासस्थानं । काशीनिकायः ॥ चीयते असौ चितिः । आकायमग्निं
चिन्वीत ॥ पादादि शरीरोन्तं शरीरं । अनित्यः कायः ॥ राशीकरणमुपसमा-
धानं । महान् गोमयनिकायः ॥ निवासादिषु किं । चयः ॥

संधे चानौत्तरार्धये ॥ ४२ ॥

चिञ् । इत्येतस्मात् प्राणिसमूहे ऽनौत्तरार्धविषयके गम्ये वञ्ज्यात् । आदेश
ककारादेशः ॥ भिक्षुकनिकायः ॥ अनौत्तरार्धये किं । सूकरनिचयः ॥ संधे
किं । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियां ॥ ४३ ॥

क्रियाविनिमये गम्यमाने स्त्रीलिङ्गे भावे धातोर्णच् स्यात् ॥ व्यावक्रोशी ।
व्यावहासी ॥ चकारो णच् स्त्रियामञिति विशेषणार्थः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् ॥ ४४ ॥

क्रियायाः कार्त्स्न्येन संबन्धे गम्यमाने धातोर्भाव इनुण् स्यात् ॥ सांकूटिनं ।
सांराविणं । सांद्राविणं ॥ अभिविधौ किं । संरावः ॥

आक्रोशे ऽवन्योर्ग्रहः ॥ ४५ ॥

ग्रह । इत्येतस्मात् । अव । नि । इत्येतयोर्हपदयोर्वञ्ज्यात् । प्रापे
गम्यमाने ॥ अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः ॥ निग्राहस्ते भूयात् । वथ
इत्यर्थः ॥ आक्रोशे किं । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य ॥

प्रे लिप्सायां ॥ ४६ ॥

ग्रह । इत्येतस्मात् प्रशब्द उपपदे वञ्ज्यात् । लाभेच्छायां गम्यमानायां ॥
पात्रप्रग्राहणं चरति भिक्षुः ॥ लिप्सायां किं । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

परौ यज्ञे ॥४७॥

ग्रह । इत्येतस्मात् परिग्रह उपपदे घञ्स्यात् । प्रत्ययान्तवाच्य यज्ञविषयं
चेत् ॥ उत्तरपरिग्राहः । स्फुयेन वेदिस्वीकरणं ॥ यज्ञे किं । परिग्रहो देवदत्तस्य ॥

नौ वृ धान्ये ॥४८॥

वृङ् । वृज । इत्येताभ्यां निष्ठा उपपदे घञ्स्यात् । धान्यविषयं ॥ नीवारा
व्रीहयः ॥ धान्यं किं । निवारा कन्या ॥

उदि श्रयतिपौतिपूद्भुवः ॥४९॥

अज्ञपोरपवादः ॥ उच्छ्रब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ्स्यात् ॥ श्रिज । उच्छ्रायः ॥
यु । उद्यावः ॥ पूङ् । पूज । उत्पावः ॥ हु । उद्ग्रावः ॥ कयं समुच्छ्रय
इति । बाहुलकात् ॥

विभाषाडि ह्रस्वोः ॥५०॥

ह । हु । इत्येताभ्यामाङ्युपपदे वा घञ् स्यात् ॥ आरावः । आरवः ॥
आप्लावः । आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ॥५१॥

ग्रह । इत्येतस्मादवग्रह उपपदे घञ्वा स्यात् । वर्षप्रतिबन्धे ऽभिधेये ॥
अवग्रहः । अवग्रहो देवस्य ॥ वर्षप्रतिबन्धे किं । अवग्रहः पदस्य ॥

प्र वणितां ॥५२॥

ग्रह । इत्येतस्मात् प्रग्रह उपपदे वा घञ्स्यात् । तुलासूत्रं चेत् प्रत्ययार्थः ॥
तुलाप्रग्रहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण ॥ वणितां किं । प्रग्रहो देवदत्तस्य ॥

रश्मौ च ॥५३॥

ग्रह । इत्येतस्मात् प्रग्रह उपपदे घञ्वा स्यात् । रश्मौ वाच्ये ॥ प्रग्रहः ।
प्रग्रहः ॥ रश्मादियुक्ताश्वादीनां संयमनरज्जुरित्यर्थः ॥

वृणातेराच्छादने ॥५४॥

वृज । इत्येतस्मात् प्रग्रह उपपदे घञ्वा स्यात् । प्रत्ययान्तनाच्छादनविषयं
ऽभिधेये ॥ प्रवारः । प्रवरः ॥ आच्छादने किं । प्रवरो गौः ॥

परौ भुवो ऽवज्ञाने ॥ ५५ ॥

भू । इत्येतस्मात् परिशब्द उपपदे तिरस्कारे गम्यमाने वा वृत्त्यात् ॥
परिभावः । परिभवः ॥ अवज्ञाने किं । परिभवः ॥

एरच् ॥ ५६ ॥

घञो ऽपवादः ॥ इवर्णान्ताद्धातोर्भावे ऽकर्तरि च कारके संज्ञाविषये ऽच्
स्यात् ॥ चयः । जयः । क्षयः ॥ चकारो विप्रवर्णार्थः । कान्नात्रिक्राणामिति ॥

ऋदोरप् ॥ ५७ ॥

ऋवर्णान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च धातुभ्यो ऽप्प्रत्ययः स्यात् ॥ कृ । करः ॥
गृ । गरः ॥ शृ । शरः ॥ पृ । परः ॥ यु । यवः ॥ दुञ् । स्तवः ॥
दकारस्तकारो वा मुखसुवार्थः ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ॥ ५८ ॥

घञचोरपवादः ॥ ग्रहादिभ्यो धातुभ्यो ऽप् स्यात् ॥ ग्रह । ग्रहः ॥ वृङ् ।
वृज । वरः ॥ दृङ् । दरः ॥ चिञ निस्पृर्वः । निश्चयः । अचा रूपसिद्धे-
निश्चिग्रहणं कृत्स्वरेण मध्योदात्तार्थं ॥ गम्लृ । गमः ॥

उपसर्गे ऽदः ॥ ५९ ॥

अद । इत्येतस्मादुपसर्ग उपपदे ऽप् स्यात् ॥ प्रघसः । विघसः ॥ उपसर्गे
किं । घासः ॥

नौ ण च ॥ ६० ॥

अद । इत्येतस्मान्निशब्द उपपदे णप्रत्ययः स्यात् । चकारादप् ॥ न्यादः ।
निघसः ॥

व्यधज्ञपोरनुपसर्गे ॥ ६१ ॥

व्यध । जप । इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यामप् स्यात् ॥ व्यधः ॥ जपः ॥ अनुपसर्गे
किं । आव्याधः । उपज्ञापः ॥

स्वनदसोर्वा ॥ ६२ ॥

स्वन । हसे । इत्येताभ्यामनुपसर्गाभ्यां वा अप् स्यात् ॥ स्वनः । स्वानः ॥
हसः । हासः ॥ अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः । प्रहासः ॥

यमः समुपनिविपु च ॥ ६३ ॥

यम । इत्येतस्माद्धातोः सं । उप । नि । वि । इत्येतेषूपपदेष्वनुपसर्गे च वा
अप् स्यात् ॥ संयमः । संयामः ॥ उपयमः । उपयामः ॥ नियमः । नियामः ॥
वियमः । वियामः ॥ अनुपसर्गे । यमः । यामः ॥

नौ गदनदपठस्वनः ॥ ६४ ॥

गद् । णद् । पठ । स्वन । इत्येतेभ्यो निगद् उपपदं वा अप् स्यात् ॥
निगद् । निगाद् ॥ निनद् । निनाद् ॥ निपठः । निपाठः ॥ निस्वनः ।
निस्वानः ॥

क्वणो वीणायां च ॥ ६५ ॥

क्वण । इत्येतस्मान्निपूर्वादनुपसर्गाद्वीणाविषयाच्च वा अप् स्यात् ॥ निक्वणः ।
निक्वाणः ॥ अनुपसर्गात् । क्वाणः । क्वाणः ॥ वीणाग्रहणं सोपसर्गार्थं ।
कल्याणप्रक्वणा वीणा ॥ एतेषु किं । प्रक्वणः ॥

नित्यं पणः परिमाणे ॥ ६६ ॥

पण । इत्येतस्मात् परिमाणे गम्ये नित्यमप् स्यात् ॥ मूलकपणः । शाकपणः ॥
विक्रयाय मूलकादीनां परिमितो मुष्टिबन्धो ऽभिधीयते ॥ परिमाणे किं ।
पाणः ॥

मदो ऽनुपसर्गे ॥ ६७ ॥

मद् । इत्येतस्मादनुपसर्गादप् स्यात् ॥ मदी । धनगद् ॥ अनुपसर्गे किं ।
उन्माद् ॥

प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ ६८ ॥

प्रमद् । संमद् । इत्येतौ निपात्येते हर्षे वाच्ये ॥ प्रमद् । संमद् ॥ हर्षे किं ।
प्रमाद् । संमाद् ॥

समुदोरजः पशुषु ॥ ६९ ॥

अज । इत्येतस्मात् सं । उद् । इत्येवंपूर्वात् पशुविषयके धात्वर्थे ऽप् स्यात् ॥
संपूर्वो ऽग्निः समूहे । समजः पशूनां समूहः ॥ उत्पूर्वो ऽग्निः प्रेरणे । उद्जः
पशूनां प्रेरणं ॥ पशुषु किं । समाजो ब्राह्मणानां । उद्जः क्षत्रियाणां ॥

अक्षेपु ग्लहः ॥ ७० ॥

ग्लह । इत्येतन्निपात्यते देवनविषये पण्ड्रेपण ग्राह्ये वस्तुनि ॥ ग्रह । अक्षस्य
ग्लहः ॥ अक्षेपु किं । पादस्य ग्रहः ॥

प्रजने सर्तेः ॥ ७१ ॥

सृ । इत्येतस्मादप् स्यात् । प्रथमगर्भग्रहणविषये ॥ गवानुपसरः ॥ स्त्रीगव्रीषु
पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथमगमनमित्यर्थः ॥

ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ ७२ ॥

ह्वेज । इत्येतस्य नि । अभि । उप । वि । इत्येवंपूर्वस्य संप्रसारणमप्रत्ययश्च
स्यात् ॥ निह्वः । अभिह्वः । उपह्वः । विह्वः ॥ एषु किं । प्रह्वायः ॥
ब्रूतेरपि सिद्धं निह्व इत्यादि । सूत्रं तु व्रजो निवृत्त्यर्थं ॥

आडि युद्धे ॥ ७३ ॥

ह्वेज । इत्येतस्याड्युपपदे संप्रसारणम् च स्यात् । युद्धे ऽभिधेये ॥ आहूयन्ते
ऽस्मिन्निति । आह्वः ॥ युद्धे किं । आह्वायः ॥

निपानमाहावः ॥ ७४ ॥

आहाव । इत्येतन्निपात्यते । निपानं चंदाच्चं ॥ निपानं कूपादिसमीपे पशूनां
जलपानार्थमुद्काधारः ॥ ह्वेज । आहावः ॥ संप्रसारणमप्रत्ययश्च निपातना-
इवति ॥ निपानं किं । आह्वायः ॥

भावे अनुपसर्गस्य ॥ ७५ ॥

ह्वेज । इत्येतस्यानुपसर्गस्य संप्रसारणं भावे ऽप् च स्यात् ॥ ह्वः ॥ अनुप-
सर्गस्य किं । आह्वायः ॥

हनश्च बधः ॥ ७६ ॥

हन । इत्येतस्यानुपसर्गस्यान्तोदात्तो बधादेशो भावे ऽप् च स्यात् ॥ बधश्चौ-

राणां ॥ चकाराद्वजपि । घातः ॥ भाव इत्येव । घातः ॥ अनुपसर्ग
इत्येव । आघातः ॥

मूर्तो घनः ॥ ७७ ॥

घन । इत्येतन्निपात्यते काठिन्ये वाच्ये ॥ हन । दधिघनः । घनोद्देशो ऽप् च
निपातनाद्भवति ॥ घनं दधीति तु धर्मशब्देन धर्मो भाष्यते ॥

अन्तर्धनो देशे ॥ ७८ ॥

अन्तर्धन । इत्येतन्निपात्यते देशे वाच्ये ॥ हन । अन्तर्धनः । घनोद्देशो ऽप्
च निपातनात् । बाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयं ॥ देशे किं । अन्तर्धातः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥ ७९ ॥

प्रघण । प्रघाण । इत्येतौ निपात्यते गृहावयवं वाच्ये ॥ हन । प्रविशङ्गिः
पादैर्हन्यत इति । प्रघणः । प्रघाणः । भावे ऽप् पाक्षिकी वृद्धिः । द्वारदेशे
द्वौ प्रकोटौ तत्र बाह्यप्रकोष्ठ एतन्निपातनं ॥ अगारैकदेशे किं । प्रघातो
ऽन्यः ॥

उद्धनो ऽत्वाधानं ॥ ८० ॥

उद्धन । इत्येतन्निपात्यत उपरिस्थापनं चेद्भवति ॥ हन । उद्धनः । अधि-
करणे ऽप् । यस्मिन् काष्ठे ऽन्यानि काष्ठानि तक्ष्यन्ते तदुच्यते ॥ अत्वाधानं
किं । उद्धातो ऽन्यः ॥

अपघनो ऽङ्गं ॥ ८१ ॥

अपघन । इत्येतन्निपात्यते पाणौ पादे च वाच्ये ॥ हन । अपघनः । करणे
ऽव्यन्नादेशश्च ॥ अङ्गं किं । अपघातो ऽन्यः ॥

करणे ऽयोविह्वपु ॥ ८२ ॥

हन । इत्येतस्मादयस् । वि । ह्व । इत्येतेषूपपदेषु करणे ऽप् स्यादव्यन्नादे-
शश्च ॥ अयोधनः । विधनः । ह्वधनः ॥ संज्ञायां तु पूर्वपदात् संज्ञायामिति
णात्वं । ह्वणः कुठारविशेषः ॥

स्तम्बे क च ॥ ८३ ॥

हन । इत्येतस्मात् स्तम्बशब्द उपपदे करणे कप्रत्ययः स्यात् । चकारादप्

तत्संनियोगेन घनादेशश्च ॥ स्तम्भघ्नः । अपि तु । स्तम्भघनः ॥ कर्ण इत्येव ।
स्तम्भघातः ॥

परौ घः ॥ ८४ ॥

हन । इत्येतस्मात् परिशब्द उपपदे कर्णे अप् स्यात् । तत्संनियोगेन घण-
वद्वादेशः ॥ परिहृष्यते अनेनेति । परिघः ॥

उपघ्न आश्रये ॥ ८५ ॥

उपघ्न । इत्येतन्निपात्यते सामीप्ये वाच्ये ॥ हन । पर्वतेनोपहन्यत इति ।
पर्वतोपघ्नः । उपधालोपो अप् च निपातनात् ॥ आश्रये किं । उपघातो
अन्यः ॥

संधोद्धौ गणप्रशंसयोः ॥ ८६ ॥

संध । उद्धूय । इत्येतौ निपात्येते क्रमेण गणप्रशंसयोरर्थयोः ॥ हन । संधः
समूहः । उद्धूयः प्रशंसा ॥ टिलोपो अप्रत्ययो घत्वं च निपातनात् ॥ गण-
प्रशंसयोः किं । संघातः । उद्धूघातः ॥

निधो निमित्तं ॥ ८७ ॥

निध । इत्येतन्निपात्यते समन्तान्मितं चेदम्यते ॥ निविशेषेण हन्यन्ते ज्ञायन्त
इति । निधा वृत्ताः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः ॥ निमित्तं किं । नि-
घातः ॥

द्वितः त्रिः ॥ ८८ ॥

उ इत् यस्य तस्मादातोः क्तिप्रत्ययः स्यात् । भावे अर्कर्तारि च कारके ॥
त्रैर्मन्त्रित्वमिति केवलो न प्रयुज्यते ॥ उपचष् । पाकेन निर्वृत्तं । पन्निमं ॥
उवप् । उप्रिभं ॥ उकृज् । कृत्रिमं ॥

द्वितो ऽयुच् ॥ ८९ ॥

दु इत् यस्य तस्मादातोऽयुच्प्रत्ययः स्यात् । भावे अर्कर्तारि च कारके ॥
द्वेपृ । वेपयुः ॥ दुओष्वि । श्वययुः ॥ दुक्तु । क्षययुः ॥ दुदु । दययुः ॥

यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ॥ ९० ॥

यत् । दृयाच् । यती । विच्छ । प्रच्छ । रत्त । इत्येतेभ्यो नङ्प्रत्ययः
स्यात् । भावे ऽकर्तरि च कारके ॥ यञः ॥ याच्ञा ॥ यत्तः ॥ विप्रनः ॥
प्रपनः ॥ रत्तणः ॥

स्वपो नन् ॥ ११ ॥

जिष्वप् । इत्येतस्मान्नन्प्रत्ययः स्यात् । भावे ऽकर्तरि च कारके ॥ स्वप्नः ॥
नकारः स्वरार्यः ॥

उपसर्गे घोः किः ॥ १२ ॥

उपसर्ग उपपदे ध्रुसंज्ञकेभ्यः किप्रत्ययः स्यात् । भावे ऽकर्तरि च कारके ॥
प्रदिः । प्रधिः । विधिः । निधिः ॥ कित्वादाकारलोपः ॥

कर्मण्यधिकरणे च ॥ १३ ॥

कर्मण्युपपदे ध्रुसंज्ञकेभ्यो अधिकरणे किः स्यात् ॥ जलानि धीयन्ते अस्मिन्निति ।
जलधिः ॥ प्ररधिः ॥

स्त्रियां क्तिन् ॥ १४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावाद्दो धातोः क्तिन्प्रत्ययः स्यात् ॥ वज्रजपामपवादः ॥ कृतिः ।
मतिः ॥

स्यागापापचो भावे ॥ १५ ॥

ठा । गा । पा । उपचप् । इत्येतेभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् ॥ अङो
अपवादः ॥ प्रस्थितिः । उपस्थितिः ॥ संगीतिः । उपगीतिः ॥ संपीतिः ।
निपीतिः ॥ पक्तिः ॥ व्यवस्थापामिति निर्देशाद्ङुङि । अवस्था । संस्था ॥

मन्त्रे वृषेपचमनविद्भूवीरा उदात्तः ॥ १६ ॥

वृषु । इषु । उपचप् । मन । विद् । भू । वी । रा । इत्येतेभ्यः क्तिन्
स्यान्मन्त्रविषये । स चोदात्तः ॥ वृष्टिः ॥ इष्टिः ॥ पक्तिः ॥ मन मनु इति
द्वयमपि गृह्यते । मतिः ॥ विन्निः ॥ भूतिः ॥ वीतिः ॥ रातिः ॥ क्तिन्
सिद्ध एवोदात्तत्वमात्रं विशीयते ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ॥ १७ ॥

उति । यूति । वृति । साति । हेति । कीर्ति । इत्येते स्त्रियां भावतिनून्ता
उदात्ता निपात्यन्ते मन्त्रविषये ॥ अत्र । उतिः । इवरत्वरत्यादिना ऊह् ॥
यु । यूतिः ॥ जु इति सोत्रः । वृतिः ॥ निपातनाद्द्वयोरपि दीर्घः ॥ पो ।
सातिः । इत्वाभावो निपातनात् । सनोतेर्वा जनसनेत्यात्वं ॥ हि । हेतिः ।
हन । इत्यस्य वा नकारस्य इत्वं निपात्यते ॥ कृत । कीर्तिः ॥

व्रजयज्ञोर्भावे क्यप् ॥ १८ ॥

व्रज । यज्ञ । इत्येताभ्यां स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् स्यात् । स चोदात्तः ॥ व्रज्या ॥
इज्या ॥ पितृमुत्तरत्र तुगर्थः ॥

संज्ञायां समज्ञनिपदनिपतमनविदसुञ्शीङ्भृजिणः

॥ १९ ॥

समज्ञ । इत्येवमादिभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे ऽकर्तरि च कारके क्यप् स्यात्
संज्ञायां स चोदात्तः ॥ अज्ञ । समज्ञन्त्यस्यामिति । समज्ञ्या सभा ॥ पद्वल्लु ।
निषीदन्त्यस्यामिति । निषद्या आपणाः ॥ पतल्लु । निपत्या पिच्छिला भूमिः ॥
मन । मन्यन्ते अन्येति । मन्या मलपार्श्वशिखा ॥ विद् । विदन्त्यनया अस्या-
मिति वा । विद्या ॥ पुञ् । अभिपूयते सोमो ऽस्यामिति । सुत्या अभिषव-
दिनं ॥ शीङ् । श्रेते ऽस्यामिति । श्रत्या खट्वादिः ॥ उभृञ् । भृत्या जीविका ।
भावे क्यप् ॥ इण् । इयते अन्येति । इत्या शिविका ॥

कृजः श च ॥ १०० ॥

कुञ्ज । इत्येतस्मात् स्त्रीलिङ्गे भावे शप्रत्ययः स्यात् । चकारात् क्यप् ॥
क्रिया ॥ क्यपि तु । कृत्या ॥

इच्छा ॥ १०१ ॥

इच्छा । इत्येतन्निपात्यते स्त्रियां ॥ इषु । इच्छा । भावे शप्रत्ययः । यगभावो
निपातनात् ॥

अ प्रत्ययात् ॥ १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ॥ कर्तुमिच्छा । चिकीर्षा ॥
जिहीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कण्डूया ॥

गुरोश्च हलः ॥ १०३ ॥

गुरुमान् यो धातुर्हलन्तस्तस्मात् स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् ॥ ईहा । उहा ।
कुण्डा । हुण्डा ॥ गुरोः किं । भक्तिः ॥ हलः किं । नीतिः ॥

पिद्भिदादिभ्यो ऽङ् ॥ १०४ ॥

पकार इत् यस्य धातोस्ततो भिदादिभ्यश्चाङ्प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां ॥ त्रपूप् ।
त्रपा ॥ त्रुप् । त्ररा । ऋदृशो ऽङीति गुणः ॥ भिदादिभ्यः । भिदा ।
द्भिदा ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ॥ १०५ ॥

चित्ति । पूज् । कथ् । कुब्जि । चर्च । इत्येतेभ्यो णितन्तभ्यः स्त्रियामङ्
स्यात् ॥ चिन्ता ॥ पूजा ॥ कथा ॥ कुम्भा ॥ चर्चा ॥

आतश्चोपसर्गे ॥ १०६ ॥

आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे स्त्रियामङ् स्यात् ॥ उपदा । उपधा ।
अन्तर्धा ॥

एयासथ्रन्थो युच् ॥ १०७ ॥

णितन्तेभ्यः । आस । अन्थ । इत्येताभ्यां च युच् स्यात् ॥ अकारस्यापवादः ॥
णि । कारणा । हारणा ॥ आस । आसना ॥ अन्थ विमोचने क्र्यादिः ।
अन्थना । संदर्भार्यस्य चुरादेस्तु एयन्तत्वादेव सिद्धं ॥

रोगाख्यायां एवुल् वहुलं ॥ १०८ ॥

धातोः स्त्रियां एवुलप्रत्ययः स्यात् । रोगसंज्ञायां ॥ किन्नादीनामपवादः ॥ प्रच्छ-
र्दिका । प्रवाहिका ॥ बहुलग्रहणात् क्वचित् भवति । शिरोर्तिः ॥

संज्ञायां ॥ १०९ ॥

धातोर्णुल् स्यात् संज्ञायां ॥ उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते ऽस्यामिति । उद्दाल-
कपुष्पभञ्जिका ॥ मालभञ्जिका ॥

विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ॥ ११० ॥

परिप्रश्न आख्याने च गम्यमाने धातोर्णिप्रत्ययः स्यात् । चकारान्णुल् ॥

कां कारिमकार्पीः । सर्वा कारिमकार्प ॥ कां कारिकामकार्पीः । सर्वा कारिकामकार्प ॥ विभाषाग्रहणात् पक्षे यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । कां क्रियां । कां कृत्यां । कां कृतिं वाकार्पीः । सर्वा क्रियां । सर्वा कृत्यां । सर्वा कृतिमकार्प ॥ एवं कां याजिं कां याजिकां कां यद्विमित्वादि ॥

पर्यायार्हणीत्पत्तिषु एवुच् ॥ १११ ॥

पर्यायादिष्वर्येषु स्त्रियां धातोर्ण्वुच्प्रत्ययो वा स्यात् ॥ किन्नादीनामपवादः ॥ पर्यायः परिपाटी क्रमः । भवत आसिका । भवतः प्रायिका ॥ अर्हो योग्यता । अर्हति भवानिन्नुभक्तिकां ॥ ऋणं यत् परस्य धार्यते । इन्नुभक्तिकां मे धारयति ॥ उत्पत्तिर्जन्म । इन्नुभक्तिकोदपादि ॥

आक्रोशे नञ्यनिः ॥ ११२ ॥

नञ्युपपद आक्रोशे गम्यमाने धातोर्नप्रत्ययः स्यात् स्त्रियां ॥ अनीवनिस्ते षष्ठ भूयात् ॥ अप्रवाणिः ॥ आक्रोशे किं । अकृतिस्तस्य घटस्य ॥ नञि किं । मृतिः ॥

कृत्यल्युटो बहुलं ॥ ११३ ॥

भावे ऽकर्तरि च कारके स्त्रियामिति च निवृत्तं ॥ कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च यत्रार्थ उक्तास्ततो ऽन्यत्रापि भवन्ति ॥ भावकर्मणोः कृत्या उक्ताः कारकान्तरे ऽपि भवन्ति । स्नात्यनेन । स्नानीयं चूर्णं । दीयते ऽस्मै । दानीयो विप्रः ॥ ल्युट् करणाधिकरणभावेभ्यो ऽन्यत्रापि भवति । राज्ञा भुज्यन्ते । राजभोजनाः शालयः ॥ बहुलग्रहणादन्ये ऽपि कृतो ऽभिधेयं व्यभिचरन्ति । पादहारकः । गलेचोपकः ॥

नपुंसके भावे क्तः ॥ ११४ ॥

नपुंसकत्वविशिष्टे भावे धातोः क्तप्रत्ययः स्यात् ॥ हसितं । जल्पितं ह्यात्रस्य ॥

ल्युट् च ॥ ११५ ॥

नपुंसकत्वविशिष्टे भावे धातोर्ल्युट्प्रत्ययः स्यात् ॥ हसनं । जल्पनं ह्यात्रस्य ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखं ॥ ११६ ॥

येन कर्मणा स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे नपुंसके

भावे धातोर्ल्युट् स्यात् ॥ पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं सूत्रं ॥ पयःपानं सुखं ।
 ओदनभोजनं सुखं ॥ कर्मणि किं । तूत्तिकाया उत्थानं सुखं ॥ संस्पर्शात्
 किं । अग्निकुण्डस्योपासनं सुखं ॥ कर्तुः किं । गुरोः स्नापनं सुखं । इह
 गुरुः कर्म न तु कर्ता ॥ शरीरग्रहणं किं । पुत्रस्य परिष्वजनं सुखं ।
 मानसी प्रीतिरत्र ॥ सुखं किं । कण्टकानां मर्दनं दुःखं ॥

करणाधिकरणयोश्च ॥ ११७ ॥

धातोः करणे अधिकरणे च ल्युट् स्यात् ॥ इध्मप्रवृश्नः । पलाशप्रातनः ॥
 अधिकरणं । गोदोहनी स्थाली ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ॥ ११८ ॥

पुंसि ये करणाधिकरणे तयोर्वाच्ययोर्धातोर्धप्रत्ययः स्यात् । समुदायेन यदि
 संज्ञा गम्यते ॥ दन्ताश्चायन्ते ऽनेन । दन्तच्छदः ॥ आकुर्वन्त्वस्मिन् । आ-
 करः ॥ पुंसि किं । प्रसाधनं ॥ संज्ञायां किं । प्रहरणः ॥ घकारश्चादेर्धे
 ऽद्वयुपसर्गस्येति विशेषणार्थः ॥ प्रायग्रहणमकात्स्न्यार्थं ॥

गोचरसंचरवृत्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ ११९ ॥

गोचर । संचर । वह । वृत्र । व्यज । आपण । निगम । इत्येते घप्रत्ययान्ता
 निपात्यन्ते करणाधिकरणयोः संज्ञायां ॥ चर । गावश्चरन्त्वस्मिन्निति । गो-
 चरो देवः ॥ चर । संचरत्यनेनेति । संचरः ॥ वह । वहः ॥ वृत्र ।
 वृत्रः ॥ अज । व्यजः ॥ पण । आपणः ॥ गम्लु । निगमः ॥ चकारो
 ऽनुक्तसमुच्चयार्थः । कप्रः । निकप्रः ॥

अवे तृस्त्रोर्धञ् ॥ १२० ॥

तृ । स्तृञ् । इत्येताभ्यामवशब्द उपपदे करणाधिकरणयोः संज्ञायां घप्रत्ययः
 स्यात् ॥ अवतारः ॥ अवस्तारः ॥ प्रायग्रहणानुवृत्तेरसंज्ञायामपि भवति ।
 अवतारो नद्याः ॥ घकारः कुत्वार्थः । अकारो वृद्धिस्वरार्थः ॥

हलश्च ॥ १२१ ॥

हलन्ताद्धातोर्धञ् भवति करणाधिकरणयोर्धयोः पुंसि संज्ञायां ॥ देवः ।
 अपामार्गः ॥

अध्यायन्यायोच्चावसंहाराश्च ॥ १२२ ॥

अध्याय । न्याय । उच्चाव । संहार । इत्येते घञन्ता निपात्यन्ते ॥ इङ् ।
अधीयते अस्मिन्निति । अध्यायः ॥ णीञ् । नीयन्ते अनेनेति । न्यायः ॥ यु ।
उयुवन्त्यनेनेति । उच्चावः ॥ हृञ् । संह्रियते अनेनेति । संहारः ॥

उदङ्को अनुदके ॥ १२३ ॥

उदङ्क । इत्येतद्घञन्तं निपात्यते अनुदकविषयके धात्वर्थे ॥ अञ्चु उत्पूर्वः ।
तैलोदङ्कः ॥ अनुदके किं । उदकोदञ्जनः ॥

ज्ञालमानायः ॥ १२४ ॥

आनाय । इति निपात्यते ज्ञालं चेद्भवति ॥ णीञ् । आनायो मत्स्यानां ।
करणे घञ् ॥ ज्ञालं किं । आनायः ॥

खनो घ च ॥ १२५ ॥

खन । इत्येतस्मात् करणे अधिकरणे च घप्रत्ययो भवति । चकाराद्घञ् ॥
आखनः । आखानः ॥

ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ॥ १२६ ॥

ईषत् । दुस् । सु । इत्येतेषु सुखदुःखार्थेषूपपदेषु धातोः खल्प्रत्ययः स्यात् ॥
ईषत्कारः कटो भवता ॥ दुष्करः ॥ सुकरः ॥ ईषद्दुःसुषु किं । कृच्छ्रेण
कार्यः ॥ कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु किं । ईषत्कार्यः ॥ खकार उत्तरत्र मुमर्यः । लकारः
स्वरार्थः ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः ॥ १२७ ॥

भू । उकृञ् । इत्येताभ्यां ययासंभवं कर्तृकर्मणोरुपपदयोरीपदादिषु चोपपदेषु
खल् स्यात् ॥ अनाह्येन भवता ईपदाह्येन शक्यं भवितुं । ईपदाह्यंभवं
भवता ॥ दुराह्यंभवं । स्वाह्यंभवं ॥ ईषदाह्यंकरो देवदत्तो भवता । दुरा-
ह्यंकरः । स्वाह्यंकरः ॥

आतो युच् ॥ १२८ ॥

आकारान्ताढातोरीपदादिषूपपदेषु युच्प्रत्ययः स्यात् ॥ पा । ईषत्पानः सोमो
भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥

हन्द्सि गत्यर्थेभ्यः ॥ १२९ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यो वेदे ईपदादिपूपपदेषु युच् स्यात् ॥ पदलृ । सृपसदनो
अग्निः । सृपसदनमन्तरिक्षं ॥

अन्येभ्यो ऽपि दृश्यते ॥ १३० ॥

गत्यर्थान्येभ्यो ऽपि धातुभ्यो वेदे युच् स्यात् ॥ विद् । सुवेदनामकृणोदूत्र-
ह्मणो गां ॥ दुह । सुदोहनामकृणोदूत्रह्मणो गां ॥

वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ १३१ ॥

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानकालोक्ताः प्रत्यया वा भवन्ति ॥
कदागतो ऽसि । अयमागच्छानि । भूते लट् ॥ कदा गमिष्यसि । एष
गच्छानि । भविष्यति लट् ॥

आशंसायां भूतवच्च ॥ १३२ ॥

अप्राप्तप्राप्तीच्छायां भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा भवन्ति ॥
देवश्चेद्वर्षीत् । वर्षति । वर्षिष्यति । तर्हि धान्वमवाप्सम । वषामः ।
वष्यामः ॥ आशंसायां किं । आगमिष्यति ॥

क्षिप्रवचने लृट् ॥ १३३ ॥

पूर्वमृत्रापवादः ॥ क्षिप्रवाचक उपपदे आशंसायां लृट् स्यात् ॥ देवश्चेत् क्षिप्रं
वर्षिष्यति । ग्रीष्मं वष्यामः । आशु वष्यामः । त्वरितं वष्यामः ॥ नेति
वक्तव्यं लृट्ग्रहणं लुटो ऽपि विषये यथा स्यात् । ष्वः ग्रीष्मं वष्यामः ॥

आशंसावचने लिङ् ॥ १३४ ॥

भूतवच्चेत्यस्यापवादः ॥ आशंसावाचक उपपदे भविष्यति लिङ् स्यात् ॥ उपा-
ध्यायश्चेदागच्छंदाशंसे ऽधीयीय ॥ क्षिप्रवचने ऽपि पृत्वालिङ्ङेव । आशंसे
क्षिप्रमधीयीय ॥

नान्यतनवत् क्रियाप्रवन्धसामीप्ययोः ॥ १३५ ॥

क्रियायाः सातत्यं सामीप्ये च लङ्लुटौ न भवतः ॥ यावज्जीवमनुमदात् ।
यावज्जीवमनुदास्यति ॥ सामीप्यं तुल्यज्ञातीयेनाव्यवधानं । येषां पौर्णमास्यति-

क्रान्ता तस्याग्नीनाधित । सोमेनायट । येयममावास्यागामिनी तस्याग्नीना-
धास्यते । सोमेन यक्ष्यते ॥ सर्वत्र लुङ्लुटौ भवतः ॥

भविष्यति मर्यादावचने ऽवरस्मिन् ॥ १३६ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन् प्रविभागे ऽनयतनवत् प्रत्ययो न भवति ॥
यो ऽयमध्या गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात् तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं
भोक्तव्यमहे । अत्र लुटो निषेधाल्लुङ्भवति ॥ भविष्यति किं । तत्र द्विरोद-
नमभुङ्महि । अत्र लङो निषेधो न भवति ॥ मर्यादावचने किं । यो
ऽयमध्या गन्तव्यस्तस्य यद्वरं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे ॥ अवरस्मिन्
किं । तस्य यत् परं कौशाम्ब्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्तास्महे ॥

कालविभागे चानहोरात्राणां ॥ १३७ ॥

भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन् कालविभागे सत्यनयतनवत् प्रत्ययो न
भवति । स विभागो ऽहोरात्रसंबन्धी यदि न भवति ॥ यो ऽयं संबत्सर
आगामी तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे ॥ अनहोरात्राणां
किं । यो ऽयं मास आगामी तस्य यो ऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे ॥
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

परस्मिन् विभाषा ॥ १३८ ॥

अप्राप्तविभाषेयं ॥ भविष्यति काले मर्यादोक्तौ परस्मिन् कालविभागे सत्यनय-
तनवत् प्रत्ययो वा न भवति । न चेदहोरात्रसंबन्धी प्रविभागः ॥ यो ऽयं
संबत्सर आगामी तस्य यत् परमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अध्ये-
तास्महे ॥

लिङ्गिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ १३९ ॥

लिङो निमित्तं हेतुहेतुमद्भावादिः । तत्र भविष्यति काले लृङ्प्रत्ययः स्यात् ।
क्रियाया अनिष्पत्तौ सत्यां ॥ सुवृष्टिशेदभविष्यत् तदा सुभिन्नमभविष्यत् । अत्र
भविष्यत्सुवृष्टिभवनक्रिया भविष्यत्सुभिन्नभवनक्रियाया हेतुः ॥

भूते च ॥ १४० ॥

लिङ्गिमित्ते सति भूतकाले ऽपि लृङ् स्यात् । क्रियाया अनिष्पत्तौ सत्यां ॥

दृष्टो भवतः पुत्रो ऽनार्यो दृष्ट एवापरो द्विजो ब्राह्मणार्यो यदि स तेन दृष्टो
ऽभविष्यत् । ततो ऽभोक्ष्यत । ननु भुक्तवान् । अन्येन पया न गतः ॥

वोताप्योः ॥ १४१ ॥

वा । आ । उताप्योः । इति त्रीणि पदानि ॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ्ङिति
सूत्रात् प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वा इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति
विभाषा कथमि लिङ् चेति । कथं नाम तत्र भवान् वृषलमयाजयिष्यत् ॥
पक्षे यथाप्राप्तं ॥

गर्हायां लउपिज्ञावोः ॥ १४२ ॥

अपि । ज्ञातु । इत्येतयोः प्रयोगे कालसामान्ये धातोर्लट् स्यात् । निन्दायां
गम्यमानायां ॥ अपि ज्ञायां त्यजति । ज्ञातु तत्र भवान् वृषलं याजयति ।
गर्हितमेतत् ॥

विभाषा कथमि लिङ् च ॥ १४३ ॥

कथं । इत्येतस्य प्रयोगे निन्दायां कालसामान्ये लिङ् वा स्यात् । चकारा-
ल्लउपि ॥ तत्र भवान् कथं धर्मं त्यजत् । तत्र भवान् कथं धर्मं त्यजति ॥
पक्षे कालत्रयोक्ता लकारा भवन्ति । अत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति नित्यो लृङ्
भूते वा । कथं नाम तत्र भवान् धर्ममत्यक्ष्यत् ॥

किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ १४४ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ किंवृत्ते उपपदे निन्दायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ
भवतः ॥ को हरिं निन्देत् । कतरो हरिं निन्देत् । कतमो हरिं निन्देत् ॥
को हरिं निन्दिष्यति । कतरो हरिं निन्दिष्यति । कतमो हरिं निन्दि-
ष्यति ॥ अत्र लिङ्निमित्ते क्रियातिपक्षौ भविष्यति नित्यो लृङ् भूते वा ॥

अनवकृत्यमर्पयोरकिंवृत्ते ऽपि ॥ १४५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ अकिंवृत्ते किंवृत्ते चोपपदे ऽसंभावनामर्पयोर्गम्यमानयो-
र्लिङ्लृटौ भवतः ॥ न संभावयामि भवान् हरिं निन्देत् । निन्दिष्यति ।
को हरिं निन्देत् । को हरिं निन्दिष्यति ॥ अमर्षो ऽक्षणा । न मर्षयामि
तत्र भवान् वृषलं याजयेत् । याजयिष्यति । कं वृषलं भवान् याजयेत् ।
याजयिष्यति ॥ अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा ॥

किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ १४६ ॥

लिङो ऽपवादः ॥ किंकिल । इत्येतस्मिन्नुपपदे ऽस्त्यर्थेषु चोपपदेष्वसंभावनाम-
र्पयोग्यमानयोर्धातोर्लृट् स्यात् ॥ न संभावयामि न मर्षयामि तत्र भवान्
किंकिल वृषलं याज्ञयिष्यति ॥ अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतयः । अस्ति तत्र
भवान् वृषलं याज्ञयिष्यति । भवति तत्र भवान् वृषलं याज्ञयिष्यति । विद्यते
तत्र भवान् वृषलं याज्ञयिष्यति ॥

ज्ञातुपदोर्लिङ् ॥ १४७ ॥

लृटो ऽपवादः ॥ ज्ञातु । यद् । इत्येतयोः प्रयोगे ऽसंभावनामर्पयोर्लिङ्
स्यात् ॥ ज्ञातु तत्र भवान् वृषलं याज्ञयेन्नावकल्पयामि न मर्षयामि । यत्
तत्र भवान् वृषलं याज्ञयेन्नावकल्पयामि न मर्षयामि ॥ अत्र भविष्यति नित्यं
लृङ् भूते वा ॥

यच्चयत्रयोः ॥ १४८ ॥

यच्च । यत्र । इत्येतयोः प्रयोगे ऽसंभावनामर्पयोर्लिङ् स्यात् ॥ न अद्बुद्धे न
मर्षये यच्च तत्र भवान् वृषलं याज्ञयेत् । न अद्बुद्धे न मर्षये यत्र तत्र
भवान् वृषलं याज्ञयेत् ॥ अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा ॥

गर्हायां च ॥ १४९ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ यच्च । यत्र । इत्येतयोः प्रयोगे निन्दायां गम्यमानायां
धातोर्लिङ् स्यात् ॥ यच्च तत्र भवान् वृषलं याज्ञयेद्गर्हामहे । यत्र तत्र
भवान् वृढः सन् वृषलं याज्ञयेद्गर्हामहे ॥ अत्र भविष्यति क्रियातिपत्तौ नित्यो
लृङ् भूते वा ॥

चित्रीकरणे च ॥ १५० ॥

सर्वलकारापवादः ॥ यच्च । यत्र । इत्येतयोः प्रयोगे आश्चर्ये गम्ये धातोर्लिङ्
स्यात् ॥ यच्च तत्र भवान् वृषलं याज्ञयेत् । यत्र तत्र भवान् वृषलं याज्ञयेदाश्च-
र्यमतत् ॥ अत्र भविष्यति नित्यं लृङ् भूते वा ॥

शेषे लृट्पदौ ॥ १५१ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ यच्चयत्रयोर्न्यस्मिन् प्रयुज्यमाने चित्रीकरणे गम्ये लृट्

स्यात् । यद्दिशब्दप्रयोगे तु न भवति ॥ आश्चर्यमन्धो नाम पुत्रं दूक्ष्यति ।
चित्रं बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते ॥ अयदौ किं । आश्चर्यं यदि सो
ऽधीयोत ॥ लिङ्गिमित्राभावादित् लृङ् नास्ति ॥

उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ १५२ ॥

उत । अपि । इत्येतयोः समानार्थकयोः प्रयोगे धातोर्लिङ् स्यात् ॥ उताधी-
योत । अप्यधीयोत । वाढमध्येष्यत इत्यर्थः ॥ वाढमित्यर्थे तुल्यार्थावेतौ ॥ सम-
र्थयोः किं । उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारं । प्रश्नः प्रच्छादनं
च गम्यते ॥ इतः प्रभृति क्रियातिपत्तौ नित्यो लृङ् ॥

कामप्रवेदने ऋञ्चिति ॥ १५३ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ स्वाभिप्रायप्रकाशने गम्यमाने धातोर्लिङ् स्यात् । कञ्चि-
त् । इत्येतत्प्रयोगे तु न भवति ॥ कामो मे भुञ्जीत भवान् ॥ ऋञ्चिति
किं । कञ्चिद्भवीति मे माता ॥

संभावने ऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ॥ १५४ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ अलमर्थः प्रौढिः । तद्विषयके संभावने गम्यमाने धातो-
र्लिङ् स्यात् । सिद्धस्वार्थस्यानुपन्यासे सति ॥ अपि गिरिं शिरसा भिन्यात् ॥
संभावने किं । पर्याप्तं भुङ्क्ते ॥ अलमिति किं । विदेशस्यायी देवदत्तः प्रा-
येण ग्रामं गमिष्यति ॥ सिद्धाप्रयोगे किं । अलं देवदत्तो हस्तिनं हनिष्यति ॥
अत्र क्रियातिपत्तौ भूतं भविष्यति च नित्यो लृङ् ॥

विभाषा धातौ संभावनवचने ऽयदि ॥ १५५ ॥

संभावनार्थे धातावुपपदे धातोर्लिङ् वा स्यात् पूर्वसूत्रविषये । न तु यच्च्दप्र-
योगे ॥ संभावयामि भुञ्जीत भवान् । संभावयामि भोक्ष्यते भवान् ॥ अयदि
किं । संभावयामि यहुञ्जीत भवान् ॥

हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ १५६ ॥

हेतुः कारणं । हेतुमत् फलं ॥ हेतौ तत्फलभूते चार्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ्
वा स्यात् ॥ कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति ।
अत्र कृष्णनगनं हेतुः सुखयानं हेतुमत् ॥ अत्र क्रियातिपत्तौ नित्यो लृङ् ॥

इच्छार्थेषु लिङ्गोटौ ॥ १५७ ॥

सर्वलकारापवादः ॥ इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्गोटौ भवतः ॥ इच्छामि भुञ्जीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्तां भवान् ॥ कामये भुञ्जीत । कामये भुङ्क्तां ॥

समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ १५८ ॥

समानकर्तृकेष्विच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययः स्यात् ॥ इच्छति भोक्तुं । कामये भोक्तुं ॥ समानकर्तृकेषु किं । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छति ॥

लिङ् च ॥ १५९ ॥

समानकर्तृकेष्विच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् स्यात् ॥ भुञ्जीयेतीच्छति ॥ क्रियातिपत्तौ लृङ् ॥

इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ १६० ॥

लटो ऽपवादः ॥ इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने लिङ् वा स्यात् ॥ इच्छति । इच्छेत् ॥ कामयते । कामयेत ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ १६१ ॥

विधादिष्वर्थेषु धातोर्लिङ् स्यात् ॥ विधिः प्रेरणं । भवान् ग्रामं गच्छेत् ॥ निमन्त्रणं नियोगकरणं । इह भवान् भुञ्जीत ॥ आमन्त्रणं कामचारकरणं । भवानिहासीत ॥ अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । भवान् पुत्रमध्यापयेत् ॥ संप्रश्नः संप्रधारणं । किं भो वेदमधीयीय । उत तर्कमधीयीय ॥ प्रार्थनं याचना । भो भोजनं लभेय ॥

लोट् च ॥ १६२ ॥

विधादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ॥ विधौ । कटं करोतु भवान् ॥ निमन्त्रणे । इह भुङ्क्तां भवान् ॥ आमन्त्रणे । इहास्तां भवान् ॥ अधीष्टे । पुत्रमध्यापयतु भवान् ॥ संप्रश्ने । किं भो वेदमध्ययै । उत तर्कमध्ययै ॥ प्रार्थने । भो भोजनं लभै ॥

प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ १६३ ॥

प्रेषः प्रेषणं । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । प्राप्कालः प्राप्कवसरः । एतेष्व-
र्येषु गम्यमानेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लोट् ॥ भवतः
कटः कर्तव्यः । करणीयः । कार्यः ॥ करोतु कटं भवान् ॥ लोट् वाधो
मा भूदिति पुनर्विधानं ॥

लिङ् चोर्धमौर्लुर्तिके ॥ १६४ ॥

प्रेषादिष्वर्येषु गम्यमानेष्वूर्ध्वमौर्लुर्तिके ऽर्ये वर्तमानाडातोर्लिङ् भवति । चका-
राद्ययाप्राप्कमपि भवति ॥ प्रेषितो ऽतिसृष्टः प्राप्ककालो वा भवान् कटं कुर्यात् ।
कटं करोतु । कटः कर्तव्यो भवता ॥

स्मे लोट् ॥ १६५ ॥

लिङ् कृत्यानां चापवादः ॥ प्रेषादिष्वर्येषु गम्यमानेषु स्मशब्द उपपद उर्ध्वमौ-
र्लुर्तिके ऽर्ये वर्तमानाडातोर्लोट् स्यात् ॥ प्रेषितो ऽतिसृष्टः प्राप्कसमयो वा
भवान् कटं करोतु स्म ॥

अधीष्टे च ॥ १६६ ॥

लिङो ऽपवादः ॥ सत्कारपूर्वकव्यापारे गम्यमाने स्मशब्द उपपदे लोट्
स्यात् ॥ राजन् माणवकमध्यापय स्म ॥

कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ १६७ ॥

काल । समय । वेला । इत्येतेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययः स्यात् ॥ कालो
भोक्तुं । समयो भोक्तुं । वेला भोक्तुं ॥

लिङ् यदि ॥ १६८ ॥

यच्छब्दप्रयोगे कालसमयवेलागूपपदेषु धातोर्लिङ् स्यात् ॥ कालो यदुञ्जीत
भवान् । समयो यदुञ्जीत भवान् । वेला यदुञ्जीत भवान् ॥

अर्हं कृत्यतृचश्च ॥ १६९ ॥

योग्यं गम्यमानं कृत्यसंज्ञः प्रत्ययस्तृचप्रत्ययश्च स्यात् । चकाराल्लिङ् ॥ कन्या
वाढव्या । वहनीया । वाह्या ॥ भवान् कन्यां वाढा ॥ भवान् कन्यां
वहन् ॥

आवश्यकाधमर्णयोर्णिनिः ॥ १७० ॥

आवश्यक आधमर्ण्ये च गम्यमाने धातोर्णिनिः स्यात् ॥ अवश्यं कारी ॥
आधमर्ण्ये । शतं दायी ॥

कृत्याश्च ॥ १७१ ॥

आवश्यकाधमर्ण्ययोर्गम्यमानयोर्धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति ॥ अवश्यं कटः
कर्तव्यः । कर्णीयः । कार्यः ॥ आधमर्ण्ये । शतं दातव्यं ॥

शक्ति लिङ् च ॥ १७२ ॥

शक्तौ गम्यमानायां धातोर्लिङ् स्यात् । चकारात् कृत्याः ॥ भवान् भारं वहेत् ॥
भवता भारो वाढव्यः । वहनीयः ॥ लिङ् बाधो मा भदिति पुनर्विधिः ॥

आशीषि लिङ् लोटौ ॥ १७३ ॥

आशीर्वादे ऽर्थे धातोर्लिङ्लोटौ भवतः ॥ चिरं जीव्याङ्वान् ॥ चिरं जीवतु
भवान् ॥

क्विचूतौ च संज्ञायां ॥ १७४ ॥

आशीर्विषये धातोः क्विच् । क्त । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । समुदायेन चेत्
संज्ञा गम्यते ॥ भवतात् । भूतिः । सनुतात् । सातिः । तनुतात् । तन्तिः ॥
देवा एनं देवासुः । देवदत्तः ॥ क्विच् बाधो मा भदिति पुनः क्तविधिः ॥

माङि लुङ् ॥ १७५ ॥

माङ्युपपदे धातोर्लुङ् स्यात् ॥ मा भवान् कार्षीत् । मा भूत् ॥ कथं मा
भवत्विति । निषेधार्थो माणव्दो ऽयं । न तु माङ् ॥

स्मोत्तरे लङ् च ॥ १७६ ॥

स्मोत्तरे माङ्युपपदे धातोर्लङ् स्यात् । चकाराल्लुङ् ॥ मास्म करोत् । मास्म
भवत् ॥ मास्म कार्षीत् । मास्म भूत् ॥

॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

धातुसंवन्धे प्रत्ययाः ॥ १ ॥

धातुवर्त्यानां संवन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततो अन्यत्रापि भवन्ति ॥ तिङ्-
न्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात् तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः ।
वसन् ददर्श । भूते लट् ॥ अग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनिता ॥ पुनः प्रत्यय-
ग्रहणमधातुप्रत्ययसंग्रहार्थं । गोमानासीत् । गोमान् भविता । प्रकृत्यर्थस्य भूतत्वे
भविष्यत्वे च मत्तुप् ॥

क्रियासमभिहारे लोट् । लोटो हिस्वौ वा च तद्धमोः ॥ २ ॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात् । तस्य च लोटस्तिङामप-
वादौ तिङ्संज्ञौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ हि । स्व । इत्येतावादेशौ
भवतः । तद्धमोर्विषये तु हिस्वौ वा भवतः ॥ पुरुषसंज्ञैकवचनसंज्ञा च ना-
नयोर्भवति हिस्वादेशविधानसामर्थ्यात् । तेन सर्वपुरुषवचनविषये पदस्मैपदिभ्यो
धातुभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्वो भावकर्मकर्तृषु ॥ लुनीहि लुनी-
हीत्येवायं लुनाति । इमौ लुनीतः । इमे लुनन्ति । त्वं लुनासि । युवां
लुनीयः । यूयं लुनीय । पक्षे लुनीत लुनीतेत्येव यूयं लुनीय । लुनीहि
लुनीहीत्येवाहं लुनामि । आवां लुनीवः । वयं लुनीमः ॥ भूते । लुनीहि
लुनीहीत्येवायमलावीत् । इत्यादि ॥ भविष्यति । लुनीहि लुनीहीत्येवायं
लविष्यति । इत्यादि ॥ अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते । इमावधीयाते । इमे
ऽधीयते । अधीष्वाधीष्वेत्येव त्वमधीषे । युवामधीयाथे । यूयमधीध्वे । पक्षे
ऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । अधीष्वाधीष्वेत्येवाहमधीये । आवामधीवहे । वय-
मधीमहे ॥ एवं सर्वकालेषूदाहार्यं ॥

समुच्चये अन्यतरस्यां ॥ ३ ॥

अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये समुच्चीयमानक्रियावचनादातोर्वा लोट् स्यात् । तस्य
च हिस्वावादेशौ भवतः । तद्धमोर्विषये तु वा भवतः ॥ ओदनं भुङ्क्षु सक्तून्
पिवेत्येवायमभ्यवहरति । सक्तून् पिव धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । अन्नं
भुङ्क्षु दाधिकमास्वादस्वत्यभ्यवहरते ॥ तद्धमोस्तु पक्षे । पिवत खादंत्येव
यूयमभ्यवहरत । भुङ्क्षुमास्वादध्वमित्येव यूयमभ्यवहरध्वे ॥ लोटो ऽभावे सक्तून्
पिवति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादतं ॥

यथाविधनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ ४ ॥

प्रथमे लोटो विधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातोरनुप्रयोक्तव्यः । न त्वन्यः ॥
लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । द्विनत्तीति नानुप्रयुज्यते । अधीष्वाधीष्वत्ये-
वायमधीति । पठतीति नानुप्रयुज्यते ॥

समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ ५ ॥

द्वितीये लोटो विधाने सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः ॥ सङ्गान् पिव
धानाः खादत्येवायमभ्यवहरति ॥

इन्दसि लुङ्ङिटः ॥ ६ ॥

धात्वर्थानां संबन्धे वेदे लुङ् । लङ् । लिट् । इत्येते प्रत्यया वा भवन्ति ॥
लुङ् । शकलाङ्कुष्ठको ऽकरत् ॥ लङ् । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं वज्रमानः ॥
लिट् । अद्य ममार । अद्य म्रियते ॥

लिङ्गर्थे लेट् ॥ ७ ॥

लिङो ये र्थास्तेष्वर्थेषु वेदे लेंड्वा स्यात् ॥ जोषिषत् । तारिषत् । मन्दिषत् ।
नेता नषत् । कवयस्तक्षिषत् । यत् पताति विद्युत् । उद्धिं व्यावपाति ॥

उपसंवादाशङ्कयोश्च ॥ ८ ॥

उपसंवादः परिभाषणं कर्तव्ये पणवन्धः । आप्रङ्गा तर्कः । एतयोर्र्थयोर्गम्य-
मानयोर्वेदे लेंट् स्यात् ॥ उपसंवादे । अहमेव पशूनामीशै । मदग्ना एव
वो ग्रहा गृह्यान्तै ॥ आप्रङ्गायां । नेङ्गिहायन्तो नरकं पताम ॥

तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यैग्रध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यै- शध्यैतवैतवेङ्तवेनः ॥ ९ ॥

तुमर्थो भावः । तत्रार्थे इन्दसि से । इत्येवमादयः प्रत्यया धातोर्भवन्ति ॥
से । सेन् । वक्ते रायस्ता वा मेपे रथानां । स्वरे भेदः ॥ असे । असेन् ।
क्रत्वे दाक्षाय जीवसे । स्वरे भेदः ॥ कसे । कसेन् । प्रेपे भगाय । श्रियसे ॥
अध्यै । अध्यैन् । कागमुपचरध्यै । स्वरे विशेषः ॥ कध्यै । कध्यैन् । इन्द्राग्नी
आहुवध्यै । श्रियध्यै ॥ शध्यै । शध्यैन् । पिवध्यै । सह मादयध्यै ॥ तवै ।

सोममिन्द्राय यातवै ॥ तवेङ् । दशमे मासि सूतवे ॥ तवेन् । सुवदूदेवेषु
गन्तवे । कर्तवे । हर्तवे ॥

प्रयै रोहिष्यै अव्यथिष्यै ॥ १० ॥

एते शब्दास्तुमर्ये इन्दसि निपात्यन्ते ॥ या प्रपूर्वः । प्रयै देवेभ्यो हविः ।
कैप्रत्ययः ॥ रुह । प्रयातुं रोहिष्यै । इष्यैप्रत्ययः ॥ व्यय नञपूर्वः । अव्य-
थिष्यै । इष्यैप्रत्ययः ॥

दृशे विष्ये च ॥ ११ ॥

दृशे । विष्ये । इत्येतौ तुमर्ये इन्दसि निपात्येते ॥ दृशिरू । दृशे विप्रवाय
सूर्ये ॥ व्या । विष्ये ऽन्वाहरामि ॥

शकि णमुल्कमुलौ ॥ १२ ॥

शक्नोतावुपपदे इन्दसि तुमर्ये धातोर्णमुल् । कमुल् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
अग्निं वै देवा विभाजं नाशकृवन् । विभक्तुमित्यर्थः ॥ अपलुपं नाशकृवन् ।
अपलोप्तामित्यर्थः ॥

इष्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ १३ ॥

इष्वरशब्द उपपदे इन्दसि तुमर्ये धातोस्तोसुन् । कसुन् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
इष्वरो ऽभिचरितोः । अभिचरितुमित्यर्थः ॥ इष्वरो विलिखः । विलेखितु-
मित्यर्थः ॥

कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ १४ ॥

तवै । केन् । केन्य । त्वन् । इत्येते प्रत्यया धातोश्चिन्दसि भावे कर्मणि
चार्थे भवन्ति ॥ अन्वेतवै ॥ अवगाहे ॥ ददृक्षेण्यः ॥ कर्त्तव्ये हविः ॥

अवचक्षे च ॥ १५ ॥

अवचक्षे । इत्येतच्छिन्दसि कृत्यार्थे एषप्रत्ययान्तं निपात्यते ॥ चक्षिङ् अवपूर्वः ।
नावचक्षे । नावख्यातव्यमित्यर्थः ॥

**भावलक्षणे स्थण्वृज्ज्वदिचरिङ्गतमिजनिभ्यस्तोसुन्
॥ १६ ॥**

ढा । इण् । उकृञ् । वद् । चर् । हु । तमु । जनी । इत्येतेभ्यो भा-
वलक्षणे वर्तमानेभ्यश्चन्दसि तुमर्थे तोसुन् भवति ॥ आ संस्थातोर्न्तर्वेषां
सीदन्ति । आ समाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः ॥ पुरा सूर्यस्योदितोराधेयः ॥ पुरा वत्सा-
नामपाकर्तोरास्ते ॥ पुरा प्रवदितोर्गनो होतव्यं ॥ पुरा प्रचरितोर्गनीधीये
होतव्यं ॥ आ होतोर्प्रमत्तस्तिष्ठति ॥ आ तमितोस्तिष्ठति ॥ आ जनितो
संभवामः ॥

सृपितृदोः कसुन् ॥ १७ ॥

सृष्ट् । उत्तृदिर् । इत्येताभ्यां भावलक्षणे वर्तमानाभ्यां चन्दसि तुमर्थे कसुन्
भवति ॥ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् ॥ पुरा जनुभ्य आतृदः ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्वा ॥ १८ ॥

अलं । खलु । इत्येतयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्वाप्रत्ययः स्यात् ॥
अलं कृत्वा ॥ खलु कृत्वा ॥ अलंखल्वोः किं । मा कार्षीत् ॥ प्रतिषेधयोः
किं । अलंकारः ॥ प्राचां ग्रहणं पूजार्थं ॥

उदीचां माडो व्यतीहारे ॥ १९ ॥

मङ् । इत्येतस्माडातोर्व्यतिहारे ऽर्थे वर्तमानात् क्वा वा स्यात् ॥ अपमित्य
याचते ॥ उदीचां ग्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वापमयते ॥

परावरयोगे च ॥ २० ॥

परेण पूर्वस्य योगे ऽवरेण च परस्य योगे गम्यमाने धातोः क्वा स्यात् ॥
अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगो ऽत्र पर्वतस्य ॥ अतिक्रम्य पर्वतं नदी ।
अवरपर्वतयोगो ऽत्र नद्याः ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ॥ २१ ॥

एककर्तृकयोर्धात्वर्थयोः सतोः पूर्वकालिकक्रियावृत्तेर्धातोः क्वा स्यात् ॥ भुक्त्वा
व्रजति । पीत्वा व्रजति ॥ द्विवचनमविवक्षितं । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥
समानकर्तृकयोः किं । भुक्त्वति ब्राह्मणे व्रजति देवदत्तः ॥ पूर्वकाले किं ।
व्रजति च जल्पति च ॥

आभीक्ष्ण्ये णामुल् च ॥ २२ ॥

क्रियायाः पौनःपुन्ये योत्वे धातोर्णमुल् स्यात् । चकारात् क्वापि ॥ भोजं भोजं
व्रजति । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं व्रजति । पीत्वा पीत्वा व्रजति ॥

न ययनाकाङ्क्षे ॥ २३ ॥

यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले क्वाणामुलौ न भवतः । यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यं
नापरमाकाङ्क्षते चेत् ॥ यदयं भुङ्क्ते ततः पठति ॥ अनाकाङ्क्षे किं । यदयं
भुक्त्वा व्रजति ततो श्रुते ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ २४ ॥

अग्रे । प्रथम । पूर्व । इत्येतेषूपपदेष्वेककर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले क्वाणामुलौ
वा भवतः ॥ अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा व्रजति ॥ प्रथमं भोजं व्रजति ।
प्रथमं भुक्त्वा व्रजति ॥ पूर्वं भोजं व्रजति । पूर्वं भुक्त्वा व्रजति ॥ पक्षे लडादयः ।
अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति ॥ आभीक्ष्ण्यं तु पूर्वविप्रतिपदानित्यमव । अग्रं भोजं
भोजं व्रजति । अग्रं भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति ॥

कर्मण्याक्रोशे कृजः खमुञ् ॥ २५ ॥

उकृञ् । इत्येतस्मात् कर्मण्युपपदे खमुञ् स्यात् । आक्रोशे गम्यमाने ॥ चौरं-
कारमाक्रोशति । चौरो ऽसीत्वाक्रोशमात्रं न त्वसौ चौरः ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ २६ ॥

उकृञ् । इत्येतस्मात् स्वाद्वर्थेषूपपदेषु सनानकर्तृकयोः पूर्वकाले णमुल् स्यात् ॥
स्वादुंकारं भुङ्क्ते । अस्वादीं स्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संप-
नंकारं भुङ्क्ते ॥ वासत्रपेण क्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । स्वादीं कृत्वा
भुङ्क्ते ॥

अन्यथैवंकथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ २७ ॥

उकृञ् । इत्येतस्मादन्यथादिषूपपदेषु णमुल् स्यात् । सिद्धाप्रयोगश्चेत् करो-
तिर्भवति ॥ अन्यथाकारं भुङ्क्ते ॥ एवकारं भुङ्क्ते ॥ कथंकारं भुङ्क्ते ॥ इत्यं-
कारं भुङ्क्ते ॥ सिद्धाप्रयोगे किं । अन्यथा कृत्वा शिरो भुङ्क्ते ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ॥ २८ ॥

उकृञ् । इत्येतस्माद्यथा । तथा । इत्येतयोरुपपदयोरन्तमाप्रतिवचने णमुल्

स्यात् । सिद्धाप्रयोगश्चेत् करोतिः ॥ यथाकार्महं भोक्ष्ये । तथाकार्महं भोक्ष्ये किं तवानेन ॥ असूयाप्रतिवचने किं । यथा कृत्वाहं भोक्ष्ये । तथा कृत्वा द्रक्ष्यसि ॥

कर्मणि दृशिबिदोः साकल्ये ॥ ३१ ॥

दृशिद् । विद् ज्ञाने । इत्येताभ्यां कर्मण्युपपदे साकल्ये गम्यमाने णामुल् स्यात् ॥ कन्यादर्शं व्रयति । सर्वाः कन्या व्रयतीत्यर्थः ॥ ब्राह्मणवन्दं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ॥ साकल्यं किं । ब्राह्मणं दृष्ट्वा भोजयति ॥

यावति विन्दजीवोः ॥ ३० ॥

विदूल् । जीव । इत्येताभ्यां यावच्छब्द उपपदे णामुल् स्यात् ॥ यावद्वदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः ॥ यावदजीवमधीते विप्रः ॥

चर्मोदरयोः पूरेः ॥ ३१ ॥

पूरी । इत्येतस्मान्पयन्ताच्चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोर्णामुल् स्यात् ॥ चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ॥

वर्षप्रमाणे उलोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ ३२ ॥

पूरी । इत्येतस्माद्वृद्धिप्रमाणे गम्यमाने णामुल् स्यात् । पूरी । इत्येतस्योकारलोपश्च वा भवति ॥ गोष्पदपूरं वृद्धो देवः । गोष्पदप्रं वृद्धो देवः ॥ अस्येति किं । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकात्रिलप्रं वृद्धो देवः ॥

चले क्लोपेः ॥ ३३ ॥

कन्यू । इत्येतस्मान्पयन्ताच्चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु वृद्धिप्रमाणे गम्ये णामुल् स्यात् ॥ चलक्लोपं वृद्धो देवः । वस्त्रक्लोपं ॥

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ३४ ॥

कपे । इत्येतस्मान्निमूलसमूलयोः कर्मणोरुपपदयोर्णामुल् स्यात् ॥ निमूलकापं कपति । समूलकापं कपति । निमूलं समूलं कपतीत्यर्थः ॥ इतः प्रभृति णामुल्लिख्यौ यथाविध्यनुप्रयोगः कपादीनां बोध्यः ॥

शुष्कचूर्णाद्विज्ञेषु पिषः ॥ ३५ ॥

पिब्लृ । इत्येतस्माच्छुष्क । चूर्ण । इक्ष । इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु णामुल् स्यात् ॥ शुष्कपेषं पिनाष्टि । चूर्णपेषं पिनाष्टि । इक्षपेषं पिनाष्टि ।

समूलाकृतजीविषु हनकृज्यहः ॥ ३६ ॥

हन । डुकृञ् । ग्रह । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः क्रमेण समूल । अकृत । जीव । इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु णामुल् स्यात् ॥ समूलधातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ॥

करणे हनः ॥ ३७ ॥

हन । इत्येतस्मात् करण उपपदे णामुल् स्यात् ॥ पाणिधातं हन्ति भूमिं । पदधातं । पाणिपद्मां हन्तीत्यर्थः ॥

स्नेहने पिषः ॥ ३८ ॥

पिब्लृ । इत्येतस्मात् स्नेहवाचिनि करण उपपदे णामुल् स्यात् ॥ उदपेषं पिनाष्टि । तैलपेषं पिनाष्टि ॥

हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ ३९ ॥

वृत् । ग्रह । इत्येताभ्यां हस्तवाचिनि करण उपपदे णामुल् स्यात् ॥ वृत् । णिच् । हस्तेन वर्तयति । हस्तवर्तं वर्तयति ॥ कर्तवर्तं वर्तयति ॥ हस्तग्राहं गृह्णाति । कर्तग्राहं ॥

स्वे पुषः ॥ ४० ॥

पुष । इत्येतस्मात् स्ववाचिनि करण उपपदे णामुल् स्यात् ॥ स्वपोषं पुष्पाति । गोपोषं । धनपोषं । मातृपोषं पुष्यति ॥

अधिकरणे बन्धः ॥ ४१ ॥

बन्ध । इत्येतस्मादधिकरण उपपदे णामुल् स्यात् ॥ चक्रबन्धं बध्नाति । कूटबन्धं । गुप्तिबन्धं ॥

संज्ञायां ॥ ४२ ॥

बन्ध । इत्येतस्मात् संज्ञायां विषये णामुल् स्यात् ॥ क्रौञ्चबन्धं बद्धः । चण्डालिकाबन्धं । मयूरिकाबन्धं । अट्टालिकाबन्धं ॥ बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ॥

कर्त्रीर्जीविपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ४३ ॥

णञ । वह । इत्येताभ्यां क्रमेण जीविपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्णमुल् स्यात् ॥ जीवनाशं नश्यति ॥ पुरुषवाहं वहति ॥ कर्त्रीः किं । जीवेन नष्टः । पुरुषेण वोढः ॥

उर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ ४४ ॥

शुष । पूरो । इत्येताभ्यामूर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे णामुल् स्यात् ॥ उर्ध्वश्रोत्रं शुष्यति ॥ उर्ध्वपूरं पूर्यते ॥ -

उपमाने कर्मणि च ॥ ४५ ॥

उपमानवाचिनि कर्मणि कर्तरि चोपपदे धातोर्णामुल् स्यात् ॥ घृतनिधायं नि-
हितः । घृतमिव निहित इत्यर्थः ॥ कर्तरि । अज्ञनाशं नष्टः । अज्ञ इव नष्ट
इत्यर्थः ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ ४६ ॥

निमूलसमूलयोः कषः । इत्यादिनात्र ये पूर्वमुक्तास्ते कषादयः । तत्र यस्मा-
द्धातोर्णामुल्लुक्तः स एव धातुरनुप्रयोक्तव्यः ॥ निमूलकापं कषति । इत्याद्यु-
दाहृतं ॥

उपदंशस्तृतीयायां ॥ ४७ ॥

दंश । इत्येतस्मादुपपूर्वात् तृतीयान्त उपपदे णामुल् स्यात् ॥ मूलकेनोपदंशं
भुङ्क्ते । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । तृतीयाप्रभृतीनीति समासविकल्पः ॥ वास-
द्वेषेण ह्यापि । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते ॥ मूलकं चोपदंशेः कर्म । भुङ्क्ते
करणं ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां ॥ ४८ ॥

अनुप्रयुज्यमानधातुना तुल्यकर्मकेभ्यो हिंसार्थेभ्यो धातुभ्यस्तृतीयान्त उपपदे णामुल्
स्यात् ॥ दण्डोपघातं गाः कलयति । दण्डेनोपघातं ॥ समानकर्मकाणां किं ।
दण्डेनाहत्य चौरं गोपालो गाः कलयति ॥

सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ॥ ४९ ॥

पीड । रुधिर । कृष । इत्येतेभ्य उपपूर्वकेभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् ॥ पार्श्वोपपीडं ग्रेते । पार्श्वयोहपपीडं । पार्श्वान्वामुपपीडं ॥ वृजोपरोधं गाः स्यापयति । वृज उपरोधं । वृजेनोपरोधं ॥ पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुपकर्षं । पाणिनोपकर्षं ॥

समासत्तौ ॥ ५० ॥

संनिकर्षे गम्यमाने सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे धातोर्णामुल् स्यात् ॥ केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु ग्राहं । केशैर्ग्राहं ॥

प्रमाणे च ॥ ५१ ॥

द्वैधे गम्यमाने सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे धातोर्णामुल् स्यात् ॥ द्व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां द्विनन्ति । द्व्यङ्गुल उत्कर्षं । द्व्यङ्गुलेनोत्कर्षं ॥ एवं त्र्यङ्गुलोत्कर्षमित्वादि ॥

अपादाने परीप्तायां ॥ ५२ ॥

त्वरयां गम्यमानावामपादान उपपदे धातोर्णामुल् स्यात् ॥ ग्रथ्योत्पायं धावति । ग्रथ्याया उत्पायं ॥ ग्रीध्रतावशाद्वश्यकर्तव्यमपि किञ्चिन्नापेक्षते । उत्पानमात्रमाद्विद्यत इत्यर्थः ॥

द्वितीयायां च ॥ ५३ ॥

त्वरयां गम्यमानायां द्वितीयान्तं चोपपदे धातोर्णामुल् स्यात् ॥ यटिग्राहं युध्यन्ते । यटिं ग्राहं ॥ युडाद्युपयोगिखड्गादोननपेक्ष्य ग्रीध्रतावशाद्यद्वादिना युध्यन्त इत्यर्थः ॥

स्वाङ्गे ऽध्रुवे ॥ ५४ ॥

अस्मिन्स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णामुल् स्यात् ॥ अक्षिनिकाणं जल्पति । निकाणमक्षि जल्पति । अध्रुविक्षेपं कथयति । अध्रुवं विक्षेपं कथयति ॥ अध्रुवे किं । शिर उत्क्षिप्य कथयति ॥ यस्मिन्नुङ्गे द्विने प्राणो न म्रियते तदध्रुवं ॥

परिक्षिप्यमाने च ॥ ५५ ॥

पीडितस्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णामुल् स्यात् ॥ उरःप्रतिषेपं

युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्तां युध्यन्त इत्यर्थः ॥ ध्रुवत्वात् पूर्वमूत्रेण न सिध्यति ॥

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ ५६ ॥

विश । पतल्लु । पद । स्कन्द । इत्येताभ्यां द्वितीयान्त उपपदे णामुल् स्यात् । व्याप्यमान आसेव्यमानं चार्थे गम्ये ॥ गेहादिद्व्युवाणां विश्वादि-क्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा ॥ गेहानु-प्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशं । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशं ॥ गेहानुप्रपातं । गेहं गेहमनुप्रपातं । गेहमनुप्रपातमनुप्रपातं ॥ गेहानुप्रपादं । गेहं गेहमनुप्रपादं । गेहमनुप्रपादमनुप्रपादं ॥ गेहानुस्कन्दं । गेहं गेहमनुस्कन्दं । गेहमनुस्कन्दमनु-स्कन्दं ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं न भवति । समासेन स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । असमासे तु गेहस्य णामुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वं ॥

अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ॥ ५७ ॥

असु । जितृषु । इत्येताभ्यां क्रियाव्यवधायके ऽर्थे वर्तमानाभ्यां कालवाचिषु द्वितीयान्तोपपदेषु णामुल् स्यात् ॥ दूयहात्यासं गाः पाययति । दूयहमत्यासं ॥ दूयहतर्षं गाः पाययति । दूयहं तर्षं ॥ अथ पाययित्वा दूयहमतिक्रम्य पाय-यतीत्यर्थः ॥ अस्यतितृषोः किं । दूयहमुपोष्य भुङ्क्ते ॥ क्रियान्तरे किं । अहरत्यस्येपून् गतः ॥ कालेषु किं । योजनमत्यस्य गाः पाययति ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ ५८ ॥

आदिश । ग्रह । इत्येताभ्यां नामन् । इत्येतस्मिन् द्वितीयान्त उपपदे णामुल् स्यात् ॥ दिश आङ्पूर्वः । नामादेशमाचष्टे ॥ नामग्राहमाह्वयति ॥

अव्यये ऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्वाणमुलौ ॥ ५९ ॥

उकृज् । इत्येतस्मादव्यय उपपदे ऽयथाभिलषितार्थाख्याने गम्ये क्वाणमुलौ भवतः ॥ ब्राह्मण पुत्रस्ते ज्ञातः । किं तर्हि वृषल नीचैःकृत्याचक्षते । नीचैः कृत्या । नीचैःकारं । उच्चैर्नाम प्रियमाख्येयं ॥ कन्या ते ज्ञाता । किं तर्हुच्चैःकृत्या-चक्षते । उच्चैः कृत्या । उच्चैःकारं । नीचैर्नामाप्रियमाख्येयं ॥ अयथाभिप्रेता-ख्याने किं । उच्चैःकृत्याचक्षते पुत्रस्ते ज्ञातः ॥

तिर्यच्यपवर्गे ॥ ६० ॥

उकृञ् । इत्येतस्मात् तिर्यक्शब्द उपपदे क्वाणमुलौ भवतः । समाप्नौ गम्यमानायां ॥ तिर्यक्कृत्य गतः । तिर्यक्कारं । समाप्य गत इत्यर्थः ॥ अपवर्गे किं । तिर्यक् कृत्वा काठं गतः ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभोः ॥ ६१ ॥

उकृञ् । भू । इत्येताभ्यां तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गवाचक उपपदे क्वाणमुलौ भवतः ॥ मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा गतः । मुखतःकारं ॥ पृढतोभूय तिष्ठति । पृढतो भूत्वा । पृढतोभावं ॥ स्वाङ्गे किं । सर्वतः कृत्वा गतः ॥ तसिति किं । मुखीभूय गतः ॥ प्रत्यये किं । मुखे तस्यतीति मुखतः । मुखतः कृत्वा गतः ॥

नाधार्यप्रत्यये च्यर्थे ॥ ६२ ॥

उकृञ् । भू । इत्येताभ्यां नार्यप्रत्ययान्ते धार्यप्रत्ययान्ते च च्यर्थक उपपदे क्वाणमुलौ भवतः ॥ अनाना नाना कृत्वा गतः । नानाकृत्य गतः । नानाकारं ॥ विनाभूया । विना भूत्वा । विनाभावं ॥ धार्ये । द्विधाकृत्य । द्विधा कृत्वा । द्विधाकारं । द्वैधकृत्य । द्वैधं कृत्वा । द्वैधकारं ॥ द्विधाभूय । द्विधा भूत्वा । द्विधाभावं ॥ प्रत्ययग्रहणं किं । हिरूक् कृत्वा । पृथग्भूत्वा ॥ च्यर्थ इति किं । नाना कृत्वा ॥

तूष्णीमि भुवः ॥ ६३ ॥

भू । इत्येतस्मात् तूष्णींशब्द उपपदे क्वाणमुलौ भवतः ॥ तूष्णींभूय तिष्ठति । तूष्णीं भूत्वा । तूष्णींभावं ॥ भूग्रहणं कृजो निवृच्यर्थ ॥

अन्वचानुलोम्ये ॥ ६४ ॥

भू । इत्येतस्मात्तातोर्नन्वगित्येतस्मिन्नुपपदे क्वाणमुलौ भवतः । अनुकूलत्वे गम्यमाने ॥ अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावं ॥ आनुलोम्ये किं । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति ॥

शकधूपज्ञाग्लाघटरमलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन्

॥ ६५ ॥

प्रकृत् । जिहृषा । ज्ञा । ग्लै । घट । रभ । उलभप् । क्रमु । पद ।
अर्ह । अम । भू । विद् । रत्येतेषु धातुषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ॥ प्रक्रीति
भोक्तुं । धृष्णोति भोक्तुं । ज्ञानाति भोक्तुं । ग्लायति भोक्तुं । घटते भोक्तुं ।
आरभते भोक्तुं । लभते भोक्तुं । प्रक्रमते भोक्तुं । उत्सहते भोक्तुं । अर्हति
भोक्तुं ॥ अस्त्यर्थेषु । अस्ति भोक्तुं । भवति भोक्तुं । विद्यते भोक्तुं ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥ ६६ ॥

पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थविशिष्टेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् ॥ पर्याप्ति भोक्तुं । अलं
भोक्तुं । पारयति भोक्तुं ॥ पर्याप्तिवचनेषु किं । अलं भुङ्क्ता ॥ अलमर्थेषु किं ।
पर्याप्तं भुङ्क्ते ॥

कर्तरि कृत् ॥ ६७ ॥

सर्वः कृतृप्रत्ययः कर्तरि कारके भवति ॥ कारकः । कर्ता । नन्दनः ।
ग्राही ॥

भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ ६८ ॥

भव्यादयः शब्दाः कर्तरि कारकं वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति भावक-
र्मणोः ॥ भू । यत् । भवतीति । भव्यः । भव्यमनेनेति वा ॥ गै । यत् ।
गेयो माणवकः सामां । गेयानि सामानि माणवकेन ॥ वच । अनीयर् ।
प्रवचनीयो गुरुः । प्रवचनीयो गुरुणा ॥ ज्ञा । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः ।
उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः ॥ जनी । एयत् । जन्यः । जन्यमनेन ॥ लुङ् ।
एयत् । आप्लाव्यः । आप्लाव्यमनेन ॥ पल्लु । एयत् । आपात्यः । आपात्य-
मनेन ॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ६९ ॥

लकारः सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च भवन्ति । अकर्मकेभ्यो भावे
कर्तरि च ॥ कर्मणि । गम्यते ग्रामो देवदत्तेन ॥ कर्तरि । गच्छति ग्रामं
देवदत्तः ॥ अकर्मकेभ्यो भावे । आस्यते देवदत्तेन ॥ कर्तरि । आसते देवदत्तः ॥

तयोरेव कृत्यत्ताल्लयाः ॥ ७० ॥

कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः क्तप्रत्ययः खलर्यकाश्च प्रत्ययाः सकर्मकेभ्यः कर्मणि । अकर्मकेभ्यो भावे भवन्ति ॥ कृत्या भावे । आसितव्यं भवता । शयितव्यं ॥ कृत्याः कर्मणि । कर्तव्यः कटो भवता । भोक्तव्य ओदनो भवता ॥ ह्यो भावे । आसितं भवता । शयितं भवता ॥ क्तः कर्मणि । कृतः कटो भवता । भुक्त ओदनः ॥ खलर्या भावे । ईषदाह्यंभवं भवता । दुराह्यंभवं ॥ खलर्याः कर्मणि । ईषत्करः कटो भवता । दुष्करः कटः ॥

आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ ७१ ॥

आदिकर्मण्युक्तो यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराज्ञावकर्मणोरपि भवति ॥ प्रकृतः कटं देवदत्तः । प्रकृतं देवदत्तेन । प्रकृतः कटो देवदत्तेन ॥

गत्यर्थकर्मकश्चिपशीङ्स्थसवसजनरुद्गीर्यतिभ्यश्च

॥ ७२ ॥

गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यः । अकर्मकेभ्यः । श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराज्ञावकर्मणोः ॥ गतो ग्रामं देवदत्तः । गतं देवदत्तेन । गतो ग्रामो देवदत्तेन ॥ अकर्मकेभ्यः । ग्लानो भवान् । ग्लानं भवता । आसितो भवान् । आसितं भवता ॥ श्लिष । श्लिष्टो गुरुं भवान् । श्लिष्टो गुरुर्भवता । उपश्लिष्टं भवता ॥ शीङ् । अतिशयितो गुरुं भवान् । अतिशयितो गुरुर्भवता । अतिशयितं भवता ॥ षा । उपस्थितो गुरुं भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । उपस्थितं भवता ॥ आस । उपासितो गुरुं भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । उपासितं भवता ॥ वस । अनूपितो गुरुं भवान् । अनूपितो गुरुर्भवता । अनूपितं भवता ॥ जन । अनुज्ञातो माणवको माणविको । अनुज्ञाता माणविका माणवकेन । अनुज्ञातं माणवकेन ॥ रुद् । आरुढो वृत्तं भवान् । आरुढो वृत्तो भवता । आरुढं भवता ॥ गृप् । अनुजीर्णो वृपलीं देवदत्तः । अनुजीर्णा वृपली देवदत्तेन । अनुजीर्णं देवदत्तेन ॥

दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ ७३ ॥

दाश । गोघ्न । इत्येतौ संप्रदाने कारके निपात्येते ॥ दाशु । दाशन्ति तस्मै । दाशः । अचप्रत्ययः ॥ आगताय तस्मै दातुं गां धृन्ति । गोघ्नो ऽतिथिः । टक्प्रत्ययः ॥

भीमादयो ऽपादाने ॥ ७४ ॥

मगादिप्रत्ययान्ता भीमादयः शब्दा अपादाने साधवो वेद्याः ॥ भीमः । भीष्मः ॥
अग्रिमसूत्रेण पर्युदासे प्राप्ते वचनं ।

ताभ्यामन्यत्रोणादयः ॥ ७५ ॥

उणणादयः प्रत्ययाः संप्रदानापादानाभ्यामन्यस्मिन् कारके भवन्ति ॥ कृषितो ऽसौ
भवति । कृषिः ॥ ततो ऽसौ भवति । तन्तुः ॥ वृत्रं तदिति । वर्त्म ॥
चरितं तदिति । चर्म ॥

गतो ऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ७६ ॥

अकर्मकेभ्यः । गत्यर्थेभ्यः । भक्षणार्थेभ्यश्च धातुभ्यो यः क्तः सो ऽधिकरणे
भवति । चकारादकर्मकेभ्यः कर्तृभावयोरपि । गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावेऽपि ।
भक्षणार्थेभ्यः कर्मभावयोरपि ॥ ध्रौव्यार्थेभ्यः । आसितमिदं तस्य । आसितः
सः । आसितं तेन ॥ गत्यर्थेभ्यः । गतमिदं तस्य । गतो ग्रामं सः । गतो
ग्रामस्तेन । गतं तेन ॥ प्रत्यवसानार्थेभ्यः । भुक्तमिदं तस्य । भुक्त ओदनस्तेन ।
भुक्तं तेन ॥

लस्य ॥ ७७ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उर्ध्वमनुक्रमिष्यमाणं लकारस्य स्थाने बोध्यं ॥ लट् ।
लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।
इत्येतेषु दशसु लकारेषु षण्णां टितां चतुर्णां ङितामनुबन्धविनिर्मुक्तानां सामा-
न्यग्रहणं ल इति ॥ दशसु लकारव्यतिरिक्ता वर्णा इत्संज्ञकाः ॥ वक्ष्यति
तिप् तस् कीत्यादि । पचति । पचतः । पचन्ति । इत्यादि ॥

तिप् तस् कि सिप् थस् थ मिवृस् मस् तातां क थासायां धमिड्वहि महिङ् ॥ ७८ ॥

तिप् । तस् । कि । सिप् । थस् । थ । मिप् । वस् । मस् । त ।
आतां । क् । थास् । आयां । ध्वम् । इट् । वहि । महिङ् । इत्येते ऽष्टा-
दशादेशा लस्य स्थाने भवन्ति ॥ तिप्तिड्विपां पकार इत्कार्यार्थः । इट्टकार
इटो ऽदिति विशेषणार्थः । महिङो उकारस्तिङ्ङिति प्रत्याहारार्थः ॥ पचति ।

पचतः । पचन्ति । पचसि । पचयः । पच्य । पचामि । पचावः ।
 पचामः । पचते । पचंते । पचन्तः । पचसे । पचथे । पचध्वे । पचे ।
 पचावहे । पचामहे ॥ एवमन्येषु लकारपूदाहार्ये ॥

टित आत्मनेपदानां ढरे ॥ ७१ ॥

लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । इत्येतेषां टितां लकाराणां
 स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां ढेः स्थान एकारादेशः स्यात् ॥ पचते ।
 पेचाते । पक्तासांथ । पच्यते । मन्त्रयैते । पचै ॥

थासः से ॥ ८० ॥

थास् । इत्येतस्य टितो लकारस्य स्थाने ङातस्य से । इत्यादेशः स्यात् ॥
 पचसे । पेचिषे । पक्तासे । पच्यसे ॥

लिटस्तथयोरेशिरेच् ॥ ८१ ॥

त । क । इत्येतयोर्लिङादेशयोः क्रमेण । एण् । ढरेच् । इत्येतावादेशौ भवतः ॥
 पेचे । पेचिरे ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणत्वमाः ॥ ८२ ॥

लिङादेशानां तिब्रादीनां नवानां णल् । अतुस् । उस् । थल् । अयुस् ।
 अ । णल् । व । म । इत्येत आदेशाः क्रमेण भवन्ति ॥ पपाच ।
 पेचतुः । पेचुः । पपक्य । पेचयुः । पेच । पपाच पपच । पेचिव ।
 पेचिम ॥

विदो लढो वा ॥ ८३ ॥

विद् । इत्येतस्माद्ज्ञानार्थात् परेषां लङादेशानां परस्मैपदानां णल् । इत्येव-
 मादयो नवादेशाः क्रमेण वा भवन्ति ॥ वेद् । विदतुः । विदुः । वेत्य ।
 विदयुः । विद् । वेद् । विद् । विद् ॥ न च भवति । वेत्ति ।
 वित्तः । विदन्ति । वेत्ति । वित्यः । वित्य । वेदि । विद्मः । विद्मः ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ॥ ८४ ॥

ब्रू । इत्येतस्मात् परेषां लङादेशानां परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णल् ।
 इत्येवमादयः पञ्चादेशाः क्रमेण वा भवन्ति । तत्संनियोगेन ब्रू । इत्येतस्य

आह । इत्ययमादेशो भवति ॥ आह । आहूतुः । आहूः । आहूयः ॥
न च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूयः ॥ पञ्चाना-
मिति किं । ब्रूय । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः ॥ आदितः किं । परेषां मा
भूत् ॥ पुनर्ब्रूव इति परस्मैपदानामादेशो मा भूदिति ॥

लोढो लङ् ॥ ८५ ॥

लोढ् । इत्येतस्य लङ् इव कार्यं भवति । तेन तामादय आदेशाः सलो-
पश्च ॥ पचतां । पचतं । पच्चाव । पचाम ॥

एरुः ॥ ८६ ॥

लोढ् । इत्येतस्य य आदेशास्तेषामिकारस्य उकारादेशः स्यात् ॥ पचतु ।
पचन्तु ॥

सेर्द्यपिच्च ॥ ८७ ॥

लोढ् । इत्येतस्य यः सि । इत्यादेशस्तस्य हि । इत्ययमादेशो भवति । स
च अपिङ्गवति ॥ स्थानिवद्भावात् प्राप्पं पित्तं प्रतिषिध्यते ॥ लुनीहि ।
पुनीहि । तच्छणुहि । राधुहि ॥

वा ह्न्दसि ॥ ८८ ॥

वेदे ह्यादेशो ऽपिङ्गवा स्यात् ॥ युयोध्यस्मद्गुहुराणमनः । युयुधि ॥ गुहोधि ।
गुहुधि ॥ प्रीणीहि । प्रीणाहि ॥

मेर्निः ॥ ८९ ॥

उत्त्वलोपयोरपवादः ॥ मि । इत्येतस्य लोडादेशस्य नि । इत्ययमादेशः स्यात् ॥
पचानि । पठानि ॥

आमेतः ॥ ९० ॥

ए । इत्येतस्य लोढ्संयन्धिन् आम् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पचतां । पचे-
तां । पचन्तां ॥

सवाभ्यां वामौ ॥ ९१ ॥

आमो ऽपवादः ॥ सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्संवन्धिन एकारस्य यथासंख्यं
व । अन् । इत्येतावादेशौ भवतः ॥ पचस्व । पचध्रं ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ॥ १२ ॥

लोट्संवन्धिन उत्तमपुरुषस्य । आट् । इत्ययमागमो भवति । स चोत्तमपुरुषः
पिचवति ॥ कर्वाणि । कर्वाव । कर्वाम । कर्वै । कर्वावहै ।
कर्वामहै ॥

एत ऐ ॥ १३ ॥

आमो ऽपवादः ॥ लोट्संवन्धिन उत्तमस्य एकारस्य ऐकारादेशः स्यात् ॥
कर्वै । कर्वावहै । कर्वामहै ॥

लेटो ऽडाटौ ॥ १४ ॥

लेट् । इत्येतस्य अट् । आट् । इत्येतावागमौ पर्यायेण भवतः ॥ जोषिपत् ।
तारिपत् । मन्दिपत् ॥ पताति त्रिषुत् । उद्धिं व्यावपाति ॥

आत ऐ ॥ १५ ॥

लेट्संवन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथममध्यमपुरुषात्मनेपदद्विवच-
नयोः ॥ मन्त्रयैत । मन्त्रयैये । कर्वैते । कर्वैये ॥ आटस्तु न भवति वि-
धानसामर्थ्यात् ॥

वैतो ऽन्यत्र ॥ १६ ॥

आत ऐ । इत्येतद्विषयादन्यत्र लेट्संवन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो वा स्यात् ॥
अहमेव पशूनामीशे । सप्ताहानि श्रयै । गृहान्तै । पात्राण्युच्यन्तै ॥ न च
भवति । दत्तं दधस उत्तरं ॥ अन्यत्रेति किं । मन्त्रयैते । मन्त्रयैये ॥

इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ॥ १७ ॥

इ । इत्येतस्य लेट्संवन्धिनः परस्मैपदविषयस्य वा लोपः स्यात् ॥ जोषिपत् ।
तारिपत् । मन्दिपत् ॥ न च भवति । पताति त्रिषुत् । उद्धिं व्यावपाति ॥
परस्मैपदेषु किं । इड्वहिमहिङां ना भूत् ॥

स उत्तमस्य ॥ १८ ॥

स् । इत्येतस्य लेट्संभन्धिन उन्नमपुरुषान्त्यस्य वा लोपः स्यात् ॥ कर्वाव ।
कर्वाम ॥ न च भवति । कर्वावः । कर्वामः ॥

नित्यं डितः ॥ १११ ॥

स् । इत्येतस्य उकारेत्संभन्धिनः परस्मैपदविषयस्योन्नमपुरुषान्त्यस्य
नित्यं लोपः स्यात् ॥ अपचाव । अपचान ॥

इतश्च ॥ १०० ॥

इ । इत्येतस्य डिल्लकारसंभन्धिनः परस्मैपदविषयस्य लोपः स्यात् ॥ अपचत् ।
पचेत् । अपाक्षीत् । अपक्ष्यत् ॥ परस्मैपदग्रहणं किं । अपचावहि । अप-
चामहि ॥

तस्यस्यमिपां ताम्तस्तामः ॥ १०१ ॥

तस् । यस् । थ । मिप् । इत्येतेषां डिल्लकारसंभन्धिनां क्रमात् ताम् ।
तम् । त । अम् । इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ अपचतां । अपचतं । अपचत ।
अपचं । पचेतां । पचेतं । पचेत । पचेयं । अपाक्षां । अपाक्षं । अपाक्ष ।
अपाक्षं । अपक्ष्यतां । अपक्ष्यतं । अपक्ष्यत । अपक्ष्यं ॥

लिङः सीयुट् ॥ १०२ ॥

लिङ्ङादेशानां सीयुट् । इत्ययमागमो भवति ॥ पचेत् । पचेयातां । पचेरन् ।
पक्षीट । पक्षीयास्तां । पक्षीरन् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिच्च ॥ १०३ ॥

सीयुटो ऽपवादः ॥ लिङः परस्मैपदानां यासुट् । इत्ययमागमो भवति । स
चोदात्तो भवति । लिङ्ङादेशानां डिच्चं च भवति ॥ कुर्यात् । कुर्यातां ।
कुर्युः ॥

किदाशिपि ॥ १०४ ॥

आशिपि यो लिङ् तस्य यो यासुट् स कित् स्यात् ॥ पूर्वगूत्रेण डिच्चे प्राप्ते
ऽनेन प्रत्ययस्यैव कित्तुं क्रियते । न त्वागमस्य फलाभावात् ॥ इड्यात् ।

इद्यास्तां । इद्यासुः । कित्वात् संप्रसारणं ॥ ज्ञागर्थात् । ज्ञागर्थास्तां ।
ज्ञागर्थासुः । अत्र कित्त्वन डित्त्ववाधे गुणो भवति ॥ आशिषि किं । ज्ञागृ-
यात् । वच्यात् ॥

कस्य रन् ॥ १०५ ॥

को ऽन्तापवादः ॥ ककारस्य लिङ्ङादेशावयवस्य रन् । इत्ययमादेशः स्यात् ।
स चोदात्तः ॥ पचेरन् । कृषीरन् ॥

इटो ऽत् ॥ १०६ ॥

इट् । इत्येतस्य लिङ्ङादेशस्य अत् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पचय । यजेय ।
कृषीय । हृषीय ॥ तकारो मुखसुखार्थः ॥

सुट् तिथोः ॥ १०७ ॥

लिङ्ङस्तकारथकारयोः सुट् । इत्ययमागमः स्यात् ॥ कृषीट् । कृषीयास्तां ।
कृषीठाः । कृषीयास्यां ॥ सुटा वानुटो बाधो न भवति । लिङो वानुट्
तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् ॥ तकार इकार उच्चारणार्थः ॥

केजुस् ॥ १०८ ॥

को ऽन्तापवादः ॥ कि । इत्येतस्य लिङ्ङादेशस्य जुस् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥
पचेयुः । यजेयुः ॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ १०९ ॥

सिजादेशात् । अभ्यस्तसंज्ञकात् । ज्ञानार्थाद्विदेशश्च परस्य डित्संवन्धिनो कि ।
इत्येतस्य जुस् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ अकार्पुः । अहारपुः ॥ अभ्यस्तात् ।
अविभयुः । अजिह्वयुः । अज्ञागरुः ॥ विद् । अविदुः ॥

आतः ॥ ११० ॥

पूर्वगृत्रेण सिङ् निबन्धो ऽयं ॥ सिचो लुक्वाकारान्तादेव कि । इत्येतस्य
जुन् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ अदुः । अश्रुः ॥

लडः शाकटायनस्यैव ॥ १११ ॥

आकारान्तात् परस्य लङ्ङादेशस्य केर्जुस् स्यात् । प्राकटायनस्याचार्यस्य मतेन ॥
अयुः । अयुः ॥ अन्येषां मतेन । अयान् । अयान् ॥ ननु उित इत्यनुवर्तते ।
तत्र लङ्ङेवाकारान्तादनन्तरः संभवति । नान्यस्तत्र किं लङ्ग्रहणेन । एवं
तर्हि लङ्ङेव यो लङ् तस्य यया स्यात् । लङ्ङावेन यो लङ् तस्य
जुस् मा भूदिति । यान्तु । वान्तु । विभ्यतु । ज्ञाग्रतु । विन्दतु ॥ एवकार
उत्तरार्थः ॥

द्विषश्च ॥ ११२ ॥

द्विष । इत्येतस्मात् परस्य लङ्ङादेशस्य केर्जुस् स्यात् । प्राकटायनस्य मतेन ॥
अद्विषुः ॥ अन्येषां मतेन । अद्विषन् ॥

तिङ्शित् सार्वधातुकं ॥ ११३ ॥

तिङ् । प्रकारत्संज्ञकाश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञका भवन्ति ॥ नयति । रो-
दिति ॥ स्वपिति । पवमानः । यज्ञमानः ॥

आर्धधातुकं शेषः ॥ ११४ ॥

तिङ् । शितश्चान्ये प्रत्यया धातोरित्युच्चार्य विहिता आर्धधातुकसंज्ञका भवन्ति ॥
लविता । लवितुं । लवितव्यं ॥ धातोरिति किं । वृत्तत्वं । वृत्तता ॥

लिट् च ॥ ११५ ॥

लिङादेशस्तिङ्ङार्धधातुकसंज्ञक एव भवति । न तु सार्वधातुकसंज्ञकः ॥ पेचिय ।
पेचिव । जग्ले । ममे ॥

लिङ्गाशिपि ॥ ११६ ॥

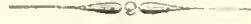
आशिपि यो लिङ् तदादेशस्तिङ्ङार्धधातुकसंज्ञक एव भवति । न तु सार्वधा-
तुकसंज्ञकः ॥ लविषीट । लविषीठाः । पविषीट । पविषीठाः ॥ आशिपि
किं । लुनीयात् ॥

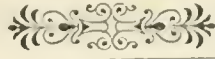
हृन्दस्युभयथा ॥ ११७ ॥

तिङ् । शितः । अन्ये च प्रत्यया धात्वधिकारोक्ताः हृन्दसि सार्वधातुकार्धधा-

तुकोभयसंज्ञका भवन्ति ॥ उपस्येयामश्माणं । सार्वधातुकत्वाल्लुङः सलोपः ।
 आर्धधातुकत्वादेत्वं ॥ वर्धन्तु त्वा सुटुतयः । वर्धयन्त्विति प्राप्ते । आर्धधातु-
 कत्वाणिणालोपः । जेषश्च सार्वधातुकं ॥ स्वस्तये तार्क्ष्यं । क्षिनः सार्वधातुक-
 त्वादस्तेर्भूभावो न भवति ॥

॥ इति सूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

आप्रातिपदिकात् ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमा पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः ॥ इत उर्ध्वं यदनुक्रमिष्यामस्तन्ध्यन्तादा-
वन्तात् प्रातिपदिकाच्च बोध्यं ॥ ओप् । ओष् । ओन् । इत्येतेषां सामान्येन
ग्रहणं ओ इति ॥ टाप् । उाप् । चाप् । इत्येतेषां सामान्येन ग्रहणमाविति ॥
वक्ष्यति स्वौ जसित्वादि । गोरी । कुमारी । शार्ङ्गिणी ॥ अजा । बहुराजा ।
कारीषगन्ध्या ॥ दृषत् । दृषद् ॥

स्वौ जसमौर्हृष्टाभ्याम् भिस् डे भ्याम् भ्यस् डसि भ्याम् भ्यस् डसोसाम् ओस् सुप् ॥ २ ॥

ध्यन्तात् । आवन्तात् । प्रातिपदिकाच्च सु । इत्येवमादयः प्रत्यया भवन्ति ॥
सु । उकार इत् । गोरी ॥ औ । गौर्यौ ॥ जस् । जकार इत् । गौर्यः ॥
अम् । गौरीं ॥ और्हृ । टकार इत् सुट्प्रत्याहारार्थः । गौर्यौ ॥ प्रस् । प्रकार
इत् । गौरीः ॥ टा । टकार इत् । गौर्या ॥ भ्याम् । गौरीभ्यां ॥ भिस् । गौरीभिः ॥
डे । उकार इत् । गौर्यै ॥ भ्याम् । गौरीभ्यां ॥ भ्यस् । गौरीभ्यः ॥ डसि ।
इकार उकारावितौ । गौर्याः ॥ भ्याम् । गौरीभ्यां ॥ भ्यस् । गौरीभ्यः ॥ डस् ।
उकार इत् । गौर्याः ॥ ओस् । गौर्योः ॥ आम् । गौरीणां ॥ डि । उकार
इत् । गौर्या ॥ ओस् । गौर्योः ॥ सुप् । पकारः सुप्प्रत्याहारार्थः । गौरीषु ॥

एवं कुमारी । कुमार्यौ । शार्ङ्गरी । शार्ङ्गर्यौ । इत्यादि ॥ खट्वा । खट्वे ।
खट्वाः । खट्वां । खट्वे । खट्वाः । खट्वाया । खट्वाभ्यां । खट्वाभिः । खट्वायै । खट्वाभ्यां ।
खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वाभ्यां । खट्वाभ्यः । खट्वायाः । खट्वायोः । खट्वानां ।
खट्वायां । खट्वायोः । खट्वासु ॥ एवं बहुराजा । कारीषगन्ध्या । इत्यादि ॥
दृषत् । दृषद् । दृषदौ । दृषद्दः । इत्यादि ॥ इत्संज्ञका विशेषणार्थाः ॥

स्त्रियां ॥ ३ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत् उर्ध्वं यदनुक्रमिष्यामः स्त्रीलिङ्गे तदुच्यते ॥ वक्ष्यति अज्ञा-
यतटात्रिति । अज्ञा ॥

अज्ञायतटाप् ॥ ४ ॥

अज्ञ । इत्येवमादिभ्यः । अकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां टाप्प्रत्ययः
स्यात् ॥ अज्ञा । एउका ॥ पाचिका । पाठिका ॥ अज्ञादिग्रहणं डीपो डीपश्च
ब्राधनार्थं ॥ तपरकरणं किं । कीलालपाः ॥

ऋन्नेभ्यो डीप् ॥ ५ ॥

ऋकारान्तेभ्यः । नकारान्तेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीप्प्रत्ययः स्यात् ॥
कर्त्री । हर्त्री ॥ दण्डिनी । वेदवादिनी ॥

उगितश्च ॥ ६ ॥

उ । ऋ । लृ । इत्येतदित्संज्ञकेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीप् स्यात् ॥
भवती । महती । पचन्ती ॥

वनो र च ॥ ७ ॥

डुनिप् । कुनिप् । वनिप् । इत्येतदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां डीप् स्यात् ।
रेफश्चान्तादेशः ॥ सुत्वरौ । धीवरौ । प्रवरौ ॥ ऋन्नेभ्य इति डीप् सिद्धः ।
रादेशमात्रं तत्संनियोगेन विधीयते ॥

पादो ऽन्यतरस्यां ॥ ८ ॥

पाद् । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा डीप् स्यात् ॥ द्विपदी । द्वि-
पात् । त्रिपदी । त्रिपात् ॥

टावृचि ॥ ९ ॥

पाद् । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकादृचि वाच्यायां स्त्रियां टाप् स्यात् ॥ द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् ॥ ऋचि किं । द्विपदी स्त्री ॥

न पट्स्वसादिभ्यः ॥ १० ॥

पट्संज्ञकेभ्यः । स्वसृ । इत्येवमादिभ्यश्च स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् ॥ पञ्च । सप् । नव । दश ॥ स्वसा । स्वसारौ । दुहिता । दुहितारौ ॥

मनः ॥ ११ ॥

मन् । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् । ऋन्नेभ्य इति प्राप्नो ङीष् स्यात् ॥ दामा । दामानौ । दामानः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अतिमहिमा । अतिमहिमानौ । अतिमहिमानः ॥

अनो बहुव्रीहेः ॥ १२ ॥

अन् । इत्येतदन्ताद्बहुव्रीहेः समासात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥ सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । सुचर्मा । सुचर्माणौ । सुचर्माणः ॥ बहुव्रीहेः किं । अतिक्रान्ता राजानं । अतिराज्ञी ॥

उाबुभाभ्यामन्यतरस्यां ॥ १३ ॥

मनून्तात् प्रातिपदिकात् । अनून्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियां वा डाप् स्यात् ॥ सीमा । सीमे । सीमाः । न च भवति । सीमा । सीमानौ । सीमानः ॥ बहुराजा । बहुराजे । बहुराजाः । न च भवति । बहुराजा । बहुराजानौ ॥ अन्यतरस्याग्रहणादनो र् चेत्यस्यापि बहुव्रीहौ विकल्पः । बहुधीवरी । बहुधीवा ॥

अनुपसर्जनात् ॥ १४ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उत्तरं यदनुक्रमिष्यामो ऽनुपसर्जनात् तद्व्योध्यं ॥ वक्ष्यति टिड्ढाणाजित्यादि । कुरुचरी । कुक्कुटी । सूकरी ॥ अनुपसर्जनात् किं । बहुकुरुचरा । बहुकुक्कुटा । बहुसूकरा ॥

टिड्ढाणञ्द्वयसङ्घञ्मात्रचयपृक्कृञ्कञ्कारपः ॥ १५ ॥

अनुपसर्जनं यट्ठिदादि तदन्ताद्दन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥

टित् । कुरुचरी । देवी ॥ यत्र टित्त्वस्यान्यत् प्रयोजनमस्ति तत्र न डीप् ।
 द्युद्युलौ तुट् चेति लिङ्गात् । पचमाना ब्राह्मणी । पठिता विद्या ॥ ठ ।
 सौपर्णीयो । वैनतेयी ॥ अण् । औपगवी । कुम्भकारी ॥ अञ् । औत्सी ।
 वैदी ॥ द्यसच् । ऊरुद्वसी ॥ द्यच् । ऊरुद्वी ॥ मात्रच् । ऊरुमात्री ॥
 तयप् । पञ्चतयी ॥ ठक् । लालिकी ॥ ठञ् । लावणिकी ॥ कञ् ।
 वादृशी ॥ कूरप् । इत्वरी ॥

यजश्च ॥ १६ ॥

यञ् । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ मार्गी । वात्सी ॥

प्राचां ष्फस्तद्धितः ॥ १७ ॥

प्राचामाचार्याणां मतेन यजन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ष्फप्रत्ययः स्यात् ।
 स च तद्धितसंज्ञकः स्यात् ॥ गार्ग्यायणी ॥ अन्येषां मतेन । मार्गी ॥ पकारो
 डीर्घः ॥ अग्निमनूत्रस्य सर्वत्रग्रहणमिहापकृष्यते । तेन आचट्वाच्चेति परमपि
 चापं बाधित्वा प्राचां मतेन ष्फो भवति । आचट्वायनी ॥

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ॥ १८ ॥

लोहितादिभ्यः कतप्रवृत्पर्यन्तेभ्यो नित्यं स्त्रियां ष्फः स्यात् ॥ लौहित्यायनी ।
 प्रांसित्यायनी ॥ कतन्तेभ्य इति बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः । तेन प्राकल्या-
 यनीति सिद्धं ॥

कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ॥ १९ ॥

क्रमेण टाच्डीपोरपवादः ॥ कौरव्य । माण्डूक । इत्येताभ्यां स्त्रियां ष्फः
 स्यात् ॥ कौरव्यायणी । माण्डूकायनी ॥

वयसि प्रथमे ॥ २० ॥

प्रथमवयोवाचकात् स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ कुमारी । किशोरी ॥ प्रथमे किं ।
 वृद्धा ॥ अत इत्येव । प्रिणुः ॥ कयं कन्या । कन्यायाः कनीन चेति
 गृत्रनिर्देशान् भवति ॥

द्विगोः ॥ २१ ॥

अदन्तादूद्विगुसमासात् स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ पञ्चमूली । दशकुमारी ॥ कथं
त्रिफला । अज्ञादिषु पठ्यते ॥

अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि

॥ २२ ॥

अपरिमाणान्तादूद्विगोः । विस्त । आचित । कम्बल्य । इत्येतदन्ताच्च द्विगो-
स्तद्धितलुकि सति स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ सर्वतो मानं परिमाणं । कालः
संख्या च न परिमाणं ॥ द्विवर्षा । पञ्चभिर्श्वैः क्रीता । पञ्चाश्वी । तेन
क्रीतमिति ठञ् । अर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति तस्य लुक् ॥ द्विविस्ता ।
द्व्याचिता । द्विकम्बल्या ॥ अपरिमाणान्तात् किं । द्वाढकी ॥ तद्धितलु-
कीति किं । समाहारे मा भूत् । पञ्चाश्वी ॥

काण्डान्तात् क्षेत्रे ॥ २३ ॥

काण्डउग्रदन्तादूद्विगोस्तद्धितलुकि सति क्षेत्रे वाच्ये न डीप् स्यात् ॥ द्वे
काण्डे प्रमाणमस्याः । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः ॥ क्षेत्रे किं । द्विकाण्डो रज्जुः ॥

पुरुषात् प्रमाणे अन्यतरस्यां ॥ २४ ॥

प्रमाणे यः पुरुषशब्दस्तदन्तादूद्विगोस्तद्धितलुकि सति डीप् न स्यात् ॥ द्वौ
पुरुषौ प्रमाणमस्याः । द्विपुरुषी । द्विपुरुषा ॥ प्रमाणे किं । द्वाभ्यां पुरु-
षाभ्यां क्रीता । द्विपुरुषा । अपरिमाणान्तत्वान्नित्यो निषेधः ॥

बहुव्रीहेश्च डीप् ॥ २५ ॥

उधस् । इत्येतदन्तादूबहुव्रीहेः स्त्रियां डीप्प्रत्ययः स्यात् ॥ षट्श्री । उधसो
अनङ्गिति समासान्ते कृते एनो बहुव्रीहेरिति डीपो निषेधे डाब्रुभाभ्यामिति
डापि च प्राप्ते एनेन डीप् ॥ बहुव्रीहेः किं । प्राप्ता उधः । प्राप्तेधाः ॥

संख्याव्ययादेर्डीप् ॥ २६ ॥

उधस् । इत्येतदन्तात् संख्यादेरव्ययादेश्च बहुव्रीहेः स्त्रियां डीप् स्यात् ॥
द्व्यूध्री । अत्यूध्री ॥ आदिग्रहणं किं । द्विविधोऽध्री । अत्रापि यथा स्यात् ॥

दामकायनान्ताच्च ॥ २७ ॥

दामन् । हायन । इत्येतदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ द्विदाम्नी ।
उच्चिकल्पे ङीप्पिपेधे च प्राप्ते ङेन ङीप् ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायनी वा-
ला । टापि प्राप्ते ङेन ङीप् ॥

अन उपधालोपिनो ऽन्यतरस्यां ॥ २८ ॥

अन् । इत्येतदन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनः स्त्रियां वा ङीप् स्यात् ॥ बहुराज्ञो ।
बहुराज्ञौ ॥ पक्षे उम्ङीप्पिपेधौ । बहुराज्ञा । बहुराज्ञे । बहुराज्ञानौ ॥
अन इति किं । बहुमत्स्या ॥ उपधालोपिनः किं । सुपर्वा । सुपर्वाणौ ।
सुपर्वा । सुपर्वे ॥

नित्यं संज्ञाहृन्दसोः ॥ २९ ॥

अन् । इत्येतदन्ताद्बहुव्रीहेः संज्ञायां हृन्दसि च नित्यं ङीप् स्यात् ॥ सुराज्ञो
नाम ग्रामः ॥ हृन्दसि । पञ्चदाम्नी ॥ संज्ञाहृन्दसोः किं । अवमूर्धा ॥

**केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेष-
जाच्च ॥ ३० ॥**

केवल । इत्येवमादिभ्यः संज्ञायां हृन्दसि च ङीप् स्यात् ॥ केवली । केवला
इति लोके ॥ मामकी । मामका इति लोके ॥ भागधेयी । भागधेया इति
लोके ॥ पापी । पापा इति लोके ॥ अपरी । अपरा इति लोके ॥ समा-
नी । समाना इति लोके ॥ आर्यकृती । आर्यकृता इति लोके ॥ सुमङ्गली ।
सुमङ्गला इति लोके ॥ भेषजी । भेषजा इति लोके ॥

रात्रेश्चाजसौ ॥ ३१ ॥

अस्विप्रयादन्यत्र संज्ञायां हृन्दसि च रात्रिश्चाजसौ ङीप् स्यात् ॥ या रात्री
सृष्टा रात्रीभिः ॥ अजसौ किं । यास्ता रात्रयः ॥

अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ॥ ३२ ॥

अन्तर्वत् । पतिवत् । इत्येतौ निपात्येते । तयोश्च स्त्रियां नुगागमः स्यात् ॥
अन्तर्वती । पतिवती ॥ ऋन्मभ्य इति ङीप् ॥

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ॥ ३३ ॥

पति । इत्येतस्य स्त्रियां नकारो ऽन्तादेशः स्यात् । यज्ञेन संव्रन्धे सति ॥
ऋन्नेभ्यो ङीप् । वसिष्ठस्य पत्नी । वसिष्ठकर्तृकयज्ञफलभोक्त्रीत्यर्थः ॥ यज्ञसंयोगे
किं । ग्रामस्य पतिरियं ॥

विभाषा सपूर्वस्य ॥ ३४ ॥

पति । इत्येतदन्तस्य विद्यमानपूर्वस्यानुपसर्जनस्य स्त्रियां वा नकारादेशः स्यात् ॥
ऋन्नेभ्यो ङीप् । वृद्धपतिः । वृद्धपत्नी ॥ सपूर्वस्य किं । पतिरियं ग्रामस्य ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ॥ ३५ ॥

सपत्नी । इत्येवमादिषु नित्यं नकारादेशः स्यात् ॥ समानः पतिरस्याः ।
सपत्नी । निपातनात् समानस्य सादेशः ॥ एकपत्नी ॥

पूतक्रतोरै च ॥ ३६ ॥

पूतक्रतु । इत्येतस्य स्त्रियामैकारादेशः स्यात् । ङीप् च ॥ पूतक्रतोः स्त्री ।
पूतक्रतायी ॥

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः ॥ ३७ ॥

वृषाकपि । अग्नि । कुसित । कुसिद् । इत्येतेषां स्त्रियामुदात्त ऐकारादेशो
ङीप् च स्यात् ॥ वृषाकपेः स्त्री । वृषाकपायी ॥ अग्नायी ॥ कुसितायी ॥
कुसिदायी ॥ पुंयोग एव । नेह । वृषाकपिः स्त्री ॥

मनोरौ वा ॥ ३८ ॥

मनु । इत्येतस्य औकारादेश उदात्तैकारादेशश्च वा स्यात् । ङीप् च ॥ मनोः
स्त्री । मनावी । मनावी । मनुः ॥

वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः ॥ ३९ ॥

वर्णावाची यो ऽनुदात्तान्तस्तकारोपधस्ततो वा ङीप् स्यात् । तकारस्य च
नकारादेशः स्यात् ॥ एता । एनी । श्वेता । श्वेनी । हरिता । हरिणी ।
रोहिता । रोहिणी ॥ वर्णानां तणतिनितान्तानामित्यनेनायुदात्ता एते ॥
वर्णात् किं । प्रकृता ॥ अनुदात्तात् किं । श्वेता । धृतादिर्न्तोदात्तः ॥
तोपधात् किं । अन्यतो ङीपं वक्ष्यति ॥ अत इत्येव । श्रितिः ॥

अन्यतो ङीप् ॥ ४० ॥

वर्णावाची यो अनुदान्तस्तकारोपधादन्यस्ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ सारङ्गी ।
कलमापी ॥ वर्णादित्येव । लुट्वा ॥ अनुदान्तादित्येव । कृष्णा ॥

पिङ्गौरादिभ्यश्च ॥ ४१ ॥

पकारेत्संज्ञकेभ्यः । गौरादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ नर्तकी ।
खनकी ॥ गौरी । मत्सी ॥

**ज्ञानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामु-
ककवरादृत्पमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णाना-
च्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ॥ ४२ ॥**

ज्ञानपदादिभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्त्यादिष्वेकादशन्वर्थेषु स्त्रियां
ङीप् स्यात् ॥ ज्ञानपदो वृत्तिश्चेत् । अन्या ज्ञानपदो । उत्सादिपाठादत्रि ङीष्वा-
नुदान्तं । इति स्वरे विशेषः ॥ कुण्डो अमत्रं चेत् । अन्या कुण्डा ॥ गोणी
आवपनं चेत् । अन्या गोणा ॥ स्थली अकृत्रिमा चेत् । अन्या स्थला ॥
भात्री आणा चेत् । अन्या भात्रा ॥ नागी स्थूला चेत् । अन्या नागा ।
गुणवचनो ऽयं । ज्ञातिवचनात् तु सामान्यतो ङीप् भवति ॥ काली वर्णा-
श्चेत् । अन्या काला ॥ नीली अनाच्छादनं चेत् । अन्या नीला ॥ कुशी
अयोविकारश्चेत् । अन्या कुशा ॥ कामुकी नैथुनेच्छा चेत् । अन्या कामुका ॥
कवरी केशवशश्चेत् । अन्या कवरा ॥

शोणात् प्राचां ॥ ४३ ॥

शोणा । इत्यतस्मात् प्राचां मतेन स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ शोणी ॥ अन्येषां
मतेन । शोणा ॥

वोतो गुणवचनात् ॥ ४४ ॥

उकारान्ताद्गुणवचनात् स्त्रियां वा ङीप् स्यात् ॥ पट्टी । पटुः । मृद्धी ।
मृदुः ॥ उतः किं । शुचिः ॥ गुणवचनात् किं । आसुः ॥

बहुादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

बहु । इत्यवनादिभ्यः स्त्रियां वा ङीप् स्यात् ॥ बहुी । बहुः । पडती ।
पडतिः ॥

नित्यं इन्दसि ॥ ४६ ॥

ब्रह्मादिभ्यश्चिन्दसि स्त्रियां नित्यं डीप् स्यात् ॥ ब्रह्मीनामोपधीनां ॥ नित्यग्रह-
णमुत्तरार्थं ॥

भुवश्च ॥ ४७ ॥

भु । इत्येतदन्ताच्छिन्दसि स्त्रियां नित्यं डीप् स्यात् ॥ विभुो च । प्रभुो च ॥
उत इत्यनुवर्तते । नेह भवति । स्वयंभूः । भुव इत्युग्रह्णोऽदंशः सौत्रः ॥

पुंयोगादाख्यायां ॥ ४८ ॥

या पुमाख्या पुंयोगादितोः स्त्रियां वर्तते ततो डीप् स्यात् ॥ गोपस्य स्त्री ।
गोपी ॥ गणकी ॥ पुंयोगात् किं । देवदत्ता ॥ आख्याग्रहणं किं । परि-
शिष्टा ॥

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ॥ ४९ ॥

इन्द्रादीनामानुगागमः स्यात् । डीप् च ॥ इन्द्राणी ॥ वरुणानी ॥ भवानी ॥
शर्वाणी ॥ रुद्राणी ॥ मृडानी ॥ महडिगं । हिमानी ॥ महदरण्यं । अर-
ण्याणी ॥ दुष्टो यवः । यवानी ॥ यवनानां लिपिः । यवनानी ॥ मातुं-
लानी ॥ आचार्यानी ॥ पुंयोगे डीप् पूर्वेण सिद्ध आगममात्रं विधीयते ।
पुंयोगो यत्र नास्ति तत्र तूभयं ॥

क्रीतात् करणपूर्वात् ॥ ५० ॥

क्रीत । इत्येतदन्तादनुपसर्जनात् करणपूर्वात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप्
स्यात् ॥ वस्त्रक्रीतो ॥ अत्र सुब्रुत्पत्तेः प्राक् समासः ॥ करणपूर्वात् किं ।
सुक्रीता ॥ अत इत्येव । धनेन क्रीता । धनक्रीता । कर्तृकरणे कृता
बहुलमिति बहुलग्रहणात् सुब्रुत्पत्त्यनन्तरं समासः ॥

क्तादल्पाख्यायां ॥ ५१ ॥

क्त । इत्येतदन्तात् करणपूर्वात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । समुदाये-
नाल्पत्वे द्योत्ये ॥ अश्रलिप्ता द्यौः ॥ अल्पाख्यायां किं । चन्दनानुलिप्ता
ब्राह्मणी ॥

वहुव्रीहेश्चातोदात्तात् ॥ ५२ ॥

क्त । इत्येतदन्तादन्तोदात्ताद्वहुव्रीहेः स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥ प्राङ्मिनी । ऊरु-
मिनी ॥ बहुव्रीहेः किं । पादपतिता ॥ अन्तोदात्तात् किं । वस्त्रच्छन्ना ॥

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ॥ ५३ ॥

क्त । इत्येतदन्तादन्तोदात्तादस्वाङ्गपूर्वपदाद्वहुव्रीहेः स्त्रियां वा ङीप् स्यात् ॥
प्राक्कन्या । प्राक्कन्या । पलाण्डुभक्षिती । पलाण्डुभक्षिता । सुरापीती ।
सुरापीता ॥

स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ॥ ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीप्
स्यात् ॥ चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा कान्ता ॥ नुकेशी । नुकेशा रय्या ॥
सुस्तनी । सुस्तना प्रतिमा ॥ स्वरङ्गत् किं । ब्रह्मवा ॥ उपसर्जनात् किं ।
बहुशिखा ॥ असंयोगोपधात् किं । सुगुल्फा ॥

नासिकोदरोष्ठजङ्गादन्तकर्णशृङ्गाच्च ॥ ५५ ॥

नासिका । उदर । ओष्ठ । जङ्गा । दन्त । कर्ण । शृङ्ग । इत्येतद्यत् स्वाङ्गमुपसर्जनं
तदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां वा ङीप् स्यात् ॥ तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका ॥
तलोदरी । तलोदरा ॥ त्रिम्बोधि । त्रिम्बोधा ॥ दीर्घजङ्गी । दीर्घजङ्गा ॥
समदन्तो । समदन्ता ॥ चारुकर्णी । चारुकर्णा ॥ तीक्ष्णशृङ्गी । तीक्ष्णशृङ्गा ॥

न क्रोडादिवह्वचः ॥ ५६ ॥

क्रोड । इत्येवमादि यत् स्वाङ्गं बह्वचं च यत् स्वाङ्गं तदन्तात् प्रातिप-
दिकान्ङीप् न स्यात् ॥ कल्याणक्रोडा । कल्याणनखा ॥ बह्वचः । पृथु-
जघना ॥

सहृन्निविद्यमानपूर्वाच्च ॥ ५७ ॥

सहृ । नञ् । विद्यमान । इत्येवंपूर्वकं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् प्रातिपदिकान्ङीप्
न स्यात् ॥ नकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ॥

नखमुखात् संज्ञायां ॥ ५८ ॥

नख । मुख । इत्येते ये स्वाङ्गे तदन्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञाविषये ओप् न स्यात् ॥ शूर्पणाखा । वज्रणाखा ॥ गौरमुखा । कालमुखा ॥ संज्ञायां किं । ताम्रनखी । चन्द्रमुखी ॥

दीर्घजिह्वी चच्छन्दसि ॥ ५१ ॥

दीर्घजिह्वी । इत्येतन्ओषन्तं वेदे निपात्यते ॥ दीर्घजिह्वी वै देवानां हव्यमलेष्ट ॥ संज्ञायामित्येव । दीर्घजिह्वान्या ॥

दिक्पूर्वपदान्डीप् ॥ ६० ॥

दिग्वाचकपूर्वपदकं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् प्रातिपदिकान्डीपो विषये वा ओप् स्यात् ॥ प्राङ्मुखी । प्राङ्मुखा । प्राङ्गसिकी । प्राङ्गसिका ॥ ओपो निषेधविषयत्वादिह न भवति । प्राग्मुल्फा । प्राक्क्रोडा । प्राग्ग्रथना ॥

वाहः ॥ ६१ ॥

वाह । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ओप् स्यात् ॥ ओषो ऽनुवृत्तिः । न तु ओपः ॥ प्रदौही ॥

सख्यशिथीति भाषायां ॥ ६२ ॥

सखी । अग्निश्वी । इत्येतौ ओषन्तौ निपात्येते भाषायां विषये ॥ सखी ब्राह्मणी ॥ अग्निश्वी । नास्याः शिशुरस्तीत्यर्थः ॥ इतिशब्दाद्वेदे ऽपि कुचित् । धुनयन्तामग्निश्वी ॥ भाषायां किं । सखा सप्पदो भव । अग्निशुमिव मामयं शिशुरभिमन्ये ॥

ज्ञातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ॥ ६३ ॥

ज्ञातिवाचिनो नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नायकारोपधवर्जितात् स्त्रियां ओप् स्यात् ॥ कुक्कुटी । सूकरी ॥ वृषली ॥ नारायणी । चारायणी ॥ कठी । कलापी ॥ ज्ञातेः किं । मुण्डा ॥ अस्त्रीविषयात् किं । मल्लिका ॥ अयोपधात् किं । क्षत्रिया ॥

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ॥ ६४ ॥

पाकायुत्तरपदाज्ञातिवाचिनो नित्यस्त्रीलिङ्गात् स्त्रियां ओप् स्यात् ॥ पाक ।

ओदनपाकी ॥ कर्ण । शुक्कर्णी ॥ पर्ण । शरपर्णी ॥ पुष्प । शङ्खपुष्पी ॥
फल । दाशफली ॥ मूल । दर्भमूली ॥ बाल । गोब्राली ॥

इतो मनुष्यजातेः ॥ ६५ ॥

इ । इत्येतदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ अवन्ती । कुन्ती ।
दाक्षी । प्लाक्षी ॥ इतः किं । विट् ॥ मनुष्यजातेः किं । तित्तिरिः ॥
पुनर्जातिग्रहणायकारोपधादपि भवति । औदमेयी ॥

ऊङुतः ॥ ६६ ॥

उ । इत्येतदन्तान्मनुष्यजातिवाचिनो ऽयकारोपधात् स्त्रियामूङ्प्रत्ययः स्यात् ॥
कुङ्गः । ब्रह्मबन्धूः ॥ उकारो नोङ्धात्वोरिति विशेषणार्थः ॥ दीर्घोच्चारणं
कपो वाधनार्थं ॥ अयोपधात् किं । अध्वर्युर्ग्राहणी ॥

बाह्वतात् संज्ञायां ॥ ६७ ॥

बाहु । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां विषये स्त्रियामूङ् स्यात् ॥
भद्रबाहुः । स्थूलबाहुः ॥ संज्ञायां किं । वृत्रबाहुः ॥

पङ्गोश्च ॥ ६८ ॥

पङ्गु । इत्येतस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ पङ्गूः ॥

ऊङ्गत्तरपदादौपम्ये ॥ ६९ ॥

ऊङ्ग । इत्येतदुङ्गत्तरपदात् प्रातिपदिकादौपम्ये गम्यमाने स्त्रियामूङ् स्यात् ॥
करभोङ्गः ॥ औपम्ये किं । वृत्तोङ्गः स्त्री ॥

संहितशफलक्षणावामदिश्च ॥ ७० ॥

संहित । शफ । लक्षणा । वाम । इत्येतदादिभ्य ऊङ्गत्तरपदेभ्यः प्रातिपदिके-
भ्यः स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ संहितोङ्गः । शफोङ्गः । लक्षणोङ्गः । वामोङ्गः ॥

कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ॥ ७१ ॥

कद्रु । कमण्डलु । इत्येताभ्यां वेदे स्त्रियामूङ् स्यात् ॥ कद्रुश्च वै सुपर्णी
च ॥ मात्स्व कमण्डलूं शूद्राय वै दद्यात् ॥ छन्दसि किं । कद्रुः ।
कमण्डलुः ॥

संज्ञायां ॥ ७२ ॥

कद्दु । कण्णउल्लु । इत्येताभ्यां संज्ञाविषयं स्त्रियामूञ् स्यात् ॥ कद्दुः । कण-
णउल्लुः ॥ संज्ञायां किं । कद्दुः । कण्णउल्लुः ॥

शार्ङ्गरवायजो डीन् ॥ ७३ ॥

शार्ङ्गरव । इत्येवमादिभ्यो ऽजो यो ऽकारस्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां
डीन्प्रत्ययः स्यात् ॥ शार्ङ्गरवी । कापटवी ॥ अजन्तात् । वैदी । और्वी ॥
ज्ञातिग्रहणानुवृत्तेः पुंयोगे ऽयं न भवति । वैदस्य स्त्री । वैदी । पुंयोगे
डीष् ॥

यडश्चाप् ॥ ७४ ॥

यड् । ष्यङ् । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां चाप् स्यात् ॥ आम्ब-
ह्या । कारीषगन्ध्या ॥

आवट्याच्च ॥ ७५ ॥

आवट्य । इत्येतस्माद्गर्गादियजन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् ॥ आवट्या ॥
प्राचां तु ष्फो भवति सर्वत्रग्रहणात् । आवट्यायनी ॥

तद्धिताः ॥ ७६ ॥

अधिकारो ऽयमा पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः । इत उर्थं याननुक्रमिष्यामस्तद्धितसंज्ञ-
कास्ते वेदितव्याः ॥ वक्ष्यति यूनस्ति । युवतिः ॥ ब्रह्मवचनमनुकृतद्धितपरि-
ग्रहार्थं । पृथिव्या जाज्रावित्यादि ॥

यूनस्तिः ॥ ७७ ॥

युवन् । इत्येतस्मात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां तिप्रत्ययः स्यात् । स च तद्धित-
संज्ञः ॥ युवतिः ॥

अणिजोरनार्षयोर्गुहूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ॥ ७८ ॥

अण् । इङ् । इत्येतौ यौ गोत्रे विहितावनार्षौ तदन्तयोः प्रातिपदिकयोर्गुहूपो-
त्तमयोः स्त्रियां ष्यङ्ङादंशः स्यात् ॥ कारीषगन्धेरपत्यं स्त्री । कारीषगन्ध्या ।
तस्यापत्यमित्यण् ॥ वराहस्यापत्यं स्त्री । वाराह्या । अत इङ् ॥ अणिजोः
किं । ऋतभागस्यापत्यं स्त्री । आर्तभागी । विदादित्वाद्इङ् ॥ अनार्षयोः किं ।

वासिष्ठी । वैष्वाग्नित्री ॥ गृह्णोत्तमयोः किं । औपगवी । कापटवी ॥ गोत्रे
किं । आरिच्छत्री । कान्वकुट्जो ॥

गोत्रावयवात् ॥ ७१ ॥

गोत्रावयवादिहितयोरुपिणजोः स्त्रियां व्यङ्ग्यदेशः स्यात् ॥ पौण्ड्र्या । हो-
पिण्या । मौल्य्या ॥

क्रौड्यादिभ्यश्च ॥ ८० ॥

क्रौडि । इत्येवमादिभ्यः स्त्रियां व्यङ्ग्यदेशः स्यात् ॥ क्रौड्या । लाड्या ॥

**दैवयज्ञिशौचिवृत्तिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्यो अन्यतर-
स्यां ॥ ८१ ॥**

दैवयज्ञि । शौचिवृत्ति । सात्यमुग्रि । काण्ठेविद्धि । इत्येतेषां स्त्रियां व्यङ्ग्य-
देशो वा स्यात् । पक्ष इतो मनुष्यजातेरिति डीप् भवति ॥ दैवयज्ञ्या ।
दैवयज्ञी ॥ शौचिवृत्त्या । शौचिवृत्ती ॥ सात्यमुग्र्या । सात्यमुग्री ॥ काण्ठे-
विद्ध्या । काण्ठेविद्धी ॥

समर्थानां प्रथमाद्वा ॥ ८२ ॥

पदत्रयाधिकारो ऽयं । प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत् ॥ कृतसन्धिकार्याणां
मध्ये प्रथमोच्चारितशब्दबोद्ध्यादेव प्रत्ययो वेदितव्यः ॥ वक्ष्यति तस्यापत्यमिति ।
औपगवः ॥ समर्थानां किं । सौत्वितिः ॥ प्रथमादिति किं । अपत्यवाचकात्
पद्वयर्थे ना भूत् ॥ वाग्रहणं किं । वाक्यमपि यथा स्यात् । उपनोरपत्यं ॥
समर्थः पदविधिरिति परिभाषयेह न भवति । वस्त्रनुपनोरपत्यं चैत्रस्य ॥
पूर्वमूत्रादन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्तते । तेन पक्षे समासो ऽपि । उपगवपत्यं ॥

प्राग्दीव्यतो ऽण् ॥ ८३ ॥

अण् । इत्ययमधिकारस्तत्र दीव्यतीत्यतः प्राग्वेदितव्यः ॥ वक्ष्यति तस्यापत्यमिति ।
औपगवः । कापटवः ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ॥ ८४ ॥

अश्वपति । इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतो ये ऽर्थास्तेष्वयर्थेष्वण्
स्यात् ॥ अश्वपतेरपत्यादि । आश्वपतं । शातपतं ॥

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः ॥ ८५ ॥

दिति । अदिति । आदित्य । इत्येतेभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात् प्राग्दी-
व्यतो ये ऽर्थास्तेषु एयप्रत्ययः स्यात् ॥ दैत्यः ॥ आदित्यः ॥ आदित्यः ॥
पत्युत्तरपदात् । प्राजापत्यं । मैनापत्यं ॥

उत्सादिभ्यो ऽञ् ॥ ८६ ॥

उत्स । इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राग्दीव्यतो ये ऽर्थास्तेष्वञ्प्रत्ययः
स्यात् ॥ औत्सः । औदपानः ॥

स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्जौ भवनात् ॥ ८७ ॥

स्त्री । पुंस् । इत्येताभ्यां क्रमान्नाञ् । सञ्ज् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । धान्यानां
भवने क्षेत्रे खजित्यतः प्राग्ये ऽर्थास्तेष्वर्थेषु ॥ स्त्रीषु भवः । स्त्रीणः । स्त्रीभ्य
आगतं । स्त्रीणं ॥ पुंसु भवः । पौंसूः । पुंस आगतं । पौंसू ॥

द्विगोलुगनपत्ये ॥ ८८ ॥

दीव्यतः प्रागर्थेषु द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितो ऽनपत्यार्थस्तस्य लुक् स्यात् ॥ पञ्चसु
कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः । पञ्चकपालः ॥ द्विवेदः ॥ अनपत्ये किं ।
दैवदत्तिः ॥ प्राग्दीव्यतः किं । द्वैपारायणिकः ॥ द्विगुनिमित्तमिति किं ।
पञ्चकपालस्येदं खण्डं । पाञ्चकपालं ॥

गोत्रे ऽलुगचि ॥ ८९ ॥

अज्ञादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते यस्कादिभ्यो गोत्र इति प्रकरणविहितो लुग्न
न्यात् ॥ गर्गाणां ह्यत्राः । गार्गीयाः ॥ वात्सीयाः । आत्रेयीयाः । चारा-
यणीयाः ॥

यूनि लुक् ॥ ९० ॥

अज्ञादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते यून्यपत्ये ज्ञातस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
फाण्टाहृतस्यापत्यं । फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा । फाण्टाहृतः । तस्य-
च्छात्रा इति इप्रत्यये विवक्षिते यूनि ज्ञातस्य एापत्ययस्य लुकि इजश्रेत्यण्
भवति । फाण्टाहृताः ॥ भागवित्तस्यापत्यं । भागवित्तिः । तस्यापत्यं युवा ।
भागवित्तिकः । तस्यच्छात्रा इति इप्रत्यये विवक्षिते ठको लुकि इजश्रेत्यण् ।

भागविन्नाः ॥ तिकस्यापत्यं । तैकायनिः । तस्यापत्यं युवा । तैकायनीयः ।
तस्यच्चात्रा इति द्वप्रत्यये विवक्षितं यूनि ज्ञातस्य द्वप्रत्ययस्य लुकि इजश्रत्य-
स्याप्राप्तेर्वृद्धाच्चो भवति । तैकायनीयः ॥ अज्ञादौ किं । फाण्टाहृतत्र्यं ॥
प्राग्दीव्यतीये किं । भागविन्नाय हितं । भागविन्निकीयं ॥

फक्फिजोरन्यतरस्यां ॥ ११ ॥

फक् । फिज् । इत्येतयोर्वूनि ज्ञातयोरज्ञादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षितं वा लुक्
स्यात् ॥ गार्ग्यायणस्यच्चात्राः । गार्गीयाः । गार्ग्यायणीयाः ॥ फिजः ।
यास्कायनप्रच्चात्राः । यास्कीयाः । यास्कायनीयाः ॥

तस्यापत्यं ॥ १२ ॥

पठ्यन्तादपत्यमित्येतस्मिन्तर्ह्य उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति ॥ उपगोरपत्यं ।
ओपगवः ॥ भानवः । आप्रवपतः । दैत्यः । खैणः । पौंसुः ॥

एको गोत्रे ॥ १३ ॥

गोत्र एक एवापत्यप्रत्ययो भवति ॥ ओपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः ॥ एकेनैव
गोत्रप्रत्ययेन सर्वेषां गोत्राणां पर्यायेणाभिधानं भवति । प्रत्ययान्तरं नोत्पद्यते ॥

गोत्रायून्यस्त्रियां ॥ १४ ॥

यून्यपत्ये विवक्षितं गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । न तु परमप्रकृत्यनन्तरयु-
वभ्यः ॥ गर्गस्यापत्यं युवा । गार्ग्यायणः ॥ वात्स्यायनः । दाक्षायणः । ओ-
पगविः ॥ अस्त्रियामिति भिन्नं वाक्यं । स्त्रियां तु युवसंज्ञा न स्यात् ।
किमर्थमिदं । दाक्षी । युवसंज्ञानिषेधात् स्त्रीगोत्रप्रत्ययेनाभिधीयते ॥

अत इज् ॥ १५ ॥

अ । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् पठ्यन्तादपत्ये अर्थ इज् स्यात् ॥ दाक्षिः ।
क्षान्तिः ॥

वाह्वादिभ्यश्च ॥ १६ ॥

वाहु । इत्येवमादिभ्यः पठ्यन्तेभ्यो अपत्ये अर्थ इज् स्यात् ॥ वाह्विः ।
ओपवाह्विः ॥

सुधातुरकङ् च ॥ १७ ॥

सुधात् । इत्येतस्मादपत्य इञ् स्यात् । अकङ् । इत्यवमादेशश्च तत्संनियोगेन ॥
सुधातुरपत्यं । सौधातकिः ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ॥ १८ ॥

कुञ्ज । इत्येवमादिभ्यः षड्गन्तेभ्यो गोत्रे ऽपत्ये च्फञ्प्रत्ययः स्यात् ॥ कौञ्जा-
यन्यः । कौञ्जायन्यो । कुञ्जायनाः ॥ गोत्रे किं । कौञ्जिः ॥ चकारो विंश-
पणार्थः । अकारो वृद्धयर्थः । स्वरविधौ योगविभागात् परमपि त्रिस्वरं
बाधित्वा चित्स्वरः ॥

नडादिभ्यः फक् ॥ १९ ॥

नड । इत्येवमादिभ्यः षड्गन्तेभ्यो गोत्रे ऽपत्ये फक् स्यात् ॥ नाडायनः ।
चारायणाः ॥

हरितादिभ्यो ऽजः ॥ १०० ॥

हरित । इत्येवमादिभ्यो ऽजन्तेभ्यो ऽपत्ये फक् स्यात् ॥ हरितस्यापत्यं ।
हारितायनः ॥ इह गोत्राधिकारे ऽपि सामर्थ्याच्चून्यपत्ये प्रत्ययः । न हि गो-
त्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । एको गोत्र इति नियमात् ॥ हरितादिर्विदायन्तर्गणाः ॥

यञिजोश्च ॥ १०१ ॥

यञ् । इञ् । इत्येतौ गोत्रे यो ज्ञातो तदन्ताच्चून्यपत्ये फक् स्यात् ॥ गा-
र्ग्यायणाः ॥ दाक्षायणाः ॥ गोत्रे किं । द्वैष्यं । सौतंगमिः ॥

शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ १०२ ॥

शरद्वत् । शुनक । दर्भ । इत्येतेभ्यः क्रमेण भृगु । वत्स । आग्रायण । इत्येतेषु
वाच्येषु गोत्रे ऽपत्यं फक् स्यात् ॥ शरद्वतायनो भार्गवश्चेत् । शरद्वतो ऽन्यः ॥
शौनकायनो वात्स्यश्चेत् । शौनको ऽन्यः ॥ दर्भायण आग्रायणश्चेत् । दर्भि-
रन्यः ॥

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्यां ॥ १०३ ॥

द्रोण । पर्वत । जीवन्त । इत्येतेभ्यो गोत्रे ऽपत्ये वा फक् स्यात् ॥ द्रौ-
णायनः । द्रौणिः । अनादिरिह द्रोणः । भारतप्रसिद्धे अनन्तरापत्ये ऽश्व-

त्वानि द्रौणायन इति प्रयोगस्तूपचारात् ॥ पार्वतायनः । पार्वतिः ॥ जैव-
न्तायनः । जैवन्तिः ॥

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो ऽञ् ॥ १०४ ॥

विद् । इत्येवमादिभ्यो गोत्रे ऽपत्ये ऽञ् स्यात् । ये तु विदादावृषिभिन्नाः
शब्दास्तंभ्यो अनन्तरापत्ये ऽञ् स्यात् ॥ वैदः । और्वः ॥ अनृषिभ्यः । पुत्र-
स्यापत्यं । पौत्रः । दुहितुरपत्यं । दौहित्रः ॥ गोत्रे किं । वैदिः । बाह्वादि-
त्वादनन्तरापत्ये ऽञ् ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ॥ १०५ ॥

गर्ग । इत्येवमादिभ्यो गोत्रे ऽपत्ये यञ् स्यात् ॥ गार्ग्यः । वात्स्यः ॥

मधुवध्राव्रीक्ष्णकौशिकयोः ॥ १०६ ॥

मधु । वध्रु । इत्यंताभ्यां क्रमेण ब्राह्मणे कौशिके च वाच्ये गोत्रे ऽपत्ये
यञ् स्यात् ॥ माधव्यो ब्राह्मणश्चेत् । माधवो ऽन्यः ॥ ब्राध्रव्यः कौशिकश्चेत् ।
ब्राध्रवो ऽन्यः ॥ गर्गादिपाठफलं तु लोहितादित्वात् ष्फः । ब्राध्रव्यायणी ॥

कपिवोधादाङ्गिसे ॥ १०७ ॥

कपि । वोध । इत्यंताभ्यामाङ्गिसे वाच्ये गोत्रे ऽपत्ये यञ् स्यात् ॥ काप्यः ।
वौधः ॥ आङ्गिसे किं । काप्यवः । वौधिः ॥ कपिशब्दस्य गर्गादिपाठफलं
तु लोहितादित्वात् ष्फः । काप्यायनी ॥

वतण्डाच्च ॥ १०८ ॥

वतण्ड । इत्येतस्मादाङ्गिसे वाच्ये गोत्रे ऽपत्ये यञ् स्यात् ॥ वातण्ड्यः ॥
अनाङ्गिसे तु गर्गादौ पाठाद्यञ् । वातण्ड्यः । शिवादौ च पाठादण् ।
वातण्डः ॥

लुक् स्त्रियां ॥ १०९ ॥

वतण्ड । इत्येतस्माद्यञो लुक् स्यात् । आङ्गिस्त्र्यां स्त्रियां वाच्यायां ॥ वत-
ण्डो । आङ्गिस्त्र्यादित्वान्डीन् ॥ आङ्गिस् इत्येव । वातण्ड्यायनी । वातण्डो ॥

अश्यादिभ्यः फञ् ॥ ११० ॥

अश्व । इत्येवमादिभ्यो गोत्रे ऽपत्ये फञ् स्यात् ॥ आप्रवायनः । आप्रमायनः ॥
ये ऽत्र गोत्रप्रत्ययान्ताः पठ्यन्ते तेभ्यः सामर्थ्याद्युनि भवति ॥

भर्गात् त्रैगर्ते ॥ १११ ॥

भर्ग । इत्येतस्माद्गोत्रे ऽपत्ये त्रैगर्ते वाच्ये फञ् स्यात् ॥ भार्गवणास्त्रैगर्तश्चत् ।
भार्गिरन्वः ॥ इत उत्तरं गोत्राधिकारो निवृत्तः ॥

शिवादिभ्यो ऽण् ॥ ११२ ॥

शिव । इत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ऽण् स्यात् ॥ श्रैवः । प्रौढः ॥ उदीचामिजं
त्राधित्वा पुनरप्यग्रहणादणोव । आर्द्धिषेणः ॥

अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ११३ ॥

नदी । मानुषी । इत्येतन्नामधेयेभ्यो ऽवृद्धसंज्ञकेभ्यो ऽपत्ये ऽण् स्यात् ॥ यमु-
नाया अपत्यं । यामुनः ॥ नार्मदः ॥ मानुषीभ्यः । चिन्तिताया अपत्यं ।
चैन्तितः ॥ श्रैक्षितः ॥ अवृद्धाभ्यः किं । चान्द्रभागेव । वासवदत्तयः ॥ नदी-
मानुषीभ्यः किं । सौपर्णेयः । वैनतेयः ॥ तन्नामिकाभ्यः किं । श्रौभनेयः ॥

ऋष्यन्धकवृष्टिकुरुभ्यश्च ॥ ११४ ॥

ऋषि । अन्धक । वृष्टिण । कुरु । इत्येतद्वाचकेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्ये
ऽण् स्यात् ॥ ऋषयो मन्तृद्रुतारो वसिष्ठादयः । वासिष्ठः । वैश्वामित्रः ॥
अन्धका वंशाख्याः । श्वाफल्कः । रान्धसः ॥ वृष्णयो वंशाख्याः । वासुदेवः ।
आनिहृडः ॥ कुरवो वंशाख्याः । नाकुलः । साहदेवः ॥

मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः ॥ ११५ ॥

मातृ । इत्येतस्मात् संख्यापूर्वात् संपूर्वाद्भद्रपूर्वाच्चापत्ये ऽण् स्यात् । उकारश्चा-
न्तादेशो मातृशब्दस्य ॥ संख्या । द्वयोर्मात्रोरपत्यं । द्वैमातुरः । पाणमातुरः ॥
सांमातुरः । भाद्रमातुरः ॥ संख्येत्यादि किं । सौमात्रः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशो
ऽर्थपेक्षः । तेन धान्यगतुर्यहणं न भवति । सौमात्रः ॥

कन्यायाः कनीन च ॥ ११६ ॥

कन्या । इत्येतस्मादपत्ये ऽण् स्यात् । तत्संनियोगेन कन्या । इत्येतस्य कनीन ।
इत्ययमादेशश्च ॥ कन्याया अपत्यं । कानीनो व्यासः कर्णश्च ॥

विकर्णशुङ्गच्छगलादत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ ११७ ॥

विकर्ण । शुङ्ग । छगल । इत्येतेभ्यः क्रमेण वत्स । भरद्वाज । अत्रिषु
वाच्येष्वपत्ये ऽण् स्यात् ॥ वैकर्णो वात्स्यश्चेत् । वैकर्णिरन्यः ॥ प्रौङ्गो भा-
रद्वाजश्चेत् । प्रौङ्गिरन्यः ॥ छगल आत्रेयश्चेत् । छगलिरन्यः ॥

पीलाया वा ॥ ११८ ॥

पीला । इत्येतस्मादपत्ये ऽण् वा स्यात् ॥ पैलः । पैलेयः ॥

ढक् च माण्डूकात् ॥ ११९ ॥

माण्डुक । इत्येतस्मादपत्ये ढक् स्यात् । चकारादण् च वा स्यात् ॥ माण्डू-
केयः । माण्डुकः । माण्डुकिः ॥

स्त्रीभ्यो ढक् ॥ १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽपत्यं ढक् स्यात् ॥ सौपर्णेयः । वैनतेयः ॥

द्व्यचः ॥ १२१ ॥

द्वावचौ यस्मिन् ततः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् स्यात् ॥ दत्ताया अपत्यं ।
दात्रेयः ॥ गौपेयः ॥ द्व्यचः किं । यामुनः ॥

इतश्चानिजः ॥ १२२ ॥

इ । इत्येतदन्तादिजन्तभिन्नाद्द्व्यचः प्रातिपदिकादपत्यं ढक् स्यात् ॥ आत्रेयः ।
नैधेयः ॥ इतः किं । दाक्षिः ॥ अनिजः किं । दाक्षायणाः ॥ द्व्यचः किं ।
मारीचः ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ॥ १२३ ॥

शुभ्र । इत्येवमादिभ्यो ऽपत्यं ढक् स्यात् ॥ प्रौभ्रेयः । वैट्पुत्रेयः ॥

विकर्णकुपीतकात् काश्यपे ॥ १२४ ॥

विकर्ण । कुपीतक । इत्येताभ्यां काश्यपे वाच्ये ऽपत्ये ढक् स्यात् ॥ वैक-
र्णेयः काश्यपश्चेत् । वैकर्णिरन्यः ॥ कौपीतकेयः काश्यपश्चेत् । कौपीत-
किरन्यः ॥

भ्रुवो वृक् च ॥ १२५ ॥

भ्रू । इत्येतस्मादपत्ये ढक् स्यात् । तत्संनियोगेन वृगागमश्च ॥ भ्रौवयः ॥

कल्याण्यादीनामिन्द्र च ॥ १२६ ॥

कल्याणी । इत्येवमादित्यो अपत्ये ढक् स्यात् । तत्संनियोगेन तेषामिन्द्रा-
देशश्च ॥ काल्याणिनेयः । नौभागिनेयः ॥

कुलटाया वा ॥ १२७ ॥

कुलटा । इत्येतस्मादपत्ये ढक् स्यात् । तत्संनियोगेन इन्द्रादेशश्च वा ॥ कौ-
लटिनेयः । कौलटयः ॥ सती भिक्षुक्चत्र कुलटा । वा तु व्यभिचारार्थं
कुलान्यटति तत्र क्षुद्राभ्यो वेति ढक् । कौलटेरः ॥

चटकाया ऐरक् ॥ १२८ ॥

चटका । इत्येतस्मादपत्ये ऐरक्प्रत्ययः स्यात् ॥ चाटकैरः ॥

गोधाया ढक् ॥ १२९ ॥

गोधा । इत्येतस्मादपत्ये ढक् स्यात् ॥ गौधेरः ॥ शुभ्रादिष्वयं पठ्यते । तेन
ढक् । गौधेयः ॥

आरगुदीचां ॥ १३० ॥

गोधा । इत्येतस्मादपत्ये आरक् स्यात् ॥ गौधेरः ॥ उदीचां ग्रहणं पूतार्यं ।
वचनसामर्थ्यादेव ढका नमावेशो भविष्यति ॥

क्षुद्राभ्यो वा ॥ १३१ ॥

क्षुद्राभ्यो अपत्ये वा ढक् स्यात् ॥ काणेरः । दासेरः ॥ पत्ने ढक् । का-
णयः । दासेयः ॥ काः क्षुद्रा नाम । अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा ॥
इति भाष्यं ॥

पितृष्वसुष्ण् ॥ १३२ ॥

पितृष्वन् । इत्येतस्मादपत्ये ङ्ण् स्यात् ॥ पैतृष्वसेयः ॥

ढकि लोपः ॥ १३३ ॥

पितृष्वन् । इत्येतस्यापत्ये ढकि परे लोपः स्यात् ॥ पैतृष्वसेयः ॥

मातृष्वसुश्च ॥ १३४ ॥

मातृष्वन् । इत्येतस्मादपि पितृष्वराण्यस्य बहुकं तद्वति ॥ मातृष्वस्त्रीयः ।
मातृष्वरोयः ॥

चतुष्पाद्व्यो ङञ् ॥ १३५ ॥

चतुष्पादजातिवाचिभ्यो ऽपत्ये ङञ् स्यात् ॥ कामण्डलेयः । प्रैतित्राह्यः ॥

गृध्यादिभ्यश्च ॥ १३६ ॥

गृष्टि । इत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ङञ् स्यात् ॥ गार्ह्येयः । हार्ह्येयः ॥

राज्ञश्चश्रुण्यत् ॥ १३७ ॥

राज्ञन् । श्रुण् । इत्येताभ्यामपत्ये यत् स्यात् ॥ राजन्यः । श्रुणुर्यः ॥

क्षत्राद् ॥ १३८ ॥

क्षत्र । इत्येतस्मादपत्ये यः स्यात् ॥ क्षत्रियो जातिश्चेत् । क्षात्रिरन्यः ॥

कुलात् खः ॥ १३९ ॥

कुल । इत्येतस्मादपत्ये खः स्यात् ॥ कुलीनः ॥ उत्तरनृत्रे ऽपूर्वपदादिति
निषेधादत्र कुलान्तादपि खः । आहूयकुलीनः ॥

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्कुञ्जौ ॥ १४० ॥

कुल । इत्येतस्माद्विद्यमानापूर्वपदादपत्ये ऽर्थे यत् । ङकञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ
वा भवतः ॥ कुल्यः । कौलेयकः ॥ पक्षे खः । कुलीनः ॥ पदग्रहणं किं ।
बहुच्पूर्वादपि यथा स्यात् । बहुकुल्यः । बाहुकुलेयकः । बहुकुलीनः ॥

महाकुलादङ्खञ्जौ ॥ १४१ ॥

महाकुल । इत्येतस्मादपत्ये ङञ् । खञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ महा-
कुलः । महाकुलीनः ॥ पक्षे खः । महाकुलीनः ॥

दुष्कुलाङ्कु ॥ १४२ ॥

दुष्कुल । इत्येतस्मादपत्ये वा ङक् स्यात् ॥ दौष्कुलेयः ॥ पक्षे खः ।
दुष्कुलीनः ॥

स्वसुग्रहः ॥ १४३ ॥

स्वसृ । इत्येतस्मादपत्ये इः स्यात् ॥ स्वस्रीयः ॥

भ्रातृव्यञ्च ॥ १४४ ॥

भ्रातृ । इत्येतस्मादपत्ये व्यत् स्यात् । चकाराच्छ्र ॥ भ्रातृव्यः । भ्रात्र्यः ॥
तकारः स्वरार्थः ॥

व्यन् सपत्ने ॥ १४५ ॥

भ्रातृ । इत्येतस्मात् प्रात्रौ वाच्ये अपत्ये व्यन् स्यात् ॥ भ्रातृव्यः कण्टकः ॥

रेवत्यादिभ्यठक् ॥ १४६ ॥

रेवती । इत्येवमादिभ्यो अपत्ये ठक् स्यात् ॥ रैवतिकः । आश्वपालिकः ॥

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४७ ॥

गोत्रं या स्त्री तद्वाचिनः शब्दादपत्ये ऽर्थे कुत्सने गम्यमाने णाः स्यात् ॥
चकाराट्ठक् ॥ मार्ग्या अपत्यं । मार्गी जाल्मः । मार्गिकः ॥ स्त्रियाः किं ।
औपगविः ॥ कुत्सने किं । मार्गीयो माणवकः ॥

वृद्धाट्ठक् सौवीरिषु बहुलं ॥ १४८ ॥

वृद्धसंज्ञकात् सौवीरगोत्राद्यन्यपत्ये कुत्सायां बहुलं ठक् स्यात् ॥ भागवित्रर-
पत्यं । भागवित्रिकः ॥ पत्ने फक् । भागवित्रायनः ॥ सौवीरिषु किं ।
औपगविर्जाल्मः ॥ कुत्सने इत्येव । भागवित्रायनो माणवकः ॥

फेष्ट् च ॥ १४९ ॥

फिज । इत्येतदन्तात् सौवीरगोत्रादपत्ये इः स्यात् । चकाराट्ठक् च कुत्सने
गम्ये ॥ यमुन्द्स्यापत्यं । यामुन्दायनिः । तिकादिभ्यः फिज । तस्यापत्यं
युत्रा । यामुन्दायनीवः । यामुन्दायनिकः ॥ कुत्सने किं । यामुन्दायनिः ।
एयत्तत्रियार्थ इत्यादिनाणो लुक् ॥

फाण्टादृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ १५० ॥

फाण्टादृति । गिगत । इत्येताभ्यां सौवीरगोत्रे वर्तमानाभ्यामपत्ये ऽर्थे ण ।

फिञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः ॥ मैमतः ।
मैमतायनिः ॥

कुर्वादिभ्यो एयः ॥ १५१ ॥

कुरु । इत्येवमादिभ्यो अपत्यं ऐं एयः स्यात् ॥ कौरव्यः । कौरव्यौ ।
कौरव्याः ब्राह्मणाः ॥

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १५२ ॥

सेन । इत्येतदन्तात् । लक्षण । इत्येतस्मात् कारिवाचकेभ्यश्चापत्यं ऐं एयः
स्यात् ॥ हारिंपण्यः ॥ लक्षण्यः ॥ कारिः शिल्पी । तान्तुवायः । ना-
पित्वः ॥

उदीचामिञ् ॥ १५३ ॥

सेन । इत्येतदन्तात् । लक्षण । इत्येतस्मात् कारिवाचकेभ्यश्चापत्यं ऐं इञ्
स्यात् । उदीचानाचार्याणां मते ॥ हारिंपणिः । लक्षण्यः । कौम्भकारिः ॥
अन्येषां मते । हारिंपण्यः । लक्षण्यः । कौम्भकार्यः ॥

तिकादिभ्यः फिञ् ॥ १५४ ॥

तिक । इत्येवमादिभ्यो अपत्यं ऐं फिञ् स्यात् ॥ तैकायनिः । कैतत्रायनिः ॥

कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १५५ ॥

कौशल्य । कार्मार्य । इत्येताभ्यामपत्यं ऐं फिञ् स्यात् ॥ कौशल्यस्यापत्यं ।
कौशल्यायनिः ॥ कर्मार्यस्यापत्यं । कार्मार्यायणिः ॥ परमप्रकृतेरपत्ये प्रत्ययः ।
प्रत्ययननिर्वाहणं च कौशल्यकार्मार्य इति प्रकृतिरूपं निपात्यते ॥

अणो द्व्यचः ॥ १५६ ॥

अण् । इत्येतदन्ताद्द्व्यच्चात् प्रातिपदिकादपत्यं ऐं फिञ् स्यात् ॥ कार्त्रायणिः ॥
अणः किं । दाक्षायणः ॥ द्व्यचः किं । औपगविः ॥

उदीचां वृद्धाद्गोत्रात् ॥ १५७ ॥

वृद्धगोत्रं यत् प्रातिपदिकमगोत्रं तस्मादपत्यं ऐं फिञ् स्यात् । उदीचां मते ॥
आम्रगुप्तिः ॥ अन्येषां मते । आम्रगुप्तिः ॥ वृद्धात् किं । वाजदन्तिः ॥
अगोत्रात् किं । औपगविः ॥

वाकिनादीनां कुक् च ॥ १५८ ॥

वाकिन । इत्येवमादिभ्यो ऽपत्ये ऽर्थे फिञ् वा स्यात् । तत्संनियोगेन तेषां कुमागमश्च ॥ वाकिनकायनिः । वाकिनिः ॥

पुत्रान्तादन्यतरस्यां ॥ १५९ ॥

पुत्र । इत्येतदन्तं वृद्धं यत् प्रातिपदिकमगोत्रं ततः फिञि परे पुत्रान्तस्य कुमागमो वा स्यात् ॥ मार्गोपुत्रकायणिः । मार्गोपुत्रायणिः । मार्गोपुत्रिः ॥

प्राचामवृद्धात् फिन् वृद्धत्वं ॥ १६० ॥

वृद्धसंज्ञकभिन्नात् प्रातिपदिकादपत्ये ऽर्थे फिन् वा स्यात् ॥ ग्लुचुकायनिः ॥ प्राचां ग्रहणं पूनार्थं ॥ अवृद्धात् किं । राजदन्तिः ॥

मनोज्ञातावज्यतौ पुक् च ॥ १६१ ॥

मनु । इत्येतस्मादपत्ये ऽर्थे ऽञ् । यत् । इत्येतौ प्रत्यतौ भवतः । पुमागमश्च भवति समुदायेन चेदज्ञातिर्गम्यते ॥ मानुषः । मनुष्यः ॥

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं ॥ १६२ ॥

पौत्रादि यदपत्यं तद्गोत्रसंज्ञं स्यात् ॥ गर्गस्य पौत्रप्रभृत्यपत्यं । मार्ग्यः ॥

जीवति तु वंशे युवा ॥ १६३ ॥

वंशे पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं तत्सुवसंज्ञमेव स्यात् । न तु गोत्रसंज्ञं ॥ मार्ग्यायणाः । वात्स्यायनः ॥

भ्रातरि च ज्ञायसि ॥ १६४ ॥

वंशे पित्रादौ मृते ऽपि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति सति पौत्रादेः कनिष्ठमपत्यं युवसंज्ञं स्यात् ॥ मार्ग्यायणाः । वात्स्यायनः ॥

वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ॥ १६५ ॥

सप्तमपुरुषावध्रुवः सपिण्डाः ॥ भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति सति पौत्रादेरपत्यं जीवद्वय युवसंज्ञं वा स्यात् ॥ गर्गस्यापत्यं युवा । मार्ग्यायणाः । मार्ग्यः ॥ स्थविरतर इति तर्पो निर्देशः स्थानवयसोरुत्कर्षार्थः । तेन स्थानेन

वयमा च न्यूने गार्ग्य इत्येव भवति ॥ जीवतीति किं । मृते मृतो वा गार्ग्य एव

वृद्धस्य च पूजायां ॥ १६६ ॥

गोत्रस्य युवसंज्ञा वा स्यात् पूजायां गम्यमानायां ॥ तत्र भवान् गार्ग्यवर्णः । गार्ग्यो वा ॥ पूजायां किं । गार्ग्यः ॥

वृन्श्च च कुत्सायां ॥ १६७ ॥

कुत्सायां गम्यमानायां वृन्ो युवसंज्ञा वा स्यात् । पक्षे युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्र-
संज्ञैव भवति ॥ गार्ग्यो ज्ञात्मः । गार्ग्यवर्णो ज्ञात्मः ॥ कुत्सायां किं ।
गार्ग्यवर्णः ॥

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ॥ १६८ ॥

जनपदवाचकः सन् यः क्षत्रियवाचकः शब्दस्तस्मादपत्यं ऽर्थे ऽञ् स्यात् ॥
पाञ्चालः । ऐक्ष्वाकः ॥ जनपदशब्दात् किं । द्रुहोर्पत्यं । द्रौह्यवः ॥
क्षत्रियात् किं । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्यं । पाञ्चालिः ॥

साल्वेयगान्धारिभ्यां च ॥ १६९ ॥

साल्वेय । गान्धारि । इत्येताभ्यां जनपदक्षत्रियोभयवाचिभ्यानपत्यं ऽर्थे ऽञ्
स्यात् ॥ साल्वेयः । गान्धारः ॥ तस्य राजनीत्येव । साल्वेयो राजा । गा-
न्धारो राजा ॥ वृद्धेदिति उयडो बाधनार्थं गृहं ॥

द्युमगधकलिङ्गसूरमसादण ॥ १७० ॥

जनपदक्षत्रियवाचिभ्यो द्युयच्छेभ्यः । मगध । कलिङ्ग । सूरमन । इत्येतभ्य-
श्चापत्यं ऽण् स्यात् ॥ द्युयच्च । आङ्गः । वाङ्गः । सौह्यः ॥ मगधः । का-
लिङ्गः । सूरमनः ॥ तस्य राजन्यप्येवं ॥

वृद्धेत्कोसलाज्ञादाउज्यङ् ॥ १७१ ॥

जनपदक्षत्रियवाचिभ्यो वृद्धसंज्ञकेभ्यः । इकारान्तेभ्यः । कोसल । अज्ञाद ।
इत्येताभ्यां चापत्यं ऽर्थे उयङ् स्यात् ॥ वृद्ध । आम्ब्रद्वयः ॥ इत् । आव-
न्त्यः ॥ कोसल्यः । अज्ञाद्यः ॥ इदिति तत्परकरणं किं । कौमारः ॥

कुरुनादिभ्यो एयः ॥ १७२ ॥

कुरु । इत्येतस्मान्कारादिभ्यश्च जनपदक्षत्रियव्राचिभ्यो ऽपत्य एयः स्यात् ॥
कौरव्यः ॥ नादिभ्यः । नैषध्यः । नैचित्यः ॥ तस्य राजन्वप्येवं ॥

साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ॥ १७३ ॥

जनपदावयवव्राचिभ्यः । प्रत्यग्रथ । कलकूट । अश्मक । इत्येतेभ्यश्चापत्य इञ्
स्यात् ॥ साल्वावयव । औदुम्बरिः । यौगन्धरिः । भौलिङ्गिः ॥ प्रात्यग्रथिः ।
कालकूटिः । आश्मकिः ॥ तस्य राजन्वप्येवं ॥

ते तद्भाजाः ॥ १७४ ॥

अञ् । इत्येवमादयः प्रत्ययास्तद्भाजसंज्ञका भवन्ति ॥ पञ्चालाः । दक्ष्याकवः ।
अङ्गाः । वङ्गाः ॥

कम्बोजाण्डुक् ॥ १७५ ॥

कम्बोज । इत्येतस्मात् परस्य तद्भाजसंज्ञकस्य लुक् स्यात् ॥ कम्बोजः ।
कम्बोजो ॥

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ॥ १७६ ॥

अवन्ति । कुन्ति । कुरु । इत्येतेभ्यः स्त्रियां तद्भाजस्य लुक् स्यात् ॥ अव-
न्ती । कुन्ती । उभयत्र उयङो लुक् ॥ कुरुः । एयस्य लुक् ॥ स्त्रियां किं ।
आवन्त्यः । कौन्त्यः । कौरव्यः ॥

अतश्च ॥ १७७ ॥

अ । इत्येतस्य तद्भाजस्य स्त्रियां लुक् स्यात् ॥ शूरसेनी । मद्नी ॥

न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ॥ १७८ ॥

प्राच्यभ्यः । भर्गादिभ्यः । यौधेयादिभ्यश्चोत्पन्नस्य तद्भाजस्य लुग्न स्यात् ॥
पाञ्चाली । वैदेही । आङ्गी ॥ भार्गी । काङ्ग्री ॥ यौधेयी । शौक्रेयी ॥

॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तेन रक्तं रागात् ॥ १ ॥

तृतीयान्ताद्वागद्रव्यवाचिनो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति ॥ कषायेण रक्तं वस्त्रं । काषायं ॥ कौसुमं ॥ रागात् किं । देव-
दत्तेन रक्तं वस्त्रं ॥

लाक्षा रोचनाठक् ॥ २ ॥

लाक्षा । रोचना । इत्येताभ्यां रक्ते ऽर्थे ठक् स्यात् ॥ लाक्षिकं । रोच-
निकं ॥

नक्षत्रेण युक्तः कालः ॥ ३ ॥

तृतीयान्तान्नक्षत्रवाचिनो युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ पुष्येण
युक्तं । पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥ नक्षत्रेण किं । चन्द्रमसा युक्ता रात्रिः ॥
कालः किं । पुष्येण युक्तश्चन्द्रमाः ॥

लुपविशेषे ॥ ४ ॥

पूर्वमूत्रविहितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । नक्षत्रयुक्तस्य कालस्य विशेषो यदि
न गम्यते ॥ अथ पुष्यः ॥ अविशेषे किं । पौषमहः । पौषी रात्रिः ॥

संज्ञायां अश्वणाश्वत्याभ्यां ॥ ५ ॥

अश्वणा । अश्वत्य । इत्येताभ्यामुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य संज्ञायां विशेषे नक्षत्रयुक्तका-
लस्य विशेषे ऽविशेषे च लुप् स्यात् ॥ अश्वणा रात्रिः । विभाषा कालगुनीति
सूत्रे अश्वणा इति निर्देशाल्लुपि युक्तवद्भावो न भवति ॥ अश्वत्यो मुहूर्तः ॥
संज्ञायां किं । आश्वणी रात्रिः । आश्वत्यो मुहूर्तः ॥

द्वन्द्वाच्छः ॥ ६ ॥

तृतीयान्तान्नक्षत्रद्वन्द्वात् तलुक्तं कालं द्वः स्यात् । विशेषे सति । असति च ॥
राधानुराधीया रात्रिः । तिष्यपुनर्वसवीयमहः ॥ अविशेषे । अथ राधानुराधीयं ।
अथ तिष्यपुनर्वसवीयं ॥ लुपं परत्वाच्छो ब्राधते ॥

दृष्टं साम ॥ ७ ॥

तृतीयान्ताद्दृष्टमित्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति । यद्दृष्टं साम चत्
तद्वति ॥ वसिष्ठेन दृष्टं । वसिष्ठे साम ॥

कल्ठक् ॥ ८ ॥

कलि । इत्येतस्मात् तृतीयान्ताड्ठक् स्यात् ॥ कलिना दृष्टं । कालेयं साम ॥

वामदेवाड्ठक् ॥ ९ ॥

वामदेव । इत्येतस्मात् । ड्यत् । ड्य । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वामदेवेन दृष्टं । वामदेव्यं । वामदेव्यं साम । स्वरे विशेषः ॥

परिवृतो रथः ॥ १० ॥

तृतीयान्तात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति । यः परिवृतो रथश्चेत् स भवति ॥ वञ्चेण परिवृतः । वाञ्चो रथः ॥ रथः किं । वञ्चेण परिवृतः कायः ॥ समन्ताद्वटितः परिवृत उच्यते । तेनेह न । इत्रैः परिवृतः ॥

पाण्डुकम्बलादिनिः ॥ ११ ॥

पाण्डुकम्बल । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे इतिप्रत्ययः स्यात् ॥ पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलिनौ ॥ पाण्डुकम्बलो राजास्तरणकम्बलः ॥

द्वैपवैयाघ्रादञ् ॥ १२ ॥

द्वैप । वैयाघ्र । इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां परिवृत इत्येतस्मिन्नर्थे ऽञ् स्यात् ॥ द्वैपो रथः । वैयाघ्रो रथः ॥

कौमारापूर्ववचने ॥ १३ ॥

कौमार । इत्येतदप्यप्रत्ययान्तं निपात्यते अपूर्वत्वे ॥ अपूर्वपतिं कुमारीं पतिमुपपन्नः । कौमारः पतिः । द्वितीयान्तादुपयमनकर्तरि प्रत्ययः ॥ अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना । कौमारी भार्या । प्रथमान्तात् स्वार्थे प्रत्ययः ॥

तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ॥ १४ ॥

नपुम्वन्तेभ्यः पात्रवाचिभ्य उद्धृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमण्णादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ प्रराव उद्धृतः । प्ररावो भुक्तोच्छिष्ट ओदनः ॥ अमत्रेभ्यः किं । पाणावुद्धृतः ॥

स्थाण्डिलाच्छयितरि व्रते ॥ १५ ॥

स्थाण्डिल । इत्यंतस्मात् सप्स्यन्ताच्छयनकर्तर्यण् स्यात् । समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते ॥ स्थाण्डिले ग्रथितं नियमो ऽस्य । स्थाण्डिलो भिज्नुः ॥ व्रते किं । स्थाण्डिले श्रुते ॥

संस्कृतं भक्षाः ॥ १६ ॥

सप्स्यन्तात् संस्कृतमित्यंतस्मिन्नर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति । यत् संस्कृतं भक्षाश्च ते भवन्ति ॥ खरविशदमभ्यवहार्यं भक्षं ॥ भ्राद्रं संस्कृताः । भ्राद्रा यवाः ॥ भक्षाः किं । पुष्यपुंठं संस्कृतो नालानुणः ॥

श्रूलोखायत् ॥ १७ ॥

श्रूल । उखा । इत्यंताभ्यां यत् स्यात् ॥ श्रूले संस्कृतं । श्रूल्यं मांसं ॥ उखा पात्रविशेषः । उख्यं ॥

दध्निठक् ॥ १८ ॥

दधि । इत्येतस्मादृठक् स्यात् ॥ दध्नि संस्कृतं । दाधिकं ॥

उदधितो ऽन्यतरस्यां ॥ १९ ॥

उदधित् । इत्यंतस्माद्वा ठक् स्यात् ॥ उदधिति तक्रं संस्कृतं । औदधित्कं ॥ पक्षे ऽण् । औदधितं ॥

क्षीराड्ज् ॥ २० ॥

क्षीर । इत्येतस्माड्ज् स्यात् ॥ क्षीरे संस्कृता । क्षीर्यो यवाग्नः ॥

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायां ॥ २१ ॥

प्रथमान्तात् पौर्णमासीवाचकादस्मिन्निति सप्स्यर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति ॥ पौषी पौर्णमास्यस्मिन् । पौषः ॥

आग्रहायण्यथत्याठक् ॥ २२ ॥

आग्रहायणी । अश्वत्य । इत्यंताभ्यां ठक् स्यात् ॥ आग्रहायणी पौर्णमास्य-स्मिन् । आग्रहायणिको नासादिः ॥ आश्वत्यिको नासादिः ॥

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ॥ २३ ॥

फाल्गुनी । श्रवणा । कार्तिकी । चैत्री । इत्येतेभ्यो वा ठक् स्यात् ॥
फाल्गुणी पौर्णमास्यस्मिन् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासादिः ॥ श्राव-
णिकः । श्रावणाः ॥ कार्तिकिकः । कार्तिकः ॥ चैत्रिकः । चैत्रः ॥

सास्य देवता ॥ २४ ॥

प्रथमान्ताद्देवतोपाधिकादस्येति षड्धर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति ॥
इन्द्रो देवतास्य । ऐन्द्रं हविः ॥ सेति प्रकृते संज्ञानिवृत्त्यर्थं पुनः सेति ॥

कस्येत् ॥ २५ ॥

क । इत्येतस्य । इ । इत्ययमादेशो भवति । अप्रत्ययसंनियोगेन ॥ को ब्रह्मा
देवतास्य । कायं हविः ॥

शुक्राद्वन् ॥ २६ ॥

शुक्र । इत्येतस्माद्वन् स्यात् ॥ शुक्रो देवतास्य । शुक्रियं हविः ॥

अपोनप्तृपांनप्तृभ्यां घः ॥ २७ ॥

अपोनप्तृ । अपांनप्तृ । इत्येताभ्यां घः स्यात् ॥ अपोनपाद्देवतास्य । अपो-
नप्त्रियं ॥ अपांनपाद्देवतास्य । अपांनप्त्रियं ॥

ह च ॥ २८ ॥

अपोनप्तृ । अपांनप्तृ । इत्येताभ्यां हः स्यात् ॥ अपोनपाद्देवतास्य । अपो-
नप्त्रियं हविः ॥ अपांनप्त्रियं ॥ योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥

महेन्द्राद्वाणौ च ॥ २९ ॥

महेन्द्र । इत्येतस्मात् । घ । अण् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चकाराच्छः ॥
महेन्द्रो देवतास्य । महेन्द्रियं । माहेन्द्रं । महेन्द्रियं हविः ॥

सोमाद्व्यण् ॥ ३० ॥

सोम । इत्येतस्माद्व्यण् स्यात् ॥ सोमो देवतास्य । सौम्यं हविः ॥ ढकारो
ओवर्यः । सौमो ऋक् ॥

वाय्वृतुपित्रुपसो यत् ॥ ३१ ॥

वायु । ऋतु । पितृ । उपस् । इत्येतेभ्यो यत् स्यात् ॥ वायुर्देवतास्य ।
वायव्यं हविः ॥ ऋतव्यं । पितृव्यं । उपस्यं ॥

द्यावापृथिवीसुनासीरमहत्त्वद्ग्रीषीमवास्तोष्पतिगृह-
मेधाच्छ च ॥ ३२ ॥

द्यावापृथिवी । सुनासीर । महत्त्वत् । अग्नीषोम । वास्तोष्पति । गृहमेध ।
इत्येतेभ्यश्चः स्यात् । चकाराच्चत् ॥ द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य । द्यावापृथि-
वीयं हविः । द्यावापृथिव्यं ॥ सुनासीरीयं । सुनासीर्यं ॥ महत्त्वतीयं । मह-
त्त्वत्यं ॥ अग्नीषोमीयं । अग्नीषोम्यं ॥ वास्तोष्पतीयं । वास्तोष्पत्यं ॥ गृहमे-
धीयं । गृहमेध्यं ॥

अग्नेर्ठक् ॥ ३३ ॥

अग्नि । इत्येतस्माड्ठक् स्यात् ॥ अग्निर्देवतास्य । अग्नेयं हविः ॥

कालेभ्यो भववत् ॥ ३४ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः साम्यं देवता । इत्येतस्मिन् विषये भववत् प्रत्ययो भव-
ति ॥ नासिकं । प्राच्योपण्यं ॥

महाराजप्रोष्ठपदाभ्यां ठञ् ॥ ३५ ॥

महाराज । प्रोष्ठपद । इत्येताभ्यां ठञ् स्यात् ॥ महाराजो देवतास्य । मा-
हारान्निकं ॥ प्रोष्ठपदिकं ॥

पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ॥ ३६ ॥

पितृव्य । मातुल । मातामह । पितामह । इत्येते शब्दा निपात्यन्ते ॥
पितृश्रीता । पितृव्यः । व्यन् ॥ मातृश्रीता । मातुलः । तुलच् ॥ मातुः
पिता । मातामहः । डामहच् ॥ पितुः पिता । पितामहः । डामहच् ॥

तस्य समूहः ॥ ३७ ॥

पठ्यन्तात् समूह इत्येतस्मिन् नृये ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति ॥ का-
कानां समूहः । काकं ॥ वाकं । वायसं ॥

भिक्षादिभ्यो ऽण् ॥ ३८ ॥

भिक्षा । इत्येवमादिभ्यो ऽण् स्यात् ॥ भिक्षाणां समूहः । भैक्षं ॥ गार्भिणं ॥
युवतीनां समूहः । यौवतं । गणपाठसामर्थ्यान् पुंवत् ॥ अणग्रहणं बाधक-
बाधनार्थं ॥

गोत्रोक्तोद्गोरश्वराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याज्ञादुञ्
॥ ३९ ॥

गोत्र । उक्तन् । उद्ग । उद्गश्व । राजन् । राजन्य । राजपुत्र । वत्स ।
मनुष्य । अज्ञ । इत्येतेभ्यो वुञ् स्यात् ॥ अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकमप-
त्यमात्रं गोत्रं । औपगवानां समूहः । औपगवकं ॥ औक्तकं । औद्रकं ।
औरश्वकं । राजकं । राजन्यकं । राजपुत्रकं । वात्सकं । मानुष्यकं । अज्ञकं ॥

केदाराद्यञ् च ॥ ४० ॥

केदार । इत्येतस्माद्यञ् स्यात् । चकारादुञ् ॥ केदाराणां समूहः । कैदार्यं ।
कैदारिकं ॥

ठञ् कवचिनश्च ॥ ४१ ॥

कवचिन् । इत्येतस्मात् समूहे ऽर्थे ठञ् स्यात् ॥ कवचिनां समूहः । काव-
चिकं ॥ चकारात् केदारादपि । कैदारिकं ॥

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण । माणव । वाडव । इत्येतेभ्यो यन् स्यात् ॥ ब्राह्मणानां समूहः ।
ब्राह्मण्यं ॥ माणव्यं ॥ वाडव्यं ॥

ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ॥ ४३ ॥

ग्राम । जन । बन्धु । इत्येतेभ्यस्तल् स्यात् ॥ ग्रामाणां समूहः । ग्रामता ॥
जनता । बन्धुता ॥

अनुदात्तादिरञ् ॥ ४४ ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ् स्यात् ॥ कपोतानां समूहः । कापोतं ॥ नायूरं ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

खण्डिक । इत्येवमादिभ्यो ऽञ् स्यात् ॥ खण्डिकानां समूहः । खण्डिकं ॥

चरणेभ्यो धर्मवत् ॥४६॥

ग्राखावाचिभ्यः षड्व्यन्तेभ्यः समूहं ऽर्थे धर्मवत् प्रत्यया भवन्ति ॥ काठकं । कालापकं ॥

अचित्तहस्तिधेनोठक् ॥४७॥

अचित्तार्थेभ्यः । हस्तिन् । धेनु । इत्येताभ्यां च समूहं ऽर्थे ठक् स्यात् ॥ अचित्त । आपूपिकं । ग्राष्कुलिकं ॥ हस्तिन् । हास्तिकं ॥ धेनु । धैनुकं ॥

केशाश्वाभ्यां यञ्हावन्यतरस्यां ॥४८॥

केश । अश्व । इत्येताभ्यां क्रमेण यञ् । ह् । इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः ॥ केशानां समूहः । कैश्यं । कैशिकं ॥ अश्वीयं । आश्वं ॥

पाशादिभ्यो यः ॥४९॥

पाश । इत्येवमादिभ्यो यः स्यात् ॥ पाशानां समूहः । पाश्या ॥

खलगोरियात् ॥५०॥

खल । गो । रय । इत्येतेभ्यो यः स्यात् ॥ खलानां समूहः । खल्या ॥ गव्या । रथ्या ॥

इनित्रकट्यचश्च ॥५१॥

खल । गो । रय । इत्येतेभ्यः क्रमेण । इनि । त्र । कट्यच् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ खलानां समूहः । खलिनी ॥ गोत्रा । रयकट्या ॥

विषयो देशे ॥५२॥

षड्व्यन्ताद्विषय इत्येतस्मिन्पूर्वे देशं वाच्यं ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति ॥ शिवीनां विषयो देशः । प्रैवः ॥ विषयः परिशोभित उच्यते ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥५३॥

राजन्य । इत्येवमादिभ्यो वुञ् स्यात् ॥ राजन्यानां विषयो देशः । राजन्यकः ॥

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भतलौ ॥५४॥

भौरिकि । इत्येवमादिभ्यः । ऐपुकारि । इत्येवमादिभ्यश्च क्रमेण विधत् ।
भक्तल् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ भौरिकीनां विप्रयो देशः । भौरिकिविधं ॥
ऐपुकारिभक्तं । सारसायनभक्तं ॥

सो ऽस्यादिरितिच्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ ५५ ॥

प्रथमान्तादस्येति षड्यर्थे ऽण् स्यात् । यत् प्रथमान्तं इन्द्रश्चेत् तदादिर्भवति ।
यो ऽसौ षड्यर्थः प्रगाथश्चेत् स भवति ॥ षड्ङ्कारादिरस्य । षड्ङ्कः प्रगाथः ॥
ज्ञातः ॥ आदिः किं । अनुदुग्मध्यमस्य प्रगाथस्य ॥ इन्द्रसः किं । उदुत्य-
शब्द आदिरस्य प्रगाथस्य ॥ प्रगाथेषु किं । षड्ङ्कारादिरस्यानुवाकस्य ॥

संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ ५६ ॥

प्रथमान्तेभ्यः प्रयोजनवाचिभ्यः । योद्धृवाचिभ्यश्चास्येति षड्यर्थे संग्रामे ऽग्निधेयं
ऽण् स्यात् ॥ सुभद्रा प्रयोजनमस्य । सौभद्रः संग्रामः ॥ भरता योद्धारो ऽस्य
संग्रामस्य । भारतः संग्रामः ॥ संग्रामे किं । सुभद्रा प्रयोजनमस्य दानस्य ॥
प्रयोजनयोद्धृभ्यः किं । सुभद्रा प्रेक्षिकास्य ग्रामस्य ॥

तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ॥ ५७ ॥

प्रथमान्तात् प्रहरणवाचकादस्यामिति सप्तम्यर्थे णप्रत्ययः स्यात् । क्रीडा चेत्
सप्तम्यर्थः ॥ दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां । दण्डा ॥ प्रहरणं किं । माला
भूषणमस्यां ॥ क्रीडायां किं । खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायां ॥

घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ ५८ ॥

घञप्रत्ययान्तात् क्रियावाचकात् प्रथमान्तात् स्त्रीलिङ्गे सप्तम्यर्थे जप्रत्ययः स्यात् ॥
श्वेनपातो ऽस्यां वर्तते । श्वेनपाता मृगया ॥ तैलपाता स्वधा ॥ घञः किं ।
श्वेनपतनमस्यां ॥ क्रियेति किं । प्राकारो ऽस्यां ॥ सास्यांग्रहणं क्रीडावामित्य-
तन्निवृत्त्यर्थं । तेन दण्डपाता तिर्यित्वादि सिध्यति ॥

तदधीते तद्वेद ॥ ५९ ॥

द्वितीयान्तादधीते । इत्येतस्मिन्नर्थे द्वितीयान्ताद्वेद । इत्येतस्मिन्नर्थे चाणादयो
वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति ॥ व्याकरणमधीते वेद वा । वैयाकरणः ॥

क्रतूकथादिसूत्रान्ताढक् ॥ ६० ॥

क्रतुविशेषवाचिभ्यः । उक्त्यादिभ्यः । सूत्र । इत्येतदन्तेभ्यश्च ठक् स्यात् ॥
अग्निष्टोममधीते वेद वा । आग्निष्टोमिकः ॥ औक्थिकः । लौकायतिकः ॥
सांग्रहगृत्रिकः ॥

क्रमादिभ्यो वुन् ॥ ६१ ॥

क्रम । इत्येवमादिभ्यो वुन् स्यात् ॥ क्रममधीते वेद वा । क्रमकः ॥

अनुब्राह्मणादिनिः ॥ ६२ ॥

अनुब्राह्मण । इत्येतस्मादिनिप्रत्ययः स्यात् ॥ अनुब्राह्मणमधीते वेद वा ।
अनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ ॥ मत्वर्थोऽप्येन इतिना सिद्धे णो निवृ-
त्त्यर्थं सूत्रं ॥

वसन्तादिभ्यठक् ॥ ६३ ॥

वसन्त । इत्येवमादिभ्यठक् स्यात् ॥ वसन्तमधीते वेद वा । वासन्तिकः ॥

प्रोक्ताल्लुक् ॥ ६४ ॥

प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येतृवेदित्त्रोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ पाणिनिना प्रोक्तं
पाणिनीयं । तदधीते वेद वा । पाणिनीया ब्राह्मणी । अणो लुकि ङीन्न
भवति ॥

सूत्राच्च कोपधात् ॥ ६५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदित्त्रोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ अष्टकं
पाणिनेः सूत्रं । तदधीयते विदुर्वा । अष्टकाच्छात्राः ॥ कोपधात् किं ।
चातुष्टयः ॥ अप्रोक्तार्य आरम्भाः ॥

इन्द्रोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ ६६ ॥

इन्द्रांसि । ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तान्यध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोक्त-
व्यानि ॥ कठन प्रोक्तमधीयते विदुर्वा । कथाः ॥ मौढाः । पैपलादाः ॥
ब्राह्मणानि । ताण्डिनः । भाल्लविनः ॥ ब्राह्मणग्रहणं ब्राह्मणविशेषग्रह-
णार्थं । इह तद्विषयत्वं मा भूत् । याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि ॥ अनुक्तसमु-
च्चयार्थश्चकारः । कल्पे । काश्यपिनः । कौशिकिनः ॥ सूत्रे । पाराशरिणो

भिन्नः । गैलालिनो नटाः । कर्मन्दिनः । कृशाश्विनः ॥ इन्दोत्राह्मणानी-
ति किं । पाणिनीयं व्याकरणं । पैङ्गीकल्पः ॥

तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ ६७ ॥

तदिति प्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया
भवन्ति । यो ऽसौ सप्तम्यर्थो देशश्चेत् तन्नामा भवति ॥ उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्
देशे । ओदुम्बरः ॥ वैल्वः । पार्वतः ॥ मत्वर्थयिनिवृत्त्यर्थं सूत्रं ॥

तेन निर्वृत्तं ॥ ६८ ॥

तृतीयान्तान्निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति । देशश्चेत्
तन्नामा भवति ॥ कुशाम्ब्रेन निर्वृत्ता । कौशाम्ब्री नगरी ॥

तस्य निवासः ॥ ६९ ॥

पठ्यन्तान्निवास इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति । देशश्चेत्
तन्नामा भवति ॥ उद्गाणां निवासो देशः । औद्रः ॥ गैवः ॥

अद्रभवश्च ॥ ७० ॥

पठ्यन्तादद्रभश्च इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयो वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भवन्ति । देशश्चेत्
तन्नामा भवति ॥ विदिशाया अद्रभवं नगरं । वैदिशं ॥ अस्मिन् । निर्वृत्तं ।
निवासः । इत्येते त्रयो ऽर्थाश्चकारात् संबध्यन्ते । इत आरभ्याग्रिमेषु सूत्रेषु
चत्वारो ऽर्थाः संबध्यन्ते ॥

ओरञ् ॥ ७१ ॥

उ । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकादस्मिन्नित्यादिषु चतुर्ष्वर्थेष्वप्रत्ययः स्यात् ॥
कक्षत् । काक्षतवं ॥ आरुखं । कार्कटेलवं ॥

मतोश्च बहुजङ्गात् ॥ ७२ ॥

बहुजङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् स्यात् । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ ऐटकावतं । सैधका-
वतं ॥ बहुजङ्गात् किं । आहिमतं ॥ अङ्गग्रहणं बहुजिति तद्विशेषणं यया
स्यात् । मत्वन्तविशेषणं मा भूत् । मालावतां निवासः । मालावतं ॥

बहुचः कूपेषु ॥ ७३ ॥

बहुचः प्रातिपदिकात् कूपेषु वाच्येष्वञ् स्यात् । चतुर्थ्येषु ॥ दैर्घवरत्रः
कूपः ॥

उदक् च विपाशः ॥ ७४ ॥

विपाश उच्चरकृलं ये कूपास्तेषु वाच्येषु प्रातिपदिकादञ् स्यात् । चतुर्थ्येषु ॥
दन्तन निर्वृत्तः कूपः । दान्तः ॥ उदक् किं । दान्तः । दक्षिणतः कूपेष्व-
एणोव । अण्णजाः स्वरे भेदः ॥

संकलादिभ्यश्च ॥ ७५ ॥

संकल । इत्येवमादिभ्यो ऽञ् स्यात् । चतुर्थ्येषु ॥ सांकलं । पौष्कलं ॥

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ॥ ७६ ॥

सौवीर । साल्व । प्राक्ष् । इत्येतेषु स्त्रीलिङ्गेषु वाच्येषु प्रातिपदिकादञ्
स्यात् । चतुर्थ्येषु ॥ सौवीरे । दाक्षामित्रेण निर्वृत्ता । दाक्षामित्रो नगरी ॥
साल्वे । वैश्रमाग्नी ॥ प्राचि । काकन्दो ॥

सुवास्वादिभ्यो ऽण् ॥ ७७ ॥

सुवास्तु । इत्येवमादिभ्यो ऽण् स्यात् । चतुर्थ्येषु ॥ सौवास्तवं । वार्णावं ॥
अण्णहणं नद्यां मतुपो बाधनार्थं । सौवास्तवो नगरी ॥ ओरजः कृपलक्ष-
णस्य चाजो बाधनार्थं सूत्रं ॥

रोणी ॥ ७८ ॥

रोणी । इत्येतस्मादण् स्यात् । चतुर्थ्येषु ॥ रौणाः । तदन्तादपि । आनक-
रौणाः ॥ कृपलक्षणस्वाजो बाधनार्थं सूत्रं ॥

कोपथाच्च ॥ ७९ ॥

क् । इत्येतदुपधात् प्रातिपदिकादण् स्यात् । चतुर्थ्येषु ॥ कर्णाच्छिद्रकण
निर्वृत्तः । कार्णाच्छिद्रकः कूपः ॥ कृकवाकुना निर्वृत्तं । कार्कवाकवं ॥ ओरजः
कूपाञ्च बाधनार्थं सूत्रं ॥

वृज्झणकठजिलसेनिरठञ्णययफक्फिजिञ्ज्यककृको

अरीहणकृशाश्चर्षकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाश-
वलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिवराहकुमुदादिभ्यः ॥ ८० ॥

वुञ् । हण् । क । ठच् । इल । स । इनि । र । ठञ् । एय । य ।
फक् । फिञ् । इञ् । उय । कक् । ठक् । इत्येते सप्पदश्च प्रत्यया अरीहण ।
कृशाश्च । ऋश्य । कुमुद । काश । तृण । प्रेक्षा । अश्मन् । सखि ।
संकाश । वल । पक्ष । कर्ण । सुतंगम । प्रगदिन् । वराह । कुमुद ।
इत्येतदादिभ्यः सप्पदश्चातिष्ठदिकगणोभ्यो भवन्ति चतुर्वर्थेषु ॥ अरीहणा-
दिभ्यो वुञ् । अरीहणकं ॥ कृशाश्चादिभ्यश्छण् । कार्शाश्चीयं ॥ ऋश्यादिभ्यः
कः । ऋश्यकं ॥ कुमुदादिभ्यश्छच् । कुमुदिकं ॥ काशादिभ्य इलः । काशिलः ॥
तृणादिभ्यः सः । तृणसं ॥ प्रेक्षादिभ्य इनिः । प्रेक्षी ॥ अश्मादिभ्यो रः ।
अश्मरं ॥ सख्यादिभ्यो ठञ् । साख्यं ॥ संकाशादिभ्यो एयः । सांकाश्यं ॥
वलादिभ्यो यः । वल्यं ॥ पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः ॥ कर्णादिभ्यः
फिञ् । कर्णावनिः ॥ सुतंगमादिभ्य इञ् । सौतंगमिः ॥ प्रगद्यादिभ्यो उयः ।
प्रागद्यः ॥ वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः ॥ कुमुदादिभ्यश्छक् । कौमुदिकं ॥

जनपदे लुप् ॥ ८१ ॥

ग्रामसमूहो जनपदः । तस्मिन् वाच्ये चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ॥
पञ्चालानां निवासो जनपदः । पञ्चालाः ॥ कुरवः । मत्स्याः । अङ्गाः ।
मगधाः । सुह्राः ॥

वरणादिभ्यश्च ॥ ८२ ॥

वरणा । इत्येवमादिभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् ॥ वरणानामद्वयं नगरं ।
वरणा ॥

शर्कराया वा ॥ ८३ ॥

शर्करा । इत्येतस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ॥ कुमुदादौ वराहादौ च
पाठसामर्थ्याद्ठच्कोः पाल्तिक्श्रवणो सिद्धे वाग्रहणात् पक्षे ऽपि भवति ॥
शर्करा ॥ लुपो ऽभावे । शार्करं । शर्करिकं । शार्करकं । शार्करिकं ।
शर्करीयं ॥

ठकौ च ॥ ८४ ॥

प्रकर्त्ता । इत्येतस्मादृठक् । इ । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ प्रा-
कर्त्तिकं । प्रकर्त्तीयं ॥

नद्यां मतुप् ॥ ८५ ॥

नद्यां वाच्यायां मतुप् स्यात् । चतुर्ष्वर्थेषु । देशश्चेत् तन्नामा भवति ॥ उदु-
म्वरावती । मग्राकावती ॥

मधादिभ्यश्च ॥ ८६ ॥

मधु । इत्येवमादिभ्यो मतुप् स्यात् । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ मधुमती । विसवती ॥

कुमुदनउवेतसेभ्यो अतुप् ॥ ८७ ॥

कुमुद । नउ । वेतस । इत्येतेभ्यो अतुप्प्रत्ययः स्यात् । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ कुमु-
द्वान् । नउान् । वेतस्वान् ॥

नउशादङ्गुलच् ॥ ८८ ॥

नउ । शाद । इत्येताभ्यां ङ्गुलच्प्रत्ययः स्यात् । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ नउलं ।
शादलं ॥

शिखाया वलच् ॥ ८९ ॥

शिखा । इत्येतस्माद्वलच् स्यात् । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ शिखावलः ॥

उत्करादिभ्यश्च ॥ ९० ॥

उत्कर । इत्येवमादिभ्यश्च स्यात् । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ उत्करीयः ॥

नडादीनां कुक् च ॥ ९१ ॥

नउ । इत्येवमादीनां कुनागमो भवति द्वप्रत्ययश्च । चतुर्ष्वर्थेषु ॥ नउकीयं ॥

शेषे ॥ ९२ ॥

अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्यो ऽर्थः शेषः । तस्मिन्नर्थे इत उर्थं वक्ष्यमाणा अपणादयः
प्रत्यया चोद्धाः ॥ चक्षुषा गृह्यते । चाक्षुषं रूपं ॥ आवणाः शब्दः । रासनो
रसः । स्पर्जनः स्पर्जः ॥ दृषदि पिष्टाः । दार्षदाः सक्तवः ॥ उलूखले क्षुण्णाः ।

औलूखलो यावकः ॥ अश्वैरुह्यते । आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते । चातुरं शकटं ॥ चतुर्दश्यां दृश्यते । चातुर्दशं रत्नः ॥ वक्ष्यति च राट्वावारपारा-
द्वयत्वाविति । राट्द्वियः । अवारपारीणः ॥

राट्वावारपाराद्वयौ ॥ १३ ॥

राट् । अवारपार । इत्येताभ्यां क्रमात् । य । ख । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
राट्द्वियः । अवारपारीणः ॥ प्रकृतिविशेषोपादानेन तावत् प्रत्यया विधीयन्ते ।
तेषां ज्ञातादयो ऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्चाग्रे वक्ष्यन्ते ॥

ग्रामाद्यखञौ ॥ १४ ॥

ग्राम । इत्येतस्मात् । य । खञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

कच्चादिभ्यो ढकञ् ॥ १५ ॥

कच्चि । इत्येवमादिभ्यो ढकञ् स्यात् ॥ कान्तेयकः ॥

कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु ॥ १६ ॥

कुल । कुक्षि । ग्रीवा । इत्येतेभ्यः क्रमात् ष्वन् । असि । अलंकार ।
इत्येतेषु वाच्येषु ढकञ् स्यात् ॥ कौलेयकः कुक्कुरश्चेत् । कौलो ऽन्यः ॥
कौलेयको ऽसिश्चेत् । कौलो ऽन्यः ॥ ग्रैवेयको ऽलंकारश्चेत् । ग्रैवो ऽन्यः ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ॥ १७ ॥

नदी । इत्येवमादिभ्यो ढक् स्यात् ॥ नादेयं ॥

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ १८ ॥

दक्षिणा । पश्चात् । पुरस् । इत्येतेभ्यस्त्यक् स्यात् ॥ दक्षिणात्यः । पाश्चा-
त्यः ॥ पौरस्त्यः ॥

कापिश्याः ष्फक् ॥ १९ ॥

कापिश्री । इत्येतस्मात् ष्फक् स्यात् ॥ कापिश्रायनं मधु ॥ षकारो ङीष्पर्यः ।
कापिश्रायनी द्राक्षा ॥

रङ्गोरमनुष्ये ङण् च ॥ १०० ॥

रङ्कु । इत्येतस्मान्मनुष्यभिन्ने वाच्ये ऽण् स्यात् । चकारात् ष्फक् ॥ राङ्कुवो
गोः । राङ्कुवायनः ॥ अमनुष्ये किं । राङ्कुवको मनुष्यः ॥

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ॥ १०१ ॥

दिक् । प्राच् । अपाच् । उदच् । प्रतीच् । इत्येतेभ्यो यत् स्यात् ॥ दिव्यं ।
प्राच्यं । अपाच्यं । उदीच्यं । प्रतीच्यं ॥

कन्थायाठक् ॥ १०२ ॥

कन्था । इत्येतस्माट्ठक् स्यात् ॥ कान्थिकः ॥

वर्णौ वुक् ॥ १०३ ॥

कन्था । इत्येतस्माद्वर्णुनदसमीपदेशविषयार्थवाचिनो वुक् स्यात् ॥ यथा हि
ज्ञातं हिमवत्सु कान्यकं ॥

अव्ययात् त्यप् ॥ १०४ ॥

अव्ययसंज्ञकात् त्यप् स्यात् ॥ अमात्यः । इहत्यः ॥

ऐषमोक्ष्यश्चसो ऽन्यतरस्यां ॥ १०५ ॥

ऐषमस् । क्षस् । श्वस् । इत्येतेभ्यस्त्यञ्चा स्यात् । पक्षे द्युयुलौ ॥ ऐषम-
स्त्यं । ऐषमस्तनं ॥ क्षस्त्यं । क्षस्तनं ॥ श्वस्त्यं । श्वस्तनं ॥

तीरत्रप्योत्तरपदादञौ ॥ १०६ ॥

तीर । त्रप्य । इत्येतदुत्तरपदाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां क्रमादञ् । ज । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः ॥ पाल्वलतीरं । शैवत्रप्यं ॥

दिकपूर्वपदादसंज्ञायां जः ॥ १०७ ॥

असंज्ञाविषयाद्दिकवाचिपूर्वपदात् प्रातिपदिकाञ्जः स्यात् ॥ पौर्वशालं । दा-
क्षिणशालः ॥ असंज्ञायां किं । पूर्वेषुकामश्रमः । दिकसंख्ये संज्ञायामिति
समासः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः ॥ पदग्रहणं स्वतृपाग्रहणार्थं ॥

मद्रेभ्यो ऽञ् ॥ १०८ ॥

मद्र । इत्येतस्माद्दिकपूर्वपदादञ् स्यात् ॥ पौर्वमद्रः ॥ दिशो ऽमद्राणामिति
पर्युदासादुत्तरपदवृद्धिर्न । किं त्वादिवृद्धिरेव ॥

उदीच्यग्रामाच्च बहुचो ऽन्तोदात्तात् ॥ १०९ ॥

उदीच्यग्रामवाचिनो बहुच्चादन्तोदात्तात् प्रातिपदिकादञ् स्यात् ॥ शैवपुरं ॥
उदीच्यग्रामात् किं । माथुरं ॥ बहुचः किं । ध्वजं ॥ अन्तोदात्तात् किं ।
प्रार्करीधानं । लिखरेण धाप्रब्द उदात्तः ॥

प्रस्थोत्तरपदपलयादिकोपधादण् ॥ ११० ॥

प्रस्थोत्तरपदात् । पलयादेः । ककारोपधाच्चोदीच्यग्रामवाचिनो ऽण् स्यात् ॥
माहिक्प्रस्थः । पालदः । प्रारिषदः ॥ कोपधात् । नैलीनकः ॥

कण्वादिभ्यो गोत्रे ॥ १११ ॥

गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः कण्वादिभ्यो ऽण् स्यात् ॥ काण्वाः । गौकक्षाः ॥ गोत्रे
किं । कण्वो देवतास्य काण्वः । तस्येदं काण्वीयं ॥ कण्वादिर्गर्गाय-
न्तर्गणः ॥

इजश्च ॥ ११२ ॥

गोत्रे य इज् विहितस्तदन्तादण् स्यात् ॥ दाक्षाः । प्लाक्षाः ॥ गोत्रे किं ।
सौतंगमेरिदं । सौतंगमीयं ॥

न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ ११३ ॥

प्राच्यगोत्रात् । भरतगोत्राच्च द्व्यच्चादिञ्प्रत्ययान्तादण् न स्यात् ॥ वैङ्गीयाः ।
पौष्पीयाः ॥ भरतगोत्रे । काशीयाः ॥ द्व्यचः किं । पान्नागाराः ॥ प्राच्य-
भरतेषु किं । दाक्षाः ॥ भरतानां प्राच्यत्वे ऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे
भरतानामग्रहणार्थं ॥

वृद्धाच्छः ॥ ११४ ॥

वृद्धसंज्ञकात् प्रातिपदिकाच्छः स्यात् ॥ मार्गीयः । शालीयः ॥

भवतठक्सौ ॥ ११५ ॥

भवत् । इत्येतस्माद्वृद्धसंज्ञकाट्ठक् । इस् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ भावत्कः ।
भवदीयः ॥ वृद्धादित्येव । भावतः । शतृप्रत्ययान्तादणोव ॥

काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ॥ ११६ ॥

काशि । इत्येवमादिभ्यङ् । जिठ । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ ठञ् । का-
शिकी ॥ जिठ । काशिका ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥

वाहीकग्रामेभ्यश्च ॥ ११७ ॥

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धसंज्ञकेभ्यङ् । जिठ । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
शाकलिकी । शाकलिका ॥

विभाषोशीनरेषु ॥ ११८ ॥

उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यङ् । जिठ । इत्येतौ प्रत्ययौ
वा भवतः ॥ सौदर्शनिकी । सौदर्शनिका ॥ पक्षे इः । सौदर्शनीया ॥

आर्देशे ठञ् ॥ ११९ ॥

उ । इत्येतदन्ताद्देशवाचिनङ् स्यात् ॥ नैपादकर्षुकः । शावरजम्बुकः ॥
देशे किं । पटोष्कात्राः । पाटवाः ॥ जिठनिवृत्त्यर्थं ठञ्ग्रहणं ॥

वृद्धात् प्राचां ॥ १२० ॥

उ । इत्येतदन्तात् प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेव ठञ् स्यात् ॥ आठकजम्बुकः ।
शाकजम्बुकः ॥ वृद्धादेवेति किं । मल्लवास्तु । माल्लवास्तवं ॥

धन्वयोपधादुञ् ॥ १२१ ॥

धन्ववाचिनः । य् । इत्येतदुपधाच्च वृद्धाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् ॥ ऐराव-
तकः ॥ योपधात् । सांकाश्यकः ॥

प्रस्थपुरवहान्ताच्च ॥ १२२ ॥

प्रस्थ । पुर । वह । इत्येतदन्ताद्वाद्देशवाचिनो वुञ् स्यात् ॥ मालाप्रस्थकः ।
नान्दीपुरकः । पैलुवहकः ॥ पुरान्तग्रहणमप्रागर्थं । प्राग्देशे तूत्ररसूत्रेण सिद्धं ॥

रोपधेतोः प्राचां ॥ १२३ ॥

ऋ । इत्येतदुपधात् । ई । इत्येतदन्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वुञ् स्यात् ॥ पाट-
लिपुत्रकः ॥ ईतः । काकन्दी । काकन्दकः । माकन्दी । माकन्दकः ॥
प्राचां किं । दात्तामित्रियः ॥ तपरत्वं स्पष्टार्थं ॥

जनपदतद्वध्योश्च ॥ १२४ ॥

जनपदाचिनः । जनपदावधिवाचिनश्च वृडाद्बुज् स्यात् ॥ आदर्शकः ॥ जन-
पदावधेः । त्रैगर्तकः ॥

अवृद्धापि बहुवचनविषयात् ॥ १२५ ॥

अवृद्धाद्बुद्धाच्च जनपदावधिवाचिनो बहुवचनविषयाद्बुज् स्यात् ॥ अवृद्धजन-
नपदात् । अङ्गाः । आङ्गकाः ॥ वृद्धजनपदात् । दार्वाकाः ॥ अवृद्धजनप-
दावधेः । आजमीठकः ॥ वृद्धजनपदावधेः । कालंजराः । कालंजरकाः ॥
विषयग्रहणं किं । एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्तनीषु भवो वार्तनः ॥

कच्छाग्निवक्त्रवर्तीत्तरपदात् ॥ १२६ ॥

कच्छ । अग्नि । वक्त्र । वर्त । इत्येतदुत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाद्वृद्धाच्च
बुज् स्यात् ॥ दारुकच्छकः ॥ कौण्डाग्नकः ॥ सैन्धुवक्त्रकः ॥ बाहुवर्तकः ॥

धूमादिभ्यश्च ॥ १२७ ॥

धूम । इत्यवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो बुज् स्यात् ॥ धूमकः ॥

नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ १२८ ॥

नगर । इत्येतस्मात् कुत्सने प्रावीण्ये च गम्यमाने बुज् स्यात् ॥ नागरक-
श्रौरः । नागरकश्चित्रलेखकः ॥ कुत्सनप्रावीण्ययोः किं । नागरो ब्राह्मणः ॥

अरण्यान्मनुष्ये ॥ १२९ ॥

अरण्य । इत्येतस्मान्मनुष्ये अभिधेये बुज् स्यात् ॥ अरण्यको मनुष्यः ॥ मनुष्ये
किं । आरण्याः पशवः ॥

विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां ॥ १३० ॥

कुरु । युगंधर । इत्येताभ्यां बुज् वा स्यात् ॥ कौरवकः । कौरवः ॥ यौ-
गंधरकः । यौगंधरः ॥

मद्रवृज्योः कन् ॥ १३१ ॥

मद्र । वृजि । इत्येताभ्यां कन् स्यात् ॥ मद्रकः । वृजिकः ॥

कोपधादण् ॥ १३२ ॥

क् । इत्येतदुपधाद्देशवाचिनो ऽण् स्यात् ॥ ऐक्षाकवः ॥ अणग्रहणादुवर्णा-
न्तादपि भवति ॥

कच्चादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

कच्च् । इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो ऽण् स्यात् ॥ काच्च्ः ॥

मनुष्यतत्स्ययोर्वुञ् ॥ १३४ ॥

कच्च् । इत्येवमादिभ्यो देशवाचिभ्यो मनुष्ये तस्ये च गम्यमानं वुञ् स्यात् ॥
काच्च्को मनुष्यः । काच्च्कं हसितं ॥ मनुष्यतत्स्ययोः किं । काच्च्को गौः ॥

अपदातौ साल्वात् ॥ १३५ ॥

साल्व । इत्येतस्मान्मनुष्यतत्स्ययोर्वाच्ययोरपदातावेव वुञ् स्यात् ॥ साल्वको
मनुष्यः । साल्वकं हसितं ॥ अपदातौ किं । साल्वः पदातिः ॥

गोयवाग्वोश्च ॥ १३६ ॥

साल्व । इत्येतस्माद्वि यवाग्वो च विषये वुञ् स्यात् ॥ साल्वको गौः ।
साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ॥

गतीत्तरपदाच्छः ॥ १३७ ॥

गर्त । इत्येतदुत्तरपदाद्देशवाचिनश्चः स्यात् ॥ वृकगर्तीयं । शृगालगर्तीयं ॥
उत्तरपदग्रहणं बहुचूर्वात्मा भूदिति । बाहुगर्तं ॥

गद्दादिभ्यश्च ॥ १३८ ॥

गह । इत्येवमादिभ्यश्चः स्यात् ॥ गहीयः । अन्तर्सीयः ॥

प्राचां कटादिः ॥ १३९ ॥

कट । इत्येतदादिः प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकाच्च्ः स्यात् ॥ कटनगरीयं ।
कटग्रोपीयं । कटपल्वलीयं ॥

राज्ञः क च ॥ १४० ॥

राज्ञन् । इत्येतस्य क । इत्येष आदेशः स्यात् । इप्रत्ययश्च ॥ राजकीयं ॥

वृद्धादकेकान्तखोपधात् ॥ १४१ ॥

अक । इक । इत्येतदन्तात् खकारोपधाच्च वृडादूदेशवाचिनश्चः स्यात् ॥
अक । आरीहणकीयं ॥ इक । आप्रवत्यिकीयं ॥ खोपधात् । पारिखीयः ॥

कन्यापलदनगरग्रामद्वादोत्तरपदात् ॥ १४२ ॥

कन्या । पलद । नगर । ग्राम । द्वाद । इत्येतदुत्तरपदादूदेशवाचिनो वृडा-
च्चः स्यात् ॥ दाक्षिकन्यायं । दाक्षिपलदीयं । दाक्षिनगरीयं । दाक्षिग्रामीयं ।
दाक्षिद्दीयं ॥

पर्वताच्च ॥ १४३ ॥

पर्वत । इत्येतस्माच्चः स्यात् ॥ पर्वतीयो राजा । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

विभाषामनुष्ये ॥ १४४ ॥

पर्वत । इत्येतस्मान्मनुष्यभिन्ने ऽभिधेये वा इः स्यात् ॥ पर्वतीयानि । पार्व-
तानि फलानि ॥ अमनुष्ये किं । पर्वतीयो मनुष्यः ॥

कृकणपर्णाद्भरद्वाजे ॥ १४५ ॥

कृकण । पर्णा । इत्येताभ्यां भरद्वाजदेशवाचिभ्यां इः स्यात् ॥ कृकणीयं ।
पर्णीयं ॥ भरद्वाजे किं । कार्कणं । पार्णी ॥

॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ॥ १ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येताभ्यां खञ् । इ । इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः ॥
यौष्माकीणः । युष्मदीयः ॥ आस्माकीनः । अस्मदीयः ॥ औत्तर्गिके ऽणि ।
यौष्माकः । आस्माकः ॥

तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ ॥ २ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोः खञि । अणि च परे युष्माक । अस्माक ।
इत्येतावादेशौ क्रमाद्वतः ॥ यौष्माकीणः । आस्माकीनः ॥ अणि । यौष्माकः ।
आस्माकः ॥ तग्निनूणि चति किं । युष्मदीयः । अस्मदीयः ॥

तवकममकाविकवचने ॥ ३ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्कार्यवाचिनोः खञि । अणि च परे तवक ।
ममक । इत्येतावादेशौ क्रमाद्वतः ॥ तावकीनः । तावकः ॥ मामकीनः ।
मामकः ॥

अर्धाद्यत् ॥ ४ ॥

अर्थ । इत्येतस्माद्यत् स्यात् ॥ अर्थ्य ॥

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ ५ ॥

पर । अवर । अधम । उत्तम । इत्येवंपूर्वादधीद्यत् स्यात् ॥ परार्थ्य । अव-
रार्थ्य । अधनार्थ्य । उत्तमार्थ्य ॥

दिक्पूर्वपदादृञ् च ॥ ६ ॥

दिक्पूर्वपदादधीदृञ् न्यात् । चकाराद्यत् ॥ पौर्वार्थिकं । पूर्वार्थ्य ॥ पदग्रहणं
स्वङ्पाग्रहणार्थं ॥

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ ७ ॥

ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादधीन्तात् प्रातिपदिकादञ् ।
ठञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ इमे अस्माकं ग्रामस्य पौर्वार्थाः । पौर्वार्थिकाः ॥
इमे अस्माकं जनपदस्य पौर्वार्थाः । पौर्वार्थिकाः ॥

मध्यान्मः ॥ ८ ॥

मध्य । इत्येतस्मान्नः स्यात् ॥ मध्यमः ॥

अ सांप्रतिके ॥ ९ ॥

मध्य । इत्येतस्मात् । अ । इत्येष आदेशः स्यात् । न्वाख्ये ज्ञातादौ ॥ मध्यो
मीनांनकः । उत्कर्षापकर्षहीन इत्यर्थः ॥

द्वापादनुसमुद्रं यञ् ॥ १० ॥

द्वीप । इत्येतस्मात् समुद्रसमीपद्वीपविषयाञ्च स्यात् ॥ द्वैष्यं ॥ अनुसमुद्रं किं । द्वैषमन्यत् ॥

कालाढञ् ॥ ११ ॥

कालविशेषवाचिनाढञ् स्यात् ॥ मासिकः । सांवत्सरिकः ॥

आढे शरदः ॥ १२ ॥

शरदः । इत्येतस्मात् कालवाचिनाढञ् स्यात् । आढे ऽभिधेयं ॥ शारदिकं आढं ॥ आढे किं । शारदमन्यत् । ऋत्वण् ॥

विभाषा रोगातपयोः ॥ १३ ॥

शरदः । इत्येतस्माद्रोग आतपे च वा ढञ् स्यात् ॥ शारदिकः । शारदो वा रोगः ॥ शारदिकः । शारदो वातपः ॥ रोगातपयोः किं । अन्यच्छारदं ॥

निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ १४ ॥

निशा । प्रदोष । इत्येताभ्यां कालवाचिभ्यां वा ढञ् स्यात् ॥ नैषिकं । नैशं ॥ प्रादोषिकं । प्रादोषं ॥

श्वसस्तुट् च ॥ १५ ॥

श्वस् । इत्येतस्मात् कालवाचिनाढञ् स्यात् । ढञश्च तुडागमः ॥ श्रौवस्तिकं ॥

संधिवेलायृतुनक्षत्रेभ्यो ऽण् ॥ १६ ॥

संधिवेलादिभ्यः । ऋतुवाचिभ्यः । नक्षत्रवाचिभ्यश्च कालवृत्तिभ्यो ऽण् स्यात् ॥ संधिवेलं । संध्यं ॥ ऋतुभ्यः । श्रैशिरं ॥ नक्षत्रेभ्यः । पौषं ॥ पुनरण्य-
हणं वृडाच्छं बाधितुं ॥

प्रावृष एण्यः ॥ १७ ॥

प्रावृष् । इत्येतस्मात् कालवाचिन एण्यः स्यात् ॥ प्रावृषेण्यो मेघः ॥

वर्षाभ्यठक् ॥ १८ ॥

वर्षा । इत्येतस्मादठक् स्यात् ॥ वार्षिकं वासः ॥

हृन्दसि ठञ् ॥ १९ ॥

वर्षा । इत्येतस्माद्धेदे ठञ् स्यात् ॥ नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू ॥ ठक्ठञोः
स्वरे विशेषः ॥

वसन्ताच्च ॥ २० ॥

वसन्त । इत्येतस्माच्छन्दसि ठञ् स्यात् ॥ मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू ॥

हेमन्ताच्च ॥ २१ ॥

हेमन्त । इत्येतस्माच्छन्दसि ठञ् स्यात् ॥ सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू ॥
योगविभाग उत्तरार्थः ॥

सर्वत्राण् च तलोपश्च ॥ २२ ॥

हेमन्त । इत्येतस्माल्लोके वेदे च अण् स्यात् । तत्संनियोगेन तकारलोपश्च ॥
हैमनं वासः । चकारादृत्वणि । हैमन्तं । इति लोके । वेदे तु । हैमनं ।
हैमन्तं । हैमन्तिकं ॥

सायंचिरंप्राह्लेप्रगेव्येभ्यद्युत्युलौ तुट् च ॥ २३ ॥

सायं । चिरं । प्राह्ले । प्रगे । इत्येतेभ्यो ऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यद्व्यु ।
द्व्युल् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तयोश्च तुडागमो भवति ॥ सायंतनं । चि-
रंतनं । प्राह्लेतनं । प्रगेतनं ॥ अव्ययेभ्यः । दोषातनं । दिवातनं ॥ द्व्युद्व्युलौः
स्वरे विशेषः ॥

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्यां ॥ २४ ॥

पूर्वाह्ला । अपराह्ला । इत्येताभ्यां द्व्युद्व्युलौ वा भवतः । तयोश्च तुट् ॥
पूर्वाह्लेतनं । अपराह्लेतनं ॥ पक्षे ठञ् । पौर्वाह्लिकं । आपराह्लिकं ॥

तत्र ज्ञातः ॥ २५ ॥

सप्तम्यन्ताज्ज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ सुध्वे ज्ञातः । खौध्वः ॥
माधुरः । औत्सः । राद्वियः । अवारपारीणः । ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

प्रावृषठप् ॥ २६ ॥

प्रावृष् । इत्येतस्माज्ज्ञाते ऽर्थे ठप् स्यात् ॥ प्रावृषि ज्ञातः । प्रावृषिकः ॥

संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ २७ ॥

ग्ररद् । इत्येतस्माज्जाते ऽर्थे संज्ञाविषये वुञ् स्यात् ॥ ग्ररदि ज्ञाताः । ग्रा-
रदका दर्भविशेषाः ॥ संज्ञायां किं । ग्ररदं ॥

पूर्वाह्लापराह्लाद्रामूलप्रदोषावस्कराहुन् ॥ २८ ॥

पूर्वाह्ल । अपराह्ल । आर्द्रा । मूल । प्रदोष । अवस्कर । इत्येतेभ्यो ज्ञाते
ऽर्थे संज्ञायां वुन् स्यात् ॥ पूर्वाह्लकः । अपराह्लकः । आर्द्रकः । मूलकः ।
प्रदोषकः । अवस्करकः ॥ असंज्ञायां तु ठजादयो भवन्ति ॥

पथः पन्थ च ॥ २९ ॥

पथिन् । इत्येतस्माज्जाते ऽर्थे वुन् स्यात् । पथिन् । इत्येतस्य पन्थ । इत्येष
आदेशश्च ॥ पथि ज्ञातः । पन्थकः ॥

अमावास्याया वा ॥ ३० ॥

अमावास्या । इत्येतस्माज्जाते ऽर्थे वुन् वा स्यात् ॥ अमावास्यायां ज्ञातः ।
अमावास्यकः ॥ पत्ते ऽण् । आमावास्यः ॥

अ च ॥ ३१ ॥

अमावास्या । इत्येतस्माज्जाते ऽर्थे । अ । इत्येष प्रत्ययः स्यात् । चकाराद्वै-
कल्पिको वुञ् ॥ अमावास्यः । अमावास्यकः । आमावास्यः ॥

सिन्धपकराभ्यां कन् ॥ ३२ ॥

सिन्धु । अपकर । इत्येताभ्यां ज्ञाते ऽर्थे कन् स्यात् ॥ सिन्धुकः । अपकरकः ॥

अणजौ च ॥ ३३ ॥

सिन्धु । अपकर । इत्येताभ्यां ज्ञाते ऽर्थे क्रमादण् । अञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः ॥ सैन्धवः । आपकरः ॥

**अविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वाति तिष्यपुनर्वसुहस्तविशा-
खाषाढावहुलाश्लुक् ॥ ३४ ॥**

अविष्ठा । फल्गुनी । अनुराधा । स्वाति । तिष्य । पुनर्वसु । हस्त ।
विशाखा । अषाढा । वहुल । इत्येतेभ्यो ज्ञाते ऽर्थे ऽणो लुक् स्यात् ॥

अविष्टासु ज्ञातः । अविष्टः ॥ फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः ।
पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । अषाढः । बहुलः ॥

स्यानान्तगोशालखरशालाच्च ॥ ३५ ॥

स्यानान्तात् । गोशाल । खरशाल । इत्येताभ्यां च ज्ञातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
अश्वस्थानः । उद्रस्थानः ॥ गोशालः । खरशालः ॥

वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ॥ ३६ ॥

वत्सशाला । अभिजित् । अश्वयुज् । शतभिषज् । इत्येतेभ्यो ज्ञातार्थप्रत्ययस्य
वा लुक् स्यात् ॥ वत्सशालः । वत्सशालः ॥ अभिजित् । अभिजितः ॥
अश्वयुक् । अश्वयुजः ॥ शतभिषक् । शतभिषजः ॥ बहुलग्रहणप्रपञ्चोऽयं ॥

नक्षत्रेभ्यो बहुलं ॥ ३७ ॥

नक्षत्रवाचिभ्यो ज्ञातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् ॥ रोहिणः । रोहिणः ।
मृगशिराः । मार्गशीर्षः ॥

कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ ३८ ॥

कृत । लब्ध । क्रीत । कुशल । इत्येतेष्वर्थेषु सप्तम्यन्ताद्यथाविहितमणणादयः
प्रत्ययाः भवन्ति ॥ सुव् कृतः । सुव् लब्धः । सुव् क्रीतः । सुव् कुशलो
वा । सौव् ॥ मायुरः । राद्वियः ॥

प्रायभवः ॥ ३९ ॥

सप्तम्यन्तात् प्रायभव इत्येतस्मिन्नर्थे णादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ सुव् प्रायेण
बहुल्येन भवति । सौव् ॥ मायुरः । राद्वियः ॥

उपजानूपकर्णीपनीविष्टक ॥ ४० ॥

उपजानु । उपकर्ण । उपनीवि । इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः प्रायभवेऽर्थे ठक्
स्यात् ॥ औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ॥

संभूते ॥ ४१ ॥

सप्तम्यन्तात् संभूत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ सुव्
संभवति । सौव् ॥ मायुरः । राद्वियः ॥

कोशाडुञ् ॥ ४२ ॥

कोश । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्तात् संभूते ऽर्थे ढञ् स्यात् ॥ कोशे संभूतं ।
कौशेयं वस्त्रं ॥

कालात् साधुपुष्पत्पच्यमानेषु ॥ ४३ ॥

कालविशेषवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः । साधु । पुष्पत् । पच्यमान । इत्येतेष्वर्थेषु
यथाविहितमणणाद्यः प्रत्यया भवन्ति ॥ हेमन्ते साधुः । हैमनः ॥ वसन्तेषु
पुष्पति । वासन्ती ॥ शरदि पच्यन्ते । शरदाः शालयः ॥

उप्ते च ॥ ४४ ॥

कालवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उप् इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणाद्यः प्रत्यया
भवन्ति ॥ हेमन्त उप्ताः । हैमन्ता यवाः ॥

आश्वयुज्या वुञ् ॥ ४५ ॥

आश्वयुजी । इत्येतस्मादुप्ते ऽर्थे वुञ् स्यात् ॥ आश्वयुज्यानुप्ताः । आश्वयुजका
माषाः ॥

ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्यां ॥ ४६ ॥

ग्रीष्म । वसन्त । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामुप्ते ऽर्थे वुञ् वा स्यात् ॥ ग्रीष्मकं ।
ग्रीष्मं ॥ वासन्तकं । वासन्तं ॥

देयमृणे ॥ ४७ ॥

सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो देयमित्येतस्मिन्नर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति ।
देयं चेदृणं भवति ॥ मासे देयमृणं । मासिकं ॥ ऋणे किं । मासे देया
भिक्षा ॥

कलाप्यश्चत्थयवबुसादुन् ॥ ४८ ॥

कलापिन् । अश्वत्थ । यवबुस । इत्येतेभ्यः कालवाचिभ्यो वुन् स्यात् ॥
कलापिनि काले देयमृणं । कलापकं ॥ अश्वत्थफलोत्पत्तिकाले देयमृणं ॥
अश्वत्थकं ॥ यवबुसोत्पत्तिकाले देयमृणं । यवबुसकं ॥

ग्रीष्मावरसमाद्गुञ् ॥ ४९ ॥

ग्रीष्म । अवरसम । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां वुञ् स्यात् ॥ ग्रीष्मे देयमृणं ।
ग्रीष्मकं ॥ आवरसमकं ॥

संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ॥ ५० ॥

संवत्सर । आग्रहायणी । इत्येताभ्यां ठञ् स्यात् । चकाराद्गुञ् ॥ संवत्सरे
देयमृणं । सांवत्सरिकं । सांवत्सरकं ॥ आग्रहायणिकं । आग्रहायणकं ॥

व्याहरति मृगः ॥ ५१ ॥

सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो व्याहरतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया
भवन्ति । यो व्याहरति स चेन्मृगः ॥ निशायां व्याहरति । नैशो मृगः ।
नैशिकः ॥ प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥ मृगः किं । निशायां व्याहरत्युलूकः ॥

तदस्य सोढं ॥ ५२ ॥

प्रथमान्तात् कालवाचिनो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति ।
प्रथमान्तार्थः सोढं चेद्भवति ॥ निशासहचरितमध्ययनं निशा । तत् सोढं सक्षमस्य
शिष्यस्य । नैशः । नैशिकः ॥ प्रादोषः । प्रादोषिकः ॥

तत्र भवः ॥ ५३ ॥

सप्तम्यन्ताद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ भवत्यर्थः
सत्ता न तु जन्म ॥ सुव्र भवः । सौव्रः ॥ मायुरः । राद्रियः ॥

दिगादिभ्यो यत् ॥ ५४ ॥

दिग् । इत्येवमादिभ्यो भवे ऽर्थे यत् स्यात् ॥ दिशि भवं । दिश्यं ॥ वर्यं ॥

शरीरावयवाच्च ॥ ५५ ॥

शरीरावयववाचिनो भवे ऽर्थे यत् स्यात् ॥ दन्तेषु भवः । दन्त्यः ॥ कर्णयः ।
ओष्ठयः ॥

दतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यद्देठञ् ॥ ५६ ॥

दति । कुक्षि । कलशि । वस्ति । अस्ति । अहि । इत्येतेभ्यो भवे ऽर्थे
ठञ् स्यात् ॥ दार्तेयं । कौक्षेयं । कालश्रेयं । वास्त्यं । आस्त्यं । आह्यं ॥

ग्रीवाभ्यो ऽण् च ॥ ५७ ॥

ग्रीवा । इत्येतस्माद्भवे ऽर्थे ऽण् स्यात् । चकाराड्ठञ् ॥ ग्रीवास्तु भवं ।
ग्रैवं । ग्रैवेयं ॥

गम्भीराज्यः ॥ ५८ ॥

गम्भीर । इत्येतस्माद्भवे ऽर्थे ज्यः स्यात् ॥ गम्भीरे भवं । गाम्भीर्यं ॥

अव्ययीभावाच्च ॥ ५९ ॥

अव्ययीभावसमासाद्भवे ऽर्थे ज्यः स्यात् ॥ परिमुखं भवं । पारिमुख्यं ॥

अन्तःपूर्वपदाठञ् ॥ ६० ॥

अन्तर । इत्येतत्पूर्वपदादव्ययीभावाद्भवे ऽर्थे ठञ् स्यात् ॥ अन्तर्वेष्टिकं ।
अन्तर्गेहिकं ॥

ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ॥ ६१ ॥

परि । अनु । इत्येवंपूर्वाद्ग्राम । इत्येतदन्तादव्ययीभावाद्भवे ऽर्थे ठञ् स्यात् ॥
पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ॥

जिह्वामूलाङ्गुलेश्च ॥ ६२ ॥

जिह्वामूल । अङ्गुलि । इत्येताभ्यां भवे ऽर्थे इः स्यात् ॥ जिह्वामूलीयं ।
अङ्गुलीयं ॥

वर्गान्ताच्च ॥ ६३ ॥

वर्ग । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकाद्भवे ऽर्थे इः स्यात् ॥ कवर्गीयः । चवर्गीयः ॥

अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां ॥ ६४ ॥

वर्ग । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकाच्च्वदभिन्ने ऽभिधेये भवे ऽर्थे यत् । ख ।
इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥ अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनवर्गीणः ॥ पक्षे इः । अर्जुनव-
र्गीयः ॥ अशब्दे किं । कवर्गीयो वर्णाः ॥

कर्णललाटात् कनलंकारे ॥ ६५ ॥

कर्ण । ललाट । इत्येताभ्यामलंकारे वाच्ये भवे ऽर्थे कन् स्यात् ॥ कर्णिका ।
ललाटिका ॥ अलंकारे किं । कर्ण्य । ललाट्यं ॥

तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ ६६ ॥

पठ्यन्ताद्व्याख्यातव्यनाम्नो व्याख्यान इत्येतस्मिन्नर्थे तत्र भवं चार्थे यथाविहित-
मणणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ गुपां व्याख्यानः । सौपो ग्रन्थः ॥ तैः । कार्तः ॥
गुप्नु भवं । सौपं ॥ तैः । कार्तं ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किं । पाठलिपुत्रस्य
व्याख्यानो कोशला ॥

बहुचो अन्तोदात्ताढञ् ॥ ६७ ॥

बहुचो व्याख्यातव्यनाम्नो अन्तोदात्तात् प्रातिपदिकाद्वे व्याख्यानं च ढञ्
स्यात् ॥ पात्वणात्किं ॥ बहुचः किं । सौपं ॥ अन्तोदात्तात् किं । साहितं ।
गतिस्वरेणाबुदात्तो अयं ॥

क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ ६८ ॥

क्रतुवाचिभ्यो यज्ञवाचिभ्यश्च भवं व्याख्यानं च ढञ् स्यात् ॥ सोमसाध्यो यागः
क्रतुः । आग्निष्टोमिकः । वाज्ञपेयिकः ॥ यज्ञग्रहणसोमसाध्ययागपरिग्रहार्थं ।
पाज्ञौदनिकः । दाज्ञौदनिकः । पाकयज्ञिकः ॥

अध्यायेष्वेवर्षेः ॥ ६९ ॥

ऋषिः प्रवरः । तन्नामर्थेभ्यो भवं व्याख्यानं चार्थे अध्यायेषु वाच्येषु ढञ्
स्यात् ॥ वासिष्ठिको अध्यायः । वैश्वामित्रिकः ॥ अध्यायेषु किं । वा-
सिष्ठो ऋक् ॥

पौराडाशपुरोडाशात् ढन् ॥ ७० ॥

पौराडाश । पुरोडाश । इत्येताभ्यां भवं व्याख्यानं च ढन् स्यात् ॥ पौराडाशो
मन्त्रस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । पौराडाशिकः । पौराडाशिकी ॥ पुरोडाशः
पिटृपिण्डः । तत्सहचरितो ग्रन्थो लक्षणया पुरोडाशः । तस्य व्याख्यानस्तत्र
भवो वा । पुरोडाशिकः । पुरोडाशिकी ॥

इन्द्रसो यदणौ ॥ ७१ ॥

इन्द्रस् । इत्येतस्माद्वे व्याख्यानं च यत् । अण् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
इन्द्रस्यः । इन्द्रसः ॥

अनृद्राह्णार्कप्रथमाधरपुरश्चरणानामाख्याताढृक् ॥ ७२ ॥

द्व्यच् । ऋत् । ब्राह्मण । ऋच् । प्रथम । अथर् । पुरश्चरण । नामन् ।
आख्यात । इत्येतेभ्यो भवे व्याख्याने च ठक् स्यात् ॥ द्व्यच् । ऐदिकः ।
पाणुकः ॥ ऋत् । चातुर्होतृकः ॥ ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । प्रायमिकः ।
आध्वरिकः । पौरश्चरणिकः । नामिकः । आख्यातिकः ॥

अण्गयनादिभ्यः ॥ ७३ ॥

ऋगयन । इत्येवमादिभ्यो भवे व्याख्याने च अण् स्यात् ॥ आगयनः ॥

तत आगतः ॥ ७४ ॥

पञ्चम्यन्तादागत इत्येतस्मिन्नर्थे णादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ सुव्वादागतः । खौघ्नः ॥
मायुरः । राद्वियः ॥

ठगायस्थानेभ्यः ॥ ७५ ॥

आयस्थानवाचिभ्य आगत इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ शुल्कशालाया आगतः ।
शौल्कशालिकः ॥ नागरिकं । आपणिकं ॥

शुण्डिकादिभ्यो ण् ॥ ७६ ॥

शुण्डिक । इत्येवमादिभ्य आयस्थानेभ्य आगत इत्येतस्मिन्नर्थे ण् स्यात् ॥
शुण्डिकादागतः । प्रौण्डिकः ॥ अणग्रहणं बाधकबाधनार्थं । औदपानः

विद्यायोनिस्त्रन्धेभ्यो वुञ् ॥ ७७ ॥

विद्यासंत्रन्धवाचिभ्यो योनिसंत्रन्धवाचिभ्यश्चागत इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ् स्यात् ॥
उपाध्यायादागतं । औपाध्यायकं ॥ योनिसंत्रन्धेभ्यः । पैतामहकं ॥

ऋतठञ् ॥ ७८ ॥

ऋ । इत्येतदन्तेभ्यो विद्यायोनिस्त्रन्धवाचिभ्य आगत इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥
होतृकं । पौतृकं ॥ योनिसंत्रन्धेभ्यः । मातृकं । भ्रातृकं ॥ विद्यायोनिस्त्रन्धेभ्यः
किं । सावित्रं ॥

पितुर्यच्च ॥ ७९ ॥

पितृ । इत्येतस्मादागत इत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् । चकाराट्ठञ् ॥ पित्रं ।
पैतृकं ॥

गोत्रादङ्कुवत् ॥ ८० ॥

अपत्यप्रत्ययान्तादागत इत्येतस्मिन्नर्थे ङ्कुवत् प्रत्यया भवन्ति ॥ औपगवेभ्य
आगतं । औपगवकं ॥ कापटवकं । नाडायनकं । चारायणकं ॥ अङ्कुग्रह-
णेनदमर्थसामान्यं लक्ष्यते । तस्माद्दुज्यतिदिश्यते न त्वएणव ॥

हेतुमनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां ब्रूयः ॥ ८१ ॥

हेतुवाचिभ्यो मनुष्यवाचिभ्यश्चागत इत्येतस्मिन्नर्थे ब्रूयप्रत्ययो वा स्यात् ॥
समादागतं । समब्रूयं ॥ मनुष्येभ्यः । देवदत्तब्रूयं ॥

मयट् च ॥ ८२ ॥

हेतुभ्यो मनुष्येभ्यश्चागत इत्येतस्मिन्नर्थे मयट् स्यात् ॥ सममयं । सममयी ॥
मनुष्येभ्यः । देवदत्तमयं । देवदत्तमयी ॥

प्रभवति ॥ ८३ ॥

पञ्चम्यन्तात् प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ हिमवतः
प्रभवति । हैमवती गङ्गा । ततः प्रथमं प्रकाशत इत्यर्थः ॥

विट्प्राज्ज्यः ॥ ८४ ॥

विट्प्रा । इत्येतस्मात् प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे ज्यः स्यात् ॥ विट्प्रात् प्रभवति ।
वैट्प्रा मणिः ॥

तद्गच्छति पथिट्प्रातयोः ॥ ८५ ॥

द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति । यो
गच्छति स चेत् पन्था दृतो वा ॥ सुव्रं गच्छति । सौव्रः पन्थाः । सौव्रो
दृतः ॥ मायुरः । राट्रियः ॥ पथिट्प्रातयोः किं । सुव्रं गच्छति सार्यः ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारं ॥ ८६ ॥

द्वितीयान्तादभिनिष्क्रामतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति ।
यदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत् तद्वति ॥ सुव्रमभिनिष्क्रामति । सौव्रं कान्यकु-
ब्जद्वारं ॥ मायुरं । राट्रियं ॥

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ॥ ८७ ॥

द्वितीयान्तादधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमण्णादयः प्रत्यया भवन्ति ।
यो ऽसौ कृतो ग्रन्थश्चेत् स भवति ॥ सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौभद्रः ॥
मायुरः । राष्ट्रियः ॥ ग्रन्थे किं । सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः ॥

शिष्टुकन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्चः ॥ ८८ ॥

शिष्टुकन्द । यमसभ । द्वन्द्व । इन्द्रजननादि । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तंभ्यो
अधिकृत्य कृत इत्येतस्मिन्नर्थे चः स्यात् ॥ शिष्टुकन्दीयः । यमसभीयः ॥ द्वन्द्वात् ।
अग्निक्वपिपीयः । वाक्वपदीयं ॥ इन्द्रजननादिभ्यः । इन्द्रजननीयः । प्रयुष्मा-
गमनीयः ॥ इन्द्रजननादिराकृतिगण एव ॥

सो ऽस्य निवासः ॥ ८९ ॥

प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितमण्णादयः प्रत्यया भवन्ति । यः प्रथमा-
न्तार्थो निवासश्चेत् स भवति ॥ सुधो निवासो ऽस्य । सौधः ॥ मायुरः ।
राष्ट्रियः ॥

अभिजनश्च ॥ ९० ॥

प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति । यः प्रथमान्तार्थो अभिजन-
श्चेत् स भवति ॥ सुधो अभिजनो ऽस्य । सौधः ॥ मायुरः । राष्ट्रियः ॥

आयुधजीविभ्यश्चः पर्वते ॥ ९१ ॥

प्रथमान्तात् पर्वतवाचिनो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे आयुधजीविनो ऽभिधातुं चः स्यात् ॥
हृद्गोलः पर्वतो ऽभिजन एषामायुधजीविनां । हृद्गोलीयाः ॥ अन्धकवर्तीयाः ।
रोहितगिरीयाः ॥ आयुधजीविभ्यः किं । ऋत्तोदः पर्वतो ऽभिजन एषां ।
अर्क्षोदा ब्राह्मणाः ॥ पर्वते किं । सांकाश्यका आयुधजीविनः ॥

शण्डिकादिभ्यो ज्यः ॥ ९२ ॥

शण्डिक । इत्येवमादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे ज्यः स्यात् । यः प्रथ-
मान्तार्थः स चेदभिजनः ॥ शण्डिको ऽभिजनो ऽस्य । शण्डिकः ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्यो ऽणजौ ॥ ९३ ॥

सिन्धु । इत्येवमादिभ्यः । तक्षशिला । इत्येवमादिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्यो ऽस्येति

पद्ध्यर्थे ऽण् । अञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ क्रमाद्वतः ॥ सिन्धुरभिज्ञनो ऽस्य ।
सैन्धवः ॥ ताक्षशिलः । वात्सोदरणाः ॥

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराडुकृण्डज्यकः ॥ १४ ॥

तूदी । शलातुर । वर्मती । कूचवार । इत्येतेभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ऽस्येति
पद्ध्यर्थे ठक् । इण् । ठञ् । यक् । इत्येते प्रत्यया क्रमाद्वन्ति ॥ तूदी
अभिज्ञनो ऽस्य । तौदेयः ॥ शालातुरीयः ॥ वार्मतेयः ॥ कौचवार्यः ॥

भक्तिः ॥ १५ ॥

प्रथमान्तादस्येति पद्ध्यर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति । यः प्रथमान्तार्यो भक्तिश्चेत्
स भवति ॥ भज्यते सेव्यत इति भक्तिः ॥ सुव्रो भक्तिरस्य । खौघ्रः ॥ मायुरः ।
राद्वियः ॥

अचित्ताददेशकालाठक् ॥ १६ ॥

प्रथमान्तादृदेशकालभिन्नादचित्तवाचिनो ऽस्येति पद्ध्यर्थे ठक् स्यात् । यः प्रथमा-
न्तार्यः स चेद्वक्तिः ॥ अपूषा भक्तिरस्य । आपूपिकः ॥ शाष्कुलिकः ॥ अचि-
त्तात् किं । दैवदत्तः ॥ अदेषात् किं । खौघ्रः ॥ अकालात् किं । ग्रैष्मः ॥

महाराजाठञ् ॥ १७ ॥

महाराज । इत्यतस्मात् प्रथमान्तादस्येति पद्ध्यर्थे ठञ् स्यात् । यः प्रथमान्तार्यः
स चेद्वक्तिः ॥ महाराजो भक्तिरस्य । माहाराजिकः ॥

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥ १८ ॥

वासुदेव । अर्जुन । इत्येताभ्यां प्रथमान्ताभ्यामस्येति पद्ध्यर्थे वुन् स्यात् । यः
प्रथमान्तार्यः स चेद्वक्तिः ॥ वासुदेवो भक्तिरस्य । वासुदेवकः ॥ अर्जुनकः ॥

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ १९ ॥

गोत्राख्येभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च प्रथमान्तेभ्यो ऽस्येति पद्ध्यर्थे वुञ् स्यात् । यः प्रथ-
मान्तार्यः स चेद्वक्तिः ॥ ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य । ग्लौचुकायनकः । औपगवकः ॥
क्षत्रियाख्येभ्यः । नाकुलकः । साहदेवकः ॥ आख्याग्रहणां ह्रस्वपरिग्रहार्थं ॥
बहुलग्रहणात् कृचिन् । पाणिनो भक्तिरस्य । पाणिनीयः ॥

जनपदिनां जनपद्वत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां
बहुवचने ॥ १०० ॥

जनपदस्त्रानिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपद्वत् सर्वं
प्रत्ययः प्रकृतिश्च भवति । सो ऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन् विषये ॥ जनपद-
द्वध्यांश्चेत्यादिना विहिताः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते ॥ अङ्गः क्षत्रिया भक्तिरस्य ।
आङ्गकः ॥ वाङ्गकः ॥ जनपदिनां किं । पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य । पा-
ञ्चालः ॥ सर्वं किं । माद्रो भक्तिरस्य । मद्रकः । वाङ्गो भक्तिरस्य ।
वृजिकः ॥ जनपदेन समानशब्दानां किं । पौरवो राजा भक्तिरस्य । पौर-
वीयः ॥ बहुवचने किं । आङ्गो भक्तिरस्य आङ्गौ वा भक्तिरस्य । आङ्गकः ।
इहापि यथा स्यात् ॥

तेन प्रोक्तं ॥ १०१ ॥

तृतीयान्तात् प्रोक्तमित्येतस्मिन्त्ये यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ ऋषिणा
प्रोक्तं । आर्षे ॥ पाणिनीयं । आपिशलं ॥

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ॥ १०२ ॥

तित्तिरि । वरतन्तु । खण्डिक । उख । इत्येतेभ्यः प्रोक्ते ऽर्थे ङ्ण् स्यात् ॥
तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते । तैत्तिरीयाः ॥ वारतन्तवीयाः । खण्डिकीयाः ।
ओखीयाः ॥

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ॥ १०३ ॥

काश्यप । कौशिक । इत्येताभ्यां मुनिवाचिभ्यां प्रोक्ते ऽर्थे णिनिः स्यात् ॥
काश्यपेन प्रोक्तमधीयते । काश्यपिनः ॥ कौशिकिनः ॥ ऋषिभ्यां किं । का-
श्यपनोत्रेण प्रोक्तं । काश्यपीयं ॥

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥ १०४ ॥

कलापिप्रियवाचिभ्यो वैशम्पायनप्रियवाचिभ्यश्च प्रोक्ते ऽर्थे णिनिः स्यात् ॥
कलाप्यन्तेवासिभ्यश्चतुर्व्यः । हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते । हारिद्रुविणः ॥ तौम्बु-
रविणः । औलपिनः । इगलिनो ढिनुकं वक्ष्यति ॥ वैशम्पायनान्तेवासिभ्यो
नत्रभ्यः । आलम्बिना प्रोक्तमधीयते । आलम्बिनः ॥ पालंगिनः । काग-

लिनः । आर्चाभिनः । आरुणिनः । तापिउनः । श्यामायनिनः ॥ कठाल्लुकं
व्रक्षति । कलापिनश्चाणं ॥

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ १०५ ॥

तृतीयान्तात् प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे णिनिः स्यात् । यत् प्रोक्तं चिरंतनमुनिप्रोक्ता-
श्चेद्ब्राह्मणकल्पास्तं भवन्ति ॥ ब्राह्मणेषु । भाल्लुविनः । शाट्ट्यायनिनः ॥
कल्पेषु । पैङ्गी कल्पः । आरुणपरात्री ॥ पुराणप्रोक्तेषु किं । याज्ञवल्क्यानि
ब्राह्मणानि । आश्रमरथः कल्पः ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ १०६ ॥

शौनक । इत्येवमादिभ्यश्छन्दसि वाच्ये प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे णिनिः स्यात् ॥
शौनकेन प्रोक्तमधीयते । शौनकिनः ॥ वाज्ञसनेयिनः ॥ छन्दसि किं । शौन-
कोयः श्लोकः ॥

कठचरकाष्टुक् ॥ १०७ ॥

कठ । चरक । इत्येताभ्यां परस्य प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ कठेन प्रोक्तमधी-
यते । कठाः । णिनेर्लुक् ॥ चरकाः । अत्राणो लुक् ॥ छन्दसीत्येव ।
काठाः । चारकाः श्लोकाः ॥

कलापिनो ऽण् ॥ १०८ ॥

कलापिन् । इत्येतस्मात् प्रोक्ते ऽर्थे ऽण् स्यात् ॥ कलापिना प्रोक्तमधीयते ।
कालापाः ॥ अणग्रहणमधिकविधानार्थं । तेन माधुरी वृत्तिः । सौलभानि ब्राह्म-
णानि । इत्यादि सिद्धं ॥

द्गलिनो ङिनुक् ॥ १०९ ॥

द्गलिन् । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् प्रोक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ङिनुक् स्यात् ॥
द्गलिना प्रोक्तमधीयते । द्गालेयिनः ॥

पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥ ११० ॥

पाराशर्य । शिलालि । इत्येताभ्यां क्रमाद्भिक्षुसूत्रनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्ते ऽर्थे
णिनिः स्यात् ॥ पाराशर्येण प्रोक्तमधीयते । पाराशरिणो भिक्षवः ॥ शिला-

लिना प्रोक्तमधीयते । शैलालिनो नटाः ॥ भिक्तुनटसूत्रयोः किं । पाराशरं ।
शैलालं ॥

कर्मन्दकृशाश्चादिनिः ॥ १११ ॥

कर्मन्द । कृशाश्च । इत्येताभ्यां क्रमाद्विक्तुनटसूत्रयोर्वाच्ययोः प्रोक्ते अर्थ इतिः
स्यात् ॥ कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते । कर्मन्दिनो भिक्तवः ॥ कृशाश्विनो नटाः ॥

तेनैकदिक् ॥ ११२ ॥

तृतीयान्तादेकदिमित्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ सुदाम्नाद्विणैक-
दिक् । सौदामनी ॥ हैमवती ॥

तसिश्च ॥ ११३ ॥

तृतीयान्तादेकदिमित्येतस्मिन्नर्थे तसिप्रत्ययः स्यात् ॥ सुदामतः । हिमवत्तः ॥

उरसो यच्च ॥ ११४ ॥

उरस् । इत्येतस्मात् तृतीयान्तादेकदिमित्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् । चकारात्
तसिः ॥ उरसैकदिक् । उरस्यः । उरस्तः ॥

उपज्ञाते ॥ ११५ ॥

तृतीयान्तादुपज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमण्णादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ पा-
णिनिनोपज्ञातं । पाणिनीयं व्याकरणं । विनोपदेशेन ज्ञातमित्यर्थः ॥

कृते ग्रन्थे ॥ ११६ ॥

तृतीयान्तात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति । यत् तत् कृतं
ग्रन्थश्चेत् स भवति ॥ वररुचिना कृतः । वाररुचो ग्रन्थः ॥ ग्रन्थे किं ।
वररुचिना कृतः प्रासादः ॥

संज्ञायां ॥ ११७ ॥

तृतीयान्तात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे ऽणादयः प्रत्यया भवन्ति । समुदायेन चेत्
संज्ञा गम्यते ॥ मल्लिकाभिः कृतं । मालिकं ॥ गार्मुतं । सार्वं । पौत्रिकं ॥

कुलालादिभ्यो वुञ् ॥ ११८ ॥

कुलाल । इत्येवमादिभ्यः कृते ऽर्थे संज्ञायां वुञ् स्यात् ॥ कौलालकं ।
वारुडकं ॥

लुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ॥ १११ ॥

लुद्रा । भ्रमर । वटर । पादप । इत्येतेभ्यः संज्ञायां कृते ऽर्थे ऽञ् स्यात् ॥
लुद्राभिः कृतं । लौद्रं ॥ भ्रामरं । वाटरं । पादपं ॥

तस्येदं ॥ १२० ॥

पठ्यन्तादिदमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितमणणादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ उपगोरिदं ।
औपगवं ॥ कापठवं । मायुरः । राद्रिवः । अवारपारीणः ॥

रथायत् ॥ १२१ ॥

रथ । इत्येतस्मात् पठ्यन्तादिदमित्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ रथस्येदं । रथ्यं
चक्रं । उत्तमरथ्यं ॥

पत्रपूर्वादञ् ॥ १२२ ॥

पत्र । इत्येतस्माद्वाहनपूर्वादिदमर्थे ऽञ् स्यात् ॥ आपत्रयं । औद्रयं चक्रं ॥

पत्राध्वर्युपरिपदञ्च ॥ १२३ ॥

वाहनवाचिनः । अध्वर्यु । परिपद । इत्येताभ्यां च पठ्यन्ताभ्यामिदमर्थे ऽञ्
स्यात् ॥ आपत्रस्येदं वहनीयं । आपत्रं ॥ औद्रं ॥ अध्वर्यवं । पारिपदं ॥

हलसीराठक् ॥ १२४ ॥

हल । सीर । इत्येताभ्यामिदमर्थे ठक् स्यात् ॥ हालिकं । सैरिकं ॥

द्वन्द्वादुन् वैरमैथुनिकयोः ॥ १२५ ॥

द्वन्द्वसमासात् पठ्यन्तादिदमर्थे वैरमैथुनिकयोर्वाच्ययोर्वुन् स्यात् ॥ वैरे ।
काकोलुक्किका ॥ मैथुनिकायां । कुलकुणिकिका ॥

गोत्रचरणादुञ् ॥ १२६ ॥

गोत्रत्राचिभ्यश्चरणावाचिभ्यश्चेदमर्थे वुञ् स्यात् ॥ गोत्र । ग्लौचुकावनकं ।
औपगवकं ॥ चरणात् । काठकं । कालापकं ॥

संधाङ्कुलक्षणेध्वजिजामण् ॥ १२७ ॥

अञ् । यञ् । इञ् । इत्येतदन्तादिदमर्थे संधाङ्कुलक्षणेपु वाच्येष्वण् स्यात् ॥
अजन्तात् । वैदः संघः । वैदो ऽङ्कुः । वैदं लक्षणं ॥ यजन्तात् । मार्गः
संघो ऽङ्को वा । मार्गं लक्षणं ॥ इजन्तात् । दाक्षः संघो ऽङ्को वा ।
दाक्षं लक्षणं ॥

शाकलाद्वा ॥ १२८ ॥

शाकल । इत्येतस्मात् षड्व्यन्तादिदमित्येतस्मिन्नर्थे संधादिषु वाच्येष्वण् वा
स्यात् । पक्षे वुञ् ॥ शाकलानां संघो ऽङ्को धोषो वा । शाकलः । शा-
कलकः । शाकलं । शाकलकं लक्षणं ॥

इन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ्ज्यः ॥ १२९ ॥

इन्दोग । औक्थिक । याज्ञिक । वह्वृच । नट । इत्येतेभ्यः षड्व्यन्तेभ्य
इदमर्थे ञ्यः स्यात् ॥ इन्दोगानां धर्म आम्नायो वा । इन्दोग्यं ॥ औक्थि-
क्यं । याज्ञिक्यं । वाह्वृच्यं । नाट्यं ॥

न दण्डमाणवान्तेवासिषु ॥ १३० ॥

दण्डप्रधानमाणवेषु शिष्येषु च वाच्येषु गोत्रचरणादुञ् न स्यात् ॥ कौकाक्षा
दण्डमाणवाः । कौकाक्षा अन्तेवासिनः ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ॥ १३१ ॥

रैवतिक । इत्येवमादिभ्यः षड्व्यन्तेभ्य इदमर्थे छः स्यात् ॥ रैवतिकीयः ॥

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ॥ १३२ ॥

कौपिञ्जल । हास्तिपद । इत्येताभ्यां षड्व्यन्ताभ्यामिदमर्थे ण् स्यात् ॥
कौपिञ्जलः । हास्तिपदः ॥

आथर्वणिकस्येकलोपश्च ॥ १३३ ॥

आथर्वणिक । इत्येतस्मात् षड्व्यन्तादिदमर्थे ण् स्यात् । तत्संनियोगेन । इक ।
इत्येतस्य लोपश्च भवति ॥ आथर्वणो धर्म आम्नायो वा ॥

तस्य विकारः ॥ १३४ ॥

पठ्यन्तादिकार इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् स्यात् ॥ भस्मनो विकारः । भास्मनः ॥
मार्त्तिकः ॥

अवयवे च प्राणोपधिवृत्तेभ्यः ॥ १३५ ॥

प्राणिन् । ओपधि । वृत्त । इत्येतद्वाचिभ्यः पठ्यन्तेभ्यो अवयव इत्येतस्मिन्नर्थे
यथाविहितमण्णादयः प्रत्यया भवन्ति । चकारादिकारे ऽपि ॥ प्राणिभ्यो ऽजं
वक्ष्यति ॥ कपोतस्यावयवो विकारो वा । कापोतः ॥ ओपधि । मौर्व
काण्डं भस्म वा ॥ वृत्त । कारीरं काण्डं भस्म वा ॥

विल्वदिभ्यो ऽण् ॥ १३६ ॥

विल्व । इत्येवमादिभ्यो विकारे अवयवे च अण् स्यात् ॥ विल्वस्यावयवो
विकारो वा । वैल्वः ॥

कोपधाच्च ॥ १३७ ॥

क् । इत्येतदुपधात् प्रातिपदिकादिकारे अवयवे चाण् स्यात् ॥ तर्कु । ता-
र्कवं ॥ मधूक् । माधूकं ॥

त्रपुजतुनोः पुक् ॥ १३८ ॥

त्रपु । जतु । इत्येताभ्यां विकारे ऽर्थे ऽण् स्यात् । तत्संनियोगेन तयोः
पुगागमश्च भवति ॥ त्रपुणो विकारः । त्रापुषं ॥ ज्ञातुषं ॥

ओरञ् ॥ १३९ ॥

उ । इत्येतदन्तादिकारे अवयवे च अञ् स्यात् ॥ देवदारु । दैवदारवं ॥
भाद्रदारवं ॥

अनुदात्तादिश्च ॥ १४० ॥

अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादिकारे अवयवे चाञ् स्यात् ॥ दाधित्यं । कापित्यं ॥

पलाशादिभ्यो वा ॥ १४१ ॥

पलाश । इत्येवमादिभ्यो विकारे अवयवे चाञ् वा स्यात् ॥ पालाशं ॥
पक्षे ऽण् । स्वरे भेदः ॥

शम्याः पूज् ॥ १४२ ॥

ग्रामो । इत्येतस्माद्विकारे ऽवयवे च प्लञ् स्यात् ॥ ग्रामीलं भस्म । ग्रा-
मीली लुक् ॥

मयडूतयोर्भाषायामभक्षाच्छादनयोः ॥ १४३ ॥

प्रातिपदिकाभाषायां वा मयट् स्यात् । भक्षाच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थ-
योः ॥ अश्रमयं । आश्रमनं ॥ भाषायां किं । वैल्लुः खादिरो वा वृषः
स्यात् ॥ अभक्षेत्यादि किं । मौहः सूपः । कार्पासमाच्छादनं ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ १४४ ॥

वृद्धसंज्ञकेभ्यः । शरादिभ्यश्च भाषायां भक्षाच्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थ-
योर्नित्यं मयट् स्यात् ॥ आम्रमयं । शालमयं ॥ शरादिभ्यः । शरमयं ॥

गोश्च पुरीषे ॥ १४५ ॥

गो । इत्येतस्मात् पुरीषे वाच्य इदमर्थे मयट् स्यात् ॥ गोः पुरीषं । गो-
मयं ॥ पुरीषे किं । गव्यं पयः ॥

पिष्टाच्च ॥ १४६ ॥

पिष्ट । इत्येतस्माद्विकारे नित्यं मयट् स्यात् ॥ पिष्टमयं भस्म ॥

संज्ञायां कन् ॥ १४७ ॥

पिष्ट । इत्येतस्माद्विकारे ऽर्थे संज्ञायां कन् स्यात् ॥ पिष्टको ऽपूपः ॥

व्रीहिः पुरोडाशे ॥ १४८ ॥

व्रीहि । इत्येतस्मात् पुरोडाशत्रूपे विकारं मयट् स्यात् ॥ व्रीहिमयः पुरोडाशः ।
व्रीहमन्यत् ॥

असंज्ञायां तिलयवाभ्यां ॥ १४९ ॥

तिल । यव । इत्येताभ्यामसंज्ञाविषये विकारावयवयोरर्थयोर्मयट् स्यात् ॥ तिल-
मयं । यवमयं ॥ असंज्ञायां किं । तैलं । यावकः ॥

द्व्यचः श्छन्दसि ॥ १५० ॥

द्व्यचः प्रातिपदिकाद्विकारावयवयोरर्थयोश्छन्दसि मयट् स्यात् ॥ यस्य पर्णमयी
नुहूर्भवति । दर्भमयं वासो भवति ॥

नोवद्ध्रविल्वात् ॥ १५१ ॥

उकारवतः प्रातिपदिकात् । वद्ध्र । विल्व । इत्येताभ्यां च वंदे मयूङ् स्यात् ॥ उत्वत् । मुञ्ज । मौञ्जं शिव्यं । मुद्ग । मौद्गश्रूः ॥ वाध्रीं वाल-
ग्रयिता भवति । वैल्वो ब्रह्मवर्चसकामेन कार्यः ॥

तालादिभ्यो ऽण् ॥ १५२ ॥

ताल । इत्येवमादिभ्यो विकारावयवयोरर्थयोरण् स्यात् ॥ तालं धनुः ॥

ज्ञातद्वेषेभ्यः परिमाणे ॥ १५३ ॥

ज्ञातद्वेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः परिमाणद्वेषं विकारे ऽण् स्यात् ॥ हाटको
निष्कः । हाटकं कार्यापणं ॥ परिमाणं किं । हाटकमयो यष्टिः ॥

प्राणिरजतादिभ्यो ऽञ् ॥ १५४ ॥

प्राणिवाचिभ्यः । रजत । इत्येवमादिभ्यश्च विकारावयवयोरर्थयोरञ् स्यात् ॥
प्राणिन् । कापोतं । मायूरं ॥ राजतादिभ्यः । राजतं ॥

जितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ १५५ ॥

ञ् । इत्येतदित्संज्ञको यो विकारावयवार्थः प्रत्ययस्तदन्तादिकारावयवयोरर्थयोरञ्
स्यात् ॥ ओरञ् । दैवदारवं । तस्य विकारो ऽवयवो वा । दैवदारवं ॥
ग्रामीलं । कापोतं । औद्रकं । ऐषेयं । कांस्यं । पारशवं ॥ जितः किं ।
वैल्वमयं ॥ तत्प्रत्ययात् किं । वैदमयं ॥

क्रीतवत् परिमाणात् ॥ १५६ ॥

परिमाणवाचिनः क्रीतं ऽर्थे ये ढञादयः प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते विकारे ऽपि
भवन्ति ॥ निष्केण क्रीतं । नैष्किकं । एवं निष्कस्य विकारः । नैष्किकः ॥
संख्याप्यत्र परिमाणं । प्रातस्य विकारो ऽवयवो वा । प्रात्यः । प्रातिकः ॥
वतिः सर्वसादृश्यायः । अर्धार्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायामित्येवमादिकमप्यतिदिश्यते ।
द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः । द्विनिष्कः । द्विनैष्किकः ॥

उद्रादुञ् ॥ १५७ ॥

उद्र । इत्येतस्मादिकारावयवयोरर्थयोरुञ् स्यात् ॥ उद्रस्य विकारो ऽवयवो
वा । औद्रकः ॥

उमोर्णयोर्वा ॥ १५८ ॥

उमा । उर्णा । इत्येताभ्यां विकारावयवयोर्वुञ् वा स्यात् ॥ औमं । औ-
मकुं ॥ और्णा । और्णकं ॥

एण्या ढञ् ॥ १५९ ॥

एणी । इत्येतस्माद्विकारावयवयोर्ढञ् स्यात् ॥ एण्यं मांसं ॥ एणस्य त्वेणं ।
प्राणिलक्षणां ऽञ् ॥

गोपयसोर्यत् ॥ १६० ॥

गो । पयस् । इत्येताभ्यां विकारावयवयोर्यत् स्यात् ॥ गव्यं । पयस्यं ॥

द्रोश्च ॥ १६१ ॥

हु । इत्येतस्माद्विकारावयवयोर्यत् स्यात् ॥ द्रव्यं ॥

माने वयः ॥ १६२ ॥

हु । इत्येतस्मान्माने विकारविशेषे वयः स्यात् ॥ हुवयं ॥

फले लुक् ॥ १६३ ॥

फले वाच्ये विकारावयवार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ आमलक्याः फलं ।
आमलकं ॥ बदरं ॥

प्लक्षादिभ्यो ऽण् ॥ १६४ ॥

प्लक्ष । इत्येवमादिभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षिते ऽण् स्यात् ॥ विधा-
नक्षामर्यात् तस्य लुक् भवति ॥ प्लक्षं । नैयग्रोधं ॥

जम्बू वा ॥ १६५ ॥

जम्बू । इत्येतस्मात् फले विकारावयवत्वेन विवक्षिते ऽण् वा स्यात् ॥
जाम्बवानि फलानि । जम्बूनि वा ॥

लुप् च ॥ १६६ ॥

जम्बू । इत्येतस्मात् फले विकारावयवप्रत्ययस्य वा लुप् स्यात् ॥ जम्बूः
फलं । जम्बूः । जम्बु । जाम्बवं ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ १६७ ॥

हरीतकी । इत्येवमादिभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् ॥ हरीतक्याः फलानि ।
हरीतक्यः ॥

कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च ॥ १६८ ॥

कंसीय । परशव्य । इत्येताभ्यां विकारे ऽर्थे क्रमेण यञ् । अञ् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । कंसीयपरशव्यशब्दाव्यययोश्च्यतोश्च लुग्भवति ॥ कंसीयस्य
विकारः । कांस्यं ॥ परशव्यस्य विकारः । पारशवः ॥

॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्वहतेऽक् ॥ १ ॥

तद्वहति रययुगप्रासङ्गमिति सूत्रात् प्रागर्थेषु ठक् । इत्येषो ऽधिकृतो वेदितव्यः ॥
वक्ष्यति तेन दीव्यतीत्यादि । अक्षैर्दीव्यति । आक्षिकः ॥

तेन दीव्यति खनति जयति जितं ॥ २ ॥

तृतीयान्ताद्दीव्यति । खनति । जयति । जितं । इत्येतेष्वर्थेषु ठक् स्यात् ॥
अक्षैर्दीव्यति । आक्षिकः ॥ अश्या खनति । आश्रिकः ॥ अक्षैर्जयति । आक्षिकः ॥
अक्षैर्जितं । आक्षिकं ॥

संस्कृतं ॥ ३ ॥

तृतीयान्तात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ दध्ना संस्कृतं । दाधिकं ॥
गारिचिकं ॥

कुलत्थकोपधादण् ॥ ४ ॥

कुलत्थ । इत्येतस्मात् । क् । इत्येतदुपधाच्च तृतीयान्तात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे
ऽण् स्यात् ॥ कुलत्थैः संस्कृतं । कौलत्थं ॥ कोपधात् । तैन्तिडोक्तं ॥

तरति ॥ ५ ॥

तृतीयान्तात् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ उडुपेन तरति । औडुपिकः ॥

गोपुच्छाठञ् ॥ ६ ॥

गोपुच्छ । इत्येतस्मात् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ गोपुच्छेन तरति । गोपुच्छिकः ॥

नौद्यचठन् ॥ ७ ॥

नौ । इत्येतस्माद्द्व्यच्चाच्च प्रातिपदिकात् तरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् स्यात् ॥ नात्रा तरति । नात्रिकः ॥ द्व्यचः । घटिकः । प्लविकः । बाहुका स्त्री ॥

चरति ॥ ८ ॥

तृतीयान्ताच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ दध्ना चरति । दाधिकः ॥ हा-
स्तिकः ॥

आकर्षात् ठल् ॥ ९ ॥

आकर्ष । इत्येतस्माच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठल् स्यात् ॥ आकर्षेण चरति । आक-
र्षिकः । आकर्षिकी ॥

पर्पादिभ्यः ठन् ॥ १० ॥

पर्प । इत्येवमादिभ्यश्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् स्यात् ॥ पर्पेण चरति । पर्पिकः ।
पर्पिकी ॥

श्वगणाठञ् च ॥ ११ ॥

श्वगण । इत्येतस्माच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । चकारात् ठन् ॥ श्वगणेन
चरति । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥ ठन् । श्वगणिकः । श्वगणिकी ॥

वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १२ ॥

वेतन । इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ वेतनेन
जीवति । वैतनिकः ॥ धानुर्दण्डिकः । धानुष्कः । दाण्डिकः ॥

वस्त्रक्रयविक्रयाठन् ॥ १३ ॥

वन् । क्रयविक्रय । इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् स्यात् ॥
वन्नेन जीवति । वन्तिकः ॥ क्रयविक्रयिकः ॥

आयुधाच् च ॥ १४ ॥

आयुध । इत्येतस्माद्जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे इः स्यात् । चकाराट्ठन् ॥ आयुधेन
जीवति । आयुधीयः । आयुधिकः ॥

हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १५ ॥

उत्सङ्ग । इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्ताभ्यो हर्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ उत्सङ्गेन
हरति । औत्सङ्गिकः ॥

भस्त्रादिभ्यः ठन् ॥ १६ ॥

भस्त्रा । इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्ताभ्यो हर्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् स्यात् ॥ भस्त्रया
हरति । भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ॥

विभाषा विवधात् ॥ १७ ॥

विवध । इत्येतस्मात् तृतीयान्ताडर्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठन् वा स्यात् ॥ विवधिकः
विवधिकी ॥ पक्षे ठक् । वैवधिकः ॥

अण् कुटिलिकायाः ॥ १८ ॥

कुटिलिका । इत्येतस्मात् तृतीयान्ताडर्तीत्येतस्मिन्नर्थे अण् स्यात् ॥ कुटिलिका
व्याधानां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च । तया हरति मृगान् ।
अङ्गारान् वा । कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ॥

निर्वृत्ते अक्षयूतादिभ्यः ॥ १९ ॥

अक्षयूत । इत्येवमादिभ्यस्तृतीयान्ताभ्यो निर्वृत्ते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ अक्ष-
यूतेन निर्वृत्तं । अक्षयूतिकं वैरं ॥

त्रैर्मनित्यं ॥ २० ॥

त्रिप्रत्ययान्तान्निर्वृत्ते ऐर् नित्यं नप् स्यात् ॥ उकृञ् । द्वितः क्तिः । कृत्या
निर्वृत्तं । कृत्रिमं ॥ पक्त्रिमं । उप्त्रिगं ॥ महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यमिति ॥

अप्रमित्ययाचिताभ्यां ककुनौ ॥ २१ ॥

अपमित्य । याचित । इत्येताभ्यां निर्वृते ऽर्थे क्रमात् कक् । कन् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अपमित्य निर्वृत्तं । आपमित्यकं ॥ याचितकं ॥

संसृष्टे ॥ २२ ॥

तृतीयान्तात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ दध्ना संसृष्टं । दाधिकं ॥

चूर्णादिनिः ॥ २३ ॥

चूर्ण । इत्येतस्मात् संसृष्टे ऽर्थे इनिः स्यात् ॥ चूर्णैः संसृष्टाः । चूर्णिनो ऽपूपाः ॥

लवणाष्टुक् ॥ २४ ॥

लवण । इत्येतस्मात् संसृष्टे ऽर्थे ठको लुक् स्यात् ॥ लवणेन संसृष्टः । लवणाः सूपः । लवणं शाकं । लवणा यवागूः ॥

मुद्गादण् ॥ २५ ॥

मुद्ग । इत्येतस्मात् संसृष्टे ऽर्थे ऽण् स्यात् ॥ मौद्ग ओदनः ॥

व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ २६ ॥

व्यञ्जनवाचिभ्यस्तृतीयान्तेभ्य उपसिक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ दध्नोपसिक्तं । दाधिकं ॥ सौपिकं ॥ व्यञ्जनैः किं । उदकेनोपसिक्त ओदनः ॥

ओजःसहोम्भसा वर्तते ॥ २७ ॥

ओजस् । सहस् । अम्भस् । इत्येतेभ्यस्तृतीयान्तेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ ओजसा वर्तते । ओजसिकः शूरः । साहसिकश्चोरः । अम्भसिको मत्स्यः ॥

तत् प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं ॥ २८ ॥

प्रति । अनु । इत्येवंपूर्वेभ्य ईप् । लोम । कूल । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वर्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ ईप् । प्रातीपिकः । आन्वीपिकः ॥ लोम । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः ॥ कूल । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः ॥ यद्यपि वृत्तधातुरकर्मकस्तथापि क्रियाविशेषपात्वाद्द्वितीया ॥

परिमुखं च ॥ २९ ॥

परिमुख । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्धर्तत इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ परिमुखं
वर्तते । पारिमुखिकः सेवकः ॥

प्रयच्छति गर्ह्यं ॥ ३० ॥

द्वितीयान्तात् प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । यद्द्वितीयान्तं गर्ह्यं चेत् तद्व-
वति ॥ द्विगुणार्थं द्विगुणं । तत् प्रयच्छति । द्वैगुणिकः ॥ गर्ह्यं किं ।
द्विगुणं प्रयच्छति ॥

कुसीददशैकादशात् ठन्ठचौ ॥ ३१ ॥

कुसीद । दशैकादश । इत्येताभ्यां प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे क्रमात् ठन् । ठच् ।
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । यत् प्रयच्छति गर्ह्यं चेत् तत् ॥ कुसीदं वृद्धिस्तदर्थं
द्रव्यं कुसीदं । तत् प्रयच्छति । कुसीदिकः । कुसीदिकी ॥ एकादशार्थत्वादे-
कादश । वस्तुतो दश । तत् प्रयच्छति । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ॥

उज्झति ॥ ३२ ॥

द्वितीयान्तादुज्झतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ बदराण्युज्झति । बादरिकः ॥

रक्षति ॥ ३३ ॥

द्वितीयान्ताद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ समानं रक्षति । सामाजिकः ॥

शब्ददर्दुरं करोति ॥ ३४ ॥

शब्द । दर्दुर । इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥
शब्दं करोति । शब्दिकः ॥ दार्दुरिकः ॥

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ॥ ३५ ॥

पक्षिन् । मत्स्य । मृग । इत्येतद्वाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्
स्यात् ॥ पक्षिन् । पक्षिणो हन्ति । पाक्षिकः । प्राकुनिकः । मायूरिकः ॥
मत्स्य । मात्स्यिकः । मैनिकः । प्राफरिकः । प्राकुलिकः ॥ मृग । मार्गिकः ।
हारिणिकः । सारंगिकः ॥

परिपन्थं च तिष्ठति ॥ ३६ ॥

परिपन्थ । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तात् तिष्ठतीत्येतस्मिन्नर्थे हन्तीत्येतस्मिन्नर्थे च ठक्
स्यात् ॥ पारिपन्थिकश्चोरः । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठतीत्यर्थः ॥

मायोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ॥ ३७ ॥

माय । इत्येतदुत्तरपदात् । पदवी । अनुपद । इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ दण्डमायं धावति । दण्डमायिकः ॥ पादविकः ॥ आनुपदिकः ॥

आक्रन्दाठ्ठञ् च ॥ ३८ ॥

आक्रन्द । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तादावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । चकाराठ्ठक् ॥ आक्रन्दिकः ॥ ठक्ठञोः स्वरे विशेषो न तु रूपे ॥

पदोत्तरपदं गृह्णाति ॥ ३९ ॥

पद । इत्येतदुत्तरपदं यस्य तस्माद्द्वितीयान्ताद्गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ पूर्वपदं गृह्णाति । पौर्वपदिकः ॥ औत्तरपदिकः ॥

प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ ४० ॥

प्रतिकण्ठ । अर्थ । ललाम । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ॥

धर्मं चरति ॥ ४१ ॥

धर्म । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताच्चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ धर्मं चरति । धार्मिकः ॥

प्रतिपथमेति ठञ्च ॥ ४२ ॥

प्रतिपथ । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तादेतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । चकाराठ्ठक् ॥ प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ॥

समवायान् समवैति ॥ ४३ ॥

समवायवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ समवायं समवैति । सामवायिकः ॥ सामूहिकः । सांनिवेशिकः ॥

परिषदो ण्यः ॥ ४४ ॥

परिषद् । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे ण्यः स्यात् ॥ परिषदं समवैति । पारिषद्यः ॥

सेनाया वा ॥ ४५ ॥

सेना । इत्येतस्मात् समवैतीत्येतस्मिन्नर्थे वा एयः स्यात् ॥ सेनां समवैति ।
सैन्यः । सैनिकः ॥

संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ॥ ४६ ॥

ललाट । कुक्कुटौ । इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञा-
विषये ठक् स्यात् ॥ ललाटं पश्यति । ललाटिकः सेवकः ॥ कौक्कुटिको
भिक्षुः ॥

तस्य धर्म्य ॥ ४७ ॥

पठ्यन्ताठ्ठर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ आपणस्य धर्म्य । आपणिकं ॥ आ-
न्तरागारिकं ॥

अण् महिष्यादिभ्यः ॥ ४८ ॥

महिषी । इत्येवमादिभ्यो धर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ण् स्यात् ॥ महिष्या धर्म्य ।
माहिषं ॥ प्राज्ञापतं ॥

ऋतो ऽञ् ॥ ४९ ॥

ऋ । इत्येतदन्ताठ्ठर्म्यमित्येतस्मिन्नर्थे ऽञ् स्यात् ॥ होतुर्धर्म्य । होत्रं ॥ ओ-
द्गात्रं ॥

अवक्रयः ॥ ५० ॥

पठ्यन्ताद्वक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ शुल्कशालाया अवक्रयः । शौल्क-
शालिकः ॥ आपणिकः ॥

तदस्य पण्यं ॥ ५१ ॥

प्रथमान्तादस्येति पठ्यर्थे ठक् स्यात् । यत् प्रथमान्तं पण्यं चेत् तद्वति ॥
अपूपाः पण्यमस्य । आपूपिकः ॥ मौदिकः ॥

लवणाढञ् ॥ ५२ ॥

लवण । इत्येतस्मात् प्रथमान्तात् पठ्यर्थे ठञ् स्यात् । प्रथमान्तार्थः पण्यं
चेत् ॥ लवणं पण्यमस्य । लावणिकः ॥

किसरादिभ्यः ङन् ॥ ५३ ॥

किसर । इत्यंघमादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ङस्येति षड्व्यये ङन् स्यात् । प्रथमान्तार्थः पण्यं चेत् ॥ किसरं पण्यमस्य । किसरिक् । किसरिक्की ॥

शलालुनो अन्यतरस्यां ॥ ५४ ॥

शलालु । इत्यंतस्मात् प्रथमान्तादस्येति षड्व्यये ङन् वा स्यात् । प्रथमान्तार्थः पण्यं चेत् ॥ शलालु पण्यमस्य । शलालुकः । शलालुकी ॥ पक्षे ठक् । शलालुक्ताः ॥

शिल्पं ॥ ५५ ॥

प्रथमान्तादस्येति षड्व्यये ठक् स्यात् । यत् प्रथमान्तं शिल्पं चेत् तद्वति ॥ मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य । मर्दङ्गिकः ॥

मड्डुककर्करादान्यतरस्यां ॥ ५६ ॥

मड्डुक । कर्कर । इत्येताभ्यां प्रथमान्ताभ्यामस्येति षड्व्यये एण् वा स्यात् । प्रथमान्तार्थः शिल्पं चेत् ॥ मड्डुकवादनं शिल्पमस्य । माड्डुकः ॥ कार्करः ॥ पक्षे ठक् । माड्डुकिक् । कार्करिक् ॥

प्रहरणं ॥ ५७ ॥

प्रथमान्तादस्येति षड्व्यये ठक् स्यात् । यत् प्रथमान्तं प्रहरणं चेत् तद्वति ॥ अस्तिः प्रहरणमस्य । आसिक् ॥ प्रासिक् ॥

परश्वधाट्ठञ् च ॥ ५८ ॥

परश्वध । इत्यंतस्मात् प्रथमान्तादस्येति षड्व्यये ठञ् स्यात् ॥ परश्वधः प्रहरणमस्य । पारश्वधिकः ॥ चकाराट्ठक् । पारश्वधिकः । स्वरे विशेषः ॥

शतियथोर्गिकः ॥ ५९ ॥

शक्ति । यटि । इत्येताभ्यां प्रथमान्ताभ्यामस्येति षड्व्यये ईकक् स्यात् । यत् प्रथमान्तं प्रहरणं चेत् तत् ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य । शाक्तीकः ॥ याक्तीकः ॥

अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ६० ॥

अस्ति । नास्ति । दिष्ट । इत्येतेभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ऽस्येति षड्व्यर्थे ठक् स्यात् । प्रथमान्तार्यो मतिश्चेत् ॥ आस्तिकः । नास्तिकः । दैष्टिकः ॥

शीलं ॥ ६१ ॥

प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे ठक् स्यात् । यत् प्रथमान्तं शीलं चेत् तद्वति ॥ अपूपभक्षणं शीलमस्य । आपूपिकः ॥

इत्रादिभ्यो णः ॥ ६२ ॥

इत्र । इत्येवमादिभ्यः प्रथमान्तेभ्यो ऽस्येति षड्व्यर्थे णः स्यात् । यत् प्रथमान्तं शीलं चेत् तत् ॥ गुरोर्दोषाणामावरणं इत्रं । तच्छीलमस्य । इत्रः ॥

कर्माध्ययने वृत्तं ॥ ६३ ॥

प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे ठक् स्यात् । अध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत् प्रथमान्तस्वार्थः ॥ एकमन्यदध्ययने वृत्तमस्य । ऐकान्यिकः ॥

बहुचपूर्वपदाठञ् ॥ ६४ ॥

बहुचपूर्वपदात् प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे ठञ् स्यात् । अध्ययने वृत्ता क्रिया प्रथमान्तार्थश्चेत् ॥ द्वादशान्वानि कर्माणि वृत्तान्यस्य । द्वादशान्विकः । द्वाद-
शापपाठा अस्य ज्ञाता इत्यर्थः ॥

हितं भक्षाः ॥ ६५ ॥

प्रथमान्ताच्चतुर्थ्यर्थे ठक् स्यात् । यत् प्रथमान्तं हितं चेत् तद्वति तच्च भक्षाः ॥ अपूपभक्षणं हितमस्मै । आपूपिकः ॥

तदस्मै दीयते नियुक्तं ॥ ६६ ॥

प्रथमान्तादस्मै । इत्येतस्मिन् चतुर्थ्यर्थे ठक् स्यात् । यः प्रथमान्तार्थः स चेन्नियुक्तं दीयते ॥ अग्रभोजनं नियतं दीयते ऽस्मै । आग्रभोजनिकः ॥

आणामांसौदनाट्ठिठन् ॥ ६७ ॥

आणा । मांसौदन । इत्येताभ्यां प्रथमान्ताभ्यामस्मै । इति चतुर्थ्यर्थे ट्ठिठन् स्यात् ॥ आणा नियुक्तं दीयते ऽस्मै । आणिकः ॥ मांसौदनिकः ॥ ट् उ-
च्यर्थः । आणिकी ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥

भक्तादप्यन्यतरस्यां ॥ ६८ ॥

भक्त । इत्येतस्मात् प्रथमान्तादस्मै । इति चतुर्थ्यर्थे ण् वा स्यात् ॥ भक्तं नियुक्तं दीयते ऽस्मै । भाक्तः ॥ पक्षे ठक् । भाक्तिकः ॥

तत्र नियुक्तः ॥ ६९ ॥

सप्तम्यन्तान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ आकारे नियुक्तः । आकारिकः ॥

अगारान्ताठन् ॥ ७० ॥

अगार । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठन् स्यात् ॥ भाण्डागारे नियुक्तः । भाण्डागारिकः ॥

अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ ७१ ॥

निषिद्धदेशवाचिनो निषिद्धकालवाचिनश्च सप्तम्यन्तादध्यायिन्यर्थे ठक् स्यात् ॥ प्रमाशाने ऽधीते । प्रमाशानिकः ॥ अकालात् । चतुर्दश्यामधीते । चातुर्दशिकः ॥ अद्वेषकालात् किं । सुध्वे ऽधीते । पूर्वार्द्धे ऽधीते ॥

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ ७२ ॥

कठिन । इत्येतदन्तात् । प्रस्तार । संस्थान । इत्येताभ्यां च सप्तम्यन्ताभ्यां व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ वंशकठिने व्यवहरति । वांशकठिनिकः ॥ प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ॥

निकटे वसति ॥ ७३ ॥

निकट । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ निकटे वसति । नैकटिको भित्तुः ॥

आवसथात् ठल् ॥ ७४ ॥

आवसथ । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठल् स्यात् ॥ आवसथे वसति । आवसथिकः । आवसथिकी ॥

प्राग्धितायत् ॥ ७५ ॥

तस्मै हितमिति सूत्रात् प्राग्यत् । इत्येतस्याधिकारो वेदितव्यः ॥ वक्ष्यति तद्वहति रथयुगप्रासङ्गमित्यादि । रथ्यः । युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गं ॥ ७६ ॥

रथ । युग । प्रासङ्ग । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्
स्यात् ॥ रथं वहति । रथ्यः ॥ युग्यः । प्रासङ्ग्यः ॥

धुरो यडुकौ ॥ ७७ ॥

धुर । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् । ठक् । इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः ॥ धुर्यः । धोरेयः ॥

खः सर्वधुरात् ॥ ७८ ॥

सर्वधुर । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥ सर्वधुरां वह-
ति । सर्वधुरीणः ॥ ख इति योगो विभज्यते । उत्तरधुरीणः । दक्षिणधुरी-
णः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशो न्यायः । सर्वधुरादिति निर्देशस्तु प्रातिपदिकापेक्षः ॥

एकधुराणुक् च ॥ ७९ ॥

एकधुर । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् । तस्य च वि-
धानसामर्थ्यात् पाक्षिको लुक् च भवति ॥ एकधुरीणः । एकधुरः ॥

प्रकटादण् ॥ ८० ॥

प्रकट । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ण् स्यात् ॥ प्रकटे वहति ।
प्रकटो गौः ॥

हलसीराठ्क् ॥ ८१ ॥

हल । सीर । इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥
हलं वहति । हालिकः ॥ सैरिकः ॥

संज्ञायां जन्वा ॥ ८२ ॥

जन्वा । इत्येतन्निपात्यते समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते ॥ जनी वधूः । जनीं
वहति । जन्वा ज्ञानातुर्वयस्या ॥

विध्यत्वधनुषा ॥ ८३ ॥

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् । न चेत् तत्र धनुः करणं ॥
पादौ विध्यन्ति । पद्याः प्रकराः ॥ अधनुषा किं । पादौ विध्यति धनुषा ॥

धनगणं लब्धा ॥ ८४ ॥

धन । गण । इत्येताभ्यां लब्धा । इत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ धनं लब्धा ।
धन्यः ॥ गणं लब्धा । गण्यः ॥

अन्नाणः ॥ ८५ ॥

अन्न । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताल्लब्धा । इत्येतस्मिन्नर्थे पाः स्यात् ॥ अन्नं लब्धा ।
आन्नः ॥

वशं गतः ॥ ८६ ॥

वश । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्गत इत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ वश्यः ॥

पद्मस्मिन् दृश्यं ॥ ८७ ॥

पद् । इत्येतस्मात् प्रथमान्ताद्दृश्यमित्येतदुपाधिकादस्मिन्निति मपूम्यर्थे यत्
स्यात् ॥ पदं दृश्यमस्मिन् । पद्यः कर्तृमः ॥

मूलमस्यावर्हि ॥ ८८ ॥

मूल । इत्येतस्मात् प्रथमान्तादावर्हिव्यवमुपाधिकादस्येति षड्व्यर्थे यत् स्यात् ॥
मूलमावर्हस्य । मूल्यो मुद्रादिः । उत्पादनयोग्य इत्यर्थः ॥

संज्ञायां धेनुष्या ॥ ८९ ॥

धेनुष्या । इत्येतन्निपात्यते संज्ञाविषये ॥ धेनुष्यवदस्य पुगागमो यत्प्रत्ययश्च ॥
धेनुष्या बन्धके स्थिता गौः ॥

गृहपतिना संयुक्ते उयः ॥ ९० ॥

गृहपति । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् संयुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे उयः स्यात् ॥ गृहप-
तिना संयुक्तः । गार्हपत्यो ऽग्निविशेषः । न तु दक्षिणाग्निः ॥

**नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्य-
वधानाम्यसमसमितसमितेषु ॥ ९१ ॥**

नौ । वयस् । धर्म । विष । मूल । मूल । सीता । तुला । इत्येतेभ्य-
स्तृतीयान्तेभ्यः क्रमात् तार्य । तुल्य । प्राप्य । अथ । अनान्य । सम ।

समित । संमित । इत्येतेष्वर्थेषु यत् स्यात् ॥ नावा तार्थं । नाव्यं ब्रलं ॥
वयसा तुल्यः । वयस्यः ॥ धर्मेण प्राथं । धर्म्यं ॥ विषेण ब्रधः । विष्यः ॥
मूलेनानाम्यं । मूल्यं ॥ मूलेन समः । मूल्यः ॥ सीतया समितं । सीत्यं
चेत्रं ॥ तुलया संमितं । तुल्यं ॥

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ॥ १२ ॥

धर्म । पथिन् । अर्थ । न्याय । इत्येतेभ्यः पञ्चम्यन्तेभ्यो अनपेत इत्येतस्मिन्नर्थे
यत् स्यात् ॥ धर्मादनपेतं । धर्म्यं ॥ पथ्यं । अर्थ्यं । न्याय्यं ॥

इन्दसो निर्मिते ॥ १३ ॥

इन्दस् । इत्येतस्मात् तृतीयान्तान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ इन्दसा
निर्मितः । इन्दस्यः ॥ इच्छापर्यायइन्दःप्रवदः ॥

उरसो ऽण् च ॥ १४ ॥

उरस् । इत्येतस्मात् तृतीयान्तान्निर्मित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽण् स्यात् ॥ उरसा नि-
र्मितः । औरसः पुत्रः ॥ चकाराद्यत् । उरस्यः ॥

हृदयस्य प्रियः ॥ १५ ॥

हृदय । इत्येतस्मात् षड्व्यन्तात् प्रिय इत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ हृद्यो देप्रः ।
हृद्यं ब्रलं ॥

बन्धने चर्षी ॥ १६ ॥

हृदय । इत्येतस्मात् षड्व्यन्ताद्व्यन्धन इत्येतस्मिन्नर्थे वेदे वाच्ये यत् स्यात् ॥
हृदयस्य बन्धनः । हृद्यो वशीकरणमन्त्रः ॥

मतजनहृत्तात् करणजल्पकर्षेषु ॥ १७ ॥

मत । जन । हल । इत्येतेभ्यः षड्व्यन्तेभ्यः क्रमात् करण । जल्प । कर्ष ।
इत्येतेष्वर्थेषु यत् स्यात् ॥ मतं ज्ञानं । मतस्य करणं । मत्यं ॥ जनस्य
जल्पः । जन्यः ॥ हलस्य कर्षः । हल्यः ॥

तत्र साधुः ॥ १८ ॥

सप्तम्यन्तात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ सामानु साधुः । सामन्यः ॥

प्रतिज्ञनादिभ्यः खञ् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञन । इत्येवमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः साधुरित्येतस्मिन्नर्थे खञ् स्यात् ॥ प्रति-
ज्ञने साधुः । प्रातिज्ञनीनः ॥

भक्ताणः ॥ १०० ॥

भक्त । इत्येतस्मात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे णः स्यात् ॥ भक्ताः शालयः ॥

परिषदो ण्यः ॥ १०१ ॥

परिषद् । इत्येतस्मात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ण्यः स्यात् ॥ पारिषद्यः ॥

कथादिभ्यश्ठक् ॥ १०२ ॥

कथा । इत्येवमादिभ्यः साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् ॥ काथिकः ॥

गुडादिभ्यश्ठञ् ॥ १०३ ॥

गुड । इत्येवमादिभ्यः साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ गोडिक इक्षुः ॥

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ठञ् ॥ १०४ ॥

पथिन् । अतिथि । वसति । स्वपति । इत्येतभ्यः साधुरित्येतस्मिन्नर्थे ठञ्
स्यात् ॥ पथि साधुः । पाथेयः ॥ आतिथेयः । वासतयं । स्वापतेयं ॥

सभाया यः ॥ १०५ ॥

सभा । इत्येतस्मात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे यः स्यात् ॥ सभायां साधुः । सभ्यः ॥

वृक्षन्दसि ॥ १०६ ॥

सभा । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्तात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे वेदे वः स्यात् ॥ सभेयो
युवास्य यज्ञमानस्य वीरो ज्ञायतां ॥

समानतीर्थे वासी ॥ १०७ ॥

समानतीर्थ । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ समानतीर्थे
गुरौ वसति । सतीर्थ्यः ॥

समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ॥ १०८ ॥

समानोदर । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताच्छ्रित इत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् । ओ ।
इत्येष चोदात्तः स्यात् ॥ समान उदरे श्रितः स्थितः । समानोदर्यः ॥

सोदरायः ॥ १०९ ॥

सोदर । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताच्छ्रित इत्येतस्मिन्नर्थे यः स्यात् ॥ सोदर्यो
भ्राता ॥

भवे इन्दसि ॥ ११० ॥

सप्तम्यन्ताद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे वेदे यत् स्यात् ॥ मेध्याय च नमो विद्युत्याय च ॥

पाथोनदीभ्यां डण् ॥ १११ ॥

पाथन् । नदी । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां भव इत्येतस्मिन्नर्थे इन्दसि ड्यण्
स्यात् ॥ पाथ्यो वृषा । नाथो गिरो मे प्रयच्छति ॥

वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ॥ ११२ ॥

वेशन्त । हिमवत् । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां इन्दसि भव इत्येतस्मिन्नर्थे ण्
स्यात् ॥ वैशन्तीभ्यः स्वाहा । ह्यैमवतीभ्यः स्वाहा ॥

स्रोतसो विभाषा उड्डी ॥ ११३ ॥

स्रोतस् । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताच्छ्रित इन्दसि भव इत्येतस्मिन्नर्थे ड्यत् । ड्य । इत्येतौ
प्रत्ययौ वा भवतः ॥ स्रोत्यः । स्वरे विज्ञेयः ॥ पक्षे यत् । स्रोतस्यः ॥

सगर्भसयूथसनुतायत् ॥ ११४ ॥

सगर्भ । सयूथ । सनुत । इत्येतेभ्यः सप्तम्यन्तभ्यश्च इन्दसि भव इत्येतस्मिन्नर्थे
यत् स्यात् ॥ अनुभ्राता सगर्भः । अनुसत्वा सयूथः । यो नः सनुत्यः ॥

तुग्राहन् ॥ ११५ ॥

तुग्र । इत्येतस्माद्भवे ऽर्थे इन्दसि घन् वा स्यात् ॥ ग्रामं वृषभं तुग्रियासु इति
ब्रह्मवृचाः ॥ पक्षे यत् । तुग्र्यासु इत्यन्यग्राह्यायां ॥

अग्राह्यत् ॥ ११६ ॥

अग्र । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताच्छ्रित इन्दसि भव इत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ अग्र
भवं । अग्र्यं ॥

घहौ च ॥ ११७ ॥

अथ । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताच्छन्दसि भव इत्येतस्मिन्नर्थे घ । इ । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अग्रियं । अग्रीयं ॥ चकारायत् । अग्र्यं ॥

समुद्राभ्राद्धः ॥ ११८ ॥

समुद्र । अथ । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां इन्दसि भव इत्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् ॥ समुद्रियाणां नदीनां । अभ्रियस्येव घोषः ॥

वर्हिषि दत्तं ॥ ११९ ॥

वर्हिस् । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताद्दत्तमित्येतस्मिन्नर्थे इन्दसि यत् स्यात् ॥ वर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु ॥

द्रुतस्य भागकर्मणी ॥ १२० ॥

द्रुत । इत्येतस्मात् षष्ठ्यन्ताच्छन्दसि भागे कर्मणि चार्थे यत् न्यात् ॥ द्रुतस्य भागः कर्म वा । द्रुत्यं ॥

रक्षोयातूनां हननी ॥ १२१ ॥

रक्षस् । यातु । इत्येताभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्यां इन्दसि हननीत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ या ते अग्ने रक्षस्या तनूः । यातव्या ॥

रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ॥ १२२ ॥

रेवती । जगती । हविष्या । इत्येतेभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यश्चन्दसि प्रशंसनं उर्थे यत् स्यात् ॥ यद्वो रेवती रेवत्यं । यद्वो जगती जगत्यं । यद्वो हविष्यं ॥

असुरस्य स्वं ॥ १२३ ॥

असुर । इत्येतस्मात् षष्ठ्यन्ताच्छन्दसि स्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ अमुर्यं वा एतत् पात्रं ॥

मायायामण् ॥ १२४ ॥

असुर । इत्येतस्मात् षष्ठ्यन्ताच्छन्दसि मायायां स्वविशेषे ण् स्यात् ॥ आसुरी माया स्वधया कृतासि ॥

तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीदृकासु लुक् च मतोः

॥ १२५ ॥

मतुप्प्रत्ययान्तात् प्रथमान्तादासामिति षड्यर्थे यत् स्यात् । यत् तत् प्रथमान्त-
मुपधानो मन्त्रश्चेत् स भवति । यत् तद्वानामिति निर्दिष्टमिदृकाश्चेत् ता भव-
न्ति । मतुपो लुक् च भवति ॥ वर्चःशब्दो यस्मिन् मन्त्रे स वर्चस्वान् ।
वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिदृकानां । वर्चस्या उपधाति ॥ तद्वानिति
किं । मन्त्रादेव समुदायान्मा भूत् ॥ उपधानः किं । वर्चस्वानुपस्थानमन्त्र
आसां ॥ मन्त्रः किं । अङ्गलिमानुपधानो हस्त आसां ॥ इतिशब्दो विवक्षा-
बोधनार्थः ॥ इदृकासु किं । वर्चस्वानुपधानो मन्त्र एषां कपालानां ॥

अश्विमानष् ॥ १२६ ॥

अश्विमत् । इत्येतस्मात् प्रथमान्तात् पूर्वसूत्रविषये ऽण् स्यात् । मतुपो लुक्
च ॥ अश्विमानुपधानो मन्त्र आसां । अश्विनोरुपधाति ॥

वयस्यासु मूर्ध्नी मतुप् ॥ १२७ ॥

मूर्धन् । इत्येतस्मान्मतुवन्ताद्वयःशब्दवन्मन्त्रोपधेयास्विदृकासु वाच्यासु वेदे मतुप्
स्यात् । प्रथमस्य मतुपो लुक् च ॥ मूर्धन्वतीरुपधाति ॥ वयस्यासु किं ।
यत्र मन्त्रे मूर्धन्वच्छब्द एव केवलो न तु वयःशब्दस्तत्र मा भूत् ॥

मत्वर्थे मासतन्वोः ॥ १२८ ॥

प्रथमान्तादस्त्युपाधिकात् षड्यर्थे सप्तम्यर्थे च मासतन्वोर्वाच्ययोर्वेदे यत् स्यात् ॥
नभांसि त्रियन्ते ऽस्वास्मिन् वा । नभस्यो मासः ॥ सहस्यः । तपस्यः ॥ तन्वां ।
ओजस्या तनूः । रक्षस्या ॥ मासतन्वोः किं । मधुमता पात्रेण चरन्ति ॥

मधोर्ज च ॥ १२९ ॥

मधु । इत्येतस्मान्मत्वर्थे मासतन्वोर्वेदे जः स्यात् । चकाराद्यत् ॥ माधवः ।
मध्व्यः । मधुः ॥ तन्वां । माधवा । मध्व्या । मधुस्तनूः ॥

ओजसो ऽह्नि यत्वौ ॥ १३० ॥

ओजस् । इत्येतस्मादह्नि वाच्ये इन्दसि मत्वर्थे यत् । ख । इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः ॥ ओजस्यं । ओजसीनमहः ॥

वेशोयशश्चादेर्भगायत् ॥ १३१ ॥

वेशम् । यशम् । इत्येतद्वादेर्भग । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकाद्वेदे मत्वर्थे यल्ल्
स्यात् ॥ वेशोभग्यः । यशोभग्यः ॥ वेशःशब्दो बलवाची ॥

ख च ॥ १३२ ॥

वेशोयशश्चादेर्भगान्तात् प्रातिपदिकाद्वेदे मत्वर्थे खः स्यात् ॥ वेशोभगीनः ।
यशोभगीनः ॥

पूर्वैः कृतमिनियौ च ॥ १३३ ॥

पूर्व । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् कृतमित्येतस्मिन्नर्थे वेद इति । य । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । चकारात् खः ॥ पथिभिः पूर्वभिः । पूर्वैः । पूर्वोपौः ॥

अद्भिः संस्कृतं ॥ १३४ ॥

अप् । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे वेदे यत् स्यात् ॥ अप्यं
हविः ॥

सहस्रेण संमितौ घः ॥ १३५ ॥

सहस्र । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् संमित इत्येतस्मिन्नर्थे वेदे घः स्यात् ॥
अग्निः सहस्रियः । सहस्रेण तुल्य इत्यर्थः ॥

मतौ च ॥ १३६ ॥

सहस्र । इत्येतस्मान्मत्वर्थे वेदे घः स्यात् ॥ सहस्रं विद्यतं ऽस्यास्मिन् वा ।
सहस्रियः ॥

सोममर्हति यः ॥ १३७ ॥

सोम । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे वेदे यः स्यात् ॥ सोममर्हति ।
सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥

मये च ॥ १३८ ॥

सोम । इत्येतस्मान्मयडर्थे वेदे यः स्यात् ॥ सोम्यं मधु पिबन्ति । सोममय-
मित्यर्थः ॥

मधोः ॥ १३९ ॥

मधु । इत्येतस्मान्मयउर्थे वेदे यत् स्यात् ॥ मध्व्यान् स्तोमान् ॥

वसोः समूहे च ॥ १४० ॥

वसु । इत्येतस्मान्मयउर्थे समूहे उर्थे च वेदे यत् स्यात् ॥ वसूनां समूहः ।
वसव्यः ॥

नक्षत्राद्वाः ॥ १४१ ॥

नक्षत्र । इत्येतस्माद्वेदे स्वार्थे वः स्यात् ॥ नक्षत्रिण्यः स्वाहा ॥

सर्वदेवात् तातिल् ॥ १४२ ॥

सर्व । देव । इत्येताभ्यां वेदे स्वार्थे तातिल् स्यात् ॥ सर्वतातिः । देव-
तातिः ॥

शिवशमरिष्टस्य करे ॥ १४३ ॥

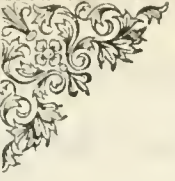
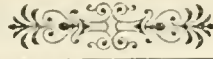
शिव । शं । अरिष्ट । इत्येतेभ्यः षड्यन्तेभ्यः कर इत्यतस्मिन्नर्थे वेदे तातिल्
स्यात् ॥ शिवस्य करः । शिवतातिः ॥ शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

भावे च ॥ १४४ ॥

शिव । शं । अरिष्ट । इत्येतेभ्यो वेदे भावं तातिल् स्यात् ॥ शिवस्य भावः ।
शिवतातिः ॥ शंतातिः । अरिष्टतातिः ॥

॥ इति सूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रोतमित्यतः प्रागर्थेषु द्व्यप्रत्ययो अधिकृतो वेदितव्यः ॥ वक्ष्यति तस्मै हितमित्यादि । वत्सेभ्यो हितः । वत्सीयां गोधुक् ॥

उगवादिभ्यो यत् ॥ २ ॥

उ । इत्येतदन्तात् । गो । इत्येवमादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत् स्यात् ॥ शङ्कुवे हितं । शङ्कुव्यं दारु ॥ गवादिभ्यः । गव्यं । हविष्यं ॥

कम्बलाच्च संज्ञायां ॥ ३ ॥

कम्बल । इत्येतस्मात् संज्ञाविषये प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत् स्यात् ॥ कम्बल्य-मूर्णापलशतं ॥ संज्ञायां किं । कम्बलीयोर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्यो अपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु वा यत् स्यात् ॥ आमि-क्ष्यं । आमिक्षीयं दधि ॥ अपूपादिभ्यः । अपूप्यं । अपूपीयं ॥

तस्मै हितं ॥ ५ ॥

चतुर्थ्यन्ताद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं द्वादशः प्रत्यया भवन्ति ॥ वत्सेभ्यो हितः । वत्सीयो गोधुक् ॥ पठव्यं । गव्यं । अपूप्यं । अपूपीयं ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरावयववाचिनश्चतुर्थ्यन्ताद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ दन्तेभ्यो हितं ।
दन्तं ॥ ओढ्यं । कर्ष्यं । ललाट्यं ॥

खलयवमाषतिलवृषव्रह्माणश्च ॥ ७ ॥

खल । यव । माष । तिल । वृष । ब्रह्मन् । इत्येतैश्चतुर्थ्यन्तंभ्यो हित-
मित्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥ खल्यं । यव्यं । माष्यं । तिल्यं । वृष्यं ।
ब्रह्माण्यं ॥

अज्ञाविभ्यां व्यन् ॥ ८ ॥

अज्ञा । अवि । इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां हितमित्येतस्मिन्नर्थे व्यन् स्यात् ॥
अज्ञाया । अविद्या ॥

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् । विश्वजन । इत्येताभ्यां भोग । इत्येतदुत्तरपदाच्च हितमित्येतस्मिन्नर्थे
खः स्यात् ॥ आत्मनीनं । विश्वजनीनं ॥ भोगोत्तरपदात् । मातृभोगीणः ।
पितृभोगीणः ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णठञौ ॥ १० ॥

सर्व । पुरुष । इत्येताभ्यां हितमित्येतस्मिन्नर्थे क्रमात् । ण । ठञ् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः ॥ सार्वं । पौरुषेयं ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणव । चरक । इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां हिते ऽर्थे खञ् स्यात् ॥ माण-
वीनं । चार्कोणं ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

विकृतिवाचिनश्चतुर्थ्यन्ताद्विकृत्यर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां यथाविहितं द्वादशः प्रत्यया
भवन्ति ॥ अङ्गारेभ्य एतानि । अङ्गारीवाणि काष्ठानि ॥ प्राकार्णीया इष्टकाः ।
प्रङ्गव्यं दारु ॥ तदर्थं किं । धानानां सक्कवः । नात्र तादर्थ्यं विवक्षितं ॥
विकृतेः किं । उद्कार्यः कूपः ॥ प्रकृतौ किं । अस्यर्था कोशी ॥

हृदिरूपधिवलेठञ् ॥ १३ ॥

हृदिस् । उपधि । वलि । इत्येतभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यो विकृत्यर्थायां प्रकृतौ वा-
च्यायां ठञ् स्यात् ॥ हृदिषेयाणि तृणानि ॥ रथाङ्गविशेष उपधिस्तद्वत् ।
औपधेयं ॥ बालेयास्तण्डुलाः ॥

ऋषभोपानहोर्ज्यः ॥ १४ ॥

ऋषभ । उपानह् । इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां विकृत्यर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां
ज्यः स्यात् ॥ आर्षभ्यो वल्जः । औपानह्यो मुञ्जः ॥

चर्मणो ऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मणो वा विकृतिस्तद्वाचिनश्चतुर्थ्यन्ताद्विकृत्यर्थायां प्रकृतौ वाच्यायामञ् स्यात् ॥
वार्धं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥

प्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्येति पठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च यथाविहितं द्वादशः
प्रत्यया भवन्ति ॥ प्राकारः स्यादासामिष्टकानां । प्राकारीया इष्टकाः ॥ प्रा-
कारो ऽस्मिन् स्यात् । प्राकारीयो दंशः ॥

परिखाया ठञ् ॥ १७ ॥

परिखा । इत्येतस्मात् प्रथमान्तादस्येति पठ्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च ठञ्
स्यात् ॥ पारिखेयी भूमिः ॥

प्राग्वतेठञ् ॥ १८ ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति सूत्रात् प्राक् ठञ् । इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं ॥
वक्ष्यति पारायणतुरायणेत्यादि । पारायणिकः । तौरायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाठक् ॥ १९ ॥

तदर्हतीत्येतत् सूत्रमभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठक् । इत्येतदधिकृतं वेदितव्यं ।
गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ॥ वक्ष्यति तेन क्रीतं । नैष्ठिकं ॥ अगोपुच्छेत्यादि
किं । गोपुच्छिकं । संख्या । साप्ततिकं । परिमाणो । प्रास्थिकं ॥ एषु ठञ् ।
न तु ठक् ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

निष्क । इत्येवमादिभ्य आर्हीयेष्वर्येष्वसमासे ठक् स्यात् ॥ नैष्किकं । पा-
णिकं ॥ असमासे किं । परमनैष्किकं ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

शत । इत्यतस्मादूठन् । यत् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । अशते वाच्य आर्ही-
येष्वर्येषु ॥ शतेन क्रीतं । शतिकं । शत्यं ॥ अशतं किं । शतं परिमाणस्य ।
शतकः स्रंघः ॥ असमास इत्येव । नेह । द्विशतकं ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

ति । शन् । इत्येतदन्तभिन्ना या संख्या तस्या आर्हीयेष्वर्येषु कन् स्यात् ॥
पञ्चभिः क्रीतः । पञ्चकः षट् ॥ बहुकः । गणकः ॥ अतिशदन्तायाः किं ।
सापूतिकः । चात्वारिंशत्कः ॥

वतोरिडा ॥ २३ ॥

वतुप्रत्ययात् कन इडागमो वा स्यात् ॥ तावतिकः । तावत्कः ॥ वतोः
किं । बहुकः ॥

विंशतित्रिंशद्वां ड्वुन्नसंज्ञायां ॥ २४ ॥

विंशति । त्रिंशत् । इत्येताभ्यामसंज्ञायामार्हीयेष्वर्येषु ड्वुन् स्यात् ॥ विंशकः ।
त्रिंशकः ॥

कंसादृठन् ॥ २५ ॥

कंस । इत्यतस्मादार्हीयेष्वर्येषु ठिठन् स्यात् ॥ कंसिकः ॥ टकारो डीवर्यः ।
कंसिकी ॥ इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः ॥

श्रूर्पादजन्यतरस्यां ॥ २६ ॥

श्रूर्प । इत्यतस्मादार्हीयेष्वर्येष्वञ् वा स्यात् ॥ श्रौर्प । श्रौर्पिकं ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमान । विंशतिक । सहस्र । वसन । इत्येतेभ्य आर्हीयेष्वर्येष्वण् स्यात् ॥
शतमानं । विंशतिकं । साहस्रं । वासनं ॥

अध्यर्धपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायां ॥ २८ ॥

अध्यर्ध । इत्येवंपूर्वात् प्रातिपदिकादुद्विगोश्च परस्यार्हयस्य प्रत्ययस्यासंज्ञायां लुक् स्यात् ॥ अध्यर्धकंसं । अध्यर्धपूर्णं ॥ द्विगोः । द्विकंसं । द्विपूर्णं ॥ असं-
ज्ञायां किं । पाञ्चलोहितिकं ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्यां ॥ २९ ॥

कार्षापण । सहस्र । इत्येतदन्तादध्यर्धपूर्वादुद्विगोश्च परस्यार्हयस्य प्रत्ययस्य लुग्व्वा स्यात् ॥ अध्यर्धकार्षापणं । अध्यर्धकार्षापणिकं । पक्षे प्रतिरुदिशो विकल्पितः । अध्यर्धप्रतिकं ॥ सहस्रान्तात् । अध्यर्धसहस्रं । अध्यर्धसाहस्रं ॥ द्विगोः । द्विकार्षापणं । द्विकार्षापणिकं । द्विप्रतिकं । द्विसहस्रं । द्विसाहस्रं ॥

द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ॥ ३० ॥

द्वि । त्रि । इत्येवंपूर्वान्निष्क । इत्येतदन्तादुद्विगोः परस्यार्हयस्य प्रत्ययस्य लुग्व्वा स्यात् ॥ द्विनिष्कं । द्विनैष्किकं ॥ त्रिनिष्कं । त्रिनैष्किकं ॥

विस्ताच्च ॥ ३१ ॥

द्वि । त्रि । इत्येवंपूर्वाद्विस्त इत्येतदन्तादुद्विगोः परस्यार्हयस्य लुग्व्वा स्यात् ॥ द्विविस्तं । द्विवैस्तिकं ॥ त्रिविस्तं । त्रिवैस्तिकं ॥

विंशतिकात् खः ॥ ३२ ॥

विंशतिक । इत्येतदन्तादध्यर्धपूर्वादुद्विगोश्चार्हयेष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ अध्यर्धविं-
शतिकीनं ॥ द्विगोः । द्विविंशतिकीनं ॥ विधानसामर्थ्यान् लुक् ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

खारी । इत्येतदन्तादध्यर्धपूर्वादुद्विगोश्चार्हयेष्वर्थेष्वीकन् स्यात् ॥ अध्यर्धखा-
रीकं । द्विखारीकं ॥

पणपादमाषशतायत् ॥ ३४ ॥

पण । पाद । माष । शत । इत्येतदन्तादध्यर्धपूर्वादुद्विगोश्चार्हयेष्वर्थेषु यत् स्यात् ॥ अध्यर्धपणयं । अध्यर्धपायं । अध्यर्धमाष्यं । अध्यर्धशत्यं ॥ द्विगोः । द्विपणयं । द्विपायं । द्विमाष्यं । द्विशत्यं ॥

शाणाद्वा ॥३५॥

शाण । इत्येतदन्तादध्यर्धपूर्वादुद्दिगोश्चाह्नीयेष्वर्येषु वा यत् स्यात् ॥ अर्धशाण-
ण्यं । द्विशाण्यं ॥ पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अर्धशाणं । द्विशाणं ॥

द्वित्रिपूर्वादण् च ॥३६॥

द्वि । त्रि । इत्येवंपूर्वात् शाणान्तादुद्दिगोश्चाह्नीयेष्वर्येष्वण् वा स्यात् ।
चकारायच्च ॥ द्वैशाणं । द्विशाण्यं । द्विशाणं ॥ त्रैशाणं । त्रिशाण्यं ।
त्रिशाणं ॥

तेन क्रीतं ॥३७॥

तृतीयान्तात् क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे ठञादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ गौपुच्छिकं ।
नैष्किकं । श्रत्यं । श्रतिकं ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥३८॥

पठ्यन्तान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठञादयः प्रत्यया भवन्ति । यन्निमित्तं स चेत्
संयोग उत्पातो वा भवति ॥ श्रतस्य निमित्तं । श्रत्यः । श्रतिकः संयोग
उत्पातो वा ॥ प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । श्रत्यं । श्र-
तिकं दक्षिणाक्षिस्पन्दनं ॥

गोद्वयो ऽसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥३९॥

गो । इत्येतस्माद्द्वयचश्च संख्यापरिमाणाश्चाद्विजृम्भितायत् स्यात् ॥ गोर्निमित्तं
संयोग उत्पातो वा । गव्यः ॥ द्वयचः । धन्यं । यशस्यं । स्वर्ग्यं ॥ गोद्वयचः
किं । वैत्रयिकः ॥ असंख्यापरिमाणाश्चादेः किं । पञ्चकं । सप्तकं ॥ परि-
माण । प्रास्थिकं ॥ अश्वादेः । आश्विकं । आश्रिमिकं ॥

पुत्राच्छ च ॥४०॥

पुत्र । इत्येतस्माच्छः स्यात् । चकारायत् ॥ पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो
वा । पुत्रीयः । पुत्र्यः ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥४१॥

सर्वभूमि । पृथिवी । इत्येताभ्यां क्रमादण् । अञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा । सर्वभौमः । अनुश्रुतिकादित्वादुभयपद-
वृद्धिः ॥ पार्थिवः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

सर्वभूमि । पृथिवी । इत्येताभ्यां षड्व्यन्ताभ्यामीश्वर इत्येतस्मिन्नर्थे क्रमादण् ।
अञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ सर्वभूमीश्वरः । सर्वभौमः ॥ पृथिव्या
ईश्वरः । पार्थिवः ॥ प्रत्ययार्थाननुवृत्त्यर्थः पुनस्तस्येति समर्थविभक्तिनिर्देशः ।
अन्येश्वरः प्रत्ययार्थविशेषणं संभाव्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

सर्वभूमि । पृथिवी । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां विदित इत्येतस्मिन्नर्थे क्रमादण् ।
अञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ सर्वभूमौ विदितः । सर्वभौमः ॥ पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृञ् ॥ ४४ ॥

लोक । सर्वलोक । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां विदित इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्
स्यात् ॥ लोके विदितः । लौकिकः ॥ सार्वलौकिकः । अनुश्रुतिकादित्वादु-
भयपदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

षड्व्यन्तादुप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं ठञादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ उप्यते
ऽस्मिन्निति वापः । प्रस्यस्य वापः । प्रास्थिकं क्षेत्रं ॥ द्वौष्टिकं । सार्विकं ॥

पात्रात् ठन् ॥ ४६ ॥

पात्र । इत्येतस्मात् ठन् स्यात् ॥ पात्रस्य वापः । पात्रिकं क्षेत्रं । पात्रिकी
क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन् वृद्ध्यात्तामश्रुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं ठञादयः प्रत्यया भवन्ति । यः प्रथ-
मान्तार्यो वृद्ध्यादिः स दीयते चेत् ॥ पञ्चास्मिन् वृद्धिरायो लाभः शुल्क-
मुपदा वा दीयते । पञ्चकः ॥ शतवः । शतिकः ॥ उत्तमर्णाय धनातिरिक्तं
द्वयं वृद्धिः ॥ ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः ॥ पटादीनां मूल्यातिरिक्तं
द्वयं लाभः ॥ रत्नानिर्वेशो रत्नभागः शुल्कः ॥ उत्कोच उपदा ॥

पूरणार्धाठन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययान्तात् । अर्थ । इत्येतस्माच्च ठन् स्यात् ॥ द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते । द्वितीयिकः ॥ तृतीयिकः ॥ अर्थिकः ॥ अर्थशब्दो रूपकार्थे ऋः ॥

भागान्यच्च ॥ ४९ ॥

भाग । इत्येतस्माच्चत् स्यात् । चकाराट्ठन् ॥ भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते । भाग्यं । भागिकं प्रतं । भाग्या । भागिका विंशतिः ॥ भागशब्दो रूपक-
स्यार्थे ऋः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वशादिभ्यः ॥ ५० ॥

वंश । इत्येवमादिभ्यः परो यो भार इत्येष तत्प्रकृतिकाद्वितीयान्ताद्धरति ।
वहति । आवहति । इत्येतेष्वर्थेषु यथाविहितं ठञादयः प्रत्यया भवन्ति ॥
वंशभारं हरति वहत्यावहति वा । वंशभारिकः ॥ कोटभारिकः ॥
भारादिति किं । वंशं हरति ॥ वंशादिभ्यः किं । व्रीहिभारं हरति ॥
भारभूतभ्यां वंशादिभ्य इति व्याख्यानान्तरं ॥ भारभूतान् वंशान् हरति ।
वांशिकः ॥

वस्तद्रव्याभ्यां ठन्नूनौ ॥ ५१ ॥

वस्तु । द्रव्य । इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां हर्त्यादिष्वर्थेषु यथाक्रमं ठन् ।
कन् । इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥ वस्तुं हरति वहत्यावहति वा । वस्तुिकः ॥
द्रव्यिकः ॥

संभवत्यवहति पचति ॥ ५२ ॥

द्वितीयान्तात् संभवति । अवहति । पचति । इत्येतेष्वर्थेषु यथाविहितं
ठञादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ प्रस्यं संभवति । प्रास्यिकः कटाहः । प्रस्यं
स्वस्मिन् समावेशयतीत्यर्थः । कुडवमवहति । कौडविकः । उपसंहरतीत्यर्थः ॥
प्रस्यं पचति । प्रास्यिकी ब्राह्मणी ॥

आठकाचितपात्रात् खो ऽन्यतरस्यां ॥ ५३ ॥

आठक । आचित । पात्र । इत्यंतभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः संभवत्यादिष्वर्थेषु वा

खः स्यात् । पक्षे ठञ् ॥ आठकं संभवत्यवहरति पचति वा । आठकीना ।
आठकिकी ॥ आचितीना । आचितिकी ॥ पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोः ढँश्च ॥ ५४ ॥

आठक । आचित । पात्र । इत्येतदन्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ढन् स्यात् ।
चकारात् खश्च वा । पक्षे ठञो लुक् ॥ द्वायाठकिकी । द्वायाठकीना ।
द्वायाठकी ॥ द्वायाचितिकी । द्वायाचितीना । द्वायाचिता ॥ द्विपात्रिकी । द्वि-
पात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाष्टुक्खौ च ॥ ५५ ॥

कुलिज । इत्येतदन्ताद्द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा भवतः । चका-
रात् ढँश्च ॥ द्विकुलिजी । ठञो लुक् ॥ लुको ऽभावे । द्वैकुलिजिकी ॥
ख । द्विकुलिजीना ॥ ढन् । द्विकुलिजिकी ॥

सो ऽस्यांशवस्तभृतयः ॥ ५६ ॥

प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे यथाविहितं ठञादयः प्रत्यया भवन्ति । प्रथमान्तार्थो
ऽश्वस्तभृतयश्चेद्वन्ति ॥ पञ्चांशो वसुं भृतिर्वास्य । पञ्चकः ॥ शत्यः । शति-
कः ॥ अंशो भागः । वसुं मूल्यं । भृतिर्वितनं ॥

तदस्य परिमाणं ॥ ५७ ॥

प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे यथाविहितं ठञादयः प्रत्यया भवन्ति । वः प्रथमा-
न्तार्थः स चेत् परिमाणं भवति ॥ प्रस्यः परिमाणस्य । प्रास्थिको राज्ञिः ॥
शत्यः । शतिकः ॥ तदस्यग्रहणं पुनर्विधानार्थं । द्वे षष्ठी परिमाणस्य ।
द्विपाट्टिकः । अर्धध्रुपूर्वद्विगोरिति लुग्न भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

परिमाणोपाधिकात् संख्यावाचिनः प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु
वाच्येषु यथाविहितं ठञादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ संज्ञा । पञ्चकाः प्रकुनयः ॥
संघ । पञ्च परिमाणस्य । पञ्चकः ॥ सूत्र । अष्टावध्यायाः परिमाणस्य ।
अष्टकं पाणिनीयं ॥ अध्ययने । पञ्चको ऽधीतः । पञ्चकमध्ययनं ॥

पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीति-
नवतिशतं ॥ ५९ ॥

पङ्क्तिः । विंशतिः । त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः ।
अशीतिः । नवतिः । शतः । इत्येते ब्रह्मशब्दा निपात्यन्ते ॥ पञ्च पदानि परि-
माणामस्य । पङ्क्तिः षड्दन्तः । टिलोपस्तिप्रत्ययः ॥ द्वौ दशतौ परिमाणामस्य ।
विंशतिः । प्रकृतेर्विन्भावः शतिप्रत्ययश्च ॥ त्रयो दशतः परिमाणामस्य । त्रिंशत् ।
त्रिन्भावः शच्च प्रत्ययः ॥ चत्वारिंशत् । चत्वारिन्भावः शच्च प्रत्ययः ॥ पञ्चाशत् ।
पञ्चाभावः शच्च प्रत्ययः ॥ षष्टिः । षड्भावस्तिप्रत्ययो ऽपदत्वं च ॥ सप्ततिः ।
सप्तभावस्तिप्रत्ययश्च ॥ अशीतिः । अशीभावस्तिप्रत्ययश्च ॥ नवतिः । नवभाव-
स्तिप्रत्ययश्च ॥ दश दशतः परिमाणामस्य । शतं । शभावस्तश्च प्रत्ययः ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चत् । दशत् । इत्येतौ वर्गे वाच्ये वा निपात्येते ॥ पञ्च परिमाणामस्य ।
पञ्चद्वर्गः ॥ दशद्वर्गः ॥ उभयत्र अतिप्रत्ययः ॥ पञ्च कन् । पञ्चकः । दशकः ॥

सप्तनो ऽञ् हन्दासि ॥ ६१ ॥

सप्तन् । इत्येतस्माद्वर्गे वाच्ये वेदे ऽञ् स्यात् ॥ सप् सप्तानि असृजत् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां उण् ॥ ६२ ॥

त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । इत्येताभ्यां ब्राह्मणे वाच्ये संज्ञाविषये उण् स्यात् ॥
त्रिंशद्ध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां । त्रिंशानि । चात्वारिंशानि ब्रा-
ह्मणानि ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

द्वितीयान्तादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथात्रिहितं ठञादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ श्वेतच्छत्र-
मर्हति । श्वेतच्छत्रिकः ॥ शत्यः । शतिकः ॥

हेदादिभ्यो नित्यं ॥ ६४ ॥

हेद् । इत्येवमादिभ्यो नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथात्रिहितं ठञादयः प्रत्यया
भवन्ति ॥ हेद् नित्यमर्हति । हेदिकः ॥

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेद । इत्येतस्मान्नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् । चकारादृञ् ॥ शि-
रश्छेदं नित्यमर्हति । शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः ॥ प्रत्ययसंनियोगेन शिरसः
शीर्षभावो निपात्यते ॥

दण्डादिभ्योः यः ॥ ६६ ॥

दण्ड । इत्येवमादिभ्यो ऽर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यः स्यात् ॥ दण्डमर्हति । दण्ड्यः ॥

हृन्दासि च ॥ ६७ ॥

द्वितीयान्तादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे वेदे यत् स्यात् ॥ हृष्यः पलाजः । गर्त्यो देशः ॥

पात्राद्वश्च ॥ ६८ ॥

पात्र । इत्येतस्मादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे घञ् स्यात् । चकाराद्यच्च ॥ पात्रमर्हति ।
पात्रियः । पात्र्यः ॥

कडंकरदक्षिणाच्छ च ॥ ६९ ॥

कडंकर । दक्षिणा । इत्येताभ्यामर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे इः स्यात् । चकाराद्यच्च ॥
कडंकरमर्हति । कडंकरौ गोः । कडंकर्यः ॥ दक्षिणामर्हति । दक्षिणीयो
विप्रः । दक्षिण्यः ॥ अल्पाक्षरस्य परनिपातान्न यथासंख्यं ॥

स्थालीविलात् ॥ ७० ॥

स्थालीविल । इत्येतस्मादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे इ । यत् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
स्थालीविलमर्हन्ति । स्थालीविलीयाः । स्थालीविल्यास्तण्डुलाः । पाकयोग्या
इत्यर्थः ॥

यज्ञत्विभ्यां घावजौ ॥ ७१ ॥

यज्ञ । ऋत्विज् । इत्येताभ्यामर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाक्रमं घ । खञ् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः ॥ यज्ञमर्हति । यज्ञियो विप्रः ॥ ऋत्विजमर्हति । आत्विजीनो
ब्राह्मणाः ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ॥ ७२ ॥

पारायण । तुरायण । चान्द्रायण । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तभ्यो वर्तयतीत्यन्त-
स्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ पारायणं वर्तयति । पारायणिकः ॥ तुरायणं यज्ञं
वर्तयति । तौरायणिकः ॥ चान्द्रायणं वर्तयति । चान्द्रायणिकः ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशय । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ संशयमापन्नः ।
सांशयिकः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजन । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ योजनिकः ॥

पयः प्कन् ॥ ७५ ॥

पयिन् । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे प्कन् स्यात् ॥ पन्यानां गच्छ-
ति । पयिकः ॥ प् ऊपर्यर्थः । पयिकी ॥ नकारः स्वरार्थः ॥

पयो एा नित्यं ॥ ७६ ॥

पयिन् । इत्येतस्मान्नित्यं गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे एाप्रत्ययः स्यात् ॥ पन्यानां नित्यं
गच्छति । पान्यः । पान्या ॥ पयः पन्य चेति पन्यादेशः ॥ नित्यं किं ।
पयिकः ॥ पन्यो एा नित्यं । इत्येष सूत्रपाठः काशिकायां ॥

उत्तरपथेनाहृतं च ॥ ७७ ॥

उत्तरपथ । इत्येतस्मात् तृतीयान्तादाहृतमित्येतस्मिन्नर्थे गच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे च
ठञ् स्यात् ॥ औत्तरपथिकं ॥ उत्तरपथेन गच्छति । औत्तरपथिकः ॥

कालात् ॥ ७८ ॥

अधिकारो ऽयं व्युष्टादिभ्यो ऽपिति यावत् ॥ इत उर्थं यदुच्यामः कालवा-
चिनस्तद्वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति तेन निर्वृत्तं । आह्निकं । मासिकं ॥

तेन निर्वृत्तं ॥ ७९ ॥

तृतीयान्तात् कालवाचिनो निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ अह्ना निर्वृत्तं ।
आह्निकं ॥ मासिकं ॥

तमधीष्टो भूतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

द्वितीयान्तात् कालवाचिनो अधीष्टः । भूतः । भूतः । भावी । इत्येतेष्वर्थेषु
ठञ् स्यात् ॥ मासमधीष्टः । मासिको अध्यापकः । मासं सत्कृत्य स्थापित
इत्यर्थः ॥ मासं भूतः । मासिकः कर्मकर्तृः । मासं व्रतनेत क्रीत इत्यर्थः ॥
मासं भूतः । मासिको व्याधिः । मासं स्वरात्रया व्यापकाल इत्यर्थः ॥ मासं
भावी । मासिक उत्सवः । मासं स्वमन्त्रयानामागत इत्यर्थः ॥ अत्यन्तमंगोने
द्वितीया ॥

मासाद्वयसि यत्वञौ ॥ ८१ ॥

मास । इत्येतस्माद्वयसि वाच्ये भूत इत्येतस्मिन्नर्थे यत् । यञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः ॥ मासं भूतः । मास्यः । मासीनः ॥ यवसि किं । मासिकः ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मास । इत्येतदन्ताद्द्विगोर्ययसि वाच्ये भूत इत्येतस्मिन्नर्थे यप् स्यात् ॥ द्वौ
मासौ भूतः । द्विमास्यः ॥

षण्मासाण्यच्च ॥ ८३ ॥

षण्मास । इत्येतस्माद्वयसि वाच्ये भूत इत्येतस्मिन्नर्थे षयत् । यप् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । चकाराट्ठञ् च ॥ षण्मासं भूतः । षण्मास्यः । षण्मा-
स्यः । षण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ्च ॥ ८४ ॥

षण्मास । इत्येतस्माद्वयसि वाच्ये भूत इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् । चकारा-
ण्यत् ॥ षण्मासिकः । षण्मास्यः ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

समा । इत्येतस्माद्धीष्ठादिषु चतुर्ष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ समामधीष्टो भूतो भूतो
भावी वा । समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समा । इत्येतदन्ताद्द्विगोर्धीष्ठादिषु चतुर्ष्वर्थेषु वा खः स्यात् ॥ द्विसमीनः ॥
पक्षे ठञ् । द्वैसमिकः ॥

रात्र्यहःसंवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

रात्रि । अहन् । संवत्सर । इत्येतदन्ताद्दिगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः स्यात् ।
पक्षे ठञ् ॥ द्विरात्रोणः । द्वैरात्रिकः ॥ द्वयहीनः । द्वैयत्तिकः ॥ द्विसंवत्स-
रीणः । द्विसंवत्सरिकः ॥

वर्षाष्टुक् च ॥ ८८ ॥

वर्ष । इत्येतदन्ताद्दिगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः स्यात् । पक्षे ठञ् । तयोश्च
वा लुम्भवति ॥ द्विवर्षोणः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः ॥

चित्तवति नित्यं ॥ ८९ ॥

वर्ष । इत्येतदन्ताद्दिगोश्चित्तवति वाच्यं नित्यं लुक् स्यात् ॥ द्विवर्षो दा-
रकः ॥ चित्तवति किं । द्विवर्षोणो व्याधिः ॥

पटिकाः पटिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

पटिकाः । इत्येतत् पटिरात्रेण पच्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे निपात्यते ॥ बहुवचन-
मविवक्षितं ॥ पटिरात्रेण पच्यन्ते । पटिको धान्यविशेषः ॥ तृतीयान्तात्
कन् । रात्रिशब्दलोपश्च ॥

वत्सरान्ताच्छब्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सर । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वेदे छः स्यात् ॥ इद्वत्स-
रीयः । इदावत्सरीयः ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ९२ ॥

सं । परि । इत्येवंपूर्वाद्वात्सर । इत्येतदन्तान्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वेदे खः स्यात् ।
चकाराच्छः ॥ संवत्सरीणः । संवत्सरीयः ॥ परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिज्ञयलभ्यकार्यसुकरं ॥ ९३ ॥

तृतीयान्तात् कालवाचिनः परिज्ञयादिष्वर्थेषु ठञ् स्यात् ॥ मासेन परिज्ञयः ।
नासिको व्याधिः । मासेन जेतुं शक्य इत्यर्थः ॥ मासेन लभ्यः । मासिकः
पटः ॥ मासेन कार्यं । मासिकं चान्द्रायणं ॥ मासेन सुकरः । मासिकः
प्रासादः ॥

तदस्य व्रक्षचर्यं ॥ ९४ ॥

द्वितीयान्तात् कालवाचिनो ऽस्येति षड्वयर्थे ठञ् स्यात् । ब्रह्मचर्यं चेदगम्यते ॥
मासं ब्रह्मचर्यमस्य । मासिकं ब्रह्मचारी ॥ प्रथमान्तात् षड्वयर्थे ठञ् । षड्वयर्थो
ब्रह्मचर्यं चेत् । इति व्याख्यानान्तरं ॥ मासं ऽस्य ब्रह्मचर्यस्य । मासिकं
ब्रह्मचर्यं ॥

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ १५ ॥

षड्वयन्तेभ्यो यज्ञनामभ्यो दक्षिणा । इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ अग्निष्टोमस्य
दक्षिणा । अग्निष्टोमिकी ॥ ऐकाहिकी । वाजपथिकी । राजसूयिकी ॥
आख्याग्रहणमप्रसिद्धयज्ञवाचिनो ऽपि परिग्रहार्थं । पाञ्चोदनीकी । दाशोद-
नीकी ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ १६ ॥

सप्तम्यन्तात् कालवाचिनो दीयते । कार्यं । इत्येतयोर्षयोर्भववत् प्रत्ययः
स्यात् ॥ यथा मासे भवं । मासिकं । एवं मासे दीयते । मासिकं ॥ मासे
कार्यं । मासिकं ॥ प्राचूपेण्यं । शार्दं । वासन्तिकं । हैमन्तिकं ॥

व्युष्टादिभ्यो ऽण् ॥ १७ ॥

व्युष्ट । इत्येवमादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोर्षयोरण् स्यात् ॥
व्युष्टे दीयते कार्यं वा । वैयुष्टं ॥

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ १८ ॥

यथाकथाच । इत्येतस्माद्व्ययसमुदायात् तृतीयान्ताठस्त । इत्येतस्माच्च दीयते
कार्यमित्येतयोर्षयोरण् । यत् । इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥ यथा कथा च दीयते
कार्यं वा । यथाकथाचं । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः ॥ हस्त्यं ॥

संपादिनि ॥ १९ ॥

तृतीयान्तात् संपादिनीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि ।
कर्णवेष्टकिकं मुखं । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं प्रोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेषायत् ॥ १०० ॥

कर्मन् । वेष । इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यां संपादिनीत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् ॥
कर्मणा संपद्यते । कर्मण्यं प्रीत्यर्थं ॥ वेषेण संपद्यते । वेष्यो नटः ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

संताप । इत्येवमादिभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् स्यात् ॥ संतापाय प्रभवति । संतापिकः ॥

योगायच्च ॥ १०२ ॥

योग । इत्येतस्माच्चतुर्थ्यन्तात् प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् स्यात् । चकाराट्ठञ् ॥ योगाय प्रभवति । योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उक्ञ् ॥ १०३ ॥

कर्मन् । इत्येतस्माच्चतुर्थ्यन्तात् प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे उक्ञ् स्यात् ॥ कर्मणे प्रभवति । कर्मुकं धनुः ॥ धनुषोऽन्यत्रानभिधानान्न भवति ॥

समयस्तदस्य प्राप्तं ॥ १०४ ॥

समय । इत्येतस्मात् प्रथमान्तादस्येति षड्व्यये ठञ् स्यात् ॥ प्रथमान्तार्थः प्राप्तश्चेत् ॥ समयः प्राप्नोऽस्य । सामयिकं ॥

ऋतारण् ॥ १०५ ॥

ऋतु । इत्येतस्मात् प्रथमान्तात् प्राप्नोपाधिकादस्येति षड्व्यये ण् स्यात् ॥ ऋतुः प्राप्नोऽस्य । आर्तवं पुष्पादि ॥

इन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतु । इत्येतस्मात् प्रथमान्तात् प्राप्नोपाधिकादस्येति षड्व्यये इन्दसि घस् स्यात् ॥ अयं ते योनिर्ऋत्विवः ॥

कालायत् ॥ १०७ ॥

काल । इत्येतस्मात् प्रथमान्तात् प्राप्नोपाधिकादस्येति षड्व्यये यत् स्यात् ॥ कालः प्राप्नोऽस्य । काल्यः ॥

प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥

काल । इत्येतस्मात् प्रकर्षे वर्तमानात् प्रथमान्तादस्येति षड्व्यये ठञ् स्यात् ॥ प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति । कालिकं वैरं ॥ ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थं ॥

प्रयोजनं ॥ १०९ ॥

प्रथमान्तादस्येति पद्वयर्थे ठञ् स्यात् । यत् प्रथमान्तं प्रयोजनं चेत् तद्वति ॥
इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य । इन्द्रमहिकं ॥

विशाखापाठादण् मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखा । अपाठा । इत्येताभ्यां प्रयोजनोपाधिकाभ्यामस्येति पद्वयर्थे ण्
स्यात् । क्रमान्मन्थदण्डयोर्वाच्ययोः ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । विशाखा मन्थः ॥
आपाठो दण्डः ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचन । इत्येवमादिभ्यः प्रयोजनोपाधिकेभ्यो ऽस्येति पद्वयर्थे छः स्यात् ॥
अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य । अनुप्रवचनीयं ॥

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापन । इत्येतस्माद्विद्यमानपूर्वपदात् प्रयोजनोपाधिकादस्येति पद्वयर्थे छः
स्यात् ॥ व्याकरणासमापनीयं ॥ पदग्रहणं बहुचूर्वनिरासार्थं ॥

ऐकागारिक् चौरे ॥ ११३ ॥

ऐकागारिक् । इत्येतच्चौरे वाच्ये निपात्यते ॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनम-
स्य । ऐकागारिकः । ऐकागारिकी ॥ इकट् । वृद्धिश्च निपातनात् ॥
चौरे किं । ऐकागारं प्रयोजनमस्य भित्तोः ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकट् । इत्येतदाद्यन्तवचनं निपात्यते ॥ समानकालावाद्यन्तावस्य । आ-
कालिकः स्तनयितुः । आकालिकी त्रियुत् । उत्पत्त्यनन्तरं त्रिनाशिनीत्यर्थः ॥
समानकालशब्दस्य आकाल आदेश इकट्प्रत्ययश्च निपातनात् ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तृतीयान्तात् तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः स्यात् । यत् तुल्यं क्रिया चेत् सा
भवति ॥ ब्राह्मणेन तुल्यमधीते । ब्राह्मणावधीते ॥ क्षत्रियवत् ॥ क्रिया चेत्
किं । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

सपुण्यन्तात् षड्यन्ताच्च । इव । इत्येतस्मिन्नर्थे वतिः स्यात् ॥ मयुरायामिव ।
मयुरावत् सुधे प्राकारः ॥ देवदत्तस्येव । देवदत्तवयवदत्तस्य गावः ॥

तदर्हं ॥ ११७ ॥

द्वितीयान्तादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे वतिः स्यात् ॥ राजानमर्हति । राजघत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात् साधने धात्वर्थे वर्तमानाच्छन्दसि स्वार्थे वतिः स्यात् ॥ उद्गतानि ।
उद्धतः । निगतानि । निवतः ॥

तस्य भावस्त्वतली ॥ ११९ ॥

षड्यन्ताद्गाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्व । तल् । इत्येतां प्रत्ययो भवतः ॥ शब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तं भावः । अश्वस्य भावः । अश्वत्वं । अश्वता ॥ शुक्लत्वं । शुक्ला ।
पाठकत्वं । पाठकता । देवदत्तत्वं । देवदत्तता ॥

आ च वात् ॥ १२० ॥

इत उर्ध्वं ब्रह्मणस्त्व इति नूत्रात् प्राक् त्व । तल् । इत्येतावधिकृतो वेदित-
व्यो ॥ वच्चति पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति । प्रथिमा । पार्यवं । पृथुत्वं । पृथु-
ता ॥ अपवादैः नह समावेशार्थं कर्मणि विधानार्थं च वचनं ॥ चकारो
नञ्मुञ्जयामपि समावेशार्थः । स्त्रिया भावः । स्त्रीणं । स्त्रीत्वं । स्त्रीता ॥

न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषाच्चतुरसंगतलवणवटयुधकत-
रसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरं ये भावप्रत्ययान्ते नञ्पूर्वात् तत्पुरुषसमासान् भवन्ति । चतुर ।
संगत । लवण । वट । युध । कत । रस । लस । इत्येतान् वर्जयित्वा ॥
वच्चति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यनिति । अपतित्वं । अपतिता ॥ अपटुत्वं ।
अपटुता ॥ नञ्पूर्वात् किं । वार्हस्पत्यं ॥ तत्पुरुषात् किं । बहुव्रीहेर्मा
भूत । आपटुत्वं ॥ अचतुरेत्यादि किं । आचतुर्यं । आनंगत्यं । आलवण्यं ।
आवट्यं । आयुध्यं । आकृत्यं । आरुयं । आलस्यं ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ १२२ ॥

पृथु । इत्येवमादिभ्यः षड्व्यन्तभ्यो भाव इत्येतस्मिन्नर्थे वा इमनिच् स्यात् ॥
वाग्रहणादण् । अधिकारात् त्वतलो ॥ पृथोर्भावः । प्रथिना । पार्थवं ।
पृथुत्वं । पृथुता ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः । दृढ । इत्येवमादिभ्यश्च षड्व्यन्तभ्यो भावं ष्यञ् स्यात् ।
चकारादिमनिच च ॥ शुक्लस्य भावः । शौक्ल्यं । शुक्लिना । शुक्लत्वं । शुक्लता ॥
दृढादिभ्यः । दार्ढ्यं । द्रढिमा । दृढत्वं । दृढता ॥ प् डीपर्थः । औचिती ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणवचनेभ्यः । ब्राह्मण । इत्येवमादिभ्यश्च षड्व्यन्तभ्यः कर्मणि भावं च
ष्यञ् स्यात् ॥ शुक्लस्य कर्म भावो वा । शौक्ल्यं ॥ ब्राह्मणादिभ्यः । ब्रा-
ह्मण्यं ॥

स्तेनाद्यन्तलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेन । इत्येतस्मात् षड्व्यन्ताद्भावकर्मणोर्यत् स्यात् । न । इत्येतस्य लोपश्च ॥
स्तेनस्य भावः कर्म वा । स्तेयं ॥ स्तेनादिति योगविभागात् ष्यञपि ।
स्तैन्यं ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखि । इत्येतस्मात् षड्व्यन्ताद्भावं कर्मणि च यः स्यात् ॥ सख्युर्भावः कर्म
वा । सख्यं ॥

कपिज्ञात्योठक् ॥ १२७ ॥

कपि । ज्ञाति । इत्येताभ्यां भावे कर्मणि च ठक् स्यात् ॥ कापेयं । ज्ञातेयं ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पति । इत्येतदन्तात् । पुरोहित । इत्येवमादिभ्यश्च भावे कर्मणि च यक्
स्यात् ॥ सेनापतेर्भावः कर्म वा । सैनापत्यं ॥ पुरोहितादिभ्यः । पौरो-
हित्यं ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यो ञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः । वयोवचनेभ्यः । उद्गात् । इत्येवमादिभ्यश्च भावे कर्मणि
च अञ् स्यात् ॥ अण्वस्य भावः कर्म वा । आण्वं ॥ वयोवचनेभ्यः । कौमारं ।
केशोरं ॥ उद्गात्रादिभ्यः । औद्गात्रं । औन्तुत्रं ॥

हायनान्तयुवादिभ्यो ऽण् ॥ १३० ॥

हायन । इत्येतदन्तेभ्यः । युवन् । इत्येवमादिभ्यश्च भावे कर्मणि च अण् स्यात् ॥
द्वैहायनं । त्रैहायणं ॥ युवादिभ्यः । यौवनं । स्याविरं ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

लघुपूर्वो य इक् तदन्तात् प्रातिपदिकाद्भावे कर्मणि चाण् स्यात् ॥ शुचि ।
शौचं । लघु । लाघवं ॥ इगन्तात् किं । पटत्वं ॥ लघुपूर्वात् किं ।
पाण्डुत्वं ॥ कथं काव्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ॥

योपधादुद्धपोत्तमादुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्त्यात् पूर्वगुपोत्तमं ॥ गुद्धपोत्तमं यस्य यकारोपधस्य प्रातिपदिकस्य
ततो भावे कर्मणि च वुञ् स्यात् ॥ रामणीयकं ॥ योपधात् किं । त्रिमानत्वं ॥
गुद्धपोत्तमात् किं । क्षत्रियत्वं ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसमासात् । मनोज्ञ । इत्येवमादिभ्यश्च भावे कर्मणि च वुञ् स्यात् ॥
शैष्योपाध्यायिका । गौपालपशुपालिका ॥ मनोज्ञादिभ्यः । मानोज्ञकं ॥

गोत्रचरणाच्छ्लाघात्वाकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनः । चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्भावकर्मणोरर्थयोः श्लाघादिषु वि-
षयभूतेषु वुञ् स्यात् ॥ श्लाघा विकृत्यनं । गार्गिकया श्लाघन्ते ॥ अत्याकारो
ऽधिक्येपः । गार्गिकवात्याकुरुते ॥ तद्वेतस्तत्प्राप्तेः । गार्गिकामवेतः ॥ श्ला-
घादिषु किं । गार्ग्यत्वं ॥

होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

ऋत्विग्विघ्नेषवाचिभ्यो भावे कर्मणि च छः स्यात् ॥ अच्छावाकीयं । मित्राव-
रुणीयं । ब्राह्मणाच्छंसीयं ।

ब्रह्मणस्त्वः ॥ १३६ ॥

ब्रह्मन् । इत्येतस्माद्विग्विशेषवाचिनो भावे कर्मणि च त्वः स्यात् ॥ ब्रह्म-
णो भावः कर्म वा । ब्रह्मत्वं ॥ नेति वक्तव्ये त्ववचनं तलो व्याधनार्थं ॥
ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मणश्चदात् तु त्वतलो भवत एव । ब्रह्मत्वं । ब्रह्मता ॥

॥ इति सूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

धान्यविशेषवाचिभ्यः पठ्यन्तेभ्यो भवने क्षेत्रे खञ् स्यात् ॥ मुद्गानां भवनं
क्षेत्रं । मीहीनां ॥ कौलत्वीनां । कौद्रवीणां ॥ धान्यानां किं । तृणानां
भवनं क्षेत्रं ॥ क्षेत्रं किं । मुद्गानां भवनं कुशूलः ॥

व्रीहिशाल्वोठक् ॥ २ ॥

व्रीहि । शाल्व । इत्येताभ्यां भवनं क्षेत्रे ठक् स्यात् ॥ व्रीहीणां भवनं क्षेत्रं ।
वैहेयं ॥ शाल्वेयं ॥

यवयवकषट्टिकायत् ॥ ३ ॥

यव । यवक । षट्टिक । इत्येतेभ्यो भवने क्षेत्रे यत् स्यात् ॥ यव्यं ।
यवक्यं । षट्टिक्यं ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ॥ ४ ॥

तिल । माष । उमा । भङ्गा । अणु । इत्येतेभ्यो भवने क्षेत्रं वा यत्
स्यात् । पक्षे खञ् ॥ तिल्यं । तैलीनं ॥ माष्यं । माषीणं ॥ उम्यं । ओ-
मीनं ॥ भङ्ग्यं । भाङ्गीनं ॥ अणव्यं । अणवीनं ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखजौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन् । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् कृत इत्येतस्मिन्नर्थे ख । खञ् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः ॥ सर्वचर्मणा कृतः । सर्वचर्मोणः । सार्वचर्मोणः ॥

यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुख । संमुख । इत्येताभ्यां पठ्यन्ताभ्यां दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥
यथामुखं दर्शनः । यथामुखीनः । निपातनात् सादृश्ये ऽव्ययीभावः ॥ संमुखस्य
दर्शनः । संमुखीनः ॥

तत् सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

पयिन् । अङ्ग । कर्मन् । पत्र । पात्र । इत्येतदन्तात् सर्व । इत्येतदादेर्द्वि-
तीयान्ताद्व्याप्नोतीत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥ सर्वपवान् व्याप्नोति । सर्वपयीनो
रथः ॥ सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मोणः पुन्यः । सर्वपत्रीणः सारथिः ।
सर्वपात्रीण आदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

आप्रपद् । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तात् प्राप्नोतीत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥ आप्रपदं
प्राप्नोति । आप्रपदीनः पटः । पादाग्रं नर्यादीकृत्येत्यर्थः ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं ब्रह्मभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपद् । सर्वान् । अयानय । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः क्रमेण ब्रह्म । भक्ष-
यति । नेय । इत्येतेष्वर्थेषु खः स्यात् ॥ अनुपदं ब्रह्म । अनुपदीनोपानत् ॥
सर्वान्नानि भक्षयति । सर्वान्नीनो भिक्षुः ॥ अयानयं स्वल्पविशेषं नेतव्यः ।
अयानयीनः शारः ॥

परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर । परंपर । पुत्रपौत्र । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो अनुभवतीत्येतस्मिन्नर्थे
खः स्यात् ॥ परोश्चावरश्चानुभवति । परोवरीणः ॥ परोश्च परतराश्चानु-
भवति । परंपरीणः ॥ पुत्रपौत्राननुभवति । पुत्रपौत्रीणः ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार । अत्यन्त । अनुकाम । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे
खः स्यात् ॥ अवारपारं गामी । अवारपारीणः ॥ अत्यन्तीनः । अनुकामीनः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

ममांसमां । इत्येतस्मात् सुत्रन्तसमुदायाद्विज्ञायते इत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥
समां समां विज्ञायते । ममांसमीना गौर्या प्रतिवर्षं प्रसूयन्ते ॥

अयश्वीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

अयश्वीना । इत्येतद्दासन्ते निपात्यते ॥ अय श्वो वा विज्ञायते । अयश्वीना
चउवा । आसन्प्रसूयन्त्यर्थः ॥ विज्ञायते इति न मंत्रधृत इति पक्षे तु ।
अयश्वीनं मरणं । अयश्वीनो वियोग इत्यप्युदाहरणं ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन । इत्येतन्निपात्यते ॥ आगवीनः । गोः प्रत्यर्पणापर्यन्तं यः कार्यं
करोति स उच्यते ॥

अनुग्वलंगामी ॥ १५ ॥

अनुगु । इत्येतस्मादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे खः स्यात् ॥ अनुगवीनो गोपालः ।
गां पश्चात् पर्याप्तं गच्छतीत्यर्थः ॥

अध्वनो यत्खौ ॥ १६ ॥

अध्वन् । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत् । ख । इत्यन्ता प्रत्ययो
भवतः ॥ अध्वानमलं गच्छति । अध्वन्यः । अध्वनीनः ॥

अभ्यमित्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्र । इत्येतस्माद्द्वितीयान्तादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे छ । यत् । ख ।
इत्यन्ते प्रत्यया भवन्ति ॥ अभ्यमित्रीयः । अभ्यमित्रः । अभ्यमित्रीणः । अमि-
त्राभिमुखं मुहु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गोष्ठ । इत्येतस्माद्भूतपूर्वोपाधिकात् स्वार्थे खञ् स्यात् ॥ गोष्ठो भूतपूर्वः ।
गोष्ठिनो देशः ॥ भूतपूर्वे किं । गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

अश्व । इत्येतस्मात् प्रह्वयन्तादेकाहगम इत्येतस्मिन्नर्थे खञ् स्यात् ॥ अश्वीनो
ऽध्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीन । कौपीन । इत्येतावधृष्टाकार्ययोः क्रमेण निपात्यते ॥ शालाप्रवेष्ट-
नमर्हति । शालीनो जडः ॥ कूपपतनमर्हति । कौपीनं पापं ॥ खञ्प्रत्ययः ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

व्रात । इत्येतस्मात् तृतीयान्ताजीवतीत्येतस्मिन्नर्थे खञ् स्यात् ॥ व्रातेन शरी-
रावासेन जीवति । व्रातीनः ॥

साप्पदीनं सख्यं ॥ २२ ॥

साप्पदीन । इत्येतत् खञ्प्रत्ययान्तं मित्रे निपात्यते ॥ सप्पुभिः पदैश्चाख्यं ।
साप्पदीनं सख्यं ॥

ह्यंगवीनं संज्ञायां ॥ २३ ॥

ह्यंगवीन । इत्येतत् संज्ञाविप्रवे निपात्यते ॥ ह्यो गोदोहस्य विकारः ।
ह्यंगवीनं नवनीतं ॥ खञ्प्रत्ययः ॥

तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ

॥ २४ ॥

पीलु । इत्येवमादिभ्यः । कर्ण । इत्येवमादिभ्यश्च पठ्यन्तेभ्यः पाकमूलयोर्-
र्थयोः क्रमात् कुणप् । जाहच् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ पीलूनां पाकः ।
पीलुकुणः ॥ कर्णादिभ्यः । कर्णस्य मूलं । कर्णजाहं ॥

पक्षात् तिः ॥ २५ ॥

पक्ष । इत्येतस्मात् पठ्यन्तान्गूलमित्येतस्मिन्नर्थे तिः स्यात् ॥ पक्षतिः ॥

तेन वित्तशुचुपूणपौ ॥ २६ ॥

तृतीयान्ताद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुचुप् । चणप् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
वित्तया वित्तः प्रमिद्धः । वित्ताचुचुः । वित्ताचणः ॥

विनञ्भ्यां नानाजौ न सह ॥ २७ ॥

वि । नञ् । इत्येताभ्यामसहायत्राचिभ्यां क्रमेण ना । नाञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः ॥ विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कुचौ ॥ २८ ॥

वि । इत्येतस्मादुपसर्गात् स्वार्थे शालच् । शङ्कुच् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
विस्तृतं । विशालं । विशङ्कुटं ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सं । प्र । उद् । इत्येतेभ्यः स्वार्थे कटच् स्यात् । चकाराद्वेश्च ॥ संकटं ।
प्रकटं । उत्कटं । विकटं ॥

अवात् कुटारच् च ॥ ३० ॥

अव । इत्येतस्मात् कुटारच् । कटच् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अवकुटारः ।
अवकटः ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां ढीठज्जाटञ्च ॥ ३१ ॥

अव । इत्येतस्मान्नासिकासंज्ञान्धिनि नमने वाच्ये संज्ञाविषये ढीठच् । नाटच् ।
भ्रटच् । इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ नासिकाया नतं । अवढीटं । अवनाटं ।
अवभ्रटं ॥ तद्योगान्नासिकावढीटा । पुरुषो ऽवढीटः ॥

नेर्विडञ्चिरीसचौ ॥ ३२ ॥

नि । इत्येतस्मान्नासिकाया नते वाच्ये संज्ञायां विडच् । विरीसच् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः ॥ निविडं । निविरीसं ॥ तद्योगान्नासिका निविडा । निविडाः
केशाः ॥

इनचिपटच् चिकचि च ॥ ३३ ॥

नि । इत्येतस्मान्नासिकाया नते वाच्ये इनच् । पिटच् । इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः । तयोः परतः क्रमात् चिक । चि । इत्येतावादेशौ च भवतः ॥ चि-
किनं । चिपिटं ॥

उपाधिभ्यां त्यक्नासनाद्भयोः ॥ ३४ ॥

उप । अधि । इत्येताभ्यामासनाधिद्भयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यक्न् स्यात् ॥
उपत्यका पर्वतस्यासन्नं स्थलं ॥ अधित्यका पर्वतस्याधिद्भं स्थलं ॥

कर्मणि घटो ऽठच् ॥ ३५ ॥

कर्मन् । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताद्घट इत्येतस्मिन्नर्थे ऽठच् स्यात् ॥ कर्मणि घटते ।
कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् ॥३६॥

तारका । इत्येवमादिभ्यः संज्ञातोपाधिकेभ्यः प्रथमान्तोभ्यो ऽस्येति षड्व्यर्थ इतच्
स्यात् ॥ तारकाः संज्ञाता अस्य । तारकितं नभः ॥

प्रमाणे द्वयसद्द्वयमात्रचः ॥३७॥

प्रमाणे वर्तमानात् प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे द्वयसच् । द्वयच् । मात्रच् ।
इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ऊर्ज प्रमाणमस्य । ऊर्जद्वयसं । ऊर्जद्वयं । ऊर्जमात्रं ॥

पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥३८॥

पुरुष । हस्तिन् । इत्येताभ्यां प्रथमान्ताभ्यां प्रमाणं वर्तमानाभ्यामस्येति षड्व्यर्थे
ऽण् स्यात् । चकाराद्द्वयसंज्ञादयश्च ॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । पौरुषं । पुरुष-
द्वयसं । पुरुषद्वयं । पुरुषमात्रं ॥ हस्तिन् । हास्तिनं । हस्तिद्वयसं । हस्तिद्वयं ।
हस्तिमात्रं ॥ द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विपुरुषमुदकं । द्विहस्ति ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥३९॥

यद् । तद् । एतद् । इत्येतेभ्यः प्रथमान्तोभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्यो ऽस्येति
षड्व्यर्थे वतुप् स्यात् ॥ यत् परिमाणमस्य । यावान् ॥ तावान् । एतावान् ॥

किमिद्भ्यां वो घः ॥४०॥

किं । इदं । इत्येताभ्यां परस्य वतुपो व् । इत्येतस्य घ् । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ कियान् । इयान् ॥

किमः संख्यापरिमाणे उति च ॥४१॥

किं । इत्येतस्मात् संख्यापरिच्छेदे वर्तमानात् प्रथमान्तादस्येति षड्व्यर्थे उतिः
स्यात् । चकाराद्वतुप् ॥ का संख्या परिमाणमेवां । कति । कियान् ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥४२॥

संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति षड्व्यर्थे अवयविनि तयप् स्यात् ॥ पञ्चा-
वयवा अस्य । पञ्चतयं । पञ्चतयी रज्जुः ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायड्वा ॥ ४३ ॥

द्वि । त्रि । इत्येताभ्यां परस्य तयप् । इत्येतस्य अयच् । इत्येप्र आदेशो वा स्यात् ॥ द्वयं । द्वितयं ॥ त्रयं । त्रितयं ॥

उभाटुदात्तो नित्यं ॥ ४४ ॥

उभ । इत्येतस्मात् परस्य तयपो नित्यमयत्तादेशः स्यात् । स चोदात्तः ॥ उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः ॥ ४५ ॥

दशान् । इत्येतदन्तात् प्रथमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे उः स्यात् । यत् प्रथमान्तमधिकं चेत् तद्वति ॥ एकादशाधिका अस्मिन् श्रुते । एकादशं श्रुतं सहस्रं वा ॥ दशान्तात् किं । पञ्चाधिका अस्मिन् श्रुते ॥ अन्तग्रहणं किं । दशाधिका अस्मिन् श्रुते ॥ इतिशब्दो विवक्षाबोधनार्थः ॥

शदन्तविंशतिश्च ॥ ४६ ॥

शत् । इत्येतदन्तात् । विंशति । इत्येतस्माच्च तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन् विषये उः स्यात् ॥ त्रिंशं श्रुतं । चत्वारिंशं श्रुतं ॥ विंशतिरधिकास्मिन् । विंशं श्रुतं ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

संख्यावाचिनो भागस्य मूल्ये वर्तमानात् प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् स्यात् ॥ यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विन्नगस्य । द्विमयमुदश्विन्नयवानां ॥ गुणस्येत्येकत्वं विवक्षितं । तेनेह न । द्वौ भागौ यवानां त्रय उदश्वितः ॥ गुणस्य किं । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः ॥ निमाने किं । द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य । द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरेण ॥

तस्य पूरणे उट् ॥ ४८ ॥

षष्ठ्यन्तात् संख्यावाचिनः पूरण इत्येतस्मिन्नर्थे उट् स्यात् ॥ एकादशानां पूरणाः । एकादशः ॥ द्वादशः । त्रयोदशः ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

न् । इत्येतदन्तादसंख्यादेः संख्यावाचिनः परस्य उटो मट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ पञ्चानां पूरणाः । पञ्चमः ॥ नान्तात् किं । विंशः ॥ असंख्यादेः
किं । एकादशः ॥

यट् चच्छन्दसि ॥ ५० ॥

न् । इत्येतदन्तादसंख्यादेः संख्यावाचिनः परस्य उटो वेदे यट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ चकारान्नाट् ॥ पर्णमयानि पञ्चयानि । पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रमत् ॥

पठ्कतिकतिपयचतुरां युक् ॥ ५१ ॥

पठ् । कति । कतिपय । चतुर । इत्येतेषां उटि परे युक् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ पठः । कतियः । कतिपययः । चतुर्यः ॥ कतिपयस्यासंख्यात्वे ऽप्यत
एव ज्ञापकाड्उट् ॥

बहुपूगगणसंघस्य त्रियुक् ॥ ५२ ॥

बहु । पूग । गण । संघ । इत्येतेषां उटि परे त्रियुगागमः स्यात् ॥ बहुतियः ।
पूगतियः । गणतियः । संघतियः ॥ पूगसंघयोरसंख्यात्वे ऽप्यत एव ज्ञापका-
ड्उट् ॥

वतोरियुक् ॥ ५३ ॥

वतुप् । इत्येतदन्तस्य उटि पर इयुगागमः स्यात् ॥ याव्रयियः । ताव्रतियः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्वि । इत्येतस्मात् पठ्यन्तात् पूरण इत्येतस्मिन्नर्थे तीयः स्यात् ॥ द्वितीयः ॥

त्रेः संप्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रि । इत्येतस्मात् पठ्यन्तात् पूरणे ऽर्थे तीयः स्यात् । तत्संनियोगेन त्रिण-
व्रत्य संप्रसारणं च भवति ॥ त्रयाणां पूरणः । तृतीयः ॥

विंशत्वादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां ॥ ५६ ॥

विंशति । इत्येवमादिभ्यः परस्य उटस्तमट् । इत्येष आगमो वा स्यात् ॥
विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः ॥ विंशत्वादयो लो-
कप्रसिद्धाः संख्याशब्दा गृह्यन्ते । न तु पङ्क्त्यादिसूत्रसंनिविष्टाः ॥

नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ ५७ ॥

शतादिभ्यः । मास । अर्धमास । संवत्सर । इत्येतेभ्यश्च परस्य उटो नित्यं तमडागमः स्यात् ॥ एकशततमः । एकसहस्रतमः ॥ शतादिग्रहणं संख्यायर्थं ॥ मासतमः । अर्धमासतमः । संवत्सरतमः ॥ मासादेरसंख्यात्वे व्युत्पद्यते एव ज्ञापकाद्भट्ट ॥

षष्ठ्यादिश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्टि । इत्येवमादेरसंख्यादेः संख्यावाचिनः परस्य उटो नित्यं तमडागमो भवति ॥ षष्ठितमः । सप्ततितमः ॥ असंख्यादेः किं । एकषष्टः । एकषष्ठितमः ॥

मतौ हः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

प्रथमान्तात् सूक्ते सामानि च वाच्ये मत्वर्थे हः स्यात् ॥ अच्छावाक्प्रवृद्धो ऽस्मिन्नस्तीति । अच्छावाकीयं सूक्तं ॥ वार्वन्तीयं साम ॥ अनुकरणादयं प्रत्ययः । तेन पदसमुदायादपि । अस्ववामीवं ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

अध्याये अनुवाके च वाच्ये मत्वर्थे हस्य लुक् स्यात् ॥ गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डोऽध्यायो अनुवाको वा ॥

विमुक्तादिभ्यो ण् ॥ ६१ ॥

विमुक्त । इत्येवमादिभ्यो अध्यायानुवाकयोर्वाच्ययोर्मत्वर्थे ण् स्यात् ॥ विमुक्तप्रवृद्धो ऽस्मिन्नस्ति । विमुक्तो अध्यायो अनुवाको वा ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

गोषद् । इत्येवमादिभ्यो अध्यायानुवाकयोर्वाच्ययोर्मत्वर्थे वुन् स्यात् ॥ गोषदकः ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

पथिन् । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्तात् कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे वुन् स्यात् ॥ पथि कुशलः । पथिकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

आकर्ष । इत्येवमादिभ्यः सप्पम्यन्तेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥ आ-
कर्षे कुशलः । आकर्षकः ॥ आकषादिभ्य इति पाठान्तरं ॥

धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥

धन । हिरण्य । इत्येताभ्यां सप्पम्यन्ताभ्यां काम इत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥
धनं कामः । धनको देवदत्तस्य ॥ हिरण्ये कामः । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गिभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

स्वाङ्गवाचिभ्यः सप्पम्यन्तेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥ केशेषु प्रसितः ।
केशकः ॥ दन्तकः । ओष्ठकः ॥ बहुवचनात् स्वाङ्गसमुदायादपि । दन्तोष्ठकः ॥

उदराट्टगायूने ॥ ६७ ॥

उदर । इत्येतस्मात् सप्पम्यन्तात् प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे ऽविविङ्गीषो ठक्
स्यात् ॥ औदरिकः । अनुक्षयात्यन्तपीडित इत्यर्थः ॥ आयूने किं । उदरकः ॥

सस्येन परिज्ञातः ॥ ६८ ॥

सस्य । इत्येतस्मात् तृतीयान्तात् परिज्ञात इत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥ सस्येन
गुणेन परिज्ञातः संव्रडः । सस्यको वत्सः । सस्यकः साधुः ॥ सस्येनेति
पाठान्तरं ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंश । इत्येतस्माद्द्वितीयान्ताडारीत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥ अंशं हारी ।
अंशको दायादः ॥ हारीत्यावश्यकं णिनिरिति द्वितीयं ॥

तन्त्रादचिरापहृतं ॥ ७० ॥

तन्त्र । इत्येतस्मात् पञ्चम्यन्तादचिरापहृत इत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥ तन्त्रा-
दचिरापहृतः । तन्त्रकः पटः । नव इत्यर्थः ॥

ब्राह्मणकोषिके संज्ञायां ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक । उष्णिक् । इत्येतौ संज्ञायां कन्प्रत्ययान्तौ निपात्येते ॥ ब्राह्म-
णको देश आयुधजीविब्राह्मणानां ॥ अल्पमन्मस्यां । उष्णिक् यवान् ॥
उष्णा देशो ऽपि ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीत । उष्ण । इत्येताभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां करोतीत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥
शीतं करोति । शीतको जडः ॥ उष्णकः शीघ्रकारी ॥ क्रियाविशेषणत्वा-
द्द्वितीया ॥

अधिकं ॥ ७३ ॥

अधिक । इत्येतत् कन्न्तं निपात्यते ॥ अधिको द्रोणः खार्याः । अधिका
खारी द्रोणेन ॥

अनुकामिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक । अभिक । अभीक । इत्येते कन्न्ता निपात्यन्ते कमिता । इत्येतस्मि-
न्नर्थे ॥ अनुकामयते । अनुकः ॥ अभिकामयते । अभिकः । अभीकः । अभेः
पाक्षिको दीर्घश्च ॥

पार्श्वनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्व । इत्येतस्मात् तृतीयान्तादन्विच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे कन् स्यात् ॥ अनूजुरुपायः
पार्श्व । तेनार्यानन्विच्छति । पार्श्वकः कौस्तिकः ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठकृजौ ॥ ७६ ॥

अयःशूल । दण्डाजिन । इत्येताभ्यां तृतीयान्ताभ्यामन्विच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाक्रमं
ठक् । ठज् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ तीक्ष्ण उपायो अयःशूलं । तेनान्वि-
च्छति । अयःशूलिकः ॥ दण्डाजिनिकः सद्मः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ ७७ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् स्यात् । पूरणप्रत्ययस्य च वा
लुक् स्यात् ॥ द्विकं । द्वितीयकं । त्रिकं । तृतीयकं वा ग्रहणं ॥

स र्षां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

प्रथमान्तादेषामिति षड्यर्थे कन् स्यात् । यत् प्रथमान्तं मुख्यश्चेत् स भवति ॥
देवदत्तो ग्रामणीर्षां । देवदत्तकाः ॥ ग्रामणीः किं । देवदत्तः शत्रुर्षां ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे ॥ ७९ ॥

शृङ्खल । इत्येतस्मात् प्रयमान्तात् करणे वाच्ये अस्वेति पठ्यर्थे कन् स्यात् ।
यत् प्रयमान्तं बन्धनं चेत् तद्वति ॥ शृङ्खलं बन्धनमस्य । शृङ्खलकः करमः ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क । इत्येतन्निपात्यत उत्कषिठतमनाश्चद्वति ॥ उच्छ्वद्वात् साधनक्रियाया-
चनात् तद्वति कन् । उत्को देवदत्तः ॥

कालप्रयोजनाद्गि ॥ ८१ ॥

कालवाचिनः प्रयोजनवाचिनश्च रोगे वाच्ये कन् स्यात् ॥ द्वितीयं अङ्गि भवः ।
द्वितीयको ड्वरः । तृतीयकः । चतुर्थकः ॥ प्रयोजनं कारणं फलं च । वि-
पपुष्पैर्जनितः । विपपुष्पको ड्वरः । उष्णं कार्यमस्य । उष्णको ड्वरः ॥

तदस्मिन्नं प्रायेण संज्ञायां ॥ ८२ ॥

प्रयमान्तादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे संज्ञायां कन् स्यात् । यत् प्रयमान्तमनं चेत् प्राय-
त्रिपयं तद्वति ॥ गुडापृषाः प्रायेणान्नमस्यां । गुडापृषिका पौर्णमासी ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माष । इत्येतस्मादञ् स्यात् ॥ कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां ।
कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियंश्चन्दो ऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियन् । इत्येतच्छन्दो ऽधीत इत्येतस्मिन्नर्थे वा निपात्यत ॥ चन्दो ऽधीते ।
श्रोत्रियः ॥ पक्षे अण् । चान्दसः ॥

आद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

आद्ध । इत्येतस्माद्भुक्तोपाधिकात् प्रयमान्तादनेनेति तृतीयार्थे इनि । ठन् ।
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ आद्धं भुक्तमनेन । आद्धौ । आद्धिकः ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

पूर्व । इत्येतस्मादनेनेत्येतस्मिन् क्रियाकर्तारि इनिः स्यात् ॥ पूर्वमनेन कृतं गतं
भुक्तं पीतं वा । पूर्वो । पूर्विणौ ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

पूर्व । इत्येतस्माद्विद्यमानपूर्वादपोनिः स्यात् ॥ कृतं पूर्वमनेन । कृतपूर्वो कटं ॥
भुक्तपूर्वोदनं ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

इष्ट । इत्येवमादिभ्यो णेनेत्येतस्मिन्नर्थे इतिः स्यात् ॥ इष्टमनन । इष्टो यज्ञे ॥
पूर्तो आठे ॥

कन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८९ ॥

परिपन्थिन् । परिपरिन् । इत्येतौ शत्रौ वाच्ये वेदे निपात्यन्ते ॥ मा त्वा
परिपन्थिनो विदन् । मा त्वा परिपरिणो विदन् ॥

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ९० ॥

अनुपदिन् । इत्येतदन्वेष्टाकर्तरि निपात्यते ॥ अनुपद्यन्वेष्टा । अनुपदी गवां ॥

साक्षाद्गृष्टरि संज्ञायां ॥ ९१ ॥

साक्षात् । इत्येतस्मादव्ययाद्गृष्टा । इत्येतस्मिन्नर्थे संज्ञायामितिः स्यात् ॥ सा-
क्षाद्गृष्टा । साक्षी । साक्षिणौ ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ९२ ॥

क्षेत्रियच् । इत्येतत् परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे निपात्यन्ते ॥ क्षे-
त्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्य इत्यर्थः ॥

**इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रद-
त्तमिति वा ॥ ९३ ॥**

इन्द्रिय । इत्येतदिन्द्रलिङ्गादिषु वाच्येषु निपात्यन्ते ॥ इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गं ।
इन्द्रियं चक्षुरादिः ॥ इन्द्रेण दृष्टं । इन्द्रियं ॥ इन्द्रेण सृष्टं । इन्द्रियं ॥
इन्द्रेण जुष्टं । इन्द्रियं ॥ इन्द्रेण दत्तं । इन्द्रियं ॥ इतिशब्दः प्रकारे ।
वाशब्दो विकल्पे । एवमादिकावन्यापि व्युत्पत्तिः कार्येत्यर्थः । इन्द्रेण दुर्जयं ।
इन्द्रियं ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ९४ ॥

प्रथमान्तादस्त्युपाधिकादस्येति षड्व्यर्थे ऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे च मतुप् स्यात् ॥ गावः
सन्त्यस्य । गोमान् ॥ गावः सन्त्यस्मिन् । गोमान् ॥ वृक्षवान् । धनवान् ॥

रसादिभ्यश्च ॥ १५ ॥

रस । इत्येवमादिभ्यः प्रथमान्तोऽस्युपाधिकेभ्यः षड्व्यर्थे सप्तम्यर्थे च मतुप्
स्यात् ॥ रसवान् । दूषवान् । स्ववान् ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्यां ॥ १६ ॥

प्राणिस्थवाचिन आ । इत्येतदन्तान्मत्वर्थे वा लच् स्यात् ॥ चूडालः ॥ पक्षे
मनुप् । चूडावान् ॥ प्राणिस्थात् किं । शिखावान् दीपः ॥ आतः किं ।
हस्तवान् ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ १७ ॥

सिध्म । इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे वा लच् स्यात् ॥ सिध्मलः । सिध्मवान् ॥

वत्सांसाभ्यां कामवले ॥ १८ ॥

वत्स । अंस । इत्येताभ्यां क्रमात् कामे वलवति च वाच्ये मत्वर्थे लच्
स्यात् ॥ वत्सलः । अंसलः ॥ कामवले किं । वत्सवती गौः । अंसवान्
दुर्वलः ।

फेनादिलच् च ॥ १९ ॥

फेन । इत्येतस्मान्मत्वर्थे लच् । लच् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ फेनिलः ।
फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः । पामादिभ्यः । पिच्छादिभ्यश्च मत्वर्थे वयाक्रमं प्र । न । लच् ।
इत्येतं प्रत्यया वा भवन्ति ॥ लोमशः । लोमवान् ॥ पामनः । पामवान् ॥
पिच्छिलः । पिच्छावान् ॥

प्रज्ञाथ्रदार्चाभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा । अडा । अर्चा । इत्येतेभ्यो मत्वर्थे वा णः स्यात् ॥ प्राज्ञः ।
प्रज्ञावान् ॥ आढः । अडावान् ॥ आर्चः । अर्चावान् ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपस् । सहस्र । इत्येताभ्यां क्रमान्मत्वर्थे विनि । इनि । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ तपस्वी । सहस्री ॥ असन्तत्वाद्दन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधो ना भूदिति । सहस्रात् तु ठन्पि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपस् । सहस्र । इत्येताभ्यां मत्वर्थे अण् स्यात् ॥ तापसः । साहस्रः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकता । शर्करा । इत्येताभ्यां मत्वर्थे अण् स्यात् ॥ सैकतो घटः । शा-
र्करं मधु ॥

देशे लुबिलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकता । शर्करा । इत्येताभ्यां देशे वाच्ये मत्वर्थीयस्य लुप् स्यात् । इलच्च-
त्ययश्च । चकारादण् मनुप् च ॥ सिकता । सिकतिलः । सैकतः । सिक-
तावान् ॥ शर्करा । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् ॥ देशे किं ।
सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

दन्त । इत्येतस्मादुन्नतोपाधिकादुरच् स्यात् ॥ उन्नता दन्ता अस्य । दन्तुरः ॥
उन्नतः किं । दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊष । सुषि । मुष्क । मधु । इत्येतेभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् ॥ ऊपरः ।
सुषिरः । मुष्करः । मधुरः ॥

द्युद्रुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

द्यु । द्रु । इत्येताभ्यां मत्वर्थे मः स्यात् ॥ द्युमः । द्रुमः ॥

केशाद्वो अन्यतरस्यां ॥ १०९ ॥

केश । इत्येतस्मान्मत्वर्थे वप्रत्ययो वा स्यात् ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणमिनिठनोः समु-
च्चयार्थं ॥ केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥

गाण्डजगात् संज्ञायां ॥ ११० ॥

गाण्डो । अजग । इत्येताभ्यां मत्वर्थे संज्ञायां वः स्यात् ॥ गाण्डोवं धनुः ।
ह्रस्वान्तादपि । गाण्डिवः ॥ अजगवं पिनाकः ॥

काण्डाण्डादीर्नीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड । आण्ड । इत्येताभ्यां मत्वर्थे क्रमेण । ईरन् । ईरच् । इत्येतौ प्रत्ययौ
वा भवतः ॥ काण्डोर्ः । काण्डवान् ॥ आण्डोर्ः । आण्डवान् ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ॥ ११२ ॥

रजस् । कृषि । आसुति । परिषद् । इत्येतेभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यात् ॥
रजस्वला स्त्री । कृषीवलः कुटुम्बी । आसुतीवलः प्रौषिडकः ॥ वल इति
दीर्घः ॥ परिषदलो राजा ॥ पर्षदिति पाठान्तरं । पर्षद्वलः ॥

दन्तशिखात् संज्ञायां ॥ ११३ ॥

दन्त । शिखा । इत्येताभ्यां मत्वर्थे संज्ञायां वलच् स्यात् ॥ दन्तावलो गजः ।
शिखावलः केकी ॥ वल इति दीर्घः ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विनूर्जस्वलगोमिन्मलिन- मलीमसः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्ना । तमिस्रा । शृङ्गिण । उर्जस्विन् । उर्जस्वल । गोमिन् । मलिन ।
मलीमस । इत्येतं मत्वर्थे संज्ञायां निपात्यन्ते ॥ ज्योतिस् । उपधालोपः ।
नप्रत्ययः । ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ॥ तमस् । उपधाया इत्वं । रप्रत्ययः । तमिस्रा
रात्रिः । तमिषं तमः ॥ शृङ्ग । इनच् । शृङ्गिणः ॥ उर्जस् । विन्वलप्रत्ययौ ।
उर्जस्वी । उर्जस्वलः ॥ गो । मिन् । गोमी ॥ मल । इनच् । मलिनः ॥
मल । ईमसच् । मलीमसः ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अ । इत्येतदन्तान्मत्वर्थे । इनि । ठन् । इत्येतौ प्रत्ययौ वा भवतः ॥ दण्डो ।
दण्डिकः । दण्डवान् ॥ तपरकरणं किं । मालावान् ॥

व्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

व्रीहि । इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे इनिठनौ वा भवतः ॥ व्रीही । व्रीहिकः ।
व्रीहिमान् ॥

तुन्दादिभ्य इलच् च ॥ ११७ ॥

तुन्द । इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे इलच्वा स्यात् । चकारादिनिठनौ ॥ तुन्दिलः ।
तुन्दौ । तुन्दिकः । तुन्दवान् ॥

एकगोपूर्वाठञ् नित्यं ॥ ११८ ॥

एक । गो । इत्येवंपूर्वात् प्रातिपदिकान्मत्वर्थे नित्यं ठञ् स्यात् ॥ ऐकश-
तिकः । ऐकसहस्रिकः ॥ गोपूर्वात् । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । गौश-
कटिकः ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११९ ॥

शत । सहस्र । इत्येतदन्तान्निष्क । इत्येतदादेः प्रातिपदिकान्मत्वर्थे ठञ् न्यात् ॥
नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ॥

द्वयादाहतप्रशंसयोर्घप् ॥ १२० ॥

द्वय । इत्येतस्मादाहतप्रशंसयोर्वर्तमानान्मत्वर्थे घप् स्यात् ॥ आहतं द्वयमस्यास्ति ।
द्वयः कार्पापणः ॥ प्रशस्तं द्वयमस्यास्ति । द्वयो गोः ॥ आहतप्रशंसयोः किं ।
द्वयवान् ॥

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

अस् । इत्येतदन्तात् । माया । मेधा । स्रज् । इत्येतेभ्यश्च मत्वर्थे विनिर्वा स्यात् ॥
असन्तात् । यशस्वी । यशस्वान् ॥ मायावी । मायावान् ॥ मेधावी । मेधा-
वान् ॥ स्रज्वी । स्रजवान् ॥

बहुलं हन्दासि ॥ १२२ ॥

बृह् । मत्वर्थे बहुलं विनिः स्यात् ॥ अग्नं तंजग्निन् । न च भवति । तुर्यो
वर्चस्वान् ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णा । इत्येतस्मान्मत्वर्थे युस् स्यात् ॥ ऊर्णायुः ॥

वाचो ग्मिनिः ॥ १२४ ॥

वाच् । इत्येतस्मान्गत्वर्थे ग्मिनिः स्यात् ॥ वाग्मी । वाग्मिनी ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाच् । इत्येतस्माद्वहुभाषिणि वाच्ये मत्वर्थ आलच् । आटच् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वाचालः । वाचाटः ॥

स्वामिन्निश्चये ॥ १२६ ॥

स्वामिन् । इत्येतदृष्वर्थ आग्निचप्रत्ययान्तं निपात्यन्ते ॥ स्वमैश्वर्यमस्यास्ति । स्वामी । स्वामिनी । स्वामिनः ॥ ऐश्वर्ये किं । स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्यो ऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् । इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे ऽच् स्यात् ॥ अर्शासि विद्यन्ते ऽस्य । अर्शसः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वसमासात् । उपतापवाचिनः । गर्ह्यावाचिनश्च । प्राणिस्थार्यवाचिनो मत्वर्थ इनिः स्यात् ॥ द्वन्द्व । कटकवल्लिनी । शङ्खनूपुरिणी ॥ उपताप । कुठो । किलासी ॥ गर्ह्यात् । ककुदावती । काकतालुकी ॥ प्राणिस्थात् किं । पुष्पफलवान् वृक्षः ॥ प्राणयज्ञान् भवति । पाणिपादवती ॥ अत इत्येव । नेह । चित्रकललाटिकावती ॥ पुनर्वचनं ठन्नादिव्युत्पत्त्यर्थं ॥

वातातीसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वात । अतीसार । इत्येताभ्यां मत्वर्थ इनिः स्यात् । तत्संनियोगेन तयोः कुगागमश्च ॥ वातकी । अतीसारकी ॥ रोग एवायं । नेह । वातवती गुहा ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

पूरणप्रत्ययान्तान्मत्वर्थे वयसि गन्धमान इनिः स्यात् ॥ पञ्चमो मासो ऽस्यास्ति । पञ्चयुद्धः ॥ वयसि किं । पञ्चमवान् सामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख । इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थ इनिः स्यात् ॥ सुखी । दुःखी ॥

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

धर्म । शील । वर्ण । इत्येतदन्तान्मत्वर्थे इनिः स्यात् ॥ ब्राह्मणधर्मो । ब्राह्मणशीलो । ब्राह्मणवर्णो ॥

हस्ताज्जातो ॥ १३३ ॥

हस्त । इत्येतस्मान्मत्वर्थे समुदायेन ज्ञात्यभिधान इनिः स्यात् ॥ हस्ती । हस्तिनो ज्ञातो किं । हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्ण । इत्येतस्मान्मत्वर्थे ब्रह्मचारिणि वाच्ये इनिः स्यात् ॥ वर्णो । वर्णिनो । वर्णिनः ॥ ब्रह्मचारिणि किं । वर्णवान् ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर । इत्येवमादिभ्यो देशे वाच्ये मत्वर्थे इनिः स्यात् ॥ पुष्करिणी । पद्मिनी ॥ देशे किं । पुष्करवान् हस्ती ॥

बलादिभ्यो मतुवन्यतरस्यां ॥ १३६ ॥

बल । इत्येवमादिभ्यो मत्वर्थे वा मतुप् स्यात् । पक्ष इनिः ॥ बलवान् । बली ॥

संज्ञायां मन्माभ्यां ॥ १३७ ॥

मन् । म । इत्येतदन्ताभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां संज्ञायां मत्वर्थे इनिः स्यात् ॥ मन् । प्रथमिनी । दामिनी ॥ म । होमिनी । सोमिनी ॥ संज्ञायां किं । सामवान् । सोमवान् ॥

कंशम्भ्यां वभयुस्तितुतयसः ॥ १३८ ॥

कं । शं । इत्येताभ्यां मत्वर्थे व । भ । युस् । ति । तु । त । यस् । इत्येतं प्रत्यया भवन्ति ॥ कम्बः । शम्बः ॥ कम्भः । शम्भः ॥ कँयुः । शँयुः ॥ कन्तिः । शन्तिः ॥ कन्तुः । शन्तुः ॥ कन्तः । शन्तः ॥ कँयः । शँयः ॥ सकारः पदसंज्ञार्थः । तेनानुस्वारपररात्रणौ भवतः ॥

तुन्दिवस्तिवटैर्भः ॥ १३९ ॥

तुन्दि । बलि । वटि । इत्येतभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् ॥ तुन्दिभः । बलिभः ।
वटिभः ॥ तुण्डि । इति माधवः ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहं । शुभं । इत्येताभ्यामव्ययाभ्यां मत्वर्थे युस् स्यात् ॥ अहंशुहंकारवान् ।
शुभैर्युः शुभान्वितः ॥

॥ इति सूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

दिक्छन्दोऽय इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञका भवन्ति ॥ वक्ष्यति
पञ्चम्यास्तसिल् । यतः । ततः । कुतः ॥ अतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तत्र
समर्थानां प्रयमादिति च निवृत्तं । वाग्रहणमनुवर्तत एव ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्यादिभ्यः ॥ २ ॥

किं । इत्येतस्मात् । सर्वनामसंज्ञकात् । बहु । इत्येतस्माच्च । प्राग्दिशीयाः
प्रत्यया वेदितव्याः ॥ वक्ष्यति पञ्चम्यास्तनिलित्यादि । किं । कुतः । कुत्र ॥
सर्वनामन् । यतः । यत्र । ततः । तत्र ॥ बहु । बहुतः । बहुत्र ॥ द्यादिः
सर्वाद्यन्तर्गणः ॥ अद्यादिभ्यः किं । द्वाभ्यां । द्वयोः ॥ प्रकृतिपरिसंख्यानं
किं । वृत्तात् । वृत्ते ॥ प्राग्दिशः किं । वैयाकरणपाशः ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

इदं । इत्येतस्य प्राग्दिशीये पर इश् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ इतः । इह ॥
प्रकारः सर्वादेशार्थः ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

इदं । इत्येतस्य ङ् । थ् । इत्येतदादौ प्राग्दिशीये पर क्रमेण । एत । इत् ।
इत्येताच्चादेशौ भवतः ॥ एतर्हि । इत्थं ॥

एतदो ऽन् ॥ ५ ॥

एतद् । इत्येतस्य प्राग्दिशीये परं ऽन् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ अतः ।
अत्र ॥ एतदो ऽण् । इत्येष सूत्रपाठः काशिकायां ॥

सर्वस्य सो ऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्व । इत्येतस्य द्व् । इत्येतदादौ प्राग्दिशीये परे स । इत्येष आदेशो वा
स्यात् ॥ सदा । सर्वदा ॥ प्राग्दिशीये किं । सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः स्वार्थे तसिल् स्यात् ॥ कस्मात् ।
कुतः ॥ यतः । ततः ॥ बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

तसि । इत्येतस्य वक्ष्यमाणस्य प्रत्ययस्य किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः परस्य
तसिल् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ कुत आगतः । तत आगतः । बहुत
आगतः ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि । अभि । इत्येताभ्यां स्वार्थे तसिल् स्यात् ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः ॥
अभितः । उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्व्यादिभ्यः स्वार्थे त्रल् स्यात् ॥ कस्मिन् ।
कुत्र ॥ यत्र । तत्र ॥ बहुत्र ॥

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदं । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्तात् स्वार्थे हः स्यात् ॥ इह ॥

किमो ऽत् ॥ १२ ॥

किं । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्तात् स्वार्थे ऽप्रत्ययो वा स्यात् ॥ क्व । कुत्र ॥

वा ह चच्छन्दसि ॥ १३ ॥

किं । इत्येतस्मात् सप्तम्यन्ताद्दे स्वार्ये वा हः स्यात् ॥ कुह स्यः । कुत्रा-
दित्यस्य दूरे ॥

इतराभ्यो ऽपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतृविभक्त्यन्तेभ्यो ऽपि तसिलादयो दृश्यन्ते ॥ स भवान् । ततो
भवान् । तत्र भवान् । तं भवन्तं । ततो भवन्तं । तत्र भवन्तं । इत्यादि ॥

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

सर्व । एक । अन्य । किं । यद् । तद् । इत्येतेभ्यः काले वर्तमानेभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्यः स्वार्ये दा स्यात् ॥ सर्वस्मिन् काले । सदा । सर्वदा ॥ एकदा ।
अन्यदा । कदा । यदा । तदा ॥ काले किं । सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥

इदं । इत्येतस्मात् काले वर्तमानात् सप्तम्यन्तात् स्वार्ये हिंल् स्यात् ॥ अस्मिन्
काले । एतर्हि ॥ काले किं । इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुना । इत्येतन्निपात्यते ॥ अस्मिन् काले । अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदं । इत्येतस्मात् काले वर्तमानात् सप्तम्यन्तात् स्वार्ये दानीं स्यात् ॥ अस्मिन्
काले । इदानीं ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तद् । इत्येतस्मात् काले वर्तमानात् सप्तम्यन्तात् स्वार्ये दा स्यात् । चकारा-
दूदानीं ॥ तस्मिन् काले । तदा । तदानीं ॥

तयोर्दाहिंलौ चच्छन्दसि ॥ २० ॥

इदं । तद् । इत्येताभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां ययाक्रमं वेदे दा । हिंल् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः । चकाराद्ययाप्राप्तं ॥ इदावत्सरीयं ॥ तर्हीदानीमविकल्पयत् ।
यया तदानीं ॥

अनद्यतने हितन्यतरस्यां ॥ २१ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो अनद्यतने काले हिंल् वा ग्यात् ॥ कर्हि । कदा ॥ यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ॥

सद्यः परुत् परार्षेष्मः परेद्यव्यद्य पूर्व्युरन्येद्युरन्य-
तरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सद्यस् । परुत् । परारि । ऐषमस् । परेद्यवि । अद्य । पूर्व्युस् । अन्येद्युस् । अन्यतरेद्युस् । इतरेद्युस् । अपरेद्युस् । अधरेद्युस् । उभयेद्युस् । उत्तरेद्युस् । इत्येते निपात्यन्ते ॥ समाने ऽहनि । सद्यः ॥ पूर्वस्मिन् वत्सरे । परुत् ॥ पूर्वतरे वत्सरे । परारि ॥ अस्मिन् संवत्सरे । ऐषमः ॥ परस्मिन्नहनि । परेद्यवि ॥ अस्मिन्नहनि । अद्य ॥ पूर्वस्मिन्नहनि । पूर्व्युः ॥ अन्येद्युः । अन्यतरेद्युः । इतरेद्युः । अपरेद्युः । अधरेद्युः । उभयेद्युः । उत्तरेद्युः ॥

प्रकारवचने याल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्यो ऽद्वयादिभ्यस्तृतीयान्तंभ्यः प्रकारे याल् स्यात् ॥ सर्वैः प्रकारैः । सर्वथा ॥ बहुया ॥

इदमस्यमुः ॥ २४ ॥

इदं । इत्येतस्मात् प्रकारे यमुः स्यात् ॥ अनेन प्रकारेण । इत्थं ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किं । इत्येतस्मात् प्रकारे यमुप्रत्ययः स्यात् ॥ केन प्रकारेण । कथं ॥

था हेतौ चच्छन्दसि ॥ २६ ॥

किं । इत्येतस्माद्धेतौ प्रकारे च वेदे था स्यात् ॥ हेतौ । कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुनेत्यर्थः ॥ प्रकारे । कथा देवा आसन् ॥

दिक्छन्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्व-
स्तातिः ॥ २७ ॥

दिशि ब्रूहेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तंभ्यः स्वार्थे ऽस्तातिः

स्यात् ॥ अथः । अथस्तादसति ॥ अथः । अथस्तादागतः ॥ अथः । अथस्ता-
 र्गणीयं ॥ दिक्द्वन्द्वभ्यः किं । ऐन्द्र्यां दिशि वसति ॥ सप्तमीत्यादि किं ।
 पूर्वं ग्रामं गतः ॥ दिग्देशकालेषु किं । पूर्वस्मिन् गुरो वसति ॥

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिण । उत्तर । इत्येताभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां दिग्देशकालवृत्तिभ्यां
 स्वार्थे ऽतसुच् स्यात् ॥ दक्षिणातो वसति । दक्षिणात आगतः ॥ दक्षिणाण-
 दस्य काले वृत्तिर्न गमवति ॥ उत्तरतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो
 र्गणीयं ॥ अकारो विशेषणार्थः । पठ्यतरार्थप्रत्ययनेति ॥

विभाषा परावराभ्यां ॥ २९ ॥

पर । अवर । इत्येताभ्यां वातसुच् स्यात् ॥ परतः । परस्तात् । वसत्या-
 गतो र्गणीयं वा ॥ अवरतः । अवरस्तात् । वसत्यागतो र्गणीयं वा ॥

अञ्चर्लुक् ॥ ३० ॥

अञ्च । इत्येतदन्तेभ्यो दिग्देशकालेभ्यः परस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥
 प्राग्वसति । प्रागागतः । प्राग्रगणीयं । एवं प्रत्यक् ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि । उपरिष्ठात् । इत्येतावस्तातेरर्थे निपात्येते ॥ उपरि । उपरिष्ठात् ।
 वसत्यागतो र्गणीयं वा ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चात् । इत्येतदस्तातेरर्थे निपात्येते ॥ पश्चात् । वसत्यागतो र्गणीयं वा ॥

पश्च पश्चा चच्छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्च । पश्चा । इत्येतावस्तातेरर्थे वेदे निपात्येते । चकारात् पश्चादित्यपि ॥ पुरा
 व्याघ्रो जायते पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात् सिंहः ॥ अपरपश्चदस्य
 पश्चभावः । अ आ इत्येतौ च प्रत्ययौ ॥

उत्तराधरदक्षिणादतिः ॥ ३४ ॥

उत्तर । अधर । दक्षिण । इत्येतेभ्यः स्वार्थ आतिः स्यात् ॥ उत्तरात् । अध-
 रात् । दक्षिणात् । वसत्यागतो र्गणीयं वा ॥

एनवन्यतरस्यामद्वरे अपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तर । अधर । दक्षिण । इत्येतेभ्यः स्वार्थे वा एनप् स्यात् । अद्वरे चेंद्वधि-
मानवधेर्वर्तते । पञ्चम्यन्तात् तु न भवति ॥ उत्तरेण । उत्तरात् । उत्तरतः ॥
अधरेण । अधरात् । अधरतः ॥ दक्षिणेन । दक्षिणात् । दक्षिणतः । वसति
रमणीयं वा ॥ अद्वरे किं । उत्तराद्वसति ॥ अपञ्चम्याः किं । उत्तरादा-
गतः ॥ केचिदिहोत्तरादिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । द्विक्ङ्वदमात्रात् प्रत्ययं त्रि-
दधते । पूर्वेण ग्रामं । अपरेण ग्रामं ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

दक्षिण । इत्येतस्मात् स्वार्थ आच् स्यात् ॥ दक्षिणा । वसति रमणीयं
वा ॥ अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः ॥ चकारो विप्रपणार्यः । अञ्चू-
रपदाज्ञाहियुक्त इति ॥

आहि च द्वरे ॥ ३७ ॥

दक्षिण । इत्येतस्मात् स्वार्थ आहिः स्यात् । द्वरे चेंद्वधिमान् । आच् च
चकारात् ॥ दक्षिणाहि । दक्षिणा । वसति रमणीयं वा ॥ द्वरे किं ।
दक्षिणेन वसति ॥ अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणात आगतः ॥

उत्तराच्च ॥ ३८ ॥

उत्तर । इत्येतस्मात् स्वार्थ आच् । आहि । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ उत्त-
रा । उत्तराहि । वसति रमणीयं वा ॥ द्वरे इत्येव । उत्तरेण वसति ॥
अपञ्चम्या इत्येव । उत्तरत आगतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां ॥ ३९ ॥

पूर्व । अधर । अवर । इत्येतेभ्यः स्वार्थे ऽसिः स्यात् । तत्संनियोगेन चैषां
क्रमेण पुर । अध् । अव् । इत्येत आदिष्ठा भवन्ति ॥ पुरः । अधः ।
अवः । वसत्यागतो रमणीयं वा ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥

पूर्व । अधर । अवर । इत्येतेभ्यः स्वार्थे ऽस्तातिः स्यात् । तत्संनियोगेन

चैषां ययाक्रमं पुरादय आदेशा भवन्ति ॥ पुरस्तात् । अयस्तात् । अवस्तात् ।
अवरस्तात् । वसत्यागतो रणणीयं वा ॥

विभाषावरस्य ॥४१॥

अवर । इत्येतस्यास्तातिसंनियोगेन । अय् । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ अव-
स्तात् । अवरस्तात् । वसत्यागतो रणणीयं वा ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥४२॥

संख्यावाचिभ्यः क्रियाप्रकारवृत्तिभ्यः स्वार्थे धा स्यात् ॥ एकधा । द्विधा वा
भुङ्क्ते ॥

अधिकरणविचाले च ॥४३॥

द्रव्यस्य संख्यानन्तरापादने गम्यमाने संख्यावाचिनः स्वार्थे धा स्यात् ॥ एकं
राशिं पञ्चधा कुरु । अनंके राशिमेकधा कुरु । सप्तधा । अष्टधा ॥

एकाद्वो ध्यमुञ्जन्यतरस्यां ॥४४॥

एक । इत्येतस्मात् परस्य धा । इत्येतस्य ध्यमुञ् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥
ऐक्यं । एकधा वा राशिं कुरु । ऐक्यं । एकधा वा भुङ्क्ते ॥ पुनर्थाग्रहणं
धामात्रस्यादेशार्थं ॥

द्वित्र्योश्च ध्यमुञ् ॥४५॥

द्वि । त्रि । इत्येताभ्यां परस्य धा । इत्येतस्य ध्यमुञ् । इत्येष आदेशो वा
स्यात् ॥ द्वैथं । द्विधा ॥ त्रैथं । त्रिधा ॥

एधाच् च ॥४६॥

द्वि । त्रि । इत्येताभ्यां परस्य धा । इत्येतस्य । एधाच् । इत्येष आदेशो वा
स्यात् ॥ द्वेधा । द्विधा ॥ त्रेधा । त्रिधा ॥ विकल्पानुवृत्त्यर्थश्चकारः ॥

याप्ये पाशप् ॥४७॥

कुन्तिते ऽर्थे वर्तमानात् प्रयमान्तात् स्वार्थे पाशप् स्यात् ॥ याप्यो वैयाकरणाः ।
वैयाकरणपाशः ॥ याज्ञिकपाशः । वैदिकपाशः ॥

पूरणाद्वागे तीयादन् ॥४८॥

पूरणार्थतीयप्रत्ययान्ताङ्गं वर्तमानात् स्वार्थे ऽन् स्यात् ॥ द्वितीयः । तृतीयो
भागः ॥ भागे किं । द्वितीयं ॥ पूरणादित्युत्तरार्थं ॥ अन्विधानं स्वार्थं ॥

प्रागेकादशभ्यो ऽह्न्दसि ॥ ४९ ॥

प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यो ऽह्न्द-
स्यन् स्यात् ॥ चतुर्थः । पञ्चमः । दशमः ॥ प्रागेकादशभ्यः किं । एका-
दशः । द्वादशः ॥ अह्न्दसि किं । पञ्चमगिन्द्रियमस्यापाक्रमत् ॥ स्वार्थं
वचनं ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५० ॥

षष्ठ । अष्टम । इत्येताभ्यां भागे ऽह्न्दसि जः स्यात् । अनुपि चकारात् ॥
पाठः । षष्ठः ॥ आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

षष्ठ । अष्टम । इत्येताभ्यां मानपञ्चङ्गयोर्वाच्ययोर्वथाक्रमं कन्लुकौ भवतः ॥
षष्ठको भागो मानं चेत् ॥ अष्टमो भागः पञ्चङ्गं चेत् ॥ अस्य । अनो वा
लुक् ॥ चकाराद्यप्राप्तं । पाठः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥ मानपञ्चङ्गयोः
किं । पाठः । आष्टमः ॥

एकादाकिनिच् चासहाये ॥ ५२ ॥

एक । इत्येतस्मादसहायवाचिनः स्वार्थ आकिनिच् स्यात् । चकारात् कन्-
लुकौ च ॥ एकाकी । एकाकिनौ । एकाकिनः ॥ एककः । एकः ॥

भूतपूर्वे चर्ह ॥ ५३ ॥

भूतपूर्वे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे चर्ह स्यात् ॥ आह्वयो भूतपूर्वः ।
आह्वयचर्हः । आह्वयचरी ॥

षड्या त्रय्य च ॥ ५४ ॥

षड्यन्तादृतपूर्वे त्रय्यः स्यात् । चकाराच्चर्ह च ॥ देवदत्तस्य भूतपूर्वः । देव-
दत्तत्रय्यो गोः । देवदत्तचर्हः ॥ यज्ञदत्तत्रय्यः । यज्ञदत्तचर्हः ॥

अतिशायने तमविठनी ॥ ५५ ॥

अतिशयविशिष्टं ऽयं वर्तमानात् प्रथमान्तात् स्वार्थे तमप् । इडन् । इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः ॥ अयनेषामतिशयेन पटुः । पटुतमः । पटिष्ठः ॥ लघुतमः ।
लघिष्ठः ॥

तिडश्च ॥ ५६ ॥

तिड्ङन्तादतिशयेन तमप् स्यात् ॥ अतिशयेन पचति । पचतितमां ॥ ब्रल्प-
तितमां । गच्छतितमां ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तर्वीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्विवचनं विभजनीयं चोपपदे गुञ्जन्तात् तिड्ङन्ताच्चातिशयेन तर्प् । इयसुन् ।
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ अयमनयोर्तिशयेन पटुः । पटुतरः । पटोयान् ॥
लघुतरः । लघोयान् ॥ गुरुतरः । गरीयान् ॥ त्रिभज्यं । माथुराः पाटलि-
पुत्रकंभ्यः पटुतराः । पटोयांसः ॥ तिड्ङन्तात् । पचतितरां ॥

अज्ञादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥

इडन् । इयसुन् । इत्येतावज्ञादी गुणवचनादेव भवतः ॥ पटिष्ठः । पटो-
यान् ॥ इह तु न । पाचकतरः । पाचकतमः ॥ इवकार इदमियमाय ॥

तुश्चन्दसि ॥ ५९ ॥

तृन् । तृच् । इत्येतदन्ताद्विड् इडन् । इयसुन् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
आनुक्तिंकरिष्ठः । द्रोहीयसी धेनुः ॥

प्रशस्यस्य अः ॥ ६० ॥

प्रशस्य । इत्येतस्याज्ञाद्योरिडन्तीयसुनोः पर्यायः अ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
अयनेषामतिशयेन प्रशस्यः । अष्टः ॥ अयमनयोः प्रशस्यः । अयान् ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्य । इत्येतस्येडन्तीयसुनोः पर्योर्द्विदेशः स्यात् ॥ अयनेषां ज्येष्ठः । अय-
मनयोर्द्वीयान् ॥

वृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

वृद्ध । इत्येतस्येडन्तीयसुनोः पर्योर्द्विदेशः स्यात् ॥ अयनेषां वृद्धः । ज्येष्ठः ॥
अयमनयोर्वृद्धः । ज्ययान् ॥

अन्तिकवाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिक । वाढ । इत्येतयोरिदानीयसुनोः पर्योर्यवाक्रमं नेद । साध । इत्यं-
तावादेशौ भवतः ॥ इदमेपां नेदिष्ठं । इदमनयोर्नेदीयः ॥ अयमेपां साधिष्ठः ।
अयमनयोः साधीयान् ॥

युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्यां ॥ ६४ ॥

युवन् । अल्प । इत्येतयोरिदानीयसुनोः पर्योः कन् । इत्येष आदेशो वा
स्यात् ॥ कनिष्ठः । कनीयोन् । यत्रिष्ठः । यवीयान् । अल्पिष्ठः । अल्पी-
यान् ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विन् । मतुप् । इत्येतयोः प्रत्यययोरिदानीयसुनोः पर्योर्लुक् स्यात् ॥ इमे सन्निष्ठाः ।
अयमेपां सन्निष्ठः । अयमनयोः सन्नीयान् ॥ इमे त्वग्वन्तः । अयमेपां त्वचिष्ठः ।
अयमनयोस्त्वचीयान् ।

प्रशंसायां ङूपप् ॥ ६६ ॥

प्रशंसाविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् मुब्रन्तात् तिङ्ङन्ताच्च स्वार्थे ङूपप् स्यात् ॥
प्रशस्तो वैयाकरणः । वैयाकरणङूपः ॥ याज्ञिकङूपः । मीमांसकङूपः ॥ ति-
ङ्ङन्तात् । पचतिङूपं । पचतोङूपं । पचन्तिङूपं ॥

इषदसमाप्तौ कल्पव्देश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

इषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कल्पप् । देश्य ।
देशीयर । इत्यंतं प्रत्यया भवन्ति ॥ इषदसमाप्ताः पटुः । पटुकल्पः । पटुदेश्यः ।
पटुदेशीयः ॥ तिङ्ङन्तयेव । पचतिकल्पं ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु ॥ ६८ ॥

इषदसमाप्तिविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् मुब्रन्ताद्वा बहुच् स्यात् । स च पुर-
स्तादेव न तु परतः ॥ बहुपटुः । पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः ॥
सुपः किं । पचति ॥

प्रकारवचने ज्ञातीयर् ॥ ६९ ॥

सामान्यस्य भेदको विंशः प्रकारः । तद्वति वर्तमानात् सुब्रन्तात् स्वार्थे
ज्ञातीयः स्यात् ॥ पठुप्रकारः । पठुज्ञातीयः ॥ प्रकारवति चायं । प्रका-
रमात्रे याल् ॥

प्रागिवात् कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिकृताविति सूत्रात् प्राक् कप्रत्ययो अधिकृतो वेदितव्यः ॥ वक्ष्यति ।
अज्ञाते । अश्वकः ॥ तिङ्ङन्तादयं नेष्यते ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टः ॥ ७१ ॥

अव्ययानां सर्वनाम्नां तिङ्ङन्तानां च प्राग्विधीष्वर्थेषु टः प्रागकच् स्यात् ॥
उच्चकैः । नीचकैः ॥ सर्वनाम्नां । सर्वके । विश्वके ॥ तिङ्ङन्तानां । पच-
तकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

क् । इत्येतदन्तस्याव्ययस्वाकच्संनियोगेन द् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ धिक् ।
धकित् ॥ हित्क् । हिरकुत् ॥ पृथक् । पृथकत् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातोपाधिकं ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् ॥ कस्या-
यमश्वः । अश्वकः ॥ उद्भकः । गर्भकः ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्साविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् ॥ कुत्सितो
ऽश्वः । अश्वकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्साविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् संज्ञायां कन् स्यात् ॥ शूद्रकः ।
पूर्णकः ॥ स्वार्थे वचनं ॥

अनुकम्पायां ॥ ७६ ॥

अनुकम्पाविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् ॥
अनुकम्पितः पुत्रः । पुत्रकः ॥ वत्सकः । दुर्बलकः ॥

नीतौ च तयुक्तात् ॥ ७७ ॥

नीतौ गम्यमानायामनुकम्पायुक्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् ॥ ना-
मदानादिरूपायो नीतिः ॥ हन्त ते धानकाः । हन्त ते गुडकाः ॥ पूर्वसूत्रेण
साक्षादनुकम्पायुक्तात् प्रत्ययः । अनेन तु परंपरानुकम्पायुक्ताद्विधीयते ॥

बहुचो मनुष्यनाम्नः ॥ ७८ ॥

नीतावनुकम्पायुक्ताद्वहुचो मनुष्यनाम्नो वा ठच् स्यात् ॥ देविकः । देवद-
त्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥ बहुचः किं । देवकः ॥ मनुष्यनाम्नः किं ।
भद्रब्राह्मकः ॥

घन्निलचौ च ॥ ७९ ॥

नीतावनुकम्पायुक्ताद्वहुचो मनुष्यनाम्नो घन् । इलच् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।
चकारादृच्छकौ ॥ देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरुड्वुचौ च ॥ ८० ॥

नीतावनुकम्पायुक्तादुप । इत्येतदादेर्वहुचो मनुष्यनाम्नो उडच् । वुच् । इत्येतौ
प्रत्ययौ वा भवतः । चकाराद्वघन्निलचौ ठच् च वा ॥ उपउः । उपकः ।
उपियः । उपिलः । उपिकः ॥ पक्षे कः । उपेन्द्रदत्तकः ॥ प्राचां ग्रहाणां
पूतार्थं ॥

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

नीतावनुकम्पायुक्ताज्जातिनाम्नो मनुष्यनाम्नः कन् वा स्यात् ॥ सिंहकः । शर-
भकः ॥ पक्षे ययाप्राप्तं प्रत्ययाः । सिंहियः । सिंहिलः ॥

अजिनात्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

अजिन । इत्येतदन्तान्मनुष्यनाम्नो अनुकम्पायुक्तात् कन् स्यात् । अजिन । इत्ये-
तस्य च लोपः स्यात् ॥ अनुकम्पितो व्याघ्राजिनः । व्याघ्रकः ॥ सिंहकः ।
कृष्णकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

अस्मिन् प्रकरणे यदो ङादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन् परतः प्रकृतेर्द्वितीयात् स्वरा-

दृर्ध्वभागस्य लोपः स्यात् ॥ ठच् । अनुकम्पितो देवदत्तः । देविकः ॥ अता-
दौ । देवियः । देविलः ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवल । सुपरि । विशाल । वरुण । अर्यमन् । इत्येतदादिकानां मनुष्य-
नाम्नां ठाजादौ परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वभागस्य लोपः स्यात् ॥ अनुकम्पितः शेव-
लदत्तः । शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः ॥ सुपरिदत्तः । सुपरिकः ।
सुपरियः । सुपरिलः ॥ विशालदत्तः । विशालिकः । विशालियः । विशा-
लिलः ॥ वरुणदत्तः । वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः ॥ अर्यमात्तः । अर्य-
मिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

अल्पत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् ॥ अल्पं
तैलं । तैलकं ॥

द्रुस्वे ॥ ८६ ॥

द्रुस्वत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययः स्यात् ॥ द्रुस्वो
वृक्षः । वृक्षकः ॥ पटकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

द्रुस्वहेतुकायां संज्ञायां स्वार्थे कन् स्यात् ॥ वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

कुटी । शमी । शुण्डा । इत्येतेभ्यो द्रुस्वत्वे घोत्यं रः स्यात् ॥ द्रुस्वा कुटी ।
कुटीरः ॥ शमीरः । शुण्डारः ॥

कुत्वा उपच् ॥ ८९ ॥

कुतू । इत्येतस्माद्द्रुस्वत्वे घोत्ये उपच् स्यात् ॥ द्रुस्वा कुतूः । कुतुपश्चर्मण्यं
सुहृपात्रं ॥

कासूगोणीभ्यां ढरच् ॥ ९० ॥

कासू । गोणी । इत्येताभ्यां द्रुस्वत्वे घोत्यं ढरच् स्यात् ॥ द्रुस्वा कासूः ।
कासूतरी शक्त्याख्यमायुधं ॥ गोणीतरी ॥ ष् डीपर्यः ॥

वत्सोक्षाश्चर्षभेभ्यश्च तनुवे ॥ ११ ॥

वत्स । उक्तन् । अश्व । ऋषभ । इत्येतेभ्यस्तनुवोपाधिके ऽर्थे वर्तमानेभ्यः
स्वार्थे ढर्च् स्यात् ॥ वत्सतरः । उक्ततरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ॥
गुणस्य तनुत्वे ऽयं प्रत्ययः ॥

किंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य उतरच् ॥ १२ ॥

किं । यद् । तद् । इत्येतेभ्यो निर्धार्यमाणवाचिभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे
सति स्वार्थे उतरच् स्यात् ॥ कतरः कठो ऽनयोः । कतरः पटुर्नयोः ।
कतरः कारको ऽनयोः । कतरो देवदत्तो ऽनयोः ॥ यतरः । ततरः ॥
ज्ञात्वा गुणेन क्रियया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उत्तमच् ॥ १३ ॥

किं । यद् । तद् । इत्येतेभ्यो बहूनामेकस्य निर्धारणे सति जातिपरिप्रश्ने
वा उत्तमच् स्यात् ॥ कतमो भवतां कठः । यतनो भवतां कठः । ततम
आगच्छतु ॥ वाग्रहणादकणपि । को भवतां कठः । यकः । सकः ॥

एकाच्च प्राचां ॥ १४ ॥

एक । इत्यतस्माद्द्वयोर्बहूनां चैकस्य निर्धारणे उतरच् । उत्तमच् । इत्येतौ
प्रत्ययौ वा भवतः ॥ एकतरो भवतोर्देवदत्तः । एकतनो भवतां देवदत्तः ॥

अवक्षेपणे कन् ॥ १५ ॥

अवक्षेपणे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कन् स्यात् ॥ व्याकरणाकन त्वं
गर्वितः ॥

इवे प्रतिकृतौ ॥ १६ ॥

इवार्थे प्रतिकृतौ वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे कन् स्यात् ॥ अश्व इवेय-
मश्वप्रतिकृतिः । अश्वकः ॥ उद्भूतः । गर्दभकः ॥ प्रतिकृतौ किं । गौरिव
गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ १७ ॥

इवार्थे गम्यमानं कन् स्यात् । समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते ॥ अश्वसदृशस्य
संज्ञा । अश्वकः ॥ अप्रतिकृत्यर्थमिदं सूत्रं ॥

लुम्भनुष्ये ॥ १८ ॥

गनुष्ये वाच्ये संज्ञायां कनो लुप् स्यात् ॥ चञ्चव गनुष्यः । चञ्चा ॥ दा-
सी । खरकुटी ॥ गनुष्ये किं । अश्वकः ॥ देवपथादिप्रपञ्चो ऽयं ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ १९ ॥

जीविकार्थे यदपण्यं तस्मिन् वाच्ये कनो लुप् स्यात् ॥ वासुदेवः । शिवः ।
आदित्यः ॥ देवलका जीविकार्थे याः परिगृह्य गृहाद्गुह्यमन्ति ता देवप्रकृतय
उच्यन्ते ॥ अपण्ये किं । पूजार्थासु मा भूत् । शिवकान् विक्रीणीति ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

देवपथ । इत्येतस्मादिभ्यः परस्य प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो लुप्
स्यात् ॥ देवपथः । हंसपथः ॥

वस्तेठञ् ॥ १०१ ॥

वस्ति । इत्येतस्मादिभ्यो ठञ् स्यात् ॥ वस्तिरिव । वास्तयं ॥

शिलाया ठः ॥ १०२ ॥

शिला । इत्येतस्मादिभ्यो ठः स्यात् ॥ शिल्व । शिलयं दधि ॥ शिलाया
इति योगविभागेन ठञपि । शैल्यं ॥

शाखादिभ्यो यः ॥ १०३ ॥

शाखा । इत्येतस्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे यः स्यात् ॥ शाख्व । शाख्यः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्य । इत्येतद्रव्यं ऽभिधेयं निपात्यते ॥ द्रु । इवार्थे यत् । द्रव्यमयं नापा-
यकः । अभिप्रेतार्थपात्रभूत इत्यर्थः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाग्र । इत्येतस्मादिभ्यो छः स्यात् ॥ कुशाग्रमिव । कुशाग्रीया वृद्धिः ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

इवार्थविषयात् समासादिभ्यो छः स्यात् ॥ काकतालीयो देवदत्तस्य वधः ।
अज्ञाकृपणीयः ॥ अस्मादेव ज्ञापकादिभ्यो समासः । सह नृपति वा ॥

शर्करादिभ्यो ऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा । इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इकार्ये ऽण् स्यात् ॥ शर्करं ॥

अङ्गुल्यादिभ्यठक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुली । इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इकार्ये ठक् स्यात् ॥ आङ्गुलिकः ॥

एकशालायाऽन्यतरस्यां ॥ १०९ ॥

एकशाला । इत्येतस्मादिवाच्ये ठच् स्यात् । पक्षे ठक् ॥ एकशालेव । एक-
शालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकक् ॥ ११० ॥

कर्क । लोहित । इत्येताभ्यामिवार्थ ईकक् स्यात् ॥ कर्कः शुक्रो ऽश्वः ।
तत्सदृशः । कार्कीकः ॥ लौहितीकः स्फटिकः ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् हन्द्सि ॥ १११ ॥

प्रत्न । पूर्व । विश्व । इम । इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वेद इकार्ये थाल्
स्यात् ॥ तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥

पूगाञ्ज्यो ऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

नानाज्ञातीया अनियतवृत्तयो ऽर्थकामप्रधानाः संधाः पूगाः । तद्वाचिनः प्राति-
पदिकादग्रामणीपूर्वात् स्वार्थे ङ्यः स्यात् ॥ लौहितध्वज्यः । लौहितध्वज्यो ।
लोहितध्वजाः ॥ श्रैव्यः । श्रैव्यो । श्रिव्यः ॥ अग्रामणीपूर्वात् किं । देवदत्तो
ग्रामणीर्येषां ते । देवदत्तकाः ॥

व्रातच्छजोरस्त्रियां ॥ ११३ ॥

नानाज्ञातीयानामनियतवृत्तीनामुत्सेधजीविनां संधो व्रातः । तद्वाचिभ्यः च्छजप्र-
त्ययान्तेभ्यश्च स्वार्थे ङ्यः स्यात् । न तु स्त्रियां ॥ कापोतपाक्यः । कापोत-
पाक्यो । कपोतपाकाः । व्रैहिम्यः । व्रैहिम्यो । व्रीहिमताः ॥ च्छजन्तात् ।
कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यो । कौञ्जायनाः । व्राधायन्यः । व्राधायन्यो । व्रा-
धायनाः ॥ अस्त्रियां किं । कपोतपाका । कौञ्जायनी ॥

आयुधजीविसंधाञ्ज्वडाहीकेधत्राह्मणराजन्यात्

॥ ११४ ॥

वाहीकंद्रेणु य आयुधजीविसंघवाचिनः प्रातिपदिकाद्वत्राह्मणराजन्यवर्जितात्
स्वार्थे ङ्यट् स्वात् ॥ जौद्रक्यः । जौद्रक्यौ । जुद्रकाः । गालव्यः । गाल-
व्यौ । गालवाः ॥ टकारो ङीवर्यः । जौद्रको । गालवी ॥ आयुधेति किं ।
भल्लाः ॥ संघेति किं । संग्राट् ॥ वाहीकंपु किं । जत्रराः ॥ अत्राह्मणरा-
जन्यात् किं । गोपालवाः । गालङ्कायनाः । राजन्याः ॥

वृकाट्टेण्वण् ॥ ११५ ॥

वृक । इत्येतस्मादायुधजीविसंघवाचिनः स्वार्थे ट्टेण्वण् स्वात् ॥ वार्केण्वः ।
वार्केण्वौ । वृकाः ॥ टकारो ङीवर्यः । वार्केणी ॥ आयुधत्यादि किं ।
वृकः ॥

दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः ॥ ११६ ॥

दामनि । इत्येवमादिभ्यः । त्रिगर्तः पष्ठो येषां तेभ्यश्चायुधजीविसंघवाचिभ्यः
स्वार्थे इः स्वात् ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ॥ त्रिगर्तपष्ठेभ्यः । कौ-
ण्डोपर्यधीयः । कौण्डोपर्यधीयौ । कौण्डोपर्याः ॥ एवं दाण्डकीय इत्यादि ॥

पश्यादियैधियादिभ्यो णाञौ ॥ ११७ ॥

पशु । इत्येवमादिभ्यः । यौधेय । इत्येवमादिभ्यश्चायुधजीविभ्यः स्वार्थे क्रमेण ।
अण् । अञ् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ पार्श्वः । पार्श्वौ । पर्श्वः ॥
यौधेयादिभ्यः । यौधेयः । यौधेयो । यौधेयाः ॥

अभिजिद्विद्भृच्छालावच्छिखावच्छमीवद्रणावच्छुमद-
णो यञ् ॥ ११८ ॥

अभिजित् । विद्भृत् । शालावत् । शिखावत् । शमीवत् । उर्णावत् ।
शुमत् । इत्येतेष्वो णान्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्वात् ॥ अभिजितो ऽपत्यं । अभि-
जितः । अभिजित्यः । अभिजित्यौ । अभिजिताः ॥ एवं वैद्भृत्यः । शाला-
वत्यः । शिखावत्यः । शमीवत्यः । ओर्णावत्यः । ओगत्यः ॥ अस्त्रिवामित्येव ।
अभिजितो ॥

अद्यादयस्तद्राजाः ॥ १११ ॥

पूगाउज्यो ऽग्रामणीपूर्वादित्यारभ्य ये प्रत्यया उक्तास्ते तद्राजसंज्ञका भवन्ति ॥
लोहितध्वजाः । व्रीहिगताः । कौन्नायनाः । क्षुद्रकाः । वृकाः । दामनयः ।
पर्शवः । वौधेयाः । आभिज्ञिताः ॥

॥ इति सूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥

पाद । शत । इत्येतदन्तात् संख्यादेः प्रातिपदिकाद्वीप्सायां गम्यमानायां वुन्
स्यात् । तत्संनियोगेन च तयोरन्त्यलोपः ॥ द्वौ द्वौ पादौ ददाति । द्विप-
दिकां ददाति ॥ द्वे द्वे शते ददाति । द्विशतिकां ददाति ॥ स्त्रीत्वं स्वभा-
वात् ॥ पादशतस्य किं । द्वौ द्वौ माषौ ददाति ॥ संख्यादेः किं । पादं
पादं ददाति ॥ वीप्सायां किं । द्वौ पादौ ददाति ॥ यस्येति चेति लोपे तु
तस्य स्थानिवद्भावात् पदादेशो न स्यादतो ऽपरनिमित्तलोपविधानं ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

पाद । शत । इत्येतदन्तात् संख्यादेः प्रातिपदिकाद्दण्डव्यवसर्गयोश्च दाने च गम्ये वुन्
स्यात् । तत्संनियोगेन च तयोरन्त्यलोपः ॥ द्वौ पादौ दण्डितः । द्विपदिकां
दण्डितः । द्विपदिकां व्यवसृजति ॥ द्विशतिकां ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूल । इत्येवमादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् स्यात् ॥ स्थूलप्रकारः ।
स्थूलकः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिर्गणेशसंबन्धस्तदभावे गम्ये क्तप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् ॥
क्षिन्नकं । भिन्नकं ॥ अनत्यन्तगतौ किं । क्षिन्नं । भिन्नं ॥

न सामिवचने ॥५॥

सामिपर्याय उपपदे क्तप्रत्ययान्तात् कन् न स्यात् ॥ सामिकृतं । अर्धकृतं ॥
एतदेवात्यन्तस्वार्थिकं कनं ज्ञापयति । बहुतरकं ॥

वृहत्या आच्छादने ॥६॥

वृहती । इत्येतस्मादाच्छादने वर्तमानात् स्वार्थे कन् स्यात् ॥ वृहतिका ॥
आच्छादने किं । वृहती इन्द्रः ॥

अपउक्षाशितंग्वलंकर्मात्पुरुषाध्युत्तरपदात् खः ॥७॥

अपउक्त । आशितंगु । अलंकर्मन् । अलंपुरुष । इत्येतेभ्यो ऽधि । इत्येतदु-
त्तरपदकेभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे खः स्यात् ॥ अपउक्तीणो मन्तुः । द्वा-
भ्यामेव कृत इत्यर्थः ॥ आशितंगवीनमरणं । निपातनात् पूर्वपदस्य मुमागमः ॥
अलंकर्मणो । अलंकर्मीणाः ॥ अलंपुरुषाय । अलंपुरुषीणाः ॥ अधुत्तरपदात् ।
राजाधीनः । ब्राह्मणाधीनः ॥

विभाषाच्चैरदिकिस्त्रयां ॥८॥

अञ्जु । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकाददिकिस्त्रयां वर्तमानात् स्वार्थे वा खः
स्यात् ॥ प्राक् । प्राचीनं । प्रत्यक् । प्रतीचीनं । अवाक् । अवाचीनं ॥
अदिकिस्त्रयां किं । प्राची दिक् ॥ दिग्ग्रहणं किं । प्राचीना ब्राह्मणी ॥
स्त्रीग्रहणं किं । प्राचीनं ग्रामादान्नाः ॥

ज्ञात्यन्ताच्छ वन्धुनि ॥९॥

ज्ञाति । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकाद्द्रव्ये वर्तमानात् स्वार्थे हः स्यात् ॥ ब्रा-
ह्मणज्ञातीयः । क्षत्रियज्ञातीयः ॥ वन्धुनि किं । ब्राह्मणज्ञातिः शोभना ॥

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ॥१०॥

स्थान । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकाद्वा हः स्यात् । स्थानेन तुल्यश्चेत् स्थाना-
न्तवाच्यः ॥ पित्रा तुल्यः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः ॥ सस्थानेनेति किं ।
गोस्थानं ॥

किमेत्तिङुव्ययधादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ॥११॥

किं । एदन्त । तिङ्दन्त । अव्यय । इत्येतेभ्यो घसंज्ञकप्रत्ययान्तेभ्यो ऽद्रव्य-

प्रकर्ष आमुः स्यात् ॥ किन्तरां । किन्तमां ॥ एदन्त । पूर्वाह्लेतरां । पूर्वा-
ह्लेतमां ॥ तिङ्उन्त । पचतितरां । पचतितमां ॥ अव्यय । उच्चैस्तरां ।
उच्चैस्तमां ॥ अद्रव्यप्रकर्षे किं । उच्चैस्तरो वृत्तः ॥

अमु चक्न्दसि ॥ १२ ॥

किं । एदन्त । तिङ्उन्त । अव्यय । इत्येतभ्यो घसंज्ञकप्रत्ययान्तेभ्यो ऽद्रव्य-
प्रकर्षे वेदे ऽमु । आमु । इत्येतौ प्रत्ययो भवतः ॥ किन्तरं । किन्तरा-
मित्यादि ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगादिन् । इत्येतस्मात् स्वार्थे ठक् स्यात् ॥ अनुगादिकः ॥

णचः स्त्रियामञ् ॥ १४ ॥

णचप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां स्वार्थे ऽञ् स्यात् ॥ व्यावक्रोशी । व्या-
वहासी ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

इणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे ऽण् स्यात् ॥ सांराविषां वर्तते ।
सांकूटिनं । सांमार्जिनं ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसारिन् । इत्येतस्मान्मत्स्ये वाच्ये स्वार्थे ऽण् स्यात् ॥ विसारिणो मत्स्यः ॥
मत्स्ये किं । विसारी देवदत्तः ॥

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्यावाचिभ्य एककर्तृकैकज्ञातीयक्रियाज्ञानगणनं वर्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच्
स्यात् ॥ पञ्च वारान् भुङ्क्ते । पञ्चकृत्वो ऽहो भुङ्क्ते ॥ षट्कृत्वः । सप्तकृत्वः ॥
संख्यायाः किं । भूरिवारान् भुङ्क्ते ॥ अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवतीति
क्रियाग्रहणमुत्तरार्थं ॥ अभ्यावृत्तिग्रहणं किं । पञ्च पाकाः ॥ गणने किं ।
वाराणां शतं भुङ्क्ते । शतकृत्वो भुङ्क्ते । अत्रापि यथा स्यात् । न क्वात्रा-
भ्यावृत्तौ शतशब्दः किं तु संख्यानमात्रवाची ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि । त्रि । चतुर् । इत्येतेभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणनवृत्तिभ्यः स्वार्थे सुच् स्यात् ॥
द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एक । इत्येतस्मात् क्रियागणनवृत्तेः स्वार्थे सुच् स्यात् । एक । इत्येतस्य सकृदित्येव आदेशश्च ॥ सकृद्भुङ्क्ते । सकृदधीते ॥ न ह्यत्राभ्यावृत्तिः । किं तु गणनमात्रं ॥ एकः पाक इत्यत्रानभिधानान्न भवति ॥

विभाषा बहुार्धाविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहु । इत्येतस्मादाक्षन्कालिकं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं वर्तमानात् स्वार्थे धाप्रत्ययो वा स्यात् । पक्षे कृत्वसुच् ॥ बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते ॥ अविप्रकृष्टकालं किं । बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत् प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

प्रयमान्तात् प्रकृतोपाधिकात् स्वार्थे मयट् स्यात् ॥ प्रकृतगन्तुं । अन्नमयं ॥ अपूपमयं । यत्राग्नमयी ॥ यद्वा प्रयमान्तात् प्रकृतवचने ऽर्थे मयट् । अन्नं प्रकृतगुच्यते ऽस्मिन्निति । अन्नमयो यज्ञः ॥ अपूपमयं पर्व ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

प्रकृतवचनं बहुषु प्रयमान्तात् सगृह्यत् प्रत्यया भवन्ति । चकारान्मयट् च ॥ प्रकृता मोदकाः । मोदकिकं । मोदकमयं ॥ यद्वा मोदकाः प्रकृता अस्मिन् । मोदकिको यज्ञः । मोदकमयः ॥

अनन्तावसथेतिरुभेषज्ञाञ्जयः ॥ २३ ॥

अनन्त । आवसथ । इतिह । भेषज । इत्येतेभ्यः स्वार्थे ञ्जयः स्यात् ॥ अनन्तमेव । अनन्तयं ॥ आवसथ एव । आवसथयं ॥ इतिह । इत्येव निपात-समुदाय उपदेशपारंपर्ये । ऐतिह्यं ॥ भेषजमेव । भेषजयं ॥

देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ॥ २४ ॥

देवता । इत्येतदन्तात् प्रातिपदिकात् तादर्थ्ये यत् स्यात् ॥ अग्निदेवताया-
यिदं । अग्निदेवत्यं ॥ देवताप्रभृदः क्रियावाच्यत्र । न तु ज्ञातिवाची ।
पितृदेवत्यं ॥

पादार्थाभ्यां च ॥ ३५ ॥

पाद । अर्थ । इत्येताभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां तादर्थ्ये यत् स्यात् ॥ पादार्थमुद्कं ।
पाद्यं ॥ अर्थार्थमुद्कं । अर्थ्यं ॥

अतिथेर्ज्यः ॥ ३६ ॥

अतिथि । इत्येतस्माच्चतुर्थ्यन्तात् तादर्थ्ये ज्यः स्यात् ॥ अतिथय इदं । आ-
तिथ्यं ॥

देवात् तल् ॥ ३७ ॥

देव । इत्येतस्मात् स्वार्थे तल् स्यात् ॥ देव एव । देवता ॥

अवेः कः ॥ ३८ ॥

अवि । इत्येतस्मात् स्वार्थे कः स्यात् ॥ अविरेव । अविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ ३९ ॥

याव । इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन् स्यात् ॥ यावकः ॥

लोहितान्मणौ ॥ ४० ॥

लोहित । इत्येतस्मान्मणौ वर्तमानात् स्वार्थे कन् स्यात् ॥ लोहितो मणिः ।
लोहितकः ॥

वर्णे चानित्ये ॥ ४१ ॥

लोहित । इत्येतस्मादनित्ये वर्णे वर्तमानात् स्वार्थे कन् स्यात् ॥ लोहितकः
कोपेन ॥ अनित्ये किं । लोहिता गौः ॥

रक्ते ॥ ४२ ॥

लोहित । इत्येतस्मान्लज्जादिना रक्ते र्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन् स्यात् ॥
लोहितकः पटः ॥ लिङ्गवाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनि का प्राट् ॥

कालाच्च ॥३३॥

काल । इत्येतस्मादनित्ये वर्षे रक्ते चार्थे वर्तमानात् स्वार्थे कन् स्यात् ॥
कालकं मुखं कोपेन ॥ रक्ते । कालकः पटः ॥

विनयादिभ्यश्च ॥३४॥

विनय । इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ठक् स्यात् ॥ वैनयिकः । सागयिकः । ओ-
पयिकः ॥

वाचो व्याहृतार्थायां ॥३५॥

वाच् । इत्येतस्मात् संदेशवाचिर्वर्तमानात् स्वार्थे ठक् स्यात् ॥ वाचिकं संदे-
शप्रवचनं ॥ व्याहृतार्थायां किं । मधुरा वाक् ॥

तद्युक्तात् कर्मणो ऽण् ॥३६॥

कर्मन् । इत्येतस्माद्व्याहृतार्थवाग्युक्तकर्मवाचिनः स्वार्थे ऽण् स्यात् ॥ कर्मैव ।
कार्मणं । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः ॥

ओपधेरजातौ ॥३७॥

ओपधि । इत्येतस्मादजातौ वर्तमानात् स्वार्थे ऽण् स्यात् ॥ ओपधं पिवति ॥
अजातौ किं । ओपधयः क्षेत्रे भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥३८॥

प्रज्ञ । इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ऽण् स्यात् ॥ प्राज्ञः । प्राणिज्ञः ॥

मृदस्तिकन् ॥३९॥

मृद् । इत्येतस्मात् स्वार्थे तिकन् स्यात् ॥ मृदेव । मृत्तिका ॥

सस्तौ प्रज्ञंसायां ॥४०॥

मृद् । इत्येतस्मात् प्रज्ञंनोपाधिकात् स्वार्थे स । स्तु । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥
प्रज्ञस्ता मृत् । मृत्ता । मृत्ना ॥

वृकल्येष्ठाभ्यां तिल्लातिलौ चच्छन्दसि ॥४१॥

वृक् । इवेष्ट । इत्येताभ्यां प्रप्रंसोपाधिकाभ्यां वेदे स्वार्थे क्रमात् तिल् । ता-
तिल् । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ॥ वृकतिः । इवेष्टतातिः ॥

बहुल्पर्याच्छस् कारकादन्यतरस्यां ॥ ४२ ॥

बहुर्थात् । अल्पर्याच्च कारकाच्चिन्ः स्वार्थे शस् वा स्यात् ॥ बहुशो ददा-
ति । अल्पशो ददाति । भूरिशः । स्तोक्शः ॥ बहुल्पर्यात् किं । गां
ददाति ॥ कारकात् किं । बहूनां स्वामी ॥

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः । एकवचनान्ताच्च कारकाद्वीप्सायां शोत्यायां शस् वा स्यात् ॥
द्वौ द्वौ ददाति । द्विशो ददाति ॥ एकवचनात् । मापं मापं ददाति ।
मापशो ददाति ॥ पादशः । प्रत्यशः ॥ संख्यैकवचनात् किं । घटं घटं
ददाति ॥ वीप्सायां किं । द्वौ ददाति । मापं ददाति ॥ कारकादित्येव ।
द्वयोर्द्वयोः स्वामी । मापस्य मापस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रति । इत्यनेन कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी तदन्तात् स्वार्थे वा तसिः
स्यात् ॥ प्रसुप्तः कृष्णात् प्रति । प्रसुप्तः कृष्णातः प्रति ॥

अपादाने चाहीयरूहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तदन्ताद्वा तसिः स्यात् । तच्चेदपादानं हीयरूहोः संव-
न्धि न भवति ॥ ग्रामादागच्छति । ग्रामत आगच्छति ॥ अहीयरूहोः किं ।
ओहाक् । स्वर्गादीयते ॥ ओहाङ् । इत्यस्य न निषधो यका निर्देशात् ।
भूमेरुज्जिहीते । भूमित उज्जिहीते ॥ रूह । पर्वतादवरोहति ॥

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेधकर्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अकर्तरि या तृतीया तदन्तादतिग्रहे ऽव्ययने क्षेपे च विषये वा तसिः स्यात् ॥
चारित्रेणातिगृह्यते । चारित्रतो ऽतिगृह्यते ॥ अव्ययन । चारित्रतो न व्ययते ॥
क्षेप । वृत्ततः क्षिपूः ॥ अतिग्रहेत्यादि किं । वृत्तेन भिन्नः ॥ अकर्तरि किं ।
देवदत्तेन निन्दितः ॥ तृतीयायाः किं । देवदत्तमतिगृह्णाति ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्तरि वा तृतीया तदन्तादीयमानेन पापेन च युक्तत्वा तसिः स्यात् ॥ वृत्तेन
हीयते । वृत्ततो हीयते ॥ चरित्रेण पापः । चरित्रतः पापः ॥ नात्र क्षेपः ।
किं तु तन्नकथने तात्पर्यं ॥ अकर्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥ हीयमानपा-
पयोगात् किं । वृत्तेन भिन्नः ॥ तृतीयाया इत्येव । देवदत्तं जहाति ॥

पद्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

पठ्यन्ताद्विभिन्नाश्रये गम्यमाने वा तसिः स्यात् ॥ देवा अर्जुनतो ऽभवन् ।
आदित्याः कर्णतः । अर्जुणस्य कर्णस्येति वा ॥ व्याश्रये किं । वृत्तस्य
शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगत्राचिनः पठ्यन्तात् प्रतीकारे गम्ये वा तसिः स्यात् ॥ प्रवाहिकायाः कुरु ।
प्रवाहिकातः कुरु ॥ अपनयने किं । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं ॥

कृभ्रस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिः ॥ ५० ॥

संपद्यकर्तरि वर्तमानात् प्रातिपदिकात् । उक्कृञ् । भू । अस । इत्येतैर्धातुभिर्योगे
वा चिः स्यात् ॥ अशुक्लः शुक्लः संपद्यते । तं तथा करोति । शुक्लीकरोति ॥
शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् ॥ कृभ्रस्तियोगे किं । अशुक्लः शुक्लो ज्ञायते ॥ संप-
द्यकर्तरि किं । कारकान्तरे मा भूत् । अदेवगृहे देवगृहे संपद्यते ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरज्ञसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुस् । मनस् । चक्षुस् । चेतस् । रहस् । रज्ञस् । इत्येतेषामन्त्यस्य लोपः
स्यात् । चिप्रत्ययश्च ॥ अनतररुः संपद्यते । तं तथा करोति । अरुज्जकरोति ॥
अरुज्जभवति । अरुज्जस्यात् ॥ उन्ननीकरोति । उन्ननीभवति । उन्ननीस्यात् ॥
उच्चक्षुज्जकरोति । उच्चक्षुज्जभवति । उच्चक्षुज्जस्यात् ॥ विचेतीकरोति । विचेतीभवति ।
विचेतीस्यात् ॥ विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् ॥ विरज्ञीक-
रोति । विरज्ञीभवति । विरज्ञीस्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

कात्स्न्ये गम्यमाने चिप्रत्ययविषये सातिप्रत्ययो वा स्यात् ॥ अग्निसाद्भवति ।
अग्नीभवति शब्दं ॥ कात्स्न्ये किं । एकदेशेन पठः शुक्लीभवति ॥

अभिविधौ संपदा च ॥ ५३ ॥

अभिव्याप्तौ गम्यमाने च्विषये संपूर्वेण पद । इत्येतेन धातुना योगे कृभृस्ति-
योगे च वा सातिः स्यात् ॥ अग्निं सात् संपद्यते । अग्निं सात् करोति ।
अग्निं साद्भवति । अग्निं सात् स्यात् ॥ पत्तं । अग्नीं करोतीत्यादि ॥ ब्रह्मणां
व्यक्तीनामङ्कदेशेनान्यथाभावो अभिविधिः । कात्स्न्यं त्वेकव्यक्तेः सर्वावयवेनान्य-
थाभावः ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्ये अभिधेये कृभृस्तियोगे संपदा योगे च
सातिः स्यात् ॥ राज्ञो अधीनं करोति । राज्ञं सात् करोति ॥ राज्ञं साद्भवति ।
राज्ञं सात् स्यात् । राज्ञं सात् संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीने देये प्रातिपदिकात् त्रा । साति । इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । कृभृस्ति-
योगे संपदा योगे च ॥ ब्राह्मणाधीनं देयं करोति । ब्राह्मणात्रा करोति ॥
ब्राह्मणात्रा भवति । ब्राह्मणात्रा स्यात् । ब्राह्मणात्रा संपद्यते ॥ एवं ब्राह्म-
णासात् ॥ देये किं । राज्ञं साद्भवति राष्ट्रं ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं

॥ ५६ ॥

देव । मनुष्य । पुरुष । पुरु । मर्त्य । इत्येतेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्ते-
भ्यश्च बहुलं त्रा स्यात् ॥ देवान् गच्छति । देवत्रा गच्छति ॥ मनुष्येषु वस-
ति । मनुष्यत्रा वसति ॥ पुरुषत्रा । पुरुत्रा । मर्त्यत्रा ॥ बहुलग्रहणादन्य-
त्रापि । बहुत्रा जीवतो मनः ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्थादनितौ उच् ॥ ५७ ॥

ध्वनेरनुकरणादनेकाजर्थात् कृभृस्तियोगे उच् स्यात् । इति । इत्येतस्मिन्
परतस्तु न भवति ॥ पठपठाकरोति भवति स्वाहा ॥ अव्यक्तानुकरणात्
किं । दृषत् करोति ॥ द्वयजवरार्थात् किं । अत्करोति ॥ अवरेति किं ।

खरटखरटाकरोति ॥ अनितौ किं । पट इति करोति ॥ स्वरितत्राधनार्थश्च-
कारः । पटपटासि ॥

कृजो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीय । तृतीय । शम्ब । वीज । इत्येतभ्यः कर्षणे वाच्ये ङुकृज्योगे डाच्-
स्यात् ॥ द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । द्वितीयं तृतीयं कर्षणं करोती-
त्यर्थः ॥ शम्बाकरोति । अनुलोमकृष्टं ज्ञत्रं प्रतिलोमं कर्षतीत्यर्थः ॥ वीजाक-
रोति । सह वीजेन कर्षतीत्यर्थः ॥ कृषौ किं । द्वितीयं पटं करोति ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

गुण । इत्येतदन्तात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् कर्षणे वाच्ये ङुकृज्योगे
डाच् स्यात् ॥ द्विगुणाकरोति ज्ञत्रं ॥ कृषौ किं । द्विगुणां रज्जुं करोति ॥

समयाच्च यापनायां ॥ ६० ॥

समय । इत्येतस्मादतिक्रमणे गम्ये ङुकृज्योगे डाच् स्यात् ॥ समयाकरोति ।
कालक्षेपं करोतीत्यर्थः ॥ यापनायां किं । समयं करोति ॥

सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने ॥ ६१ ॥

सपत्र । निष्पत्र । इत्येताभ्यामतिव्ययने गम्ये ङुकृज्योगे डाच् स्यात् ॥ सप-
त्राकरोति मृगं व्याधः । सपत्रशर्मस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ निष्पत्राकरो-
ति । शरीराच्छर्मपरपाश्वे निष्क्रामयतीत्यर्थः ॥ अतिव्ययने किं । सपत्रं
करोति । निष्पत्रं करोति भूमितलं ॥

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥ ६२ ॥

निष्कुल । इत्येतस्मादन्तरव्ययानां वह्निर्निःसारणे गम्ये ङुकृज्योगे डाच्
स्यात् ॥ निष्कुलाकरोति दाडिमं ॥ निष्कोषणे किं । निष्कुलान् करोति
शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुख । प्रिय । इत्येताभ्यामानुलोम्ये गम्ये ङुकृज्योगे डाच् स्यात् ॥ सुखाकरो-
ति । प्रियाकरोति स्वामिनं । सुखं प्रियं कुर्वन्नानन्दयतीत्यर्थः ॥ आनुलोम्ये
किं । सुखं करोत्यौषधपानं ॥

दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

दुःख । इत्येतस्मात् प्रातिलोम्ये गम्ये उकृज्योगे उच्च स्यात् ॥ दुःखाकरोति भृत्यः । स्वामिनं पीडयतीत्यर्थः ॥ प्रातिलोम्ये किं । दुःखं करोति ॥

शूलात् पाके ॥ ६५ ॥

शूल । इत्येतस्मात् पाकविषये उकृज्योगे उच्च स्यात् ॥ शूलेन पचति । शूलाकरोति मांसं ॥ पाके किं । शूलं करोति कदनुं ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

सत्य । इत्येतस्मादशपथे वर्तमानाङ्गुकृज्योगे उच्च स्यात् ॥ सत्याकरोति वणिग्भाण्डं । क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः ॥ अशपथे किं । सत्यं करोति ॥

मद्नात् परिवापणे ॥ ६७ ॥

मद् । इत्येतस्मान्मुण्डने ऽर्थे उकृज्योगे उच्च स्यात् ॥ मद्नाकरोति । मङ्गलं मुण्डनं करोतीत्यर्थः ॥ परिवापणे किं । मद्नं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ आ पादपरिसमाप्त्यै प्रत्ययास्ते समासस्यान्तावयव्या वेदितव्याः ॥ वक्ष्यति ऋक्पूरब्धूःपयामानन्ते । द्विपुरी । द्विधुरी ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

पूजनार्थात् परा ये शब्दास्तदन्तात् समासात् समासान्ता न भवन्ति ॥ सुराज्ञा । अतिराज्ञा । सुगौः । अतिगौः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

किं । इत्येतस्मान्निन्दार्थात् परे ये शब्दास्तदन्तात् समासात् समासान्ता न भवन्ति ॥ कुत्सितो राजा । किंराज्ञा यो न रक्षति ॥ किंसावा ॥ क्षेपे किं । किंराज्ञः ॥

नजस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परा ये शब्दास्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्ता न भवन्ति ॥ अराजा ।
असत्वा । अगोः ॥ तत्पुरुषात् किं । अनृचः शिशुः ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञः परा यः पथिन् । इत्येष शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो वा न
भवति ॥ अपयं । अपन्याः ॥

वहुव्रीहौ संख्ये उज्जवहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येयं यो बहुव्रीहिवहुगणान्तस्ततः समासान्तो उच् स्वात् ॥ उपदशाः ।
आसन्नविंशाः । द्वित्राः ॥ संख्येयं किं । चित्रगुः ॥ अत्रहुगणात् किं ।
उपब्रह्मः । उपगणाः ॥

ऋक्पूरब्धूपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

ऋच् । पुर । अप् । धुर । पथिन् । इत्येतदन्तात् समासात् समासान्तो
ऽप्रत्ययः स्वात् । अक्षे वा धूमस्तदन्तात् तु न भवति ॥ ऋच् । अर्थर्चः ।
अनृचः ॥ पुर । ललाटपुरं । नान्दीपुरं ॥ अप् । द्वीपं । समीपं ॥ धुर ।
राजधुरः । महाधुरः ॥ पथिन् । व्यलपयः ॥ अनक्षे किं । दृढधूरक्षः ॥

अच् प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ॥ ७५ ॥

प्रति । अनु । अच् । इत्येतत्पूर्वात् सामन् । लोमन् । इत्येतदन्तात् समा-
सात् समासान्तो ऽच् स्वात् ॥ प्रतिसामं । अनुसामं । अवसामं ॥ प्रति-
लोमं । अनुलोमं । अवलोमं ॥

अदणो ऽदर्शनात् ॥ ७६ ॥

दर्शनादन्यत्र यो ऽक्षि । इत्येष शब्दस्तदन्तात् समासात् समासान्तो ऽच्
स्वात् ॥ पुष्कराक्षः । गवाक्षः ॥ अदर्शनात् किं । ब्राह्मणाक्षि ॥

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहकसामवाङ्म-
नसान्निध्रुवदारगवोर्वठीवपदठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवा-
हृदिदिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषध्यायुषत्रायुषर्ग्यनुष-
जातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपश्रुनगोष्ठश्वाः ॥ ७७ ॥

अचतुर । विचतुर । सुचतुर । स्त्रीपुं । धन्वनुह । ऋक्ताम । वाङ्म-
नस । अक्षिभुव । दारुगव । उर्वडीव । पदडीव । नक्तंदिव । रात्रिंदिव ।
अहर्दिव । स्रजस । निःश्रेयस । पुरुषायुष । द्वायुष । आयुष । ऋग्यजुष ।
जातोक्त । महोक्त । वृडोक्त । उपशुन । गोष्ठष्व । इत्यंत अचप्रत्ययान्ता
निपात्यन्ते ॥ आद्यान्त्रयो बहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य । अचतुरः ।
विचतुरः । सुचतुरः ॥ तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धन्वनुहं ।
ऋक्तामे । वाङ्मनसे । अक्षिभुवं । दारुगवं । उर्व चाडीवन्तौ च । उर्व-
डीवं । निपातनाट्टिलोपः । पादौ चाडीवन्तौ च । पदडीवं । टिलोपः
पद्मावश्च निपातनात् । नक्तं च दिवा च । नक्तंदिवं । रात्रौ च दिवा
च । रात्रिंदिवं । पूर्वपदस्य मुम् । अह्नि च दिवा च । अहर्दिवं ।
व्रीप्तायां द्वन्द्वो निपातनात् ॥ तत एको अव्ययीभावः साकल्ये । स्रजसं ।
बहुव्रीहौ तु स्रजः पङ्क्तं ॥ ततश्चत्वारस्तत्पुरुषाः । निश्चितं श्रेयः । निः-
श्रेयसं । पुरुषस्यायुः । पुरुषायुषं । तत्र द्वौ द्विगू । द्वे आयुषो । द्वायुषं ।
आयुषं ॥ तत एको द्वन्द्वः । ऋग्यजुषं ॥ ततस्त्रयः कर्मधार्याः । जातश्चा-
सावुक्ता च । जातोक्तः । महोक्तः । वृडोक्तः ॥ तत एको अव्ययीभावः । शुनः
सनीषं । उपशुनं । टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपातनात् ॥ तत एकस्य-
त्पुरुषः । गोष्ठे ऽश्वः । गोष्ठष्वः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्मन् । हस्तिन् । इत्येताभ्यां परो यो वर्चस् । इत्येष शब्दस्तदन्तात्
समासात् समासान्तो ऽच् स्यात् ॥ ब्रह्मवर्चसं । हस्तिवर्चनं ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव । सं । अन्ध । इत्येतेभ्यः परो यस्तमस् । इत्येष शब्दस्तदन्तात् समा-
सात् समासान्तो ऽच् स्यात् ॥ अवतमसं । संतमसं । अन्धतमसं ॥

असौ अवसीयः श्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वस् । इत्यंतस्मात् परो यौ । अवसीयस् । श्रेयस् । इत्येतौ तदन्तात्
समासात् समासान्तो ऽच् स्यात् ॥ श्वोवसीयसं । श्वःश्रेयसं ते भूयात् ॥
वसुशब्दः प्रशंसावाचीयमुन्नतः श्वःशब्द आशीर्वातकः । मयूरत्वंसकादित्वात्
समासः ॥

अन्ववतताद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु । अव । तप् । इत्येतेभ्यः परो यो रहस् । इत्येष शब्दस्तदन्तात् समासात् समासान्तो ऽच् स्यात् ॥ अनुरहसं । अवरहसं । तप्परहसं ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ८२ ॥

प्रति । इत्येतस्मात् परो य उरस् । इत्येष शब्दः सप्तम्यर्थवृत्तिस्तदन्तात् समासात् समासान्तो ऽच् स्यात् ॥ उरसीति । प्रत्युरसं ॥ त्रिभक्त्यर्थे ऽव्ययी-
भावः ॥ सप्तमीस्थात् किं । प्रतिगतमुरः । प्रत्युरसं ॥

अनुगवमायामि ॥ ८३ ॥

अनुगव । इत्येतदच्प्रत्ययान्तं द्वैर्घ्ये वाच्यं निपात्यते ॥ अनुगवं गननं ॥ आ-
यामे किं । गोः पश्चात् । अनुगु ॥

द्विस्तात्रा त्रिस्तात्रा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तात्रा । त्रिस्तात्रा । इत्येतौ त्रैश्चां वाच्यायां निपात्यते ॥ यावती प्रकृति-
योगे वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा यत्र त्रिकृतियोगे तत्रेदं निपातनं ॥
द्विगुणा तावती । द्विस्तात्रा वेदिः ॥ त्रिगुणा तावती । त्रिस्तात्रा वेदिः ॥
अच्प्रत्ययद्विलोपः सुब्रज्जननं नमानश्च निपातनात् ॥ वेदिरिति किं । द्विस्ता-
वती । त्रिस्तावती रङ्गुः ॥

उपसर्गाद्धनः ॥ ८५ ॥

प्रादंः परो यो ऽधुन् । इत्येष शब्दस्तदन्तात् समासात् समासान्तो ऽच्
स्यात् ॥ प्रगतो ऽध्वानं । प्राध्ना रवः ॥ निरध्वं । प्रत्वध्वं ॥ उपसर्गात् किं ।
उत्तमाध्ना ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥

अङ्गुलि । इत्येतदन्तात् संख्यादिरव्ययादंश्च तत्पुरुषसमासात् समासान्तो ऽच्
स्यात् ॥ द्वे अङ्गुली प्रमाणमन्य । द्व्यङ्गुलं । अङ्गुलं ॥ अव्ययादंः । निर-
ङ्गुलं ॥ तत्पुरुषस्य किं । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रिः ॥ ८७ ॥

अहन् । सर्व । एकदेशवाचिन् । संख्यात । पुण्य । इत्येतेभ्यः परो यो रा-
त्रि । इत्येष शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो ऽच् स्यात् । चकारात्
संख्याव्ययादेश्च ॥ अहश्च रात्रिश्च । अहोरात्रः ॥ सर्वा रात्रिः । सर्वरात्रः ॥
एकदेश । पूर्वं रात्रेः । पूर्वरात्रः । मध्यरात्रः । अपररात्रः ॥ संख्याता
रात्रिः । संख्यातरात्रः ॥ पुण्या रात्रिः । पुण्यरात्रः ॥ संख्याव्ययादेः ।
द्विरात्रं । अतिरात्रः ॥

अद्गो ऽद्ग एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

सर्व । एकदेश । संख्यात । पुण्य । संख्या । अव्यय । इत्येतेभ्यः परस्या-
हन् । इत्येतस्याद्ग । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ सर्वमहः । सर्वाहः ॥ एक-
देश । पूर्वाहः । अपराहः ॥ संख्यात । संख्याताहः ॥ पुण्यात् प्रतिषेधं
वक्ष्यति ॥ संख्या । द्वयोरहोर्भवः । द्वयहः ॥ अव्यय । अत्यहः । निराहः ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेः समाहारे वर्तमानस्य तत्पुरुषस्याहन् । इत्येतस्याद्ग । इत्येष आदेशो
न स्यात् ॥ द्वयोरहोः समाहारः । द्वयहः ॥ अहः । चतुरहः ॥ समाहारे
किं । द्वयोरहोर्भवः । द्वयहः ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

पुण्य । एक । इत्येताभ्यां परस्याहन् । इत्येतस्याद्गादेशो न स्यात् ॥ उत्त-
मशब्दो ऽन्त्यवाची । तेन अहःसर्वैकदेशेत्यादिसूत्रोपात्तेष्वन्त्यः पुण्यशब्दो
गृह्यते ॥ पुण्याहं । मुदिनाहं ॥ एकाहं ॥ उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि संग्रहा-
यमित्येकं । संख्याताहः ॥

राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् । अहन् । सखि । इत्येतदन्तात् तत्पुरुषाद्ष्टच् स्यात् ॥ महाराजः ।
परमराजः ॥ परमाहः । उत्तमाहः ॥ राजसखः । त्रिप्रसखः ॥ लिङ्गविशिष्टप-
रिभाषाया अनित्यत्वान्नेह । मद्रराज्ञी ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गो । इत्येतदन्तात् तत्पुरुषाद्ष्टच् स्यात् । न तु तद्धितलुकि ॥ परमागवः ।

पञ्चगवं ॥ अतडितलुकि किं । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । पञ्चगुः ॥ तडितग्रहणं
किं । राज्ञगवीयति ॥ लुग्रहणं किं । पञ्चगवद्वयं ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ १३ ॥

प्रधानाख्यायां य उरन् । इत्येव प्रवृत्तदन्तात् तत्पुरुषादृच् स्यात् ॥ अग्रा-
नामुर इव । अग्राोरसं । मुखो अग्र इत्यर्थः ॥ अग्राख्यायां किं । देव-
दत्तोः ॥

अनाश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ १४ ॥

अनन् । अमन् । अयस् । सरन् । इत्येतदन्तात् तत्पुरुषाज्जातो संज्ञायां च
टच् स्यात् ॥ उपानसं । अमृताश्मः । कालायसं । मण्डूकसरसं । एता
जातयः ॥ महानसं । पिण्डाश्मः । लोहितायसं । जलसरसं । एताः संज्ञाः ॥
जातिसंज्ञयोः किं । नदनः । नदश्मा । सद्यः । सत्सरः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तद्वणः ॥ १५ ॥

ग्राम । कौट । इत्येताभ्यां परो यस्तत्तन् । इत्येव प्रवृत्तदन्तात् तत्पुरुषादृच्
स्यात् ॥ ग्रामतत्तः । नाधारण इत्यर्थः ॥ कौटतत्तः । स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥
ग्रामकौटाभ्यां किं । राजतत्ता ॥

अतेः मृनः ॥ १६ ॥

अति । इत्येतन्मात् परो यः ष्वन् । इत्येव प्रवृत्तदन्तात् तत्पुरुषादृच्
स्यात् ॥ अतिष्वो वराहः । अतिष्वो नेत्रा ॥

उपमानादप्राणिषु ॥ १७ ॥

अप्राणिविषयकोपमानवाचो यः ष्वन् । इत्येव प्रवृत्तदन्तात् तत्पुरुषादृच्
स्यात् ॥ आकर्षः ष्वन् । आकर्षः ॥ अप्राणिषु किं । वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्रयः ॥ १८ ॥

उत्तर । मृग । पूर्व । इत्येतेभ्य उपमानाच्च परो यः सक्रिय । इत्येव प्रवृ-
त्तदन्तात् तत्पुरुषादृच् स्यात् ॥ उत्तरसक्रयं । मृगसक्रयं । पूर्वसक्रयं ॥
उपमानात् । फलकमिव सक्रिय । फलकसक्रयं ॥

नावो द्विगोः ॥ ११ ॥

नौ । इत्येतदन्ताद्द्विगुसमासाद्दृक् स्यात् ॥ द्विनावं । त्रिनावं । पञ्चनाव-
प्रियः । द्विनावद्वयं । त्रिनावमयं ॥ द्विगोः किं । रात्रनौः ॥ अतडितलु-
कोत्येव । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः । पञ्चनौः ॥

अर्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्ध । इत्येतस्मात् परो यो नौ । इत्येष प्रवृत्तदन्तात् तत्पुरुषाद्दृक्
स्यात् ॥ नावो अर्ध । अर्धनावं । लोकाश्रयत्वान्न परवलिङ्गं ॥

खारीः प्राचां ॥ १०१ ॥

खारी । इत्येतदन्ताद्द्विगोः । अर्ध । इत्येतस्मात् परो यः खारी । इत्येष
प्रवृत्तदन्ताच्च तत्पुरुषाद्दृक् स्यात् ॥ द्विखारं । द्विखारि ॥ अर्धखारं ।
अर्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ १०२ ॥

द्वि । त्रि । इत्येताभ्यां परो यो ऽञ्जलि । इत्येष प्रवृत्तदन्ताद्द्विगोर्वा दृक्
स्यात् ॥ द्व्यञ्जलं । द्व्यञ्जलि ॥ त्र्यञ्जलं । त्र्यञ्जलि ॥ द्विगोः किं ।
द्वयोरञ्जलिः । द्व्यञ्जलिः ॥ अतडितलुकोत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः ।
द्व्यञ्जलिः ॥

अन्नसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अन् । अस् । इत्येतदन्तान्नपुंसकलिङ्गात् तत्पुरुषाद्दे दृक् स्यात् ॥ हस्तिर्चर्म
नुहोति ॥ अस् । देवच्छन्दसानि च ॥ अन्नसन्तात् किं । विल्वदाह नुहो-
ति ॥ नपुंसकात् किं । सुत्रामाणं ॥

ब्रह्मणो ज्ञानपदाख्यायां ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन् । इत्येतदन्तात् तत्पुरुषाद्दृक् स्यात् । समासेन ब्रह्मणो ज्ञानपदत्वमा-
ख्यायते चेत् ॥ सुराद्ब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः ॥ ज्ञानपदाख्यायां किं । देवब्र-
ह्मा नारदः ॥

कुमद्व्यामन्यतरस्यां ॥ १०५ ॥

कु । महत् । इत्येताभ्यां परो यो ब्रह्मन् । इत्येष शब्दस्तदन्तात् तत्पुरुषाद्वा
टच् स्यात् ॥ कुत्रहः । कुत्रहा ॥ महात्रहः । महात्रहा ॥

द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥

चवर्गान्तात् । दू । ष् । ह् । इत्येतदन्ताच्च समाहारद्वन्द्वात् समानान्तटच्
स्यात् ॥ चु । वाक्त्वचं । श्रीस्रजं । गुरुपरिव्राजं ॥ दृ । समिद्धृषदं ।
संपद्विषदं ॥ ष् । वाक्त्वपं । वाग्विप्रुषं ॥ ह् । इन्द्रोपानहं । धनुगोदुहं ॥
द्वन्द्वात् किं । पञ्चानां वाचां समाहारः । पञ्चवाक् ॥ चुदपहान्तात् किं ।
वाक्समित् ॥ समाहारे किं । प्रावृष्टशरदौ ॥

अव्ययीभावे शस्त्रप्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदू । इत्येवमाद्यन्तादव्ययीभावसमासात् समासान्तटच् स्यात् ॥ उपशरदं ।
उपविपाशं ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अन् । इत्येतदन्तादव्ययीभावाद् टच् स्यात् ॥ उपराजं । अश्वत्थं ॥

नपुंसकादन्यतरस्यां ॥ १०९ ॥

अन् । इत्येतदन्तं यनूपुंसकं तदन्तादव्ययीभावाद्वा टच् स्यात् ॥ उपचर्मं ।
उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी । पौर्णमासी । आग्रहायणी । इत्येतदन्तादव्ययीभावाद्वा टच् स्यात् ॥
उपनदं । उपनदि ॥ उपपौर्णमासं । उपपौर्णमासि ॥ उपाग्रहायणी । उपाग्र-
हायणि ॥

कयः ॥ १११ ॥

कयप्रत्याहारान्तादव्ययीभावाद्वा टच् स्यात् ॥ उपसमिधं । उपसमित् । उप-
दृषदं । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरि । इत्येतदन्तादव्ययीभावाद्वा टच् स्यात् ॥ उपगिरं । उपगिरि ॥ सेन-
कग्रह्णां पूनार्थे ॥

बहुव्रीहौ सकथ्यक्षणेः स्वाङ्गात् पच् ॥ ११३ ॥

सक्रिय । अक्षि । इत्येतौ यौ स्वाङ्गाच्चिनी तदन्ताद्वहुव्रीहेः समासान्तः
पच् स्यात् ॥ सुसक्रियः । परमसक्रियः ॥ त्रिशालाक्षः । कमलाक्षः ॥ बहु-
व्रीहौ किं । परमसक्रिय । परमाक्षि ॥ सकथ्यक्षणेः किं । सुवाहुः ॥ स्वा-
ङ्गात् किं । दीर्घसक्रिय प्रकटं । स्थूलाक्षिरिक्तः ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलि । इत्येतदन्ताद्वहुव्रीहेः पच् स्यात् । दारुणि समासार्थे ॥ द्रव्यङ्गुलं ।
अङ्गुलं दारु ॥ दारुणि किं । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ॥ ११५ ॥

द्वि । त्रि । इत्येताभ्यां परो यो मूर्धन् । इत्येष शब्दस्तदन्ताद्वहुव्रीहेः पप्र-
त्ययः स्यात् ॥ द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ द्वित्रिभ्यां किं । उच्चैर्मूर्धा ॥

अप् पूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्तोत्तरपदात् । प्रमाणी । इत्येतदन्ताच्च बहुव्रीहेरप् स्यात् ॥
कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः ॥ स्त्री
प्रमाणी येषां ते । स्त्रीप्रमाणाः कटुम्बिनः ॥

अन्तर्वहिभ्यां च लोमः ॥ ११७ ॥

अन्तर । वहिस् । इत्येताभ्यां परो यो लोमन् । इत्येष शब्दस्तदन्ताद्वहु-
व्रीहेरप् स्यात् ॥ अन्तर्लोमः । वहिर्लोमः ॥

अठनासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिका । इत्येतदन्ताद्वहुव्रीहेः संज्ञाविषये ऽच् स्यात् । नासिका । इत्ये-
तस्य नस् । इत्येष आदेशश्च स्यात् । स चेन्नासिकाशब्दः स्थूलशब्दात् परो
न भवति ॥ हुरिव नासिकास्य । हुणसः ॥ वार्ध्रीणसः । मोनसः ॥ संज्ञायां
किं । तुङ्गनासिकः ॥ अस्थूलात् किं । स्थूलनासिकः ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

प्रादिभ्यः परौ यौ नासिकाशब्दस्तदन्ताद्ब्रह्मव्रीहिः समासान्तो ऽच् स्यात् ।
नासिकायाश्च नस्माच्चः ॥ प्रणसः । उन्नसः ॥

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुञ्जचतुरस्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः

॥ १२० ॥

सुप्रात । सुश्व । सुदिव । शारिकुञ्ज । चतुरस्र । एणीपद । अजपद ।
प्रोष्ठपद । इत्येते ब्रह्मव्रीहयो ऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥ प्रोभनं प्रातरस्य ।
सुप्रातः ॥ प्रोभनं प्रवो ऽस्य । सुश्वः ॥ प्रोभनं दिवास्य । सुदिवः ॥ शारि-
रिव कुञ्जिरस्य । शारिकुञ्जः ॥ चतस्रो ऽस्यो ऽस्य । चतुरस्रः ॥ एषा इव
पादौ यस्य । एणीपदः ॥ अजस्येव पादौ यस्य । अजपदः ॥ प्रोष्ठो गौः ।
प्रोष्ठस्येव पादौ यस्य । प्रोष्ठपदः ॥

नञ्ङुःसुभ्यो हलिसकथ्योरन्यतरस्यां ॥ १२१ ॥

नञ् । ङु । सु । इत्येतेभ्यः परौ यौ हलि । सक्य । इत्येतौ तदन्ता-
द्ब्रह्मव्रीहेर्वीच् स्यात् ॥ नञ् । अहलः । अहलिः ॥ असक्यः । असक्यः ॥
ङु । दुर्हलः । दुर्हलिः ॥ दुःसक्यः । दुःसक्यः ॥ सु । नुहलः । नुह-
लिः ॥ सुसक्यः । सुसक्यः ॥ शक्त्योरिति केचित् पठन्ति ॥ अशक्तः ।
अशक्तिः ॥ दुःशक्तः । दुःशक्तिः ॥ सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामिधयोः ॥ १२२ ॥

नञ् । ङु । सु । इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजा । मेधा । इत्येतौ तदन्ताद्ब्र-
ह्मव्रीहेर्नित्यं समासान्तो ऽसिच् स्यात् ॥ अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः ॥
अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ॥ नित्यग्रहणं क्वचिदन्यत्रापि विधानार्थं ।
अल्पमेधाः ॥

बहुप्रजाप्रह्न्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजाः । इत्येतदसिच्प्रत्ययान्तं वेदे निपात्यते ॥ बहुप्रजा निर्गतिमाविशं ॥
इन्दसि किं । बहुप्रजो ब्राह्मणाः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलात् पूर्वपदात् परो यो धर्मः । इत्येष शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिः समासान्तो
ऽनिच् स्यात् ॥ कल्याणधर्मा ॥ केवलात् किं । परमस्वधर्मः ॥

जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

सु । हरित । तृण । सोम । इत्येतेभ्यः परं जम्भान् । इत्येतदनिच्प्रत्ययान्तं
निपात्यते ॥ शोभनो जम्भो भक्ष्यो दन्तो वास्य । सुजम्भा ॥ हरितजम्भा ।
तृणजम्भा । सोमजम्भा ॥ सुहरिततृणसोमेभ्यः किं । पतितजम्भाः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मन् । इत्येतद्बहुव्रीहावनिजन्तं निपात्यते । व्याधसंबन्धे सति ॥ दक्षि-
णोर्मि व्रणमस्य । दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः ॥ लुब्धयोगे
किं । दक्षिणेर्मि प्रकटे ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहस्ततः समासान्त इच् स्यात् ॥ केशाकेशि । कचा-
कचि । मुपलामुपलि । दण्डादण्डि ॥

द्विदण्डादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्डि । इत्येवमादीनां सिद्ध्यर्थं समासान्त इच् स्यात् ॥ द्विदण्डि प्रहरति ।
द्विमुपलि ॥ समुदायनिपातनादर्थविशेष एव । इह तु न । द्विदण्डा जाला ॥
कुचित् तत्पुरुषादपि । निकुच्यकर्णा धावति ॥

प्रसम्भ्यां जानुनो ज्ञुः ॥ १२९ ॥

प्र । सं । इत्येताभ्यां परस्य जानु । इत्येतस्य बहुव्रीहौ ज्ञुः । इत्येष आदेशः
समासान्तः स्यात् ॥ प्रगते जानुनो अग्न्यः । प्रज्ञुः ॥ गंज्ञुः ॥ स्यानिद्वारेणायं
समासः ॥

उर्ध्वादिभाषा ॥ १३० ॥

उर्ध्व । इत्येतस्मात् परस्त जानु । इत्येतस्य बहुव्रीहौ ज्ञुः । इत्येष आदेशो वा
स्यात् ॥ उर्ध्वज्ञुः । उर्ध्वजानुः ॥

उधसो ऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधुन् । इत्येतदन्तस्य बहुव्रीहेः समासान्तो ऽनङ्ङादेशः स्यात् ॥ कुण्डोष्ठी ।
वटोष्ठी ॥

धनुपञ्च ॥ १३२ ॥

धनुन् । इत्येतदन्तस्य बहुव्रीहेः समासान्तो ऽनङ्ङादेशः स्यात् ॥ शार्ङ्गधन्वा ।
पुष्पधन्वा ॥

वा संज्ञायां ॥ १३३ ॥

धनुन् । इत्येतदन्तस्य बहुव्रीहेः संज्ञायामनङ्ङादेशो वा स्यात् ॥ प्रतधनुः ।
प्रतधन्वा ॥ दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

ज्ञायाया निङ् ॥ १३४ ॥

ज्ञाया । इत्येतदन्तस्य बहुव्रीहेर्निङ् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ युवतिज्ञायाम्य ।
युवज्ञानिः ॥ प्रियज्ञानिः । सुन्दरज्ञानिः । शुभज्ञानिः ॥

गन्धस्येदुत्पृतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उद् । पृति । सु । सुरभिः । इत्येतेभ्यः परो यो गन्धः । इत्येव प्रवृत्तदन्तस्य
बहुव्रीहेः समासान्त इ । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ उद्गन्धिः । पूतिगन्धिः ।
गुणन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ उत्पृतिगुसुरभिभ्यः किं । तीक्ष्णगन्धः ॥

अल्पाख्यायां ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धः । इत्येव प्रवृत्तदन्तस्य बहुव्रीहेः समासान्त इ । इत्येव
आदेशः स्यात् ॥ मृपगन्धिः । दधिगन्धिः । घृतगन्धिः भोजनं ॥ अल्पाख्यायां
किं । पुष्पगन्धः ॥

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानत्राचिनः परो यो गन्धः इत्येव प्रवृत्तदन्तस्य बहुव्रीहेः समासान्त इ ।
इत्येव आदेशः स्यात् ॥ पद्मगन्धिः । करीषगन्धिः ॥

पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परो यः पादः । इत्येव प्रवृत्तदन्तस्य बहुव्रीहेर्लोपः
स्यात् ॥ व्याघ्रस्येव पादावग्य । व्याघ्रपात् ॥ स्यानिद्राक्षणा लोपः समासान्तः ॥
अहस्त्यादिभ्यः किं । हस्तिपादः ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदी । इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं डीप् च नि-
पात्यते ॥ कुम्भस्येव पादावस्थाः सा । कुम्भपदी ॥ स्त्रियां किं । कुम्भपादः ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य । सु । इत्येवंपूर्वस्य च पाद । इत्येतदन्तस्य बहुव्रीहेर्लोपः स्यात् ॥
संख्या । द्विपात् । त्रिपात् । चतुष्पात् ॥ सु । सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य । सु । इत्येवंपूर्वस्य च दन्त । इत्येतस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्य-
माने दत् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ द्विदन् । त्रिदन् । चतुर्दन् वयसः ॥
सु । सुदन् ॥ वयसि किं । द्विदन्तः करी । सुदन्तः ॥ ऋकारो डीवर्धः ।
द्विदती । सुदती वत्सतरी ॥

इन्दसि च ॥ १४२ ॥

दन्त । इत्येतस्य बहुव्रीहौ इन्दसि दत् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ उन्नतदन्त
आलभन्त । उभयदन्तः प्रतिगृह्णाति ॥ इन्दसि किं । उभयदन्ताः ॥

स्त्रियां संज्ञायां ॥ १४३ ॥

स्त्रीलिङ्गं बहुव्रीहौ संज्ञायां दन्त । इत्येतस्य दत् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
अयोदती । फालदती ॥ संज्ञायां किं । समदन्ती । मिथ्यदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्यां ॥ १४४ ॥

श्याव । अरोक । इत्येताभ्यां परस्य दन्त । इत्येतस्य बहुव्रीहौ दत् । इत्येष
आदेशो वा स्यात् ॥ श्यावदन् । श्यावदन्तः ॥ अरोकदन् । अरोकदन्तः ॥
संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

अग्र । इत्येतदन्तात् । शुद्ध । शुभ्र । वृष । वराह । इत्येतेभ्यश्च परस्य
दन्त । इत्येतस्य बहुव्रीहौ दत् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ अग्रान्त ।
कुट्टमलाग्रदन् । कुट्टमलाग्रदन्तः । शिखाग्रदन् । शिखाग्रदन्तः ॥ शुद्धदन् ।

शुद्धदन्तः ॥ शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः ॥ वृषदन् । वृषदन्तः ॥ वराहदन् । वरा-
हदन्तः ॥ चकारो अनुक्तानुसृष्टवार्थः । अहिदन् । अहिदन्तः । मृषिकादन् ।
मृषिकादन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुद । इत्येतदन्तस्य बहुव्रीहिरवस्थायां गम्यमानायां लोपः स्यात् ॥ अज्ञात-
ककुत् । पूर्णककुत् ॥ अवस्थायां किं । प्वतककुदः ॥

त्रिककुत् पर्वते ॥ १४७ ॥

त्रिककुद् । इत्येतद्वहुव्रीहौ पर्वते वाच्ये निपात्यते ॥ त्रीणि ककुदान्वस्य ।
त्रिककुत् पर्वतविशेषः ॥ पर्वते किं । त्रिककुदो ऽन्वः ॥

उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उद् । वि । इत्येताभ्यां परो यः काकुद । इत्येप प्रवृत्तदन्तस्य बहुव्रीहे-
लोपः स्यात् ॥ उक्काकुत् । विकाकुत् ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णा । इत्येतन्मात् परस्य बहुव्रीहौ काकुद । इत्येतस्य वा लोपः स्यात् ॥
पूर्णाकाकुत् । पूर्णाककुदः ॥ पूर्णात् किं । रत्ताकाकुदः ॥

सुहृद्दुर्द्वदौ मित्रामित्रयोः ॥ १५० ॥

सुहृद् । दुर्द्वद् । इत्येतौ बहुव्रीहौ क्रमान्मित्रामित्रयोर्वाच्ययोर्निपात्येते ॥
शोभनं हृदयमस्य । सुहृन्मित्रं ॥ दुष्टं हृदयमस्य दुर्द्वदमित्रः ॥ हृदयस्य हृदा-
देशो निपातनात् ॥ मित्रामित्रयोः किं । सुहृदयः । दुर्द्वदयः ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५१ ॥

उरन् । इत्येवमाद्यन्ताद्वहुव्रीहोः कप् स्यात् ॥ बृहस्परो यस्य सः । बृहो-
रस्कः ॥ विशालोरस्कः ॥ गणे येषां कवचनान्तानां पादस्तेषां द्विवचनबहु-
वचनान्तानां समासे प्रेषाद्विभाषेति कञ्चिकल्पः । द्विपुमान् । द्विपुस्कः ॥

इनः स्त्रियां ॥ १५२ ॥

इन् । इत्येतदन्ताद्वहुव्रीहोः स्त्रियां कप् स्यात् ॥ बहुदण्डिका । बहुस्वा-
गिका । बहुवाग्निका ॥ स्त्रियां किं । बहुदण्डी । बहुदण्डिकः ॥

नयूतश्च ॥ १५३ ॥

नयन्तात् । ऋ । इत्येतदन्ताच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् ॥ नदी । बहुकुमारीकः ।
बहुब्रह्मबन्धूकः ॥ ऋतः । बहुभर्तृकः । बहुकर्तृकः ॥

शेषादिभाषा ॥ १५४ ॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहेर्वा कप् स्यात् ॥ बहुखट्वकः । बहु-
खट्वः ॥ बहुमालकः । बहुमालः ॥ शेषात् किं । व्याघ्रपात् । गुगन्धिः ।
प्रियपयः ॥ शेषाधिकारस्यात् किं । उपब्रह्मः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः ॥

न संज्ञायां ॥ १५५ ॥

संज्ञाविषये बहुव्रीहेः कप् स्यात् ॥ विश्वेदेवः । विश्वयशाः ॥

इयसश्च ॥ १५६ ॥

इयस् । इत्येतदन्तोत्तरपदाद्बहुव्रीहेः कप् स्यात् ॥ बहुश्रेयान् । बहुश्रे-
यसी ॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

पूजिते ऽर्थे यो भ्रातृ । इत्येष शब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् स्यात् ॥ सुभ्राता ।
प्रशस्तभ्राता ॥ वन्दिते किं । मूर्खभ्रातृकः ॥ भ्रातुः किं । सुमातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋ । इत्येतदन्ताद्बहुव्रीहेर्वेदे कप् स्यात् ॥ हतमाता । हतपिता । सुहोता ॥
छन्दसि किं । पञ्चहोतृकः ॥

नाडीतल्योः स्वाङ्ग ॥ १५९ ॥

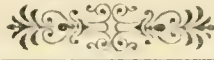
नाडी । तन्त्री । इत्येतौ यौ स्वाङ्गवाचिनौ तदन्ताद्बहुव्रीहेः कप् स्यात् ॥
बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा ॥ स्वाङ्गे किं । बहुनाडीकः स्तम्भः ।
बहुतन्त्रीका वीणा ॥ समासान्ताश्च प्रत्यया अलौकिकं वाक्ये समाससंज्ञातः
पूर्वमेव । उत्तरपदस्यावयवीभूयविभक्तेः प्रागुत्पद्यन्ते । अतो नात्रोपसर्जन-
ह्रस्वः ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणि । इत्येतद्बहुव्रीहौ निपात्यते ॥ निर्गता प्रवाणी तन्तुवायश-
लाकास्य । निष्प्रवाणिः पटः । नवीन इत्यर्थः ॥ कपो ऽभावो निपा-
त्यत ॥

॥ इति सूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ षष्ठा अध्यायः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयं ष्यङः संप्रसारणमित्यतः प्राक् ॥ इत उर्ध्वं यद्वक्ष्यामस्तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवतः । इत्येवं तद्वदितव्यं ॥ वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्य । पपाच । ज्ञातागार । इयाय । आर ॥

अज्ञादेर्द्वितीयस्य ॥ २ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ अज्ञादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः ॥ वक्ष्यति सन्यङोरिति । अट । अटिटिपति ॥ अण । अणिणिपति ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

न् । द्रु । र् । इत्येतं द्वितीयस्यैकाचो ऽवयवा आदिभूतादचः पराः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते ॥ उन्दी । उन्दिदिषति ॥ अद्रुड । अडिडिपति ॥ अर्च । अर्चिचिपति ॥ न्द्राः किं । उच्छी । उचिच्छिपति ॥ संयोगादयः किं । अन । प्राणिणिपति ॥ द्वितीयस्येत्येव । द्विद्रिद्रासति ॥ आदिभूतादचः पराः किं । इन्दिद्वीपति ॥

पूर्वा अभ्यासः ॥ ४ ॥

अस्मिन् प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोः पूर्वा अभ्याससंज्ञः स्यात् ॥ पपाच । पिपक्षति । अपीपचत् । पापच्यते ॥

उभे अभ्यस्तं ॥ ५ ॥

अस्मिन् प्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे अभ्यस्तसंज्ञे भवतः ॥ ददाति । ददातु ॥ उभे किं । ननिजति । अभ्यस्तानामादिरित्याबुदात्तत्वं समुदायं यथा स्यात् । प्रत्येकं पर्यायेण वा मा भूत् ॥

जक्षित्यादयः पठ ॥ ६ ॥

जक्ष । इत्यादयः सप्त धातवो अभ्यस्तसंज्ञका भवन्ति ॥ जक्ष । जक्षति ॥ जगृ । जगति ॥ दग्धि । दग्धति ॥ चकासृ । चकासति ॥ प्रागृ । प्रासति ॥ दीधीञ् । दीध्यते ॥ वेवीञ् । वेव्यते ॥

तुजादीनां दीर्घा अभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनां धातूनामभ्यासस्य दीर्घः स्यात् ॥ तृतुजानः । मागहानः । अनूडान् दधात् ॥ स तूताव ॥ इन्द्रसि प्रत्ययविशेषे एवं दीर्घो न त्वन्यत्र ॥ तुजा-दिरपि स्वल्पतोऽनुगन्ताव्यो न तु क्वचित् पठ्यते ॥

लिटि धातोर्नभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिट्प्रत्यये परेऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । अत्रादेस्तु द्वितीयस्यैकाचः ॥ पपाच । पपाठ ॥ अत्रादेः । अट । इयाय । ऊर्णनाव ॥ लिटि किं । कृष्णो नोनाव । नोनूयतेर्नोनाव ॥

सन्यडोः ॥ ९ ॥

सन् । यङ् । इत्येतदन्तस्य धातोर्नभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । अत्रा-देस्तु द्वितीयस्यैकाचः ॥ सन् । पिपक्षति । पिपक्षिपति ॥ यङ् । पापच्यते । पापह्यते ॥ अत्रादेः । ऊर्णनविपति । ऊर्णोनूयते ॥ अनभ्यासस्येत्येव । जुगु-प्सिपते । लोलुप्सिपते ॥

श्लौ ॥ १० ॥

श्लौ सति धातोर्द्वे भवतः ॥ हु । जुहोति ॥ उभृज् । विभर्ति ॥ पृ । पिपर्ति ॥

चडि ॥ ११ ॥

चङ्प्रत्यये परे ऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । अज्ञादेस्तु द्वितीयस्यैकाचः ॥ अपीपचत् । आटिटत् ॥

दाश्वान् साह्वान् मोह्वान् ॥ १२ ॥

दाश्वान् । साह्वान् । मोह्वान् । इत्येते इन्दसि भाषायां च निपात्यन्ते ॥ दाशृ । दाश्वान् । कुसुप्रत्ययः द्वित्वाभावो ऽनिट्त्वं च निपातनात् ॥ पृह । साह्वान् । परस्मैपदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् ॥ मिह । मोह्वान् । अद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ळत्वं च निपातनात् ॥

प्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥

प्यङ्प्रत्ययान्तस्य पूर्वपदस्य पुत्र । पति । इत्येतयोर्हृत्तरपदयोः परतस्तत्पुरुषसमासे संप्रसारणं स्यात् ॥ कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः ॥ प्यङः किं । इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापतिः ॥ पुत्रपत्योः किं । कारीषगन्ध्याकुलं ॥ तत्पुरुषे किं । कारीषगन्ध्या पतिर्यस्य । कारीषगन्ध्यापतिर्ग्रामः ॥

बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

बन्धु । इत्यंतस्मिन्नुत्तरपदे बहुव्रीहौ प्यङ्ङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात् ॥ कारीषगन्धीबन्धुः ॥

वचिस्वपियज्ञादीनां किति ॥ १५ ॥

वच । जिष्वप् । इत्येतयोर्व्यज्ञादीनां च किति प्रत्यये परे संप्रसारणं स्यात् ॥ वच । उक्तः । उक्तवान् । त्रुवो वचिरपि गृह्यते ॥ स्वपि । सुप् । सुप्त्वान् ॥ यज्ञादिरा गणान्तात् । यज्ञ । इष्टः । इष्टवान् ॥ वप् । उप् । उप्त्वान् ॥ वह् । उठः । उठवान् ॥ दुश्मोश्चि । शूनः । शूनवान् ॥

**ग्रह्ज्यावयिव्यधिवटिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां
डिति च ॥ १६ ॥**

ग्रह् । ज्या । वेजो वयिः । व्यध् । वश्र । व्यच । ओवृश्चू । प्रच्छ । भ्रस्तो । इत्येतेषां धातूनां किति डिति च संप्रसारणं स्यात् ॥ ग्रह् । गृहीतवान् । जरीगृह्यते ॥ ज्या । जीनवान् । ज्ञीयते ॥ वेजो वय् । इत्येष आदेशः । ज्यतुः । ज्युः । डिति नास्त्युदाहरणमस्य ॥ व्यध् । विठवान् ।

वेविध्यते ॥ वप्र । उग्रितवान् । उग्रन्ति ॥ व्यच । विचितवान् । वेवि-
च्यते ॥ ओव्रश्च । वृक्णावान् । वरीवृश्च्यते ॥ प्रच्छ । पृष्ठवान् । परीपृच्छ-
यते ॥ अरुज । भृष्टवान् । वरीभृष्टयते ॥

लित्यभ्यासस्योभयेषां ॥ १७ ॥

वच्चादीनां ग्रहादीनां चाभ्यासस्य लिटि परे संप्रसारणं स्यात् ॥ वच् ।
उवाच । उवचिय ॥ जिष्वप् । सुष्वाप । सुष्वपिय ॥ यज्ञ । ह्याज्ञ ।
ह्यज्ञिय ॥ दुवप् । उवाप । उवपिय ॥ ग्रहेरविशेषः । जग्राह । जग्रहिय ॥
ज्या । जिज्यौ । जिजिय ॥ ओव्रश्च । वव्रश्च । वव्रश्चिय ॥ पृच्छतिभृज्जत्यो-
रविशेषः । पप्रच्छ । वप्रज्ज ॥ किति लिटि तु द्वित्वात् परत्वादातोः संप्र-
सारणे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वं । उचतुः । उचुरित्यादि ॥ वच्चादीनां
ग्रहादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्ध उभयेषांग्रहणसामर्थ्यादल्लादिः शेषं बाधित्वा
संप्रसारणं । विव्याध । विव्याच ॥

स्वापेश्चडि ॥ १८ ॥

जिष्वप् । इत्येतस्य एयन्तस्य चडि परे संप्रसारणं स्यात् ॥ असूपपत् ।
असूपपतां । असूपपन् ॥ चडि किं । स्वाप्यते ॥

स्वपिस्यमिव्वेजां यडि ॥ १९ ॥

जिष्वप् । स्यन् । व्वेज् । इत्येतेषां धातूनां यडि परे संप्रसारणं स्यात् ॥
सोपुष्यते । सेसिष्यते । वेवीयते ॥ यडि किं । स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

वप्र । इत्येतस्य धातोर्यडि परे संप्रसारणं न स्यात् ॥ वावश्यते । वाव-
श्येते ॥ यडि किं । उटः । उग्रन्ति ॥

चायः की ॥ २१ ॥

चाय् । इत्येतस्य धातोर्यडि परे की । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ चेकीयते ।
दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थे । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निठायां ॥ २२ ॥

स्फायी । इत्येतस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फी । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ स्फीतः । स्फीतवान् ॥ निष्ठायां किं । पस्फाये ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

स्त्यै । द्व्यै । इत्येतयोः प्रपूर्वयोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं स्यात् ॥ प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ॥ प्रपूर्वस्य किं । संस्त्यानः । संस्त्या-
नवान् ॥

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

श्र्यैङ् । इत्येतस्य धातोर्द्रवद्रव्यकाठिन्ये स्पर्शे च निष्ठायां परतः संप्रसारणं स्यात् ॥ श्रीनं घृतं । श्रीना यवान् । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः ॥ स्पर्शे । शीतमुदकं । शीतो वायुः ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किं । संश्रयानो वृश्चिकः ॥

प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्र्यैङ् । इत्येतस्य प्रतिपूर्वस्य निष्ठायां संप्रसारणं स्यात् ॥ प्रतिशीतः । प्रति-
शीतवान् ॥

विभाषाम्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्र्यैङ् । इत्येतस्य । अभि । अव । इत्येतत्पूर्वस्य निष्ठायां संप्रसारणं वा स्यात् ॥ अभिश्रीनं । अभिश्रयानं । अभिश्रीतः । अभिश्रयातो वायुः ॥ अव-
शीतं । अवश्रयातमुदकं ॥ पूर्वग्रहणादिहापि । अभिसंशीनं । अभिसंश्रयानं ॥

शृतं पाके ॥ २७ ॥

शृतं । इत्येतत् कृप्रत्ययान्तं पाके ऽभिधेये वा निपात्यते ॥ शृतं क्षीरं स्व-
यमेव । शृतं हविः स्वयमेव । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः ॥ एयन्तस्याप्येतन्नि-
पातनं । शृतं क्षीरं देवदत्तेन । शृतं हविर्देवदत्तेन ॥

प्यायः पी ॥ २८ ॥

ओप्यायी । इत्येतस्य धातोर्निष्ठायां पी । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ पीनं
मुखं । पीनमुरः ॥ व्यवस्थितविकल्पात् सोपसर्गे न भवति । प्रप्यानः ॥
आङ्पूर्वस्यान्धृधसोर्भवति । आपीनो ऽन्युः । आपीनमूधः ॥

लिङ्गोश्च ॥ २१ ॥

ओष्वायी । इत्येतस्य लिङि वङि च परं पो । इत्येव आदेशः स्यात् ॥
लिङ् । पिबे । पिब्यात । पिबिरे । परपीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्-
द्वित्वं । एरुनेकाच इति वष् ॥ वङ् । पेपीयत । पेपीयते ॥

विभाषा श्वः ॥ ३० ॥

दुश्चोश्चि । इत्येतस्य धातोर्लिङि वङि च संप्रसारणं वा स्यात् ॥ शुशाव ।
शिष्याव । शुश्रुवतुः । शिष्रियतुः ॥ वङ् । शोश्रूयते । शेष्वीयते ॥

णौ च संश्रुडोः ॥ ३१ ॥

दुश्चोश्चि । इत्येतस्य सन्परे चङ्परे च णिचि संप्रसारणं वा स्यात् ॥ शुशाव-
यिपति । शिष्यावयिपति ॥ अशूश्रवत् । अशिष्रवत् ॥

क्वः संप्रसारणं ॥ ३२ ॥

द्वेज् । इत्येतस्य धातोः सन्परे चङ्परे च णिचि संप्रसारणं स्यात् ॥ नुहा-
वयिपति । नुहावयिपतः ॥ अनूह्यत् । अनूह्यतां ॥ संप्रसारणग्रहणं वि-
भाषानिवृत्त्यर्थं ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

द्वेज् । इत्येतस्याभ्यस्तकारणस्य संप्रसारणं स्यात् ॥ द्वित्वात् प्राक् संप्रसारणं ॥
नुहाव । नोहूयते । नुहूयति ॥

बहुलं हन्दासि ॥ ३४ ॥

द्वेज् । इत्येतस्य वेदे बहुलं संप्रसारणं स्यात् ॥ हन्दाग्नी हुवे । लुङ्त्रमै-
कवचनं शपो लुकि संप्रसारणानुब्रङ्गदेशः ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

चावृ । इत्येतस्य धातोर्वेदे बहुलं की । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ न्यथान्यं चिक्युः ।
निचिक्युर्न्यं । लिङि उति ह्यं ॥ न च भवति । अग्निज्योतिर्निचाय ॥

अपस्पृधेयामानूचुरानूडुश्चिच्युपेतित्याजथाताः श्रित-
माणीराशीर्तः ॥ ३६ ॥

अपस्पृधेयां । आनृचुः । आनृहुः । चिच्युपे । तित्याज । आत । श्रित ।
 आशीन् । आशीर्त । इत्येते शब्दा वेदे निपात्यन्ते ॥ स्पर्ध । इन्द्रश्च विष्णो
 यदपस्पृधेयां । लङि द्वित्वं संप्रसारणमकारलोपश्च । अपस्पृधेयामिति लोके ॥
 ऋच । य उया अर्कमानृचुः । लिटि संप्रसारणमकारलोपश्च । आनर्चु-
 रिति लोके ॥ अर्ह । आनृहुः । लिटि संप्रसारणमकारलोपश्च । आनर्हु-
 रिति लोके ॥ च्युङ् । चिच्युपे । लिटि संप्रसारणमनितृत्वं च । चुच्युचिप
 इति लोके ॥ त्यज । तित्याज । अभ्यासस्य संप्रसारणं । तत्याजेति लोके ॥
 श्रीञ् । आतास्त इन्द्रसोमाः । ऋप्रत्यये आदेशः । श्रीतमिति लोके ॥ श्रीञ् ।
 श्रि आदेशः । सोमो गौरी अधि श्रितः ॥ श्रीञ् । आङ्पूर्वात् क्विपि श्रीरा-
 देशः । आशीः ॥ श्रीञ् । आङ्पूर्वात् ऋप्रत्यये श्रीरादेशो निदानत्वाभावश्च ।
 आशीर्तः ॥

न संप्रसारणे संप्रसारणं ॥ ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् ॥ व्यध । विडः ॥ व्यच् ।
 विचितः ॥ पुनः संप्रसारणाग्रहणं विदेशस्यस्यापि संप्रसारणस्य प्रतिषेधार्थं ।
 श्वयुवमयोनामतद्धिते । यूनः । यूना ॥ नूत्रारम्भसामर्थ्यात् परस्य यणः पूर्वं संप्र-
 सारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

लिटि परे वय् । इत्येतद्वयवस्य य् । इत्येतस्य संप्रसारणं न स्यात् ॥
 ऊयतुः । ऊयुः ॥ लिटौत्येतदुत्तरार्थं ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

वयो वकारस्य किति लिटि परे वकारादेशो वा स्यात् ॥ ऊवतुः । ऊवुः ॥
 किति किं । उवाय ॥

वेजः ॥ ४० ॥

वेज् । इत्येतस्य धातोर्लिटि परे संप्रसारणं न स्यात् ॥ ववौ । ववतुः ।
 ववुः ॥

त्वपि च ॥ ४१ ॥

वेज् । इत्येतस्य त्वपि परे संप्रसारणं न स्यात् ॥ प्रवाय । उपवाय ॥

व्यश्च ॥ ४२ ॥

व्या । इत्येतस्य धातोर्ल्यपि परे संप्रसारणं न स्यात् ॥ उपध्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

व्येञ् । इत्येतस्य धातोर्ल्यपि परे संप्रसारणं न स्यात् ॥ प्रध्याय ॥ योगवि-
भाग उत्तरार्धः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

व्येञ् । इत्येतस्य परेरुत्तरस्य ल्यपि संप्रसारणं वा न स्यात् ॥ परिवीथ
यूपं । परिध्याय ॥

अदिच उपदेशे ऽशिति ॥ ४५ ॥

उपदेश एतन्तस्य धातोराकारादेशः स्यात् । न तु शिति प्रत्यये ॥ देङ् ।
दाता । दातुं ॥ ग्लै । ग्लाता । ग्लातुं ॥ श्रो । प्राता । प्रातुं ॥ एचः
किं । कर्ता ॥ उपदेशे किं । चिञ् । चेता ॥ अशिति किं । ग्लायति ॥
इत्संज्ञकप्रकारादौ निषेधः । एशि भवत्येव । जग्ले । मन्ने ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येञ् । इत्येतस्य धातोर्लिटि पर आकारादेशो न स्यात् ॥ विध्याय । वि-
व्यविय ॥

स्फुरतिस्फुलत्वयोर्धञि ॥ ४७ ॥

स्फुर । स्फुल । इत्येतयोर्धात्वोरेचः स्वाने वज्याकारादेशः स्यात् ॥ वि-
ष्फारः । विष्फालः ॥

क्रीड्नीनां णौ ॥ ४८ ॥

उक्रीड् । इङ् । णि । इत्येतेषामेचः स्वाने णिचि पर आकारादेशः स्यात् ॥
क्रापयति । अध्यापयति । ज्ञापयति ॥

सिध्यतेरपार्लौकिके ॥ ४९ ॥

पिधु । इत्येतस्य धातोर्पार्लौकिके ऽर्थे वर्तमानस्यैचः स्वाने णौ परत

आकारादेशः स्यात् ॥ अन्नं साधयति ॥ अपारलौकिके किं । साधयति तापसं
तपः ॥ सिध्यतेरिति श्रयना निर्देशाद्विवादिर्गृह्यते । न तु भ्वादिः ॥

मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ॥ ५० ॥

मीञ् । डुमिञ् । दीङ् । इत्येतेषां धातूनां ल्यब्विप्रय एङ्निमित्तप्रत्ययविप्रये चा-
कारादेशः स्यात् ॥ प्रमाय । प्रमाता । प्रमातव्यं ॥ निमाय । निमाता ।
निमातव्यं ॥ उपदाय । उपदाता । उपदातव्यं ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

लीङ् । ली । इत्येतयोर्धात्वोर्ल्यप्येङ्निमित्तप्रत्ययविप्रये चाकारादेशो वा स्यात् ॥
विलाय । विलाता । विलातव्यं । विलीय । विलेता । विलेतव्यं ॥

खिद्रेह्न्दसि ॥ ५२ ॥

खिद् । इत्येतस्य धातोरेचः स्थाने वेद आकारादेशो वा स्यात् ॥ चित्रं चि-
खेद । चिखाद् ॥ ह्न्दसि किं । खेदयति ॥

अपगुरो णमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी । इत्येतस्य धातोरपपूर्वस्यैचः स्थाने णमुलि पर आकारादेशो वा स्यात् ॥
अपगारमपगारं । अपगोरमपगोरं ॥

चिस्फुरोणौ ॥ ५४ ॥

चिञ् । स्फुर । इत्येतयोर्धात्वोर्णौ पर एच आकारादेशो वा स्यात् ॥ चाप-
यति । चाययति ॥ स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

वी । इत्येतस्य धातोर्गर्भग्रहणो वर्तमानस्य णिच्चाकारादेशो वा स्यात् ॥ वाप-
यति । वाययति वा गाः पुरो वातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ॥

विभतेर्हेतुभये ॥ ५६ ॥

जिभी । इत्येतस्य धातोर्णिच्चाकारादेशो वा स्यात् । प्रयोजकाङ्ग्ये सति ॥
मुण्डो भाषयते । भीषयते ॥ हेतुभये किं । कुञ्चिकयैनं भाषयति देवदत्तः ।
अत्र कुञ्चिका भयहेतुर्न तु प्रयोजको देवदत्तः ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

स्मिङ् । इत्येतस्य धातोः प्रयोजकात् स्मयं सति पिचि परे नित्यमाकारादेशः स्यात् ॥ ङटिलो विस्माययति ॥ हेतुभावे किं । कुञ्चिकयैनं विस्माययति ॥

सृजिदृशोर्कल्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज् । दृशिर् । इत्येतयोर्धात्वोर्कलादावकिति प्रत्यये परे ऽम् । इत्यप आगमः स्यात् ॥ खटा । खटव्यं । अखाक्षीत् ॥ द्रष्टा । द्रष्टव्यं । अद्राक्षीत् ॥ कलि किं । सर्जनं ॥ अकिति किं । दृष्टः ॥

अनुदात्तस्य चटुपधस्यान्यतरस्यां ॥ ५९ ॥

उपदेशे ऽनुदात्तस्य ऋकारोपधस्य धातोर्कलादावकिति प्रत्यये ऽमागमो वा स्यात् ॥ तृप् । तृप्ता । तर्प्ता ॥ दृप् । दृप्ता । दर्प्ता ॥ ऋदुपधस्य किं । भेत्ता ॥ कलीत्येव । तर्पणां ॥ अकितीत्येव । तृप्पः ॥

शीर्षंश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षन् । इत्येतच्छिरःशब्दसमानार्थं शब्दान्तरं छन्दसि निपात्यते ॥ यत् ते शीर्षोर्णो दौर्भाग्यं ॥ छन्दसि किं । शिरः ॥

ये च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शिरस् । इत्येतस्य यकारादौ तद्धितं परतः शीर्षन् । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ शिरसि भवः । शीर्षण्यो मुख्यः ॥ तद्धिते किं । शिर इच्छति । शिरस्यति ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

शिरस् । इत्येतस्याज्ञादौ तद्धिते परे शीर्ष । इत्यपमादेशः स्यात् ॥ स्थूलशिरस इदं । स्थूलशीर्षः ॥ हास्तिशीर्षिः । इञ् बाह्वादिवात् ॥

पद्मोमासूहनिशसन्धूपन्दोपन्यकञ्कनुदन्नासञ्क-
स्त्रभृतिषु ॥ ६३ ॥

पाद् । दन्त । नासिका । मास । हृदय । निशा । असृज् । यूप । दोष् । यकृत् । प्रकृत् । उदक । आस्य । इत्येतेषां स्थाने शसादौ परतः क्रमेण

पद् । दत् । नस् । मास् । हृद् । निष् । अस् । यूपन् । दोषन् ।
 यकन् । शकन् । उदन् । आसन् । इत्येत आदेशा वा भवन्ति ॥ पदः ।
 पादान् । पदा । पादेन । पद्मां । पादाभ्यां । पङ्क्तिः । पादैः ॥ दत्तः ।
 दन्तान् । दत्ता । दन्तेन । दङ्गां । दन्ताभ्यां ॥ नसः । नासिकाः । नसा ।
 नासिकया । नोभ्यां । नासिकाभ्यां ॥ मासः । मासान् । मासा । मासेन ।
 माभ्यां । मासाभ्यां ॥ हृन्दि । हृदयानि । हृदा । हृदयेन । हङ्गां । हृद-
 याभ्यां ॥ निष्ठाः । निष्ठाः । निष्ठा । निष्ठाया । निष्ठाभ्यां । निष्ठाभ्यां ॥
 अस्मानि । अस्तुनः । अस्तुम् । अस्तुना । अस्तुभ्यां । अस्तुभ्यां ॥ यूपः ।
 यूपान् । यूपणा । यूपेण । यूपभ्यां । यूपभ्यां ॥ दोषः । दोष-
 णा । दोषा । दोषभ्यां । दोषभ्यां ॥ यकानि । यकन्ति । यक्ता । यकृता ।
 यकभ्यां । यकृङ्गां ॥ शकानि । शकन्ति । शक्ता । शकृता । शकभ्यां ।
 शकृङ्गां ॥ उदानि । उदकानि । उदा । उदकेन । उदभ्यां । उदकाभ्यां ॥
 आसानि । आस्यानि । आसा । आस्येन । आसभ्यां । आस्याभ्यां ॥ शस्त्र-
 भूतिषु किं । पादः । पादौ ॥ प्रभृतिशब्दः प्रकारं । तेन ककुद्दोषणी ।
 शला दोषणी । इत्यत्राप्यादेशो भवति ॥ अत्रच्छन्दसीति कंचिदनुवर्तयन्ति ।
 अपरे ऽविशोषेणेच्छन्ति ॥

धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

उपदेशे धात्वादेः प् । इत्येतस्य स् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ पह । सहते ॥
 पिच । सिञ्चति ॥ धातुग्रहणं किं । पण्डः ॥ आदेः किं । कपति ॥
 उपदेशे किं । पकारीयति ॥ के पुनः पोपदेशाः । ये तथा पठ्यन्ते ॥

णो नः ॥ ६५ ॥

उपदेशे धात्वादेः । ण् । इत्येतस्य न् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ णीञ् । नय-
 ति ॥ णान् । नमति ॥ उपदेशे किं । णकारीयति ॥ धात्वादेः किं ।
 अणति ॥ के पुनर्णोपदेशाः । ये तथा पठ्यन्ते ॥ नामधातोरयमपि नेष्यते ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

व् । य् । इत्येतयोर्वलि परं लोपः स्यात् ॥ दिदिवान् । दिदिवांसौ ।
 गौधेरः । पचेरन् । जीरदानुः ॥ वलि किं । दीव्यते ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

क्विप् । क्विन् । णिव । इत्येवगादेरपृक्तसंज्ञकस्य वृ । इत्येतस्य लोपः स्यात् ॥
क्विप् । वृहत् । भ्रूणहा ॥ क्विन् । धृतस्पृक् ॥ णिव । अर्धभाक् ॥ अपृ-
क्तस्य किं । दर्विः । जामृत्रिः ॥

हल्ङ्गाभ्यां दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

हलन्तात् परं । दीर्घो यौ ड्यापौ । तदन्ताच्च परं सु । ति । सि । इत्ये-
तदपृक्तं हल् लुप्यते ॥ हलन्तात् । राजा । अत्रिर्भावान् । अभिनो ऽत्र ॥
ड्यन्तात् । कुमारी । गौरी । शार्ङ्गर्वी ॥ आचन्तात् । वृद्धा । बहुराजा ।
कारीषगन्धा ॥ हल्ङ्गाभ्यां किं । ग्रामणीः ॥ दीर्घात् किं । अतिबुद्धः ।
निष्क्रोशाम्बिः ॥ सुतिसीति किं । अभैत्सीत् । तिप्साहचर्यात् सिचो ऽग्रह-
णं ॥ अपृक्तं किं । भिनन्ति ॥ हल् किं । त्रिभद ॥ हलन्तात् सुतिसीनां
लोपः । ड्याचन्ताभ्यां संरेव तिप्सिपारसंभवात् ॥

एङ्स्वात् संवृद्धेः ॥ ६९ ॥

एङन्ताङ्स्वान्ताच्चाङ्गात् परं हल् लुप्यते । स चेत् संवृद्धेर्वयवः ॥ एङ-
न्तात् । हे अग्ने । हे वायो ॥ ऋस्वान्तात् । हे राम । हे नदि । हे
ब्रधु । हे कुण्ड । कुण्डप्रवृत्ताद्तो ऽमिति परत्रापे च कृते कर्त्तृकादृशस्य पूर्वा-
न्तवजावेनाङ्स्वान्मकारलोपः । हे कतरदित्वादी तु डिच्चाट्टिलोपं ऋस्वा-
न्तमङ्गं नास्ति । अतो न तकारलोपः ॥ एङग्रहणं किं । हे अग्ने ।
हे वायो । अत्रापवाद्वाहुणे कृतं ऋस्वात् परत्वाभावात् संवृद्धिलोपो न
स्यात् ॥

शेषहन्सि बहुलं ॥ ७० ॥

णि । इत्येतस्य वेदं बहुलं लोपः स्यात् ॥ या जेत्रा । या वना ॥ लोके
तु यानि जेत्राणि । यानि वनानि ॥

ऋस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥

ऋस्वान्तस्य धातोः पिति कृति परतस्तुगागमः स्यात् ॥ अग्निचित् । प्रकृत्य ॥
ऋन्वयेति किं । ग्रामणीः ॥ पिति किं । कृतं ॥ कृति किं । पुनरः ॥
ग्रामणि कुलं । अत्र न तुन्वहिरङ्गत्वेन ऋस्वस्यासिद्धत्वात् ॥

संहितायां ॥ ७२ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्तनित्यतः प्राग्यद्वक्त्यागः संहितायामित्येवं
तद्वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति । इको यणचि । दध्यत्र । मध्वत्र ॥ संहितायां किं ।
दधि अत्र । मधु अत्र ॥

हे च ॥ ७३ ॥

संहितायां विषये ह्रस्वस्य इकारे परे तुगागमः स्यात् ॥ इच्छति । गच्छति ॥
ह्रस्व एवात्रागमो । न तु तदन्तः । तेन चिच्छिदतुरित्यत्र ह्लादिः प्रवेणा
तुको निवृत्तिर्न भवति । अत्रयत्रात्रयस्य मनुदायात्रयवत्त्वाभावात् ॥

आच्चादोश्च ॥ ७४ ॥

आङ् । माङ् । इत्येतयोश्चकारे परे संहितायां तुक् स्यात् ॥ आच्छादयति ।
माच्छिदत् ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

दीर्घस्य इकारे परे संहितायां तुक् स्यात् ॥ ग्लेच्छति ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घस्य पदान्तस्य इकारे परे संहितायां वा तुक् स्यात् ॥ अदरीच्छाया ।
अदरीद्वाया ॥

इको यणचि ॥ ७७ ॥

इ । उ । ऋ । लृ । इत्येतयामचि परे य । वृ । रु । लृ । इत्येत आ-
देशा भवन्ति ॥ दध्यत्र । मध्वत्र । पित्र्ये । लनुग्रन्थः ॥

एचां ऽयत्रायावः ॥ ७८ ॥

ए । ओ । ऐ । औ । इत्येतयामचि परे अ । अय् । आय् । आव् ।
इत्येत आदेशाः क्रमेण भवन्ति ॥ चयनं । अयनं । आयकः । लायकः ॥

वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

आ । औ । इत्येतयोर्वकारादौ प्रत्यये परे अ । आव् । इत्येतावादेशौ भवतः ॥

वाध्रव्यः । नाव्यं ॥ वान्तः किं । रायमिच्छति । रैयति ॥ यीति किं । गोम्यां ॥ प्रत्यये किं । गोवानं ॥

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

धातोरेचो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्यैव यकारादौ प्रत्यये परे वान्तादेशः स्यात् ॥ लव्यं । अवग्रहलाव्यं ॥ धातोः किं । प्रातिपदिकविषयको नियमः स्यात् । तथा सति वाध्रव्य इत्यत्रैव स्यात् । गव्यमित्यत्र न स्यात् ॥ तन्निमित्तस्य किं । औयते । औयत ॥ एवेति किं । धातुनियमनं यया स्यात् । तन्निमित्तनियमो ना भूत् । प्रकृष्यं । पिच्यं ॥ इदतो अवधारणार्थ एवकारः ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

क्षय्य । जय्य । इत्येतौ निपात्यंते प्रक्यार्थे गम्यमाने ॥ क्षि । क्षेतुं प्रक्यः । क्षयः ॥ जि । जेतुं प्रक्यः । जयः ॥ उभयत्रकारस्यावादेशः ॥ प्रक्यार्थे किं । क्षेतुं योग्यं । जेत्यं पापं । जेत्यं मनः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रय्य । इत्येतद्विक्रयार्थे वस्तुनि निपात्यंते ॥ उक्तीञ् । क्रय्यं । क्रतारः क्रीणीयुरिति ब्रह्मपापेण प्रसारितं वस्तु ॥ तदर्थे किं । क्रयमन्यत् ॥

भय्यप्रव्ये च्छन्दसि ॥ ८३ ॥

भय्य । प्रव्यया । इत्येतौ वेदे निपात्यंते ॥ जिभी । भय्यं किलारीत् ॥ वी प्रपूर्वः । वत्सतरी प्रव्यया ॥ उभयत्र बाहुलकादपादाने यत् । निपातनादवादेशः ॥ छन्दसि किं । भेयं । प्रवेयं ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥

अधिकारो अयं । व्यत्यात् परस्येति नृत्रात् प्राक् ॥ इत उर्ध्वं वद्वच्चात्मस्तत् पूर्वपरयोर्वर्णयोः स्थान एक आदेशो बोध्यः ॥ वक्ष्यति । आहुणः । खट्वेन्द्रः । खट्वोपगवः ॥ पूर्वपरग्रहणं द्वयोर्वृत्तपदादेशार्थं । एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थं ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

पूर्वपरयोः अयमेक आदेशः स पूर्वस्यान्तवत् स्यात् । परस्यादिवत् स्यात् ॥

ब्रह्मबन्धुः । अत्र पूर्वान्तब्रह्मवात् स्वादयः ॥ वृत्तौ । अत्र परादिव्रह्मवात्
गुप्तं सुप्तिङ्न्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति ॥

पत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

पत्वे तुकि च कर्तव्य एकादेशो ऽसिद्धः स्यात् ॥ को ऽसिचत् । सो ऽसि-
चत् । इह पूर्वत्रपस्यासिद्धत्वादिणः परत्वाभावान्न पत्वं ॥ तुकि । अधीत्य ।
प्रेत्य । इह सवर्णादीर्घस्यासिद्धत्वाद्भस्वस्य पिति कृति तुग्भवति ॥

आहुणः ॥ ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुणः स्यात् ॥ तवर्द्धिः । तवल्कारः । खट्वे-
न्द्रः । खट्वोदकं ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

अवर्णात् । ए । ओ । ऐ । औ । इत्येतेषु परेषु पूर्वपरयोर्वर्णयोः स्थानं वृद्धिरे-
कादेशः स्यात् ॥ ब्रह्मैउका । खट्वैउका । ब्रह्मैदनः । खट्वैदनः । ब्रह्मैति-
कायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मोपगवः । खट्वोपगवः ॥

इत्येधत्पूठ्सु ॥ ८९ ॥

अवर्णात् । इण् । एध । इत्येतयोर्धात्वोरेजायोः परयोवृद्धि च परे पूर्वपरयोर्वर्ण-
योर्वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ उपैति । उपैमि ॥ उपैधते । प्रैधतं ॥ ऊढि ।
प्रडोहः । विप्रवोहः ॥

आठश्च ॥ ९० ॥

आठो ऽचि परे पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ आदीत् । ऐच्छिष्ट । औ-
पीत् ॥

उपसर्गादति धातौ ॥ ९१ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥
प्राईति । उपाईति ॥ उपसर्गात् किं । खट्पृईति । प्रगता ऋच्छकास्मात् ।
प्रईकः ॥ ऋति किं । उपेतः ॥ तपरकरणं किं । उप ऋकारीयति । उप-
कारीयति । उत्ररसूत्रेण विकल्पो ना भूत् ॥

वा सुप्यापिशलेः ॥ ९२ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ सुब्रन्तप्रकृतिके धातौ परे पूर्वपरयोर्वृद्धिर्कादेशो वा स्यात् ॥ प्रर्पणीयति । प्रार्पणीयति ॥ सावर्ण्याल्लृघर्णग्रहणं । प्रल्कारीयति । प्राल्कारीयति ॥ आपिशलिग्रहणं पूजार्थं ॥

ओतो ऽमृशसोः ॥ १३ ॥

आ ओत इति द्वे पदे ॥ ओ । इत्येतदन्तादमृशसोरचि पूर्वपरयोराकार एकादेशः स्यात् ॥ गां पश्य । वां पश्य । शसा साहचर्यादम् सुत्रेव गृह्यते । न तु तिङ् । अचिनव्रं ॥

एडि परञ्चपं ॥ १४ ॥

अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ धातौ परे पूर्वपरयोः परञ्चपमेकादेशः स्यात् ॥ प्रेङ्गते । उपोपति ॥ वा सुपीत्यनुवर्तते । तेनैडादौ सुधातौ वा परञ्चपं भवति । उपेङ्कीयति । उपैङ्कीयति ॥

ओमाडोश्च ॥ १५ ॥

अवर्णात् । ओं । आङ् । इत्येतयोः परयोः पूर्वपरयोः स्थाने परञ्चपमेकादेशः स्यात् ॥ का ओं । कां ॥ आ उठा । ओठा । अयोठा । अय आ ऋष्यात् । अवर्ष्यात् ॥

उस्यपदान्तात् ॥ १६ ॥

अवर्णादपदान्तादुन् । इत्येतस्मिन् परे पूर्वपरयोः परञ्चपमेकादेशः स्यात् ॥ भिन्वा उस् । भिन्वुः । अदा उन् । अदुः ॥ अपदान्तादित्युत्तरार्थं ॥ अवर्णात् किं । चक्रुः ॥

अतो गुणे ॥ १७ ॥

अ । इत्येतस्मादपदान्तात् । अ । ए । ओ । इत्येतेषु परेषु पूर्वपरयोः परञ्चपमेकादेशः स्यात् ॥ पच अन्ति । पचन्ति ॥ पच ए । पच ॥ अतः किं । यान्ति ॥ अपदान्तात् किं । दण्डाग्रं ॥

अव्यक्तानुकरणास्यात् इतो ॥ १८ ॥

अत् । इत्येतस्माद्व्यनेरनुकरणात् । इति । इत्येतस्मिन् परे पूर्वपरयोः परञ्चपमेकादेशः स्यात् ॥ पठत् इति । पठिति ॥ अतः किं । नरुदिति ॥ इतो किं । पठद्व ॥

नाम्नेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ११ ॥

अत् । इत्येतस्याव्यक्तानुकरणास्याम्नेडितस्य । इति । इत्येतस्मिन् परे परङ्गं न स्यात् । अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ पठत्पठदिति । पठत्पठेति ॥ समुदायस्यानुकरणात्वे तु भवत्येव । पठत्पठिति ॥

नित्यमाम्नेडिते डाचि ॥ १०० ॥

अत् । इत्येतस्याव्यक्तानुकरणास्य डाच्यर्कं यदाम्नेडितं तस्मिन् परे अन्त्यस्य तकारमात्रस्य परवर्णस्य च नित्यं परङ्गं स्यात् ॥ पठत्पठाकरोति । डाचि कृते ढिलोपात् पूर्व द्वित्वमिष्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अ । इ । उ । ऋ । लृ । इत्येतेभ्यः । अ । इ । उ । ऋ । लृ । इत्येतेष्वन्तु परेषु पूर्वपरयोः सवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ॥ दैत्य अरिः । दैत्यारिः ॥ श्री ईशः । श्रीशः ॥ होतृ ऋकारः । होतृकारः ॥ अकः किं । अग्नये ॥ सवर्णे किं । दध्यत्र ॥ अचि किं । कुमारी प्रेते । नाङ्गलावित्यत्र ग्रहणाकशासस्यानभिनिर्वृत्तत्वाद् अचः सवर्णाग्रहणाद् दीर्घकारण-कारयोः सावर्ण्यमस्त्येव ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥

अ । इ । उ । ऋ । लृ । इत्येतेभ्यः प्रथमाद्वितीययोश्चि परे पूर्वपरयोः पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ॥ देवाः । देवान् । हरी । हरीन् । भानू । भानून् । मातृः । गमून् ॥ अचि किं । देवः ॥ अकः किं । नावो ॥ पूर्वसवर्णः किं । अग्नी । इह परसवर्णो मा भूत् ॥ दीर्घग्रहणं त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्र आदेशो मा भूदिति ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

स् । इत्येतस्य पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो ऽवयवस्य पुंलिङ्गे न् । इत्यय-मादेशः स्यात् ॥ देवान् । हरीन् । भानून् । पितृन् ॥ पुंसि किं । दुर्गाः । गौरीः । बधूः । मातृः पश्य ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि परं प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् ॥ देवौ । वृत्तौ । खट्वे ।
कुण्डे ॥ आत् किं । अग्नी ॥ इचि किं । वृत्ताः ॥

दीर्घाद्भसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाद्भसि परं इचि च परं प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् ॥ गौर्यौ ।
गौर्यः । ब्रध्नौ । ब्रध्नः ॥

वा इन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाद्भसि । इचि च परं इन्दसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् ॥
माहृतीश्चतस्रः । नाहृत्यश्चतस्रः । वाराही उपानहौ । वाराह्यौ उपानहौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अको ऽमि परं पूर्वपरयोः पूर्वत्रपमेकादेशः स्यात् ॥ देवं । हरिं । भानुं ।
दुर्गा । गौरीं । ब्रध्नुं ॥ वा इन्दमीत्यनुवर्तते । गौरीं । गौर्यं ॥

संप्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

संप्रसारणादचि परं पूर्वपरयोः पूर्वत्रपमेकादेशः स्यात् ॥ यज्ञ । इष्टं । वप् ।
उपं । ग्रह । गृहीतं ॥

एङः पदान्तादति ॥ १०९ ॥

ए । ओ । इत्येताभ्यां पदान्ताभ्यामति परं पूर्वपरयोः पूर्वत्रपमेकादेशः स्यात् ॥
अग्ने ऽत्र । वायो ऽत्र ॥ एङः किं । दध्यत्र ॥ पदान्तात् किं । चयनं । लवनं ॥
अति किं । अग्ने इति । वायो इति ॥ तपरकर्षणं किं । वायवायाहि ॥

उसिउसोश्च ॥ ११० ॥

ए । ओ । इत्येताभ्यां उसि । उस् । इत्येतयोरति परं पूर्वपरयोः पूर्वत्रप-
मेकादेशः स्यात् ॥ अग्नेरागच्छति । वायोरागच्छति ॥ उस् । अग्नेः स्वं ।
वायोः स्वं ॥ अपदान्तार्थ आरम्भाः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

ऋ । इत्येतदन्तान्दसिउसोरति परं पूर्वपरयोः स्थानं । उ । इत्ययमेकादेशः
स्यात् ॥ होतुरागतं । होतुः स्वं ॥

ल्यत्वात् परस्य ॥ ११२ ॥

खि । खी । ति । ती । इत्येतस्मात् कृत्यपणादेशान्ङसिउसोरिति परे पूर्वपरयोः स्थाने । उ । इत्ययमेकादेशः स्यात् ॥ खि । सख्युरागतं । सख्युः स्वं ॥ खी । सखीयतेः क्विप् । सख्युरागतं । सख्युः स्वं ॥ ति । पत्युरागतं । पत्युः स्वं ॥ ती । लूनीयतेः क्विप् । लून्युरागतं । लून्युः स्वं । निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् तीप्रवृद्धो ऽयं ॥ ल्यत्व । इति विकृतनिर्देशादिह न भवति । अतिसखेः । सेनापतेः ॥

अतो रोरुतादुत ॥ ११३ ॥

अ । इत्येतस्मादुतात् परस्य उकारेत्संज्ञकस्य ङ । इत्येतस्याप्लुतं इति परे । उ । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ वृत्तो ऽत्र । प्लुतो ऽत्र ॥ अत इति तपरः किं । वृत्ता अत्र ॥ रोरिति सानुबन्धकग्रहणं किं । स्वरत्र ॥ अप्लुतात् किं । एहि नुसोता३ अत्र स्नादि । प्लुतस्यासिद्धत्वाद्दतः परो रुः । अप्लुतादूहणं तु विणोषणसामर्थ्यात् प्लुतो नासिद्धः ॥ अप्लुते किं । तिष्ठतु पय आ३-गिनदत्र ॥ अति किं । वृत्त इह ॥ अतीति तपरः किं । वृत्त आश्रितः ॥

हृशि च ॥ ११४ ॥

अ । इत्येतस्मादुतात् परस्योकारेत्संज्ञकस्य ङ । इत्येतस्य हृशि परे । उ । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पुरुषो याति । पुरुषो हसति । पुरुषो ददाति ॥

प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

ए । ओ । इत्येतावृक्पादमध्ये ऽवकार्यकारपरके इति परे प्रकृत्या भवतः ॥ सुजाते अश्वसूनुते । अर्ध्वयो अद्रिभिः सुतं ॥ अन्तःपादं किं । कयामति कुत एतास एते ऽर्चन्ति ॥ अव्यपर इति किं । तं ऽवदन् । ते ऽयस्मयन् ॥ एङित्येव । प्रत्यग्निरूपसामर्थ्यमख्यन् ॥ नान्तःपादमिति केचित् पठन्ति ॥

अव्यादव्यादवक्रमुरत्रतायमवत्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् । अव्यात् । अवक्रमुः । अव्रत । अयं । अवन्तु । अवस्यु । इत्येतेषां वकार्यकारपरे इति परे । ए । ओ । इत्येतावृक्पादमध्ये प्रकृत्या

भवतः ॥ अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अवात् । मित्रमहो अववात् । मा शिवासो
अवक्रनुः । ते नो अवव्रत । प्रतधारो अयं नणिः । ते नो अववन्तु पितरः ।
कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरस् ॥ ११७ ॥

उरस् । इत्ययमेकन्तो ऽति परं यजुर्वेदे प्रकृत्या म्यात् ॥ उरो अन्तरिक्षं ॥
अनन्तःपादार्थं सूत्रं ॥ उरो । इति संबुद्धयन्तमुकारान्तमुरुष्वदं सूत्रं केचित्
पठन्ति ॥

**आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे ऽम्वेअम्वाले ऽम्वि-
केपूर्वे ॥ ११८ ॥**

आपो । जुषाणो । वृष्णो । वर्षिष्ठे । इत्येते । अम्वे अम्वाले । इत्येतौ
चाम्बिकेऽप्रवृत्तौ यजुर्वेदे ऽति प्रकृत्या भवन्ति ॥ आपो अस्मान् मातरः
गृन्थयन्तु । जुषाणो अग्निराद्व्यस्य । वृष्णो अंगुष्ठां । वर्षिष्ठे अधि नाकं ।
अम्वे अम्वाले अम्बिके ॥ सूत्रं निपातनादेवाम्बार्थेति ह्रस्वत्वं न भवति ॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्ग । इत्येतदेकन्तमङ्गप्रवृत्तादाविति च परं यदेकन्तं तदकारं परं यजुर्वेदे
प्रकृत्या स्यात् ॥ प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीधते । प्राणो अङ्गे अङ्गे अङ्गो-
चिपत् ॥

अनुदात्ते च कुधपरे ॥ १२० ॥

ए । ओ । इत्येतौ यजुर्वेदे कवर्मथकारपरके अनुदात्तं ऽति परं प्रकृत्या
भवतः ॥ अयं सो अग्निः । अयं ते अध्वरः ॥ अनुदात्तं किं । अधो ऽग्रे ॥
कुधपरे किं । सो अयमग्निः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

अवपथान् । इत्येतस्मिन्ननुदात्ते परं एङ् प्रकृत्या स्यात् ॥ रुद्रभ्यो अवपथाः ।
तिङ्ङुतिङ् इति निघातः ॥ अनुदात्तं किं । यद्गुह्येभ्यो अवपथाः । निपातै-
र्यद्यदीत्यादिना निघातप्रतिषेधः ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

गो । इत्येतदेउन्तं लोके वेदे चाति परे प्रकृत्या वा स्यात् ॥ गोअग्रं । गोअं । अन्यो गोअश्वेभ्यः । पञ्चो गोश्वः ॥ एउन्तस्य किं । चित्रग्वयं ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

गो । इत्यंतस्यैउन्तस्य पदान्तस्याचि परे अवङ् । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ गवाअं । गोअं । गवाजिनं । गोजिनं ॥ व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिह नित्य-मवङ् । गवाक्तः ॥ स्फोटायनग्रहणं पृथगर्थं ॥

इन्द्रे च नित्यं ॥ १२४ ॥

गो । इत्यंतस्येन्द्रादेशे परे नित्यमवङ्ङादेशः स्यात् ॥ गवेन्द्रो यज्ञेश्वरः ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताः प्रगृह्याश्चाचि परे नित्यं प्रकृत्या भवन्ति ॥ अनो इति । वायू इति । खट्वे इति ॥ अचि किं । इह मा भूत् । ज्ञानु उ अस्य रुजति । ज्ञानू अस्य रुजति । ज्ञान्वस्य रुजति ॥

आडो अनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आङ् । इत्यंतस्याचि परे वेदे अनुनासिकादेशः स्यात् । स च प्रकृत्या स्यात् ॥ अअ ओ अपः ॥

इको असवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

पदान्ता इको असवर्णे अचि परे प्रकृत्या वा भवन्ति । ह्रस्वश्चको भवति ॥ चक्रि अत्र । चक्र्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र ॥ पदान्ता इत्येव । गौर्यो ॥ इकः किं । खट्वेन्द्रः ॥ असवर्णे किं । कुमारीह ॥ शाकल्यग्रहणं पृथगर्थं । ह्रस्वविधानमामर्थ्यादेव यणणादेशेन सह त्रिकल्पसिद्धेः ॥

ऋत्यकः ॥ १२८ ॥

अ । इ । उ । ऋ । लृ । इत्यंत ऋति परे शाकल्यमतेन प्रकृत्या भव-न्ति । ह्रस्वश्चैतेषां ॥ ब्रह्मऋषिः । ब्रह्मर्षिः ॥ कुमारिऋष्यः । कुमार्यृष्यः ॥

हेतुऋष्यः । हेतुष्यः ॥ ऋति किं । खट्वेन्द्रः ॥ अकः किं । वृत्तावृष्यः ॥
सत्रर्णार्यमनिगन्तार्यं च सूत्रं ॥

अप्नुतवटुपस्यिते ॥ १२९ ॥

अवेदिक इतिशब्दे परे प्लुतो ऽप्लुतवत् स्यात् ॥ अप्लुतकार्यं गुणादिकं करो-
तीत्यर्थः ॥ सुश्लोकाश् इति । सुश्लोकेति ॥ वत् किं । अप्लुत इत्युक्ते प्लुत
एव निषिध्यते । तथा सति प्रगृह्याश्रयं प्रकृतिभावे प्लुतस्य अवर्णं न स्यात् ॥
अग्नीश् इति ॥

ईश् चाक्रवमणस्य ॥ १३० ॥

ईश् । इत्येपः प्लुतो ऽचि परे ऽप्लुतवद्वा स्यात् ॥ अस्तु हीत्यत्रवीत् । अस्तु
हीश् इत्यत्रवीत् ॥ चिनुहीदं । चिनुहीश् इदं ॥ चाक्रवर्मणाग्रहणं विकल्पा-
र्थं । उभयत्र विभाषणं ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

दिव् । इत्येतस्य प्रातिपदिकस्य पदान्ते । उत् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ शु.यां ।
शुभिः ॥ पदान्ते किं । दिवौ । दिवः ॥

एतत्तदोः सुलोपो ऽकोरनञ्समास हलि ॥ १३२ ॥

एतद् । तद् । इत्येतयोर्ककारयोः संख्याबोधको यः सु । इत्येपः प्रत्यय-
स्तस्य हलि परे लोपः स्यात् । न तु नञ्समासे ॥ एष ददाति । परमैष
ददाति ॥ स भुङ्क्ते । परमस भुङ्क्ते ॥ एतत्तदोः किं । यो ददाति । यो
भुङ्क्ते ॥ सुग्रहणं किं । एतौ गावौ ॥ अकोः किं । एषको रुद्रः । सको
देवः ॥ अनञ्समासे किं । अनेपो ददाति । असो ददाति ॥ हलि किं ।
एपो ऽत्र । सो ऽत्र ॥

स्यश्चन्दसि बहुलं ॥ १३३ ॥

स्यस् । इत्येतस्यच्चन्दसि हलि परे बहुलं सुलोपः स्यात् ॥ एष स्य ते
मधुगान् ॥ न च भवति । यत्र स्यो निपतत् ॥

सो ऽचि लोपे चेत् पादपूरणं ॥ १३४ ॥

सग्न । इत्येतस्याचि परे सुलोपः स्यात् । लोपे सत्येव चेत् पादः पूर्यते ॥

सैन्द्रो राजा जयति चर्षणीनां । सौषधीरनुद्ध्वसे । सैष दाशरथी रामः ।
सैष राजा युधिष्ठिरः ॥ लोपे चेदित्यादि किं । स इव व्याघ्रो भवेत् ॥
अचीति स्पष्टार्थः ॥ लोपे सत्येवंत्यवधारणं बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेन ह
न । सो ऽहमा व्रन्म शुष्ठानां । अत्र लोपाभावं ऽपि पादपूर्तेः सन्नात् ॥

सुट् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

इत उर्थं पारस्करप्रभृतीनीति यावत् सुट् । इत्येतत् कात् पूर्व इत्येतच्चा-
धिकृतं वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे । संस्कृता । संस्कृत् ॥
कात्पूर्वग्रहणं सुटो ऽभक्तत्वबोधनार्थः । तेन संस्कृषीष्ट संस्क्रियते । इत्यत्र
संयोगादिलक्षणाविदूगुणौ न भवतः । संचस्कर्तुरित्यत्र गुणास्तु तन्मध्यपतित-
न्यायात् ॥ सुट्स्तुस्वञामिति विशेषणार्थष्टकारः ॥

अउभ्यासव्यवाये ऽपि ॥ १३६ ॥

अडागमेन । अभ्यासेन च व्यवधानं ऽपि कात् पूर्वः सुट् स्यात् ॥ समस्करोत् ।
समस्कार्षीत् ॥ अभ्यासेन । संचस्कार् । परिचस्कार् ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ॥ १३७ ॥

सं । परि । उप । इत्येतेभ्यो भूषणे ऽर्थे करोतौ परे ककारात् पूर्वः सुट्
स्यात् ॥ संस्कृता । संस्कृत् ॥ समः सुटोति ह्रस्वे विसर्गे च कृतं संपुंका-
नामिति तस्य सकारः । पूर्वस्य चानुनासिकः ॥ परिष्कर्तुं । परिनिविभ्य
इति पठ्यं ॥ उपस्कृता । उपस्कृत् ॥ भूषणे किं । उपकरोति ॥ संपूर्वस्य
क्वचिद्भूषणे ऽपि सुट् । संस्कृतमृतमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

सं । परि । उप । इत्येतेभ्यः समूहार्थे करोतौ परे ककारात् पूर्वः सुट्
स्यात् ॥ तत्र न संस्कृतं । परिष्कृतं । उपस्कृतं ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ॥ १३९ ॥

उप । इत्येतस्मात् करोतौ परे ककारात् पूर्वः सुट् स्यात् । प्रतियत्न ।
वैकृत । वाक्याध्याहारः । इत्येतेष्वर्थेषु गन्यमानेषु ॥ प्रतियत्नः सतो गुणान्त-
राधानं । एधोदकस्योपस्कृते ॥ विकृतमेव वैकृतं । उपस्कृते ॥ वाक्या-

ध्याहारे । वादिनमुपस्कुरुते । वाक्याध्याहारेण ब्रूत इत्यर्थः ॥ एतेषु किं ।
उपकरोति ॥

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उप । इत्येतस्मात् कृ । इत्येतस्मिन् धातौ परे ह्रस्वे गम्ये ककारात् पूर्वः
गुह्र स्यात् ॥ उपस्कारं लुनन्ति । णगुलत्र । विलिप्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ लवने
किं । उपकिरति ॥

हिंसायां प्रतेश्च ॥ १४१ ॥

प्रति । उप । इत्येताभ्यां कृ । इत्येतस्मिन् धातौ परे हिंसायां त्रिषये गुह्र
कात् पूर्वः स्यात् ॥ प्रतिस्कीर्णं । हन्त ते वृषल भूयात् । उपस्कीर्णं । हे
वृषल ते तथा विलिपो ऽस्तु यथा हिंसामनुब्रूयातीत्यर्थः ॥ हिंसायां किं ।
प्रतिकीर्णं ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिघालेखने ॥ १४२ ॥

अप । इत्येतस्मात् कृ । इत्येतस्मिन् धातौ परे पञ्चालेखने पद्यालेखने च
ककारात् पूर्वः गुह्र स्यात् ॥ अपस्किरते वृषभो हृष्टः ॥ अपस्किरते कुक्कुटो
भक्ष्यार्यो । अपस्किरते श्वाश्रयार्यो ॥ आलित्य विलिपतीत्यर्थः ॥ चतुष्पाच्छ-
कुनिध्विति किं । अपकिरति देवदत्तः ॥

कुस्तुम्बुद्रणि ज्ञातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरु । इत्येतस्मिन् शब्दे सुडागमो निपात्यते ज्ञातिश्चेद्भवति ॥ कुस्तुम्बु-
रुर्थान्याकं । तत्फलानि कुस्तुम्बुद्रणि ॥ ज्ञातिः विं । कुत्सितानि तुम्बुद्रणि
तिन्दुकीफलानि । कुतुम्बुद्रणि ॥

अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्पर । इत्येतस्मिन् सुडागमो निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने ॥ अपर-
स्परः सार्था गच्छन्ति ॥ क्रियासातत्ये किं । अपरपरः सार्था गच्छन्ति ।
अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पद । इत्येतस्मिन् गुणिनिपात्यते पत्वं च सेवितं ऽसेवितं । प्रमाणे च

विषये ॥ गोष्पदो गोसेवितो देशः ॥ असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि ॥
प्रमाणे । गोष्पदमात्रं क्षेत्रं ॥ सेवितेत्यादि किं । गोपदं ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायां ॥ १४६ ॥

आस्पद । इत्येतस्मिन्नात्मवापनाय स्थानं प्रतिष्ठा । तस्यां गम्यमानायां सुणि-
पात्यते ॥ आस्पदं लब्धं ॥ प्रतिष्ठायां किं । आपदं ॥

आश्चर्यमनित्ये ॥ १४७ ॥

आश्चर्य । इत्येतस्मिन्भूततद्भावे सुणिपात्यते ॥ आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत ।
अहुतमित्यर्थः ॥ अनित्ये किं । आचर्यं कर्म ॥

वर्चस्के ऽवस्करः ॥ १४८ ॥

अवस्कर । इत्येतस्मिन्नुत्तमले वाच्ये सुणिपात्यते ॥ अवस्करो ऽनुमलं ।
तत्संबन्धाद्देशश्च ॥ वर्चस्के किं । अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गे ॥ १४९ ॥

अपस्कर । इत्येतस्मिन् रथाङ्गे वाच्ये सुणिपात्यते ॥ अपस्करो रथावयवः ॥
रथाङ्गे किं । अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विष्किर । इत्येतस्मिन् शकुनो वाच्यं सुडा स्यात् ॥ विष्किरः । विकिरः
शकुनिः ॥ वाग्रहणेन सुटो विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं विकिर इत्येतस्यापि
शकुनेरन्यत्र प्रयोगो ना भूदिति ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्र । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे मन्त्रविषये ह्रस्वादुत्तरः सुट् स्यात् ॥ सुश्चन्द्रो
युष्मन् ॥ ह्रस्वात् किं । सूर्याचन्द्रमसौ ॥ मन्त्रे किं । सुचन्द्रा पौर्णमासी ॥
उत्तरपदग्रहणात् समास एव । इह तु न । शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

प्रतिष्कश । इत्येतस्मिन् कश । इत्येतस्य धातो ह्ये प्रतिपूर्वे सुट् पत्वं च
निपात्यते ॥ प्रतिष्कशः । वार्त्तापुरुषः सहायः पुरोगन्ता वा ॥ कशेः किं ।

प्रतिगतः कणां । प्रतिकशो ऽप्रवः ॥ यद्यपि कणधातोरेव कणाप्रवदः । तथा-
पि कणरिति इकप्रत्ययेन धातुनिर्देशादुपसर्गग्रहणाद्धात्वन्तरोपसर्गान्न भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्व । हरिश्चन्द्र । इत्येतयोः सुणिनपात्यते । ऋषी चंद्रभिंधयौ भवतः ॥
प्रस्कण्व ऋषिः ॥ हरिश्चन्द्र ऋषिः ॥ ऋषी किं । प्रकण्वो देवः । हरि-
चन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्कारिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर । मस्करिन् । इत्येतौ क्रमाद्वेणुपरिव्राजकयोर्वाच्ययोर्निपात्येते ॥ मस्करो
वेणुः ॥ मस्करी परिव्राजकः ॥ डुकृञ् माडूपूर्वः । तस्मात् करणे ऽच् ।
माडो ह्रस्वः । सुडिनिप्रत्ययश्च निपातनात् ॥ वेणुपरिव्राजकयोः किं ।
मस्करो ग्राहः । मस्करी समुद्रः ॥

कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर । अजस्तुन्द । इत्येतयोर्नगरं वाच्यं सुणिनपात्यते ॥ कास्तीरं ।
अजस्तुन्दं नगरं ॥ नगरं किं । कातीरं । अजस्तुन्दं ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर । इति सुणिनपात्यते वृक्षश्चेद्वाच्यः ॥ कारस्करो विषवृक्षः ॥ वृक्षः
किं । कारकरो ऽन्यः ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां ॥ १५७ ॥

पारस्कर । इत्येवमादीनि संज्ञाविषयं सप्तदृकानि निपात्यन्ते ॥ पारस्करः ।
तस्करः । वृहस्पतिः । प्रस्तुम्पति । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तं । प्रायश्चित्तिः ।
प्रायश्चित्तं ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जं ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया ॥ यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयत तमेकमचं
वर्जयित्वा शेषं तत् पदमनुदात्ताच्चकं भवति । इत्युपस्थितं ज्ञेयं ॥ वक्ष्यति
धातोर्न्त उदात्तः । गोपायति ॥

कर्पावतो घञो ऽन्त उदात्तः ॥ १५९ ॥

कर्प । इत्येतस्य धातोः । आकारवतो घञप्रत्ययान्तस्य चान्त उदात्तः स्यात् ॥
कृप भ्वादिः । कर्पः । तुदादेः कृपतेस्तु कर्प इत्याबुदात्त एव ॥ घञः ।
पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः ॥ जित्स्वरवाधको ऽयं ॥

उज्झादीनां च ॥ १६० ॥

उज्झ । इत्येवमादीनामन्त उदात्तः स्यात् ॥ उज्झः । म्लच्छः । तज्जः ।
तल्पः ॥ घञन्तत्वाञ्जित्स्वरे प्राप्ते सूत्रं ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

यस्मिन्नुदात्त उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तास्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ कुमारी । पथः ।
पथा । कुमुदान् । नृणान् । वेतस्वान् ॥ अनुदात्तस्येति किं । प्राप्तङ्ग्यः ।
यति स्वरित उदात्तो लुप्यते ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

धातुमात्रस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ पचति । गोपायति । याति । ऊर्णोति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

च् । इत्येष इत्संज्ञको यस्य तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ भञ्जभासमिदो धुर्च् ।
भङ्गुरं । भासुरं । मदुरं ॥ कुण्डिनच् । कुण्डिनाः ॥ बहुच् । बहुपटवः ॥
अकच् । उच्चकैः ॥

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ च्फञ् । कौञ्जायनाः । मौञ्जायनाः ॥
परस्य जित्स्वरस्य वाधनार्थमतत् ॥

कितः ॥ १६५ ॥

क् । इत्संज्ञको यस्य तद्धितस्य तस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ फक् । नाडायनः ॥
ठक् । आक्षिपः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृ । इत्येतस्मात् परस्य जस् । इत्येतस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ तिसृस्तिष्ठ-
न्ति ॥ जसः किं । तिसृका ॥ उदात्तस्वरितयोर्यणा इति स्वरिते प्राप्ते
वचनं ॥

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुर । इत्येतस्यान्त उदात्तः स्यात् । शसि परे ॥ चतुरः पश्य ॥ चतस्रोदेश
आयुदात्तनिपातनान्नेह भवति । चतस्रः पश्य ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

सप्तमीबहुवचने व एकाच् तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥
वाचा । वाग्भ्यां । वाग्भिः ॥ सौ किं । राज्ञा । राज्ञे ॥ एकाचः किं ।
हरिणा ॥ तृतीयादिः किं । वाचौ ॥ विभक्तिः किं । वाक्तरा ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६९ ॥

अनित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तोदात्तमकाच् तस्मात् परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता
वा स्यात् ॥ परमवाचा । परमवाचे ॥ पक्षे समासान्तोदात्तत्वं ॥ अन्तोदा-
त्तात् किं । अवाचा । तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ अनित्य-
समासे किं । अग्निचित् । अत्रोपपदसमासो नित्याधिकारविहितस्तत्र कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥

अच्चेष्टह्न्दस्यसर्वनामस्थानं ॥ १७० ॥

अस्तु । इत्येतस्मात् परासर्वनामस्थानविभक्तिर्वेदे अनुदात्ता स्यात् ॥ इन्द्रो
दधीचो अस्थिभिः ॥

उडिदंपदाद्यप्पुम्रैक्युभ्यः ॥ १७१ ॥

उड् । इदं । पदादि । अप् । पुन् । रै । दिव् । इत्येतेभ्यो ऽसर्वनाम-
स्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥ उड् । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा ॥ इदं । आभ्यां ।
रभिः ॥ पदूदन्तोमास्त्वृन्निष् । इत्येते षट् पदाद्वस्तम्भ्यः । पदः । पदा ।
दतः । दता । नसः । नसा । मासः । मासा । हृदः । हृदा । निजः ।
निजा ॥ असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव ॥ अप् । अपः । अहिः ॥ पुन् ।
पुंसा । पुम्भ्यां ॥ रायः पश्य । राभ्यां । राभिः ॥ दिवः । दिवा ॥

अटनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अटन् । इत्येतस्माद्दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥ अष्टाभिः ।

अद्याभ्यः ॥ दीर्घात् किं । अदसु ॥ दीर्घग्रहणमदन आत्वविकल्पं कृतात्वस्य परसंज्ञां च ज्ञापयति । काल्युपोत्तममिति प्राप्ते वचनं ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अनुम् यः शतृ । इत्येष प्रत्ययस्तदन्तोदात्तात् परा नदी । अजादिरसर्व-
नामस्यानविभक्तिश्चोदात्ता स्यात् ॥ नदी । तुदती । नुदती ॥ अजादिः ।
तुदता । नुदता ॥ अनुमः किं । तुदन्ती ॥ नद्यजादी किं । तुदज्ञां ॥
अन्तोदात्तात् किं । ददती । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तावेतो ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्य स्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात् परा नदी । अजादिरसर्वनामस्या-
नविभक्तिश्चोदात्ता स्यात् ॥ तृच् । कर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा ।
हर्त्रा । प्रलवित्रा ॥ एते तृजन्तत्वादन्तोदात्ताः ॥ उदात्तग्रहणं किं । कर्ता ।
तृन् ॥ हल्पूर्वात् किं । बहुतित्वा ब्राह्मण्या ॥

नोङ्धावोः ॥ १७५ ॥

उङो धातोश्च य उदात्तस्यानिको यण् हल्पूर्वस्तस्मात् पराजादिरसर्वनामस्या-
नविभक्तिश्चोदात्ता न स्यात् ॥ उङः । ब्रह्मब्रन्धा । ब्रह्मब्रन्धै ॥ धातोः ।
खलप्पा । खलप्पे ॥

द्रुस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १७६ ॥

द्रुस्वान्तादन्तोदात्तात् । नुडागमाच्च परो मतुबुदात्तः स्यात् ॥ अग्निमान् । कर्तृ-
मान् ॥ नुटः । अक्षपवान् । श्रीर्षणवान् ॥ अन्तोदात्तात् किं । वसुमान् ।
वसुशब्द आद्युदात्तः ॥

नामन्यतरस्यां ॥ १७७ ॥

मनुपि यो द्रुस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात् परो नाम् । इत्येष उदात्तो वा स्यात् ॥
तिसृणां । चतसृणां ॥ मतुपा द्रुस्वविशेषणादूतपूर्वे ऽपि द्रुस्वे भवति ।
अनीनां । वायूनां । कर्तृणां ॥ सनुङ्ग्रहणं किं । धेन्वां ॥ द्रुस्वात् किं ।
कुमारीणां ॥ अन्तोदात्तात् किं । त्रपूणां ॥

आश्रकन्दसि बहुलं ॥ १७८ ॥

डी । इत्येतदन्ताद्वे बहुलं नाम् । इत्यप उदात्तः स्यात् ॥ देवसेनानाम-
भिभञ्जतीनां । न च भवति । नदीनां पारं । जयन्तीनां मूलः ॥

पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७१ ॥

पट्संज्ञकेभ्यः । त्रि । चतुर । इत्येताभ्यां च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता
स्यात् ॥ पट् । पड्भ्यां । पड्भिः । पञ्चानां । सप्तानां ॥ त्रिभिः । त्रिभ्यः ।
त्रयाणां ॥ चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्णां ॥ हलादिः किं । चतस्रः ॥

कल्युपोत्तमं ॥ १८० ॥

पट्संज्ञकाः । त्रि । चतुर । इत्येतेषां कलादिविभक्त्यन्तानां आदेशो नामन्त्यसमो-
पनुदात्तं स्यात् ॥ पट् । पञ्चभिस्तपस्तप्यति । सप्तभिः पराजयति ॥ त्रि ।
तिनृभिश्च ॥ चतुर । त्रिंशता च चतुर्भिः ॥ कलि किं । पञ्चानां ॥ उपोत्तमं
किं । पड्भिः । पड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायां ॥ १८१ ॥

पट् । त्रि । चतुर । इत्येतेषां कलादिविभक्त्यन्तानां लोक उपोत्तममुदात्तं
वा स्यात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चभिः ॥ तिसृभिः । तिसृभिः ॥ चतसृभिः ।
चतसृभिः ॥

न गोश्चन्साववर्णराडङ्कुङ्कुञ्जः ॥ १८२ ॥

गो । ष्वन् । सौ प्रथमैकवचनं यद्वर्णान्तं । राज् । अञ्चु । कुञ्च । कृत् ।
इत्येतेभ्यो वा विभक्तिः सोदात्ता न स्यात् ॥ गो । गवा । गवे । सुगुना ।
सुगवे ॥ सावकाचस्तृतीयादिरन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यनयोः प्रतिषेधः ॥ ष्वन् ।
शुना । शुने । परमशुना । परमशुने ॥ साववर्ण । वेभ्यः । तेभ्यः । केभ्यः ॥
राज् क्विन्नन्तः । राजा । परमराजा ॥ अञ्चु क्विन्नन्तः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्यां ॥
सनकारग्रहणान्नलोपे निषेधो न । किं तु तिभक्त्युदात्तत्वं भवति । प्राचा ।
प्राचे । प्राङ्भ्यां ॥ कुञ्च क्विन्नन्तः । कुञ्चा । कुङ्भ्यां । परमकुञ्चा ॥ डुकृञ् ।
कृतो वा क्विन्नन्तः । कृता । परमकृता ॥

दिवो कल् ॥ १८३ ॥

दिव् । इत्येतस्मात् परा कलादिविभक्तिरुदात्ता न स्यात् ॥ लुभ्यां । लुभिः ॥
सावकाच उदिदंपदादिति च प्राप्स्य प्रतिषेधः ॥ कल् किं । दिवा । दिवे ॥

नृ चान्यतरस्यां ॥ १८४ ॥

नृ । इत्येतस्मात् परा कलादिविभक्तिरुदात्ता वा न स्यात् ॥ नृभिः । नृभिः ॥
कल् किं । नृ । नृ ॥

तित् स्वरितं ॥ १८५ ॥

त् । इत्यञ्जको यस्य स स्वरितः स्यात् ॥ यत् । चिकीर्ष्य । जिहीर्ष्य ॥
एयत् । कार्यं । हार्यं ॥

तास्यनुदात्तेन्डिदुपदेशाद्यसार्वधातुकमनुदात्तमह-
न्विडोः ॥ १८६ ॥

तासेः । अनुदात्ततः । डितः । अकारान्तोपदेशाच्च परं लस्यानिकं सार्वधा-
तुकमनुदात्तं स्यात् ॥ हुङ् । इङ् । इत्येताभ्यां परं वर्जयित्वा ॥ प्रत्ययस्व-
रापञ्चादो ऽयं ॥ तासेः । उकृञ् । कर्ता । कर्तारो ॥ अनुदात्ततः । आस ।
आस्ते । वस । वस्ते ॥ डितः । पूङ् । सूते । ग्रीङ् । ग्रेते ॥ अदुपदेशात् ।
तुदतः । नुदतः । पचतः । पचमानः । यजमानः ॥ उपदेशग्रहणं किं ।
प्रिष्याते ॥ अहन्विडोः किं । हुतं । अथीते ॥

आदिः सिचो अन्यतरस्यां ॥ १८७ ॥

सिच् । इत्येतदन्तस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ मा हि कार्ठा । मा हि का-
र्ठा । द्वितीयो ऽन्तोदात्तः ॥ मा हि लाविटां । मा हि लाविटां । द्वि-
तीयो मध्योदात्तः ॥

स्वपादिहिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

आ वृत्करणात् स्वपादिः ॥ अिष्वप् । इत्येवमादीनां हिसि । इत्येतस्य च
धातोर्ज्ञादावनिटि लस्यानिके सार्वधातुके पर आदिरुदात्तो वा स्यात् ॥ स्व-
पन्ति । स्वपन्ति ॥ श्वसन्ति । श्वसन्ति ॥ हिसि । हिंसन्ति । हिंसन्ति ॥
प्रत्ययस्वरणा द्वितीयो मध्योदात्तः ॥ अचि किं । स्वप्यात् । हिंस्यात् ॥
अनिटि किं । स्वपितः । श्वसितः ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकानां धातूनामत्रादावनिटि लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तः स्यात् ॥
ददति । दधति । ज्ञत्ति । ज्ञायति ॥ अचि किं । दद्यात् ॥ अनिटि किं ।
ज्ञत्तिः ॥ आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थं ॥

अनुदात्ते च ॥ ११० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लस्यानिकसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥
ददाति । दधाति । जिहीते । मिमीते ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १११ ॥

सर्व । इत्येतस्य सुपि परे आदिरुदात्तः स्यात् ॥ सर्वो । सर्वे ॥ सुपि किं ।
सर्वतरः ॥ प्रत्ययलक्षणोनाप्ययं स्वरः । सर्वस्तोमः ॥

**भीष्मिभृङ्मदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्वं पि-
ति ॥ ११२ ॥**

जिभी । ह्री । उभृञ् । हु । मद । जन । धन । दरिद्रा । जागृ । इत्येतेषामभ्य-
स्तानां लसार्वधातुके पिति प्रत्यये परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ त्रिभेति ॥
जिह्रति ॥ त्रिभर्ति ॥ जुहोति ॥ ममत्तु नः परिज्मा । मदेर्वहुलं इन्दसीति
विकरणस्य श्लुः ॥ जजनदिन्द्रं । लेटो रूपं ॥ दधनत् ॥ दरिद्राति ॥ जा-
गर्ति ॥ भी । इत्यादि किं । ददाति ॥ पिति किं । दरिद्रति ॥

लिति ॥ ११३ ॥

ल् । इत्संज्ञको यस्य तस्मिन् परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ एवुल् । चि-
कोर्षकः ॥ विधल् । भौरिकिविधं ॥

आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां ॥ ११४ ॥

णमुल् । इत्येतस्मिन् परे आदिरुदात्तो वा स्यात् ॥ लोलूयं । लोलूयं ॥
आमेडितानुदात्तत्वे कृते लोलूयशब्द एकत्रागुदात्तः । अपरत्र लित्स्वरेण म-
ध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ ११५ ॥

उपदेशे ऽजन्तस्य धातोः कर्तृवाचिनि यकि परे आदिरुदात्तो वा स्यात् ॥
लूयते केदारः स्वयमेव । लूयते केदारः स्वयमेव ॥ द्वितीये लसार्वधातुक-

निघाते कृते यक्स्वरः ॥ जनादीनामुपदेश एवात्वं । तत्राप्ययं स्वरः । ज्ञायते स्वयमेव । ज्ञायते स्वयमेव ॥ अचः किं । भिद्यते स्वयमेव ॥ कर्तुं । इति किं । लूयते केदारो देवदत्तेन ॥

यलि च सेढीउत्तो वा ॥ १९६ ॥

सेढि यलि इडोदात्तः स्यात् । अन्तो वोदात्तः स्यात् । आदिर्वा ॥ लुलविय । लुलविय । लुलविय ॥ यदा नैते त्रयः स्वरास्तदा लिस्वरः ॥ सेढीति किं । ययाय । लिस्वरो भवति ॥

जित्वादिर्नित्यं ॥ १९७ ॥

ञ् । न् । इत्येतावित्संज्ञको यस्य तस्मिन् प्रत्यये परे नित्यमादिहदात्तः स्यात् ॥ यञ् । गार्ग्यः । वात्स्यः ॥ वुन् । वासुदेवकः । अर्जुनकः ॥ प्रत्ययस्वरापवादो ऽयं । नायं स्वरः प्रत्ययलक्षणो न भवति । तेन गर्गाः । विदाः । चक्षा । इत्यत्र यञ्यजि कनि च लुप्ते न भवति ॥

ग्रामन्वितस्य च ॥ १९८ ॥

संबोधनप्रथमान्तस्यादिहदात्तः स्यात् ॥ देवदत्त । देवदत्तौ । देवदत्ताः ॥ कारकादुदत्तेति प्राप्तिर्वाध्यते । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वरो भवति । सर्पिरुगच्छति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १९९ ॥

पथिन् । मथिन् । इत्येतयोः सर्वनामस्थाने पर आदिहदात्तः स्यात् ॥ पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानं । पन्थानौ ॥ मन्याः । मन्यानौ ॥ सर्वनामस्थाने किं । पथः पथ्य । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तो ऽयं । प्रत्ययलक्षणो नायं स्वरो न भवति । पथिप्रियः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण पथिशब्दोऽन्तोदात्तः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त आदिश्चैककाल उदात्तः स्यात् ॥ कृ । कर्तवै । हृ । हर्तवै ॥ प्रत्ययानुदात्तत्वापवादः । युगपदिति पर्यायनिवृत्त्यर्थं ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षय । इत्येतन्निवारो ऽर्थ आनुदात्तं स्यात् ॥ क्षयः । क्षयन्ति निवसन्त्यस्मि-

निति विग्रहे पुंसि संज्ञायां घः ॥ निवासे किं । ज्ञयो दस्यूनां । एरजि-
त्यच् ॥

ज्ञयः करणं ॥ २०२ ॥

ज्ञय । इत्येतत् करणवाच्यायुदात्तं स्यात् ॥ ज्ञयः । ज्ञयन्त्यनेनेति विग्रहे
पुंसि संज्ञायां घः ॥ करणं किं । ज्ञयो वर्तते । एरजित्यच् ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष । इत्येवमादीनामादिरुदात्तः स्यात् ॥ वृषः । जनः ॥

संज्ञायामुपमानं ॥ २०४ ॥

उपमानवाची शब्दः संज्ञायामायुदात्तः स्यात् ॥ चञ्चा । वर्धिका । खरकुटी ।
दासी ॥ कनो लुष्युपमानशब्दा एत उपमेयस्य संज्ञाः ॥ संज्ञायां किं ।
अग्निर्माणवकः ॥ उपमानं किं । देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं द्व्यच्कं संज्ञायामायुदात्तं स्यात् । स चेदादिराकारो न भवति ॥
दत्तः । गुप्तः । वृद्धः ॥ प्रत्ययस्वरापवादः ॥ निष्ठेति किं । भीमः ॥ द्व्यच्
किं । चिन्तितः ॥ अनात् किं । त्रातः । आप्तः ॥ संज्ञायां किं । कृतं ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

शुष्क । धृष्ट । इत्येतावायुदात्तौ भवतः ॥ शुष्कः । धृष्टः ॥ असंज्ञार्थं सूत्रं ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशित । इत्येषः कर्तृवाच्यायुदात्तः स्यात् ॥ आशितो देवदत्तः । अश ।
इत्येतस्मादाङ्पूर्वाद्विवक्षितकर्मणः कर्तरि क्तः ॥ कर्तेति किं । आशित
ओदनः । आशितं देवदत्तेन । कर्मणि भावे च क्तः ॥

रित्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रित्त । इत्येतस्मिन्नादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ रित्तः । रित्तः ॥ अप्राप्तविभाषेयं ।
संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमायुदात्तो रित्तशब्दः ॥

जुष्टार्पिते चच्छन्दसि ॥ २०९ ॥

नुट । अर्पित । इत्येते इन्दसि वायुदात्रे भवतः ॥ नुटः । अर्पितः ॥
इन्दसि किं । नुटः । अर्पितः । भाषायां प्रत्ययस्वरूपान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

नुट । अर्पित । इत्येते मन्त्रविषये नित्यमायुदात्रे भवतः ॥ नुटे देवानां ।
अर्पितं पितृणां ॥ केचिद्वर्णितशब्दं नानुवर्तयन्ति । अन्तोदात्तो ऽप्ययं मन्त्रे
पठ्यते । शङ्खो ऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोऽसि ॥ २११ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोऽसि पर आदिरुदात्तः स्यात् ॥ तत्र स्वं ।
मम स्वं ॥

उयि च ॥ २१२ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोऽङ् । इत्येतस्मिंश्च पर आदिरुदात्तः स्यात् ॥
तुभ्यं । गङ्गा ॥ यवासंख्यनिवृत्त्यर्थं पृथक्सूत्रकरणं ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

यत् । इत्येतदन्तस्य द्व्यच्कस्यादिरुदात्तः स्यात् । स चैन्नो । इत्येतस्मात् परो
न भवति ॥ चयं । जयं । दन्त्यं । कण्ठ्यं ॥ अनावः किं । नाव्यं ॥

इडवन्दवृशंसडुहां एयतः ॥ २१४ ॥

इड । वदि । वृड् । शंसु । डुह । इत्येतेभ्यः परो यो एयत् तस्यादिरुदात्तः
स्यात् ॥ ईड्यं । वन्द्यं । वार्यं । शंस्यं । दोह्या धेनुः ॥

विभाषा वेण्विन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु । इन्धान । इत्येतयोरादिरुदात्तो वा स्यात् ॥ वेणुः । वेणुः । नित्यप्राप्त-
नित्यवर्गविकल्पाद्द्वितीयः प्रत्ययस्वरूपान्तोदात्तः ॥ इन्धानः । इन्धानः । द्वितीयो
मध्योदात्तः ॥ वेणुशब्दे नित्यत्वान्नित्यमायुदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पः । इन्धाने
पूर्वेणाप्राप्तमायुदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥ यदा तूपमानवाची वेणुशब्दस्तदा
संज्ञायामुपमानमिति नित्यमायुदात्ततेष्यते ॥

त्यागरागदासकुह्यठकुथानां ॥ २१६ ॥

त्याग । राग । हास । कुह । प्रवृ । कुय । इत्येतेषामादिहोदात्तो वा
 स्यात् ॥ त्यागः । त्यागः । कर्षात्त्वत् इति वञ्चरेण द्वितीयो ऽन्तोदात्तः ॥
 रागः । रागः । द्वितीयो ऽन्तोदात्तः ॥ हासः । हासः । द्वितीयो ऽन्तो-
 दात्तः ॥ कुहः । कुहः । पचायचि पक्षे ऽन्तोदात्तः ॥ प्रवृः । प्रवृः ।
 पक्षे ऽन्तोदात्तः ॥ कुयः । कुयः । पक्षे ऽन्तोदात्तः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रू । इत्संज्ञको यस्य तदन्तस्य शब्दस्य त्रिप्रभृतीनामन्त्यसमीपस्थो वण उदात्तः
 स्यात् ॥ अनीयर् । कर्षणीयं । हर्षणीयं ॥ ज्ञातीयर् । पठुज्ञातीयः । मृदु-
 ज्ञातीयः ॥ प्रत्ययस्वरूपवादः ॥

चञान्यतरस्यां ॥ २१८ ॥

चञ् । इत्येतदन्त उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् ॥ मा हि चीकरतां । मा हि
 चीकरतां । प्रथमे धात्वकार उदात्तः । द्वितीये चञो ऽकारः ॥ उपोत्तमग्रह-
 णाद्वयोर्न भवति । मा हि न्म दधत् ॥

मनोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियां ॥ २१९ ॥

मनुप् । इत्येतस्मात् पूर्व आकार उदात्तः स्यात् । तच्चन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गस्य
 संज्ञा भवति ॥ उदुम्बरावती । शरावती । पुष्करावती । वीणावती ॥
 आत् किं । इन्दुमती ॥

अतो ऽवत्याः ॥ २२० ॥

अवतो । इत्येतदन्तस्य संज्ञाविषये ऽन्त उदात्तः स्यात् । स्त्रीलिङ्गे ॥ अत्रि-
 र्वती । खद्विर्वती । हंसवती । कारणवती ॥ पितृस्वर्प्राप्तौ वचनं ॥
 अवत्या इति निर्देशादिह न । रात्रवती । स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वान्ना-
 यमवतीशब्दान्तः ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवती । इत्येतदन्तस्य संज्ञाविषये ऽन्त उदात्तः स्यात् । स्त्रीलिङ्गे ॥ अही-
 वती । मुनीवती ॥

चौ ॥ २२२ ॥

अञ्च । इत्येतस्मिन् धातो लुप्तनकाराकारे परतः पूर्वस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥
दधीचः पश्य । दधीचा । दधीच । मधूचः । मधूचा । मधूच ॥ उदात्त-
निवृत्तिस्वरप्राप्तौ वचनं ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समाससंज्ञकस्यान्त उदात्तः स्यात् ॥ राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । कन्यास्वनः ॥
स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविवक्षितमानवद्वावाढलन्ते ऽपि भवति । राजदृष्टत् । ब्राह्म-
णसमित् ॥

॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं ॥ १ ॥

बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा स प्रकृत्या स्यात् ॥
कार्ष्णीत्तरासङ्गः । प्राणिरुज्जतादिभ्यो ऽञ् । इत्यञन्तः कार्ष्णशब्दो जित्स्वरे-
णासुदात्तो बहुव्रीहौ स एव स्वरः स्वभावेन तिष्ठति ॥ स्नातकदूतः । कन्प्र-
त्ययान्तः स्नातकशब्दो नित्स्वरेणासुदात्तः ॥ मनुष्यनाथः । यत्प्रत्ययान्तो मनु-
ष्यशब्दस्तिस्वरेणा स्वरितान्तः ॥ उदात्तस्वरितग्रहणानुवृत्त्या सर्वानुदात्ते पूर्वपदं
अयं स्वरः न । किं तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति । सगभागः । सर्वानुदात्तः
सगशब्दः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीया- कृत्याः ॥ २ ॥

तुल्यार्थः । तृतीयान्तं । सप्तम्यन्तं । उपमानवाचि । अव्ययं । द्वितीयान्तं ।
कृत्यप्रत्ययान्तं च । यत् पूर्वपदं तत्पुरुषे समासे तत् प्रकृत्या स्यात् ॥
तुल्यार्थः । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । तुल्यशब्दो यतो ऽनाद्य इत्यासुदात्तः ।

सदृशप्रवृत्तः कउप्रत्ययान्तो जित्स्वरेण मध्योदात्तः ॥ तृतीया । शङ्कुलाखण्डः ।
 गिरिकाणः । शङ्कुलाशब्दश्चित्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । गिरिशब्दो
 किदौणादिक इप्रत्ययान्तो अन्तोदात्तः ॥ सपूनी । अक्षग्रीण्डः । पान-
 ग्रीण्डः । सप्रत्ययान्तो अक्षप्रवृत्तो अन्तोदात्तः । ल्युउन्तः पानप्रवृत्तो लि-
 त्स्वरेणाबुदात्तः ॥ उपमानं । शस्त्रीप्रधाना । कुमुदशयनी । शस्त्रीकुमुदप्रवृत्ता-
 वन्तोदात्तौ ॥ अव्ययं । अत्राह्वणः । निष्कौशाम्बिः । अतिवृद्धः । एषु
 पूर्वपदान्वयवयान्याबुदात्तानि ॥ द्वितीया । मुहूर्तमुखं । मुहूर्तरमणीयं । महु-
 र्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः ॥ कृत्याः । भोड्योष्णं । पानीयश्रोतं । भोड्य-
 प्रवृत्तिस्वरेण स्वरितान्तः । पानीयप्रवृत्तो रिस्वरेण मध्योदात्तः ॥

वर्णो वर्णेधनेते ॥३॥

वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिपृथग्रपदेष्वेतप्रवृत्तिर्नितेषु परेषु तत्पुरुषे प्रकृत्या
 स्यात् ॥ कृष्णनारंगः । लोहितकल्माषः । कृष्णप्रवृत्तो अन्तोदात्तः । लो-
 हितप्रवृत्तो निस्वरेणाबुदात्तः ॥ वर्णः किं । परमकृष्णः ॥ वर्णेषु किं ।
 कृष्णतिलाः ॥ अनेते किं । कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधत्वणयोः प्रमाणे ॥४॥

गाध । लवण । इत्येतयोर्हृत्तरपदयोः परयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं
 प्रकृत्या स्यात् ॥ शम्भ्रगाधमुदकं । तत्प्रमाणमित्यर्थः ॥ गोलवणं । वायुद्वे
 दीयते तावदित्यर्थः ॥ शम्भ्र । गो । इत्येतावाबुदात्तौ ॥ प्रमाणनियन्तापरि-
 च्छेदमात्रं । न पुनरावाग एव ॥ प्रमाणे किं । परमगाधं । परमलवणं ॥

दायाद्य दयादे ॥५॥

दायाद । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परं दायाद्यवाचि पूर्वपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या स्यात् ॥
 विद्यादायादः । धनदायादः । विद्याप्रवृत्तः संज्ञायां समननिपदेत्युदात्तव्यवन्तो
 अन्तोदात्तः । धनप्रवृत्तो डुधाजः क्युप्रत्ययेनाबुदात्तः ॥ दायाद्यं किं । परमदा-
 यादः ॥ दयादे किं । धनदः ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छयोः ॥६॥

चिर । कृच्छ्र । इत्येतयोर्हृत्तरपदयोः प्रतिबन्धिववाचि पूर्वपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या
 स्यात् ॥ गमनचिरं । गमनकृच्छ्रं । विज्ञप्रणसमासे मयूरव्यंसकादिसमासे वा

ल्युन्तो गमनशब्दो लिट्स्वरेण मथोदात्तः ॥ कारणावैकल्याच्चिरकालभावि
कृच्छ्रयोगि वा गमनं प्रतिबन्धि ज्ञायते ॥ प्रतिबन्धि किं । मूत्रकृच्छ्रं ॥

पदे अपदेशे ॥ ७ ॥

पद । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे । व्याजवाचिनि तत्पुरुषे । पूर्वपदं प्रकृत्या
स्यात् ॥ मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः ॥ द्रुमप्रत्ययान्तो व्रजन्तो
वा मूत्रशब्द आशुदात्तः । व्रजन्त उच्चारशब्दो ऽपि वायव्यजित्यन्तोदात्तः ॥
अपदेशे किं । विष्णुपदं ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवात । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
स्यात् ॥ कुटीनिवातं । शमीनिवातं ॥ वातस्याभावो निवातं । अर्याभावे
ऽव्ययीभावः । कुट्यादिहेतुको निवात इत्यर्थः । विशेषणसमासं कुटीशमीशब्दौ
गौरादिडीपन्तावन्तोदात्तौ ॥ वातत्राणे किं । मातृनिवातं । निवातशब्दो
ऽयं पार्श्वे ऋः ॥

शारदे अनार्तवे ॥ ९ ॥

शारद । इत्येतस्मिन्ननार्तववाचिन्नुत्तरपदे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥
रज्जुशारदमुदकं । शारदशब्दो नूतनार्थः । रज्जोः सद्यो गृहीतमित्यर्थः ।
दृषच्छारदाः सक्तवः । सद्यः संपादिता इत्यर्थः । उप्रत्ययान्तो रज्जुशब्द आशु-
दात्तः । अदिप्रत्ययान्तो दृषच्छब्दो ऽन्तोदात्तः ॥ अनार्तवे किं । उत्तमश्रा-
रदं । ऋतुषिणं शरदि भवं यत् तदिह शारदं ॥

अध्वर्युकपाययोर्जातौ ॥ १० ॥

अध्वर्यु । कपाय । इत्येतयोर्नृत्तरपदयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
स्यात् ॥ प्राच्याध्वर्युः । उमापुष्पकपायं ॥ प्राच्यशब्दो यतो ऽनाव इत्याशु-
दात्तः । उमापुष्पशब्दः समासस्वरेणान्तोदात्तः ॥ जातौ किं । परमाध्वर्युः ।
परमकपायः ॥

सदृशप्रतिवृपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश । प्रतिवृप । इत्येतयोर्नृत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या

स्यात् ॥ पितृसदृशः । मातृप्रतिरूपः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ ॥
सादृश्यं किं । परमसदृशः । उत्तमप्रतिरूपः । अत्र पृथ्यमानता गम्यते ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगुसंज्ञक उत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ प्राच्यस-
प्तमः । गान्धारिसप्तमः । सप्तमनाः प्रमाणमन्येति विगृह्य प्रमाणं विहितस्य
मात्रचः प्रमाणे ल इति लुक् । प्राच्यशब्दो यतो अनाव इत्याद्युदात्तः ।
गान्धारिशब्दः कर्दनादित्वादाद्युदात्तः ॥ द्विगौ किं । व्रीहिप्रत्यः ॥ प्रमाणे
किं । परमसप्तमः ॥

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिज । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं
प्रकृत्या स्यात् ॥ गन्तव्य । मद्रवाणिजाः । कश्मीरवाणिजाः । सप्तमीसना-
सावेतौ । मद्रादिषु गत्वा व्यवहरन्तीत्यर्थः । मद्रशब्दो अन्तोदात्तः । कश्मी-
रशब्दः पृषोदरादिषु मध्योदात्तः ॥ पण्य । गोवाणिजाः । अश्ववाणिजाः ।
गो । अश्व । इत्येतावाद्युदात्तौ ॥ गन्तव्यपण्यं किं । उत्तमवाणिजाः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्र । उपज्ञा । उपक्रम । द्वाया । इत्येतपूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे
पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ मात्र । भिक्तानात्रं । समुद्रमात्रं । नात्रशब्दो वृत्ति-
मात्रविषयस्तुल्यप्रमाणवाची । भिक्ता । समुद्र । इत्येतावन्तोदात्तौ ॥ उपज्ञा ।
पाणिनोपज्ञं व्याकरणं । व्याड्युपज्ञं दुष्करणं । पाणिनशब्दो अणन्तो अन्तो-
दात्तः । व्याडिशब्दस्त्विजन्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ उपक्रम । आहूयोपक्रमं ।
नन्दोपक्रमाणि मानानि । आहूयनन्दशब्दावन्तोदात्तौ ॥ द्वाया । इपुच्छायं ।
धनुच्छायं । इपुधनुःशब्दावाद्युदात्तौ ॥ नपुंसके किं । कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख । प्रिय । इत्येतयोर्हत्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
स्यात् ॥ गमनसुखं । गमनप्रियं । सुखप्रियशब्दो तद्धतावाक्यां प्रीतिकरं
वर्तेते । लित्स्वरेण गमनशब्द आद्युदात्तः ॥ हित किं । परमसुखं ।
परमप्रियं ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

सुख । प्रिय । इत्येतयोर्नृत्तरपदयोः प्रीतौ च गम्यमानायां तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ ब्राह्मणसुखं पायसं । इत्रप्रियोऽनध्यायः । सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थं । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्यय-स्वरूपान्तोदात्तौ ॥ प्रीतौ किं । राजसुखं । राजप्रियं ॥

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिन् । इत्येतस्मिन्नृत्तरपदे तत्पुरुषे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ गोस्वामी । अश्वस्वामी । गोऽश्वशब्दावायुदात्तौ ॥ स्वं किं । परमस्वामी ॥

पत्यवैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पति । इत्येतस्मिन्नृत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ गृहपतिः । नरपतिः । गृहशब्दोऽन्तोदात्तः । नरशब्दस्त्वायुदात्तः ॥ ऐश्वर्ये किं । ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषल्यां गन्तेत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिदिधिषु ॥ १९ ॥

भू । वाक् । चित् । दिधिषू । इत्येतान्यैश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पतिशब्द उत्तरपदे प्रकृत्या न भवन्ति ॥ भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषू-पतिः ॥ समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥

वा भुवनं ॥ २० ॥

भुवन । इत्येतत् पूर्वपदं तत्पुरुषे पतिशब्द उत्तरपदं प्रकृत्या वा न स्यात् ॥ भुवनपतिः । भुवनपतिः । भुवनशब्दः व्युत्पन्नः । पक्ष आद्युदात्तः ॥

आशङ्कावाधनेदीयःसु संभावने ॥ २१ ॥

आशङ्क । आवाध । नेदीयस् । इत्येतेषूत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ संभावनमस्तित्वाध्यवसायः ॥ आशङ्क । गमनमाशङ्क्य वर्तते । गमनाशङ्कं । वचनाशङ्कं ॥ आवाध । गमनावाधं । वचनावाधं ॥ नेदीयस् । गमनेनेदीयः । वचनेनेदीयः ॥ गमनवचनशब्दौ लित्वरेणाद्युदात्तौ ॥ संभावने किं । परमनेदीयः ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्व । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥
 आहूयो भूतपूर्वः । आहूयपूर्वः । दर्शनीयपूर्वः । दर्शनीयपूर्वः । वृत्तौ पूर्वशब्दो
 भूतपूर्वे वर्तते ॥ भूतपूर्वे किं । परमश्चासौ पूर्वश्च । परमपूर्वः ॥

सविधसनीउसमर्षादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध । सनीउ । समर्षाद । सवेश । सदेश । इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवा-
 चिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ मद्रसविधं । मद्रसनीउं । मद्रसमर्षादं ।
 मद्रसवेशं । मद्रसदेशं ॥ सनीपवाचिनस्त्वन्ते समुदायाः । मद्रशब्दो ऽन्तोदात्तः ॥
 सविधादिषु किं । देवदत्तस्य समर्षा ॥ सामीप्ये किं । मर्षादया सह वर्तते
 समर्षादं क्षेत्रं । देवदत्तस्य समर्षादं देवदत्तसमर्षादं ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्ट । इत्येवमादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृत्या भवन्ति ॥
 विस्पष्टं पटुः । विस्पष्टपटुः । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः ॥ वि-
 स्पष्टादीनीति किं । परमलवणः ॥ गुणवचनेषु किं । विस्पष्टब्राह्मणः ॥

अज्ञावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अ । ज्य । अवम । कन् । इत्येतेषूत्तरपदेषु पापशब्दवति चोत्तरपदं कर्मधारयसमासे
 भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ अ । गमनश्रेष्ठः । गमनश्रेयः ॥ ज्य ।
 वचनश्रेष्ठः । वचनज्ञावयान् ॥ अवम । गमनावमं ॥ कन् । वनचकनिष्ठं ।
 वचनकनीयः ॥ पापवत् । गमनपापिष्ठं । गमनपापीयः ॥ लिट्स्वरेण पूर्वप-
 दान्याद्युदात्तानि ॥ आदिषु किं । गमनशोभनं ॥ भावे किं । गमनश्रेयः ।
 कर्णे ल्युट् ॥ कर्मधारये किं । गमनश्रेयः । पठौतत्पुरुषो ऽयं ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमार । इत्येतत् पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृत्या स्यात् ॥ कुमारश्रमणा ।
 कुमारशब्दो ऽन्तोदात्तः ॥ केचित् कुमार श्रमणादिभिरिति प्रतिपदोक्तसमासे
 स्वरमिच्छन्ति ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

प्रत्येनसू । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमार । इत्येतस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥
 प्रतिगतमनो यस्य स प्रत्येनाः ॥ कुमारप्रत्येनाः ॥

पूगेधन्यतरस्यां ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिपूत्रपदेषु कर्मधारये कुमार । इत्येतस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥
कुमारचातकाः । कुमारलोहधुनाः ॥ पक्षे समासान्तोदात्तत्वं ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २९ ॥

इगन्तेषु । काल । कपाल । भगाल । शराव । इत्येतेषु चोत्तरपदेषु द्विगु-
समासे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ इगन्त । पञ्चारत्तिः ॥ काल । पञ्च मासान्
भूतः । पञ्चमास्यः ॥ कपाल । पञ्चकपालः ॥ भगाल । पञ्चभगालः ॥
शराव । पञ्चशरावः ॥ नृः संख्याया इति पञ्चशब्द आद्युदात्तः ॥ इगन्ते-
त्यादि किं । पञ्चाश्वः ॥ द्विगौ किं । परमारत्तिः ॥

बहुन्यतरस्यां ॥ ३० ॥

बहु । इत्येतत् पूर्वपदमिगन्तादिपूत्रपदेषु द्विगौ प्रकृत्या वा स्यात् ॥ बह्वर-
त्तिः । बह्वरत्तिः । बहुमास्यः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुकपालः ।
बहुभगालः । बहुभगालः । बहुशरावः । बहुशरावः ॥ बहुशब्दो ऽन्तो-
दात्तः । तस्य षणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः ॥

दिटिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिटि । वितस्ति । इत्येतयोर्लृत्पदयोर्द्विगौ पूर्वपदं प्रकृत्या वा स्यात् ॥
पञ्चदिटिः । पञ्चदिटिः ॥ पञ्चवितग्तिः । पञ्चवितस्तिः ॥ पञ्चशब्द आ-
द्युदात्तः ॥

सतमी सिद्धशुष्कपक्ववन्धेष्वाकालात् ॥ ३२ ॥

सिद्ध । शुष्क । पक्व । बन्ध । इत्येतेष्वुत्तरपदेष्वकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या
स्यात् ॥ सांकाश्यमिडः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । चक्रवन्धः ॥ अकालात्
किं । पूर्वाह्णसिद्धः ॥

परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि । प्रति । उप । अप । इत्येतानि पूर्वपदानि वर्ज्यमानवाचिन्यहोरात्रा-
वयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृत्या भवन्ति ॥ परित्रिगर्तं वृद्धो देवः । प्रति-
पूर्वाह्णं । उपपूर्वरात्रं । अपत्रिगर्तं ॥ उपसर्गा आद्युदात्ता अगिवर्तमित्याद्युदा-

तानि पूर्वपदानि ॥ अथ्ययीभाद्यर्थं सूत्रं । बहुव्रीहितत्पुरुषयोस्तु बहुव्रीहौ
प्रकृत्या तत्पुरुषे तुल्यव्येति सूत्राभ्यानेव सिद्धं ॥ वर्येत्यादि किं । अग्निं
प्रति । प्रत्यग्नि ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्व अन्धकवृष्टिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्टिषु वर्तमाने द्वन्द्वसमानं पूर्वपदं प्रकृ-
त्या स्यात् ॥ श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः ॥ श्वाफल्कशब्दो अन्तो-
दात्तः । शिनिशब्द आयुदात्तः ॥ राजन्येति किं । द्वैष्यभैमायनाः । अन्धकवृ-
ष्ट्या एते न त्वभिषिक्तवंश्या राजन्याः ॥ राजन्यग्रहणमभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रि-
याणां ग्रहणार्थं ॥ बहुवचनेति किं । संकर्षणवासुदेवौ ॥ द्वन्द्वे किं ।
वृष्टिनां कुमाराः । वृष्टिकुमाराः ॥ अन्धकवृष्टिषु किं । कुत्पञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ एकादश । त्रयोदश । एकशब्दो
नित्स्वरणाद्युदात्तः । त्रिशब्दस्य त्रयसादेशो अन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासि ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनानामन्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ आपिशलपाणि-
नीयाः । पाणिनीयरौहिणाः ॥ द्वन्द्वविशेषणमाचार्योपसर्जनग्रहणं । सर्वो द्वन्द्व
आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत ॥ आचार्योपसर्जनः किं । पाणिनीयदेवदत्तौ ॥
उपसर्जनग्रहणं किं । द्वान्दसवैयाकरणाः ॥ अन्तेवासी किं । आपिशलपा-
णिनीये शास्त्रे ॥

कार्तिकौत्तयादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तिकौत्तय । इत्येवमादीनां द्वन्द्वानां पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ कार्तिकौत्तयो ।
मावर्णिमाण्डूक्यौ । अणान्तो अन्तोदात्तः कार्तशब्दः । त्रित्स्वरेण सावर्णि-
शब्द आयुदात्तः ॥ वचनविवक्षार्थं त्रिभक्त्यन्तानां पाठः ॥ द्वन्द्वाधिकारि-
वृत्तये चकारः ॥

महान् ब्राह्मपराह्मगृहीधासजावालभारभारतद्वैलि- द्विलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

महत् । इत्येतत् पूर्वपदं व्रीहि । अपराह्ल । गृष्टि । इष्वास । ज्ञात्राल ।
भार । भारत । हैलिहिल । रौरव । प्रवृठ । इत्येतेषु दशसूत्ररूपेषु
प्रकृत्या स्यात् ॥ महाव्रीहिः । महापराह्लः । महागृष्टिः । महेष्वासः ।
महाज्ञात्रालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महारौरवः ।
महाप्रवृठः ॥ महच्छब्दो अन्तोदात्तः । तस्य सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास
एवायं स्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः ॥

जुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

जुल्लक । महत् । इत्येतं पूर्वपदे वैश्वदेव । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परतः
प्रकृत्या भवतः ॥ जुल्लकवैश्वदेवं । महावैश्वदेवं ॥ जुथं लातीति जुल्लः ।
इवार्थे कः । जुल्लकः । अन्तोदात्तो अयं ॥

उट्टः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उट्ट । इत्येतत् पूर्वपदं सादि । वामि । इत्येतयोर्नुत्तरपदयोः प्रकृत्या स्यात् ॥
उट्टसादिः । उट्टवामिः । उट्टशब्दो निस्वरेणासुदात्तः ॥

गौः सादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गो । इत्येतत् पूर्वपदं साद । सारथि । इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृत्या स्यात् ॥
गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः । गोशब्द उदात्तः ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवउवा तैतिलकद्रुः पाण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत । रिक्तगुरु । असूतजरती । अश्लीलदृढरूपा । पारेवउवा ।
तैतिलकद्रुः । पाण्यकम्बल । इत्येतेषां सप्तानां दासीभारादीनां च पूर्वपदं
प्रकृत्या स्यात् ॥ कुत्रणां गार्हपतं । कुरुगार्हपतं । कुरुशब्दो अन्तोदात्तः ॥
रिक्तो गुरुः । रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषति रिक्तशब्द आसुदात्तो अन्तोदात्तो
वा ॥ असूतजरती । असूतशब्द आसुदात्तः ॥ अश्लीलदृढरूपा । श्रीर्यस्यास्ति
तत् श्लीलं । सिन्धादित्वाल्लुच् । कपिलकादित्वाल्लुत्वं । अश्लीलशब्द
आसुदात्तो नउसमासत्वात् ॥ पारे वउवेव । पारेवउवा । निपातनादिवार्थे
समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादिरन्तोदात्तः ॥ तैतिलकद्रुः ।

तैतिलशब्दो ऽणन्त आसुदात्तः ॥ पण्यकन्ध्रलः । पण्यशब्दो यदन्त आसु-
दात्तः ॥ दासीभारादेः । दासीभारः । देवहूतिः । पूर्वपदमन्तोदात्तं ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिन्युत्तरपदे परे प्रकृत्या स्यात् ॥
यूपदारु । रथदारु । यूपरथशब्दावासुदात्तौ ॥ तदर्थे किं । कुंवरवल्ली ॥
चतुर्थ्यन्तस्यार्थस्तदित्यनेन परामृश्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदमर्थं । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे प्रकृत्या स्यात् ॥ मात्रर्थे ।
पित्रर्थे । मातृपितृशब्दावन्तोदात्तौ ॥ अतदर्थो ऽयमारम्भः ॥

ते च ॥ ४५ ॥

क्लृ । इत्येतदन्ते चोत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥ अश्वहितं । अश्वरक्षितं ।
अश्वशब्दो नित्स्वरेणासुदात्तः ॥

कर्मधारये ऽनिष्ठा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे कप्रत्ययान्त उत्तरपदे परे ऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् ॥
श्रेणिकृताः । पूगकृताः ॥ श्रेणिशब्द आसुदात्तः । पूगशब्दो ऽन्तोदात्तः ॥
कर्मधारये किं । श्रेण्याः कृतं । श्रेणिकृतं ॥ अनिष्ठा किं । कृताकृतं ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे कप्रत्ययान्त उत्तरपदे परे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्या
स्यात् ॥ कटश्रितः । त्रिशकलपतितः । कटशब्दो ऽन्तोदात्तः । त्रिशकलश-
ब्दो बहुव्रीहिस्वरेणासुदात्तः ॥ अहीने किं । कान्तारातीतः ॥ यायेत्यस्या-
पवादो ऽयं ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

तृतीयान्तं पूर्वपदं कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे परे प्रकृत्या स्यात् ॥ अहिहतः ।
नखनिर्गिन्नुः । अहिनखशब्दावन्तोदात्तौ ॥ कर्मणि किं । रथयातः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

कर्मवाचिनि हान्त उत्तरपदे परे अनन्तरो गतिः प्रकृत्या स्यात् ॥ प्रकृतः । प्रकृतः । प्रशब्द आबुदात्तः ॥ अनन्तरः किं । अयुद्धतः । अत्राभिप्रदस्य व्यवहितस्यायं स्वरो न भवति ॥ कर्मणि किं । प्रकृतः कटं देवदत्तः । अत्र यायादिस्वरो भवति ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ नकारेत्संज्ञके तुशब्दवर्जिते कृति परे अनन्तरो गतिः प्रकृत्या स्यात् ॥ प्रभूतिः । संगतिः ॥ कृत्स्वरापवादो अयं ॥ तादौ किं । प्रज्ञल्पाकः ॥ निति किं । प्रकर्ता । तृजन्तः ॥ अतौ किं । आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवै । इत्येतस्य प्रत्ययस्यान्त उदात्तो अनन्तरो गतिश्च प्रकृत्या । युगपच्चैतद्द्वयं स्यात् ॥ परिस्तरितवै । अन्वैतवै । उपसर्ग आबुदात्तः । कृत्स्वराधकनिदं ॥

अनिगन्तो ऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

इगन्तभिन्नो गतिर्वप्रत्ययान्ते ऽञ्जुधातौ परे प्रकृत्या स्यात् ॥ प्राङ् । प्राञ्चौ ॥ अनिगन्तः किं । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इह भवति ॥ वप्रत्यये किं । उदञ्चनः ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि । अधि । इत्येताविगन्तावपि वप्रत्ययान्ते ऽञ्जुधातौ परे प्रकृत्या भवतः ॥ न्यङ् । न्यञ्चौ । अध्यङ् । अध्यञ्चौ ॥ उदात्तस्वरितयोर्येषा इति धात्वकारः स्वरितः ॥

इपदन्यतरस्यां ॥ ५४ ॥

इपत् । इत्येतत् पूर्वपदं प्रकृत्या वा स्यात् ॥ इपत्कडारः । इपत्कडारः । इपदित्ययमन्तोदात्तः ॥ इपडेद इत्यादौ तु कृत्स्वर एव ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

धन । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या वा स्यात् ॥

द्विसुवर्णधनं । द्विसुवर्णधनं ॥ हिरण्यग्रहणं किं । प्रस्यधनं ॥ परिमाणग्रहणं किं । काञ्चनधनः ॥ धनं किं । निष्कमाला ॥

प्रथमो ऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथम । इत्येतत् पूर्वपदमभिनवतायां गम्यमानायां प्रकृत्या वा स्यात् ॥ प्रथम-
वैयाकरणः । प्रथमवैयाकरणः । इदानीं व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः ।
प्रथमशब्दश्चित्स्वरेणान्तोदात्तः ॥ अचिरोपसंपत्तौ किं । प्रथमवैयाकरणः ।
वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो यः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतर । कतम । इत्येते पूर्वपदे कर्मधारये समासे वा प्रकृत्या स्तः ॥ कत-
रकठः । कतरकठः । कतमकठः । कतमकठः । कतर कतम । इत्येतौ
चित्स्वरेणान्तोदात्तौ ॥ कर्मधारय इत्युत्तरार्थः । प्रतिपदोक्तत्वादिति सिद्धं ॥

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्य । इत्येतत् पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः परयोः कर्मधारये प्रकृत्या
वा स्यात् ॥ आर्यब्राह्मणः । आर्यब्राह्मणः । आर्यकुमारः । आर्यकुमारः ।
आर्य । इत्येष चित्स्वरेण स्वरितान्तः ॥ आर्यः किं । परमब्राह्मणः ॥
ब्राह्मणकुमारयोः किं । आर्यक्षत्रियः ॥ कर्मधारय इत्येव । नेह । आर्यस्य
ब्राह्मणः । आर्यब्राह्मणः । अत्र समासान्तोदात्तत्वं ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजन् । इत्येतत् पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोः परयोः कर्मधारये प्रकृत्या वा
स्यात् ॥ राजब्राह्मणः । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । राजकुमारः । राज-
न्यब्द आद्युदात्तः ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

पठो प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजन् । इत्येतत् पठ्यन्तं पूर्वपदं प्रत्येनस् । इत्येतस्मिन् परे प्रकृत्या वा
स्यात् ॥ राजप्रत्येनाः । राजप्रत्येनाः ॥ पठो किं । कर्मधारये मा भूत् ।
राजप्रत्येनाः ॥

ते नित्यर्थे ॥ ६१ ॥

क्तप्रत्ययान्त उत्तरपदे परे नित्यार्थे समासे पूर्वपदं प्रकृत्या वा स्यात् ॥ नित्य-
प्रहसितः । नित्यप्रहसितः । नित्य । इत्येष त्वग्रन्त आद्युदात्तः । हसित ।
इति याश्चादिस्वरेणान्तोदात्तं ॥ नित्यार्थे किं । मुहूर्तप्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिनि ॥ ६२ ॥

ग्राम । इत्येतत् पूर्वपदं शिल्पिनि वाचिन्युत्तरपदे प्रकृत्या वा स्यात् ॥ ग्रामना-
पितः । ग्रामनापितः । ग्रामकुलालः । ग्रामकुलालः । ग्रामशब्द आद्युदात्तः ॥
ग्रामः किं । परमनापितः ॥ शिल्पिनि किं । ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायां ॥ ६३ ॥

राजन् । इत्येतत् पूर्वपदं शिल्पिन्युत्तरपदे प्रशंसायां प्रकृत्या वा स्यात् ॥
राजनापितः । राजनापितः । राजसंबन्धान्नापितस्य प्रशंसा ॥ राजा किं ।
परमनापितः ॥ प्रशंसायां किं । राजनापितः ॥ शिल्पिनि किं । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

पदद्वयाधिकारो ऽयं ॥ इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वोत्तरपदयोरादिरुदात्त इत्येवं
तद्वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति सप्तमीहारिणौ । इत्यादि । सूपश्राणः । मुकुटेका-
र्षापणं ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्ये अहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं हरण । इत्येतद्भिन्ने धर्म्यवाचिन्युत्तरपदे पर आ-
द्युदात्तं स्यात् ॥ मुकुटेकार्षापणं । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीस-
मासः । कार्नाम्नि चेति विभक्त्यलुक् ॥ याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती ॥
कुचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यं । याज्ञिकादीनामश्वदि-
रिति । देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते । धर्म्यमाचारनियतं देयमुच्यते ॥
धर्म्ये किं । स्तम्बरमः ॥ अहरणे किं । बाउवहरणं । बाउवाया अयं
बाउवः । तस्य वीजनिषेकीत्तरं शरीरपुद्गल्यं देयमानं भक्ष्यं हरणमुच्यते ॥
अहरण इति निषेधसामर्थ्यात् परमपि कृत्वयं बाधित्वायमेव स्वरः । बाउवा-
हार्यं ॥

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ गोसंख्यः ॥ कर्तव्यं तत्परो युक्त इत्युच्यते ॥

विभाषाध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षः । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परं पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् ॥ गवाध्यक्षः । गवाध्यक्षः । अश्वध्यक्षः । अश्वध्यक्षः ॥

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापः । इत्येतत् पूर्वपदं शिल्पिन्युत्तरपदे परं आद्युदात्तं वा स्यात् ॥ पापनापितः । पापनापितः ॥ पापाणके इति प्रतिपदोक्तः समासो गृह्यते । तेनेह न भवति । पापस्य नापितः । पापनापितः ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन् । अन्तवाचिवाचिन् । नाणव । ब्राह्मण । इत्येतपूत्रपदेषु निन्दावाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ गोत्र । भार्यासौश्रुतः । भार्याप्राधान्येन सौश्रुतस्य निन्दा ॥ अन्तेवाचिन् । कुमारीदाक्षाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिप्राक्प्रज्ञास्त्रायधीयन्ते त एवं क्षिप्यन्ते ॥ नाणव । भित्तानाणवः । भित्तालाभाय नाणवो भवति ॥ ब्राह्मण । भयब्राह्मणः ॥ गोत्रेत्यादि किं । दासीश्रोत्रियः ॥ क्षेपे किं । परमब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयः । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परं तदङ्गवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ गुडमैरेयः । मधुमैरेयः ॥ मैरेयो गुडादिविकारो मधुं । तस्य गुडादिरङ्गं भवति ॥ अङ्गानि किं । परममैरेयः ॥ मैरेये किं । पुष्पासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

अनूवाचीनि पूर्वपदानि तदर्थेपूत्रपदेषु परेष्व्याद्युदात्तानि भवन्ति ॥ भक्ताकंसः । भित्तावासः । भात्रीकंसः । भक्तादयो ऽनूविजंपाः ॥ भक्ताख्याः किं । समाशालवः । समग्रनं समाशः । क्रियामात्रवाची ॥ तदर्थेषु किं । भित्ताप्रियः । बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तं ॥

गोविडालसिंहसैन्धवेपूपमाने ॥ ७२ ॥

गो । विडाल । सिंह । सैन्धव । इत्येतेपूपमानवाचिषु परंपु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ धान्यगवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । आद्यादित्वात् समासः । उपमानोर्यो ऽपि वयासंभवं योज्यः । गवाकृत्वा व्यवस्थितं धान्यं धान्यगवप्र-
बेदेनोच्यते ॥ भित्ताविडालः । तृणसिंहः । शुक्रसैन्धवः ॥ उपमाने किं । परमसिंहः ॥

अके जीविकार्ये ॥ ७३ ॥

अक । इत्येतदन्त उत्तरपदे परे जीविकावाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ दन्तलेखकः । नखलेखकः । दन्तलेखनादिभिर्वेषां जीविका त एवमुच्यन्ते । नित्यं क्रीडति समासः ॥ अके किं । रमणीयकर्ता ॥ जीविकार्ये किं । इलुभक्तिकां मे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायां ॥ ७४ ॥

अक । इत्येतदन्त उत्तरपदे परं प्राग्देशवर्तिक्रीडावाचिनि समासे पूर्वपदमाद्यु-
दात्तं स्यात् ॥ उद्दालकपुष्पभञ्जिका । शालपुष्पभञ्जिका ॥ प्राचां किं । जीवपत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा ॥ क्रीडायां किं । तत्र पुष्पप्रचायि-
का । पर्याय एवुच्चरत्ययः ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अण् । इत्येतदन्त उत्तरपदे परं नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ इत्रधारः । तृणधारः ॥ नियुक्तो अधिकृत उच्यते ॥ नियुक्ते किं । काण्डुलावः ॥

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

अण् । इत्येतदन्त उत्तरपदे परे शिल्पिवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । सो ऽण् उकृद्धातोः परो न चत् ॥ तन्तुवायः । बालवायः ॥ शिल्पिनि किं । काण्डुलावः ॥ अकृजः किं । कुम्भकारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

अण् । इत्येतदन्त उत्तरपदे परे संज्ञाविषये पूर्वपदमायुदान्नं स्यात् । स चाण्
 डुकृडधातोः परो न चेत् ॥ तन्तुवायो नाम कीटः । बालवायो नाम
 पर्वतः ॥ अकृजः किं । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो । तन्ति । यव । इत्येतानि पाल । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे पर आशुदान्नानि
 भवन्ति ॥ गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः ॥ गोतन्तियवं किं । वत्स-
 पालः ॥ पाले किं । गोरक्षः ॥ अनियुक्तार्थ आरम्भः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिन् । इत्येतदन्त उत्तरपदे परे पूर्वपदमायुदान्नं स्यात् ॥ पुष्पहारी ।
 फलहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

णिन् । इत्येतदन्त उत्तरपदे पर उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेवायु-
 दान्नं स्यात् ॥ उद्गक्रोशी । ध्वाङ्गरात्री । खरनादी ॥ उपमानं किं ।
 पूर्वसूत्रेण सह विषयविभागो यथा स्यात् ॥ शब्दार्थप्रकृतौ किं । वृक्षप्रेक्षी ॥
 प्रकृतिग्रहणं सोपसर्गनिरासार्थं । कोकिलाभिव्याहारी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोही । इत्येवमादयः समासा आयुदान्ता भवन्ति ॥ युक्तारोही । आ-
 गतारोही ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्त । काश । तुष । भ्राष्ट्र । वट । इत्येतानि ज । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे
 पर आयुदान्तानि भवन्ति ॥ दीर्घ । कुटीरः । शमीरः ॥ काशरः । तुषरः ।
 भ्राष्ट्ररः । वटरः ॥

अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः ॥ ८३ ॥

ज । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परं बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदान्नं स्यात् ॥
 उपसर्गः । मन्दुरजः ॥ बह्वचः किं । दग्धज्ञानि तृणानि ॥

ग्रामे ऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्राम । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे पूर्वपदमायुदात्तं स्यात् । तच्चेन्निवासद्वाचि न भवति ॥ मल्लग्रामः । वणिग्रामः । देवग्रामः । समूहवाच्यत्र ग्रामशब्दः ॥ अनिवसन्तः किं । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवास इत्यर्थः ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोष । इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमायुदात्तं स्यात् ॥ दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः ॥

ह्यात्र्यादयः शालायां ॥ ८६ ॥

ह्यात्रि । इत्येवमादयः शाला । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे पर आयुदात्ता भवन्ति ॥ ह्यात्रिशाला । पेलिशाला ॥

प्रस्थे ऽवृद्धमकर्क्यादीनां ॥ ८७ ॥

प्रस्थ । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे कर्क्यादिभिन्नमवृद्धं पूर्वपदमायुदात्तं भवति ॥ इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः ॥ अवृद्धं किं । दाक्षिप्रस्थः ॥ अकर्क्यादीनां किं । कर्कीप्रस्थः ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे माला । इत्येवमादीनामादिरुदात्तः स्यात् ॥ मालाप्रस्थः । शालाप्रस्थः ॥

अमहन्नवं नगरे ऽनुदीचां ॥ ८९ ॥

महत् । नवन् । इत्येतद्भिन्नं पूर्वपदं नगर उत्तरपदे पर आयुदात्तं स्यात् । तच्चेदुदीचां न भवति ॥ मुहानगरं । विराटनगरं ॥ अमहन्नवं किं । महानगरं । नवनगरं ॥ अनुदीचां किं । कान्तीनगरी ॥

अर्मे चावर्णं द्व्यच्यच् ॥ ९० ॥

अर्म् । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परं द्व्यच्यं अच्यं च पूर्वपदमवर्णान्तमायुदात्तं स्यात् ॥ द्व्यच्य् । गुप्तार्म ॥ अच्य् । कुक्कुटार्म ॥ अवर्णं किं । वृहदर्म ॥ द्व्यच्यच्यच् किं । कपिञ्जलार्म ॥ अमहन्नवमित्येव । महार्म । नवार्म ॥

न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जालं ॥ ११ ॥

भूत । अधिक । संजीव । मद्र । अश्म । कज्जाल । इत्येते ऽर्ग । इत्येत-
स्मिन्नुत्तरपदे पर आद्युदात्ता न भवन्ति ॥ भूतार्ग । अधिकार्ग । संजीवार्ग ॥
मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थं । इति काशिका ॥ मद्रार्ग । अश्मार्ग ।
मद्राश्मार्ग । कज्जालार्ग ॥

अन्तः ॥ १२ ॥

अधिकारो ऽयमुत्तरपदादिरित्यतः प्राक् ॥ इत उत्तरं पूर्वपदस्यान्त उदात्तो
वेदितव्यः ॥ वक्ष्यति सर्वं गुणकात्स्न्ये । इत्यादि । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ १३ ॥

सर्व । इत्येतत् पूर्वपदं गुणकात्स्न्ये वर्तमानमन्तोदात्तं स्यात् ॥ सर्वश्वेतः ।
सर्वकृष्णः । सर्वमहान् ॥ सर्व किं । परमश्वेतः ॥ गुणग्रहणं किं ।
सर्वसौवर्णः ॥ कात्स्न्ये किं । सर्वेषां श्वेततरः । सर्वश्वेतः ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ १४ ॥

गिरि । निकाय । इत्येतयोरुत्तरपदयोः संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः ॥ संज्ञायां किं । परमगिरिः । ब्राह्मण-
निकायः ॥

कुमार्या वयसि ॥ १५ ॥

कुमारी । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे वयसि गम्ये पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ वृद्धकु-
मारी । जर्तुकुमारी ॥ कुमारीशब्दः पुंसा सहस्रसंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमु-
पादाय प्रवृत्तो वृद्धादिभिर्वयोवचनैः सह समानाधिकरणाः । तच्च वय इह
गम्यते । न कुमारत्वमेव ॥ वयसि किं । परमकुमारी ॥

उदके ऽकेवले ॥ १६ ॥

उदक । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे मिश्रवाचिनि समाने पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
गुणोदकं । तिलोदकं ॥ स्वरे कृते पश्चादुदात्तः स्वरितो वानुदात्ते पदा-
दाविति पक्षे स्वरितः ॥ अकेवले किं । शीतोदकं ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ १७ ॥

द्विगुणं च उन्नतपदे परे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ गर्ग-
त्रिरात्रः । चार्कत्रिरात्रः ॥ द्विगौ किं । अत्रिरात्रः ॥ क्रतौ किं । त्रि-
ल्वहोमस्य सपूरात्रो विल्वसपूरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ १८ ॥

सभा । इत्येतस्मिन्नुन्नतपदे परे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
गोपालसभं । स्त्रीसभं ॥ सभायां किं । ब्राह्मणसेनं ॥ नपुंसके किं । रा-
जसभा ॥ सभा राजत्यादिप्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणाद्गमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र
नान्तोदात्तत्वं ॥

पुरे प्राचां ॥ १९ ॥

पुर । इत्येतस्मिन्नुन्नतपदे परे प्राचां देशे वाच्यं पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
शिवदत्तपुरं । नान्दीपुरं ॥ प्राचां किं । काञ्चीपुरं ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट । गौड । इत्येतत्पूर्वके समासे पुर । इत्येतस्मिन्नुन्नतपदे परे पूर्वपद-
मन्तोदात्तं स्यात् ॥ अरिष्टपुरं । गौडपुरं ॥ पूर्वग्रहणादिहापि भवति ।
अरिष्टाश्रितपुरं ॥

न हास्तिनफलकमर्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन । फलक । मर्देय । इत्येते पुर । इत्येतस्मिन्नुन्नतपदे परे अन्तोदात्ता
न भवन्ति ॥ हास्तिनपुरं । फलकपुरं । मर्देयपुरं ॥ पुरं प्राचामित्यस्य
निषेधः ॥

कुशूलकूपकुम्भशालं विले ॥ १०२ ॥

कुशूल । कूप । कुम्भ । शाला । इत्येते विले । इत्येतस्मिन्नुन्नतपदे परे
अन्तोदात्ता भवन्ति ॥ कुशूलविलं । कूपविलं । कुम्भविलं । शालाविलं ॥
कुशूलेत्यादि किं । सर्पविलं ॥ विले किं । कुशूलस्वामी ॥

दिकृन्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराठेषु ॥ १०३ ॥

दिक्छन्दा ग्रामजनपदाख्यानवाचिपूत्ररपदेषु चानराट् । इत्येतस्मिंश्चोत्तरपदे परे
ऽन्तोदात्ता भवन्ति ॥ ग्राम । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णामृत्तिका ॥ जनपद ।
पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः ॥ आख्यान । पूर्वाधिरामं । अपरयायातं ॥
चानराट् । पूर्वचानराट् ॥ कालवाचिनो ऽपि दिक्छन्दस्य परिग्रहार्थं शब्द-
ग्रहणं ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे परे दिक्छन्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ॥
पूर्वपाणिनीयाः । अपरकाशकृत्स्नाः ॥ आचार्योपसर्जनः किं । पूर्वशिष्याः ॥
अन्तेवासिनि किं । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रं ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य विहिता या वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदं परे दिक्छन्दाः सर्वशब्द-
श्चान्तोदात्ता भवन्ति ॥ पूर्वपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः ॥ उत्तरपदाधिकार-
ग्रहणादिह न भवति । सर्वभासः । सर्वकारकः ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां ॥ १०६ ॥

विश्व । इत्येतत् पूर्वपदं बहुव्रीहिसमासे संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥ विश्व-
देवाः । विश्वयशाः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाप्युदात्तत्वं प्राप्ते वचनं ॥ बहुव्रीहौ किं ।
विश्वे देवाः । विश्वदेवाः ॥ संज्ञायां किं । विश्वे देवा अस्य । विश्वदेवः ॥
प्राग्व्ययीभावसंशब्दनाद्बहुव्रीह्यधिकारः ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदर । अश्व । इषु । इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
दामोदरः । यौवनाश्वः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

उदर । अश्व । इषु । इत्येतेषूत्तरपदेषु निन्दविषये बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तो-
दात्तं स्यात् ॥ कुण्डोदरः । स्वन्दिताश्वः । चलेषुः ॥ अनुदरः । सूदर इत्यत्र
नञ्सुभ्यामित्येतद्व्यति विप्रतिपन्धेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बन्धु । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे बहुव्रीहौ नदीसंज्ञकं पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
गार्गीबन्धुः । वासीबन्धुः ॥ नदी किं । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मन् । इत्येतदाद्युदात्तं ॥
बन्धुनि किं । गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां ॥ ११० ॥

उपसर्गपूर्वपदकं निष्ठान्तं पूर्वपदं बहुव्रीहावन्तोदात्तं वा स्यात् ॥ प्रथो-
तमुखः । प्रक्षालितपादः ॥ निष्ठेति किं । प्रसवैकमुखः ॥ उपसर्गपूर्वं किं ।
शुष्कमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उर्ध्वमुत्तरपदस्यादिरुदात्तो वेदितव्यः ॥ वक्ष्यति कर्णो
वर्णलक्षणादिति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

कर्ण । इत्येतदुत्तरपदं वर्णवाचिनो लक्षणावाचिनश्च परं बहुव्रीहावाद्युदात्तं
स्यात् ॥ वर्णात् । शुक्लकर्णः ॥ लक्षणात् । शुक्लकर्णः ॥ पशूनां विभागार्थं
दात्राद्याकारं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं ॥ कर्णः किं । शुक्ल-
पादः ॥ वर्णलक्षणात् किं । शोभनकर्णः ॥

संज्ञोपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

कर्ण । इत्येतदुत्तरपदं संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्राद्युदात्तं स्यात् ॥
संज्ञायां । मणिकर्णः ॥ औपम्ये । गोकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ । पृष्ठ । ग्रीवा । जङ्घा । इत्येतान्युत्तरपदानि संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहि-
स्तत्राद्युदात्तानि भवन्ति ॥ शितिकण्ठः । खरकण्ठः ॥ नाकपृष्ठः । अजपृष्ठः ॥
दशग्रीवः । अश्वग्रीवः ॥ तालजङ्घः । अश्वजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्ग । इत्येतदुत्तरपदमवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्च बहुव्रीहावाद्युदात्तं स्यात् ॥ अव-
स्थायां । उद्धतशृङ्गः ॥ संज्ञायां । ऋष्यशृङ्गः ॥ औपम्ये । गोशृङ्गः ॥ अवस्था-
दिषु किं । स्थूलशृङ्गः ॥

नञो ङरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

ङर । मर । मित्र । मृत । इत्येतान्युत्तरपदानि नञः पराणि बहुव्रीहावा-
युदात्तानि भवन्ति ॥ अङरः । अमरः । अमित्रः । अमृतः ॥ नञः किं ।
ब्राह्मणमित्रः ॥ ङरेत्यादि किं । अशत्रुः ॥

सोमन्नसी अलोमोपसी ॥ ११७ ॥

सु । इत्येतस्मात् परं मन् । अस् । इत्येतदन्तमुत्तरपदं बहुव्रीहावायुदात्तं
स्यात् । लोमन् । उपस् । इत्येतौ वर्जयित्वा ॥ मन् । सुकर्मा । सुधर्मा ॥
अस् । सुपयाः । सुयशाः ॥ सोः किं । कृतकर्मा । कृतयशाः ॥ मन्सी
किं । सुराज्ञा ॥ अलोमोपसी किं । सुलोमा । सृपाः ॥ नञ्सुभ्यामित्य-
स्यापवादो ऽयं ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रतु । इत्येवमादयः सु । इत्येतस्मात् परा बहुव्रीहावायुदात्ता भवन्ति ॥
सुक्रतुः । सुदृशोकः ॥

आयुदात्तं द्वच् क्न्दसि ॥ ११९ ॥

सु । इत्येतस्मात् परमायुदात्तं द्व्यच्कं यदुत्तरपदं तद्वबहुव्रीहौ वेद आयुदा-
त्तमेव स्यात् ॥ स्वप्त्राः । सुरयाः ॥ अश्व रथ । इत्येतौ निस्वरेणायुदात्तौ ॥
आयुदात्तं किं । वा सुब्राहुः । ब्राहु । इत्येतत् प्रत्ययत्वेरेणान्तोदात्तं ॥
द्व्यच् किं । सुहिरण्यः ॥ नञ्सुभ्यामित्यस्यापवादो ऽयं ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर । वीर्य । इत्येतौ च सु । इत्येतस्मात् परौ बहुव्रीहौ क्न्दस्यायुदात्तौ
भवतः ॥ सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्वाम ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल । तीर । तूल । मूल । शाला । अक्ष । सम । इत्येतान्युत्तरपदा-
न्यव्ययीभावसमास आयुदात्तानि भवन्ति ॥ उपकूलं । उपतीरं । उपतूलं ।
उपमूलं । उपशालं । उपाक्षं ॥ सम । निषमं । विषमं । दुःषमं ॥ कूले-
त्यादि किं । उपकुम्भं ॥ अव्ययीभावे किं । परमकूलं ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस । मन्थ । शूर्प । पाय्य । काण्ड । इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समास आद्युदात्तानि भवन्ति ॥ द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यः । द्विका-
ण्डः ॥ द्विगौ किं । परमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

तत्पुरुषं नपुंसकलिङ्गे शाला । इत्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥ ब्राह्मणशालं ।
क्षत्रियशालं ॥ तत्पुरुषे किं । दृढशालं ॥ शालायां किं । ब्राह्मणसेनं ॥
नपुंसके किं । ब्राह्मणशाला ॥

कन्या च ॥ १२४ ॥

कन्या । इत्येतदुत्तरपदं तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे आद्युदात्तं स्यात् ॥ सौशमिकन्यं ।
आह्वरकन्यं ॥ नपुंसके किं । दक्षिकन्या ॥

आदिश्चिह्णादीनां ॥ १२५ ॥

कन्या । इत्येतदन्ते तत्पुरुषे चिह्ण । इत्येवमादीनां पूर्वपदानामादिरुदात्तः
स्यात् ॥ चिह्णकन्यं । मउरकन्यं ॥ आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं
पूर्वपदाद्युदात्तार्थं ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायां ॥ १२६ ॥

चेल । खेट । कटुक । काण्ड । इत्येतान्युत्तरपदानि निन्दायां तत्पुरुष
आद्युदात्तानि भवन्ति ॥ भार्याचेलं । नगरखेट । दधिकटुकं । भूतकाण्डं ॥
चेलादिसादृश्येन भार्यादीनां निन्दा । उपनिर्णयं व्याघ्रादिभिरिति समासः ॥
गर्हायां किं । परमचेलं ॥

चीरमुपमानं ॥ १२७ ॥

चीर । इत्येतदुपमानवाचि तत्पुरुष आद्युदात्तं स्यात् ॥ वस्त्रं चीरमिव ।
वस्त्रचीरं । कम्बलचीरं ॥ उपमानं किं । परमचीरं ॥

पल्लसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पल्ल । सूप । शाक । इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुष आद्युदा-

ज्ञानि भवन्ति ॥ गुडपल्लं । मूलकसूपः । मुद्गप्राकं ॥ भक्ष्येण मिश्रीकरणा-
मिति समासः ॥ मिश्रे किं । परमपल्लं ॥

कूलसूदस्यलकर्पाः संज्ञायां ॥ १२९ ॥

कूल । सूद । स्यल । कर्प । इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे संज्ञायामाशुदा-
ज्ञानि भवन्ति ॥ दाक्षिकूलं । देवसूदं । दाण्डायनस्यली ॥ लिङ्गविशिष्टप-
रिभाषया स्यालीशब्दो गृह्यते ॥ दाक्षिकर्पः ॥ ग्रामनानान्येतानि ॥ संज्ञायां
किं । उत्तमकूलं ॥

अकर्मधारये राज्यं ॥ १३० ॥

राज्य । इत्येतदुत्तरपदं कर्मधारयभिन्ने समास आशुदाज्ञं स्यात् ॥ ब्राह्मणरा-
ज्यं । क्षत्रियराज्यं ॥ अकर्मधारये किं । परमराज्यं ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य । इत्येवमादीन्युत्तरपदानि कर्मधारयभिन्ने तत्पुरुष आशुदाज्ञानि भवन्ति ॥
अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपक्ष्यः ॥ दिगादिषु ये वर्ग । इत्येवमादयः पठितास्त एव
यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादयः ॥

पुत्रः पुम्भ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्र । इत्येतदुत्तरपदं पुलिङ्गेभ्यः परमाशुदाज्ञं स्यात् ॥ दाशकपुत्रः । माहिष-
कपुत्रः ॥ पुत्रः किं । माहिषकनातुलः ॥ पुम्भ्यः किं । गार्गोपुत्रः ॥

नाचार्यराजर्विकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य । राजन् । ऋत्विज् । संयुक्त । ज्ञाति । इत्येतद्वाचिभ्यः परः पुत्र ।
इत्यप आशुदाज्ञो न स्यात् ॥ आख्याग्रहणात् पर्यायाणां तद्विशेषणानां च
ग्रहणं ॥ आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । प्राकटायनपुत्रः ॥ राजपुत्रः । ईश्व-
रपुत्रः । नन्दपुत्रः ॥ ऋत्विक्पुत्रः । याज्ञकपुत्रः । होतुःपुत्रः ॥ संयुक्तपुत्रः ।
संत्रन्धिपुत्रः । श्यालपुत्रः ॥ ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः ॥ एषु समासान्तोदात्तत्वं ॥

चूर्णादीन्यप्राणिपद्याः ॥ १३४ ॥

चूर्ण । इत्येवमादीन्युत्तरपदान्यप्राणिवाचिनः षष्ठ्यन्तात् पराणि तत्पुरुष आशु-

दातानि भवन्ति ॥ मुद्रचूर्णं ॥ अप्राणिषट्पद्याः किं । मत्स्यचूर्णं ॥ पट्पद्याः किं । परमचूर्णं ॥

पट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

काण्ड । इत्येवमादीनि पटुत्तरपदान्यप्राणिवाचिनः पट्यन्तात् पराण्यासुदा-
तानि भवन्ति ॥ दर्भकाण्डं । दर्भचीरं । तिलपल्लवं । मुद्रसूत्रं । मूलकशाकं ।
नदीकूलं ॥ पठिति किं । राजसूदः ॥

कुण्डं वनं ॥ १३६ ॥

कुण्ड । इत्येतदुत्तरपदं वनवाचि तत्पुरुष आसुदातं स्यात् ॥ दर्भकुण्डं ।
शरकुण्डं ॥ कुण्डशब्दो ऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते ॥ वनं किं ।
मृत्कुण्डं ॥

प्रकृत्या भगालं ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या स्यात् ॥ कुम्भीभगालं । कुम्भीकपालं ।
कुम्भीनदालं ॥ भगालादीनि मध्योदातानि ॥ प्रकृत्या । इत्यधिकारो ऽन्त
इति यावत् ॥

शितेर्नित्यावबहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शिति । इत्येतस्मात् परमुत्तरपदं नित्यावबहुव्रीहौ प्रकृत्या स्यात् ।
भसद् । इत्येतं वर्जयित्वा ॥ शितिपादः । शित्वंसः । शित्योष्ठः ॥ पादशब्दो
वृषादिवासुदातः । अंस । ओष्ठ । इत्येतौ नित्स्वरणासुदातौ ॥ शितेः
किं । दर्शनीयपादः ॥ नित्यंति किं । शितिककुत् । शितिककुदः ॥ अव-
बुच् किं । शितिललाटः ॥ बहुव्रीहौ किं । शितेः पादः । शितिपादः ॥
अभसत् किं । शितिभसत् । शितिशब्द आसुदातः ॥ पूर्वपदप्रकृतिस्वरा-
पवादो ऽयं ॥

गतिकारकोपपदात् कृत् ॥ १३९ ॥

गतिसंज्ञकात् । कारकात् । उपपदाच्च परं कृदन्तमुत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या
स्यात् ॥ गतेः । प्रकारकः । प्रहारकः ॥ कारकात् । इधमप्रव्रश्नः ।
पलाशशातनः ॥ उपपदात् । ईपत्करः । दुष्करः ॥ सर्वत्र लित्स्वरः ॥
गतिकारकोपपदात् किं । देवदत्तकारकः । शेषे षष्ठीयं । कृद्गुणं विस्पष्टार्थं ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

वनस्पति । इत्येवमादिषूमे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या भवतः ॥ वनस्पतिः ।
वृहस्पतिः । पूर्वोत्तरपदे आद्युदात्ते ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां द्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या भवतः ॥ इन्द्रासोमौ । इन्द्रावृह-
स्पती । पूर्वोत्तरपदे आद्युदात्ते ॥ देवता किं । प्लक्षन्यग्रोथौ ॥ द्वन्द्वे किं ।
अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदे अनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥

पृथिवी । रुद्र । पूषन् । मन्थिन् । इत्येतङ्गिने अनुदात्तादावुत्तरपदे सति
देवताद्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदे प्रकृत्या न भवतः ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्नि-
वायुप्रव्धाद्यन्तोदात्तौ ॥ उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादाविति तद्विप्रेषणं यथा विज्ञा-
येत । द्वन्द्वविप्रेषणं ना भूत् ॥ अनुदात्तादियहणं विधिप्रतिपेथयोर्विषयविभा-
गार्थं ॥ अपृथिवीत्यादि किं । आवापृथिव्यौ । सोमरुद्रौ । इन्द्रापूषणौ ।
शुकमन्थिनौ ॥ पृथिव्यादिषूमे युगपत् प्रकृतिस्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अधिकारा उयं ॥ इत ऊर्ध्वं यदनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्त उदात्तो
भवतीत्येवं वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति थायघञ्ज्ञातवित्रकाणामिति । सुनीयः ।
अवभृथः ॥

थायघञ्ज्ञातवित्रकाणां ॥ १४४ ॥

य । अय । घञ् । क्त । अच् । अप् । इत्र । क । इत्येवमन्तानामुत्तरप-
दानां गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्तः स्यात् ॥ य । सुनीयः । अव-
भृथः । क्यन्प्रत्ययान्तावेतो ॥ अय । आव्रसयः । उपवसयः ॥ घञ् । प्रभेदः ।
काष्ठभेदः ॥ क्त । दूरादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः ॥ अच् । प्रक्षयः ।
प्रतयः ॥ अप् । प्रलवः । प्रसवः ॥ इत्र । प्रलवित्रं । प्रसवित्रं ॥ क ।
गोवृषः । खरीवृषः ॥ गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं । अतिस्तुतं भवता ।
कर्मप्रवचनीयत्वादव्ययस्वरः ॥

सूप्रमानात् कः ॥ १४५ ॥

सु । इत्येतस्मोदुपमानाच्च परं कः । इत्येतदन्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
सुकृतं । सुभुक्तं ॥ उपमानात् । वृकावलुपुं । शशालुपुं ॥ गतिकारकोपपदा-
दित्येव । सुसुतं भवता ॥ गतिरनन्तर इत्येतस्य तृतीया कर्मणीत्येतस्य च
बाधकमिदं ॥

संज्ञायामनाचितादीनां ॥ १४६ ॥

गतिकारकोपपदात् परं कप्रत्ययान्तमुत्तरपदं संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् । आचित ।
इत्येवमादीन् वर्जयित्वा ॥ संभूतः । उपहृतः । परिजग्धः । धनुःखाता ।
कुदूदालकखातं । हस्तिमृदिता ॥ गतिरनन्तर इति तृतीया कर्मणीति च
प्राप्ः स्वरो बाध्यते ॥ अनाचितादीनां किं । आचितं । पर्याचितं ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्ध । इत्येवमादीनां कप्रत्ययान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ प्रवृद्धः । प्रयुक्तः ॥
असंज्ञार्योऽयमारम्भः ॥

कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ १४८ ॥

दत्त । श्रुत । इत्येतयोरेवोत्तरपदयोः कारकात् परयोः संज्ञायामाशिषि गम्य-
मानायामन्त उदात्तः स्यात् ॥ देवा एनं देवासुः । देवदत्तः ॥ विष्णुरनं
श्रूयात् । विष्णुश्रुतः ॥ कारकात् किं । अकारकान्नियमो मा भूत् । संश्रुतः ॥
दत्तश्रुतयोः किं । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनाचितेति न । तृतीया
कर्मणीति तु भवति ॥ एवेति किं । कारकनियमो यथा स्यात् । दत्तश्रुत-
नियमो मा भूत् । अकारकादपि हि दत्तश्रुतयोर्भवति । संश्रुतः ॥ आशिषि
किं । देवैः खाता । देवखाता ॥

इत्थंभूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र कप्रत्ययान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
सुपप्रलपितं । उन्मत्तप्रलपितं । प्रमत्तगीतं ॥ कृतमिति क्रियासामान्यं करोतिः ।
न त्वभूतप्रादुर्भावं एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति ॥ तृतीया कर्मणीत्यस्य
बाधकमिदं ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तं भाववाचि कर्मवाचि चोत्तरपदं कारकात् परमन्तोदात्तं स्यात् ॥
भाववचनः । ओदनभोजनं सुखं । पयःपानं सुखं ॥ कर्मवचनः । राजभो-
जनाः शास्तव्यः ॥ अनः किं । हस्तादायः ॥ भावकर्मवचनः किं । दन्तधावनं ।
करणं ल्युट् ॥ कारकात् किं । निर्दर्शनं ॥ सर्वेषु प्रत्युदाहरणेषु प्रकृतिस्वरो
भवति ॥

मन्क्तिव्याख्यानशयनासनस्थानयाज्ञकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्प्रत्ययान्तं । क्तिन्प्रत्ययान्तं । व्याख्यान । शयन । आसन । स्थान । याज्ञ-
कादि । क्रीत । इत्येतच्चोत्तरपदं तत्पुरुषे कारकात् परमन्तोदात्तं स्यात् ॥
मन् । शयवर्त्तु ॥ क्तिन् । पाणिनिकृतिः ॥ व्याख्यान । इन्द्रोव्याख्यानं ॥
शयन । राजशयनं ॥ आसन । राजासनं ॥ स्थान । गोस्थानं ॥ याज्ञकादि-
भिश्चैति सूत्रं ये याज्ञकादयः षष्ठीसमासाः पूर्वं पठिता इहापि त एव गृह्यन्ते ॥
ब्राह्मणयाज्ञकः । क्षत्रिययाज्ञकः ॥ क्रीत । अश्वक्रीतः ॥ कारकादित्येव ।
प्रकृतिः ॥ कृत्स्वरापवादो ऽयं । क्रीतशब्दं तु तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः ॥

सप्तम्याः पुण्यं ॥ १५२ ॥

पुण्य । इत्येतदुत्तरपदं सप्तम्यन्तात् परं तत्पुरुषे अन्तोदात्तं स्यात् ॥ अध्ययनपु-
ण्यं ॥ सप्तम्याः किं । वेदेन पुण्यं । वेदपुण्यं । तत्पुरुषं तुल्यार्थ इति
स्वरः ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थानि । कलहशब्दश्च । इत्येतान्युत्तरपदानि तृतीयान्तात् पराएयन्तोदा-
त्तानि भवन्ति ॥ नापोनं । मापत्रिकलं ॥ असिकलहः । वाक्कलहः ॥ अत्र
कंचिदर्थः । इति स्वल्पग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः ॥ प्रतिपदोक्तत्वात् तृतीया-
समासपरिग्रहं सिद्धं तृतीयाया इति त्रिस्पष्टार्थः ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ ॥ १५४ ॥

मिश्र । इत्येतदुत्तरपदसुपसर्गरहितमसंधौ गम्यमानं तृतीयान्तात् परमन्तोदात्तं

स्यात् ॥ गुडमिश्राः ॥ मिश्रं किं । गुडधानाः ॥ अनुपसर्गे किं । गुडसंमिश्राः ॥
इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञापकं । अन्यत्र मिश्रग्रहणं सोपसर्गग्रहणस्य ॥ पणवन्धने-
कार्थं संधिः ॥ असंधौ किं । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित
ऐकार्थमापन्न इत्यर्थः ॥

नञो गुणप्रतिषेधे संपाद्यर्हृदितालमर्थास्तद्धिताः

॥ १५५ ॥

संपादिन् । अर्ह । हित । अलं । इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि
गुणप्रतिषेधार्थनञः पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥ संपादिन् । अकार्णवेष्टिकिकं ॥
अर्ह । अच्चेदिकः ॥ हित । अव्रत्सीयः ॥ अलं । असांतापिकः ॥ नञः किं ।
विगार्दभर्यिकः ॥ गुणो हि तद्धितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्र-
तिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः ॥ गुणप्रतिषेधे किं । गार्दभर्यिकादन्यः ।
अगार्दभर्यिकः ॥ संपादीत्यादि किं । अपाणिनीयः ॥ तद्धिताः किं ।
अत्रोठा । अर्हे तृच् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य । यत् । इत्येतौ वा तद्धितावतदर्थे वर्तमानौ तदन्तयोरुत्तरपदयोर्गुणप्रतिषेधा-
र्थनञः परयोरन्त उदात्तः स्यात् ॥ य । अपाश्या । अतृण्या ॥ यत् । अदन्त्यं ।
अकर्ण्य ॥ अतदर्थे किं । अपाद्यं । तदर्थे यत् ॥ तद्धित इत्येव । अर्देयं ॥
गुणप्रतिषेध इत्येव । दन्त्यादन्यत् । अदन्त्यं ॥ निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोरेव
ग्रहणं । वामदेवाङ् उयङ् उयौ । अवामदेव्यं । अत्र न भवति ॥

अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् । क । इत्येवमन्तमुत्तरपदं नञः परमशक्तौ गम्यमानायामन्तोदात्तं स्यात् ॥
अच् । अपचः । अपठः ॥ क । अविक्षिपः । अविस्त्रिषः ॥ अशक्तौ किं ।
अपचः परिव्राजकः ॥ गुणप्रतिषेध इत्येव । अन्यो ऽयं पचादपचः ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

अच् । क । इत्येवमन्तमुत्तरपदं नञः परमाक्रोशे च गम्ये ऽन्तोदात्तं स्यात् ॥
अच् । अपचः । अपठो ज्ञाल्मः ॥ क । अविक्षिपः । अविस्त्रिषः ॥

संज्ञायां ॥ १५१ ॥

नञः परमुत्तरपदं संज्ञाबोधकमाक्रोशे गम्यं अन्तोदात्तं स्यात् ॥ अदेवदत्तः ।
अयचदत्तः ॥

कृत्योकेषु चार्वाद्यश्च ॥ १६० ॥

कृत्य । उक् । इष्णुच् । इत्येवमन्ताश्चार्वाद्यश्च नञः परं अन्तोदात्ता भवन्ति ॥
कृत्य । अकर्तव्यं । अकर्णीयं ॥ उक् । अनागामुकं । अनपलापुकं ॥
इष्णुच् । अनलंकरिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुश्च हणो विष्णुश्च द्वयनुबन्ध-
को ऽपि गृह्यते । इकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाह्वयं भविष्णुः । अस्तुभगं भ-
विष्णुः ॥ चार्वाद्यः । अचारुः । असाधुः ॥

विभाषा तृन्ननतीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

तृन् । अन्न । तीक्ष्ण । शुचि । इत्येतेषु नञः परेष्वन्त उदात्तो वा स्यात् ॥
तृन् । अकर्ता ॥ अन्न । अन्ननं ॥ तीक्ष्ण । अतीक्ष्णं ॥ शुचि । अशुचि ॥
पक्षे ऽव्ययस्वरौ भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने

॥ १६२ ॥

इदं । एतद् । तद् । इत्येतेभ्यः परस्य प्रथम । इत्येतस्य पूरणार्थप्रत्ययान्तस्य
च क्रियागणने वर्तमानस्य बहुव्रीहावन्त उदात्तः स्यात् ॥ इदं गमनं भोजनं
वा प्रथमं यस्य सः । इदंप्रथमः । इदं द्वितीयः । इदंतृतीयः ॥ एतत्प्रथमः ।
एतद्द्वितीयः । एतत्तृतीयः ॥ तत्प्रथमः । तद्द्वितीयः । तत्तृतीयः ॥ बहुव्रीहौ
किं । अनेन प्रथमः । इदंप्रथमः ॥ इदमेतत्तद्व्यः किं । यत्प्रथमः ॥ प्रथमपू-
रणयोः किं । तद्बहुः ॥ क्रियागणने किं । अयं प्रथमः प्रधानमेषां । इदं-
प्रथमाः । द्व्यगणनमेतत् ॥ गणने किं । इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः ॥
उत्तरपदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति । इदंप्रथमकाः ॥ वनं सनाम
इत्यतः प्राग्बहुव्रीहावित्यधिकारः ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

स्तन । इत्येतदुत्तरपदं संख्यावाचिनः परं बहुव्रीहावन्तोदात्तं स्यात् ॥ द्विस्तना ।
चतुःस्तना ॥ संख्यायाः किं । दर्शनीयं स्तना ॥ स्तनः किं । द्विगिराः ॥

विभाषा हृन्दसि ॥ १६४ ॥

स्तन । इत्येतदुत्तरपदं संख्यावाचिनः परं बहुव्रीहौ समासे वेदे वान्तोदात्तं स्यात् ॥ द्विस्तनां कुर्याद्वामदेवः । द्विस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राग्निनयोः ॥ १६५ ॥

मित्र । अग्नि । इत्येतदुत्तरपदयोर्वहुव्रीहौ संज्ञायामन्त उदात्तः स्यात् ॥ मित्र । देवमित्रः । ब्रह्ममित्रः ॥ अग्नि । वृकान्निनः । कृष्णान्निनः ॥ संज्ञा-
यां किं । प्रियमित्रः ॥

व्यवायिनो उत्तरं ॥ १६६ ॥

अन्तर । इत्येतदुत्तरपदं व्यवधानवाचिनः परं बहुव्रीहावन्तोदात्तं स्यात् ॥ वस्त्वान्तरः ॥ व्यवायिनः किं । आत्मा स्वभावो अन्तरो अन्यो यस्य स आ-
त्वान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गं ॥ १६७ ॥

मुख । इत्येतदुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहावन्तोदात्तं स्यात् ॥ गौरमुखः । भद्रमुखः ॥ स्वाङ्गं किं । दीर्घमुखा शाला । पारिभाषिकमिह स्वाङ्गं ॥

नाव्ययदिकहृद्गोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय । दिकहृद् । गो । महत् । स्थूल । मुष्टि । पृथु । वत्स । इत्येतेभ्यः परं मुख । इत्येतदुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे अन्तोदात्तं न स्यात् ॥ उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः ॥ प्राङ्मुखः । प्रत्यङ्मुखः ॥ गोमुखः ॥ महामुखः ॥ स्थूलमुखः ॥ मुष्टिमुखः ॥ पृथुमुखः ॥ वत्समुखः ॥ एषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पो अनेन आधत्ते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्यां ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तात् । उपमानवाचिनश्च परं मुख । इत्येतदुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहु-
व्रीहावन्तोदात्तं वा स्यात् ॥ प्रक्षालितमुखः । प्रक्षालितमुखः । प्रक्षालि-
तमुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । तदभावे
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन निपातश्च इति त्रैलोक्यं ॥ उपमानात् । सिंहमुखः ।
व्याघ्रमुखः ॥

ज्ञातिकालसुखादिभ्यो ऽनाच्चादनात् तौ ऽकृतमित-
प्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

अच्चादनवर्जिताज्ञातिवाचिनः । कालवाचिनः । सुखादिभ्यश्च परं तत्प्रत्यया-
न्तमुत्तरपदं बहुव्रीहावन्तोदात्तं स्यात् । कृत । मित । प्रतिपन्न । इत्येतान्
वर्जयित्वा ॥ ज्ञाति । सारंगजग्धः । सुरापीतः ॥ काल । मासज्ञातः ।
द्व्यहज्ञातः ॥ सुखादि । सुखज्ञातः । दुःखज्ञातः ॥ ज्ञातीत्यादि किं । पुत्र-
ज्ञातः ॥ अनाच्चादनात् किं । वस्त्रच्छन्नः ॥ अकृतेत्यादि किं । कुण्डकृतः ।
कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः ॥ अस्मादेव त्रापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥
सुखादयस्तृतीयाध्याय उक्ताः ॥

वा ज्ञाते ॥ १७१ ॥

ज्ञात । इत्येतदुत्तरपदं ज्ञातिकालसुखादिभ्यः परं बहुव्रीहावन्तोदात्तं वा
स्यात् ॥ दन्तज्ञातः । दन्तज्ञातः ॥ मासज्ञातः । मासज्ञातः ॥ सुखज्ञातः ।
सुखज्ञातः । दुःखज्ञातः । दुःखज्ञातः ॥

नञ्सुभ्यां ॥ १७२ ॥

नञ् । सु । इत्येताभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहावन्तोदात्तं स्यात् ॥ अवीहिः ।
सुमापः ॥

कपि पूर्व ॥ १७३ ॥

नञ् । सु । इत्येताभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ कपि परं ऽन्तोदात्तं स्यात् ॥
अत्रह्नन्नृकः । सुकुमारीकः ॥

ह्रस्वान्ते ऽन्यात् पूर्व ॥ १७४ ॥

नञ् । सु । इत्येताभ्यां परं बहुव्रीहौ यद्वस्त्वान्तमुत्तरपदं तत्र कपि परं
ऽन्यात् पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥ अवीहिकः । सुमापकः ॥ पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृ-
त्तिभेदेन नियमार्थं । ह्रस्वान्ते ऽन्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति । न तु कपि
पूर्वं । अज्ञकः । अत्र कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि ॥ १७५ ॥

बहु । इत्येतस्मादुत्तरपदार्थबहुत्ववाचकात् परस्य नञः परस्य यः स्वरः स

एव स्वरः स्यात् ॥ तज्जुभ्यामित्युक्तं । बहोरपि तथा । बहुवः । बहु-
व्रीहिः । अत्रोत्तरपदस्यान्त उदात्तः ॥ कपि पूर्वमित्युक्तं । तदिह भवति ।
बहुकुमारीकः ॥ ह्रस्वान्ते अन्त्यात् पूर्वमित्युक्तं । तदिह भवति । बहुतरः ।
बहुमित्रः ॥ उत्तरपदभूमि किं । बहुषु मनो यस्य । बहुमनाः ॥

न गुणादयो अवयवाः ॥ १७६ ॥

गुण । इत्येवमादयो अवयववाचका बहु । इत्येतस्मात् परे बहुव्रीहावन्तो-
दात्ता न भवन्ति ॥ बहुगुणा रज्जुः । बहुत्तरं पदं । बहुच्छन्दो मानः ।
बहुसूक्तकः । बहुध्यायः ॥ अवयवाः किं । बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्य-
नश्रुतसमुदाचारादयो अत्र गुणाः ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ १७७ ॥

उपसर्गसंज्ञकात् परं स्वाङ्गं ध्रुवं पर्शुवर्जितं बहुव्रीहावन्तोदात्तं स्यात् ॥
प्रपृष्ठः । प्रललाटः ॥ ध्रुवमेकत्रपं ॥ उपसर्गात् किं । दर्शनीयललाटः ॥
स्वाङ्गं किं । प्रशाखो वृक्षः ॥ ध्रुवं किं । उद्ग्राहुः ॥ अपर्शु किं । उत्पर्शुः ॥

वनं समासे ॥ १७८ ॥

घन । इत्येतदुत्तरपदमुपसर्गसंज्ञकात् परं समासमात्रे अन्तोदात्तं स्यात् ॥ प्रवणे
वद्वयं । निर्वणो प्रणिधीयते ॥ समासमात्रपरिग्रहार्थं समासग्रहणं ॥

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तर । इत्येतस्मात् परं वन । इत्येतदुत्तरपदं समासे अन्तोदात्तं स्यात् ॥
अन्तर्वणो देशः ॥ अनुपसर्गार्थं सूत्रं ॥

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्त । इत्येतदुत्तरपदमुपसर्गात् परं समासे अन्तोदात्तं स्यात् ॥ पर्यन्तः ।
समन्तः ॥

न निविभ्यां ॥ १८१ ॥

नि । वि । इत्येताभ्यां परमन्त । इत्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं न स्यात् ॥ न्यन्तः ।
व्यन्तः ॥ अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यणि च कृन् उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो
अनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परिरभितोभाविमण्डलं ॥ १८२ ॥

परि । इत्येतस्मात् परमुभयतोभाविवाचकं यत् कूलाद्युत्तरपदं मण्डल । इत्येतच्चोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ परिकूलं । परितोरं ॥ परिमण्डलं ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायां ॥ १८३ ॥

प्र । इत्येतस्मादस्वाङ्गवाच्युत्तरपदं संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥ प्रकोष्ठः । प्रद्वारं ॥ अस्वाङ्गं किं । प्रहस्तं ॥ संज्ञायां किं । प्रपीठं ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदक । इत्येवमादीनि शब्दद्वयाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥ निरुदकं । निरुपलं ॥

अभेमुखं ॥ १८५ ॥

अभि । इत्येतस्मात् परं मुख । इत्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ अभिमुखः । अभिमुखा शाला ॥ अवहृत्प्रीत्यर्थमध्वार्यमस्वाङ्गार्यं च वचनं ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अप । इत्येतस्मात् परं मुख । इत्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ अपमुखं नाम योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोधकुक्षिसीरनामनाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग । पूत । वीणा । अञ्जस् । अध्वन् । कुक्षि । सीरनामन् । नामन् । इत्येतान्युत्तरपदान्यप । इत्येतस्मात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति ॥ अपस्फिगं । अपपूतं । अपवीणां । अपाञ्जः । अपाध्वा । अपकुक्षिः ॥ सीरनामन् । अपसीरं । अपहलं ॥ नामन् । अपनाम ॥

अधेरुपरिस्थं ॥ १८८ ॥

अधि । इत्येतस्मात् परमुपरिस्थबोधकमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ अध्याश्चोदन्तः । अधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्त उच्यते ॥ उपरिस्थं किं । अधिकरणं ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनु । इत्येतस्मात् परमप्रधानवाचि कनीयस् । इत्येतच्चोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥
अनुगतो ज्येष्ठः । अनुज्येष्ठः । अनुमध्यमेः ॥ पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः ॥
अनुगतः कनीयान् । अनुकनीयान् ॥ प्रधानार्थं च, कनीयोग्रहणं ॥ अप्रधाने-
त्यादि किं । अनुगतो ज्येष्ठो अनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ ११० ॥

अनु । इत्येतस्मात् परं पुरुष । इत्येतदुत्तरपदमन्वादिष्टवाच्यन्तोदात्तं स्यात् ॥
अन्वादिष्टः पुरुषः । अनुपुरुषः ॥ कथितानुकथितो अन्वादिष्टः ॥ अन्वादिष्टः
किं । अनुगतः पुरुषः । अनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १११ ॥

अति । इत्येतस्मात् परमकृदन्तं पद । इत्येतच्चोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥ अत्य-
ङ्गुणो नागः । अतिकण्डो ऽश्वः ॥ पद । अतिपदा गायत्री ॥ अकृत्पद इति
किं । अतिकालः ॥

नेरनिधाने ॥ ११२ ॥

नि । इत्येतस्मात् परमुत्तरपदं प्रकाशने ऽर्थे अन्तोदात्तं स्यात् ॥ निमूलं ।
न्यत्तं ॥ अप्रकाशता निधानं ॥ अनिधाने किं । निहितो दण्डः । निदण्डः ॥

प्रतेरंश्चादयस्तत्पुरुषे ॥ ११३ ॥

प्रति । इत्येतस्मात् परे । अंशु । इत्येवमादयस्तत्पुरुषे अन्तोदात्ता भवन्ति ॥
प्रत्यंशुः । प्रतिजनः ॥ तत्पुरुषे किं । प्रत्यंशुः । बहुव्रीहिरयं ॥

उपाद्द्व्यज्जिनमगौरादयः ॥ ११४ ॥

उप । इत्येतस्मात् परं द्व्यच्कमुत्तरपदमजिन । इत्येतच्च तत्पुरुषे अन्तोदात्तं
स्यात् । गौरादीन् वर्तयित्वा ॥ उपदेवः । उपसोमः ॥ अजिन । उपाजिनः ॥
अगौरादयः किं । उपगौरः ॥ तत्पुरुषे किं । उपगतः सोमो अस्य ।
उपसोमः ॥

सोरवक्षेपणे ॥ ११५ ॥

सु । इत्येतस्मात् परमुत्तरपदं निन्दायां गम्यमानायां तत्पुरुषे अन्तोदात्तं स्यात् ॥

सुप्रत्यवसितः । सुप्रवदो ऽत्र पूजायां । असूयया तथाकथनादवचेपणं वाक्यार्थः ॥
सोः किं । कुत्राह्वणः ॥ अवचेपणं किं । सुतृणं ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ ११६ ॥

उत्पुच्छ । इत्येतस्मिन् तत्पुरुषे ऽन्त उदात्तो वा स्यात् ॥ उक्क्रान्तः पुच्छात् ।
उत्पुच्छः । उत्पुच्छः ॥ यदा तु पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयतीति णिङ्ङन्तादच् ।
उत्पुच्छस्तदा शायदिसूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पो ऽयं । सेयमुभयत्र विभाषा ॥
तत्पुरुषे किं । उत्पुच्छः । बहुव्रीहिरयं ॥

द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ ११७ ॥

द्वि । त्रि । इत्येताभ्यां परेषु पादू । दत् । मूर्धन् । इत्येतेषु सत्सु बहुव्री-
हावन्त उदात्तो वा स्यात् ॥ द्विपात् । द्विपात् ॥ द्विदन् । द्विदन् ॥ द्विमूर्धा ।
द्विमूर्धा ॥ त्रिपात् । त्रिपात् ॥ त्रिदन् । त्रिदन् ॥ त्रिमूर्धा । त्रिमूर्धा ॥
मूर्धनित्यकृतसमासान्तनिर्देशात् समासान्तो ऽनित्यः । समासान्तपक्षे ऽप्ययं स्वरः ।
द्विमूर्धः । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । त्रिमूर्धः ॥ द्वित्रिभ्यां किं । कल्याणमूर्धा ॥
पादित्यादि किं । द्विहस्तः ॥ बहुव्रीहौ किं । द्वयोर्मूर्धा । द्विमूर्धा ॥

सक्यं चाक्रान्तात् ॥ ११८ ॥

सक्य । इत्येतदुत्तरपदं बहुव्रीहावक्रान्तात् परमन्तोदात्तं वा स्यात् ॥ गौ-
रसक्यः । गौरसक्यः ॥ अक्रान्तात् किं । चक्रसक्यः । पचश्चित्रान्नित्यम-
न्तोदात्तत्वं ॥

परादिश्हन्दसि बहुलं ॥ ११९ ॥

सक्य । इत्येतस्य परस्यादिर्वेद उदात्तो वा स्यात् ॥ अञ्जिसक्यमालुभेत ।
त्वद्वौ लोमशसक्यौ ॥

॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽलुगुत्तरपदे इत्येवं तद्वेतित्वं ॥
वक्ष्यति पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्मुक्तः ॥ उत्तरपदे किं । निष्क्रान्तः
स्तोकात् । निःस्तोकः ॥ अलुगित्येतत् प्रागानुः । उत्तरपदे इत्येतदा पादप-
रिसमाप्तेः ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकार्य । अन्तिकार्य । दूरार्य । कृच्छ्र । इत्येतेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदे
परे ऽलुक् स्यात् ॥ स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः ॥ अन्तिकादागतः । अभ्या-
सादागतः ॥ दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः ॥ कृच्छ्रान्मुक्तः ॥ समासे कृते
प्रातिपदिकावयवत्वात् प्राप्नो लुगिनिषिध्यते । द्विबहुवचनान्तानां स्तोकादी-
नामनभिधानान्न समासः । तेनात्र समासफलमैकपदमैकस्वर्यं च न भवति ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् । सहस् । अम्भस् । तमस् । इत्येतेभ्य उत्तरपदे परे तृतीयाया अलुक्
स्यात् ॥ ओजसाकृतं । सहसाकृतं । अम्भसाकृतं । तमसाकृतं ॥

मनसः संज्ञायां ॥ ४ ॥

मनस् । इत्येतस्मात् संज्ञायां तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ मनसागुप्ता । मन-
सादन्ता ॥ संज्ञायां किं । मनोदन्ता कन्या ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

मनस् । इत्येतस्मादाज्ञायिन्युत्तरपदे परे तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ मनसाज्ञातुं
शीलमस्य । मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन् । इत्येतस्मात् पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदे परे तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥
आत्मनापञ्चमः । आत्मनाष्टमः ॥ आत्मचतुर्थ इति तु बहुव्रीहिः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

आत्मन् । इत्येतस्माद्वैयाकरणाकृतसंज्ञायां चतुर्थ्या अलुक् स्यात् ॥ आत्मनेपदं ।
आत्मनेभाषा ॥ तदर्थे चतुर्थी ॥ चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

पर । इत्येतस्माद्वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुक् स्यात् ॥ परस्मैपदं । पर-
स्मैभाषा ॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायां ॥ ९ ॥

हल्प्रत्याहारान्तात् । अ । इत्येतदन्ताच्च संज्ञाविषये सप्तम्या अलुक् स्यात् ॥
बुधिष्ठिरः । त्वचिसारः ॥ अदन्तात् । अर्णयेतिलकाः । वनेकिंशुकाः ॥
हलदन्तात् किं । नदीकुक्कुटिका ॥ संज्ञायां किं । अक्षप्रौपडः ॥

कारनामि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक्
स्यात् ॥ दृषदिमापकः । मुकुटकार्पाषाणं । कारविशेषस्य संज्ञे एते ॥ पूर्वेण
सिद्धे नियमार्थमिदं । कारनामन्येव । प्राचामेव । हलादावेवेति नियमत्रयम-
त्रेप्यते ॥ कारनामि किं । अभ्याहितपशुः । कारोदन्यस्य देयस्यैतन्नाम ॥
प्राचां किं । वृथपशुः ॥ हलादौ किं । अत्रिकटोरणः ॥ हलदन्तादित्येव ।
नदीदोहः ॥

मध्यादुरौ ॥ ११ ॥

मध्य । इत्येतस्मात् सप्तम्या गुरु । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे अलुक् स्यात् ॥
मध्येगुरुः ॥

अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्धन् । मस्तक । इत्येतस्मिन्नात् स्वाङ्गावाचकाहलदन्तात् काम । इत्येतस्मिन्
उत्तरपदे परे सप्तम्या अलुक् स्यात् ॥ कण्ठेकालः । उरसिलोमा ॥ अमूर्ध-
मस्तकात् किं । मूर्धशिखः । मस्तकशिखः ॥ स्वाङ्गात् किं । अक्षप्रौपडः ॥
अकामे किं । मुखकामः ॥ हलदन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । तङ्गाबलिः ॥

वन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

वन्ध । इत्येतस्मिन् वज्रन्त उत्तरपदे परे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक्वा स्यात् ॥

हस्तेग्रन्थः । हस्तग्रन्थः ॥ हलदन्तादित्येव । गुप्तिग्रन्थः ॥ स्वाङ्गाद्व्यङ्ग्यीहो
पूर्वेणा नित्ये ऽलुकि प्राप्ते तत्पुरुषे चाप्राप्ते इयं विभाषा ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलं ॥ १४ ॥

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुक् स्यात् ॥ स्तम्भेरमः ।
कर्णेनपः ॥ न च भवति । कुरुचरः । मद्रचरः ॥

प्रावृष्टशरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥

प्रावृष्ट् । शरद् । काल । दिव् । इत्येतेभ्यो ज । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे
सप्तम्या अलुक् स्यात् ॥ प्रावृष्टिनः । शरदिनः । कालेनः । दिविनः ॥ पूर्व-
सूत्रस्यैवायं प्रपञ्चः ॥

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्ष । क्षर । शर । वर । इत्येतेभ्यो ज । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे सप्तम्या
अलुक्वा स्यात् ॥ वर्षेनः । वर्षेनः ॥ क्षरेनः । क्षरेनः ॥ शरेनः । शरेनः ॥
वरेनः । वरेनः ॥

यकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

यसंज्ञके प्रत्यये परे काल । तन । इत्येतयोश्च पर्ययोः कालनाम्नः सप्तम्या
अलुक्वा स्यात् ॥ य । पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णेतरे । पूर्वाह्णेतमे । पूर्वा-
ह्णेतने ॥ काल । पूर्वाह्णेतकाले । पूर्वाह्णेतकाले ॥ तन । पूर्वाह्णेतनः ।
पूर्वाह्णेतनः ॥ कालनाम्नः किं । शुक्लतने ॥ हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां ॥
काल इति स्वतन्त्रस्य ग्रहणं नार्थस्य ॥

शयवासवासिधकालात् ॥ १८ ॥

शय । वास । वासिन् । इत्येतेष्वुत्तरपदेष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुक्वा स्यात् ॥
शेषयः । शेषयः ॥ ग्रामेवासः । ग्रामेवासः ॥ ग्रामेवासी । ग्रामेवासी ॥
अकालात् किं । पूर्वाह्णशयः ॥ हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥

नेन्सिद्धवधातिषु च ॥ १९ ॥

इदन्त उत्तरपदे सिद्ध । इत्येतस्मिन् वधाती चोत्तरपदे परे सप्तम्या अलुक्

स्यात् ॥ इन् । स्यण्डिलवर्ती । स्यण्डिलप्रायी ॥ सिठ । सांकाप्रयसिठः ॥
वधाति । चक्रव्रटः ॥

स्थे च भाषायां ॥ २० ॥

स्थ । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे लोके सप्तम्या अलुग्न स्यात् ॥ समस्यः ।
कूटस्यः ॥ भाषायां किं । कृष्णो ऽस्याखरेडः ॥

पद्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

उत्तरपदे पर आक्रोशे गम्ये षड्व्या अलुक् स्यात् ॥ चौरस्यकुलं । दासस्यकुलं ॥
आक्रोशे किं । ब्राह्मणकुलं ॥

पुत्रे अन्यतरस्यां ॥ २२ ॥

पुत्र । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे पर आक्रोशे गम्ये षड्व्या अलुक् स्यात् ॥ दास्याः-
पुत्रः । दासीपुत्रः । वृषल्याःपुत्रः । वृषलीपुत्रः ॥ आक्रोशे किं । ब्राह्म-
णपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋ । इत्येतदन्तेभ्यो विद्यासंबन्धवाचिभ्यो योनिसंबन्धवाचिभ्यश्चोत्तरपदे परे
षड्व्या अलुक् स्यात् ॥ होतुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ ऋतः किं । आ-
चार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ । पति । इत्येतयोर्नृत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यः षड्व्या
अलुक् स्यात् ॥ स्वसृ । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा ॥ पितुः-
ष्वसा । पितुःस्वसा । पितृष्वसा ॥ अलुकि विकल्पेन पत्वं । लुकि च
नित्यं ब्रह्मति ॥ पति । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिः । ननान्दुःपतिः । नना-
न्दृपतिः ॥

आनङ्ङतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋ । इत्येतदन्तानां विद्यायोनिसंबन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे परे पूर्वप-
दस्य । आनङ् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ विद्यासंबन्धवाचिभ्यः । होतापोतारी ।

नेष्ट्रोद्गातारौ ॥ योनिसंन्धवाचिभ्यः । मातापितरौ । याताननान्दरौ ॥ आ-
डित्येव कर्तव्ये नकारोच्चारणं परत्वनिवृत्त्यर्थं ॥ ऋतः किं । पितृपितामहौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां द्वन्द्व उत्तरपदे परे पूर्वपदस्यानङ् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥
इन्द्रावरुणौ । इन्द्रासोमौ ॥ पुनर्द्वन्द्वग्रहणं लोके प्रसिद्धसाहचर्याणां वेदे सह-
दाननिर्दिष्टानां यो द्वन्द्वस्तत्परिग्रहार्थं । तेन ब्रह्मप्रज्ञापती इत्यादिषु न भवति ।
नैतौ लोके प्रसिद्धसाहचर्यौ । नापि वेदे सहदाननिर्दिष्टौ ॥

इदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम । वरुण । इत्येतयोः परतो देवताद्वन्द्वे अग्नि । इत्येतस्य । ई । इत्येव
आदेशः स्यात् ॥ अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ॥

इद्वृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे अग्नि । इत्येतस्य । इ । इत्येव आदेशः
स्यात् ॥ अग्नीवरुणौ देवते अस्याः । अग्निवरुणौ । अग्नौ । इहोभयत्र ईत्वमानङ् च बाधित्वा
इकारः । देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः ॥ वृद्धौ किं । अग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य
परस्येति वृद्धिनिषेधः ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिव् । इत्येतस्योत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वे द्यावा । इत्येव आदेशः स्यात् ॥
द्यावाभूमी । द्यावाक्षमम् ॥

दिवसश्च पृथिव्यां ॥ ३० ॥

पृथिवी । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे दिव् । इत्येतस्य दिवस । द्यावा । इत्ये-
तावादेशौ स्यातां ॥ योश्च पृथिवी च । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥
सकारे ँकारो ह्रस्वादिवारणार्थः ॥

उपासोपसः ॥ ३१ ॥

उपस् । इत्येतस्य देवताद्वन्द्व उत्तरपदे पर उपात्ता । इत्येव आदेशः स्यात् ॥
उपासासूर्यं ॥

मातरपितरावुदीचां ॥३२॥

मातरपितरौ । इत्येतदुदीचानाचार्याणां मतेन द्वन्द्वे निपात्यते ॥ मातरपितरौ ॥
पूर्वपद ऋकारस्य अरुङ्ङादेशः ॥ उदीचां किं । मातापितरौ । अत्रानङ्ङुतो
द्वन्द्व इति पूर्वपद अानङ्ङादेशः ॥

पितरामातरा चच्छन्दसि ॥३३॥

पितरामातरा । इत्येतच्छन्दसि द्वन्द्वे निपात्यते ॥ आ मा गन्तां पितरामातरा
च ॥ पूर्वपद ऋकारस्य अरुङ्ङादेशः । उत्तरपदे विभक्तेः सुपां गुलुगित्याका-
रादेशः । ऋतो ङीति गुणाः ॥ छन्दसि किं । मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रि- यामपूरणीप्रियादिषु ॥३४॥

स्त्रीलिङ्गस्य भाषितपुंस्कस्य ऊङ्प्रत्ययान्तभिन्नस्य समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्ग उत्त-
रपदे परतः पुंवद्रूपं स्यात् । न तु पूरणप्रत्ययान्ते प्रियादौ चोत्तरपदे परे ॥
द्वपवर्ण्यः । प्रोभनभार्यः । दीर्घतङ्गः ॥ स्त्रियाः किं । ग्रामणि कुलं दृष्टि-
रस्य । ग्रामणिदृष्टिः ॥ भाषितपुंस्कात् किं । गङ्गाभार्यः ॥ अनूङ् किं ।
वामोद्भार्यः ॥ समानाधिकरणे किं । कल्याणया माता । कल्याणीमाता ॥
स्त्रियां किं । कल्याणी प्रधानं यस्य । कल्याणीप्रधानः ॥ अपूरणीप्रियादिषु
किं । कल्याणीपञ्चना रात्रयः । कल्याणीप्रियः । कल्याणीमनोज्ञः ॥

तसिलादिष्व कृत्वसुचः ॥३५॥

तनिल् । इत्येवमादिष्व कृत्वसुचः प्रत्ययेषु परेषु स्त्रीलिङ्गस्य भाषितपुंस्कस्य
ऊङ्प्रत्ययान्तभिन्नस्य पुंवद्रूपं स्यात् ॥ तस्याः । ततः ॥ तस्यां । तत्र ॥ परि-
गणनं कर्तव्यमव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणाय ॥ तनिल् । त्रल् । तरप् । तनप् ।
चरद् । ज्ञातीयद् । कल्पप् । देजीयद् । द्रपप् । पात्रप् । यम् । याल् ।
दा । हिल् । तिल् । व्यन् । इत्येते तसिलादयः ॥

क्यञ्जानिनोश्च ॥३६॥

क्यङ् । जानिन् । इत्येतयोर्भाषितपुंस्कयोऽन्तभिन्नस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्रूपं स्यात् ॥

ग्रंथनी । ग्रंथायते । रोहिणी । रोहितायते ॥ मानिन् । दर्शनीयां मन्यन्त ।
दर्शनीयमानो देवदत्तः ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

क् । इत्येतदुपधा वस्यास्तस्याः स्त्रिया न पुंवत् स्यात् ॥ पाचिकाभार्यः ।
मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । मद्रिकामानो ॥

संज्ञापूरणयोश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञाभूतस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य च स्त्रीलिङ्गस्य न पुंवत् स्यात् ॥ दत्ताभार्यः ।
दत्तापाशा । पञ्चमीयते । पञ्चमीमानो ॥

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यार्क्तविकारे ॥ ३९ ॥

रत्नार्थविकारार्थभिन्नो यो वृद्धिनिमित्तस्तद्धितस्तदन्तस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्भावो न
स्यात् ॥ सौध्रीभार्यः । सौध्रीपाशा । सौध्रीयते । सौध्रीमानिनी ॥ वृद्धिनिमित्त-
स्येति किं । मध्यमभार्यः ॥ तद्धितस्येति किं । काण्डलावभार्यः ॥ अर्क्त-
विकारे किं । कापावीकन्यः । लोहेपो रयः ॥

स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ४० ॥

स्वाङ्गात् परो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न स्यात् ॥ दीर्घकेशी-
भार्यः । दीर्घकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते ॥ स्वाङ्गात् किं । पटुभार्यः ॥ ईतः
किं । अकेशभार्यः ॥

ज्ञातिश्च ॥ ४१ ॥

ज्ञातिवाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्भावो न स्यात् ॥ कठीभार्यः । कठीपाशा ।
कठीयते ॥

पुंवत् कर्मधारयज्ञातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारयसमासे । ज्ञातीयज्ञ । देशीयज्ञ । इत्येतयोः प्रत्यययोः परतः पूर्वस्य
भाषितपुंस्कन्योऽप्रत्ययान्तभिन्नस्य स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद्भावः स्यात् ॥ पाचकवृन्दारि-
का । पाचकज्ञातीया । पाचकदेशीया । पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमज्ञातीया ।
पञ्चमदेशीया । सौध्रवृन्दारिका । सौध्रज्ञातीया । सौध्रदेशीया । दीर्घकेशवृ-

न्दारिका । दीर्घकंशज्ञातीया । दीर्घकंशदेशीया । कठवृन्दारिका । कठज्ञा-
तीया । कठदेशीया ॥ भाषितपुंस्कात् किं । गङ्गावृन्दारिका ॥ अनूडित्येव ।
ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥ प्रतिपिठार्यो ऽयमारम्भः ॥

**घट्टपकल्पचेलवृवगोत्रमतहृतेषु ओ ञेकाचो
ह्रस्वः ॥ ४३ ॥**

घ । ङ्रप् । कल्पप् । इत्येतेषु प्रत्ययेषु चेलट् । वृव । गोत्र । मत ।
हत । इत्येतेषु चोत्तरपदेषु परेषु भाषितपुंस्कात् परो यो ङीप् । ङीप् ।
ङीन् । तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् ॥ घ । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा ॥
ङ्रप् । ब्राह्मणिङ्रपा ॥ कल्पप् । ब्राह्मणिकल्पा ॥ चेलट् । ब्राह्मणिचेली ॥
वृव । ब्राह्मणिवृवा ॥ गोत्र । ब्राह्मणिगोत्रा ॥ मत । ब्राह्मणिमता ॥
हत । ब्राह्मणिहता ॥ एवं ङीष्ङीनोरप्युदाहार्य ॥ चेलडादीनि वृत्तिविषये
कुत्सनवाचीनि । तैः कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः ॥ ड्यः किं । दत्ता-
तरा ॥ अनेकाच इत्युत्तरसूत्रेण सह विषयविभागाय ॥ भाषितपुंस्कात् किं ।
आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां ॥ ४४ ॥

अङ्यन्तस्य नदीसंज्ञकस्य ङ्यन्तस्यैकाचश्च घङ्गादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥
ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । ब्रह्मबन्धुतमा । ब्रह्मबन्धूतमा । इत्यादि ॥
ङ्यन्तस्यैकाचः । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितः पर्योर्नदीसंज्ञकयोरीदृतीर्यङ्रपादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ॥ अयस्तितरा ।
अयसीतरा । अयस्तरा । विदुषितमा । विदुषीतमा । विद्वत्तमा । इत्यादि ॥

आन्महतः समानाधिकरणज्ञातीययोः ॥ ४६ ॥

महत् । इत्येतस्य समानाधिकरण उत्तरपदे ज्ञातीयप्रत्ययं च परे । आ । इत्य-
यमादेशः स्यात् ॥ महादेवः । महाब्राह्मणः ॥ महाज्ञातीयः ॥ समानाधिकरण-
त्यादि किं । महतः पुत्रः । महत्पुत्रः ॥ तपरकरणं स्पष्टार्थं ॥ लक्षणप्र-
तिपदोक्तपरिभाषा तु नेह प्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणानामर्थ्यात् ॥

व्यष्टनः संख्यायामवहुव्रीक्ष्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि । अष्टन् । इत्येतयोः संख्यावाचिन्युत्तरपदे । आ । इत्ययमादेशः स्यात् । न तु बहुव्रीहौ । अशीतिशब्दे च ॥ द्वादश । द्वाविंशतिः ॥ अष्टादश । अष्टाविंशतिः ॥ द्व्यष्टनः किं । पञ्चदश ॥ संख्यायां किं । द्वैमातुरः । आष्टमातुरः ॥ अवहुव्रीक्ष्यशीत्योः किं । द्वित्राः । द्विदशाः । द्व्यशीतिः ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि । इत्येतस्य संख्यावाचिन्युत्तरपदे परे त्रयस् । इत्ययमादेशः स्यात् । न तु बहुव्रीहौ । अशीतिशब्दे च ॥ त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ॥ संख्यायां किं । त्रैमातुरः ॥ अवहुव्रीक्ष्यशीत्योः किं । त्रिदशाः । त्र्यशीतिः ॥ प्राक् प्रतादित्येव । त्रिशतं ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां ॥ ४९ ॥

द्वि । अष्टन् । त्रि । इत्येतेषां चत्वारिंशत्प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे परे अवहुव्रीक्ष्यशीत्योः पूर्वोक्तं कार्यं वा स्यात् ॥ द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् ॥ अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् ॥ त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् ॥ एवं द्विपञ्चाशत् । द्वापञ्चाशत् । इत्यादि ॥ प्राक् प्रतादित्येव । द्विशतं । अष्टशतं । त्रिशतं ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ५० ॥

हृदय । इत्येतस्य लेख । यत् । अण् । लास । इत्येतेषु परेषु हृद् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ लेख । हृल्लेखः ॥ यत् । हृद्यं ॥ अण् । हार्दं ॥ लास । हृल्लासः ॥

वा शोकष्यज्ज्वरोगेषु ॥ ५१ ॥

हृदय । इत्येतस्य शोक । ष्यज् । रोग । इत्येतेषु परेषु हृद् । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ शोक । हृच्छोकः । हृदयशोकः ॥ ष्यज् । सौहार्द्यं । सौहृदयं ॥ रोग । हृद्रोगः । हृदयरोगः ॥ हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दो ऽप्यस्ति । तेनैव सिद्धे प्रपञ्चार्यमिदं सूत्रं ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपकृतेषु ॥ ५२ ॥

पाद । इत्येतस्य । आनि । आति । ग । उपहत । इत्येतेषूत्तरपदेषु परेषु
पद । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पदानिः । अनेर्व्यभावो निपातनात् ॥ पदातिः ।
पदगः । पदोपहतः ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

पाद । इत्येतस्यातदर्थे यत्प्रत्यये परं पदू । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पादौ चि-
ध्यन्ति । पद्याः प्रकर्त्तराः । पद्याः कण्टकाः ॥ अतदर्थे किं । पादार्यमुदकं ।
पाद्यं । पादार्थाभ्यां चेति यत् ॥

हिमकापिहृतिषु च ॥ ५४ ॥

पाद । इत्येतस्य हिम । कापिन् । हति । इत्येतेषु परेषु पदू । इत्ययमा-
देशः स्यात् ॥ पठिमं । पत्कापी । पठतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

पाद । इत्येतस्य । ऋचो ऽवयवस्य ऋप्रत्यये परं पदू । इत्ययमादेशः स्यात् ॥
पच्छो गायत्रीं ग्रंसति । पादं पादमित्यर्थः ॥ ऋचः किं । पादशः कार्पापणं
ददाति ॥

वा धोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

पाद । इत्येतस्य धोष । मिश्र । शब्द । इत्येतेषूत्तरपदेषु परेषु पदू । इत्य-
यमादेशो वा स्यात् ॥ पदुधोषः । पादधोषः ॥ पन्मिश्र । पादमिश्रः ॥
पच्छब्दः । पादशब्दः ॥

उदकस्योदः संज्ञायां ॥ ५७ ॥

उदक । इत्येतस्य संज्ञाविषय उत्तरपदे पर उद । इत्ययमादेशः स्यात् ॥
उद्मेघः । उद्वाहः ॥ संज्ञायां किं । उदकगिरिः ॥

पेपंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेपं । वास । वाहन । धि । इत्येतेषूत्तरपदेषु परेषु । उदक । इत्येतस्य ।
उद । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ उदपेपं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः ।
उद्धिः ॥

एकहलादौ पूरयितव्ये अन्यतरस्यां ॥ ५९ ॥

असंयुक्ताहलादिके पूरयितव्यवाचिन्युत्तरपदे पर उदक । इत्येतस्य । उद । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रं । उदकपात्रं ॥ एकहलादौ किं । उदकस्याली ॥ पूरयितव्ये किं । उदकपर्वतः ॥

मन्थौदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ । ओदन । सक्तु । विन्दु । वज्र । भार । हार । वीवध । गाह । इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदक । इत्येतस्य उद । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ मन्थ । उदमन्थः । उदकमन्थः ॥ ओदन । उदौदनः । उदकौदनः ॥ सक्तु । उदसक्तुः । उदकसक्तुः ॥ विन्दु । उदविन्दुः । उदकविन्दुः ॥ वज्र । उद-वज्रः । उदकवज्रः ॥ भार । उदभारः । उदकभारः ॥ हार । उदहारः । उदकहारः ॥ वीवध । उदवीवधः । उदकवीवधः ॥ गाह । उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वो ऽञो गालवस्य ॥ ६१ ॥

ओप् । ओन् । ओष् । इत्येतदन्तभिन्नस्य इकप्रत्याहारान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे परे ह्रस्वो वा स्यात् ॥ ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः ॥ इकः किं । खट्वापादः ॥ अङ्ग्यः किं । मार्गीपुत्रः ॥ व्यवस्थित-विभाषाश्रवणात् कुचिन् भवति । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः ॥ गालवग्रहणं पूनार्थं । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एक । इत्येतस्य तद्धित उत्तरपदे च परे ह्रस्वः स्यात् ॥ एकस्या आगतं । एकद्वयं ॥ उत्तरपदे । एकस्याः क्षीरं । एकक्षीरं ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणामेक-शब्दस्य ह्रस्वत्वं प्रयोजयति ॥

आपोः संज्ञाह्रन्दसोर्वहुलं ॥ ६३ ॥

ओप् । ओन् । ओष् । टाप् । डाप् । चाप् । इत्येतदन्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे परे संज्ञायां ह्रन्दसि च बहुलं ह्रस्वः स्यात् ॥ संज्ञायां । रेवतिपुत्रः । रो-हिणिपुत्रः । शिलवाहां । प्रस्यवाहामित्यादि ॥ न च भवति । नान्दीश्वोषः ।

लोमकामृहं ॥ इन्दसि । कुमारिदा । अन्नक्षीरेण जुहोति ॥ न च भवति ।
फाल्गुणीपौर्णमासी । ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

वे च ॥ ६४ ॥

त्व । इत्यंतस्मिन् प्रत्यये परे ड्यापोः संज्ञाइन्दसोर्ह्रस्वो वा स्यात् ॥ अन्नत्वं ।
अन्नत्वं ॥ रोहिणित्वं । रोहिणीत्वं ॥

इष्टकेपीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टका । इषीका । माला । इत्येतेषां क्रमेण चित । तूल । भारिन् ।
इत्येतपूत्ररपदेषु परेषु ह्रस्वः स्यात् ॥ इष्टकाभिश्चितं । इष्टकचितं ॥ इषीक-
तूलं । मालभारी ॥ इष्टकादिभिस्तदन्तस्यापि ग्रहणं । पक्वेष्टकचितं । मुञ्जे-
पीकतूलं । उत्पलमालभारिणी ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

ख् इत्संज्ञको यस्य तदन्त उत्तरपदे परे अनव्ययस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ कालिंम-
न्या ॥ अनव्ययस्य किं । दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः ॥

अरुर्द्विपदज्ञान्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुत् । द्विपत् । इत्येतयोरज्ञान्तस्य च पूर्वपदस्याव्ययभिन्नस्य खिदन्त उत्तरपदे
परे मुम् । इत्ययमागमः स्यात् ॥ अरुत्तुदः । द्विपंतपः ॥ अज्ञान्तस्य । का-
लिंमन्या ॥ अरुर्द्विपदज्ञान्तस्य किं । खिदन्मन्यः ॥ अनव्ययस्येत्येव । दो-
षामन्यमहः ॥ कृताज्ञान्तकार्यप्रतिपत्त्यर्थमन्तग्रहणं । अतो ह्रस्वत्वे कृते मुम्
भवति ॥

इच एकाचो ऽम् प्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इच्प्रत्याहारान्तस्यैकाचः पूर्वपदस्य खिदन्त उत्तरपदे परे ऽमागमः स्यात् । स
चाम् द्वितीयैकवचनप्रत्ययवद्भवति ॥ गांमन्यः । स्त्रीमन्यः । स्त्रियंमन्यः ।
नरंमन्यः । भुव्रंमन्यः ॥ मध्ये उपवादन्यायेनायं नुपो धात्विति लुको बाधकः ।
न्वगोर्नपुंसकादिति लुक् तु भवति । श्रिमन्यं कुलं ॥ इचः किं । त्वङ्म-
न्यः ॥ एकाचः किं । लेखाश्रुमन्यः ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६१ ॥

वाचंयम । पुरंदर । इत्येतौ निपात्येते ॥ वाचं यच्छति । वाचंयमः ॥ पुरं दारयति । पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

सत्य । अगद । इत्येतयोः कार । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे सुमागमः स्यात् ॥ सत्यंकारः । अगदंकारः ॥

श्येनतिलस्य पाते जे ॥ ७१ ॥

श्येन । तिल । इत्येतयोर्जप्रत्ययान्ते पातशब्द उत्तरपदे परं मुम् स्यात् ॥ श्येनंपाता । तैलंपाता ॥ पतनं पातः । कर्तृषट्ठ्या समासः । ततो घञः सास्यामिति अप्रत्ययः ॥ जे किं । श्येनपातः । तिलपातः ॥

रात्रिः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रि । इत्येतस्य कृदन्त उत्तरपदे परे वा मुम् स्यात् ॥ रात्रिंचरः । रात्रि-चरः ॥ खिति तु नित्यमेव । रात्रिंसन्यमहः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञ् । इत्येतस्य नकारस्योत्तरपदे परे लोपः स्यात् ॥ अब्राह्मणः । अनश्वः । अवृषलः ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

नञ् । इत्येतस्माल्लुपनकारात् परस्याज्ञादेरुत्तरपदस्य नुट् स्यात् ॥ अनश्वः । अनुट्ठः ॥ अचि किं । अब्राह्मणः ॥

नभ्राणनपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्ष-
त्रनक्रनाकिषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राण् । नपात् । नवेदस् । नासत्या । नमुचि । नकुल । नख । नपुंसक । नक्षत्र । नक्र । नाक । इत्येतेषु नञो नकारस्य लोपो न स्यात् ॥ न भ्राणते । नभ्राट् । क्लियन्तः ॥ न पाति । नपात् । शत्रन्तं ॥ न वेत्ति ।

नवेदाः । असुप्रत्ययान्तो ऽयं ॥ न असत्या । नासत्या ॥ न मुञ्चति ।
नमुचिः । औणादिकः किः ॥ नास्ति कुलमस्य । नकुलः ॥ नास्ति खमस्य ।
नखः ॥ न स्त्री पुमान् । नपुंसकं । स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशो निपात्यते ॥
न क्षरति क्षीयते वा । नक्षत्रं । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते ॥ न
क्रामति । नक्रं । निपातनाडुप्रत्ययः ॥ न अक्रमस्मिन् । नाकः । स्वर्गः ॥

एकादिश्चैकस्य चाडुक् ॥ ७६ ॥

एक । इत्येवमादिर्यस्य नञः स प्रकृत्या स्यात् । एक । इत्येतस्य च अडुक् ।
इत्येष आगमः स्यात् ॥ एकं न विंशतिः । एकान्विंशतिः । एकाद्विंश-
तिः ॥ नञो विंशत्या समासे कृत एकशब्देन तृतीयेति योगविभागात् समा-
सः । अनुनासिकविकल्पः ॥

नगो अप्राणिष्वन्यतरस्यां ॥ ७७ ॥

नग । इत्येतस्मिन् प्राणिभिर्नपु वाच्येषु नञ् वा प्रकृत्या स्यात् ॥ नगाः ।
अगाः पर्वताः ॥ अप्राणिषु किं । अगो वृषलः शीतान ॥

सहस्य सः संज्ञायां ॥ ७८ ॥

सह । इत्येतस्य संज्ञायामुत्तरपदे परे स । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ सपलाशं ।
सशिंप्रपं ॥ संज्ञायां किं । सहकृत्वा ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

सह । इत्येतस्य ग्रन्थान्ते अधिके च वर्मगानस्योत्तरपदे परे स । इत्ययमादेशः
स्यात् ॥ ग्रन्थान्ते । सकलं द्योतिषमधीते । ससंग्रहं व्याकरणमधीते । अन्त-
वचनेन सहशब्देनाव्ययीभावसमासः ॥ अधिके । सद्रोणा खारी ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वितीये अनुमेये सहस्य सः स्यात् ॥ साग्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या ॥
उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते यः स उपाख्यस्तदन्यो अनुपाख्यो अनुमेय
इत्यर्थः । साक्षादनुपलभ्यमानावग्निपिशाचौ कपोतवात्याभ्यामनुमीयेत ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अकालवाचिन्युत्तरपदे परे ऽव्ययीभावसमासे सह । इत्येतस्य स । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ सचक्रं । सधुरं ॥ अकाले किं । सहपूर्वाह्णं ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

बहुव्रीहेरवयवस्य सह । इत्येतस्य स । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ सपुत्रः ।
सहपुत्रः ॥ उपसर्जनस्य किं । सहकृत्वा ॥ उपसर्जनशब्देनोपसर्जनसर्वावयवो
बहुव्रीहिर्गृह्यते ॥

प्रकृत्याशिषि ॥ ८३ ॥

सह । इत्येतदुत्तरपदे पर आशीर्विषये प्रकृत्या स्यात् ॥ सहपुत्राय स्वस्ति
भूयात् । सहामात्याय ॥

समानस्यच्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ॥ ८४ ॥

समान । इत्येतस्योत्तरपदे परे वेदे स । इत्ययमादेशः स्यात् । मूर्धन् । प्रभृ-
ति । उर्दक् । इत्येतेषु न भवति ॥ अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः ।
यो नः सनुत्यः ॥ अमूर्धप्रभृत्युदर्केषु किं । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः ।
समानोदर्काः ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोव- चनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् । जनपद । रात्रि । नाभि । नामन् । गोत्र । रूप । स्थान ।
वर्ण । वयस् । वचन । बन्धु । इत्येतेषु परेषु समानस्य स । इत्ययमादेशः
स्यात् ॥ सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सगोत्रः ।
सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः । सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

समान । इत्येतस्य स । इत्ययमादेशः स्यात् । शाखायां गम्यमानायां ब्रह्म-
चारिन् । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे ॥ चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तद्ध-
यनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी ॥ समानो ब्रह्मचारी । सत्र-
ह्मचारी । चरणेन तुल्य उच्यते ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

समान । इत्येतस्य तीर्थ । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे यत्प्रत्ययं विवक्षिते स ।
इत्ययमादेशः स्यात् ॥ सतीर्थः । समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

समान । इत्येतस्योदर । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे यत्प्रत्ययं विवक्षिते स ।
इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ सोदर्यः । समानोदर्यः ॥ समानोदरे प्रथित इति
यत्प्रत्ययः ॥

दृग्दृश्वतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् । दृष् । वतु । इत्येतेषु परेषु समानस्य सः स्यात् ॥ सदृक् । सदृशः ॥
वतुग्रहणमुत्तरार्थं ॥

इदंकिमोरीश्वकी ॥ ९० ॥

इदं । किं । इत्येतयोः क्रमेण । ईश् । की । इत्येतावादेशौ भवतः । दृग्दृ-
श्वतुषु परेषु ॥ ईदृक् । ईदृशः । इयान् ॥ कीदृक् । कीदृशः । कियान् ॥
किमिदम्यामिति वतुप् । वस्य च यादृशः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ९१ ॥

सर्वनामसंज्ञकस्य दृग्दृश्वतुषु परेषु । आ । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ तादृक् ।
तादृशः । तावान् । यादृक् । यादृशः । यावान् ॥

विश्वग्देवयोश्च ढेरद्वञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ९२ ॥

विश्वच् । देव । इत्येतयोः सर्वनामसंज्ञकस्य च ढेः स्थाने ऽद्भि । इत्येष
आदेशः स्यात् । वप्रत्ययान्ते ऽञ्जुश्रतावुत्तरपदे परतः ॥ विश्वद्भ्यङ् । देवद्भ्य-
ङ् ॥ सर्वनाम्नः । तद्भ्यङ् । यद्भ्यङ् ॥ विश्वग्देवयोश्चेति किं । अश्वाची ॥
अञ्चतौ किं । विश्ववयुक् ॥ वप्रत्यये किं । विश्वगञ्जनं ॥

समः समि ॥ ९३ ॥

सं । इत्येतस्य वप्रत्ययान्ते ऽञ्चतौ परे समि । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ सम्यङ् ।
सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ १४ ॥

तिरस् । इत्येतस्यालुप्ताकारके वप्रत्ययान्ते ऽञ्चतौ परे तिरि । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः ॥ अलोपे किं । तिरश्चः । तिरश्चा ॥

सहस्य सध्रिः ॥ १५ ॥

सह । इत्येतस्य वप्रत्ययान्ते ऽञ्चतावुत्तरपदे परे सध्रि । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ सध्र्यङ् । सध्र्यञ्चौ । सध्र्यञ्चः । सध्रीचः ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ १६ ॥

सह । इत्येतस्य माद । स्थ । इत्येतयोः पर्योर्वेदे सध । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ सधमादो युमिनीः । एतं सधस्यं ॥

द्यत्तरूपसर्गभ्यो ऽप ईत् ॥ १७ ॥

द्वि । अन्तरू । इत्येताभ्यामुपसर्गसंज्ञकाच्च परस्य अप । इत्येतस्य ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ द्वीपं । अन्तरीपं ॥ उपसर्गात् । नीपं । समीपं ॥ उपसर्गग्रहणं प्राप्नुपलक्षणं ॥

ऊदनोर्देशे ॥ १८ ॥

अनु । इत्येतस्मात् परस्य अप । इत्येतस्य ऊ । इत्ययमादेशः स्यात् समुदायेन देशे वाच्ये ॥ अनूपो देशः ॥ देशे किं । अन्वीपं ॥ दीर्घाच्चारणाफलमवग्रहे । अनु उपः । अनूप इति ॥

अषष्ठतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सु- कोतिकारकरागहेषु ॥ १९ ॥

अन्य । इत्येतस्याषष्ठीस्यस्यातृतीयास्थस्य च दुक् । इत्येष आगमः स्यात् । आ-
गिस् । आग्रा । आस्या । आस्थित । उत्सुक । उति । कारक । राग ।
ङ् । इत्येतेषु परेषु ॥ अन्यदाशीः । अन्यदाग्रा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः ।
अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यत्कारकः । अन्यद्रागः ॥ इ । अन्यदीयः ॥
अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य किं । अन्यस्याशीः । अन्येन वाशीः । अन्याशीः ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अन्य । इत्येतस्य अर्थ । इत्येतस्मिन् परे दुक् । इत्येष आगमो वा स्यात् ॥
अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत् तत्पुरुषे ऽचि ॥ १०१ ॥

कु । इत्येतस्य तत्पुरुषे समासे ऽज्ञादावुत्तरपदे परे कत् । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ कुत्सितो ऽश्वः । कदश्वः ॥ कदुष्टः । कदन्नं ॥ तत्पुरुषे किं ।
कूटो राजा ॥ अचि किं । कुत्राह्वयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ । वद । इत्येतयोः परयोः कु । इत्येतस्य कत् स्यात् ॥ कदथः ।
कददः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृण । इत्येतस्मिन् परे जातौ वाच्यायां कु । इत्येतस्य कत् स्यात् ॥
कतृपां ॥ जातौ किं । कुतृपानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् । अक्ष । इत्येतयोः परयोः कु । इत्येतस्य का । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

कु । इत्येतस्येष्टदर्थे वर्तमानस्य का । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ कामधुरं ।
कालवपां ॥ अज्ञादावपि परत्वात् कादेशः । कामं ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुष । इत्येतस्मिन् परे कु । इत्येतस्य का । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥
कापुरुषः । कुपुरुषः ॥ अप्राप्तविभाषेयं । ईषदर्थे पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव ।
ईषत्पुरुषः । कापुरुषः ॥

कवं चोत्ते ॥ १०७ ॥

उष्णा । इत्येतस्मिन् परे कु । इत्येतस्य क्व । का । इत्येताच्चादेशौ वा भवतः ॥ क्वोष्णां । कोष्णां । कदुष्णां ॥

पथि चच्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिन् । इत्येतस्मिन् परे वेदे कु । इत्येतस्य क्व । का । इत्येताच्चादेशौ वा भवतः ॥ क्वपथः । कापथः । कुपथः ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं ॥ १०९ ॥

पृषोदर । इत्येवमादीनि शब्दस्वरूपाणि यथा पठितानि तथा साधूनि भवन्ति ॥ पृषदुदरं यस्य सः । पृषोदरः । तकारलोपो निपातनात् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्यस्याहन्नन्यतरस्यां डौ ॥ ११० ॥

संख्यापूर्वस्य । वि । साय । इत्येवंपूर्वस्य च अङ्ग । इत्येतस्य द्विविभक्तौ परतो ऽहन् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ संख्या । द्व्यङ्गि । द्व्यहनि । द्व्यङ्गे ॥ वि । व्यङ्गि । व्यहनि । व्यङ्गे ॥ साय । सायाङ्गि । सायाहनि । सायाङ्गे ॥ संख्येत्यादि किं । पूर्वाङ्गे ॥

ऋलोपे पूर्वस्य दीर्घो ऽणः ॥ १११ ॥

ऋ । रू । इत्येतल्लोपनिमित्तयोर्ऋ । रू । इत्येतयोः परयोः पूर्वस्य अ । इ । उ । इत्येतस्य दीर्घः स्यात् ॥ ऋलोपे । लीढः । मूढः ॥ रलोपे । पुना रमते । भूपती रम्यः । प्रभू राजते ॥ पूर्वग्रहणमुत्तरपद इत्यस्यासंघन्यार्थः । तेनानुत्तरपदे ऽपि दीर्घः । अत्रर्घ्याः ॥ अणः किं । तृढः । वृढः ॥

सद्विवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

पह । वह । इत्येतयोरवर्णस्य ओ । इत्येष आदेशः स्यात् । ऋलोपनिमित्तयोर्ऋयोः परतः ॥ सोढा । सोढुं । सोढव्यं ॥ वोढा । वोढुं । वोढव्यं ॥ अवर्णस्य किं । ऊढः ॥ वर्णग्रहणं किं । कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात् । उद्वोढां ॥

साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढ्यै । साढ्वा । साढा । इत्येते वेदे निपात्यन्ते ॥ पह । साढ्यै सपत्नान् ।

साढा शत्रून् । साढा ॥ ओत्वाभावः । क्त्वाप्रत्ययस्य ध्वैभावविकल्पः ॥ निगमे
किं । सोढा । सोढा ॥

संहितायां ॥ ११४ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत् उर्थं यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वदितव्यं ॥ वक्ष्यति
द्व्यचो ऽतस्तिङः ॥ विद्वा हि त्वा सत्पतिं ॥ संहितायां किं । विद्म
हि त्वा ॥

**कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रसुव-
स्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥**

कर्ण । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे लक्षणवाचकस्य संहितायां विषये दीर्घः
स्यात् । विट् । अटन् । पञ्चन् । मणि । भिन्न । छिन्न । छिद्र । सुव ।
स्वस्तिक । इत्येतान् वर्जयित्वा ॥ द्विगुणाकर्णाः । त्रिगुणाकर्णाः ॥ पञ्चानां
स्वामिविशेषसंबन्धज्ञापनार्थं यच्चिह्नं क्रियते तदिह लक्षणं ॥ लक्षणस्य किं ।
शोभनकर्णाः ॥ अविष्टादीनां किं । विट्कर्णाः । अट्कर्णाः । पञ्चकर्णाः ।
मणिकर्णाः । भिन्नकर्णाः । छिन्नकर्णाः । छिद्रकर्णाः । सुवकर्णाः । स्वस्ति-
ककर्णाः ॥

नद्विवृतिवृषिव्यधिरुचिसंहितानिषु क्वौ ॥ ११६ ॥

णह । वृत् । वृषु । व्यध । रुच । प्रह । तनु । इत्येतेषु क्तिप्रत्ययान्ते-
पूत्रपदेषु परेषु पूर्वपदस्य संहितायां विषये दीर्घः स्यात् ॥ णह । उपानत् ॥
वृत् । नीवृत् ॥ वृषु । प्रावृट् ॥ व्यध । मर्मावित् ॥ रुच । नीरुक् ॥
प्रह । ऋतीप्रहं ॥ तनु । परीतत् ॥ क्वौ किं । परिणहनं ॥

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनां ॥ ११७ ॥

वन । गिरि । इत्येतयोरुत्तरपदयोः परयोः क्रमात् कोटरादीनां किंशुलुका-
दीनां च संज्ञायां विषये दीर्घः स्यात् ॥ वने कोटरादीनां । कोटरावणं ।
मिश्रकावणं ॥ गिरौ किंशुलुकादीनां । किंशुलुकागिरिः । अञ्जनागिरिः ॥
कोटरकिंशुलुकादीनां किं । असिपत्रवनं । कृष्णागिरिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वलच् । इत्येतस्मिन् प्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् ॥ कृषीवलः । दन्ता-
वलः ॥

मतौ बहुचो ञ्जिरादीनां ॥ १११ ॥

मतुप्रत्यये परे संज्ञाविषये ञ्जिरादिवर्जितस्य बहुचकस्य दीर्घः स्यात् ॥ अम-
रावती । पुष्करावती ॥ बहुचः किं । व्रीहिमती ॥ अन्जिरादीनां किं ।
अन्जिरावती ॥ संज्ञायां किं । बलवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शर् । इत्येवमादीनां च मतुप्रत्यये परे संज्ञायां विषये दीर्घः स्यात् ॥ शरा-
वती । वंशावती ॥

इको वहे ञ्पीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वह् । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परं दीर्घः स्यात् ॥
ऋषीवहं । कपीवहं । मुनीवहं ॥ इकः किं । पिण्डवहं ॥ अपीलोः किं ।
पीलुवहं ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं ॥ १२२ ॥

उपसर्गसंज्ञकस्य घञ्प्रत्ययान्त उत्तरपदे परे ञ्मनुष्ये वाच्ये बहुलं दीर्घः स्यात् ॥
नीक्लेदः । वीमार्गः ॥ न च भवति । प्रसेवः । प्रकाशः ॥ भवति न भवति
च । प्रतिकाशः । प्रतीकाशः ॥ अमनुष्ये किं । निषादः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

काश । इत्येतस्मिन्चप्रत्ययान्त उत्तरपदे परं इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् ॥
नीकाशः । वीकाशः ॥ इकः किं । प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

उदाञ् । देङ् । दो । इत्येतस्य यस्तकारादेशस्तदादावुत्तरपदे परं इगन्तस्यो-
पसर्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ नीत्तं । परीत्तं ॥ दः किं । वितीर्णं ॥ ति किं ।
सुदत्तं ॥ इगन्तस्य किं । प्रत्तं ॥

अष्टनः संज्ञायां ॥ १२५ ॥

अटन् । इत्येतस्योत्तरपदे परे संज्ञायां विषये दीर्घः स्यात् ॥ अटावक्रः ।
अटापदं ॥ संज्ञायां किं । अटपुत्रः ॥

हन्सि च ॥ १२६ ॥

अटन् । इत्येतस्योत्तरपदे परे वेदे दीर्घः स्यात् ॥ आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत् । अटाहिरण्या दक्षिणा । अटापदी ॥

चितेः कपि ॥ १२७ ॥

चिति । इत्येतस्य कप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् ॥ एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।
त्रिचित्तीकः ॥

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

वसु । राट् । इत्येतयोः परयोर्विश्व । इत्येतस्य दीर्घः स्यात् ॥ विश्वावसुः ।
विश्वाराट् ॥ राडिति विकृतग्रहणादिह न भवति । विश्वराज्ञौ । वि-
श्वराज्ञः ॥

नरे संज्ञायां ॥ १२९ ॥

नर । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे संज्ञायां विश्व । इत्येतस्य दीर्घः स्यात् ॥
विश्वानरः ॥ संज्ञायां किं । विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

मित्रे ऋषौ ॥ १३० ॥

मित्र । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे परे ऋषौ वाच्ये विश्व । इत्येतस्य दीर्घः स्यात् ॥
विश्वामित्रः ॥ ऋषौ किं । विश्वमित्रो माणावक्रः ।

मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वदेवस्य मतौ ॥ १३१ ॥

सोम । अश्व । इन्द्रिय । विश्वदेव्य । इत्येतेषां मन्त्रविषये मत्प्रत्यये परे
दीर्घः स्यात् ॥ सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां ॥ १३२ ॥

ओषधि । इत्येतस्य मन्त्रविषये प्रथमाभिन्नविभक्तौ परतो दीर्घः स्यात् ॥ ओष-
धीभिः । ओषधीभ्यः ॥ विभक्तौ किं । ओषधिपते ॥ अप्रथमायां किं ।
ओषधिः ॥

अचि तुनुधमन्तुतङ्कुत्रोरुष्याणां ॥ १३३ ॥

तु । नु । ध । मन्तु । तङ् । कु । त्र । उरूष्य । इत्येतेषामृचि विषये दीर्घः स्यात् ॥ तु । आतू न इन्द्रः ॥ नु । नू रणो ॥ ध । उत वा धा स्यात् ॥ मन्तु । मन्तू गोमन्तगीमहे ॥ तङ् । भरता ज्ञातवेदसं । तङ्ङिति यादेशस्य डिन्नपत्ते ग्रहणं । तेनेह न भवति । शृणोत ग्रावाणाः ॥ कु । कूमनाः ॥ त्र । अत्रा हो ज्ञातवेदसं ॥ उरूष्य । उरूष्या णो ऽभिप्रस्तेः ॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥

इगन्तस्य सुञ् । इत्येतस्मिन् निपाते परे मन्तृविषये दीर्घः स्यात् ॥ अभी पु णाः सखीनां । सुञ इति षत्वं । नश्च धातुस्योरुष्य इति षत्वं ॥

द्यचो ऽतस्तिडः ॥ १३५ ॥

अ । इत्येतदन्तस्य द्रव्यचकस्य तिङ्ङन्तस्य मन्तृविषये दीर्घः स्यात् ॥ विद्वा हि त्वा सत्पतिं ॥ द्रव्यचः किं । अश्वाभवत वाजिनः ॥ अतः किं । आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

निपातसंज्ञकस्य मन्तृविषये दीर्घः स्यात् ॥ एवा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

निपातादन्येषामपि दीर्घः स्यात् ॥ केशाकेशि । जलाषाट् । पूरूषः । नारकः ॥

चौ ॥ १३८ ॥

लुपूनकाराकारे ऽञ्जुधातौ परे पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् ॥ दधीचः । दधीचा । दधीचे । मधूचः । मधूचा । मधूचे ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३९ ॥

संप्रसारणसंज्ञकस्योत्तरपदे परे दीर्घः स्यात् ॥ कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः ॥

॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयमा सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः ॥ वदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामो ऽङ्गस्य तद्वदितव्यं ॥ वक्ष्यति हल इत्यादि । हुतः । ज्ञीनः । अग्नीनां । वायूनां । वृक्षैः । प्लक्षैः ॥ अङ्गस्येति किं । निरुतं । अङ्गनां पञ्च । ब्राह्मणाभिः सा ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाडलः परं यत् संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ हुञ् । हुतः ॥ इया । ज्ञीनः ॥ हलः किं । वञ् । उतं ॥ अङ्गावयवात् किं । निरुतं ॥ तदन्तग्रहणं किं । विडिः ॥

नामि ॥ ३ ॥

नाम् । इत्येतस्मिन् पठौबहुवचने परे ऽन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्यात् ॥ अग्नीनां । वायूनां । कर्तृणां ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ । चतसृ । इत्येतयोर्नामि परे दीर्घो न स्यात् ॥ तिसृणां । चतसृणां ॥

हन्द्स्युभयथा ॥ ५ ॥

तिसृ । चतसृ । इत्येतयोर्विदे नामि परे दीर्घो वा स्यात् ॥ तिसृणां । तिसृणां ॥ चतसृणां । चतसृणां ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ । इत्येतस्य नामि परे दीर्घो वा स्यात् ॥ नृणां । नृणां ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नृ । इत्येतदन्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परं दीर्घः स्यात् ॥ पञ्चानां । सप्तानां । अष्टानां ॥ नः किं । चतुर्णां ॥ नामि किं । चर्गणां ॥

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

नृ । इत्येतदन्तस्याङ्गस्योपधायाः संबुद्धिवर्जितं सर्वनामस्थानं परं दीर्घः स्यात् ॥ राज्ञा । राज्ञानौ । राज्ञानः । राज्ञानं । राज्ञानौ ॥ असंबुद्धौ किं । हे राजन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ १ ॥

न् । इत्येतदन्तस्याङ्गस्योपधासंज्ञकस्य ष् । इत्येतत्पूर्वस्याचो वेदे संवृद्धिर्वर्जितं सर्वनामस्थाने परे दीर्घो वा स्यात् ॥ स तच्चाणं तिङन्तमब्रवीत् । स तच्चाणं । ऋभुच्चाणं । ऋभुच्चाणं ॥ निगमे किं । तच्चाणौ ॥

सान्तमदृतः संयोगस्य ॥ १० ॥

स् । इत्येतदन्तस्य संयोगस्य यो नकारः । महत् । इत्येतस्य च यो नकारः स्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् । असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । श्रेयांसं । श्रेयांसो । श्रेयांसि ॥ पयांसि ॥ महतः । महान् । महान्तो । महान्तः ॥ असंबुद्धौ किं । हे श्रेयन् । हे महन् ॥

अतृत्तृच्स्वसृनतृनेष्टृत्वृक्षतृहोतृपोतृप्रशास्तृणां ॥ ११ ॥

अप् । तृन् । तृच् । स्वसृ । नप्तृ । नेष्टृ । त्वृ । क्षतृ । होतृ । पोतृ । प्रशास्तृ । इत्येतेषामङ्गानामुपधाया दीर्घः स्यात् । असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ अप् । इत्येतन्नित्यं बहुवचनान्तं । आपः । स्वाप्ति तडागानि ॥ तृन् । कर्ता जनापवादान् । कर्तारौ । कर्तारः ॥ तृच् । कर्ता कटस्थ । कर्तारौ । कर्तारः ॥ स्वसृ । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ॥ नप्तृ । नप्ता । नप्तारौ ॥ नेष्टृ । नेष्टा । नेष्टारौ ॥ त्वृ । त्वष्टा । त्वष्टारौ ॥ क्षतृ । क्षत्ता । क्षत्तारौ ॥ होतृ । होता । होतारौ ॥ पोतृ । पोता । पोतारौ ॥ प्रशास्तृ । प्रशास्ता । प्रशास्तारौ । प्रशास्तारः । प्रशास्तारं । प्रशास्तारौ ॥ नप्तादयस्तृन्तास्तृजन्ताश्च । तेषां ग्रहणं नियमार्यं । उण्णादिव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दानां यद्युपधादीर्घो भवति तर्हि नप्तादीनामेव । न त्वन्येषां । तेनात्र न दीर्घः । पितरौ । पितरः । मातरौ । मातरः ॥ असंबुद्धौ किं । हे कर्तः ॥

इन्हुन्पूर्वार्थम्णां शौ ॥ १२ ॥

इन् । हुन् । पूषन् । अर्यमन् । इत्येवमन्तानामङ्गानामुपधाया दीर्घः स्यात् । शि । इत्येतस्मिन् परे ॥ इन् । बहुदण्डिनि । बहुच्छत्रीणि ॥ हुन् । बहुवृत्रहाणि । बहुवृत्रहाणि ॥ पूषन् । बहुपूषाणि ॥ अर्यमन् । बह्वर्यमाणि ॥ एषामुपधायाः प्रागेव दीर्घो भवति नान्यत्र । बहुदण्डिनो । इत्यादि ॥

सौ च ॥ १३ ॥

इन् । हन् । पूषन् । अर्यमन् । इत्येतेषां संबुद्धिभिन्ने सु । इत्येतस्मिन् पर
उपधाया दीर्घः स्यात् ॥ दण्डो । वृत्रहा । पूषा । अर्यमा ॥ असंबुद्धावि-
त्येव । हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पूषन् । हे अर्यमन् ॥

अवसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु । अस् । इत्येवमन्तस्याधातोर्ङ्गस्योपधाया दीर्घः स्यात् । असंबुद्धौ सौ
परे ॥ अवसन्तस्य । भवान् । भुक्तवान् । गोमान् ॥ असन्तस्य । सुपयाः ।
सुयज्ञाः ॥ अधातोः किं । पिण्डं ग्रसन्तं । पिण्डग्रः ॥ असंबुद्धौ किं । हे
गोमन् । हे सुपयः ॥

अनुनासिकस्य द्विञ्कलोः कृडिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्योपधाया दीर्घः स्यात् । क्तिप्रत्यये परे कलादौ किति
डिति च प्रत्यये परे ॥ क्तिप् । प्रशान् । प्रशामौ । प्रतान् । प्रतामौ ॥
कलादौ किति । श्रान्तः । श्रान्तवान् । श्रान्त्वा । श्रान्तिः ॥ कलादौ
डिति । प्रश्रान्तः । यङ्लुगन्तात् तस् ॥ अनुनासिकस्येति किं । ओदन-
पक् । पक्वः । ओदनपक्तिः ॥ द्विञ्कलोः किं । गम्यते ॥ कृडिति किं ।
गन्ता ॥

अङ्कनगमां सनि ॥ १६ ॥

अङ्कनानामङ्कानां । हन् । गम् । इत्येतयोश्च कलादौ सन्प्रत्यये परे दीर्घः
स्यात् ॥ अङ्कनानां । चिचीपति । तुष्टूपति ॥ हन । त्रिधांसति ॥ गम ।
अधितिगांसते ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनु । इत्येतस्याङ्गस्य कलादौ सनि दीर्घा वा स्यात् ॥ तितांसति ॥ कलादौ
किं । तितनिपति ॥

क्रमश्च क्ति ॥ १८ ॥

क्रमु । इत्येतस्योपधाया कलादौ क्त्वाप्रत्यये परे दीर्घा वा स्यात् ॥ क्रान्त्वा ।
क्रन्त्वा ॥ कलादौ किं । क्रमित्वा ॥

क्वोः शृङ्गनासिके च ॥ ११ ॥

च्छ । व् । इत्येतयोर्न्याक्रमं श् । ऊह् । इत्येतावादेशौ भवतः । अनुना-
सिकादौ प्रत्यये क्वौ कलादौ क्ङिति च प्रत्यये परतः ॥ विच्छ । विष्णः ॥
प्रच्छ । प्रश्नः ॥ अन्तरङ्गत्वात् तुकि कृतं सतुककस्यायमादेशः ॥ पिवु ।
स्योनः । औणादिको नप्रत्ययः ॥ क्वौ । शब्दप्राद् । अक्षयूः ॥ कलादौ
क्ङिति । पृष्ठः । पृष्ठवान् । बूनः । बूनवान् ॥ क्ङिति किं । युभ्यां ॥

ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर । जित्वरा । त्रिवि । अत्रि । मव । इत्येतेषामङ्गानामुपधावकारयोः
स्थान ऊह् । इत्ययमादेशः स्यात् । क्वौ कलादौ क्ङिति च प्रत्यये परे ॥
क्वौ । ज्वर । नूः । नूरो ॥ त्वर । तूः । तूरो ॥ त्रिवि । त्रूः । त्रुवौ ॥
अव । उः । उवौ ॥ मव । मूः । मुवौ ॥ कलादौ किति । नूर्णः ।
तूर्णः । मूतः । उतः । मूतः ॥ ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा । त्रिव्य-
विमवां तु वकारात् पूर्वा ॥

राष्ट्रलोपः ॥ २१ ॥

रू । इत्येतस्मात् परयोः । च्छ । व् । इत्येतयोर्लोपः स्यात् । क्वौ कलादौ
क्ङिति च प्रत्यये परे ॥ च्छ । मुच्छ । मूः । मूरो । मूर्तः । मूर्तवान् ।
मूर्त्वा । मूर्तिः ॥ व् । तुर्वी । तूः । तूरो । तूर्णः ॥

असिद्धवदत्रा भात् ॥ २२ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत् ऊर्ध्वमा पादपरिसमाप्तेराभीयं ॥ समानाश्रय आभीयं
कर्तव्ये समानाश्रयमभीयमसिद्धवत् स्यात् ॥ एधि । शाधि । अत्र एत्वशादेश-
योरसिद्धत्वाद्गलन्तलक्षणो धिभावो भवति ॥ आ भात् किं । अभान्ति ।
वृद्धौ नलोपो ऽसिद्धवन् भवति ॥ अत्रेति किं । पपुषः पश्य । वसोः संप्र-
सारणमालोपे नासिद्धं ॥

शान्नलोपः ॥ २३ ॥

शन्म् । इत्येतस्मात् परस्य न् । इत्येतस्य लोपः स्यात् ॥ अञ्जू । अनक्ति ॥
भञ्जो । भनक्ति ॥ शकारवतो ग्रहणं किं । यज्ञानां । यत्नानां ॥

अनिदितां हल उपधायाः कडिति ॥ २४ ॥

इ । इत्येतद्विस्त्रकं येषां नास्ति तेषां हलन्तानामङ्गानामुपधासंज्ञकस्य न् ।
इत्येतस्य लोपः स्यात् । किति डिति च प्रत्यये परे ॥ वंसु । वस्तः ।
वस्यते । वनीवस्यते ॥ ध्वसु । ध्वस्तः । ध्वस्यते । दनीध्वस्यते ॥ अनदितां
किं । हुनदि । नन्यत । नानन्यत ॥ हलः किं । णीञ् । नीयते ।
नेनीयते ॥ उपधायाः किं । णह । नह्यते । नानह्यते ॥ कडिति किं ।
वंसिता । ध्वंसिता ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश । पञ्ज । प्वञ्ज । इत्येतेषामुपधासंज्ञकस्य न् । इत्येतस्य लोपः स्यात् ।
शप्प्रत्यये परे ॥ दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जश्च ॥ २६ ॥

रञ्ज । इत्येतस्योपधासंज्ञकस्य न् । इत्येतस्य शपि परे लोपः स्यात् ॥ रज-
ति । रजतः । रजन्ति ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

वजि च भावकरणायोः ॥ २७ ॥

रञ्ज । इत्येतस्योपधासंज्ञकस्य न् । इत्येतस्य भावकरणावाचिनि वृद्धप्रत्यये परे
लोपः स्यात् ॥ रज्यत इति । रागः । रज्यत अनेनति । रागः ॥ भावक-
रणायोः किं । रज्यत अस्मिन् रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

स्यद् । इत्येतद्वेगे अभिधेये निपात्यते ॥ स्यन्दू । गोस्यद् । अश्वस्यद् ।
वजि नलोपो वृह्यभावश्च निपातनात् ॥ जवे किं । वृतस्यन्दः ॥

अवोदैधौन्नप्रश्नयहिमश्नयाः ॥ २९ ॥

अवोद् । एध । ओन्न । प्रश्नय । हिमश्नय । इत्येतं वज्रन्ता निपात्यन्ते ॥
अवपूर्वं उन्दी । अवोद् । अत्र वजि नलोपः ॥ जिह्न्धी । एधः । वजि
नलोपो गुणश्च ॥ उन्दी । ओन्नः । औणादिकं मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च ॥
अन्य प्र । हिमपूर्वः । प्रश्नयः । हिमश्नयः । वजि नलोपो वृह्यभावश्च ॥

नाञ्चिः पूजायां ॥ ३० ॥

अञ्चु । इत्येतस्य पूजार्थस्य न् । इत्येतस्य लोपो न स्यात् ॥ अञ्चितः शिवः ।
अञ्चः पूजायामितीह ॥ प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ ॥ पूजायां किं । उदङ्गुदकं कृपात् ।
यस्य विभाषेतीहप्रतिषेधः । उदृतमित्यर्थः ॥

क्वि स्कन्दस्यन्दोः ॥ ३१ ॥

स्कन्दिन् । स्यन्दू । इत्येतयोः क्वाप्रत्यये परे न् । इत्येतस्य लोपो न स्यात् ॥
स्कन्त्वा । स्यन्त्वा ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

ज् । इत्येतदन्तानां णञ् । इत्येतस्य च क्वाप्रत्यये परे न् । इत्येतस्य लोपो
वा स्यात् ॥ रञ्ज । रङ्गा । रङ्ग्या ॥ णञ् । नट्वा । नट्वा ॥

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जो । इत्येतस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य चिणप्रत्यये परे लोपो वा स्यात् ॥
अभान्ति । अभञ्जि ॥

शास इङ्ङुहलोः ॥ ३४ ॥

शासु । इत्येतस्योपधासंज्ञकस्य इ । इत्ययमादेशः स्यात् । अङि ह्लादौ च
किति ङिति प्रत्यये परे ॥ अङि । अन्वशिपत् । अन्वशिपतां । अन्वशिपन् ॥
ह्लादौ किति । शिष्टः । शिष्टवान् ॥ ङिति । तौ शिष्टः । आवां शिष्ट्वः ॥
अङ्ङुहलोः किं । प्रशासतुः ॥ किङिति किं । शास्ति ॥

शा हौ ॥ ३५ ॥

शासु । इत्येतस्य हिप्रत्यये परे शा । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ शाधि ॥

हृत्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन । इत्येतस्य धातोर्हौ परे ज् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो

तल्लि कृडिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानां वन । इत्येतस्य तनोत्यादीनां च कलादौ किति डिति च
प्रत्यये परे अनुनासिकलोपः स्यात् ॥ वन । रन । एन । हन । गम्लृ ।
मन । इत्येते अनुनासिकान्ता अनुदात्तोपदेशाः ॥ यन् । यतः । यतवान् ।
यत्वा । यतिः । इत्यादि ॥ वन । वतिः ॥ तन् । क्षण् । ऋण् । तृण् ।
वृण् । वनु । मनु । इत्येते तनोत्यादयः । ततः । ततवान् । तत्वा ।
ततिः । इत्यादि ॥ डिति । अतत । अतयाः । इत्यादि ॥ अनुदात्तेत्यादि
किं । शान्तः ॥ अनुनासिकस्य किं । पक्वः ॥ कलि किं । गम्यते ॥
किडिति किं । यन्ता ॥ उपदेशग्रहणं किं । इह यथा स्यात् । यतिः । गतिः ।
इह च ना भूत् । शान्तः ॥

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

अनुदात्तोपदेशानां वन । इत्येतस्य तनोत्यादीनां च ल्यप्रत्ययं परं अनुनासिक-
लोपो वा स्यात् ॥ व्यवस्थितो अयं विकल्पः । मकारान्ते विकल्पः । अन्यत्र
तु नित्यं ॥ प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य ।
आगम्य ॥ आहत्य । प्रगत्य । प्रतत्य ॥

न त्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

अनुदात्तोपदेशानां वन । इत्येतस्य तनोत्यादीनां च त्तिचप्रत्ययं परं अनुनासि-
कलोपो दीर्घश्च न स्यात् ॥ यन्तिः । रन्तिः । गन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ॥
अनुनासिकस्य क्तिक्कलोरिति दीर्घः प्राप्ः सां अपि निषिध्यते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गम्लृ । इत्येतस्य क्तिप्प्रत्यये परं अनुनासिकलोपः स्यात् ॥ अध्रगत् । अध्र-
गतौ । अध्रगतः ॥

विड्नोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विट् । वन् । इत्येतयोः पर्योरनुनासिकस्य आ । इत्यप आदेशः स्यात् ॥
विट् । वनो । अब्रताः । वन । कूपखाः ॥ वनिप् । विनावा । ओण् ।
अवावा ॥

जनसनायनां सञ्जकलोः ॥ ४२ ॥

जन । पणु । खनु । इत्येतेषां कलादौ सन्प्रत्यये कलादौ क्तिङिति च परे ।
आ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ जन । ज्ञातः । ज्ञातवान् । ज्ञातिः ॥ पणु ।
सिपासति । सातः । सातवान् । सातिः ॥ खनु । खातः । खातवान् । खा-
तिः ॥ कलादौ किं । जिननिपति । सिनिपति । चिनिपति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यू । इत्येतदादिके किति ङिति च प्रत्यये परे जनसन्प्रत्ययानामात्वं वा स्यात् ॥
ज्ञायते । जन्यते । ज्ञाज्ञायते । ज्ञन्नन्यते । जनेः प्रयनि ज्ञाननोर्ज्ञेति नित्यं ज्ञा-
देशः ॥ सायते । सन्यते । सासायते । मंसन्यते ॥ खायते । खन्यते ।
चाखायते । चङ्खन्यते ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनु । इत्येतस्य धातोर्यकप्रत्यये परे । आ । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ तायते ।
तन्यते ॥ यकि किं । तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां ॥ ४५ ॥

पणु । इत्येतस्य क्तिचप्रत्यये परे । आ । इत्येष आदेशो लोपश्च वा स्यात् ॥
सातिः । सतिः । सन्तिः ॥

आर्धधातुके ॥ ४६ ॥

अधिकारो ऽयं । न ल्यपीत्यतः प्राक् ॥ इत ऊर्ध्वं यदनुक्रमिष्याम आर्धधा-
तुक इत्येवं तद्वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति अतो लोपः । चिकीर्षिता । जिहीर्षिता ॥
आर्धधातुके किं । भवति ॥

भ्रस्तो रोपधयो रमन्यतरस्यां ॥ ४७ ॥

भ्रस्त । इत्येतस्य यो रेफ उपधा च तयोः स्थान आर्धधातुकविषये रम् ।
इत्येष आगमो वा स्यात् ॥ भट्टा । भ्रष्टा । भर्तुः । भ्रष्टुः । भर्तव्यं । भ्रष्टव्यं ।
भर्जनं । भ्रज्जनं ॥ उपदेश इत्येव । ब्रूभिृह्यन्ते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अ । इत्येतदन्तस्याङ्गस्यार्धधातुकविषये लोपः स्यात् ॥ चिकीर्षिता । चिकी-

र्षितुं । चिकीर्षितव्यं ॥ अतः किं । चेता । स्तोता ॥ तपरकरणं किं ।
याता । वाता ॥ आर्थधातुके किं । वृत्तत्वं ॥

यस्य हलः ॥४१॥

य । इत्यंतस्य हलः परस्वार्थधातुके परे लोपः स्यात् ॥ वेभिदिता । वेभि-
दितुं । वेभिदितव्यं ॥ अत्रादेः परस्येति यमात्रलोपे कृते उतो लोपः ॥ य
इत्यकारान्तग्रहणं किं । ईर्ष्यिता । मव्यिता ॥ हलः किं । लोलूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥५०॥

क्यच् । क्यङ् । इत्यंतस्य हलः परस्वार्थधातुके परे लोपो वा स्यात् ॥
क्यच् । समिधिता । समिधयिता ॥ क्यङ् । दृपदिता । दृपयिता ॥

णेरनिटि ॥५१॥

णिङ् । णिच् । इत्येतयोरनिडादावार्थधातुके परे लोपः स्यात् ॥ उदपुपुच्छत् ।
अचूचुरत् ॥ अनिटि किं । कारयिता ॥

निठायां सेटि ॥५२॥

इत्सहिते निठासंज्ञके प्रत्यये परे णेलोपः स्यात् ॥ कारितं । हारितं ।
गारितं । भक्षितं ॥ सेटि किं । संज्ञपितः पशुः ॥ सेङ्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्व-
सूत्रेणापि णिलोपः न भवति । सनीवन्तेति विकल्पाद्यस्य विभाषेति निठा-
यामिटो निषेधः ॥

ज्ञनिता मन्त्रे ॥५३॥

ज्ञनितृ । इत्येतन्मन्त्रविषयं निपात्यते ॥ ज्ञनी । यो नः पिता ज्ञनिता ।
इडादौ प्रत्ययं णिलोपः ॥ मन्त्रे किं । ज्ञनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥५४॥

शमितृ । इत्यंतयज्ञकर्मणि मन्त्रे निपात्यते ॥ श्रम । शृतं हविः शमितः ।
तृचीडादौ णिलोपः संवृद्धयन्तं ॥ यज्ञे किं । शृतं हविः श्रमयितः ॥

अयामन्ताल्वाप्येन्विषु ॥५५॥

आन् । अन्त । आलु । आल्य । इतु । इष्णु । इत्येतेषु परेषु णि । इत्य-

तस्य अय् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ अम् । कार्याचकार ॥ अन्त । गण-
यन्तः ॥ आलु । स्पृह्यालुः ॥ आख्य । स्पृह्याख्यः ॥ इतु । स्तनयितुः ॥
इष्णु । पोषयिष्णुः ॥

ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

ल्यप् । इत्येतस्मिन् परे लघुपूर्वस्य णि । इत्येतस्य अय् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
प्रगणाय गतः । प्रकयय गतः ॥ लघुपूर्वात् किं । प्रयाच्य गतः ॥

विभाषापः ॥ ५७ ॥

आप्लृ । इत्येतस्मात् परस्य णि । इत्येतस्य ल्यपि परे ऽयादेशो वा स्यात् ॥
प्रापय । प्राप्य गतः ॥ इङ्ङादेशस्य लान्तणिकत्वान्न भवति । अध्याप्य गतः ॥

युप्सुवोर्दीर्घिश्चन्द्रसि ॥ ५८ ॥

यु । लु । इत्येतयोर्ल्यपि परे वेदे दीर्घः स्यात् ॥ यथादान्त्यनुपूर्वं वियूय ।
अत्रापि दक्षिणाः परिप्लूय ॥ चन्द्रसि किं । संयुत्य । आप्लुत्य ॥

क्षिपः ॥ ५९ ॥

क्षि । इत्येतस्य ल्यपि परे दीर्घः स्यात् ॥ प्रक्षीय । उपक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

क्षि । इत्येतस्याभावकर्मार्थे निष्ठासंज्ञके परे दीर्घः स्यात् ॥ प्रक्षीणाः । उप-
क्षीणाः । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः । क्षियो दीर्घादिति नात्वं ॥ प्रक्षीणामिदं
देवदत्तस्य । अधिकरणे क्तः ॥ अण्यदर्थे किं । अक्षितं । भावे क्तः ॥

वाक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

क्षि । इत्येतस्याभावकर्मार्थे निष्ठासंज्ञके परे निन्दादैन्ययोर्ल्ययोर्दीर्घो वा
स्यात् ॥ आक्रोशे । क्षितायुः । क्षीणायुर्जाल्मः ॥ दैन्यं । क्षितः । क्षीणो ऽयं
तपस्वी ॥

**स्यसिचसीयुत्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशे ऽङ्कनग्रह-
दृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥**

स्य । सिच् । सीयुट् । तासि । इत्येतेषु भावकर्मविषयेषु परंप्रपदेशे अजन्ताना-
मङ्गानां हन । ग्रह । दृशिर् । इत्येतेषां च चिण्वत् कार्यं वा स्यात् ।
स्यसिच्सीयुट्तामीनामिट् । इत्येष आगमश्च भवति ॥

उपदेशे अजन्तानां स्य । चिञ् । चायिष्यते । चिष्यते । अचायिष्यत । अचे-
ष्यत ॥ ग्रम । ग्रामिष्यते । ग्रमिष्यते । ग्रमयिष्यते । अग्रामिष्यत । अग्र-
मिष्यत । अग्रमयिष्यत ॥ हन । वानिष्यते । हनिष्यते । अवानिष्यत । अ-
हनिष्यत ॥ ग्रह । ग्राहिष्यते । ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत । अग्रहीष्यत ।
ग्रहो ऽस्तिटीति प्रत्ययस्येदो दीर्घो न चिण्वदिट् ॥ दृशिर् । दर्शिष्यते ।
द्रक्ष्यते । अदर्शिष्यत । अद्रक्ष्यत ॥

सिचि । अदायिषातां । अदिषातां । अग्रामिषातां । अग्रमिषातां । अग्रम-
यिषातां ॥ हन । अवानिषातां । अवयिषातां । अहसातां ॥ ग्रह । अग्रा-
हिषातां । अग्रहीषातां ॥ दृशिर् । अदर्शिषातां । अद्रक्षातां ॥

सीयुटि । दायिसीष्ट । दासीष्ट । ग्रामिषीष्ट । ग्रमिषीष्ट । ग्रमयिषीष्ट ॥
वानिषीष्ट । वयिषीष्ट ॥ ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट ॥ दर्शिषीष्ट । द्रक्षीष्ट ॥
तासौ ॥ ग्रामिता । ग्रमिता । ग्रमयिता ॥ वानिता हन्ता ॥ ग्राहिता ।
ग्रहीता ॥ दर्शिता । द्रष्टा ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिपु किं । चेतव्यं ॥ भावकर्मणोः किं । चेष्यति ॥ उपदेशे
किं । कारिष्यते । अत्र गुणे रूपरत्वे कृते ऽपि यथा स्यात् ॥ अङ्कनग्रह-
दृशां किं । पठिष्यते ॥

दीङो युञ्चि क्ङिति ॥ ६३ ॥

दीङ् । इत्येतस्मात् परस्याज्ञादेः कितो ङितश्च प्रत्ययस्य युट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ हिदीये । हिदीयाते । हिदीयिरे ॥ यण्णादेशे कर्तव्यं विधानसाम-
र्थ्याद्युक्तं नासिद्धत्वं ॥ अचि किं । उपदानं ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

आ । इत्येतदन्तस्याङ्गस्याज्ञाद्योरार्धधातुकयोरिट्किङितोः पर्यालोपः स्यात् ॥
इटि । पा । पपिथ ॥ किति । पपतुः । पपुः ॥ ङिति । प्रदा । प्रधा ॥
आर्धधातुकं किं । व्यत्यरे । रातर्लङीटि रूपं । यान्ति ॥ अचीत्येव । ग्ला-
यते । दासीय ॥

इयति ॥ ६५ ॥

आ । इत्येतदन्तस्याङ्गस्य यत्प्रत्यये परं । ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ गेयं । पेयं । ग्लेयं । देयं । धेयं ॥

धुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

धुसंज्ञकानां । मा । ङा । गा । पा । ओहाक् । पो । इत्येतेषां च हलादी किञ्जति परे । ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ धु । दीयते । देदीयते । धी-यते । देधीयते ॥ मा । मीयते । मेमीयते - ॥ ङा । स्वीयते । तेढीयते ॥ इणणादेशो गा न त्वन्यः । मीयते । जेमीयते । अयमीयते । अयमीपातां ॥ पानार्थः पा न त्वन्यः । पीयते । पेपीयते ॥ ओहाक् । हीयते । नेही-यते ॥ पो । अवसीयते । अवसेपीयते ॥ हलि किं । दधतुः ॥ किञ्जति किं । दाता ॥

एलिङि ॥ ६७ ॥

बु । ना । ङा । गा । पा । ओहाक् । पो । इत्येतेषां किञ्जति लिङ्प्रत्यये परे । ए । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ देयात् । धेयात् ॥ मेयात् ॥ स्वेयात् ॥ गेयात् ॥ पेयात् ॥ हेयात् ॥ अवसेयात् ॥ किञ्जति किं । दासीष्ट ॥

वान्वस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

धुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्याङ्गस्यार्धधातुके किति लिङि परं । ए । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ ग्लेयात् । ग्लेयायात् ॥ अन्यस्य किं । स्वेयात् ॥ संयोगादेः किं । पायात् ॥ किति किं । ग्लेयासीष्ट ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

बु । मा । ङा । गा । पा । ओहाक् । पो । इत्येतेषां ल्यप्रत्यये परे । ई । इत्येष आदेशो न स्यात् ॥ प्रदाय । प्रधाय ॥ प्रनाय ॥ प्रस्याय ॥ प्रगाय ॥ प्रपाय ॥ प्रहाय ॥ प्रसाय ॥

मयतेरिदन्वतरस्यां ॥ ७० ॥

मेङ् । इत्येतस्य ल्यपि परं । ई । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् । लङ् । लृङ् । इत्येतेषु परेष्वङ्स्य । अट् । इत्येष आगमः स्यात् । स चोदात्तः ॥ उकृञ् । लुङ् । अकार्षीत् ॥ लङ् । अकरोत् ॥ लृङ् । अकरिष्यत् ॥

आडजादीनां ॥ ७२ ॥

लुङ् । लङ् । लृङ् । इत्येतेषु परेष्वजादेरङ्स्य । आट् । इत्येष आगमः स्यात् । स चोदात्तः ॥ ईह । ऐहिष्ठ । ऐहत । ऐहिष्यत ॥

हृन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

यत्रोक्तस्ततो अन्यत्रापि वेद आट् स्यात् ॥ वृञ् । सुरुचोवेन आवः । लुङि मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ एणश्च । आनक् । नष्टेर्वेति कुत्वं ॥

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ् । इत्येतस्य योगे ऽट् । आट् । इत्येतावागमौ न भवतः ॥ मा भवान् कार्षीत् । नास्म करोत् ॥ मा भवानीहिष्ठ । मास्म भवानीह्त् ॥

बहुलं हृन्दस्यमाङ्योगे ऽपि ॥ ७५ ॥

अमाङ्योगे । माङ्योगे ऽपि वेदे बहुलमडाटौ न भवतः ॥ त्रनिष्ठा उग्रः । काममूनयीत् । औनयीत् ॥ माङ्योगे । मा वः क्षेत्रे परीक्षान्यव्राप्सुः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे । इत्येतस्य वेदे बहुलं रे । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ उधाञ् । दध्ने । आभीयत्वेन रेभावस्यासिद्धत्वाद्दालोपः ॥ न च भवति । पर्याग्निकर्माणि चक्रिरे ॥ इरयोरिति द्विवचनं तु रे । इत्येतस्य इडागमे कृतं पुनरादेशविधानार्थं ॥

अचि श्रुधातुभ्रुवां व्योरियङ्वडौ ॥ ७७ ॥

श्रुप्रत्ययान्तस्य । इ । उ । इत्येतदन्तस्य धातोः । भ्रू । इत्येतस्य चाङ्स्याजादौ प्रत्यये पर इयङ् । उवङ् । इत्येतावादेशौ भवतः ॥ श्रु । आपुवन्ति । श्रुवन्ति ॥ धातु । जि । चित्तियतुः । लूञ् । लुलुवतुः । णीञ् । नियौ ।

नियः । पूञ् । पुवौ । पुवः ॥ भ्रू । भ्रुवौ । भ्रुवः ॥ अचि किं । आपु-
यात् ॥ प्रनुधातुभ्रुवां किं । लक्ष्या । वधा ॥ योः किं । चक्रतुः ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

इ । उ । इत्येतयोर्भ्यासावयवयोर्सवर्णे ऽचि पर इयङ् । उवङ् । इत्येतावा-
देशौ भवतः ॥ इयेष । उवोष ॥ असवर्णे किं । ईपतुः । ईपुः । उपतुः ।
उपुः ॥ अचि किं । इयान् । उवाच ॥

स्त्रियाः ॥ ७९ ॥

स्त्री । इत्येतस्यानादौ प्रत्यये पर इयङ् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ स्त्रियो ।
स्त्रियः ॥ स्त्रीणामित्वत्र परत्वान्तुट् ॥

वाम्शसोः ॥ ८० ॥

अम् । शस् । इत्येतयोः परयोः स्त्रिया इयङ् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥
स्त्रियं । स्त्रीं ॥ स्त्रियः । स्त्रीः ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इण् । इत्येतस्य धातोर्ज्ञादौ प्रत्यये परे यण् स्यात् ॥ यन्ति । यन्तु । आ-
यन् ॥ इयङो ऽयं बाधकः । गुणवृद्धिभ्यां तु परत्वादयमेव बाध्यते । अयनं ।
आयकः ॥

एरनेकाचो ऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इकारस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचो
ऽङ्गस्यानादौ प्रत्यये परे यण् स्यात् ॥ निन्यतुः । निन्युः । ग्रामण्यौ । ग्रा-
मण्यः ॥ एः किं । लुलुवतुः ॥ अनेकाचः किं । नियौ । नियः ॥ असं-
योगपूर्वस्य किं । यवक्रियो । धातुना संयोगविशेषणादिह यण् । उन्न्यौ ।
उन्न्यः ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उकारस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाच-
स्याङ्गस्यानादौ सुपि प्रत्यये परे यण् स्यात् ॥ खलष्वौ । खलष्वः । सकृल्लौ ।

सकृल्लुः ॥ सुपि किं । लुलुवतुः ॥ अनेकाचः किं । लुवो । लुवः ॥ धा-
त्ववयवसंयोगेति किं । उल्लू । उल्लूः ॥ असंयोगपूर्वस्य किं । कटप्रुवो ॥

वर्षाभवश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू । इत्यंतस्योवर्णान्तस्याज्ञादौ सुपि परं यण् स्यात् ॥ वर्षाभूः ।
वर्षाभूः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू । सुधी । इत्यंतयोर्ज्ञादौ सुपि परं यण् न स्यात् ॥ प्रतिभुवो । प्रति-
भुवः ॥ सुधियो । सुधियः ॥

हृन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

भू । सुधी । इत्यंतयोर्वेदं अज्ञादौ सुपि प्रत्यये परं यण् भवति न भवति
च ॥ वनेषु चित्रं विभुं । विभुवं ॥ सुधियो हव्यमग्नः । सुधो हव्यमग्नः ॥

हुश्रुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु । इत्येतस्य प्रुप्रत्ययान्तस्य चाङ्गस्यानेकाचो असंयोगपूर्वस्याज्ञादौ सार्वधातुकं
परं यण् स्यात् ॥ हुह्वति । हुह्वतु ॥ हुन्वन्ति ॥ हुश्रुवोः किं । योयुवति ॥
सार्वधातुके किं । हुह्वतुः ॥ असंयोगपूर्वस्य किं । आपवन्ति ॥

भुवो वुग्लुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भू । इत्येतस्य लुङ्लिटोरचि परं वुक् । इत्येव आगमः स्यात् ॥ लुङि ।
अभूवन् । अभूवं ॥ लिटि । अभूव । अभूवतुः । अभूवुः ॥

ऊटुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोह् । इत्यंतस्याङ्गस्योपधाया अज्ञादौ प्रत्यये परं । ऊ । इत्येव आदेशः
स्यात् ॥ गुह् । निगूह्यति । निगूहकः ॥ उपधायाः किं । अन्त्यस्य मा
भूत् ॥ गोह इति विकृतनिर्देशादिह न भवति । निगुगुहत् । निगुगुहुः ॥
अचि किं । निगोहा ॥

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष् । इत्येतस्याङ्गस्योपधाया णिच्प्रत्ययं परं । उ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
दुष । दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति ॥ णौ किं । दोषः ॥

वा चित्तविरागे ॥ ११ ॥

दोष् । इत्येतस्याङ्गस्योपधाया णिचि परं चित्तविरागे ऽर्थे । उ । इत्येष
आदेशो वा स्यात् ॥ चित्तं दूषयति । दोषयति वा कामः ॥ चित्तविरागे
किं । साधनं दूषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ १२ ॥

मित्संज्ञकानां धातूनामुपधाया णौ परं ह्रस्वः स्यात् ॥ घटादयो मितः ॥
घटयति । व्यवयति । जनयति । रजयति । शनयति । जपयति ॥

चिष्ममूलोर्दीर्घो अन्यतरस्यां ॥ १३ ॥

चिष् । णमुल् । इत्येतत्परकं णौ परे मित्संज्ञकानां धातूनामुपधाया दीर्घो
वा स्यात् ॥ चिष् । अग्रमि । अग्रामि । अतमि । अतामि ॥ णमुल् ।
ग्रमं ग्रमं । ग्रामं ग्रामं । तमं तमं । तामं तामं ॥ दीर्घः किं । अग्रमि ।
अग्रामि । अत्र णित्जनतापिणचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात् । णिलोपस्य स्या-
निवृत्तात् । दीर्घविधाने तु स्यानिवृत्तनिषेधो ऽस्तीति दीर्घविकल्पो भवति ॥

खचि ह्रस्वः ॥ १४ ॥

खच्प्रत्ययपरके णौ परे मितां धातूनामुपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ द्विषंतपः ।
परंतपः । पुरंदरः ॥

ह्लादो निष्ठायां ॥ १५ ॥

ह्लादी । इत्येतस्य निष्ठासंज्ञकं परं उपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ प्रह्वन्तः । प्रह्वन्त-
वान् ॥ निष्ठायां किं । प्रह्लादयति ॥ ह्लाद् इति योगविभागः क्रियते ।
तिन् । प्रह्वन्तिः ॥

होदेर्धे ऽद्युपसर्गस्य ॥ १६ ॥

ह्रद् । इत्येतस्य एयन्तस्याङ्गस्योपसर्गद्वयरहितस्य वप्रत्ययं परं उपधाया ह्रस्वः
स्यात् ॥ ह्रद् । प्रच्छद् । तनुच्छद् । दन्तच्छद् ॥ अद्व्युपसर्गस्य किं ।
समुपच्छाद् ॥

इस्मन्नन्धिषु च ॥१७॥

इम् । मन् । व्रन् । क्तिप् । इत्येतेषु परेषु । इदिरङ्गस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥
इद् । इस् । इदिः ॥ मन् । इम ॥ व्रन् । इत्रं ॥ क्तिप् । धामच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः कृडित्यनडि ॥१८॥

गम्लृ । हन । जन । खनु । वस्लृ । इत्येतेषां धातूनामङ्भिन्ने ञ्नादौ किति
डिति च प्रत्यये पर उपधाया लोपः स्यात् ॥ गम्लृ । जगमतुः । जग्मुः ॥
हन । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥ जन । जज्जतुः । जज्जुः । जजे । जज्ञाते । जज्ञिरे ॥
खनु । चख्नतुः । चख्नुः ॥ वस् । जज्जतुः । जज्जुः ॥ कृडिति किं । गमनं ॥
अनडि किं । अगमतुः । अग्रसत् ॥ अज्ञादौ किं । गम्यते ॥

तनिपत्योऽह्न्दसि ॥१९॥

तनु । पत्लृ । इत्येतयोर्विदे ञ्भिन्ने ञ्नादौ किति प्रत्यये पर उपधाया
लोपः स्यात् ॥ त्रिततिरं कवयः । प्रकुना इव पप्पिम ॥ त्रितेनिरे । पेतिन ।
इति लोके भवति ॥

घसिभसोर्हलि च ॥१००॥

वस्लृ । भस । इत्येतयोर्विदे हलादावञ्नादौ च किति प्रत्यये पर उपधाया
लोपः स्यात् ॥ अद् । सन्धिश्च न । जिनृ । बहुलं इन्दसीति वस्लादेः प्राः । उप-
धालोपः । कलो कलीति सलोपः । ध्रुवं । वकारस्य जप्रत्वेन गकारः ।
ग्धिः । समाना ग्धिः । सन्धिः ॥ भस । वज्धां । लोट् । ताम् । प्रला-
त्रिति द्वित्वं । उपधालोपः । सलोपः । ध्रुवं । वकारस्य जप्रत्वेन वकारः ॥
अज्ञादौ । अप्सति ॥ किति किं । वभस्ति ॥

हुकल्भ्यो हेर्धिः ॥१०१॥

हु । इत्येतस्मादकलन्ताच्च धातोः परस्य हलादेर्हि । इत्येतस्य धि । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ हु । जुहुधि ॥ कलन्तेभ्यः । द्विदिर् । द्विन्धि ॥ गिदिर् ।
गिन्धि ॥ हुकल्भ्यः किं । उक्तीञ् । क्रीणीहि ॥ हेः किं । जुहुतां ।
जिन्त्रां ॥ हलादेः किं । रुदिहि । स्वपिहि ॥

श्रुशृणुपृक्वृभ्यश्हन्दसि ॥१०२॥

श्रु । गृणु । पृ । कृञ् । वृञ् । इत्येतेभ्यः परस्य हि । इत्येतस्य वेदे धि । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ श्रु । श्रुधी ह्वं ॥ गृणु । गृणुधी ॥ पृ । पूर्धि ॥ कृञ् । उरु णस्कृधि । नश्च धातुस्य इति णत्वं ॥ वृञ् । उपावृधि ॥ गृणुधीत्यत्र उतश्चेति न हेर्लुक् । धित्वविधानसामर्थ्यात् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घः । अन्येषु व्यत्ययो बहुलमिति शप् । बहुलं इन्दसीति तस्य लुक् ॥

अडितश्च ॥ १०३ ॥

अडितश्च हि । इत्येतस्य वेदे धि । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ सोम रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदं । शपः प्रलुः । अभ्यासदीर्घत्वं ॥ प्रयन्धि । यमेः शपो लुक् ॥ युयोध्यस्मत् । यौतेः शपः प्रलुः । वा इन्दसीति विकल्पेन डित्वं ॥ अडितः किं । प्रीणीहि ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण् । इत्येतस्मात् परस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ॥ अकारि । अहारि । अलावि ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अ । इत्येतदन्तात् परस्य हि । इत्येतस्य लुक् स्यात् ॥ पच । पठ । गच्छ । धाव ॥ अतः किं । युहि । रुहि ॥ तपरकरणं किं । लुनीहि । ईत्व-स्यासिद्धत्वादाकारान्तमेतत् ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो यः प्रत्ययावयवो असंयोगपूर्वस्तदन्तादङ्गात् परस्य हि । इत्येतस्य लुक् स्यात् ॥ तनु । चिनु । कृणु । कुरु ॥ उतः किं । लुनीहि ॥ प्रत्ययात् किं । युहि ॥ असंयोगपूर्वात् किं । आपुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ॥ १०७ ॥

उकारो यः प्रत्ययावयवो असंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्य लोपो वा स्यात् । म् । ज् । इत्येतयोः प्रत्यययोः परतः ॥ चिन्वः । चिनुवः । सुन्वः । सुनुवः ॥ चिन्मः । चिनुमः । सुन्मः । सुनुमः ॥ प्रत्ययावयवः किं । युवः । युमः ॥ असंयोगपूर्वः किं । शकुवः । शकुमः ॥ लोपग्रहणमुत्तरार्थं ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

उकृञ् । इत्येतस्मात् परस्य उ । इत्येतस्य प्रत्ययस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
म् । व् । इत्येतयोः प्रत्यययोः परतः ॥ कुर्वः । कुर्मः । न भर्कुर्भुरामिति
दीर्घनिषेधः ॥

ये च ॥ १०९ ॥

उकृञ् । इत्येतस्मात् परस्य उ । इत्येतस्य प्रत्ययस्य वकारादौ सार्वधातुके
किति डिति प्रत्यये परे नित्यं लोपः स्यात् ॥ कुर्यात् । कुर्यातां । कुर्युः ॥

अत उत् सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य उकृञो ऽकारस्य उ । इत्येष आदेशः स्यात् । सार्वधातुके
किडिति परे ॥ कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरयः । कुरय । कुर्वः । कुर्मः ॥
उदिति तपरकरणां लघूपथगुणनिवृत्त्यर्थे ॥ सार्वधातुके किं । भूतपूर्वे ऽपि
सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । इति ॥ किडिति किं । करोति । करोषि ॥

असोरधोपः ॥ १११ ॥

अस् । इत्येतयोरकारस्य लोपः स्यात् । सार्वधातुके किडिति प्रत्यये
परे ॥ अस् । रुधिर । रुन्धः । रुन्धन्ति । भिदिर । भिन्तः । भिन्दन्ति ॥
अस् । स्तः । सन्ति ॥ किडिति किं । दिनन्ति । भिनन्ति ॥

आभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

अना । अभ्यस्तसंज्ञक । इत्येतयोर् आकारस्तस्य लोपः स्यात् । सार्वधातुके
किडिति प्रत्यये परे ॥ अना । लूञ् । लुनते । लुनतां । अलुनत ॥ अभ्य-
स्तानां । उमिञ् । मिमते । मिमतां । अमिमत ॥ ओहाङ् । संजिहते ।
संजिहतां । समजिहत ॥ अनाभ्यस्तयोः किं । यान्ति ॥ आतः किं । चिभ्यति ॥
किडिति किं । अलुनात् ॥

ई हल्यधोः ॥ ११३ ॥

अना । इत्येतस्य धुसंज्ञकभिन्नानामभ्यस्तसंज्ञकानां चाकारस्य ई । इत्येष आदेशः
स्यात् । हलादौ किडिति सार्वधातुके परे ॥ अना । लुनीतः । लुनीयः ।
लुनीय । लुनीवः । लुनीमः । पुनीतः । पुनीथः । पुनीथ । पुनीवः । पुनीमः ॥

अभ्यस्तानां । मिमीते । मिमीपे । मिमीध्वे । मिमीवहे । मिमीमंह । संनि-
हीते । संनिहीपे । संनिहीध्वे । संनिहीवंह । संनिहीमंह ॥ हलि किं ।
लुनते । लुनन्ति । मिमते ॥ अघोः किं । दत्तः । धत्तः ॥ किञ्जिति किं ।
लुनाति । पुनाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रा । इत्येतस्याकारस्य इ । इत्यप आदेशः स्यात् । हलादौ किञ्जिति
सार्वधातुके परं ॥ दरिद्रितः । दरिद्रियः । दरिद्रिय । दरिद्रिवः । दरि-
द्रिमः ॥ हलादौ किं । दरिद्रति ॥ किञ्जिति किं । दरिद्राति ॥

त्रिभ्यो ऽन्यतरस्यां ॥ ११५ ॥

त्रिभ्यो । इत्येतस्य इ । इत्यप आदेशो वा स्यात् । हलादौ किञ्जिति सार्वधातुके
परं ॥ त्रिभितः । त्रिभीतः । त्रिभियः । त्रिभीयः । त्रिभिय । त्रिभीय ।
त्रिभिः । त्रिभीः । त्रिभिः । त्रिभीः ॥ हलादौ किं । त्रिभ्यति ॥
किञ्जिति किं । त्रिभ्यति ॥ सार्वधातुके किं । त्रिभ्यते । त्रिभीयते ॥

ऋहातेश्च ॥ ११६ ॥

ओहाक् । इत्येतस्य इ । इत्यप आदेशो वा स्यात् । हलादौ किञ्जिति सा-
र्वधातुके परं ॥ ऋहितः । ऋहीतः । ऋहियः । ऋहीयः । ऋहिय । ऋहीय ।
ऋहिः । ऋहीः । ऋहिः । ऋहीः ॥ पत्त ई हल्ययोरिति कारः ॥ हलादौ
किं । ऋहति ॥ किञ्जिति किं । ऋहाति ॥ सार्वधातुके किं । ऋहीते ।
ऋहीयते ॥

आ च हौ ॥ ११७ ॥

ओहाक् । इत्येतस्य आ । इत्यप आदेशः । उ । इत्यप आदेशश्च वा स्यात् ।
हि । इत्येतस्मिन् प्रत्यये परं ॥ ऋहाहि । ऋहिहि । ऋहीहि । पत्त ईत्वं ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

ओहाक् । इत्येतस्य यकारादौ सार्वधातुके परं लोपः स्यात् ॥ ऋहात् ।
ऋहातां । ऋह्युः ॥ सार्वधातुके किं । ऋहात् ॥

ध्वसोरेदावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

घुसंज्ञकानां । अस । इत्येतस्य च ए । इत्येष आदेशः स्यात् । हिप्रत्यये परे
तत्संनियोगेनाभ्यासस्य लोपश्च भवति ॥ देहि । धेहि ॥ अस । एधि ।
प्रसोरित्यकारलोपः । लोपप्रति शकारः सर्वादेशार्थः ॥

अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिपिनमिज्ञादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्याग्युक्तहल्मध्येत्यस्य अ ।
इत्येतस्य ए । इत्येष आदेशः स्यात् । तत्संनियोगेनाभ्यासलोपश्च किति लिटि
परे ॥ रण । रेणतुः । रेणुः ॥ उपचप् । पेचतुः । पेचुः ॥ अतः किं ।
दिद्वितुः ॥ तपरः किं । ररासे ॥ एकहल्मध्ये किं । शय्यतुः । तत-
त्तुः ॥ अनादेशादेः किं । चक्रणतुः । ब्रभणतुः ॥ लिटादेशविशेषणादिह
भवति । णम । नेमतुः । पृह । संह ॥ किति किं । अहं पपच ॥

यलि च सेटि ॥ १२१ ॥

इदसहिते यलि परे ऽनादेशादेरेकहल्मध्येत्यस्य अ । इत्येतस्य ए । इत्येष
आदेशः स्यात् । अभ्यासलोपश्च ॥ उपचप् । पेचिय ॥ णम । नेमिय ॥
सेटि किं । पपक्य ॥ यल्यग्रहणं त्रिस्पट्यर्थे ॥ अत इत्येव । दिदेविय ॥
एकहल्मध्य इत्येव । तत्सरिय ॥ अनादेशादेरित्येव । ब्रभणिय ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तृ । फल । भज । त्रप । इत्येतेषां अ । इत्येतस्य ए । इत्येष आदेशः
स्यात् । अभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि यलि च परे ॥ तृ । तेरतुः ।
तेरुः । तेरिय ॥ फल । फलतुः । फेलुः । फेलिय ॥ भज । भजतुः ।
भेजुः । भेजिय ॥ त्रप । त्रप । त्रपात । त्रपिरे ॥

राधो हिंसायां ॥ १२३ ॥

राध । इत्येतस्य आ । इत्येतस्य हिंसायामर्थे । ए । इत्येष आदेशः स्यात् ।
अभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि यलि च परतः ॥ रेधतुः । रेधुः । रेधिय ॥
हिंसायां किं । आरराधतुः ॥

वा नृभ्रमुत्रसां ॥ १२४ ॥

नृप् । भ्रन् । त्रसी । इत्येतेषां धातूनां अ । इत्येतस्य स्यान् । ए । इत्येष

आदेशो वा स्यात् । अभ्यासलोपश्च किति लिटि सेटि यलि च परे ॥
 जृप् । जेतुः । जतरुतुः । जेरुः । जजरुः । जेरिय । जजरिय ॥ भ्रमु ।
 भ्रमतुः । वभ्रमतुः । भ्रेमुः । वभ्रमुः । भ्रेमिय । वभ्रमिय ॥ त्रसी । त्रेसतुः ।
 तत्रसतुः । त्रेसुः । तत्रसुः । त्रेसिय । तत्रसिय ॥

फणां च सप्तानां ॥ १२५ ॥

फण । इत्येवमादीनां सप्तानां धातूनामेत्वाभ्यासलोपो भवतः । किति लिटि
 सेटि यलि च परतः ॥ फण । फेणतुः । पफणतुः । फेणुः । पफणुः ।
 फेणिय । पफणिय ॥ रानृ । रेजतुः । ररानृतुः । रेजुः । ररानुः ।
 रेजिय । ररानिय ॥ दुभ्राजृ । भ्रेजे । वभ्राजे । भ्रेजाते । वभ्राजाते ।
 भ्रेजिरे । वभ्राजिरे ॥ दुभ्राणृ । भ्रेणे । वभ्राणे । भ्रेणाते । वभ्राणाते ।
 भ्रेणिरे । वभ्राणिरे ॥ दुभ्राणृ । भ्रेण । वभ्राणे । भ्रेणाते । वभ्राणाते ।
 भ्रेणिरे । वभ्राणिरे ॥ स्यमु । स्येमतुः । सस्यमतुः । स्येमुः । सस्यमुः ।
 स्येमिय । सस्यमिय ॥ स्वन । स्वेनतुः । सस्वनतुः । स्वेनुः । सस्वनुः ।
 स्वेनिय । सस्वनिय ॥ सप्तानां किं । ध्वन । दध्वनतुः । दध्वनुः । दध्वनिय ॥

न शसद्दवादिगुणानां ॥ १२६ ॥

शसु । दद् । इत्येतयोः । व् । इत्येतदादिर्यो धातुः । कृतगुणो यो धातुः ।
 तयोश्च एत्वाभ्यासलोपो न भवतः ॥ शस । विशशसतुः । विशशसुः । वि-
 शशसिय ॥ दद् । दददे । दददाते । दददिरे ॥ वादि । दुवम् । वव-
 मतुः । ववमुः । ववमिय ॥ कृतगुणस्य । शृ । विशशरतुः । विशशरुः ।
 विशशरिय ॥ दृ । विददरतुः । विददरुः । विददरिय ॥ लूज् । लुल-
 विय ॥ यु । युयविय ॥ गुणशब्देनाभिनिर्वृत्तस्याकारस्य गुणशब्देनात्र ग्रहणं ॥

अर्वणस्त्रसावनजः ॥ १२७ ॥

अर्वन् । इत्येतस्याङ्गस्य नञा रहितस्य तृ । इत्येष आदेशः स्यात् । न तु
 सौ परतः ॥ अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तं । अर्वन्तौ । अर्वतः । अर्वता ।
 अर्वजां । स्त्रियां । अर्वती ॥ असौ किं । अर्वा ॥ अनजः किं । अनर्वाणौ ॥

मधवा बहुलं ॥ १२८ ॥

मधवन् । इत्येतस्याङ्गस्य तृ । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ मधवान् । मधव-

न्तो । मध्वन्तः । मध्वन्तं । मध्वन्तौ । मध्वतः । मध्वता । मध्वज्ञां ॥
 न च भवति । मध्वा । मध्वानौ । मध्वानः । मध्वानं । मध्वानौ ।
 मधोनः । मधोना । मध्व-यामित्वादि ॥ स्त्रियां । मध्वती । मधोनी ॥
 अणि । माध्वतं । माध्वनं ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत ऊर्ध्वमा पादपरिसमाप्तेर्यदुच्यते तदसंज्ञकस्य वेदितव्यं ॥
 वक्ष्यति पादः पत् । द्विपदः । द्विपदा । द्विपदे ॥ भस्य किं । द्विपात् ।
 द्विपादो । द्विपाद् । द्विपादं । द्विपादौ ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पाद् । इत्येतदन्तस्य भस्याङ्स्य पद् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ द्विपदः ।
 द्विपदा । द्विपदे । द्विपदः । द्विपद् । द्विपदोः । द्विपदां । द्विपदि ।
 द्विपदोः ॥ स्त्रियां । द्विपदी ॥ भस्येति किं । द्विपात् । द्विपादौ ॥

वसोः संप्रसारणं ॥ १३१ ॥

वसुप्रत्ययान्तस्य भस्याङ्स्य संप्रसारणसंज्ञक आदेशः स्यात् ॥ विदेः प्रतुर्वसुः ।
 विदुपः । विदुषा । विदुषे ॥ वसुग्रहणे लिटः क्लृप्तिरपि गृह्यते ॥ पंचुषः ।
 पंचुषा ॥ स्त्रियां । विदुषी । पंचुषी ॥

वाह् उह् ॥ १३२ ॥

वाह् । इत्येतदन्तस्य भस्याङ्स्य संप्रसारणसंज्ञक उह् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
 विष्ट्वौहः । विष्ट्वौहा । प्रष्ट्वौहः । प्रष्ट्वौहा । दित्वौहः । दित्वौहा ॥ स्त्रि-
 यां । विष्ट्वौही । प्रष्ट्वौही । दित्वौही ॥

श्वयुवमधोनामतद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् । युवन् । मध्वन् । इत्येतेषां भसंज्ञकानामङ्गानां तद्धितभिन्ने प्रत्यये परे
 संप्रसारणं स्यात् ॥ शुनः । शुना । शुने ॥ वृनः । वृना । वृने ॥ मधो-
 नः । मधोना । मधोने ॥ अतद्धितं किं । शौवनं मांसं । दौवनं । माध-
 वनं ॥ भस्य किं । श्वा । युवा । मध्वा ॥

अहोपो ऽनः ॥ १३४ ॥

भस्याङ्गस्यानो अवयवस्य अ । इत्येतस्य लोपः स्यात् प्रत्यये परे ॥ राज्ञः ।
राज्ञा । राज्ञे ॥ तक्षणः । तक्षणा । तक्षणे ॥ भस्य किं । राज्ञा । तक्ष्ता ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

ष । इत्येतपूर्वो यो ऽन् । हन् । धृतराज्ञन् । इत्येतेषामनो अवयवस्य अ ।
इत्येतस्याणप्रत्यये परे लोपः स्यात् ॥ षपूर्व । औक्षणाः । ताक्षणाः ॥ हन् ।
भ्रोणवः । वार्त्रवः ॥ धृतराज्ञो ऽपत्यं । धार्तराज्ञः ॥ षपूर्वेत्यादि किं ।
सामनः ॥ अणि किं । ताक्षण्यः ॥

विभाषा डिश्योः ॥ १३६ ॥

डि । शी । इत्येतयोः परतो भस्याङ्गस्यानो अवयवस्याकारस्य लोपो वा
स्यात् ॥ डि । राज्ञि । राज्ञनि ॥ शी । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

व् । म् । इत्येतदन्तात् संयोगात् परस्यानो ऽकारस्य लोपो न स्यात् ॥ व् ।
सुपर्वणाः । सुपर्वणा । सुपर्वणे ॥ म् । चर्मणाः । चर्मणा । चर्मणे ॥
संयोगात् किं । प्रतिदीव्ना । साम्ना ॥ वमन्तात् किं । तक्षणाः ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अञ्चु । इत्येतस्य लुपूनकारस्य भस्य अ । इत्येतस्य लोपः स्यात् ॥ दधीचः ।
दधीचा । दधीचे ॥

उद् ईत् ॥ १३९ ॥

उद् । इत्येतस्मात् परस्य लुपूनकारस्य । अञ्चु । इत्येतस्य भस्य अ । इत्ये-
तस्य ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

आतो धातोः ॥ १४० ॥

आ । इत्येतदन्तस्य धातोर्भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ॥ विप्रवपः । विप्रवपा ।
विप्रवपे ॥ आतः किं । नियः ॥ धातोः किं । खट्वाः ॥ आत इति योग-
विभागः । तेनाधातोर्प्याकारः कृचिल्लुप्यते । कृः । णः ॥

मन्त्रेष्वाद्यादिरात्मनः ॥ १४१ ॥

आत्मन् । इत्येतस्य मन्त्रविषय आङि परं आदेशलोपः स्यात् ॥ त्वना सोमेभ्यः । त्वना देवेभ्यः ॥ मन्त्रेषु किं । आत्मना कृतं ॥ आङि किं । यदात्मनस्त-
नोपतिष्ठते ॥

ति विंशतेऽिति ॥ १४२ ॥

ति । इत्येतस्य भस्य विंशतेर्प्रत्ययस्य ङिति प्रत्यये परं लोपः स्यात् ॥ उवन् ।
विंशकः ॥ उ । विंशः ॥ उट् । द्वाविंशः ॥ ङिति किं । विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

ङिति प्रत्यये परं भस्वाङ्स्य टेलोपः स्यात् ॥ उमतुप् । कुमुद्वान् । नड्वान् ।
वेतस्वान् ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

न् । इत्येतदन्तस्य भस्य टेलोपः स्यात् तद्धिते परं ॥ आग्निशर्मिः । भार्ग-
र्मिः ॥ नः किं । सान्नृतः ॥ तद्धिते किं । शर्मणा ॥

अङ्गद्वारेव ॥ १४५ ॥

अहन् । इत्येतस्य ट । ख । इत्येतयोः प्रत्यययोः पर्योद्विलोपः स्यात् ॥ ट ।
द्वयहः । अहः । टच् समासान्तः ॥ ख । द्वयहीनः । अहीनः ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उ । इत्येतदन्तस्य भस्य गुणः स्यात् तद्धिते परं ॥ अश्रु । वाश्रव्यः ॥ उपगु ।
ओपगवः ॥

ढे लोपो ञ्कद्वाः ॥ १४७ ॥

उ । इत्येतदन्तस्य भस्य कहुभिन्नस्य ढप्रत्यये परं लोपः स्यात् ॥ कमण्डलु ।
कामण्डलेयः ॥ श्रैतिव्राहेयः ॥ अकद्वाः किं । कान्द्रव्यः ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इ । अ । इत्येतदन्तयोर्भसंज्ञकयोर्लोपः स्यात् । ईकारे तद्धिते च परं ॥

इवर्णस्य इति । दाक्षी । सखी ॥ इवर्णस्य तद्धिते । दौलेयः । आत्रेयः ॥
अवर्णस्य ईकारं । कुमारी । गौरी ॥ अवर्णस्य तद्धिते । दाक्षिः । गार्ग्यः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्वानां य उपधायाः ॥ १४१ ॥

सूर्य । तिष्य । अगस्त्य । मत्स्य । इत्येतेषां भसंज्ञकानामुपधासंज्ञकस्य य् ।
इत्येतस्य लोपः स्यात् । ईकारे तद्धितं च परे ॥ सूर्य । सौरी ॥ तिष्य ।
तैषमहः । तैषी रात्रिः ॥ अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री । अगस्ती ॥ मत्स्य । मत्सी ॥
उपधायाः किं । मत्स्यचरी ॥ यग्रहणमुत्तरार्थं ॥

हलस्तद्धितस्य ॥ १५० ॥

हलः परस्य तद्धितावयवस्योपधासंज्ञान्धिनो य् । इत्येतस्येकारे परे लोपः
स्यात् ॥ गार्गी । वात्सी ॥ हलः किं । कारिकेयी ॥ तद्धितस्य किं ।
वैद्यस्य स्त्री । वैयी ॥

आपत्यस्य च तद्धिते ऽनाति ॥ १५१ ॥

हलः परस्यापत्यार्थस्य य् । इत्येतस्य लोपः स्यात् तद्धिते परे । न त्वा-
कारे ॥ गार्गकं । वात्सकं ॥ आपत्यस्य किं । सांकाश्यकं ॥ तद्धितग्रहणं
पूर्वेणानापत्यस्यापि लोपो यथा स्यात् । सौमीष्टिः ॥ अनाति किं । गार्ग्याय-
णः ॥ हल इत्येव । कारिकेयिः ॥ तद्धिते किं । गार्ग्ययोः ॥

क्यङ्योश्च ॥ १५२ ॥

क्यच् । क्यङ् । च्वि । इत्येतेषु परेषु हलः परस्यापत्यार्थस्य य् । इत्येतस्य
लोपः स्यात् ॥ क्यच् । गार्ग्यिति ॥ क्यङ् । गार्ग्यिते ॥ च्वि । गार्गी-
भूतः ॥ आपत्यस्येति किं । सांकाश्यीयति । सांकाश्यीयते । सांकाश्यीभूतः ॥
हलः किं । कारिकेयीयति ॥

विल्वकादिभ्यश्च लुक् ॥ १५३ ॥

विल्वक । इत्येवमादिभ्यः परस्य भस्य द्विप्रत्ययस्य तद्धिते परं लुक् स्यात् ॥
विल्वा अस्यां सन्तीति विल्वकीया । तस्यां भवाः । वैल्वकाः ॥ वेणुकी-
या । वैणुकाः ॥ वेत्रकीया । वैत्रकाः ॥ वेतसकीया । वैतसकाः ॥ तृषा-
कीया । तारुकाः ॥ इक्षुकीया । ऐक्षुकाः ॥ काष्ठकीया । काष्ठकाः ॥

कपोतकीया । कापोतकाः ॥ कुञ्जा ह्रस्वत्वं च । कुञ्जकीया । क्रौञ्जकाः ॥
तत्तन् नलोपश्च । तत्तकीया । तात्तकाः ॥ ह्यग्रहणं ह्यमात्रस्य लुग्यया स्यात्
कुको निवृत्तिर्मा भूत् ॥ लुग्यग्रहणं सर्वलोपार्थं । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ॥

तुरिठमेयःसु ॥ १५४ ॥

इठन् । इमन् । इयसुन् । इत्येतेषु परेषु भसंज्ञकस्याङ्स्य तृ । इत्येतस्य
लोपः स्यात् ॥ इठन् । आसुतिकरिठः । वित्तविठः ॥ इमनिङ्यग्रहणमुत्तरार्थं ॥
इयसुन् । दोहीयसी धेनुः ॥

ठेः ॥ १५५ ॥

इठन् । इमन् । इयसुन् । इत्येतेषु परेषु भसंज्ञकस्याङ्स्य ढेलोपः स्यात् ॥
पठिठः । पठिमा । पठीयान् ॥

**स्थूलद्ररयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य
च गुणः ॥ १५६ ॥**

स्थूल । द्रर । युवन् । ह्रस्व । क्षिप्र । क्षुद्र । इत्येतेषां यणादि परं
लुप्यत इठमेयःसु परेषु । पूर्वस्य च गुणो भवति ॥ इठन् । स्वविठः ।
द्विठः । यविठः । ह्रसिठः । क्षेपिठः । क्षोदिठः ॥ ह्रस्व । क्षिप्र । इत्ये-
ताभ्यां पृथ्वादिपाठादिमनिचु । ह्रसिमा । क्षेपिमा ॥ इयसुन् । स्थवीयान् ।
द्वीयान् । यवीयान् । ह्रणीयान् । क्षेपीयान् । क्षोदीयान् ॥ परं किं ।
यविठः । ह्रसिठः । पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् ॥ पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थं ॥

**प्रियस्थिरस्फिरोरुवहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्चहिगर्वर्षित्रब्धाधिवृन्दाः ॥ १५७ ॥**

प्रिय । स्थिर । स्फिर । उरु । बहुल । गुरु । वृद्ध । तृप्र । दीर्घ ।
वृन्दारक । इत्येतेषां स्थाने क्रमात् प्र । स्थ । स्फ । वरु । वंहि । गरु ।
वर्षि । त्रप् । द्राधि । वृन्द । इत्येत आदेशा भवन्ति । इठमेयःसु
परेषु ॥ इठन् । प्रेठः । स्वेठः । स्फेठः । वरिठः । वंहिठः । गरिठः ।
वर्षिठः । त्रपिठः । द्राधिठः । वृन्दिठः ॥ प्रिय । स्थिर । स्फिर । उरु ।

बहुल । गुरु । दीर्घ । इत्येतेभ्यः पृथ्वादिपाठादिमनिच् । प्रेमा । स्वेमा । स्फेमा । वरिमा । ब्रंहिमा । गरिमा । द्राधिमा ॥ इयसुन् । प्रेयान् । स्वेवान् । स्फेवान् । वरीयान् । ब्रंहीयान् । गरीयान् । वर्पीयान् । त्रपीयान् । द्रावीयान् । वृन्दीयान् ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहु । इत्येतस्मात् पेषामिडेमेवसां लोपः स्यात् । बहोः स्थाने भू । इत्येष आदेशश्च ॥ भूमा । भूयान् ॥ पृथ्वादिषु बहुप्रवृत्तपाठादिमनिच् ॥

इठस्य यिट् च ॥ १५९ ॥

इठ । इत्येतस्य बहोः परस्य यिट् । इत्येष आगमः स्यात् । बहोः स्थाने भू । इत्येष आदेशश्च ॥ भूयिष्ठः ॥ इकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्य । इत्येतस्मात् परस्य इयस् । इत्येतस्य आ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ ज्यायान् । ज्यायांसी ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

ऋ । इत्येतस्य हलादेर्लघो र । इत्येष आदेशः स्यात् । इडेमेयः सु परेषु ॥ पृथु । प्रथिष्ठः । प्रथिमा । प्रथीयान् ॥ मृदु । मृदिष्ठः । मृदिमा । मृदीयान् ॥ ऋतः किं । पठिष्ठः ॥ हलादेः किं । ऋनीयान् ॥ लघोः किं । कृष्णिमा ॥

विभाषतीश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋतु । इत्येतद्वयवस्य ऋ । इत्येतस्य वेदे र । इत्येष आदेशो वा स्यात् । इडेमेयः सु परेषु ॥ रन्निष्ठमेति पन्थानं । त्वगृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एको ऽन्यस्मिन् स इडेमेयः सु परेषु प्रकृत्या स्यात् ॥ अतिशयेन सग्वी । सन्निष्ठः । सनीयान् ॥ अतिशयेन त्वग्वान् । त्वचिष्ठः । त्वचीयान् ॥ एकाच् किं । वसुमान् । वसिष्ठः ॥

इन्नप्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इन् । इत्येतदन्तमनपत्यर्थे ऽपि प्रत्यये परे प्रकृत्या स्यात् ॥ सांकूटिनं । सांरात्रिणं । सान्विणं ॥ अणि किं । दापउं । अनुदात्तादित्वादञ् ॥ अनपत्ये किं । मेधाविनो ऽपत्यं । मैधावः ॥ इन् किं । सौश्रुतं ॥

गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गायिन् । विदयिन् । केशिन् । गणिन् । पणिन् । इत्येते चापि परे प्रकृत्या भवन्ति ॥ गायिनो ऽपत्यं । गायिनः ॥ वैदयिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥ अपत्यार्थके ऽपि प्रकृतिभावार्थो ऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥

इन् । इत्येषः संयोगादिरपि परे प्रकृत्या स्यात् ॥ सान्विणो ऽपत्यं । सान्विणः ॥ प्राङ्गिनः । चाक्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अन् । इत्येतदन्तमणि परे प्रकृत्या स्यात् ॥ सामनः । वैमनः । सौत्वनः ॥

ये चाभावकर्मणोः ॥ १६८ ॥

य् । इत्येतदादौ च तद्धिते परे ऽन् प्रकृत्या स्यात् । न तु भावकर्मणोः ॥ सामसु साधुः । सामन्यः ॥ वैमन्यः । ब्रह्मण्यः ॥ अभावकर्मणोः किं । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यं । राजन्शब्दस्य पुरोहितादिगणं पाठात् पत्यन्तपुरोहितेति यक् ॥

आत्माधानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् । अध्वन् । इत्येतौ खप्रत्यये परे प्रकृत्या भवतः ॥ आत्मनीनः । अध्वनीनः ॥ खे किं । प्रत्यात्मं । प्राध्वं ॥ अनश्च । उपसर्गादध्वन इत्यच्प्रत्ययान्तावेतौ ॥

न मपूर्वो ऽपत्ये ऽवर्मणः ॥ १७० ॥

म् । इत्येतत्पूर्वो ऽन् । अपत्यार्थे ऽपि परे प्रकृत्या न स्यात् । न तु वर्मन् । इत्येतस्य ॥ सुसाम्नो ऽपत्यं । सौसामः ॥ भाद्रसामः ॥ मपूर्वः किं । सौत्वनः ॥ अपत्ये किं । चर्मणा परिवृतः । चार्मणो रयः ॥ अवर्मणः किं । चाक्रमवर्मणः ॥

ब्राह्मो ज्ञातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागो ऽत्र कर्तव्यः ॥ ब्राह्म । इत्येतन्निपात्यते । अणि ढिलोपः । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्मस्रं । ब्राह्मं हविः । ब्राह्म्योपधिः ॥ ततो ज्ञातौ । अपत्यार्थे ऽणि ज्ञातौ वाच्यायां ब्रह्मणढिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणो ऽपत्यं । ब्राह्मणाः ॥

कर्मस्ताच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कर्म । इत्येतन्निपात्यते ताच्छील्ये ऽर्थे ॥ कर्मशीलः । कर्मः ॥ णप्रत्यये ढिलोपः ॥ ताच्छील्ये किं । कर्मणः ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्ष । इत्येतदनपत्यार्थे ऽणि निपात्यते ॥ औक्षं पदं । ढिलोपः ॥ अनपत्ये किं । उक्षणो ऽपत्यं । औक्षणः । पपूर्वहन्नित्यलोपः ॥

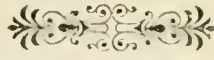
दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासि- नायनिभ्रौणहृत्यधैवत्यसार्वैह्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन । हास्तिनायन । आथर्वणिक । जैह्माशिनेय । वासिनायनि । भ्रौणहृत्य । धैवत्य । सार्व । ऐह्वाक । मैत्रेय । हिरण्मय । इत्येतानि निपात्यन्ते ॥ दाण्डिन् । दाण्डिनायनः । हस्तिन् । हास्तिनायनः । नडादि-
त्वात् फक् । ढिलोपाभावो निपात्यते ॥ अथर्वन् । वसन्तादिषु पठ्यते । आथर्वणिकः । ढिलोपाभावः ॥ जैह्माशिन् । जैह्माशिनेयः । शुभ्रादित्वाड्ढक् । ढिलोपाभावः ॥ वासिन् । वासिनायनिः । उद्दीचां वृद्धाद्गोत्रादिति फिञ् । ढिलोपाभावः ॥ भ्रूणहन् । भ्रूणघ्नो भावः । भ्रौणहृत्यं । ष्यञ् । निपात-
नात् तकारादेशः ॥ धीवन् । धैवत्यं । ष्यञ् । तकारादेशः ॥ सार्व । सार्वं जलं । तत्र भव इत्यण् । य् । इत्येतस्य लोपः ॥ ऐह्वाकु । आ-
युदात्तः । ऐह्वाकः । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । अन्तोदात्तत्वपक्षे कोप-
धादण् । उ । इत्येतस्य लोपो निपात्यते ॥ मित्रयु । मैत्रेयः । गृह्यादित्वा-
ड्ढञ् । यु । इत्येतस्य लोपः ॥ हिरण्यस्य विकारः । हिरण्मयः । ढिलोपः ॥

ऋत्यवास्त्यवास्त्वमाधीहिरण्ययानिच्छन्सि ॥ १७५ ॥

ऋत्य । वास्त्य । वास्त्व । माधी । हिरण्यय । इत्येतानि वेदे निपात्यन्ते ॥
 ऋतो भवः । ऋत्यः । यत्प्रत्यय उकारस्य वकारः ॥ वास्तुनि भवः । वा-
 स्त्वः । उकारस्य वकारः ॥ अण् । वास्त्वः ॥ मधु । अण् । माधीर्नः ।
 उकारस्य वकारः ॥ हिरण्य । मयर् । हिरण्ययं । मकारलोपः ॥

॥ इति सूत्रपाठे षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

यु । वु । इत्येतयोरनुनासिक्यणोः प्रत्यययोः क्रमेण । अन । अक । इत्ये-
तावादेशौ भवतः ॥ ल्युः । नन्दनः ॥ ल्युट् । करणं ॥ द्युट् द्युलौ ।
सायन्तनं । चिरन्तनं ॥ युच् । नन्दना ॥ एवुल् । कारकः ॥ वुन् । वा-
सुदेवकः । अर्जुनकः ॥ वुज् । आरीहणकं ॥ अनुनासिक्यणोः किं ।
उर्णायुः । भुद्युः । मृत्युः । इत्यादीनां यणोः अनुनासिक्यत्वं न प्रतिज्ञायते ॥

आयन्नेयीनीयियः फठखह्वां प्रत्ययादीनां ॥ २ ॥

आयन् । एय् । ईन् । ईय् । इय् । इत्येत आदेशाः क्रमात् फ । ठ ।
ख । ह् । घ । इत्येतेषां प्रत्ययादिभूतानां भवन्ति ॥ फ् आयन् । नाडायनः ।
आश्वायनः । कौञ्जायन्यः । आग्रगुप्तायनिः । तैकायनिः ॥ ह् एय् । काम-
एउलेयः । गाङ्गेयः । शैलेयः । झगलेयिनः ॥ ख् ईन् । कुलीनः । प्रा-
तिन्ननीनः ॥ ह् ईय् । मार्गीयः । पैतृष्वसीयः ॥ घ् इय् । क्षत्रियः ।
शुक्रियं ॥ प्रत्यय इति किं । फक्कति । ठौकते । खनति । द्विनन्ति ।
वूर्णते ॥ आदियहणं किं । ऊरुदध्वां ॥

को ऽन्तः ॥ ३ ॥

क् । इत्येतस्य प्रत्ययावयवस्य स्थाने ऽन्त । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ भव-
न्ति । पचन्ति । कुर्वन्ति । चिन्वन्ति । मुन्वन्ति । लुनन्ति । पुनन्ति ॥
प्रत्ययावयवस्य किं । उङ्किता ॥

अद्भ्यस्तात् ॥ ४ ॥

क् । इत्येतस्याभ्यस्तसंज्ञकाद्भ्यात् परस्य अत् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ दद-
ति । ददतु ॥ दधति । दधतु ॥ ज्ञत्ति । ज्ञत्तु ॥ ज्ञाग्रति । ज्ञाग्रतु ॥
पूर्वसूत्रापवादो ऽयं । तुसादेशेन तु बाध्यते । अददुः । अदधुः ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ॥ ५ ॥

क् । इत्येतस्याकारान्तभिन्नाद्भ्यात् परस्यात्मनेपदेष्वत् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
चिञ् । चिन्वते । चिन्वतां । अचिन्वत ॥ लूञ् । लुनते । लुनतां ।
अलुनत ॥ आत्मनेपदेषु किं । चिन्वन्ति ॥ अनतः किं । पचन्ते ॥

शीङो रुट् ॥ ६ ॥

शीङ् । इत्येतस्मात् परस्य कादेशस्य अत् । इत्येतस्य रुट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ शेरते । शेरतां । अशेरत ॥ यङ्लुक्प्रवृत्त्यर्थं सानुबन्धकग्रहणं ॥

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ ॥

विद् । इत्येतस्माददादेः परस्य कादेशस्य अत् । इत्येतस्य वा रुट् स्यात् ॥
संविदते । संविदते । संविदतां । संविदतां । समविदत । समविदत ॥
वेत्तेरिति लुका निर्देशाद्वादान्न भवति । विन्दते ॥

वहुलं ह्न्द्सि ॥ ८ ॥

वेदे बहुलं रुट् स्यात् ॥ गन्धर्वा अप्सरसो अदुह । दुह । लङ् । अत् ।
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तकारलोपः ॥ न च भवति । अदुहत ॥ बहुल-
ग्रहणादन्यत्रापि । अदृशस्य केतवः ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ९ ॥

अ । इत्येतदन्तादङ्गात् परस्य भिस् । इत्येतस्य ऐस् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
देवैः । वृक्षैः ॥ तपरकरणां किं । खट्वाभिः ॥

बहुलं कन्दसि ॥ १० ॥

भिस् । इत्येतस्य बहुलं वेदे । ऐस् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ उक्तादन्यत्र
भवति । नयैः ॥ उक्ते च न भवति । देवेभिः । सर्वेभिः प्रोक्तमिति ॥

नेदमदसोरकोः ॥ ११ ॥

इदं । अदस् । इत्येतयोः केकाररहितयोर्भिस् ऐस् न स्यात् ॥ एभिः ।
अमीभिः ॥ अकोः किं । इमकैः । अमुकैः ॥

टाडसिडसामिनात्स्याः ॥ १२ ॥

टा । उति । उस् । इत्येतोषामदन्तादङ्गात् परेषां क्रमेण इन । आत् ।
स्य । इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ देवेन । वृक्षेणा ॥ देवात् । वृक्षात् ॥
देवस्य । वृक्षस्य ॥ अत इत्येव । सख्या । सख्युः ॥

उर्यः ॥ १३ ॥

उे । इत्येतस्यादङ्गात् परस्य य । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ देवाय । वृक्षाय ॥
कष्टायेति निर्देशात् संनिपातपरिभाषयानित्यत्वाद्दीर्घः ॥

सर्वनाम्नः स्मै ॥ १४ ॥

उे । इत्येतस्यादन्तात् परस्य सर्वनामसंज्ञकादङ्गाद्विहितस्य स्मै । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ सर्वस्मै । विश्वस्मै । यस्मै । तस्मै ॥ सर्वनाम्नः किं । देवाय ॥
अदन्तात् किं । भवते ॥

उसिञ्चोः स्मात्स्मिनौ ॥ १५ ॥

उति । डि । इत्येतयोरदन्तात् परयोः सर्वनाम्नो ऽङ्गाद्विहितयोः क्रमात्
स्मात् । स्मिन् । इत्येतावादेशौ भवतः ॥ सर्वस्मात् । विश्वस्मात् । यस्मात् ।
तस्मात् ॥ सर्वस्मिन् । विश्वस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् ॥ अतः किं ।
भवतः । भवति ॥ सर्वनाम्नः किं । पुक्षात् । पुक्षे ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ॥ १६ ॥

पूर्व । इत्येवमादिभ्यो नचभ्यः पर्योर्डसिङ्योः स्मात्स्मिनो वा भवतः ॥ पूर्व-
स्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वे ॥ परस्मात् । परात् । परस्मिन् । परे ॥
अवरस्मात् । अवरात् । अवरस्मिन् । अवरे ॥ दक्षिणस्मात् । दक्षिणात् ।
दक्षिणस्मिन् । दक्षिणे ॥ उत्तरस्मात् । उत्तरात् । उत्तरस्मिन् । उत्तरे ॥
अपरस्मात् । अपरात् । अपरस्मिन् । अपरे ॥ अधस्मात् । अधरात् ।
अधस्मिन् । अधरे ॥ स्वस्मात् । स्वात् । स्वस्मिन् । स्वे ॥ अन्तरस्मात् ।
अन्तरात् । अन्तरस्मिन् । अन्तरे ॥ नचभ्यः किं । तस्मात् । तस्मिन् ॥

जसः शी ॥ १७ ॥

जस् । इत्येतस्यादन्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य शी । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ सर्वे । विश्वे । ये । ते । के ॥ दीर्घोच्चारणं नपुंसकाच्चत्युत्तरसूत्रे
ऽनुवृच्यर्थे । त्रपुणी । जतुनी ॥

औड आपः ॥ १८ ॥

टाप् । डाप् । चाप् । इत्येतदन्तादङ्गात् परस्यौडः स्थाने शी । इत्येष आ-
देशः स्यात् ॥ टाप् । खट्टे तिष्ठतः । खट्टे पश्य ॥ डाप् । बहुराज ॥
चाप् । कारीपगन्धे ॥ औडिति औ । औट् । इत्येतयोः संज्ञा प्राचां ॥

नपुंसकाच्च ॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गात् परस्य औङ् । इत्येतस्य शी । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ कुण्डे
तिष्ठतः । कुण्डे पश्य ॥ दधीनी । मधुनी । त्रपुणी । जतुनी ॥ नपुंसकात्
किं । देवौ ॥

जःशसोः शिः ॥ २० ॥

जस् । शस् । इत्येतयोर्नपुंसकादङ्गात् परयोः शिः । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य ॥ दधीनि । मधूनि । त्रपूणि । जतूनि ॥
नपुंसकात् किं । देवाः । देवान् ॥ शस् सुवृहते न तु तद्धितो जःसाह-
चर्यात् । तेन तद्धिते न भवति । कुण्डशः ॥

अष्टाभ्य औष् ॥ २१ ॥

जस् । शस् । इत्येतयोः कृताकारादष्टन् । इत्येतस्मात् पर्योरौष् । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्य । परमाष्टौ ॥ कृतात्वनिर्देशो

नःप्रसोर्वैकल्पिकमात्रं ज्ञापयति । तच्च प्राधान्य एव । न तु गौणे । तेन प्रियाद्वौ हलादावेव वैकल्पिकमात्रं । प्रसि प्रियाद्वः ॥ कृतात्वनिर्देशादिह न भवति । अट् । अट् ॥

पट्भ्यो लुक् ॥ २२ ॥

जस् । प्रस् । इत्येतयोः पट्संज्ञकात् पर्योर्लुक् स्यात् ॥ पट् तिष्ठति । पट् पश्य ॥ पञ्च । पञ्च ॥ परमपट् ॥ गौणे तु नायं लुक् । प्रियपपः ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ २३ ॥

सु । अम् । इत्येतयोर्नपुंसकादङ्गात् पर्योर्लुक् स्यात् ॥ ऋप् तिष्ठति । ऋप् पश्य ॥ जतु । मधु । वारि । तत् । यत् ॥

अतो ऽम् ॥ २४ ॥

अ । इत्येतदन्तान्नपुंसकादङ्गात् पर्योः स्वमोः स्थाने ऽम् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ कुण्डे तिष्ठति । कुण्डे पश्य ॥ वनं । ज्ञानं ॥ यदि म् इत्येष आदेशः क्रियेत । तदा गुपि चेति दीर्घे कुण्डमिति न सिध्यत् ॥

अदूङ्उतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ २५ ॥

उत्तर । इत्येवमादिभ्यः सर्वादिगणपठितेभ्यः पञ्चभ्यो नपुंसकेभ्यः पर्योः स्वमोः स्थाने ऽदूङ् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ कतरत् तिष्ठति । कतरत् पश्य ॥ कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् ॥ पञ्चभ्यः किं । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य ॥

नेतराच्छन्दसि ॥ २६ ॥

इतर । इत्येतस्मात् पर्योः स्वमोर्दूङ् न स्याद्वेदे ॥ इतरमितरमापद्यते । वार्त्रघ्नमितरं ॥ छन्दसि किं । इतरत् ॥

युष्मदस्मद्धां उसो ऽप् ॥ २७ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येताभ्यां परस्य उस् । इत्येतस्य अप् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ तव । मम ॥

उप्रथमयोर्म् ॥ २८ ॥

उ । सु । औ । ङस् । अम् । औट् । णस् । इत्येतेषां युष्मदस्मद्भां परेषां
स्थाने ऽम् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ उ । तुभ्यां । मत्स्यं ॥ सु । त्वं । अहं ॥
औ । युवां । आवां ॥ ङस् । यूयं । वयं ॥ अम् । त्वां । मां ॥ औट् ।
युवां । आवां ॥ उ इत्यविभक्तिको निर्देशः । प्रथमयोरिति विभक्त्योर्ग्रहणं न
प्रत्यययोः ॥

शसो न ॥ २९ ॥

णस् । इत्येतस्य युष्मदस्मद्भां परस्य न् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ युष्मान्
ब्राह्मणीः । अस्मान् ब्राह्मणीः ॥ पुंसि तस्माच्छ्वस इत्येव सिद्धे स्त्रीनपुंसक-
लिङ्गयोर्नत्वविधानार्थं सूत्रं ॥

भ्यसो ऽभ्यं ॥ ३० ॥

भ्यस् । इत्येतस्य युष्मदस्मद्भां परस्य । अभ्यं । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
युष्मभ्यं । अस्मभ्यं ॥

पञ्चम्या अत् ॥ ३१ ॥

भ्यस् । इत्येतस्य पञ्चम्या बहुवचनस्य युष्मदस्मद्भां परस्य अत् । इत्येष आ-
देशः स्यात् ॥ युष्मत् । अस्मत् ॥

एकवचनस्य च ॥ ३२ ॥

उत्ति । इत्येतस्य पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भां परस्य अत् । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ त्वत् । मत् ॥

साम आकं ॥ ३३ ॥

आम् । इत्येतस्य भाविमुडागमसहितस्य युष्मदस्मद्भां परस्य आकं । इत्येष आ-
देशः स्यात् ॥ युष्माकं । अस्माकं ॥

आत औ णलः ॥ ३४ ॥

आ । इत्येतदन्तादङ्गान् परस्य णल् । इत्येतस्य औ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
पा । पपौ ॥ टा । तस्यौ ॥

तुह्योस्तातङ्गाशिष्यन्यतरस्यां ॥ ३५ ॥

तु । हि । इत्येतयोराशिषि विषये तातङ् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥
जीव । भवान् जीवतु । जीवतात् ॥ हि । त्वं जीव । जीवतात् ॥ पचतु ।
पचतात् । भवतु । भवतात् ॥ डिङ् गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं । मृष्टात् । वृतात् ॥
आशिषि किं । ग्रामं गच्छतु । गच्छ ॥ अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । स्थानि-
वद्भावात् प्राप्तं पितृमादेशे डित्करणान्निवर्तते । तेन वृतादित्यत्र ब्रुव ईडि-
तीदृत्वं न भवति ॥ इति काशिका ॥

विदेः शतुर्वसुः ॥ ३६ ॥

विद । इत्येतस्मान्ज्ञानार्थात् परस्य शतृ । इत्येतस्य वसु । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः ॥ केचिदन्यतरस्यामित्यनुवर्तयन्ति ।
विदन् । विदन्तौ ॥ वसु । इत्युकारो वसोः संप्रसारणमित्यत्र वसुकृस्वोः
सामान्यग्रहणार्थः ॥ एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणमिति परि-
भाषात्र न प्रवर्तते । उकार्करणासामर्थ्यात् ॥

समासे ऽनञ्पूर्वे क्वा ल्यप् ॥ ३७ ॥

अनञ्पूर्वे ऽव्ययपूर्वपदके समासे क्वा । इत्येतस्य ल्यप् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
प्रकृत्य । प्रहृत्य । द्विधाकृत्य । नानाकृत्य ॥ समासे किं । कृत्वा ॥ अन-
ञ्पूर्वे किं । अकृत्वा ॥ अव्ययपूर्वे किं । परमकृत्वा ॥

क्वापिच्छन्दसि ॥ ३८ ॥

अनञ्पूर्वे समासे क्वा । इत्येतस्य वेदे क्वा । इत्येष आदेशः स्यात् । ल्यप्
च ॥ परिधापयित्वा । प्रत्यर्पयित्वा ॥ ल्यप् । उद्धृत्य ज्ञानु नुहोति ॥ अस-
मासे ऽपि । अर्च्य तान् देवान् गतः ॥ इन्दोधिकार आज्ञसेरसुमिति यावत् ॥

सुपां सुलुकपूर्वसवर्णाच्चेयाडायायाजालः ॥ ३९ ॥

सु । लुक् । पूर्वसवर्णा । आ । आत् । शे । या । डा । ड्या । याच् ।
आल् । इत्येत आदेशा वेदे सुपां स्थाने भवन्ति ॥ सु । ऋतवः सन्तु
पन्थाः । पन्थान इति लोके ॥ लुक् । अर्द्धे चर्मन् । चर्मणि इति लोके ॥
पूर्वसवर्णा । धीती । मती । सुद्धती । धीत्या । मत्या । सुद्धत्या । इति

लोके ॥ आ । उभा यन्तारा । उभौ यन्तारौ इति लोके ॥ आत् ।
 नतात् ब्राह्मणात् निन्दाणि । नतान् ब्राह्मणानिति लोके ॥ प्र । न
 युष्मे वाज्रचन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । यूषववादेण्ड्रान्दसत्वान् भवति ।
 यूयं वयमिति लोके ॥ वा । उरूया । धृष्णुया । उरूणा । धृष्णुना इति
 लोके ॥ उ । नाभा पृथिव्याः । नाभौ इति लोके ॥ उया । अनुद्वयो-
 ष्यावयतात् । अनुदुभा इति लोके ॥ याच् । साधुया । साधु इति लोके ॥
 आल् । वसन्ता यजेत । वसन्ते इति लोके ॥

अमो मश् ॥ ४० ॥

अम् । इत्येतस्योत्तमपुरुषैकवचनस्य वेदे मश् । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ बधीं
 वृत्रं । कमीं वृक्षस्य प्राखान् ॥ लुङ् । बहुलं ह्यन्दमनाड्योगे ऽपीत्यडाग-
 माभावः ॥ मकार उच्चारणार्थो ऽकारः । णिन् सर्वदेणार्थं । अनुस्वारनिवृ-
 त्त्यर्थं मकारस्य मकारकरणं ॥ इति काशिका ॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ४१ ॥

त् । इत्येतस्यात्मनेपदविषयस्य वेदे लोपः स्यात् ॥ देवा अदुह । गन्धर्वा
 अप्सरसो अदुह । अदुहत इति लोके ॥ दुहामश्विभ्यां पयः । दुग्धामिति
 लोके ॥ दक्षिणातः प्रये । प्रेत इति लोके ॥ अपीत्यधिकारात् क्वचिन् भव-
 ति । कुरुते ॥ आत्मनेपदेषु किं । दुहन्ति ॥

धमो धात् ॥ ४२ ॥

ध्रम् । इत्येतस्य वेदे ध्वात् । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ अन्तरे वोष्माणं वार-
 यध्वात् । वारयध्वमिति लोके ॥

यज्ञध्वेनमिति च ॥ ४३ ॥

यज्ञध्वेनं । इति वेदे निपात्यन्ते ॥ यज्ञध्वेनं । यज्ञध्वमेनमिति लोके । एनंश-
 ब्दे परतो ध्वमो मलोपो निपातनात् ॥

तस्य तात् ॥ ४४ ॥

त । इत्येतस्य लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य वेदे तात् । इत्यप आदेशः
 स्यात् ॥ गात्रमस्य नूनं कृणुतात् । कृणुत इति लोके ॥ पार्थिवं खनतात् ।

खनत इति लोके ॥ संसृजतात् । संसृजत इति लोके ॥ सूर्यं चक्षुर्गमयतात् ।
गमयत इति लोके ॥

ततनतनथनाश्च ॥४५॥

त । इत्येतस्य लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य वेदे तप् । तनप् । तन । थन ।
इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ तप् । शृणोत ग्रावाणः । शृणुत इति लोके ॥
तनप् । संवर्त्रा दधातन । धत्त इति लोके ॥ तन । जुनुद्वन । जुपध्य-
मिति लोके । व्यत्ययेन परस्मैपदं । प्रलुङ्कान्दसत्वात् ॥ थन । यदिद्वन ।
यदि स्थ इति लोके ॥ पितृन् इत्कार्यप्रतिबन्धार्थं ॥

इदलो मसि ॥४६॥

मस् । इत्येतस्य वेदे इ । इत्येष आगमः स्यात् । स चान्तावयवः ॥ पुन-
स्त्वां दीपयामसि । लोके तु दीपयामः ॥ प्रलभं जम्भयामसि । लोके तु
जम्भयामः ॥ त्वयि रात्रिं वासयामसि । वासयाम इति लोके ॥ नमो भरन्त
एमसि । इम इति लोके ॥ त्वमस्माकं तव स्मसि । स्म इति लोके ॥

क्वो यक् ॥४७॥

क्वा । इत्येतस्य वेदे यगागमो भवति ॥ दिवं सुपर्णो गत्वाय । गत्वंति
लोके ॥ दत्वाय सविता धियः । दत्वेति लोके ॥

इद्वीनमिति च ॥४८॥

इद्वीनं । इत्येतद्वेदे निपात्यते ॥ यज्ञ । इद्वीनं देवान् । इद्वेति लोके ॥
क्वाप्रत्ययस्यान्तस्य ईन्मादेशः ॥ अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । तेन पीत्वानमिति
सिद्धं ॥

स्नात्वाद्यश्च ॥४९॥

स्नात्वी । इत्येवमाद्यः शब्दा वेदे निपात्यन्ते ॥ स्नात्वी मलादिव । स्ना-
त्वेति लोके ॥ पीत्वी सोमस्य वावृधे । पीत्वेति लोके ॥ आदिशब्दः
प्रकारार्थः ॥ स्नात्वी । पीत्वी । आकृतिगणो ऽयं स्नात्वादिः ॥

आज्जसेरसुक् ॥५०॥

अ । इत्येतदन्ताद्ङात् परस्य ञस् । इत्येतस्य वंदे ऽसुक् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ देवासः । ब्राह्मणासः । लोके तु देवाः । ब्राह्मणाः ॥ ये पूर्वासः । ये परास इत्यत्र परत्वादसुकि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः प्राप्नोति । सकृदतिन्यायाश्रयणान् भवति ॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥५१॥

अश्व । क्षीर । वृष । लवण । इत्येतेषामात्मप्रीतिविषये क्यचप्रत्यये परे ऽसुक् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ अश्वमात्मन इच्छति । अश्वस्यति यउवा ॥ क्षीरस्यति बालः । वृषस्यति गौः । लवणस्यत्युद्रः ॥ आत्मप्रीतौ किं । अश्वीयति । क्षीरीयति । वृषीयति । लवणीयति ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥५२॥

अ । इत्येतदन्ताद्ङान् परस्य सर्वनामो विहितस्य आम् । इत्येतस्य सुट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ सर्वेषां । विश्वेषां । येषां । तेषां । सर्वासां । यासां । तासां ॥ आम् पठोद्यद्वचनमव गृह्यते । न तु डेराम् । तस्य परत्वादाड्यादस्याटो भवन्ति ॥ किमेत्तिङ्ङेति य आमुर्लिटि च य आम् न तौ सर्वनाम्नः परौ स्तः । सानुबन्धकत्वाद्वा न गृह्यते ॥ आमीति सप्तमीनिर्देश उन्तरार्थः । इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमी तस्मादित्युन्तरस्येति सप्तम्याः पठौ कल्पयति ॥

त्रेस्त्रयः ॥५३॥

त्रि । इत्येतस्यामि परे त्रय । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ त्रयाणां । परमत्रयाणां ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥५४॥

ह्रस्वान्तात् । नदीसंज्ञकान्तात् । आव्रन्ताच्चाङ्गात् परस्य आम् । इत्येतस्य नुट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ ह्रस्व । देवानां । अग्नीनां । वायूनां । पितृणां ॥ नदी । गौरीणां । कुमारीणां । शार्ङ्गरीणां । ब्रह्मबन्धूनां । गोपबन्धूनां ॥ आप् । खट्वानां । बहुरात्रानां । कारीषगन्ध्यानां ॥

षट्चतुर्भ्यश्च ॥५५॥

षट्संज्ञकेभ्यः । चतुर । इत्येतस्माच्च परस्य आम् । इत्येतस्य नुट् । इत्येष

आगमः स्यात् ॥ षण्णां । पञ्चानां । परमषण्णां । परमपञ्चानां ॥ चतुर्णां । परमचतुर्णां ॥ बहुवचननिर्देशात् संख्याप्राधान्य एव । उपसर्गनि तु न भवति । प्रियषष्ठां । प्रियपञ्चां । त्रियचतुरां ॥

श्रीग्रामण्योश्चन्दसि ॥ ५६ ॥

श्री । ग्रामणी । इत्येताभ्यां परस्य आम् । इत्येतस्य वंदे नुट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ श्रीणामुदारो धरुणो रयीणां । श्रीणां । श्रियां । लोके वामीति वैकल्पिकं नदीत्वं । तद्भाव इयङ् ॥ अप्यत्र सूतग्रामणीनां । सूतग्रामण्यां । इति लोके ॥

गोः पादान्ते ॥ ५७ ॥

गो । इत्येतस्मादृक्पादान्ते वर्तमानात् परस्य आम् । इत्येतस्य नुट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ विद्वा हि त्वा सत्पतिं शूरगोनां ॥ पादान्ते किं । गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिराः ॥ चन्दसि सर्वविधिविकल्पात् पादान्ते ऽपि क्वचिन् भवति । विराजं गोपतिं गवां ॥

इदितो नुम् धातोः ॥ ५८ ॥

इ । इत्येतदित्संज्ञकस्य धातोर्नुम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ कुडि । कुण्डति । चुकुण्ड । कुण्डिता । कुण्डितुं ॥ हुडि । हुण्डति ॥ इदितः किं । पचति ॥

शे मुचादीनां ॥ ५९ ॥

मुच्लृ । इत्येवमादीनां धातूनां श । इत्यतस्मिन् प्रत्यये परं नुम् स्यात् ॥ मुच्लृ । मुञ्चति । मुञ्चतः ॥ लुल्लृ । लुम्पति ॥ विदूलृ । विन्दते । त्रिन्दति ॥ लिप । लिम्पति ॥ पिच । सिञ्चति ॥ कृती । कृन्तति ॥ खिद् । खिन्दति ॥ पिश । पिंशति ॥ शे किं । मोक्ता । मोक्तुं ॥ मुचादीनां किं । तुदति ॥ तुदाद्यन्तर्गणो मुचादिः ॥

मस्तिनशोर्कलि ॥ ६० ॥

टुमस्तो । णश । इत्यतयोर्कलादौ प्रत्यये परं नुम् स्यात् ॥ मङ्क्ता । मङ्क्तुं । मङ्क्तव्यं ॥ नंष्टा । नंष्टुं । नंष्टव्यं ॥ कलि किं । मज्जनं । नशनं ॥

रधिज्ञभोरचि ॥ ६१ ॥

रध । जभी । इत्येतयोर्ज्ञादौ प्रत्यये परे नुम् स्यात् ॥ रन्धयति । रन्धकः ॥
जम्भयति । जम्भकः ॥ परामपि वृद्धिं आधित्वा नित्यत्वान्नुम् ॥ अचि किं ।
रद्धा । जद्धा ॥

नेव्यलिटि रधेः ॥ ६२ ॥

रध । इत्येतस्याङ्स्य इडादौ लिङ्भिन्ने प्रत्यये परे नुम् न स्यात् ॥ रधिता ।
रधितुं ॥ इटि किं । रन्धनं ॥ अलिटि किं । ररन्धिव । ररन्धिम ॥

रभेरशब्लिटोः ॥ ६३ ॥

रभ । इत्येतस्याङ्स्यज्ञादौ प्रत्यये परे नुम् स्यात् । णप् । लिट् । इत्येतयोस्तु
न भवति ॥ आरम्भयति । आरम्भकः ॥ अशब्लिटोः किं । आरभते ।
आरंभे ॥

लभेश्च ॥ ६४ ॥

उलभप् । इत्येतस्याङ्स्यज्ञादौ प्रत्यये परे नुम् स्यात् । न तु शब्लिटोः ॥
लम्भयति । लम्भकः ॥ अशब्लिटोः किं । लभते । लभे ॥ अचि किं ।
लब्धा ॥ उत्तरार्थे पृथग्योगकरणं ॥

आडो यि ॥ ६५ ॥

उलभप् । इत्येतस्याङ्स्यआडः परस्य य् । इत्येतदादौ प्रत्यये विवक्षितं नुम्
स्यात् ॥ आलम्भ्यो गौः । आलम्भ्या वज्रवा । आलम्भ्यं धनं ॥ प्रत्ययोत्पत्तेः
प्रागेव नुमि कृते ऽदुपधत्वाभावान्न यत् । किं तु एयत् । कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वेनान्तः स्वरितः । यति सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ आडः किं ।
उपलभ्यः । पोरदुपधादिति यत् ॥ यि किं । आलब्धा ॥

उपात् प्रशंसायां ॥ ६६ ॥

उप । इत्येतस्मात् परस्य लभ । इत्येतस्याङ्स्य य् । इत्येतदादौ प्रत्यये विव-
क्षिते प्रशंसायां गम्यमानायां नुम् स्यात् ॥ उपलम्भ्या विद्या । एयत् । उत्त-
रपदान्त्यः स्वरितः ॥ प्रशंसायां किं । उपलभ्यमस्मादुपलतात् किञ्चित् । अदु-
पधत्वायत् । उत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

उपसर्गात् खल्वधजोः ॥ ६७ ॥

खल् । धञ् । इत्येतयोः पर्योहपसर्गात् परस्यैव लभेर्नुम् स्यात् ॥ खल् । ईपप्रलम्भः । दुःप्रलम्भः । सुप्रलम्भः ॥ धञ् । प्रलम्भः । विप्रलम्भः ॥ लभेः श्रुत्यनेन सिद्धे नियमार्थमिदं । खल्वधजोर्लभेर्नुमुपसर्गात् परस्यैवति । तेनेह न । ईपल्लाभः । लाभः ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्यां ॥ ६८ ॥

सु । दुरू । इत्येताभ्यामुपसर्गान्तररहिताभ्यां परस्य लभेः खल्वधजोः परतो नुम् न स्यात् ॥ खल् । सुलभं । दुर्लभं ॥ धञ् । सुलाभः । दुर्लाभः ॥ केवलाभ्यां किं । सुप्रलम्भः । दुःप्रलम्भः ॥

विभाषा चिणमुत्तोः ॥ ६९ ॥

चिण् । णमुल् । इत्येतयोर्विप्रये लभेर्नुम् वा स्यात् ॥ अलम्भि । अलाभि ॥ लम्भं लम्भं । लाभं लाभं ॥ व्यवस्थितो ऽयं विकल्पः । सोपसर्गस्य तु नित्यं भवति । प्रलम्भि । प्रलम्भं ॥

उगिदचां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ ७० ॥

अधातोर्गुणितो लुपनकारस्य अञ्च । इत्येतस्य च सर्वनामस्थाने परे नुम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ भवतु । भवान् । भवन्तो । भवन्तः । भवन्तं । भवन्तो ॥ ईवसुन् । श्रेयान् । श्रेयांसो ॥ प्रातृ । पचन् । पचन्तो ॥ अञ्चु । प्राङ् । प्राञ्चो ॥ उगिदचां किं । दृषद् । दृषदो ॥ सर्वनामस्थाने किं । भवतः पश्य । श्रेयसः पश्य ॥ अञ्चुग्रहणं नियमार्थं । अञ्चतेरेव धातोर्न्यस्य मा भूत् । उवाचत् । पर्णधत् । अधातुग्रहणं त्वधातुभूतपूर्वस्य नुमर्थं । गोमन्त-मिच्छति । गोमत्यति । गोमत्यतीति । गोमान् । गोमान्तो ॥

युजेरसमासे ॥ ७१ ॥

युजिर् । इत्येतस्यासमासे सर्वनामस्थाने परे नुम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ युञ् । युञ्जो । युञ्जः ॥ युजेरितीकारसहितग्रहणादिह न भवति । युज । सुयुक् । सुयुजो ॥ असमासे किं । अश्वयुक् । अश्वयुजो ॥

नपुंसकस्य कलचः ॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य कलप्रत्याहारान्तस्याच्प्रत्याहारान्तस्य चाङ्स्य सर्वनामस्थाने परे नुम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ प्रकृन्ति । यशांसि । श्रेयांसि ॥ अजन्तस्य । कुण्डानि । त्रपूणि ॥ नपुंसकस्य किं । अग्निचिद्राह्मणः ॥ कलचः किं । बहुपुरि । विमलदिवि । चत्वारि । अहानि ॥

इको ऽचि विभक्तौ ॥ ७३ ॥

इकप्रत्याहारान्तस्य नपुंसकस्याङ्स्याच्प्रत्याहारादौ विभक्तौ परतो नुम् स्यात् ॥ वारिणी । त्रपुणी । वारिणे । त्रपुणे ॥ इकः किं । कुण्डे ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवङ्गालवस्य ॥ ७४ ॥

अत्रादिषु तृतीयादिषु विभक्तिषु परतस्तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते सति भाषितपुंस्क-
मिगन्तं नपुंसकं पुंवद्वा स्यात् ॥ ग्रामणीर्ब्राह्मणः । ग्रामणि ब्राह्मणकुलं । ग्रामण्या । ग्रामणिना । ग्रामण्ये । ग्रामणिने । ग्रामण्यः । ग्रामणिनः । ग्रामण्यः । ग्रामणिनः । ग्रामण्योः । ग्रामणिनोः । ग्रामण्यां । ग्रामणीनां । ग्रामण्यां । ग्रामणिनि । ग्रामण्योः । ग्रामणिनोः ॥ शुचिना । शुच्ये । शुचिने । शुचः । शुचिनः । शुचेः । शुचिनः । शुच्योः । शुचिनोः । शुचीनां । शुचौ । शुचिनि । शुच्योः । शुचिनोः ॥ तृतीयादिषु किं । ग्रामणिनी । शुचिनी ॥ अत्रादिषु किं । शुचिभ्यां । शुचिभिः ॥ भाषित-
पुंस्कं किं । त्रपुणे । त्रतुने ॥ तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते किं । पीलुर्वृक्षः । तत्फलं पीलु । तस्मै पीलुने । पीलवे इति न भवति ॥ इगन्तं किं । कीलालपेन ॥

अस्थिदधिसकथ्यक्षणात्मनङ्कुदात्तः ॥ ७५ ॥

अस्थि । दधि । सकथ्य । अक्षि । इत्येतेषां तृतीयादिष्वत्रादिषु विभक्तिषु परतो ऽनङ् । इत्येष आदेशः स्यात् । स चान्तोदात्तः ॥ अस्थ्या । अस्थ्ये ॥ दध्ना । दध्ने ॥ सकथ्या । सकथ्ये ॥ अक्षणा । अक्षणे ॥ तदन्तस्याप्यनङ् । प्रियास्थ्या । प्रियदध्ना । प्रियसकथ्या । प्रियाक्षणा ॥ तृतीयादिषु किं । अस्थि-
नी ॥ अत्रादौ किं । अस्थिभ्यां ॥

हृन्स्यपि दृश्यते ॥ ७६ ॥

अस्थि । दधि । सक्रिय । अक्षि । इत्येतेषां यत्रानङ्ङुक्तास्ततो अन्यत्रापि वंदे
अनङ्ङु स्यात् ॥ इन्द्रो दधीचो अस्यभिः । भद्रं पश्येमाक्षभिः । अस्थान्वुत्कृत्य
ब्रूहीति । अक्षएवता लाङ्गुलन । अस्थन्वन्तं ॥

ई च द्विवचने ॥ ७७ ॥

अस्थि । दधि । सक्रिय । अक्षि । इत्येतेषां द्विवचने परे वंदे । ई । इत्येष
आदेशः स्यात् । स चोदात्तः ॥ अक्षी ते इन्द्रपिङ्गले कपेरिव । अक्षीभ्यां
ते नासिकाभ्यां ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७८ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकात् परो यः प्रतृप्रत्ययस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् न स्यात् ॥ ददत् ।
ददत्तौ । ददतः ॥ जज्ञत् । ज्ञाग्रत् ॥

वा नपुंसकस्य ॥ ७९ ॥

अभ्यस्तात् परो यः प्रतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्य सर्वनामस्थाने परे वा नुम्
स्यात् ॥ ददति । ददन्ति कुलानि ॥ जज्ञति । जज्ञन्ति । ज्ञाग्रति । ज्ञा-
ग्रन्ति ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ८० ॥

अ । इत्येतस्मात् परो यः प्रतृप्रत्ययात्रयवस्तदन्तस्याङ्गस्य वा नुम् स्यात् ।
शीनद्योः परतः ॥ शी । तुदती । तुदन्ती कुले ॥ नदी । तुदती । तुदन्ती ब्रा-
ह्मणी ॥ याती । यान्ती ॥ करिष्यती । करिष्यन्ती ॥ आत् किं । कुर्वती ।
मुन्वती ॥ शीनद्योः किं । तुदतां । नुदतां ॥

शप्श्यनोर्नित्यं ॥ ८१ ॥

शप् । श्यन् । इत्येताभ्यां परो यः प्रतृप्रत्ययात्रयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नित्यं नुम्
स्यात् । शीनद्योः परतः ॥ शप् । पचन्ती कुले । पचन्ती ब्राह्मणी ॥ श्यन् ।
दीव्यन्ती कुले । दीव्यन्ती ब्राह्मणी ॥ इत उचरं वेत्यस्यानुवृत्तिमा भूदिति
नित्यग्रहणं ॥

सावनडुहः ॥ ८२ ॥

अनडुह् । इत्येतस्याङ्गस्य सौ परे नुम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ अनड्वान् ।
हे अनड्वन् ॥ आदित्यधिकारादगमोः कृतयोर्नुम् भवति ॥

दृक्स्ववःस्वतवसां ह्न्दसि ॥ ८३ ॥

दृष् । स्ववस् । स्वतवस् । इत्येतपां सौ परं वेदे नुम् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ ईदृङ् । यादृङ् । तादृङ् । सदृङ् ॥ स्ववान् । स्वतवान् पायुरग्ने ॥

दिव औत् ॥ ८४ ॥

दिव् । इत्येतस्य सौ परे । औत् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ वीः ॥ दिव् ।
इति प्रातिपदिकं गृह्यते । न तु दिव् । इति धातुः । तेनेह न भवति ।
अक्षयः ॥

पयिमथ्यभुक्षामात् ॥ ८५ ॥

पयिन् । मयिन् । ऋभुक्षिन् । इत्येतपां सौ परं । आ । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ पन्थाः । मन्थाः । ऋभुक्षाः ॥ अनुनासिक आकारस्तु न भवति ।
विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् ॥

इतो ऽत् सर्वनामस्थाने ॥ ८६ ॥

पयिन् । मयिन् । ऋभुक्षिन् । इत्येतपामवयवस्य । इ । इत्येतस्य । अ ।
इत्येष आदेशः स्यात् । सर्वनामस्थाने परे ॥ पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ।
पन्थानं । पन्थानौ ॥ मन्थाः । मन्थानौ ॥ ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ ॥ आदित्यनु-
वर्तमानं ऽकारविधानं । ऋभुक्षाणं । ऋभुक्ष्णं । इत्यत्र वा षपूर्वस्य निगम
इति दीर्घविकल्पो यथा स्यात् ॥

थो न्यः ॥ ८७ ॥

पयिन् । मयिन् । इत्येतयोर्वयवस्य थ् । इत्येतस्य न्य् । इत्येष आदेशः
स्यात् । सर्वनामस्थाने परे ॥ पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्थानं ।
पन्थानौ ॥ मन्थाः । मन्थानौ ॥

भस्य ढेलीपः ॥ ८८ ॥

पयिन् । मयिन् । ऋभुजिन् । इत्येतेषां भसंज्ञकानां ढिसंज्ञकस्य लोपः
स्यात् ॥ पयः । पया । पये । पथः । पयः । पयोः । पयां । पथि ।
पथोः ॥ मयः । मया ॥ ऋभुजः । ऋभुजा ॥ भस्य किं । पयिभ्यां ।
मयिभ्यां । ऋभुजिभ्यां ॥

पुंसो ऽसुङ् ॥ ८९ ॥

पुंस् । इत्येतस्य सर्वनामस्थाने षरे ऽसुङ् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ पुमान् ।
पुमांसौ । पुमांसः । पुमांसं । पुमांसौ ॥ परमपुमान् ॥ सर्वनामस्थाने किं ।
पुंसः पश्य ॥

गोतो णित् ॥ ९० ॥

गो । इत्येतस्माद्विहितं सर्वनामस्थानं णिट् स्यात् । णित्कार्यं तत्र भवति ॥
गौः । गावौ । गावः ॥ तत्परकरणं किं । चित्रगुः ॥ गोत इत्योकारान्तो-
पलक्षणं । गौः । गावौ । गावः ॥

णलुत्तमो वा ॥ ९१ ॥

णल् । उत्तमपुरुषस्थानिको वा णित् स्यात् ॥ अहं चकर् । अहं चकार ।
अहं पपच । अहं पपाच ॥ उत्तमः किं । स पपाच ॥

सख्युरसंबुद्धौ ॥ ९२ ॥

सखि । इत्येतस्मात् परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिट् स्यात् ॥ सखा ।
सखायौ । सखायः ॥ असंबुद्धौ किं । हे सखे ॥

अनङ् सौ ॥ ९३ ॥

सखि । इत्येतस्याङ्स्यासंबुद्धौ सौ परे अनङ् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ सखा ।
परमसखा ॥ असंबुद्धौ किं । हे सखे ॥

ऋदुशनस्पुरुदंशोनेहसां च ॥ ९४ ॥

ऋ । इत्येतदन्तानामङ्गानां । उशनस् । पुरुदंशस् । अनेहस् । इत्येतेषां चा-
संबुद्धौ सौ परे अनङ् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ ऋदन्तानां । कर्ता । माता ।

पिता ॥ उग्रना । पुरुदंशा । अनेहा ॥ असंबुद्धौ किं । हे कर्तः । हे मातः । हे पितः । हे उग्रनः । हे पुरुदंशः । हे अनेहः ॥ संबुद्धावपि पक्ष इष्यते । हे उग्रन । न असंबुद्ध्योरिति नलोपप्रतिषेधो ऽपि पक्ष इष्यते । हे उग्रनन् ॥

तृवत् क्रोष्टुः ॥ १५ ॥

क्रोष्टु । इत्येपस्तुप्रत्ययान्तो ऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परं तृचप्रत्ययान्तवत् स्वप्नं लभते ॥ क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ ॥ सर्वनामस्थाने किं । क्रोष्टून् ॥ असंबुद्धौ किं । हे क्रोष्टो ॥

स्त्रियां च ॥ १६ ॥

क्रोष्टु । इत्येप स्त्रियां तृवत् स्यात् ॥ ऋन्मयो डीप् । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रूयो ॥ असर्वनामस्थानार्थनिर्दिष्टं ॥

विभाषा तृतीयादिघचि ॥ १७ ॥

तृतीयादिष्वनादिषु क्रोष्टुर्वा तृवत् स्यात् ॥ क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्टरि । क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्राः । क्रोष्ट्रोः ॥ तृतीयादिषु किं । क्रोष्टून् ॥ अचि किं । क्रोष्टुभिः ॥

चतुरनुद्धोरामुदात्तः ॥ १८ ॥

चतुर् । अनुद्ध । इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परे । आम् । इत्येप आगमः स्यात् । स चांदात्तः ॥ चत्वारः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ ॥ अनुद्धान् । अनुद्धाहौ । अनुद्धाहः । अनुद्धाहं । अनुद्धाहौ ॥ प्रियानुद्धान् ॥ सर्वनामस्थाने किं । अनुद्धः । अनुद्धा ॥

अम् संबुद्धौ ॥ १९ ॥

चतुर् । अनुद्ध । इत्येतयोः संबुद्धौ परतो ऽम् । इत्येप आगमः स्यात् ॥ हे प्रियचत्वः । हे अनुद्धन् ॥

ऋत इदातोः ॥ १०० ॥

ऋ । इत्येतदन्तस्य धातोरङ्गस्य । इ । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ कृ । किर-

ति ॥ गृ । गिरिति ॥ स्तृजू । स्तीर्णी । विस्तीर्णी ॥ लाक्षणिकस्याप्यत्र
ग्रहणं । कृ । चिकीर्षति ॥ धातोः किं । पितृणां ॥

उपधायाश्च ॥ १०१ ॥

श्रु । इत्येतस्य धातोर्ह्रस्वभाभूतस्य । इ । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ कृत ।
कीर्तयति । कीर्तयतः । कीर्तयन्ति ॥

उद्योध्यपूर्वस्य ॥ १०२ ॥

अकारो यो ऽङ्गावयव ओद्योध्यवर्णपूर्वस्तदन्तस्य धातोर्ङ्गस्य । उ । इत्येप
आदेशः स्यात् ॥ पृ । पूर्तः । पुपूर्पति ॥ मृ । मुस्मूर्पति ॥ नृ । मुनूर्पति ॥
दन्त्योद्यपूर्वो ऽप्योद्यपूर्वो भवति । वृ । वुनूर्पति ॥ अङ्गावयवोद्यपूर्वत्वा-
भावादिह न भवति । श्रु । समीर्णाः ॥

बहुलं हन्द्सि ॥ १०३ ॥

श्रु । इत्येतदन्तस्य धातोर्ङ्गस्य बहुलं वेदे । उ । इत्येप आदेशः स्यात् ॥
तृ । मित्रावरुणौ ततुरिः ॥ गृ । दूरे ऽह्यध्वा ऋगुरिः ॥ न च भवति ।
पृ । पप्रितमं । कुचिह्वति । पपुरिः ॥

॥ इति सूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ १ ॥

इक्प्रत्याहारान्तस्याङ्गस्य परस्मैपदपरके सिचि परे वृद्धिः स्यात् ॥ चिञ् ।
अचैषीत् ॥ लृञ् । अलावीत् ॥ उकृञ् । अकार्षीत् ॥ परस्मैपदेषु किं ।
प्लुङ् । अप्लोट ॥

अतो लृत्तस्य ॥ २ ॥

ल् । इ । इत्यंतो यावकारसमीपवर्तिनौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् ।
सिचि परस्मैपदेषु ॥ इवल । अवालीत् ॥ ह्यल । अह्मालीत् ॥ क्षर ।

अत्तारीत् ॥ त्सर । अत्सारीत् ॥ अतः किं । पुर । न्यषोरीत् । मील ।
न्यमीलीत् ॥ लूरान्तस्य किं । मा भवानदीत् ॥ अन्तग्रहणं किं । वभ्र ।
अवभ्रीत् । प्रवल् । अववल्लीत् । अत्र यौ लूरावकारसमीपौ न तदन्तमङ्गं ।
यावन्तौ लूरा न तावतः समीपौ ॥

वद्व्रजहलन्तस्याचः ॥ ३ ॥

वद । व्रज । इत्येतयोर्हल्प्रत्याहारान्तस्य चाङ्गस्याचो वृद्धिः स्यात् । सिचि
परस्मैपदेषु ॥ वद । अवादीत् ॥ व्रज । अव्राजीत् ॥ हलन्तस्य । उपचष् ।
अपाक्षीत् । भिद्दि । अभैत्सीत् ॥ अतो हलादेर्लघोरिति विकल्पव्याधनार्थं
पृथग्वद्व्रजग्रहणं ॥

नेटि ॥ ४ ॥

इडादौ सिचि परस्मैपदपरे हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न स्यात् ॥ देवृ । अदेवीत् ॥
पेवृ । असंवीत् ॥ कुष । अकोषीत् ॥ मुष । अमोषीत् ॥ हलन्तस्येत्येव ।
अलावीत् ॥

ह्यन्तक्षणाश्चसजागृणिश्च्येदितां ॥ ५ ॥

ह् । न् । य् । इत्येतदन्तानां । क्षण । प्रवस । ज्ञागृ । णि । हुओष्वि ।
इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदपरे अतो वृद्धिर्न स्यात् ॥ ग्रह ।
अग्रहीत् ॥ स्यन । अस्यमीत् ॥ व्यय । अव्ययीत् ॥ क्षण । अक्षणीत् ॥
प्रवस । अप्रवसीत् ॥ ज्ञागृ । अज्ञागरीत् ॥ एयन्तानां । औनयीत् । ऐल-
यीत् ॥ हुओष्वि । अप्रवयीत् ॥ एदितां । रगे । अरगीत् । कखे ।
अकखीत् ॥

ऊर्णीतेर्विभाषा ॥ ६ ॥

ऊर्णुञ् । इत्येतस्येडादौ सिचि परस्मैपदेषु वृद्धिर्वा न स्यात् ॥ और्णावीत् ।
और्णवीत् ॥ विभाषोर्णोरिति डित्त्वपक्षे तु गुणवृद्धिनिषेधादुवङ् भवति ।
और्णुवीत् ॥

अतो हलादिलघोः ॥ ७ ॥

हल्प्रत्याहारादेरङ्गस्य लघुरांशकस्य अ । इत्येतस्येडादौ सिचि परस्मैपदेषु वृद्धिर्वा

स्यात् ॥ कण । अकणीत् । अकाणीत् ॥ अतः किं । अद्वीत् ॥ ह्लादेः
किं । मा भवानटोत् ॥ लघोः किं । अतक्षीत् ॥ इडादौ किं । अपाक्षीत् ॥

नेडुशि कृति ॥ ८ ॥

वक्षप्रत्याहारादेः कृत्वत्यस्य । इट् । इत्येष आगमो न स्यात् ॥ ईश ।
ईशिता । ईशितुं । ईश्वरः ॥ दीपो । दीपिता । दीपितुं । दीप्रः ॥ भस ।
भसिता । भसितुं । भस्म ॥ द्रुवाच । वाचिता । वाचितुं । वाचजा ॥ कृति
किं । हरदिव । हरदिम ॥

तितुत्रतयसिसुसरकसेषु च ॥ ९ ॥

ति । तुन् । द्वन् । तन् । क्यन् । क्तिस् । सुच् । सरन् । कन् । स ।
इत्येतेषां कृतमिड् न स्यात् ॥ ति । इति क्तिन्किचोर्ग्रहणं । क्तिन् । दीपो ।
दीप्तिः । क्तिच् । तनु । तन्तिः ॥ तुन् । पच । सक्तुः ॥ द्वन् । पल्लु ।
पन्नं । तनु । तन्त्रं ॥ तन् । हसे । हस्तः । लूज् । लोतः । पूज् ।
पोतः । धूर्त्वा । धूर्तः । औणादिकस्यैव तण्डस्य ग्रहणमिष्यते । न पुनः
क्तस्य । तेन हसितमित्यादौ निष्ठायामिड्भवत्येव ॥ क्यन् । कुश । कोष्ठं ।
काशृ । काष्ठं ॥ क्तिस् । कुष । कुक्षिः ॥ सुच् । इष । इक्षुः ॥ क्सरन् ।
अश । अक्षरं ॥ कन् । शल । शल्कः ॥ स । वद् । वत्सः ॥ कृतां
किं । रोदिति ॥

एकाच उपदेशे अनुदात्तात् ॥ १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकानुदात्तश्च ततः परस्य वक्षप्रत्याहारादेरार्थधातुकस्य ।
इट् । इत्येष आगमो न स्यात् ॥ उदाञ् । दाता ॥ उधाञ् । धाता ॥
नीञ् । नेता ॥ चिञ् । चेता ॥ हुञ् । स्तोता ॥ उकृञ् । कर्ता ॥
हृञ् । हर्ता ॥ एकाचः किं । अत्रधीत् । अदन्तो बधिर्वृद्धिनिवृत्त्यर्थमुपदि-
ष्यते ॥ उपदेशे किं । इह च यथा स्यात् । लविष्यति । पविष्यति । इह
च गा भूत् । कर्ता । कर्तुं ॥ अनुदात्तात् किं । भविता ॥

श्रुकः किति ॥ ११ ॥

श्रिञ् । इत्येतस्मादुपदेश उक्प्रत्याहारान्तादेकाचश्चाङ्गात् परस्य कितः प्रत्ययस्य
इट् । इत्येष आगमो न स्यात् ॥ श्रिञ् । श्रितः । श्रितवान् । श्रित्वा ॥

उक् । यु । युतः । युतवान् । युत्वा ॥ लूञ् । लूनः । लूनवान् ।
लूत्वा ॥ वृङ् । वृञ् । वृतः । वृतवान् । वृत्वा ॥ तृ । तीर्णः । ती-
र्णवान् । तीर्त्वा ॥ श्र्युकः किं । विदितः । विदितवान् ॥ किति किं ।
श्रयिता ॥ एकाचः किं । ज्ञागरितः । ज्ञागरितवान् ॥ उपदेशे किं ।
तीर्ण इत्यत्र यथा स्यात् । इत्वे रपरत्वे च कृते न स्यात् ॥ किकतीति
द्विककारकनिर्देशेन गितो ऽपीदो निषेधः । भूणुः ॥ वाच्य ऊर्णोर्णुवज्ञव
इत्युक्तं पुरस्तात् । प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् ॥

सनि ग्रहगुहोश्च ॥ १२ ॥

ग्रह । गुह । इत्येताभ्यामुक्तप्रत्याहारान्तादेकाचश्चाङ्गात् परस्य सप्रत्ययस्येङ् न
स्यात् ॥ ग्रह । जिघृक्षति ॥ गुह् । गुधुक्षति ॥ उक् । युभूपति । रुद्रप-
ति ॥ ग्रहेर्नित्यं प्राप्ः । गुहेर्द्दिङ्नाद्विकल्पेन प्राप् इङनन निषिध्यते ॥

कृसृभृवृस्तुहुसुश्रुवो लिटि ॥ १३ ॥

उकृञ् । सृ । उभृञ् । वृङ् । वृञ् । हुञ् । हु । सु । श्रु । इत्येतेभ्यः
परस्य लिट इडागमो न स्यात् ॥ उकृञ् । चकृव । चकृम ॥ सृ । ससृव ।
ससृम ॥ उभृञ् । अभृव । अभृम ॥ वृङ् । ववृवहे । ववृमहे ॥ वृञ् ।
ववृव । ववृम ॥ हुञ् । तुहुव । तुहुम ॥ हु । तुहुव । तुहुम ॥ सु ।
सुसृव । सुसृम ॥ श्रु । शुश्रुव । शुश्रुम ॥

श्रीदितो निष्ठायां ॥ १४ ॥

टुओष्वि । इत्येतस्मात् । ई । इत्येतदित्संज्ञकाच्च धातोः पराया निष्ठाया
इट् । इत्येष आगमो न स्यात् ॥ शूनः । शूनवान् ॥ ईदितः । ओलङ्गी ।
लग्नः । लग्नवान् ॥ ओवित्री । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् ॥ दीपी । दीप्ः ।
दीप्पवान् ॥ डीङ् । डीनः । डीनवान् । डीड ओदित्सु पाठसामर्थ्यान्नेट् ॥
निष्ठाधिकार आर्धधातुकस्येडिति यावत् ॥

यस्य विभाषा ॥ १५ ॥

यस्य धातोः कुचिद्विभाषेऽनुक्तस्तस्मात् पराया निष्ठाया इङ् न स्यात् ॥ उदितो
वोक्तः । धूञ् । विधूतः । विधूतवान् ॥ गूह् । गूढः । गूढवान् ॥ उदितो
वा । वूधु । वूढः । वूढवान् ॥ पल्लु । पतितं । तनिपतिर्द्दिङ्नाणामिति
पतेर्वेट्त्वान्निषेधे प्राप्ते द्वितीया श्रितातीतपतितं निपातनादिट् ॥

आदितश्च ॥ १६ ॥

आ । इत्येतदित्संज्ञकादातोर्निष्ठाया इड् न स्यात् ॥ जिमिदा । मिन्नुः । मि-
नूवान् ॥ जिच्चिदा । च्विणः । च्विणवान् ॥ जिच्चिदा । च्विन्नुः ।
स्विन्नुवान् ॥ चकारो अनुक्तसमुच्चयार्थः । अश्वस्तो वान्तः ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ १७ ॥

भाव आदिकर्मणि च आ । इत्येतदित्संज्ञकादातोर्वेड् न स्यात् ॥ भावे ।
मिन्नुमनेन । मेदितमनेन ॥ आदिकर्मणि । प्रमिन्नुः । प्रमेदितः ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाणट्वाढानि मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ १८ ॥

क्षुब्ध । स्वान्त । ध्वान्त । लग्न । म्लिष्ट । विरिब्ध । फाणट् । वाढ । इत्येते
क्रमान्मन्य । मनस् । तमस् । सक्त । अविस्पष्ट । स्वर । अनायास । भृश ।
इत्येतद्व्यर्थेष्विड् र हिता निपात्यन्ते ॥ द्रवद्रव्यसंयुक्ताः सक्तावो मन्यः । मन्यनद-
एउश्च ॥ क्षुभ । क्षुब्धो मन्यः । क्षुभितमन्यत् ॥ स्वन । स्वान्तं मनः ।
स्वनितो ऽन्यः ॥ ध्वन । ध्वान्तं तमः । ध्वनितो ऽन्यः ॥ लगे । लग्नं
सक्तं । निष्ठानत्वमपि निपातनात् । लगितमन्यत् ॥ म्लेच्छ । म्लिष्टमविस्पष्टं ।
इत्वमेकारस्य निपातनात् । म्लेच्छितमन्यत् ॥ रेभृ । विरिब्धः स्वरः । निपा-
तनादेकारस्येत्वं । विरिभितो ऽन्यः । रेभृ इति सौत्रो धातुः । विरिभितम-
न्यत् । इत्यन्ये वर्णयन्ति । तन्मते रिभिधातुर्बोधः ॥ फण । फाणटमनाया-
ससाध्यं । फाणितमन्यत् ॥ वाहृ । वाढं भृशं । वाहितमन्यत् ॥

धृषिणसी वैयात्ये ॥ १९ ॥

जिधृषा । शसु । इत्येतौ प्रागल्भ्ये गग्ये निष्ठायां सेटौ न भवतः ॥ धृष्टः ।
विशस्तः ॥ धृषेरादितश्चेति शसेरुदित्वाद्यस्य विभाषेति सिद्धे निषेधे वैयात्य
एवेति नियमार्थमिदं । तेनावैयात्य इड् भवति । धर्षितः । विशसितः ॥

दृढः स्थूलबलयोः ॥ २० ॥

दृढ । इत्येतत् स्थूले बलवति चार्थे निपात्यते ॥ दृहि । दृढः स्थूलः ।
दृढो बलवान् ॥ कप्रत्यय इटो ऽभावः । इ न् इत्येतयोर्लोपः । प्रत्ययत-

कारस्य ठकारश्च निपात्यते । दृह । इत्येतस्याप्येतन्निपातनं नलोपवर्जं ॥
 स्थूलब्रह्मयोः किं । दृहितं । दृहितं ॥

प्रभौ परिवृढः ॥ २१ ॥

परिवृढ । इत्येतन् प्रभौ वाच्ये निपात्यते ॥ वृह । वृहि । परिवृढः कुटु-
 म्बो ॥ निपातनं पूर्वसूत्रवद्दिहापि ॥ प्रभौ किं । परिवृहितं । परिवृहितं ॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः ॥ २२ ॥

कष । इत्येतस्माद्धातोः कृच्छ्रे गहने चार्थे निष्ठाया इङ्ग्न स्यात् ॥ कष्टो
 ऽग्निः । कष्टं व्याकरणं ॥ दुःखं तत्कारणं च कृच्छ्रमुच्यते ॥ गहने ।
 कष्टानि वनानि । कष्टाः पर्वताः ॥ कृच्छ्रगहनयोः किं । कषितं सुवर्णं ॥

घुषिरविशब्दने ॥ २३ ॥

घुषिर । इत्येतस्माद्वादेश्चुरादेश्च पराया निष्ठाया अविशब्दने ऽर्थे इङ्ग्न
 स्यात् ॥ घुष्टा रज्जुः । घुष्टौ पादौ ॥ विशब्दने प्रतिज्ञानं ॥ अविशब्दने
 किं । घुषितं वाक्यं । शब्दने प्रकटीकृताभिप्रायमित्यर्थः ॥

अर्देः संनिविभ्यः ॥ २४ ॥

अर्द । इत्येतस्मात् सं । नि । वि । इत्येतेभ्यः परस्मात् पराया निष्ठाया
 इङ्ग्न स्यात् ॥ समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः ॥ अर्देः किं । समेधितः ॥
 संनिविभ्यः किं । अर्दितः ॥

अभेश्चाविट्ठये ॥ २५ ॥

अभि । इत्येतस्मात् परस्वार्देः पराया निष्ठाया आविट्ठये ऽर्थे इङ्ग्न स्यात् ॥
 अभ्यर्णः सेना ॥ विट्ठरं विप्रकृष्टं । तद्भिन्नविट्ठरं । तस्य भाव आविट्ठये ॥
 आविट्ठये किं । अभ्यर्दितो वृषलः । शीतेन पीडित इत्यर्थः ॥

णोरध्ययने वृत्तं ॥ २६ ॥

वृत्त । इत्येतस्य णिजन्तस्याध्ययने ऽर्थे वृत्तगिति निपात्यते ॥ वृत्तु । वृत्तं
 व्याकरणं । अशीतमित्यर्थः ॥ इष्टो ऽभावो णिचो लुक् च निपातनात् ॥
 अध्ययने किं । वर्तितमन्यत् ॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ॥ २७ ॥

दान्त । शान्त । पूर्ण । दस्त । स्पष्ट । छन्न । ज्ञप्ता । इत्येते णिजन्ता
निष्ठायां निटो वा निपात्यन्ते ॥ दन्त । दान्तः । दन्तितः ॥ शन्त । शान्तः ।
शन्तितः ॥ पूर्ण । पूर्णः । पूर्णितः ॥ दस्त । दस्तः । दासितः ॥ स्पष्ट ।
स्पष्टितः ॥ छन्न । छन्नः । छन्नितः ॥ ज्ञप्ता । ज्ञप्ताः । ज्ञप्तितः ॥
इटो निषेधो णिलुक् च निपातनात् ॥ ज्ञपेर्यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते चि-
कल्पार्थं निपातनं ॥

रुष्यमवरसंधुपास्वनां ॥ २८ ॥

रुष । अम । जित्वरा । धुषिरू संपूर्वः । स्वन आङ्पूर्वः । इत्येतेभ्यो नि-
ष्ठाया इङ्वा न स्यात् ॥ रुष्टः । रुषितः ॥ अन्तः । अमितः ॥ तूर्णाः ।
त्वरितः ॥ संधुटौ । संधुषितौ पादौ । संधुष्टः । संधुषितं वाक्यं ॥ आस्वान्तः ।
आस्वनितः । आस्वान्तं । आस्वनितं मनः ॥

हृषेलीमसु ॥ २९ ॥

हृषु । हृष । इत्येताभ्यां पराया निष्ठाया लोमसु वाच्येऽङ्वा न स्यात् ॥
हृष्टाः । हृषिताः केशाः । हृष्टः । हृषितं केशैः ॥ लोमसु किं । हृषु ।
हृष्टः । हृष । हृषितः ॥ हृषु इत्युदिङ्वा निष्ठायां निट् । हृष तुष्टावयं सेट् ॥

अपचितश्च ॥ ३० ॥

अपचित । इत्येतद्वा निपात्यते ॥ चिञ् अपपूर्वः । अपचितः । अपचायितः ॥
णिजन्तस्य चिभावो निष्ठायां निट्त्वं च निपातनात् ॥

ह्रु ह्वरेऽह्न्दसि ॥ ३१ ॥

ह्रु । इत्येतस्य धातोर्वेदे निष्ठायां ह्रु । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ अह्रुत-
मसि ॥ अह्न्दसि किं । ह्रुतं ॥

अपरिह्वृताश्च ॥ ३२ ॥

अपरिह्वृताः । इत्येतद्वेदे निपात्यते ॥ अपरिह्वृताः स नु यामवाजं ॥ ह्रु
इत्येष आदेशो न भवति निपातनात् ॥

सोमे दूरितः ॥ ३३ ॥

दूरित । इत्येतद्वेदे सोमे वाच्ये निपात्यन्ते ॥ ह्रृत् । मा नः सोमे दूरितो
विदूरितस्त्वं ॥ इट् । गुणश्च निडायां निपातनात् ॥

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशं-
स्तृशास्तृतृतृतृतृतृतृतृतृतृतृतृतीरुज्ज्वलितित्त-
रितिवमित्यमितीति च ॥ ३४ ॥

ग्रसित । स्कभित । स्तभित । उत्तभित । चत्त । विकस्त । विशस्तृ । शंस्तृ ।
शास्तृ । तृतृतृ । तृतृतृ । वृतृतृ । वृतृतृ । वृतृतीस् । उज्ज्वलिति । त्तरिति ।
वमिति । अमिति । इत्येतानि वेदे निपात्यन्ते ॥ ग्रसु । ग्रसितं वा एतत् सोमस्य ।
ग्रस्तमिति लोके ॥ स्कम्भु । विष्कभिते अत्ररे । विष्कब्धे इति लोके ॥ स्तम्भु ।
येन स्वस्तभितं । स्तब्धमिति लोके ॥ स्तम्भु उत्पूर्वः । उत्तभितः सत्येन । उत्तब्ध
इति लोके ॥ ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुद्दिष्टान्निडायां निषेधे प्राप्ता इति-
पात्यन्ते ॥ चते । चत्ता वर्पेण चिद्युत् । चतिता इति लोके ॥ कस ।
उत्तानाया हृद्यं यद्विकस्तं । विकसितमिति लोके ॥ चतिकसिभ्यां क्तस्येडभावः ॥
ग्रसु विपूर्वः । एकस्वदुर्ण्यस्याविशस्ता । विशसिता इति लोके ॥ शंसु ।
उत शंस्ता मुविप्रः । शंसिता इति लोके ॥ शासु । प्रशास्ता । प्रशासिता
इति लोके ॥ ग्रसु शंसु शानु । एभ्यस्तृच इडभावः ॥ तृ । तृतृतृ रथानां ।
तृतृतृ । तृचप्रत्ययः । उट् । उट् । इत्येतावागमौ । तृतृतृ । तृती-
रमिति लोके ॥ वृङ् । वृङ् । वृतृतृ रथानां । वृतृतृ । उट्टावागमौ ।
वरितारं । वरीतारमिति लोके ॥ वृङ् । वृङ् । वृतृतीद्वा देवी विश्वदे-
व्यावती । तसि पूर्वस्वर्णनिर्देशो ऽविवक्षितः । अहोरात्राणि वै वृतृत्रय इति
दर्शनात् । इन्द्रसं द्वस्वत्वमत्र । वृतृतृशब्दो निपातितस्ततो ङीप् सिद्ध एत-
न्निपातनं प्रपञ्चार्यं ॥ ज्वल उत्पूर्वः । उज्ज्वलिति । तिपि शपो लुगिडागमश्च ।
उज्ज्वलतीति लोके ॥ जर् । शोकं जर्ति । जर्तीति लोके ॥ रुक्म । यः
सोमं वमिति । वमतीति लोके ॥ अम अभिपूर्वः । अभ्यमिति वरुणः । अभ्य-
मतीति लोके ॥ जर् वम अम् । इत्येतेभ्यः शप इकारादेशो निपातनात् ॥ इति-
शब्दः प्रदर्शनार्थस्तेन क्वचित् । ई । आदेशः । रविमभ्यमीति वरुणः ॥ इह

केचित् क्षरितोत्यस्यानन्तरं क्षमितीत्यपि पठन्ति । तत्र क्षनृषुधातोः शप इका-
रादेशो निपातनात् ॥

आर्धधातुकस्येड्लतादिः ॥ ३५ ॥

बलप्रत्याहारादेरार्धधातुकसंज्ञकस्य इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ भविता ।
भविष्यति । भवितव्यं ॥ आर्धधातुकस्य किं । आस्ते । वस्ते ॥ बलादेः किं ।
लव्यं ॥ इडित्यनुवृत्तौ पुनरिडग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं ॥

सूक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ३६ ॥

ष्णु । क्रमु । इत्येताभ्यां परस्य बलादेरार्धधातुकस्य इट् । इत्येष आगमः स्यात् ।
सूक्रमौ यद्यात्मनेपदनिमित्ते न भवतः ॥ प्रसूविता । प्रसूवितुं ॥ प्रक्रमिता ।
प्रक्रमितुं ॥ अनात्मनेपदनिमित्ते किं । भावकर्मकर्तृकर्मव्यतिहारेषु मा भूत् ।
क्रमेर्वृद्ध्यादिषु च । प्रसूष्यते । प्रक्रम्यते ॥ निमित्तग्रहणं किं । सीयुडेकादे-
शस्य तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थं ॥

ग्रहो ऽल्लिटि दीर्घः ॥ ३७ ॥

ग्रह । इत्येतस्मात् परस्येटो ऽल्लिटि दीर्घः स्यात् ॥ ग्रहीता । ग्रहीतुं ॥
अल्लिटि किं । ङगृहिष्व । ङगृहिमि ॥ चिणवदिटो नायं दीर्घः । ग्राहिष्यते ॥

वृत्तो वा ॥ ३८ ॥

वृङ् । वृञ् । इत्येताभ्यां । ऋ । इत्येतदन्ताच्च परस्येटो ऽल्लिटि दीर्घो वा
स्यात् ॥ वरीता । वरिता । ऋदन्तात् । तरीता । तरिता । स्तृञ् । स्त-
रीता । स्तरिता ॥ वृतः किं । करिष्यति ॥ अल्लिटि किं । ववरिष्य ।
तेरिष्य ॥

न लिङि ॥ ३९ ॥

वृङ् । वृञ् । इत्येताभ्यां । ऋ । इत्येतदन्ताच्च परस्येटो लिङि दीर्घो न
स्यात् ॥ वरिषीष्ट । तरिषीष्ट ॥

सिचि च परस्मैपदेषु ॥ ४० ॥

वृङ् । वृञ् । इत्येताभ्यां । ऋ । इत्येतदन्ताच्च परस्येटः परस्मैपदेषु सिचि

दीर्घो न स्यात् ॥ अवारिटां । अवारिषुः । अस्तारिटां । अस्तारिषुः ॥
परस्मैपदेषु किं । अवरीट । अवरीट ॥

इट् सनि वा ॥४१॥

वृङ् । वृञ् । इत्येताभ्यां । शृ । इत्येतदन्ताच्च परस्य सन इट् । इत्येष
आगमो वा स्यात् ॥ विवरिषते । विवरीषते । वुवूर्पते । विवरिपति ।
विवरीपति । वुवूर्पति ॥ तितिरिपति । तितिरीपति । तितोर्पति ॥ सनि
ग्रह्मुहोरिति निषेधे प्राप्ते पक्ष इउनेन विधीयते । तस्य वृतो वेति दीर्घः ॥
उपदेश इत्येव । चिकीर्षति ॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ॥४२॥

लिङ् । सिच् । इत्येतयोर्वृङ् । वृञ् । शृदन्तेभ्यः पर्योरात्मनेपदे परे वा
इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ लिङ् । वरिषीट । वरीषीट । वृषीट ॥
स्तरिषीट । स्तरीषीट । स्तोर्षीट ॥ सिच् । अवरीट । अवरीट । अवृत ॥
अस्तरिट । अस्तरीट । अस्तोर्षीट ॥ आत्मनेपदेषु किं । अवारिटां ।
अस्तारिटां ॥

ऋतश्च संयोगादेः ॥४३॥

ऋ । इत्येतदन्तात् संयोगादेर्धातोः पर्योर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वा इट् ।
इत्येष आगमः स्यात् ॥ ध्वृ । ध्वरिषीट । ध्वृषीट ॥ स्मृ । स्मरिषीट ।
स्मृषीट ॥ सिच् । अध्वरिषातां । अध्वृषातां ॥ अस्मरिषातां । अस्मृषातां ॥
ऋतः किं । णोषीट । ऋषीट ॥ संयोगादेः किं । कृषीट । अकृत ॥
आत्मनेपदेषु किं । अध्वार्षीत् ॥ उपदेश इत्येष । संस्कृषीट । समस्कृत ।
सुटो ऽभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वाभावः ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा ॥४४॥

स्वृ । पूङ् । पूञ् । धूञ् । इत्येतेभ्य ऊ । इत्येतदित्संज्ञकाच्च परस्य वलादेरार्धधा-
तुकस्य वा इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ स्वरिता । स्वर्ता ॥ पूङ् अदादिः ।
सविता । सोता ॥ पूङ् दिवादिः । सविता । सोता ॥ धूञ् । धविता ।
धोता ॥ ऊहितः । गाहू । गाहिता । गाढा । गुपू । गोपिता । गोप्ता ॥

सूतिसूयतीति विकरणनिर्देशः पू प्रेरण इत्यस्य निवृत्त्यर्थः ॥ धूजिति सानुव-
न्धकस्य निर्देशो धू विधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थः ॥

रधादिभ्यश्च ॥ ४५ ॥

रध । इत्येवमादिभ्यो ऽदभ्यो धातुभ्यः परस्य बलादेरार्धधातुकस्य वा इट् ।
इत्येष आगमः स्यात् ॥ रध । रधिता । रडा ॥ णप्र । नप्रिता । नंटा ॥
तृप । तर्पिता । त्रप्ता । तर्प्ता ॥ दृप । दर्पिता । द्रप्ता । दर्प्ता ॥ झुह ।
झोहिता । झोग्धा । झोढा ॥ मुह । मोहिता । मोग्धा । मोढा ॥ णुह ।
स्रोहिता । स्रोग्धा । स्रोढा ॥ णिह । स्नेहिता । स्नेग्धा । स्नेढा ॥ क्रादि-
नियमाल्लिटि परत्वाद्विकल्प इत्येके । अपरे पुनः पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डार-
म्भसामर्थ्यात् क्रादिनियमस्य बलत्वान्नित्यमिति । ररन्धिव । ररन्धिम ॥

निरः कुपः ॥ ४६ ॥

निर । इत्येवंपूर्वात् कुप । इत्येतस्माद्वलादेरार्धधातुकस्य वा इट् । इत्येष
आगमः स्यात् ॥ निष्कोपिता । निष्कोटा । निष्कोपितुं । निष्कोटुं ॥ निस
इति वाच्ये रान्तनिर्देशाद्धान्तमुपसर्गान्तरमस्तीति ज्ञाप्यते । तेन निलयनमि-
त्यत्र लत्वं भवति । सान्तत्वे रुत्वस्यासिद्धत्वात् तन्न स्यात् ॥

इणिष्ठायां ॥ ४७ ॥

निरः कुपो निष्ठाया इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ निष्कुपितः । निष्कुपि-
तवान् ॥ इडग्रहणं नित्यार्थं ॥

तीषसहलुभरुपरिषः ॥ ४८ ॥

इषु । षह । लुभ । रुष । रिष । इत्येतेभ्यः परस्य त् । इत्येतदादेरार्ध-
धातुकस्य वा इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ एषिता । एष्टा । इषु इच्छा-
यामित्यस्यायं विकल्प इष्यते । दिवादौ क्र्यादौ च पठितस्य इष इत्येतस्य
तु । एषिता ॥ सहिता । सोढा ॥ लोभिता । लोब्धा ॥ रोषिता । रो-
ष्टा ॥ रेपिता । रेष्टा ॥ तीति किं । एषिष्यति ॥

सनीवत्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्व्यूणुभरज्ञपिसनां ॥ ४९ ॥

इव् । इत्येतदन्तेभ्यो धातुभ्यः । ऋधु । भ्रस्ज् । दम्भु । श्चिज् । स्व् । यु ।
ऊर्णुज् । भृज् । ज्ञप । षणु । इत्येतेभ्यश्च परस्य सन्प्रत्ययस्य वा इट् ।

इत्यप आगमः स्यात् ॥ इवन्तेभ्यः । दिव् । दिदेविषति । दिवृषति ॥
 विव् । सिंसविषति । सिंसृषति ॥ ऋध् । अर्दिधिषति । ईरति ॥ अस्ज् ।
 विअस्जिषति । विभर्जिषति । विअस्जति । विभस्जति ॥ दम्भ् । दिदम्भिष-
 ति । धिप्सति । धीप्सति ॥ अिञ् । शिअयिषति । शिश्रीषति ॥ स्व् ।
 सिस्वरिषति । सुस्वरिषति ॥ वृ । वियविषति । वृषति ॥ उर्णुञ् । उर्णु-
 नुविषति । उर्णुनविषति । उर्णुनृषति ॥ उभृञ् । विभरिषति । वृभूरिषति ।
 भौवादिकस्यात्र ग्रहणं प्रपा निर्देशात् ॥ जप । जिजपयिषति । जीप्सति ॥
 पण् । सिंसनिषति । सिपासति ॥ सनः किं । देविता ॥

क्लिशः क्लानिठयोः ॥ ५० ॥

क्लिश् । क्लिष् । इत्येताभ्यां परेषां क्वा । क्त । क्तवत् । इत्येतेषां वा इट् ।
 इत्यप आगमः स्यात् ॥ क्लिशित्वा । क्लिट्वा ॥ क्लिशितः । क्लिटः ॥ क्लिशि-
 तवान् । क्लिटवान् ॥ क्लिश् इत्यस्य क्लानिठयोर्नित्यं प्राप्ते क्लिष् इत्यस्य
 तूदिङ्वात् क्वायां विकल्पे सिद्धे ऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः ॥

पूडश्च ॥ ५१ ॥

पूड् । इत्येतस्मात् परयोः क्लानिठयोर्वा इट् । इत्यप आगमः स्यात् ॥ पवि-
 त्वा । पृत्वा ॥ पवितः । पृतः । पवितवान् । पृतवान् ॥ श्युकः कर्तिषति
 निषेधे प्राप्ते विकल्पः ॥

वसतिक्षुधोरिट् ॥ ५२ ॥

वग नित्रासार्थः । क्षुध् । इत्येताभ्यां परयोः क्लानिठयोरिट् । इत्यप आगमः
 स्यात् ॥ उपित्वा । उपितः । उपितवान् ॥ क्षुधित्वा । क्षोधित्वा । रलो
 व्युपश्रदिति वा कित्त्वं । क्षुधितः । क्षुधितवान् ॥

अस्त्रेः पूजायां ॥ ५३ ॥

अस्त्र् । इत्येतस्मादातोः परयोः क्लानिठयोः पूजायामर्थ इट् । इत्यप आगमः
 स्यात् ॥ अस्त्रित्वा । अस्त्रितः ॥ पूजायां किं । उदकानुदकं कृपात् ॥ उदितो
 वेति क्वायां विकल्पे यस्य विभाषति निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विधिर्यं ॥

लुभो विमोहने ॥ ५४ ॥

लुभ । इत्येतस्माद्विमोहनं ऽर्थे वर्तमानात् क्त्वानिडयोरिट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ लुभित्वा । लोभित्वा ॥ विलुभिताः केशाः ॥ विमोहनमाकुलीकरणं ॥ विमोहनं किं । लुब्धः । लुब्ध्वा । लुभित्वा । लोभित्वा । रत्नो व्युपधादिति किन्तुपक्षे न गुणः ॥ क्वायां तीपेति विकल्पे निडायां यग्य विभाषति निषेधे प्राप्ते विधिरयं ॥

नृत्रश्चोः क्ति ॥ ५५ ॥

नृ । ओवृश्चू । इत्येताभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ नृत्वा । नृतीत्वा ॥ वृश्चित्वा ॥ क्त्वाग्रहणं निडाननुवृत्त्यर्थं ॥ नृधातोः श्रुक्ः कितीति निषेधे वृश्चेद्दिङ्मादिकल्पे प्राप्ते विधिरयं ॥

उदितो वा ॥ ५६ ॥

उ । इत्येतदित्संज्ञकाडातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ उमु । उमित्वा । उान्त्वा ॥ दमु । दमित्वा । दान्त्वा ॥

से ऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ॥ ५७ ॥

कृती । चृती । उकृदिर् । उतृदिर् । नृती । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य सिङ्गिन्स्य स् । इत्येतदादेरार्धधातुकस्य वा इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ कृती । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । अकर्तिष्यत् । अकर्त्स्यत् । चिकर्तिषति । चिकृत्सति ॥ चृती । चर्तिष्यति । चर्त्स्यति । अचर्तिष्यत् । अचर्त्स्यत् । चिचर्तिषति । चिचृत्सति ॥ उकृदिर् । कृर्दिष्यति । कृर्त्स्यति । अकृर्दिष्यत् । अकृर्त्स्यत् । चिच्छर्दिषति । चिच्छृत्सति ॥ उतृदिर् । तर्दिष्यति । तर्त्स्यति । अतर्दिष्यत् । अतर्त्स्यत् । तितर्दिषति । तितृत्सति ॥ नृती । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । अनर्तिष्यत् । अनर्त्स्यत् । निनर्तिषति । निनृत्सति ॥ से किं । कर्तिता ॥ असिचि किं । अकर्तोत् ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ॥ ५८ ॥

गम्लृ । इत्येतस्माडातोः परस्य स् । इत्येतदादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदेषु । इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ गम्लृ । गमिष्यति । अगमिष्यत् । जिगमिषति ॥ इणिकादेशो ऽपि गृह्यते गमिः । जिगमिषति । अधिजिगमिषति ॥ इङ्ङादेशस्य तु न ग्रहणमात्मनेपदित्वात् ॥ गमेः किं । चिष्यति ॥ इङ्ग्रहणं

नित्यार्थ ॥ परस्मैपदेषु किं । संगंस्यते । अधिगिगांसते ॥ स इत्येव ।
गन्तास्मि ॥

न वृद्धश्चतुर्भ्यः ॥ ५१ ॥

वृतु । वृधु । शृधु । स्यन्दृ । इत्येतेभ्यः परस्य स् । इत्येतादेरार्थधातुकस्य
परस्मैपदेषु । इट् । इत्येष आगमो न स्यात् ॥ वृतु । वर्त्यति । अवर्त्यत् ।
विवृत्सति ॥ वृधु । वर्त्यति । अवर्त्यत् । विवृत्सति ॥ शृधु । श्रत्यति ।
अश्रत्यत् । शिश्रृत्सति ॥ स्यन्दृ । स्यन्त्यति । अस्यन्त्यत् । सिष्यन्त्यति ॥
चतुर्ग्रहणं स्पष्टार्थमग्रे वृत्करणान् ॥ परस्मैपदेषु किं । वर्तिष्यते । वर्तिषीष्ट ।
अवर्तिष्यत । विवर्तिषते ॥

तासि च कृपः ॥ ६० ॥

कृपू । इत्येतास्मात् परस्य तासिप्रत्ययस्य सादेरार्थधातुकस्य च परस्मैपदेषु । इट् ।
इत्येष आगमो न स्यात् ॥ कल्प्वास्वः । कल्प्वास्मः । कल्प्यति । अक-
ल्प्यत् । चिकल्पसति ॥ परस्मैपदेषु किं । कल्पितासे । कल्पिष्यते ।
कल्पिषीष्ट । अकल्पिष्यत । चिकल्पिषते ॥

अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यं ॥ ६१ ॥

तासिप्रत्यये ये नित्यानिटो धातवो ऽनन्तास्तेभ्यस्तासाविव थलि इट् । इत्येष
आगमः स्यात् ॥ या । याता । ययाथ ॥ चिञ् । चेता । चिचेथ ॥ अचः
किं । भेत्ता । चिभेदिथ ॥ तास्वत् किं । लूत्वा । लुलविय ॥ थलि
किं । ययिव । ययिम ॥ नित्यं किं । तासि विभाषेष्टः थलि नित्यमिड्यथा
स्यात् । धोता । धविता । दुधविय ॥ तासौ सतस्यलि प्रतिषेधार्थो वति-
निर्देशः । अन्तेर्यसादेशो वेजो वयिरादेशश्च तासौ न भवति । अतस्तस्य
नेट्प्रतिषेधः । त्रयसिय । उत्रयिय ॥

उपदेशे ऽत्वतः ॥ ६२ ॥

उपदेशे ऽकारवान् यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य तासाविव थल
इट् । इत्येष आगमो न स्यात् ॥ उपचप् । पक्ता । पपकथ ॥ यत्न । यष्टा ।
इयष्ट ॥ उपदेशे किं । कृप । कर्टा । चकर्षिय ॥ अत्वतः किं । भेत्ता ।

त्रिगेहिय ॥ तपरकरणं किं । राडा । रराधिय ॥ तास्वदियेव । त्रिघृत्त-
ति । जग्रहिय ॥ नित्यानिटः किं । अञ्जू । अञ्जिता । अङ्क्ता । आनञ्जिय ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ॥ ६३ ॥

ऋ । इत्येतदन्ताडातोस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इट् । इत्येष आगमो
न स्यात् । भारद्वाजाचार्यमते ॥ स्मृ । स्मर्ता । सस्मर्थ ॥ ध्वृ । ध्वर्ता ।
दध्वर्थ ॥ भारद्वाजमते अन्येषां धातूनामिट् । येजिय । पेचिय ॥

वभूयाततन्थ जगृभ्म ववर्येति निगमे ॥ ६४ ॥

वभूय । आततन्थ । जगृभ्म । ववर्य । इत्येतानि वेदे निपात्यन्ते ॥ भू ।
होता प्रथमो वभूय । वभूवियेति लोके ॥ तनु । येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ ।
आतेनियेति लोके ॥ ग्रह । जगृभ्मा ते दक्षिणामिन्द्रहस्तं । जगृहिमेति
लोके ॥ वृज् । ववर्य त्वं हि ज्योतिषा । ववरियेति लोके ॥ कृसृभृ ।
इत्यादिसूत्रे नैव प्रतिषेधे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थमिदं ॥

विभाषा सृजिदृशोः ॥ ६५ ॥

सृज । दृशिरू । इत्येताभ्यां परस्य थलो वा इट् । इत्येष आगमो न स्यात् ॥
सृज । सखड । ससर्जिय ॥ दृशिरू । दद्रड । ददर्शिय ॥

इउत्त्यतिव्ययतीनां ॥ ६६ ॥

अद् । ऋ । व्येज् । इत्येतेभ्यस्यलो नित्यमिट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥
आदिय । आरिय । त्रिव्ययिय ॥ इङ्ग्रहणं विस्पष्टार्थं ॥ विकल्पविधाने
ऽतिव्ययतिग्रहणमनर्थकं स्यान्निषेधविधाने चान्तिग्रहणमितीङ्ग्रहणं विनापि नि-
त्यत्वसिद्धेः ॥

वस्वेकाजाद्वसां ॥ ६७ ॥

कृतद्वित्वानामेकाचां धातूनां । आ । इत्येतदन्तानां । घस्लृ । इत्येतस्य च
कुसुप्रत्ययस्य इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ एकाचां । आदिवान् । आशि-
वान् । पेचिवान् ॥ आत् । पा । पपिवान् । ञा । तस्थिवान् ॥ घस्लृ ।
जक्षिवान् ॥ एकाजादूधसामेव कुसोरिति नियमादन्येषां न भवति । वि-
भिद्वान् । चिच्छिद्वान् । वभूवान् । शिश्रिवान् । दिदरिद्वान् ॥

विभाषा गमहनविद्विशां ॥ ६८ ॥

गम्लृ । हन । विद्वलृ । विश । इत्येतेभ्यः कृसोर्वा इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ गम्लृ । जग्मिवान् । जगन्वान् ॥ हन । जघ्निवान् । जघन्वान् ॥ विद् । विविद्विवान् । विविद्वान् ॥ विश । विशिविवान् । विशिव्वान् ॥ विद् । तुदादिर्लाभार्यो ऽत्र गृह्यते । विशिषाहचर्यात् । ज्ञानार्थस्य तु नेड्व-
प्रोतीट्प्रतिपधाद्विविद्वानित्येव भाव्यं ॥

सनिंससनिवांसं ॥ ६९ ॥

सनिङ्पूर्वात् पणु । इत्यतस्माल्लिटः क्सुरादेशस्येडागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च
वदे निपात्यते ॥ अञ्जि त्वाग्ने सनिंससनिवांसं ॥ सनिङ्पूर्वाद्व्यत्र । सेनि-
वांसं । लोके ऽपि सेनिवांसं ॥

ऋद्धनोः स्ये ॥ ७० ॥

ऋ । इत्येतदन्तेभ्यो धातुभ्यो हन । इत्यतस्माच्च परस्य स्यप्रत्ययस्य इट् ।
इत्येष आगमः स्यात् ॥ करिष्यति । हरिष्यति ॥ हनिष्यति ॥ तपरत्वं
विस्पष्टार्यं ॥

अञ्जेः सिचि ॥ ७१ ॥

अञ्जू । इत्यतस्मात् परस्य सिचि इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ आञ्जीत् ।
आञ्जिटां । आञ्जिपुः ॥ सिचि किं । अञ्जिता । अङ्गता ॥ उदित्वादिङ्-
विकल्पः ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ ७२ ॥

दुञ् । पुञ् । धूञ् । इत्येतेभ्यः परस्मैपदेषु परेषु सिचि इट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ दुञ् । अस्तावीत् ॥ पुञ् । अस्तावीत् ॥ धूञ् । अधावीत् ॥ पर-
स्मैपदेषु किं । अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट । अधविष्ट ॥

यमरमनमातां सकृ च ॥ ७३ ॥

यम । रम । णम । इत्येतेषामाकारान्तानां च धातूनां सकृ । इत्येष आगमः
स्यात् परस्मैपदेषु । एभ्यः सिचि इट् । इत्येष आगमश्च स्यात् ॥ यम । अयं-
सीत् । अयंसिटां ॥ रम । अरंसीत् । अरंसिटां ॥ णम । अनंसीत् । अनं-

सिष्टां ॥ आदन्तानां । वा । अवासीत् । अयासिष्टां ॥ वा । अवासीत् ।
अवासिष्टां ॥ परस्मैपदेषु किं । अयंस्त । अरंस्त । अनंस्त ॥

स्मिपूङ्गुवशां सनि ॥ ७४ ॥

ष्मिङ् । पूङ् । ऋ । अञ्जू । अणू । इत्येतेभ्यः परस्य सन इट् । इत्येष
आगमः स्यात् ॥ ष्मिङ् । सिस्मिषिषते ॥ पूङ् । पिपिषिषते ॥ ऋ । अरि-
रिषति ॥ अञ्जू । अञ्जिजिषति ॥ अणू । अग्निग्निषति ॥ उकारग्रहणं पूञो
व्युदासार्थं । पुपूषति ॥

किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७५ ॥

कृ । गृ । दृङ् । प्रच्छ । इत्येतेभ्यः परस्य सन इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥
कृ । चिकरिषति ॥ गृ । जिगरिषति ॥ दृङ् । दिदरिषते ॥ धृङ् । दिध-
रिषते ॥ प्रच्छ । पिप्रच्छिषति ॥ पञ्चभ्यः किं । सिसृक्षति ॥ कृ गृ इत्येतयो-
रिट् सनि वेति विकल्पो वृत्तो वेति दीर्घविकल्पश्च न भवति पुनरिट् विधा-
नसामर्थ्यात् ॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ७६ ॥

रुदिरू । जिष्वप् । ष्वस । अन । जत्त । इत्येतेभ्यः पञ्चभ्यः परस्य वलादेः
सार्वधातुकस्य इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ रुदिरू । रोदिति ॥ जिष्वप् ।
स्वपिति ॥ ष्वस । स्वसिति ॥ अन । अनिति ॥ जत्त । जत्तिति ॥ पञ्चभ्यः
किं । जगर्ति ॥ सार्वधातुके किं । स्वप्ता ॥ वलादेः किं । रुदन्ति ॥

ईशः से ॥ ७७ ॥

ईश । इत्येतस्मात् परस्य से । इत्येतस्य सार्वधातुकस्य इट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ ईशिषे । ईशिष्व ॥

ईउज्जनोर्ध्वे च ॥ ७८ ॥

ईउ । ज्ञन । इत्येताभ्यां परस्य ध्व । इत्येतस्य से । इत्येतस्य च सार्वधातु-
कस्य इट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ ईउ । ईउिध्वे । ईउिध्वं ॥ ईउिषे ।
ईउिष्व ॥ ज्ञनी । ज्ञनिध्वे । ज्ञनिध्वं ॥ ज्ञनिषे । ज्ञनिष्व ॥ ह्रान्दसत्वादुप-
धालोपाभावः श्यनो लुक् च ॥

लिङः सलोपो ऽनन्त्यस्य ॥ ७१ ॥

सार्वधातुकलिङो ऽनन्त्यस्य सू । इत्येतस्य लोपः स्यात् ॥ कुर्यात् । कुर्यातां । कुर्युः । कुर्वीत । कुर्वीयातां । कुर्वीरन् ॥ अनन्त्यस्य किं । कुर्युः । कुर्याः ॥ सार्वधातुके किं । क्रियास्तां । क्रियासुः । कृषीट । कृषीयास्तां ॥ कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः । यो वासुदसुसीयुष्टां ॥

अतो येयः ॥ ७० ॥

अ । इत्येतदन्तादङ्गात् परस्य सार्वधातुकावयवस्य या । इत्येतस्य इय् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ पचेत् । पचेतां । पचेयुः ॥ अतः किं । चिनुयात् ॥ तपरः किं । यायात् ॥ सार्वधातुके किं । चिकीर्ष्यात् ॥ येय इत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ केचिदतो यासिय इति सूत्रं पठन्ति । तेषां मते सकारान्तः स्वानी पठोसमासश्च ॥

आतो डितः ॥ ७१ ॥

अ । इत्येतदन्तादङ्गात् परस्य सार्वधातुकडितो ऽवयवस्य आ । इत्येतस्य इय् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ पचेते । पचेथे । पचेतां । पचेयां ॥ आतः किं । पचन्ति । पचन्ते ॥ डितः किं । पचावहे ॥ अत इत्येव । मिमाते । मिमाथे ॥

आने मुक् ॥ ७२ ॥

अ । इत्येतस्वाङ्गावयवस्याने परे मुगागमः स्यात् ॥ पचमानः । यज्ञमानः ॥ अकारमात्रभक्तो ऽयं मुगागमः ॥

ईदासः ॥ ७३ ॥

आस । इत्येतस्माद्धातोः परस्य आन । इत्येतस्य ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ आसीनः ॥

अष्टन आ विभक्तौ ॥ ७४ ॥

अष्टन् । इत्येतस्य विभक्तौ परत आ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टानां । अष्टासु ॥ विभक्तौ किं । अष्टत्वं ॥ वैकल्पिकमिदमात्वं । तेन पचे । अष्टभिः । अष्टभ्यः । इत्यादि ॥ गौणो ऽप्यानत्वं । प्रियाष्टाभ्यां । प्रियाष्टाभिः ॥ मृतेर्वृद्धिरित्यतः प्राग्विभक्त्यधिकारः ॥

रायो हलि ॥ ८१ ॥

रै । इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आ । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ राभ्यां । राभिः ॥ हलि किं । रायो । रायः ॥ विभक्तौ किं । रैत्वं ॥

युष्मदस्मदोर्नादेशे ॥ ८६ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्नादेशवन्निति विभक्तौ परत आ । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मानु । अस्मानु ॥ अनादेशे किं । युष्मात् । अस्मात् ॥ यद्यपि हलौत्यनुवृत्त्यापि निश्चयति । तथाप्यनादेशग्रहणमु-
त्तरार्यमिहैव कृतं ॥

द्वितीयायां च ॥ ८७ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्द्वितीयायां च परत आ । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ त्वां । मां । युवां । आवां । युष्मान् । अस्मान् ॥ आदेशार्थं वचनं ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां ॥ ८८ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोः प्रथमाद्विवचने परतो लोक आ । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ युवां । आवां ॥ प्रथमायाः किं । युवयोः । आवयोः ॥ द्विवचने किं । त्वं । अहं ॥ भाषायां किं । युवं वच्चाणि ॥

यो अचि ॥ ८९ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्नादेशे अज्ञादौ विभक्तौ परतो य् । इत्यप आदेशः स्यात् ॥ त्वया । मया । त्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः ॥ अचि किं । युवाभ्यां । आवाभ्यां ॥ अनादेशे किं । त्वदच्छति । मदच्छति ॥

शेषे लोपः ॥ ९० ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्नात्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो अन्त्यस्य लोपः स्यात् ॥ त्वं । अहं । यूयं । वयं । तुभ्यं । महां । युष्मभ्यं । अस्मभ्यं । त्वत् । मत् । युष्मात् । अस्मात् । तत्र । गग । युष्माकं । अस्माकं ॥

मपर्यन्तस्य ॥ ९१ ॥

अधिकारो अयं ॥ यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्य तद्वदितन्यं ॥ वक्ष्यति

युवावौ द्विवचने । युवां । आवां ॥ नपर्यन्तस्य किं । साकचो ना भूत् ।
युवकां । आवकां ॥

युवावौ द्विवचने ॥ १२ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्द्वित्ववाचिनोर्मपर्यन्तस्य स्थाने क्रमेण युव । आव ।
इत्येतावादेशौ भवतः ॥ युवां । आवां । युवाभ्यां । आवाभ्यां । युवयोः ।
आवयोः ॥

यूयवयौ त्रिसि ॥ १३ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्मपर्यन्तस्य त्रिसि परे क्रमेण यूय । वय । इत्येता-
वादेशौ भवतः ॥ यूयं । वयं । परमयूयं । परमवयं । अतियूयं । अतिवयं ॥
अङ्गाधिकारस्यत्वात् तदन्तस्य चादेशौ भवतः ॥

वाहौ सौ ॥ १४ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्मपर्यन्तस्य प्रथमैकवचने परे क्रमात् त्व । अह ।
इत्येतावादेशौ भवतः ॥ त्वं । अहं । परमत्वं । परमाहं । अतित्वं ।
अत्यहं ॥

तुभ्यमह्यौ उयि ॥ १५ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्मपर्यन्तस्य डेविभक्तौ परतः क्रमात् तुभ्य । मह्य ।
इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तुभ्यं । मह्यं । परमतुभ्यं । परममह्यं । अतितुभ्यं ।
अतिमह्यं ॥

तवममौ उसि ॥ १६ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्मपर्यन्तस्य षड्येकवचने परे तव । मम । इत्ये-
तावादेशौ भवतः ॥ तव । मम । परमतव । परममम । अतितव ।
अतिमम ॥

त्वमावेकवचने ॥ १७ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोर्देकार्यवाचिनोर्मपर्यन्तस्य त्व । म । इत्येतावादेशौ
भवतः ॥ त्वां । मां । त्वया । मया । त्वयि । मयि ॥ यत्र समासे युष्मद्स्म-
देरेकत्वमयः । समासार्यो द्वित्वं बहुत्वं वा तत्राप्ययमादेशः । त्वां मां वा-

तिक्रान्तं । अतित्वां । अतिमां । त्वां मां वातिक्रान्तौ । अतित्वां । अति-
मां । त्वां मां वातिक्रान्तान् । अतित्वान् । अतिमान् ॥ गुणगुणैः परेषु
त्वाहादय एव पूर्वविप्रतिषेधेन भवन्ति । त्वां मां वातिक्रान्तः । अतित्वं ।
अत्यहं । त्वां मां वातिक्रान्ताः । अतियूयं । अतिवयं । इत्यादि ॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ १८ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोरेकार्थवाचिनोः प्रत्यय उत्तरपदे च परे न पर्यन्तस्य
त्व । म । इत्येतावादेशौ भक्तः ॥ प्रत्यये । त्वदीयः । मदीयः । त्वत्तरः ।
मत्तरः । त्वयति । मयति ॥ उत्तरपदे । तव पुत्रः । त्वत्पुत्रः ॥ मम पुत्रः ।
मत्पुत्रः ॥ त्वन्नायः । मन्नायः ॥ एकार्थवाचिनोः किं । युवयोर्युष्माकं वायं ।
युष्मदीयः । अस्मदीयः । युवयोर्युष्माकं वा पुत्रः । युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रः ॥
लुकोऽन्तरङ्गत्वात् प्रथमं त्वमादेशविधानादूपे सिद्धेऽन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो लुग्याधत् इति ज्ञापनार्थमिदं सूत्रं । तेन गोमत्प्रिय इत्यादौ नुम्
लुका बाध्यते ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ॥ १९ ॥

त्रि । चतुर । इत्येतयोः स्त्रीलिङ्गयोर्विभक्तौ परतः क्रमेण तिसृ । चतसृ ।
इत्येतावादेशौ भवतः ॥ तिस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रः ॥ तिस्रः पश्य । चतस्रः ॥
तिसृभिः । चतसृभिः ॥ स्त्रियां किं । त्रयः । चत्वारः । त्रीणि । चत्वारि ॥
स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणं । न त्वङ्गस्य । तेनेहाप्यादेशो भवति । प्रिया-
स्तिस्रो यस्य साः । प्रियतिसा पुनान् । प्रियचतसा । प्रियतिसौ । प्रियचतसौ ।
प्रियतिस्रः । प्रियचतस्रः ॥ प्रियतिसृ । प्रियचतसृ कुलं । प्रियतिसृणी । प्रि-
यचतसृणी । प्रियतिसृणि । प्रियचतसृणी ॥ इह तु न भवति । प्रियास्त्रय-
स्त्रीणि वा यस्याः सा । प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः ॥ प्रियचत्वाः ।
प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ॥

अचि र ऋतः ॥ १०० ॥

तिसृ । चतसृ । इत्येतयोरेकार्थवस्य ऋ । इत्यस्य र । इत्येप आदेशः स्यात् ।
अज्ञादौ विभक्तौ परतः ॥ तिस्रस्तिष्ठन्ति । चतस्रस्तिष्ठन्ति । तिस्रः पश्य ।
चतस्रः पश्य ॥ प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः । प्रियचतसौ । प्रियचतस्रः ॥ अचि

किं । तिसृभिः । चतसृभिः ॥ ऋतः किं । त्रिचतुरेरेवादेशो ना विचार्यो-
ति ॥ पूर्वसवर्णोत्तिसर्वनागख्यानगुणानामपवादः ॥

जराया जरसन्यतरस्यां ॥ १०१ ॥

जरा । इत्येतस्याजरादौ विभक्तौ परतो वा जरन् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
जरसा । जरया । जरसं । जरथै ॥ अजरादौ किं । जराभ्यां । जराभिः ॥
तदन्तस्यापि । निर्जरः । निर्जरगो । निर्जरौ । निर्जरसः । निर्जराः ॥
अतिजरं कुलं । अतिजरगो । अतिजरं । अतिजरगंसि । अतिजराणि ॥

त्यदादीनामः ॥ १०२ ॥

त्यद् । इत्यत्रमादीनां सर्वादिगणपठितानां विभक्तौ परतः । अ । इत्येषां
अन्तादेशः स्यात् ॥ त्यद् । स्यः । त्यौ । त्ये ॥ तद् । सः । तौ । ते ॥
यद् । यः । यौ । ये ॥ एतद् । एषः । एतौ । एते ॥ इद् । अयं ।
इमौ । इमं ॥ अदस् । अगो । अनू । अगो ॥ द्वि । द्वौ । द्वाभ्यां ।
द्वयोः ॥ संक्षोपसर्जनयोस्तु न भवति । त्यद् । त्यदौ । अतित्यद् । अति-
त्यदौ ॥

किमः कः ॥ १०३ ॥

किं । इत्येतस्य विभक्तौ परतः क । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ कः । को ।
के ॥ साकचोऽप्ययमादेशो भवति ॥

कु तिहोः ॥ १०४ ॥

किं । इत्येतस्य त् । ह् । इत्येतदादौ विभक्तौ परतः कु । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ कुतः । कुत्र । कुह् ॥ तकार इकार उच्चारणार्थः ॥

घाति ॥ १०५ ॥

किं । इत्येतस्य अत् । इत्यतस्मिन् विभक्तिगञ्जके प्रत्यये परतः क् । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ क् गणित्यसि ॥ साकचोऽप्ययमादेशः ॥ ओर्गुणानिवृत्त्यर्थं
कुरादेशो न विहितः ॥

तदोः सः सावनत्ययोः ॥ १०६ ॥

त् । द् । इत्येतयोस्त्वदादीनामवयवयोऽनन्त्ययोः गुत्रिभक्तौ परतः न् । इत्यप
आदेशः स्यात् ॥ त्वद् । स्यः ॥ तद् । सः ॥ एतद् । एपः ॥ अदन् ।
अनौ ॥ अनन्त्ययोः किं । हे स । वा । सा ॥ अत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्
सौ परत्वात् सत्वे क्स्वान्तत्वाभावात् संवृद्धिलोपोऽन्तत्वाभावाद्वाप् च न
स्यात् ॥

अदस औ सुलोपश्च ॥ १०७ ॥

अदस् । इत्येतस्य गुत्रिभक्तौ परत औ । इत्येषोऽन्तादेशः स्यात् । सु ।
इत्येतस्य च लोपः स्यात् ॥ असौ ॥

इदमो मः ॥ १०८ ॥

इदं । इत्येतस्य सौ परतो म् । इत्येषोऽन्तादेशः स्यात् ॥ अयं । इयं ।
त्यदाद्यत्ववाधनार्थं मकारस्य मकारादेशविधानं ॥

दश्च ॥ १०९ ॥

इदं । इत्येतदवयवस्य द् । इत्येतस्य विभक्तौ परतो न् । इत्यप आदेशः
स्यात् ॥ इमो । इमे । इमं । इमौ । इमान् ॥

यः सौ ॥ ११० ॥

इदं । इत्येतदवयवस्य द् । इत्येतस्य सौ परतो य् । इत्यप आदेशः स्यात् ॥
इयं ॥ स्त्रियामयं यकारादेश उत्तरगूत्रे पुंसीत्युक्ताः ॥

इदो अ् पुंसि ॥ १११ ॥

इदं । इत्येतदवयवस्य इद् । इत्येतस्य पुल्लिङ्गं सौ परतो अ् । इत्यप आ-
देशः स्यात् ॥ अयं पुरुषः ॥ पुंसि किं । इयं स्त्री ॥

अनाथकः ॥ ११२ ॥

अककारस्येदमो अवयवस्य इद् । इत्येतस्य तृतीयादौ विभक्तौ परतो अन् ।
इत्यप आदेशः स्यात् ॥ अनेन । अनयोः ॥ अकः किं । इमकेन । इमक-
योः ॥ तृतीयैकवचनादारभ्य सप्तमीबहुवचनपकारेणाप् प्रत्याहारः ॥

कृत्ति लोपः ॥ ११३ ॥

अककारस्येदो अवयवस्य इदु । इत्येतस्य तृतीयादौ हलादौ विभक्तौ परतो लोपः स्यात् ॥ आभ्यां । एभिः ॥ नानर्यक इत्यलो अन्त्यविधिप्रतिपधादिदो लोपः ॥

मृजेवृद्धिः ॥ ११४ ॥

मृजू । इत्येतस्याङ्गस्येको वृद्धिः स्यात् ॥ मार्टा । मार्टु । मार्टव्यं ॥

अचो जिणिति ॥ ११५ ॥

अचप्रत्याहारान्तस्याङ्गस्य अ । ण् । इत्येतदित्संज्ञकं प्रत्यये परे वृद्धिः स्यात् ॥ जित् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनिष्पात्रौ ॥ कारः । हारः ॥ णित् । गौः । गावौ । गावः ॥ सखायौ । सखायः ॥ चायकः । लायकः । कारकः ॥

अत उपधायाः ॥ ११६ ॥

अङ्गावयवस्योपधासंज्ञकस्य अ । इत्येतस्य जिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिः स्यात् ॥ जिति । पाकः । पाठः । त्यागः । यागः । रागः ॥ णिति । पाचयति । पाठयति । पाचकः । पाठकः ॥ अतः किं । भेदः । भेदकः ॥ उपधायाः किं । चकात्तयति ॥

तद्धितेष्वचामदिः ॥ ११७ ॥

जिति णिति च तद्धिते परे ङ्गस्याच्समुदायस्यादेर्चो वृद्धिः स्यात् ॥ जि-
ति । वज् । गार्ग्यः । च्फज् । आश्वायनः । फिज् । तैकायनिः ॥ णि-
ति । अण् । औपगवः ॥ आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धिं बाधते ॥

किति च ॥ ११८ ॥

क् । इत्येतदित्संज्ञके तद्धिते परे ङ्गस्याचामादेर्चो वृद्धिः स्यात् ॥ फक् । नाडायनः ॥ ठक् । आत्तिकः ॥

॥ इति सूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका । शिंशपा । दित्यवाङ् । दीर्घसत्र । श्रेयस् । इत्येतेषामच्चादेशचः
स्याने वृद्धिप्रसङ्गे । आ । इत्येष आदेशः स्यात् । जिति णिति किति च
तद्धिते परे ॥ देविकायां भवं । दाविकमुदकं । देविकाकूले भवाः । दा-
विककूलाः शालयः । पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामस्तत्र भवः । पूर्वदाविकः ।
प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिप्रसङ्ग आकारः ॥ शिंशपाया विकारः ।
प्रांशपश्चमसः । शिंशपास्यले भवाः । प्रांशपस्यलाः । पूर्वप्रांशपः ॥ दित्यौह
इदं । दात्यौहं ॥ दीर्घसत्रे भवं । दाविसत्रं ॥ श्रेयसि भवं । श्रायसं ॥

केकयमित्रयुप्रलयानां यदिरियः ॥ २ ॥

केकय । मित्रयु । प्रलय । इत्येतेषां य् । इत्येतददेरवयवस्य इय् । इत्येष
आदेशः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ केकयस्यापत्यं ।
कैकेयः । जनपदलक्षणो ऽञ् ॥ मैत्रयिकया श्लाघते । गोत्रचरणादिति
बुञ् ॥ प्रलयादागतं । प्रालेयमुदकं ॥

न ज्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

य् । व् । इत्येताभ्यां पदान्ताभ्यां परस्याच्चादेशचो वृद्धिर्न स्यात् । किं तु
य् । व् । इत्येताभ्यां पूर्वौ क्रमात् । ऐ । औ । इत्येतावागमौ भवतः ॥
य् । व्यसने भवं । वैयासनं ॥ व्याकरणमधीते । वैयाकरणः ॥ व् । स्व-
श्रवस्यापत्यं । सौवश्रवः ॥ ज्वाभ्यां किं । नार्थिः ॥ पदान्ताभ्यां किं ।
वाट्टीकः । वासिष्ठः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

द्वार । इत्येवमादीनां शब्दानां ज्वाभ्यां परस्याच्चादेशचः स्याने वृद्धिर्न स्यात् ।
किं तु य् व् । इत्येताभ्यां पूर्वौ क्रमेण । ऐ । औ । इत्येतावागमौ भवतः ॥
द्वारे नियुक्तः । द्वौवारिकः ॥ स्वरे भवः । सौवरः ॥ व्यल्कशे भवः ।
वैयल्कशः ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोध । इत्येतस्य केवलस्य यकारात् परस्याच्चादेशचः स्याने वृद्धिर्न स्यात् ।

किं तु य् । इत्यतस्मात् पूर्व ऐ । इत्यप आगमः स्यात् ॥ न्यग्रोधस्य वि-
कारः । नैवग्रोधः ॥ केवलस्य किं । न्यग्रोधमूले भवाः । न्याग्रोधमूलाः
प्रालयः ॥ व्युत्पत्तिपक्षे नियगार्यमव्युत्पत्तिपक्षे विश्वर्यनिदं नृत्रं ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारं वृद्धिनिषेध ऐनागमश्च न स्यात् ॥ व्याचक्रोशी । व्याचहारी ॥
कर्मव्यतिहारप्राप्ततापणचः स्त्रियामित्यञ् ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

स्वागत । इत्येवमादीनां वृद्धिनिषेध ऐनागमश्च न स्यात् ॥ स्वागतमित्याह ।
स्वागतिकः ॥ स्वाध्वरिकः । स्वाङ्गिः । व्याङ्गिः । व्याङिः । व्याचहारिकः ।
स्वापतेयं ॥

श्वदेरिजि ॥ ८ ॥

श्वन् । इत्येवमादेरङ्गस्य इउप्रत्यये परे वृद्धिप्रतिषेध ऐनागमश्च न स्यात् ॥ श्वा-
भस्त्रिः । श्वादेङ्गिः ॥ श्वन्शब्दस्य द्वादिपु पाठादेच प्राप्नोः प्रतिषिध्यते ॥

पदान्तस्यान्यतरस्यां ॥ ९ ॥

श्वन् । इत्येतदादं पद । इत्येतदन्तस्याङ्गस्य वा ऐनागमो न स्यात् ॥ श्वा-
पदस्येदं । श्वापदं । शौचापदं ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उर्ध्वं यदनुक्रमिष्याम उत्तरपदस्येत्येवं तद्वदितव्यं ॥ वक्ष्यति ।
अत्रयवाद्गतोः । पूर्ववार्षिकं । अपरहैननं ॥ यत्र पञ्चमीनिर्देशो नास्ति तदर्थमु-
त्तरपदाधिकारः । ने प्रोष्ठपदानां । प्रोष्ठपदानु ज्ञातः । प्रोष्ठपादो ब्राह्मणः ॥
हनस्त इत्यतस्मात् प्रागुत्तरपदाधिकारः ॥

अत्रयवाद्गतोः ॥ ११ ॥

अत्रयवाद्गतिः परस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचागादेरचा वृद्धिः स्यात् । जिति
णिति किति च तद्धिते परे ॥ पूर्ववार्षिकं । अपरहैननं ॥ अत्रयवात्
किं । पूर्वानु वर्षानु भवं । पौर्ववार्षिकं ॥

सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

सु । सर्व । अर्थ । इत्येतभ्यः परस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ सु । सुपाञ्चालकः ॥ सर्व । सर्वपाञ्चालकः ॥ अर्थ । अर्थपाञ्चालकः ॥

दिशो ञमद्राणां ॥ १३ ॥

दिग्वाचिनः परस्य गन्धवर्जितस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ पूर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । दक्षिणपाञ्चालकः ॥ दिशः किं । पूर्वः पञ्चालानां । पूर्वपञ्चालः । तत्र भवः । पौर्वपञ्चालकः ॥ अमद्राणां किं । पौर्वगन्धः ॥

प्राचां ग्रामनगराणां ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य दिग्वाचिनः पूर्वपदात् परस्योत्तरपदस्य । तथा नगरवाचिनां च दिग्वाचिनः परेषामचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ ग्रामवाचिनां । पूर्वपुकाग्रम्यां भवः । पूर्वपुकाग्रमः ॥ नगराणां । पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरकान्यकुब्जः ॥ अत्र दिक्पूर्वपदा हि समुदायो ग्रामनामधेयं । उत्तरपदमात्रं तु नगरवाचि ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्यावाचिनः परस्य संवत्सर । इत्येतस्य संख्यावाचिनश्चोत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ संवत्सर । द्विसंवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरिकः ॥ संख्या । द्विपाटिकः । द्विसापूतिकः ॥ संख्येयं कालवाच्यत्र संख्याशब्दः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थं । तेन द्वैतमिक इत्यत्रोत्तरपदवृद्धिर्न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

वर्ष । इत्येतस्य संख्यावाचिनः परस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे । से चेत् तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति ॥ द्वे वर्षे अश्विमे भूतो भूतो वा । द्विवार्षिकः ॥ अभविष्यति किं । त्रीणि वर्षाणि भावि । त्रैवर्षिकं धान्यं ॥ अश्विमे भूते चाभविष्यतीति न निषेधः । गम्यते हि तत्र भविष्यन्ता न तु तद्धितार्थः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यावाचिनः परस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।
जिति णिति किति च तद्धिते परे । संज्ञात्रिषये प्राण । इत्येतस्मिन्नुत्तरपदे
च न भवति ॥ द्विकौडविकः । द्विसौवर्णिकं ॥ असंज्ञाशाणयोः किं ।
पाञ्चलोहितिकं । द्वैप्राणं । त्रैप्राणं ॥

त्रे प्रोष्ठपदानां ॥ १८ ॥

ज्ञातार्ये जिति णिति किति च तद्धिते परे प्रोष्ठपदा । इत्येतस्योत्तरपदस्या-
चामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ प्रोष्ठपदानु ज्ञातः । प्रोष्ठपादो माणवकः ।
संधिवेलेत्यण् ॥ बहुवचनात् पर्यायो ऽपि गृह्यते । भद्रपादः ॥ त्रै किं ।
प्रोष्ठपदानु भवः । प्रोष्ठपदः ॥

वृद्धगसिन्धुत्वे पूर्वपदस्य च ॥ १९ ॥

वृद्ध । भग । सिन्धु । इत्येतदन्ते ऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो
वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ वृद्ध । सुवृद्धस्य
भावः । सौहार्दं ॥ सुभग । सौभाग्यं । सौभागिनेयः । कल्याण्यादिषु पा-
ठाङ्गकप्रत्यय इनाङ्गदंष्ट्राश्च ॥ सिन्धु । सक्तुसिन्धुषु भवः । सक्तुसैन्धवः ।
पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दस्य कच्छादिपाठादण् ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

अनुशतिक । इत्येवमादीनानङ्गानां जिति णिति किति च तद्धिते परे पूर्वा-
त्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ अनुशतिकस्येदं । आनुशतिकं ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवतावाचिनां द्वन्द्वे पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । जिति णिति
किति च तद्धिते परे ॥ आग्निमाहृतं ॥ लोकत्रेदयोः प्रसिद्धसाहचर्याणां द्वन्द्व
इह गृह्यते । इह तु न भवति । स्कान्दविशालः । ब्राह्मप्रज्ञापत्यं ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्र । इत्येतस्य परपदभूतस्य देवताद्वन्द्वे वर्तमानस्य वृद्धिर्न स्यात् ॥ सौमे-
न्द्रः । आग्नेन्द्रः ॥ परस्य किं । ऐन्द्राग्नः ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

वरुण । इत्येतस्य दीर्घान्तात् पदात् परस्य देवताद्वन्द्वे वर्तमानस्य वृद्धिर्न स्यात् ॥ ऐन्द्रावरुणं । मैत्रावरुणं ॥ दीर्घात् किं । आग्निवाहणं ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगर । इत्येतदन्तस्याङ्स्य पूर्वोत्तरपदयोश्चामादेरचो वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ सौहृन्नागरः । पौण्ड्रनागरः ॥ प्राचां किं । मद्रनगरमुत्तरदेशे । तत्रे भवः । माद्रनगरः ॥

जङ्गलधेनुवलज्जान्तस्य विभाषितमुत्तरं ॥ २५ ॥

जङ्गल । धेनु । वलज्ज । इत्येतदन्तस्याङ्स्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । उत्तरपदस्य तु वा वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ कौरुज्जङ्गलं । कौरुजङ्गलं ॥ वैश्वधैनवं । वैश्वधेनवं ॥ सौवर्णाव्रालज्जं । सौवर्णवलज्जं ॥

अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्ध । इत्येतस्मात् परस्य परिमाणवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । पूर्वपदस्य तु वा वृद्धिः । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ आर्धद्रौणिकं । अर्धद्रौणिकं । आर्धकौडविकं । अर्धकौडविकं ॥ परिमाणस्य किं । आर्धक्रोशिकं ॥

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्ध । इत्येतस्मात् परस्य परिमाणावयवस्य अ । इत्येतस्य वृद्धिर्न स्यात् । पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ आर्धप्रस्थिकः । अर्धप्रस्थिकः ॥ आर्धकंसिकः । अर्धकंसिकः ॥ अतः किं । आर्धकौडविकः ॥ तपरकरणं किं । अर्धखारीभार्यः । अत्र वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् ॥

प्रवाहणस्य ठे ॥ २८ ॥

प्रवाहण । इत्येतस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । पूर्वपदस्य तु वा ठकप्रत्यये परे ॥ प्रावाहणोयः । प्रवाहणोयः । शुभ्रादित्वाङ्ठकप्रत्ययः ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥२९॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहण । इत्येतस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात् । पूर्व-
पदस्य तु वा जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ प्रावाहणेयिः । प्रवाहणेयिः ॥
प्रावाहणेयकं । प्रवाहणेयकं ॥ वाहृतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्नाश्रयेण विकल्पेन
बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ॥

नञः शुचीश्चरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानां ॥३०॥

शुचि । ईश्वर । क्षेत्रज्ञ । कुशल । निपुण । इत्येतेषां नञः परंप्रामचामा-
देरचो वृद्धिः स्यात् । पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥
शुचि । अशौचं । अशौचं ॥ ईश्वर । अनैश्वर्यं । अनैश्वर्यं ॥ क्षेत्रज्ञ ।
आक्षेत्रज्ञं । अक्षेत्रज्ञं ॥ कुशल । आकौशलं । अकौशलं ॥ निपुण । आ-
नैपुणं । अनैपुणं ॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥३१॥

यथातथ । यथापुर । इत्येतयोर्नञः पर्ययोः पर्यायेण पूर्वोत्तरपदयोश्चामादेरचो
वृद्धिः स्यात् । जिति णिति किति च तद्धिते परे ॥ आययातयं । अया-
यातयं ॥ आययापुर्यं । अयाथापुर्यं ॥ अय्ययीभावसमासवितौ । यथातथशब्दे
नपुंनकाश्रयं ह्रस्वत्वं । ब्रह्मणादित्वात् व्यञ् ॥

ह्यनस्तो अचिणालोः ॥३२॥

ह्यन । इत्येतस्य धातोर्जिति णिति प्रत्यये परे त् । इत्येष आदेशः स्यात् ।
चिण् । णल् । इत्येतयोः पर्योर्न भवति ॥ जिति । घातः ॥ णिति ।
घातकः । घातं घातं । घातयति ॥ अचिणालोः किं । अघानि । नघान ॥

आतो युक् चिणकृतोः ॥३३॥

आ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य चिणि जिति णिति कृति च परे युक् । इत्येष
आगमः स्यात् ॥ चिणि । अदायि । अदायि ॥ जिति कृति । दायः ।
दायः ॥ णिति कृति । दायकः । दायकः ॥ चिणकृतोः किं । ददौ ।
दधौ ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥३४॥

उदात्तोपदेशस्य म् । इत्येतदन्तस्याङ्स्य चिणि । जिति णिति कृति च पर
उपधाभूतस्य अ । इत्येतस्य वृद्धिर्न स्यात् । आङ्पूर्वस्य चम् । इत्येतस्य नि-
पेधो न भवति ॥ चिणि । अणमि । अतमि । अदमि ॥ जिति कृति ।
शमः । तमः । दमः ॥ णिति कृति । शमकः । तमकः । दमकः ॥ उदा-
त्तोपदेशस्य किं । यामकः । रामकः ॥ कयमुयमः । उपरमः । अउ उयमे ।
यम उपरमे । इत्येतन्निर्देशात् ॥ उपदेशग्रहणं किं । यामकः । रामकः ।
लित्स्वरे कृते संप्रत्युदान्नत्वात् ॥ मान्तस्य किं । चारकः । पाठकः ॥ अनाचमेः
किं । आचामकः ॥ चिणकृतोरित्येव । शशाम । तताम ॥

जनिवधोश्च ॥ ३५ ॥

जनी । वध । इत्येतयोश्चिणि । जिति णिति कृति च पर उपधाभूतस्य
अ । इत्येतस्य वृद्धिर्न स्यात् ॥ चिणि । अजनि । अवधि ॥ जिति कृति ।
प्रजनः । वधः ॥ णिति कृति । जनकः । वधकः ॥ वध इति धात्वन्तरं ।
हनादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः ॥ चिणकृतोरित्येव । जजान गर्भं महिमा-
नमिन्द्रं ॥

अतिह्रीव्रीरीक्यूद्माय्यातां पुणौ ॥ ३६ ॥

ऋ । ह्री । व्री । रीङ् । क्यूयी । द्मायी । इत्येतेषां । आ । इत्येतद-
न्तानां चाङ्गानां णौ परे पुक् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ ऋ । अर्पयति ॥
ह्री । ह्रेपयति ॥ व्री । व्रेपयति ॥ रीङ् । रेपयति ॥ क्यूयी । क्योपयति ॥
द्मायी । द्मापयति ॥ आदन्तानां । दापयति । धापयति ॥ इङ् । अध्वा-
पयति ॥ जि । जापयति ॥ क्रीङ्जीनां णावित्यात्वं ॥ ऋ गतिप्रापणयोः ।
ऋ गतौ । इत्येतद्द्वयमपि ग्राह्यं ॥ रीङ् गतिरेपणयोः । रीङ् अव्रण
इत्येतद्द्वयमपि गृह्यते ॥ पुक् । पूर्वान्तत्वमदीपपदित्यत्रोपधाङ्स्वार्थं ॥

शाहासाहाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शो । हो । पो । ह्वेञ् । व्येञ् । वेञ् । पा । इत्येतेषां णौ परं युक् ।
इत्येष आगमः स्यात् ॥ शो । शाययति ॥ हो । हाययति ॥ पो । सायय-
ति ॥ ह्वेञ् । ह्वाययति ॥ व्येञ् । व्याययति ॥ वेञ् । वाययति ॥ पा ।
पै । इत्येतदुभयं गृह्यते । अदादिः पा इत्येष तु लुग्विकरणत्वान्न गृह्यते ।
पाययति ॥

वो विधूनने जुक् ॥३८॥

वा । इत्येतस्य धातोः कम्पने ऽर्थे णौ परे जुक् । इत्येष आगमः स्यात् ॥
वाजयति पक्षेण ॥ विधूनने किं । वापयति केशान् ॥ वज्रधातोर्वाजयतीत्यादि
सिद्धे वै । इत्येतस्य पुमा भूदिति सूत्रं ॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥३९॥

ली । ला । इत्येतयोर्धात्वोर्णौ परे स्नेहविपातने ऽर्थे क्रमेण नुक् । लुक् ।
इत्येताव्राम्णौ वा भवतः ॥ ली । लीड् । एतयोर्द्वयोर्ग्रहणं । विलीनयति
वृतं । विलाययति । लीड् । इतीकारप्रश्लेषादात्वपक्षे न नुक् । विलापयति
वृतं ॥ ला इत्येतस्य लीयंतः कृतात्वस्य च ग्रहणं । विलालयति । वि-
लापयति । विलाययति ॥ स्नेहविपातने किं । जतु विलाययति । जटा-
भिर्लापयते ॥

भियो हेतुभये पुक् ॥४०॥

जिभी । इत्येतस्य धातोर्णौ परे पुक् । इत्येष आगमः स्यात् । प्रयोजकाद्भ्यं
चत् ॥ जटिलो भीषयते ॥ भीड् इतीकारप्रश्लेषादात्वपक्षे न पुक् । जटिलो
भाषयंत ॥ हेतुभये किं । कुञ्चिकयैनं भाषयति । अत्र कुञ्चिकैव भयहेतुर्न
तु प्रयोजकः ॥

स्फायो वः ॥४१॥

स्फायी । इत्येतस्य धातोर्णौ परे व् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ स्फावयति ॥

शदेरगतौ तः ॥४२॥

प्रदूलृ । इत्येतस्य धातोर्णौ परे गतिभिन्ने ऽर्थे त् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
प्रातयति पुष्पाणि ॥ अगतौ किं । गाः प्रादयति गोपालः । गमयतीत्यर्थः ॥

रुहः पो ऽन्यतरस्यां ॥४३॥

रुह । इत्येतस्य धातोर्णौ परे प् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ रोपयति
व्रीहीन् । रोहयति व्रीहीन् ॥

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ॥४४॥

प्रत्ययस्यात् क् । इत्येतस्मान् पूर्वस्य अ । इत्येतस्य आपि परे । इ । इत्येष
आदेशः स्यात् । स आप् सुपः परो यदि न भवति ॥ सर्विका । कारिका ॥
प्रत्ययस्यात् किं । शक्नोतीति । शका ॥ स्यग्रहणं विस्पष्टार्थं । ककारमात्रस्य
प्रत्ययस्याभावात् ॥ कात् किं । नन्दना ॥ पूर्वस्य किं । बहुका । परस्य
मा भूत् ॥ अतः किं । नौका ॥ तपरकरणं किं । राका ॥ आपि किं ।
कारकः ॥ असुपः किं । बहुपरिव्राजका नगरी । बहवः परिव्राजका
अस्यामिति विगृह्य सुब्रन्तादयं टाप् ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

यद् । तद् । इत्येतयोर्वयवस्य अ । इत्येतस्य । इ । इत्येष आदेशो न स्यात् ॥
यद् । यका । यके । यकाः । यकां ॥ तद् । सका । सके । सकाः ।
सकां ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

आ । इत्येतस्य य् । क् । इत्येवंपूर्वकस्य स्त्रीप्रत्ययस्य स्थाने यो ऽकारस्त-
स्यापि परे । इ । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ यपूर्व । इभ्यिका । इभ्य-
का । क्षत्रियिका । क्षत्रियका ॥ कपूर्व । चटकिका । चटकका । मूषि-
किका । मूषिकका ॥ आतः किं । सांकाश्रयिका ॥ स्थानेग्रहणं स्पष्टार्थं ॥
यकपूर्वायाः किं । अश्विकका ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देश आकारस्य स्त्रीबोधकस्य परि-
ग्रहार्थः । इह न भवति । अज्ञाता शुभंयाः । शुभंयिका ॥

भस्त्रैषाज्ञाज्ञाद्वास्वा नञपूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

भस्त्रा । एषा । अज्ञा । ज्ञा । द्वा । स्वा । इत्येतेषां नञपूर्वाणां चैतेषामातः
स्थानिकस्य अ । इत्येतस्य इ । इत्येष आदेशो वा स्यात् । आपि परे । स
आप् सुपः परो न चेत् ॥ भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थं । भस्त्रा । निर्भस्त्रिका ।
निर्भस्त्रिका । अभस्त्रिका । अभस्त्रका ॥ एषा । एषिका । एषका । नञपूर्वस्य
तु नायं विकल्पो ऽसुप इति निषेधात् ॥ अज्ञा । अज्ञिका । अज्ञका । अनज्ञि-
का । अनज्ञका ॥ ज्ञा । ज्ञिका । ज्ञका । अज्ञिका । अज्ञका ॥ द्वा ।
द्विके । द्वके । नञपूर्वस्य तु न भवति । असुप इति निषेधात् ॥ स्वा ।
स्विका । स्वका । अस्विका । अस्वका ॥ आतः स्थान इति पूर्वसूत्रादत्रा-
नुवर्तते । तच्च स्वशब्दाकारस्य विशेषणं । न तु द्व्येतच्छब्दयोरसंभवात् ।

अव्यभिचारादन्येषामपि न विशेषणं । आत्मीयवाचिन्यनुपसर्तने स्वशब्दे ऽकचा-
भाव्यं । अर्थान्तरे तु स्त्रीत्वमेव नास्ति । संज्ञायामुपसर्तनत्वे च कप्प्रत्ययान्त-
त्वादातः स्यानिकाकारसंभवादेतेनैव विकल्पः ॥ तदन्तस्यापि । बहुभस्त्रिका ।
बहुभस्त्रका ॥ नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थः ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने यो ऽकारस्तस्य कात् पूर्वस्यापि परे इ ।
इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ खट्विका । खट्टका । अखट्विका । अखट्टका ।
परमखट्विका । परमखट्टका ॥ बहुव्रीहिर्भाषितपुंस्कत्वात् ततो विहितस्य नि-
त्यं । अखट्विका ॥ शेषाधीकार्ये कपि तु विकल्पः । अखट्टका । अख-
ट्विका ॥

आदाचार्याणां ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्याने यो ऽकारस्तस्यापि परं । आ । इत्येष
आदेशो वा स्यात् ॥ खट्टाका । अखट्टाका । परमखट्टाका ॥ पक्षे पूर्वसूत्रेणो-
त्वविकल्पः । तेन त्रैत्र्यं । खट्विका । खट्टका । इत्यादि ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

अङ्संज्ञकात् परस्य ठ । इत्येतस्य प्रत्ययस्य एकः । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
ठक् । आत्तिकः ॥ ठञ् । लावणिकः ॥ ठल् । आकर्षिकः ॥ ठन् ।
पर्षिकः ॥ जिठ । काशिका ॥ टिठन् । अर्थिकः ॥ ठच् । दंष्ट्रिकः ॥

इसुसुत्तात्तात् कः ॥ ५१ ॥

इस् । उस् । उक् । त् । इत्येतदन्तादङ्गात् परस्य ठ । इत्येतस्य क ।
इत्येष आदेशः स्यात् ॥ इस् । सर्पिस् । सर्पिष्कः ॥ उस् । धनुस् । धानु-
ष्कः ॥ उक्प्रत्याहारान्तात् । नैषाद्वर्षकः । मातृकं ॥ तान्तात् । औद-
ष्ट्रिकः । प्राकृत्कः । वाकृत्कः ॥ इसुसौ प्रतिपदोक्तौ गृह्यते । न तु लान्त-
णिकौ । तेनह न । आग्निपिकः । औपिकः ॥

चजोः कुं धिष्यतोः ॥ ५२ ॥

च् । ज् । इत्येतयोः कवर्गादेशः स्यात् । धकारेत्संज्ञके प्रत्यये एयत्प्रत्यये च

परे ॥ धित् । त्यागः । रागः । भागः ॥ एयत् । वाक्यं । पाक्यं ॥ चतो-
र्विण्णयतोश्च न ययासंख्यं । तेन रक्तं रागादिति सूत्रनिर्देशात् ॥

न्यङ्कादीनां च ॥ ५३ ॥

न्यङ् । इत्येवमादीनां सिद्धये कवर्गादेशः स्यात् ॥ न्यङुः । नावच्चेरित्योपा-
दिकसूत्रेण उप्रत्ययः ॥ महुः । भृगुः ॥

हो हन्तेजिण्णिषु ॥ ५४ ॥

हन् । इत्येतस्य धातोर्ब्रववस्य ह् । इत्येतस्य जिति णिति प्रत्यये परे नकारे
च परे कवर्गादेशः स्यात् ॥ जित् । घातः ॥ णित् । घातयति । घातकः ।
घातं घातं ॥ न् । घ्नन्तिः । घ्नन्तु । अघ्नन् । वृत्रघ्नः ॥ हः किं । नका-
रस्य ना भूत् ॥ हन्तेः किं । प्रहारः । प्रहारकः ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

अभ्यासात् परस्य हन्तेर्हकारस्य प्रत्यये परे कवर्गादेशः स्यात् ॥ ज्ञेयान् । जि-
घांसति । ज्ञुन्यते ॥

हेरचडि ॥ ५६ ॥

हि । इत्येतस्य स्वादिगणपठितस्य धातोर्भ्यासात् परस्य ह् । इत्येतस्य कव-
र्गादेशः स्यात् । न तु चड्प्रत्यये परे ॥ प्रतिघाय । प्रतिघीपति । प्रेतेघीयते ॥
अचडि किं । प्राप्तीहयत् ॥

सन्निटोर्ज्ञेः ॥ ५७ ॥

ज्ञि । इत्येतस्य धातोर्भ्यासात् परस्य सन्निटोः पर्यायः कवर्गादेशः स्यात् ॥
सनि । ज्ञिगीपति ॥ लिटि । ज्ञिगाय ॥ सन्निटोः किं । ज्ञेजीयते ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिञ् । इत्येतस्य धातोर्भ्यासात् परस्य सन्निटोः पर्यायः कवर्गादेशो वा स्यात् ॥
सनि । चिकीपति । चिकीपति ॥ लिटि । चिकाय । चिचाय ॥ सन्निटोः
किं । चंचीयते ॥

न घादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेशतोः कवर्गादेशो न स्यात् ॥ कृज् । कृजः । खर्ज । खर्जः । गर्ज ।
गर्जः । कृज्यं । खर्ज्यं । गर्ज्यं ॥

अजित्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अज । वृज । इत्येतयोर्धात्वोः कवर्गादेशो न स्यात् ॥ अज । समाजः ।
उदाजः ॥ वृज । परिव्राजः । पारिव्राज्यं ॥ अजोस्तु एयति न प्रयोगो वी-
भावविधानात् ॥

भुजन्वुजौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज । न्युज्ज । इत्येतौ क्रमात् पाण्युपतापयोर्र्थयोर्निपात्येत ॥ भुज । भुज्यते
ऽनेन । भुजः पाणिः । यजि कवर्गाभावो गुणाभावश्च ॥ उज्ज । उदूज
इति वा । न्युज्जन्त्वस्मिन् । न्युज्जो रोगः । यजि कवर्गाभावो ऽत्र ॥ पा-
ण्युपतापयोः किं । भोगः । समुद्रः ॥

प्रयानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज । अनुयाज । इत्येतौ यज्ञाङ्गे निपात्येत ॥ यज । पञ्च प्रयाजाः ।
पञ्चानुयाजाः ॥ यज्ञाङ्गे किं । प्रयागः । अनुयागः ॥ प्रयानुयाजग्रहणं
प्रदर्शनार्थं । अन्यत्राप्येतादृशे कुत्वं न भवति । तेन एकादशोपयाजाः ।
उपांशुयाजमन्तरा यजति । पत्नीसंयाजा भवन्ति । ऋतुयाजैश्चरन्ति । इत्यादि
सिद्धं ॥

वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चु । इत्येतस्य गत्यर्थस्य धातोः कवर्गादेशो न स्यात् ॥ वञ्चु । वञ्च्यं ॥
गतौ किं । वञ्च्यं काष्ठं । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक उचः के ॥ ६४ ॥

उच । इत्येतस्य धातोः कप्रत्यये पर ओक । इत्येतन्निपात्येत ॥ ओकः शकु-
न्तः । ओको वृक्षः । कर्तरीगुपधत्तक्षणः कः । उचेर्गुणाः कुत्वं च । यज्ञा
सिद्धे ऽन्तोदात्तार्थं सूत्रं ॥

एय आवश्यके ॥ ६५ ॥

एयत्प्रत्यये परे आवप्रत्यये उर्थे कवर्गो न स्यात् ॥ अवप्रत्ययाच्चं । अवप्रत्यवाच्चं ॥
आवप्रत्यये किं । पाक्यं । वाक्यं ॥

यज्ञाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज्ञ । दुयाच् । रुच । प्रवच । ऋच । इत्येतेषां धातूनां एयत्प्रत्यये परे
कवर्गदेशो न स्यात् ॥ यज्ञ । याज्यं ॥ दुयाच् । वाच्यं ॥ रुच । रोच्यं ॥
प्रवच । प्रवाच्यं ग्रन्थः ॥ ऋच । अर्च्यं । ऋच ऋदुपधत्वे ऽप्यस्मादेव
ज्ञापकाण्यत् ॥

वचो ऽशब्दसंज्ञायां ॥ ६७ ॥

वच । इत्येतस्य धातोर्ऽशब्दसंज्ञायां एयत्प्रत्यये परे कवर्गदेशो न स्यात् ॥
वाच्यं ॥ अशब्दसंज्ञायां किं । वाक्यं ॥

प्रयोड्यनियोड्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोड्य । नियोड्य । इत्येतौ शक्यार्थे निपात्येते ॥ युक्तिरू । प्रयोक्तुं शक्यः ।
प्रयोड्यः ॥ नियोक्तुं शक्यः । नियोड्यः ॥ एयत्प्रत्यये परे कवर्गभावो निपा-
तनात् ॥ शक्यार्थे किं । प्रयोग्यः । नियोग्यः ॥

भोड्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोड्य । इत्येतद्वक्ष्ये ऽभिधेये निपात्येते ॥ भुज् । भोड्य ओदनः । भोड्या
यवागूः । एयति कृत्वाभावो निपातनात् ॥ भक्ष्ये किं । भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां धातूनां लेट्प्रत्यये परे वा लोपः स्यात् ॥ दध्दत्तानि दाशुषे ।
सोमो ददध्दध्वीय ॥ न च भवति । यदग्निर्गमये ददात् ॥

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य श्यन्प्रत्यये परे लोपः स्यात् ॥ श्रो । श्यति ॥ हो ।
ह्यति ॥ दो । द्यति ॥ पो । स्यति ॥

कसस्याचि ॥ ७२ ॥

कस । इत्येतस्याङादौ प्रत्यये परे लोपः स्यात् ॥ अधुक्तातां । अधुक्तायां ।
अधुक्ति ॥ अचि किं । अधुक्त् ॥ क् इति किं । क्त्साः ॥

लुग्व्वा इहृदिहृलिहृगुहृमाम्त्मानेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

दुह । दिह । लिह । गृह । इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ग्रहितस्य क्त्वा । इत्येतस्य दन्त्यवर्णादावात्मनेपदे परे वा लुक् स्यात् ॥ दुह । अदुग्ध । अधुक्त । अदुग्धाः । अधुक्ताः । अदुग्ध्वं । अधुक्तव्यं । अदुहृहि । अधुक्तावहि ॥ दिह । अदिग्ध । अधिक्त ॥ लिह । अलीह । अलिक्त ॥ गृह । अगृह । अगृह्यत ॥ दुहेत्यादि किं । गृह । अगृह्यत । उदिहृदिहृलिहृगुहृमाम्त्मानेपदे किं । अधुक्तत् ॥ दन्त्ये किं । अधुक्तामहि ॥ लुग्वग्रहणमुत्तमपुरुषद्विवचने सर्वलोपार्थं । अन्यत्रान्त्यलोप कृतं कलो कलीति लोपेनापि सिध्यति ॥ दन्त्योद्भयोऽपि वकारो दन्त्यग्रहणेन गृह्यते ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शम । इत्येवमादीनामष्टानां धातूनां श्यनि प्रत्यये परे ऽचो दीर्घः स्यात् ॥ शम् । शाम्यति ॥ तम् । ताम्यति ॥ दम् । दाम्यति ॥ अम् । आम्यति ॥ भम् । भाम्यति ॥ क्षम् । क्षाम्यति ॥ गद्दी । गाम्यति ॥ अष्टानां किं । अम्यति ॥ श्यनि किं । श्रमति ॥

ठिवुक्तमुचमां शिति ॥ ७५ ॥

ठिवु । क्लमु । चमु । इत्येतेषां धातूनां शिति प्रत्यये परं ऽचो दीर्घः स्यात् ॥ ठिवु । ठीवति ॥ क्लमु । क्लामति ॥ चमु । आचामति ॥ क्लमि-ग्रहणं प्रत्यर्थं । श्यनि तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धं ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७६ ॥

क्रमु । इत्येतस्य धातोर्चः परस्मैपदेषु शिति परे दीर्घः स्यात् ॥ क्रामति । क्रामतः । क्रामन्ति ॥ परस्मैपदेषु किं । आक्रमते ॥

इपुगमियमां हः ॥ ७७ ॥

इपु । गम्लु । यम । इत्येतेषां धातूनां शिति प्रत्यये परे हः । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ इपु । इच्छति । इच्छतः ॥ गम्लु । गच्छति । गच्छतः ॥ यम । यच्छति । यच्छतः ॥ उदितो ग्रहणं किं । इप । इष्यति । इष्णाति ॥ केचिद्त्र उकारं न पठन्ति । ते ऽचीत्यनुवर्त्य शितीत्यनेन विशेषयन्ति ॥

पाघ्राध्मास्यान्नादाणदृश्यतिर्तिशदसदां पिवन्निग्रधम-
तिष्ठमनयच्छपश्यर्ह्यौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा । घ्रा । ध्मा । ण । दा । दाण् । दृशिरू । ऋ । सु । श्रदूल् ।
पदूल् । इत्येतेषां धातूनां क्रमात् पिव । निग्र । धम । तिष्ठ । मन ।
यच्छ । पश्य । ऋच्छ । धौ । श्रीय । सीद् । इत्येत आदेशा भवन्ति शिति
प्रत्यये परे ॥ पा । पिवति ॥ घ्रा । निग्रति ॥ ध्मा । धमति ॥ स्या ।
तिष्ठति ॥ म्ना । मनति ॥ दाण । यच्छति ॥ दृशिरू । पश्यति ॥ ऋ ।
ऋच्छति ॥ सु । धावति ॥ श्रदूल् । श्रीयते ॥ पदूल् । सीदति ॥

ज्ञाजनीजा ॥ ७९ ॥

ज्ञा । जनी । इत्येतयोः शिति प्रत्यये परे ज्ञा । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
ज्ञा । ज्ञानाति ॥ जनी दिवादिर्गृह्यते । जायते ॥

घ्रादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

पूज् । इत्येवमादीनां कृयादिगणपठितानां धातूनां शिति प्रत्यये परे ऽच्चां
ह्रस्वः स्यात् ॥ पूज् । पुनाति ॥ लूज् । लुनाति ॥ स्तूज् । स्तृणाति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीज् । इत्येतस्य धातोः शिति प्रत्यये परे वेदे ह्रस्वः स्यात् ॥ प्रमिणन्ति ॥
निगमे किं । प्रमीणन्ति ॥

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

जिमिद्वा । इत्येतस्याङ्गस्वेकः शिति प्रत्यये परे गुणः स्यात् ॥ मेद्यति ।
मेद्यतः । मेद्यन्ति ॥ शिति किं । मिद्यते ॥

नुसि च ॥ ८३ ॥

अनादौ नुस्प्रत्यये पर इगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् ॥ हु । अनुह्वुः ॥ जिभी ।
अजिभयुः ॥ उभुज् । अजिभरुः ॥ अनादौ किं । चिनुयुः । सुनुयुः ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुकसंज्ञक आर्धधातुकसंज्ञके च प्रत्यये परे इगन्तस्याङ्स्य गुणः स्यात् ॥
सार्वधातुके । तृ । तर्ति । णीञ् । नयति । भू । भवति ॥ आर्धधातुके ।
डुकृञ् । कर्ता । चिञ् । चेता । हुञ् । स्तोता ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः
किं । अग्नित्वं । अग्निकान्यति ॥

ज्ञाग्रो ऽविचिण्णत्तुडित्सु ॥ ८५ ॥

ज्ञागृ । इत्येतस्याङ्स्य गुणः स्यात् । वि चिण् णल् डित् । इत्येतभ्यो
ऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च ॥ वृद्धिविषये । ज्ञागरयति । ज्ञाग-
रकः । साधुज्ञागरी । ज्ञागरं ज्ञागरं ॥ प्रतिषेधविषये । ज्ञागरितः । ज्ञाग-
रितवान् ॥ अविचिण्णत्तुडित्सु किं । वि । ज्ञागृविः । चिण् । अज्ञागारि ।
णल् । ज्ञागार । डित् । ज्ञागृतः । ज्ञागृथः ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुक् । इत्येतस्मिन्नागमे परे यो ऽन्त इक् तस्य । लघ्वी योपधा तद्रूपस्य
च इको गुणः स्यात् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः पर्योः ॥ पुगन्त । ऋ । अर्पय-
ति । ङी । ङ्रेपयति । ङ्री । ङ्रेपयति । रीङ् । रेपयति । क्न्वी ।
क्नोपयति ॥ लघूपध । भिदिरू । भेत्ता । भेदनं । द्विदिरू । द्वेत्ता । द्वेदनं ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्स्य लघूपधस्याज्ञादौ पिति सार्वधातुके परे गुणो न स्यात् ॥
णित्रिर् । नेनित्रानि । अनेनित्रं ॥ विप्लृ । परिविपिपाणि । पर्यवेविपं ॥
अभ्यस्तस्य किं । वेदानि ॥ अचि किं । नेनेक्षि ॥ पितित्येतदुत्तरार्थं ॥
सार्वधातुके किं । निनेत्र ॥ लघूपधस्येत्येव । जुह्वानि । अनुह्वं ॥

भूसुवोस्तिडि ॥ ८८ ॥

भू । पूङ् । इत्येतयोः सार्वधातुके तिडि परे गुणो न स्यात् ॥ भू । अभूत् ।
अभूः । अभूवं ॥ पूङ् । सुवै । सुवावहै । सुवागहै ॥ पूङ् लुङ्विकरणो
गृह्यते । तुदादिदिवाद्योस्तु विकरणस्य डित्वादेव गुणाभावसिद्धेः ॥ तिडि
किं । भवति ॥ सार्वधातुके किं । व्यतिभविषीष्ट ॥ यङ्लुकि नायं निषेधः ।
इन्द्रसि बोभूत् । इति निपातनेन ज्ञापितत्वात् ॥

उतो वृद्धिलुकि हलि ॥ ८१ ॥

उ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य हल्प्रत्याहारादौ पिति सार्वधातुके परे लुकि सति वृद्धिः स्यात् ॥ यु । योति । योषि । यौमि ॥ नु । नोति । नोषि । नौनि ॥ हुञ् । स्तोति । स्तोषि । स्तौनि ॥ उतः किं । इण् । एति । एषि । एमि ॥ लुकि किं । मुनोति ॥ हलि किं । यवानि ॥ पिति किं । युतः । रुतः ॥ नायस्तस्येत्यनुवर्तते । योयोति । नोनोति ॥

उर्णोतिर्विभाषा ॥ १० ॥

उर्णुञ् । इत्येतस्य धातोर्हलादौ पिति सार्वधातुके परे वृद्धिर्वा स्यात् ॥ उर्णोति । उर्णोति । उर्णोषि । उर्णोषि । उर्णोनि । उर्णोनि ॥ हलि किं । उर्णवानि ॥ पिति किं । उर्णुतः ॥

गुणो ऽपृक्ते ॥ ११ ॥

उर्णुञ् । इत्येतस्यापृक्तसंज्ञके हलादौ पिति सार्वधातुके परे गुणः स्यात् ॥ और्णोत् । और्णोः ॥ उर्णोतिर्विभाषेति वृद्धेरयमपवादः ॥ अपृक्तग्रहणं यस्मिन् विधिरिति परिभाषाज्ञापनार्थं ॥

तृणह् इम् ॥ १२ ॥

तृणह् । इत्येतस्याङ्स्य हलादौ पिति सार्वधातुके परे इम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ तृणेळि । तृणेळि । तृणेळि । अतृणेट् ॥ हलि किं । तृणाहानि ॥ पिति किं । तृणहः ॥ शनम्प्रत्ययं कृत इम् यथा स्यादिति सविकरणो निर्देशः ॥

ब्रुव ईट् ॥ १३ ॥

ब्रूञ् । इत्येतस्मात् परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ ब्रवीति । ब्रवीषि । ब्रवीमि । अब्रवीत् ॥ हलि किं । ब्रवाणि ॥ पिति किं । ब्रूतः ॥

यडो वा ॥ १४ ॥

यड् । इत्येतदन्तात् परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य वा ईट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ लप । लालपीति । वद । वावदीति । रु । रोर्वीति ॥

न च भवति । वृत् । वर्वर्त्ति । वर्वर्म्नि ॥ यङ्ङन्तादात्मनेपदविधानात्
तस्मादलादेः पितो ऽसंभव एवेति यङ्लुगन्तगुदाहृतं ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ १५ ॥

तु । रु । हुञ् । ग्रम । अम । इत्येतेभ्यः परस्य हलादेः सार्वधातुकस्य वा
ईट् । इत्येप आगमः स्यात् ॥ तु इति सौत्रो धातुः । तवीति । तौति ॥
रु । रवीति । रौति ॥ हुञ् । स्तवीति । स्तौति ॥ शम्यमोऽहान्दसत्वा-
द्विकरणलुकि संभवः ॥ ग्रम । ग्राम्यध्वं । ग्रमिध्वं ॥ अम । अभ्यमति ।
अभ्यमीति ॥ पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्यं । स्तुवीत । शमीध्वं ॥

अस्तिसिचो ऽपृक्ते ॥ १६ ॥

अस् । इत्येतस्मादातोः सिचप्रत्ययान्ताच्च परस्यापृक्तसंज्ञकस्य सार्वधातुकस्य हल
ईट् । इत्येप आगमः स्यात् ॥ अस् । आसीत् । आसीः ॥ सिच् । अका-
पीत् । असावीत् ॥ अपृक्ते किं । अस्ति । अकार्यं ॥

बहुलं इन्दसि ॥ १७ ॥

अस् । इत्येतस्मात् । सिचप्रत्ययान्ताच्च परस्यापृक्तसंज्ञकस्य सार्वधातुकस्य हलो
बहुलं इन्दसि ईट् । इत्येप आगमः स्यात् ॥ अस् । आप एवेदं सलिलं
सर्वमाः । आसीदित्यस्य स्थान आः क्रियापदं ॥ सिच् । गोभिरृक्षाः । प्रत्य-
क्षमत्साः । सिच ईडभावः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ १८ ॥

रुदिरू । जिष्वप् । श्वस । अन । जत्त । इत्येतेभ्यः पञ्चभ्यः परस्यापृक्तस्य
पितः सार्वधातुकस्य हल ईट् । इत्येप आगमः स्यात् ॥ रुदिरू । अरोदीत् ।
अरोदीः ॥ जिष्वप् । अस्वपीत् । अस्वपीः ॥ श्वस । अश्वसीत् । अश्वसीः ॥
अन । आनीत् । आनीः ॥ जत्त । अजत्तीत् । अजत्तीः ॥ पञ्चभ्यः किं ।
जागृ । अजागर्भवान् ॥ अपृक्तस्य किं । रोदिति ॥

अङ्गार्ग्यगालवयोः ॥ १९ ॥

रुदिरू । इत्येवनादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्यापृक्तस्य पितः सार्वधातुकस्य हलो गा-
र्ग्यगालवयोराचार्ययोर्नते ऽट् । इत्येप आगमः स्यात् ॥ अरोदत् । अरोदः ॥

अस्वपत् । अस्वपः ॥ अश्वसत् । अश्वसः ॥ प्रापात् । प्रापाः ॥ अन्नत् ।
अन्नः ॥ गार्ग्यगालवग्रहणां पूनार्थं ॥

अद् सर्वेषां ॥ १०० ॥

अद् । इत्येतस्मात् परस्वापृक्तस्य सार्वधातुकस्य सर्वेषामाचार्याणां मते । अद् ।
इत्येष आगमः स्यात् ॥ आदत् । आदः ॥ अपृक्तस्य किं । अन्ति । अत्ति ॥

अतो दीर्घी यजि ॥ १०१ ॥

अ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य यञप्रत्याहारादौ सार्वधातुके परं दीर्घः स्यात् ॥
उपचप् । पचामि । पचावः । पचामः ॥ वच । वक्ष्यामि । वक्ष्यावः ।
वक्ष्यामः ॥ अतः किं । चिनुवः । चिनुमः ॥ यजि किं । पचतः । पचयः ॥
सार्वधातुके किं । केशवः । अङ्गना ॥

सुपि च ॥ १०२ ॥

अ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य यञादौ सुपि परं दीर्घः स्यात् ॥ वृक्षाय । वृक्षाभ्यां ॥
अत इत्येव । अग्निभ्यां ॥ यजीत्येव । वृक्षस्य ॥

बहुवचने कल्येत् ॥ १०३ ॥

अ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य कल्पप्रत्याहारादौ बहुवचने सुपि परं । ए । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ वृक्षेभ्यः । वृक्षेभ्यः ॥ बहुवचने किं । वृक्षाभ्यां ॥ कलि
किं । वृक्षाणां ॥ सुपि किं । पचध्वं ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

अ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य ओस्प्रत्यये परं । ए । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ वृक्षयोः ।
प्लक्षयोः ॥

आडि चापः ॥ १०५ ॥

आबन्तस्याङ्स्य तृतीयैकवचन ओसि च परं । ए । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
आडि । खट्वया । बहुरात्रया । कारीपगन्ध्यया ॥ ओसि । खट्वयोः ।
बहुरात्रयोः । कारीपगन्ध्ययोः ॥ आप इति दीर्घान्तस्यैव ग्रहणं । तेनेह न ।
अतिखट्वेन ॥ आडिति तृतीयैकवचनस्य प्राचां संज्ञा ॥

संवृद्धौ च ॥ १०६ ॥

आब्रन्तस्याङ्स्य संवृद्धिसंज्ञके प्रत्यये परे । ए । इत्येष आदेप्रः स्यात् ॥ हे
खट्वे । हे बहुराजे । हे कारीपगन्धे ॥

अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥

अम्बार्थानां । नदीसंज्ञकानां चाङ्गानां संवृद्धिसंज्ञके प्रत्यये परे ह्रस्वः स्यात् ॥
अम्बार्थ । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ नदी । हे कुमरि । हे
प्राङ्गरेवि । हे ब्रह्मबन्धु ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्स्य संवृद्धिसंज्ञके प्रत्यये परतो गुणः स्यात् ॥ अग्नि । हे अग्ने ॥
वायु । हे वायो ॥ वृद्धि । हे वृडे ॥ धेनु । हे धेनो ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्स्य जसप्रत्यये परे गुणः स्यात् ॥ अग्नयः । वायवः । वृडयः ।
धेनवः ॥

ऋतो डिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

ऋ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य डिसर्वनामस्थानयोः पर्योर्गुणः स्यात् ॥ औ । मात-
रि । पितरि । भ्रातरि । कर्तारि ॥ सर्वनामस्थाने । मातरः । मातरं ।
मातरौ ॥ एवं । पितरौ । पितरः । पितरं । पितरौ ॥ भ्रातरौ । भ्रातरः ।
भ्रातरं । भ्रातरौ ॥ कर्तारौ । कर्तारः । कर्तारं । कर्तारौ ॥

घेडिति ॥ १११ ॥

घिसंज्ञकस्याङ्स्य डिति सुपि प्रत्यये परे गुणः स्यात् ॥ अग्नये । वायवे ।
अग्नेः । वायोः । अग्नेर्मुवं । वायोर्गतिः ॥ घेः किं । राख्यं । पत्यं ॥
डिति किं । अग्निभ्यां ॥ सुपि किं । पट्टी । कुहूतः ॥

आएनद्याः ॥ ११२ ॥

नयन्ताद्ङात् परस्य ङ् । इत्येतदित्संज्ञकस्य प्रत्ययस्य आट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ कुमार्ये । ब्रह्मबन्ध्वै ॥ कुमार्याः । ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आचन्ताद्भ्रातृत्वरस्य डितः प्रत्ययस्य याट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ खट्वायै ।
बहुराजायै । कारीपगन्धायै ॥ खट्वायाः । बहुराजायाः । कारीपगन्धयायाः ॥
लान्छणिकत्वादिह तु न भवति । अतिखट्वाय ॥

सर्वनामः स्याद्ब्रुस्वश्च ॥ ११४ ॥

आचन्तात् सर्वनामसंज्ञकाद्भ्रातृ परस्य डितः प्रत्ययस्य स्याट् । इत्येष आगमः
स्यात् । आचन्तस्य सर्वनामो ब्रुस्वश्च ॥ सर्वस्यै । यस्यै । तस्यै । कस्यै ॥
सर्वस्याः । यस्याः । तस्याः । कस्याः ॥ सर्वस्याः कर्ः । यस्याः कर्ः ।
तस्याः कर्ः । कस्याः कर्ः ॥ सर्वस्यां । यस्यां । तस्यां । कस्यां ॥ आ-
चन्तात् किं । भवत ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां ॥ ११५ ॥

द्वितीया । तृतीया । इत्येताभ्यां परस्य डितः प्रत्ययस्य स्याट् । इत्येष आगमो
वा स्यात् । द्वितीयातृतीययोश्च ब्रुस्वः ॥ द्वितीयस्यै । द्वितीयायै ॥ द्विती-
यस्याः । द्वितीयायाः ॥ द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः कर्ः ॥ द्वितीयस्यां ।
द्वितीयायां ॥ तृतीयस्यै । तृतीयायै ॥ तृतीयस्याः । तृतीयायाः ॥ तृतीयस्याः ।
तृतीयायाः कर्ः ॥ तृतीयस्यां । तृतीयायां ॥

उराम् नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

नदीसंज्ञकान्तात् । आचन्तात् । नी । इत्येतस्माच्च परस्य डि । इत्येतस्य
सप्तम्येकवचनस्य । आम् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ नदी । कुमारी । गौ-
री । ब्रह्मवन्धां । धीवन्धां ॥ आप् । खट्वायां । बहुराजायां । कारी-
पगन्धयायां ॥ नी । सेनान्यां । ग्रामण्यां ॥

इडुभ्यां ॥ ११७ ॥

इ । उ । इत्येताभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यां परस्य डि । इत्येतस्य आम् । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ कृत्यां । धेन्वां ॥

औत् ॥ ११८ ॥

इ । उ । इत्येताभ्यां विसंज्ञावर्जिताभ्यां परस्य डि । इत्येतस्य । औत् ।
इत्येप आदेशः स्यात् ॥ सख्यौ । पत्यौ ॥

अच्च धेः ॥ ११९ ॥

इ । उ । इत्येताभ्यां विसंज्ञकाभ्यां परस्य डि । इत्येतस्य । औत् । इत्येप
आदेशः स्यात् । इ । उ । इत्येतयोर्विसंज्ञकयोश्च । अत् । इत्येप आदेशः
स्यात् ॥ अग्नौ । कृतौ । वायौ । धेनौ ॥ अदिति तपरकरणां स्त्रियां टापो
निवृत्त्यर्थः ॥

आडो नास्त्रियां ॥ १२० ॥

विसंज्ञकात् परस्य टा । इत्येतस्य ना । इत्येप आदेशः स्यात् । न तु स्त्रि-
यां ॥ अग्निना । वायुना ॥ अस्त्रियां किं । कृत्या । धेन्वा ॥

॥ इति सूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

णौ चञुपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

चञ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥ डुकृञ् । अचीकरत् । अची-
करत् ॥ लृङ् । अलीलवत् । अलीलवत् ॥ पठ । अपीपठत् । अपीपठत् ॥
डुदाञ् । अदीदपत् ॥ णौ किं । अलीलवत् । अत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गमपि
वृद्धिं बाधित्वा ह्रस्वे कृते गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद्प्रवृत्तेरुवङ् प्रसज्येत ।
अदीदपदित्यत्र ह्रस्वेन पुको बाधः स्यात् । अपीपचदित्यादौ तु नैव स्यात् ॥

नाग्लोपिशास्वदितां ॥ २ ॥

णावग्लोपिनामङ्गानां । शासु । इत्येतस्य । ऋदितां च चञ्परे णौ परत
उपधाया ह्रस्वो न स्यात् ॥ अग्लोपिनां । मालामाख्यत् । अममालत् ।
मातरमाख्यत् । अममातत् । राजानमतिक्रान्तवान् । अत्यरराजत् ॥ शासु ।

अशशासत् ॥ ऋदितां । वाधृ । अववाधत् । दुयाचृ । अययाचत् । ठौकृ ।
अउठौकत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्यां ॥ ३ ॥

भ्राजू । भासृ । भाष । दीपी । जीव । मील । पीड । इत्येतेषां चङ्परं
णौ पर उपधाया ह्रस्वो वा स्यात् ॥ भ्राजू । अभ्रजत् । अवभ्राजत् ॥
भासृ । अब्रीभसत् । अवभासत् ॥ भाष । अब्रीभाषत् । अवभाषत् ॥ दीपी ।
अदीपित् । अदीपित् ॥ जीव । अजीवित् । अतिजीवित् ॥ मील ।
अमीलित् । अमिलित् ॥ पीड । अपीडित् । अपिपीडित् ॥

लोपः पिवतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पा । इत्येतस्याङ्स्य चङ्परं णौ पर उपधाया लोपः स्यात् । अभ्यासस्य ई ।
इत्येष आदेशश्च ॥ अपीप्यत् । अपीप्यतां । अपीप्यन् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

ठा । इत्येतस्याङ्स्योपधायाश्चङ्परं णौ परे । इ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
अतिष्ठित् । अतिष्ठिततां । अतिष्ठित् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

घ्रा । इत्येतस्याङ्स्योपधायाश्चङ्परं णौ परे । इ । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥
अजिघ्रित् । अजिघ्रिततां । अजिघ्रित् ॥ अजिघ्रित् । अजिघ्रिततां । अजिघ्रित् ॥

उर्मत् ॥ ७ ॥

ऊ । इत्येतस्य धातोर्लुपधाभूतस्य चङ्परं णौ परे । ऊ । इत्येष आदेशो वा
स्यात् ॥ इररारामपवादो ऽयं ॥ इरू । कृत । अचिकृतत् । अचिकीर्तत् ॥
अरू । वृत । अववृत्तत् । अववर्तत् ॥ अरू । मृत । अमीमृतत् । अममा-
र्तत् ॥ तपरकरणां दीर्घे ऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात् । अचिकृत-
दिति ॥

नित्यं कन्दसि ॥ ८ ॥

ऊ । इत्येतस्य धातोर्लुपधाभूतस्य वेदे चङ्परं णौ परे । ऊ । इत्येष आदेशो
नित्यं स्यात् ॥ अववृत्तत् पुरोडाशेन । अववृत्ततां । अववृत्तन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ १॥

देङ् । इत्येतस्य धातोर्लिटि परे दिगि । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ दिग्ये । दिग्याते । दिग्यिरे ॥ दय इत्येतस्य तु न ग्रहणं तस्य लिट्याम्बिधानात् ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋ । इत्येतदन्तस्य संयोगादेर्ङ्गस्य लिटि परे गुणः स्यात् ॥ स्वरुः । सस्वरतुः । सस्वरुः ॥ ध्वृ । दध्वरतुः । दध्वरुः ॥ स्मृ । सस्मरतुः । सस्मरुः ॥ ऋतः किं । क्षि । चिक्षियतुः ॥ संयोगादेः किं । कृ । चक्रतुः ॥ लिटि किं । स्मृतः ॥ किञ्छिति गुणनिषेधे प्राप्ते विधिरयं ॥

ऋच्छत्यृतां ॥ ११ ॥

ऋच्छ । ऋ । इत्येतयोः । ऋ । इत्येतदन्तानां चाङ्गानां लिटि परे गुणः स्यात् ॥ ऋच्छ । आनर्ह । आनर्हतुः । आनर्हुः ॥ ऋ । आरतुः । आरुः ॥ ऋतां । कृ । चक्रतुः । चकरुः ॥ गृ । जगरतुः । जगरुः ॥ लघूपथत्वाभावादृच्छेत्प्राप्नो गुणो विधीयते । ऋतां किञ्छिति गुणनिषेधे प्राप्ते विधिः ॥

शृदृप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शृ । दृ । पृ । इत्येतेषामङ्गानां लिटि परे वा ह्रस्वः स्यात् ॥ शृ । शश्रतुः । शश्रुः । शश्रतुः । शश्रुः ॥ दृ । दद्रतुः । दद्रुः । ददरतुः । ददरुः ॥ पृ । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः ॥

के ऽणः ॥ १३ ॥

कप्रत्यये परे ऽणप्रत्याहारान्तर्गतवर्णस्य ह्रस्वः स्यात् ॥ अत्रका । कुमारिका । ब्रह्मबन्धुका ॥ अणः किं । नोका । नौका ॥ उणणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादिह न भवति । राका । धाका ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कप्रत्यये परे ऽणो ह्रस्वो न स्यात् ॥ बहुकुमारीकः । बहुबन्धूकः । बहुलक्ष्मीकः ॥

आपो ऽन्यतरस्यां ॥ १५ ॥

टाप् । उाप् । चाप् । इत्येतदन्तस्याङ्स्य कपि परे ह्रस्वो वा स्यात् ॥
टाप् । बहुखट्वाकः । बहुखट्वाकः ॥ उाप् । बहुराजाकः । बहुराजाकः ॥
चाप् । बहुकारीषगन्ध्याकः । बहुकारीषगन्ध्याकः ॥

ऋदृशो ऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋ । इत्येतदन्तानां धातूनां दृशिर् । इत्येतस्य च अङ्प्रत्यये परे गुणः स्यात् ॥
ऋदन्त । सृ । असरत् ॥ ऋ । आरत् ॥ णृष् । जरा ॥ दृशिर् । अदर्शत् । अदर्शतां । अदर्शन् ॥

अस्यतेस्युक् ॥ १७ ॥

असु । इत्येतस्य धातोरङ्प्रत्यये परे युक् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ आस्यत् ।
आस्यतां । आस्यन् ॥

अयतेरः ॥ १८ ॥

दुओष्वि । इत्येतस्य धातोरङ्प्रत्यये परे । अ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
अयत् । अयतां । अयन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पत् । इत्येतस्य धातोरङ्प्रत्यये परे पुम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ अप-
पत् । अपप्तां । अपपन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वच । इत्येतस्य धातोरङ्प्रत्यये परे । उम् । इत्येष आगमः स्यात् ॥ अवो-
चत् । अवोचतां । अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

शीङ् । इत्येतस्य धातोः सार्वधातुके परे गुणः स्यात् ॥ श्रंते । श्रयाते ।
श्रेते ॥ सार्वधातुके किं । शिष्ये ॥

अयङ् पि क्ङिति ॥ २२ ॥

शीङ् । इत्येतस्य य् । इत्येतदादौ किति ङिति च प्रत्यये परे अयङ् । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ किति । श्रयते । प्रश्रय । उपश्रय ॥ ङिति । प्राश्रयते ॥
पि किं । शिष्ये ॥ क्ङिति किं । श्रेयं ॥

उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

ऊह । इत्येतस्य धातोरुपसर्गात् परस्त्व य् । इत्येतदादौ किति डिति च प्रत्यये परे ऋस्वः स्यात् ॥ समुह्यते । अभ्युह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्य गतः ॥ उपसर्गात् किं । ऊह्यते ॥ ऊहतेः किं । समीक्यते ॥ यि किं । समूहितं ॥ किञ्चि किं । अभ्यूह्यं ॥ अण इत्येव । आ ऊह्यते । ओह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

इण् । इत्येतस्य धातोरुपसर्गात् परस्याणो य् । इत्येतदादौ किञ्चि लिङि परे ऋस्वः स्यात् ॥ उदियात् । समियात् । अन्वियात् ॥ आशीर्लिङि अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घे कृते ऽनेन ऋस्वः ॥ उपसर्गात् किं । ईयात् ॥ अणः किं । आ ईयात् । एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अजन्तस्याङ्स्य य् । इत्येतदादौ किञ्चि प्रत्यये परे दीर्घः स्यात् । न तु कृत्सार्वधातुकयोः ॥ किति । ईयात् । चीयात् । स्तूयात् । चीयते । स्तूयते ॥ डिति । चेचीयते । तोट्टयते । भृषायते । सुषायते ॥ अकृत् किं । प्रकृत्य । तुक् परत्वाद्दीर्घः स्यात् ॥ असार्वधातुके किं । चिनुयात् ॥ किञ्चि किं । धृष्णुया ॥

द्यौ च ॥ २६ ॥

च्चिप्रत्यये परे ऽजन्तस्याङ्स्य दीर्घः स्यात् ॥ शुक्लीकरोति । शुचीभवति । मृदूस्यात् ॥

रीडृतः ॥ २७ ॥

ऋ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य य् । इत्येतदादौ प्रत्यये चिप्रत्यये च परे रीड् । इत्येप आदेशः स्यात् । न तु कृत्सार्वधातुकयोः ॥ य् । मात्रीयति । मात्रीयते । चेक्रीयते । पित्र्यं ॥ च्चि । मात्रीकरोति ॥ ऋत इति तपरकरणं किं । गृ । नेगिल्यते ॥

रिङ् शयग्लिङ् ॥ २८ ॥

ऋ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य रिङ् । इत्येष आदेशः स्यात् । प्र । यक् । इत्ये-
तयोः पर्योर्लिङि च यकारादावसार्वधातुके परे ॥ प्र । आद्रियते । आ-
ध्रियते ॥ यक् । क्रियते । ह्रियते ॥ लिङ् । क्रियात् । ह्रियात् ॥ असा-
र्वधातुके किं । अभ्रियात् ॥ यकारादौ किं । कृषीष्ट ॥

गुणो ऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ ३१ ॥

ऋ । इत्येतस्य धातोः । ऋ । इत्येतदन्तस्य च संयोगादेरङ्स्य यक्प्रत्यये परे
यकारादावसार्वधातुके लिङि च परे गुणः स्यात् ॥ यकि । ऋ । अर्यते ।
संयोगादि । स्मृ । स्मर्यते ॥ लिङि । अर्यात् । स्मर्यात् ॥ सुटो वहिरङ्ग-
त्वेनासिद्धत्वात् संयोगादित्वाभावादिह न भवति । संस्क्रियात् ॥ यकारादौ
किं । ध्वृ । ध्वृषीष्ट ॥ असार्वधातुके किं । इयृयात् ॥

यङि च ॥ ३० ॥

ऋ । इत्येतस्य धातोः । ऋ । इत्येतदन्तस्य संयोगादेरङ्स्य च यङ्प्रत्यये परे
गुणः स्यात् ॥ ऋ । अर्यते ॥ संयोगादि । स्मृ । मास्वर्यते । स्मृ ।
मास्मर्यते । ध्वृ । दाध्वर्यते ॥

ई धाध्मोः ॥ ३१ ॥

घ्रा । ध्मा । इत्येतयोर्यङ्प्रत्यये परे । ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ घ्रा ।
नेघ्रीयते ॥ ध्मा । देध्मीयते ॥

अस्य घौ ॥ ३२ ॥

अ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य छिप्रत्यये परे । ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ शुक्ली-
करोति । खट्वीभवति । खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

अ । इत्येतदन्तस्याङ्स्य क्यचप्रत्यये परे । ई । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ पुत्री-
यति । मालीयति ॥ अकृत्सार्वेत्यस्यापवादो ऽयं ॥ उत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थं पृथ-
ग्योगकरणं ॥

अशनायोदन्यधनाया वुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ ३४ ॥

अग्रनाय । उदन्य । धनाय । इत्येतानि क्रमात् । वृभुक्ता । पिपासा ।
गर्ध । इत्येतेष्वर्थेषु निपात्यन्ते ॥ अग्रनायति । क्यच्प्रत्यये पर आत्वं निपा-
त्यते ॥ उदन्यति । क्यच्चुद्कस्य उद्भावो निपात्यते ॥ धनायति । क्यच्चात्वं
निपात्यते ॥ अभिलाषातिर्को गर्धः ॥ वृभुक्तेत्यादि किं । अग्रनीयति ।
उदकीयति । धनीयति ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

अः । इत्येतदन्तस्याङ्स्य पुत्रवर्जितस्य क्यचि परं वेदे दीर्घत्वमीत्वं च न
स्यात् ॥ मित्रयुः । देवाज्जिगाति सुमयुः । क्वाच्छन्दसीत्युप्रत्ययः ॥ अपुत्रस्येति
किं । पुत्रीयन्तः सुदानवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः । द्रविणस्युः । वृषण्यति । रिषण्यति । इत्येतानि वेदे निपात्यन्ते ॥
अवियोना दुरस्युः । दुष्ट इत्येतस्य क्यचि दुरस् आदेशः । क्वाच्छन्दसीत्युः ।
दुष्टीयतीति प्राप्ते ॥ द्रविणस्युर्विषण्यया । द्रविण इत्येतस्य द्रविणाभावः ।
द्रविणीयतीति प्राप्ते ॥ वृषण्यति । वृष । इत्येतस्य वृषन्भावः । वृषीयतीति
प्राप्ते ॥ रिषण्यति । रिष्ट इत्येतस्य रिषणभावः । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वाधस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व । अथ । इत्येतयोः क्यचि परं वेदे । आ । इत्येव आदेशः स्यात् ॥
अश्व । अश्वायन्तो मथवन् ॥ अथ । अथायवो विदन् ॥

देवसुम्नयोर्यनुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव । सुम्न । इत्येतयोः क्यचि परं यनुषि कठशाखायां । आ । इत्येव
आदेशः स्यात् ॥ देवायन्तो यज्ञमानाः । सुम्नायन्तो हवामह ॥ यनुषि किं ।
देवाज्जिगाति सुमयुः ॥ काठकं किं । सुमयुरिदमासीत् ॥ इह यनुःशब्दो
न मन्त्रपरः । किं तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मके अपि मन्त्रं यनुर्वेदस्य
भवति । किं च ऋग्वेदे अपि भवति स चन्मन्त्रो यनुषि कठशाखायां दृष्टः ॥

कव्यधरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि । अध्वर । पृतन । इत्येतेषां क्यचि परं ऋचि विषये लोपः स्यात् ॥

कचि । कव्यन्तः सुमनसः ॥ अध्वर । अध्वर्युं वा मधुपाणिं ॥ पृतन ।
पृतन्यन्तस्तिष्ठन्ति ॥

द्यतिस्यतिमास्थामि ति किति ॥ ४० ॥

दो । पो । मा । ङा । इत्येतेषां धातूनां त् । इत्येतदादौ किति प्रत्यये
परे । इ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ दो । निर्दितः । निर्दितवान् ॥ पो ।
अवसितः । अवसितवान् ॥ मा । मितः । मितवान् ॥ ङा । स्थितः ।
स्थितवान् ॥ ति किं । अवदाय ॥ किति किं । अवदाता ॥ इत्त्वद्वा-
वयोर्पवादो ऽयं ॥

शाहोरन्यतरस्यां ॥ ४१ ॥

शो । ह्यो । इत्येतयोर्धात्वोस्तकारादौ किति परे । इ । इत्येष आदेशो वा
स्यात् ॥ शो । निशितः । निशितवान् । निशातवान् ॥ ह्यो ।
द्वितं । द्वितवान् । द्वितवान् ॥

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

डुधाञ् । इत्येतस्य धातोस्तकारादौ किति प्रत्यये परे हि । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ हितः । हितवान् । हित्वा ॥

नृहातेश्च क्ति ॥ ४३ ॥

ओहाक् । इत्येतस्य धातोः क्त्वाप्रत्यये परे हि । इत्येष आदेशः स्यात् ॥
हित्वा गच्छति । हित्वा गतः ॥ ओहाङ् । इत्ययं तु न नृहातेरिति
निर्देशात् । हात्वा ॥

विभाषा इन्दसि ॥ ४४ ॥

ओहाक् । इत्येतस्य क्त्वाप्रत्यये परे वेदे हि । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥
हित्वा प्ररीरं ॥ पक्षे धुनास्येत्यादिना इत्वं । हित्वा ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिघ धिषीय च ॥ ४५ ॥

सुधित । वसुधित । नेमधित । धिघ । धिषीय । इत्येतानि वेदे निपात्य-
न्ते ॥ डुधाञ् । गर्भं माता सुधितं । सुहितमिति प्राप्ते ॥ वसुधितमग्नौ
बुहोति । वसुहितमिति प्राप्ते ॥ नेमधिता बाधन्ते । नेमहिता इति प्राप्ते ॥

एषु प्रत्ययस्य इट् । आतो लोप इटि चेत्यालोपः ॥ उधाञ् । धिष्व सोमं ।
धत्स्व इति प्राप् । लोपमध्यमपुरुषैकवचने द्वित्वाभाव इत्वं च निपात्यते ॥
धिपीय । धानीय इति प्राप् । आशीर्लिङ्यात्मनेपदोक्तमैकवचनं । सीयुट्
इडागमो निपातनात् ॥

दो द्होः ॥४६॥

दा । इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य तकारादौ किति प्रत्यये परे दद् । इत्येव आदेशः
स्यात् ॥ दा । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः ॥ दः किं । धा । धीतः ॥ घोः
किं । दाप् । दातं वर्हिः । दैप् । अवदातं मुखं ॥

अच उपसर्गात् तः ॥४७॥

अचप्रत्याहारान्तर्गतवर्णान्तादुपसर्गात् परस्य घुसंज्ञकस्य दा । इत्येतस्याचः स्या-
ने त् । इत्ययमादेशः स्यात् । तकारादौ किति प्रत्यये परे ॥ दा । प्रत्तं ।
परात्तं । नीत्तं । मूत्तं ॥ खरि चेति चत्वं ॥ अचः किं । निर्दत्तं । दुर्दत्तं ॥
उपसर्गात् किं । दधिदत्तं । मधुदत्तं ॥ घोः किं । दैप् । अवदातं मुखं ॥

अपो भि ॥४८॥

अप् । इत्येतस्याङ्स्य भकारादौ प्रत्यये परे त् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ अङिः ।
अङाः ॥ भीति किं । अप्सु ॥

सः स्यार्धधातुके ॥४९॥

स् । इत्येतदन्तस्याङ्स्य स् । इत्येतदादावार्धधातुके परे त् । इत्ययमादेशः
स्यात् ॥ वस । वत्स्यति । अवत्स्यत् । विवत्सति ॥ वस्लृ । निवत्सति ॥
सस्य किं । वच । वक्ष्यति ॥ सादौ किं । वासः । वासः ॥ आर्धधातुके
किं । आःस । वःस ॥

तासस्त्योर्लोपः ॥५०॥

तासि । अस् । इत्येतयोः सकारस्य लोपः स्यात् स् । इत्येतदादौ प्रत्यये
परे ॥ तासि । कृ । कर्तासि । कर्तासे ॥ अस् । त्वमसि । व्यतिसे ॥
अकारसकारयोर्लोपे से इति प्रत्ययस्य पदादित्वात् सात्पदानोरिति पत्वनिषेधः ॥

रि च ॥५१॥

रू । इत्येवमादौ प्रत्यये परे तासि । अस् । इत्येतयोः सकारस्य लोपः
स्वात् ॥ भू । भवितारौ । भवितारः ॥ अस्तिर्नोदाहृतः । तस्माद्वकारादेः
प्रत्ययस्यारंभवात् ॥

हृ एति ॥ ५२ ॥

तासि । अस् । इत्येतयोः स् । इत्येतस्य एकारे परे हृ । इत्ययमादेशः स्वात् ॥
एध । एधिताहे ॥ अस् । व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥

दीधी । वेवी । इत्येतयोरन्त्यस्य लोपः स्वात् । य् । इ । इत्येवमादौ
प्रत्यये परे ॥ यकारादौ । दीधी । आदीध्य गतः । आदीध्यते ॥ वेवी ।
आवेव्य गतः । आवेव्यते ॥ इवर्णादौ । आदीधिता । आदीधीत ॥ आवे-
चिता । आवेचीत ॥ यीवर्णयोः किं । आदीध्यनं । आवेव्यनं ॥

सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

मी । मा । दा । धा । रभ । उलभप् । शक । पतलृ । पद । इत्येतेषां
धातूनामच इस् । इत्ययमादेशः स्वात् स् । इत्येवमादौ सनि प्रत्यये परे ॥
मी इत्यनेन मीनाति मिनोति इति कृयादिस्वाद्योर्द्वयोर्पि ग्रहणमिष्यते ।
मी । मित्सति । मित्सतं ॥ मा इति गामादाग्रहणेष्वविशेषान्मामाडूमेडां
ग्रहणं । मा । मित्सति । माङ् मेङ् । मित्सते । अपमित्सते ॥ दा इति
दो । दाण् । देङ् । दाञ् । इत्येतेषां ग्रहणं । दोदाणोः । दित्सति ।
देङ् । दित्सते । दाञ् । दित्सति । दित्सते ॥ धा इति धृधाजोर्ग्रहणं ।
धेहृ । धित्सति । धाञ् । धित्सति । धित्सते ॥ रभ । रिप्सते ॥ लभ ।
आलिप्सते ॥ शकलृ शक इत्युभयोर्ग्रहणं । शकलृ । शिञ्जति । शक ।
शिञ्जति । शिञ्जते ॥ पतलृ । पित्सति ॥ पद । प्रपित्सते ॥ सनि किं ।
दास्यति ॥ सकारादौ किं । पिपतिषति ॥

आप्लृप्पधामीत् ॥ ५५ ॥

आप्लृ । जप । ऋधु । इत्येतेषां धातूनामच ई । इत्ययमादेशः स्वात् स् ।
इत्येवमादौ सन्प्रत्यये परे ॥ आप्लृ । ईप्सति ॥ जप । ज्ञीप्सति ॥ ऋधु ।

ईर्त्सति ॥ सनि किं । प्राप्स्यति ॥ सकारादौ किं । तिप्तपयिषति । अर्दि-
धिषति ॥ सनीवन्तति त्रपेर्द्धेऽविकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भु । इत्येतस्य धातोर्च्च इ । इत्ययमादेशः स्यात् । चकारात् । ई ।
इत्ययमप्यादेशः सकारादौ सनि प्रत्यये परे ॥ दम्भु । धिप्सति । धीप्सति ॥
सादौ किं । हिद्भिषति ॥

मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचल्लु । इत्येतस्य धातोर्कर्मकस्य वा गुणः स्यात् सू । इत्ययमादौ सनि
प्रत्यये परे ॥ मोक्षते । मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव ॥ हलन्ताच्चेति प्राप्तं
किञ्च विकल्प्यते ॥ अकर्मकस्य किं । मुमुक्षति वत्सं कृष्णः ॥ कर्मणः
कर्तृत्वविवक्षायां कर्मविशेषस्याविवक्षायां वा मुचिर्कर्मकः ॥

अत्र लोपो ऽभ्यासस्य ॥ ५८ ॥

सनि मीमा । इत्यारभ्य मुचो ऽकर्मकस्येत्यन्तं चतुःसूत्र्या यदुक्तं तद्विषये
ऽभ्यासस्य लोपः स्यात् ॥ मी । मित्सति । मित्सते ॥ ना । मित्सति ।
मित्सते ॥ दा । दित्सति । दित्सते ॥ धा । धित्सति । धित्सते ॥ रभ ।
रित्सते ॥ लभ । लित्सते ॥ प्रक । प्रित्सति ॥ पतल्लु । पित्सति ॥ पद ।
पित्सते ॥ आप् । ईप्सति ॥ जप । ज्ञीप्सति ॥ ऋधु । ईर्त्सति ॥ दम्भ ।
धिप्सति । धीप्सति ॥ मुचल्लु । मोक्षते ॥ अभ्यासस्य । इत्येतदध्यायसमाप्तिप-
र्यन्तमधिकृतं ज्ञेयं । इत उक्तरं यद्वक्ष्यामो ऽभ्यासस्य । इत्येवं तद्विज्ञेयं ॥
वक्ष्यति ह्रस्वः । अभ्यासस्येति । ठौकृ । उठौकिपते । त्रौकृ । तुत्रौकिपते
इति ॥ विषयावधारणायात्रग्रहणं । चतुःसूत्रीविषय एवाभ्यासलोपो नान्यत्र ।
तेन सन्वज्ञावविषयं न । गा । अमीनपत् । दा । अदीदपत् ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

अभ्याससंज्ञकस्य ह्रस्वो भवति ॥ भू । अभूव ॥ ठौकृ । उठौके । उठौकि-
पते । अउठौकत ॥ त्रौकृ । तुत्रौके । तुत्रौकिपते । अतुत्रौकत ॥

हृत्तादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्याससंज्ञकस्यादिभूतो हल् शिष्यते । अनादेर्लोपः स्यात् ॥ ग्लौ । जग्लौ ॥
म्लै । मम्लौ ॥ उपचप् । पपाच ॥ पठ । पपाठ ॥ अट । आट । आटतुः ।
आटुः ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य ज । प । स । इत्येतूर्वाः खयप्रत्याहारान्तर्गतवर्णाः शिष्यन्ते ।
अन्ये हल्संज्ञका लुप्यन्ते ॥ श्रुतिरू । चुश्रोतिषति ॥ ङा । तिङासति ॥
स्पदि । पिस्पन्दिषते ॥ शर्पूर्वाः किं । पच । पपाच । पठ । पपाठ ॥
खयः किं । समौ ॥

कुहोशुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य क । ख । ग । घ । ङ । ह । इत्येतेषां च । इ । ज । क ।
अ । इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ कृ । चकार ॥ खनु । चखान ॥ गम्लु ।
जगाम ॥ घस्लु । जघास ॥ जुङ् । जुङुपते ॥ हृ । जहार । जिहीर्षति ॥
ओहाक् । जहौ ॥

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कुङ् । इत्येतस्य भ्वादिगणपठितस्य यो ऽभ्यासस्तस्य यङि परे चवर्गादेशो न
स्यात् ॥ कुङ् । कोकूयत उट्टः । कोकूयते खरः ॥ कवतेरिति भ्वादिगणा-
निर्देशाददाहितुदादिगणपठितयोः कु । कूङ् । इत्येतयोर्व्युदासः । चोक्कूयते ॥
यङि किं । चुकुवे ॥

कृषेष्कन्दसि ॥ ६४ ॥

कृष । इत्येतस्य धातोर्भ्यासस्य यङि परतो वंदं चवर्गादेशो न स्यात् ॥
कृष । करोकूयते यङ्कुणापः ॥ इन्दसि किं । चरोकूयते कृषीवलः ॥

दधर्ति दधर्ति दधर्षि वोभूतु तेतिक्ते ऽलर्ष्या-
पनीफणात् संसनिष्यदत् करिक्त् कनिक्रदद्गरिभ्रद्-
विधतो दवियुतत् तरिक्त्तः सरीसृपतं वरीवृजन्म-
मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्ति । दधर्ति । दधर्षि । वोभूत् । तेतिक्ते । अलर्षि । आपनीफणात् ।
 संसनिष्यदत् । करिक्तत् । कनिक्रदत् । भरिभ्रत् । दविध्वतः । दविध्वतत् ।
 तरित्रतः । सरीसृपतं । वरीवृजत् । नर्मृद्य । आगनीगन्ति । इत्येते ऽष्टादश
 वेदे निपात्यन्ते ॥ धृङ् । एयन्तो वा । तस्माल्लृट् । तिप् । ग्रपः श्लुरादेशो
 ऽभ्यासस्य दीर्घत्वं । परस्मैपदत्वं एयन्तपक्षे णिलोपश्च निपात्यते । दाधर्ति ॥
 एतस्मादेव धातोर्लृट् । तिप् । ग्रपः श्लुरादेशो ऽभ्यासस्य रुगागमो एयन्तपक्षे
 णिलोपः परस्मैपदत्वं च निपात्यते । दधर्ति ॥ तस्मादेव धातोर्लृट् । सिप् ।
 ग्रपः श्लुरादेशो यङ्लुकि वाभ्यासस्य रुगागमो एयन्तपक्षे णिलोपो परस्मै-
 पदत्वं च निपात्यते । दधर्षि ॥ भू । इत्येतस्माद्वादिगणपठितादातोर्यङ्लुग-
 न्ताल्लोटि गुणाभावो निपात्यते । वोभूत् । यदि भूसुवोस्तितीति गुणप्रतिषेधः
 सिद्धस्तर्हि वेद एव यङ्लुगन्तस्य गुणनिषेधो न लोक इति ज्ञापनार्थं निपा-
 तनं । तेन लोके वोभोति । वोभवीतीति भवति ॥ तिङ् । इत्येतस्य यङ्-
 लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । तेतिक्ते । यदि यङ्लुगन्तस्य प्रत्ययलक्षणो न
 डिन्नादनुदात्तङित इत्यात्मनेपदं सिद्धं । तर्हि वेद एव यङ्लुगन्तादात्मनेपदं
 नान्यत्रति ज्ञापनार्थं निपातनं । तेन त्रेभिदीति । चेच्छिदीति । इत्यत्र नात्म-
 नेपदं भवति ॥ ऋ । इत्येतस्माल्लृट् । सिप् । ग्रपः श्लावादेशे कृते ह्लादिः
 शेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्मखजकृत् पुरं-
 दर । सिपा निर्देशो न विवक्षितस्तिष्यपि दृश्यते । अलर्ति दक्षः ॥ फण ।
 इत्येतस्याङुपसर्गपूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतृप्रत्यये कृते ऽभ्यासस्य निगागमो निपा-
 त्यते । आपनीफणात् ॥ खन्ट् । इत्येतस्य संपूर्वस्य यङ्लुकि शतृयेवाभ्यासस्य
 निगागमो धातुसकारस्य पत्वं च निपात्यते । संसनिष्यदत् ॥ उकृञ् । इत्ये-
 तस्य यङ्लुगन्तस्य शतृप्रत्यये परे ऽभ्यासककारस्य चवर्गाभावो रिगागमश्च
 निपात्यते । करिक्तत् ॥ क्रदि । इत्येतस्य लुङि च्नेरङ्ङादेशो द्विर्चनमभ्या-
 सककारस्य चवर्गाभावो निगागमो ऽडागमाभावश्च निपात्यते । कनिक्रदत् ।
 अक्रन्दीदिति लोके ॥ उभृञ् । इत्येतस्य यङ्लुगन्तस्य शतृप्रत्यये भृजामिदिति
 इत्वाभावो ऽभ्यासस्य ङश्वाभावो रिगागमश्च निपात्यते । भरिभ्रत् ॥ ध्वृ ।
 इत्येतस्य यङ्लुगन्तस्य शतृयभ्यासस्य विगागमो धातोर्ककारलोपश्च निपात्यते ।
 दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । ङसन्तमेतत् ॥ श्रुत । इत्येतस्य यङ्लुगन्तस्य
 शतृयभ्यासस्य संप्रसारणाभावो ऽत्वं विगागमश्च निपात्यते । दविध्वतत् ॥ तृ ।
 इत्येतस्य शतृप्रत्ययान्तस्य ग्रपः श्लावादेशे कृते ऽभ्यासस्य रिगागमो निपा-

त्यते । सहोर्जा तरित्रतः । पठ्यन्तमेतत् ॥ मृष्टु । इत्येतस्य प्रतृप्रत्ययान्तस्य
 शपः प्रलुपदेशो ऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते । सरिमृपतं । द्वितीयान्तम-
 तत् ॥ वृजी । इत्येतस्य प्रतृप्रत्यये कृते शपः प्रलावादेशे ऽभ्यासस्य रीगागमो
 निपात्यते । वरीवृजत् ॥ मृजुष् । इत्येतस्य लिटि णल्यभ्यासस्य रुगागमो
 धातोश्च युगागमो निपात्यते । वृडेलधूपधगुणापवादत्वादलधूपधत्वात् साप्यत्र
 न भवति । मर्मद्वय ॥ गम्लु । इत्येतस्याडूर्वस्य लिटि प्रलावभ्यासस्य चुत्वा-
 भावो नीगागमश्च निपात्यते । वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णौ ॥ अन्येषामप्येवं-
 विधानानुपसंग्रहायेतिशब्दः ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

ऋ । इत्येतदन्तस्याभ्यासस्य । अ । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ वृधु । ववृधे ॥
 वृतु । ववृते ॥ नृती । ननर्त । ननर्ति । नरिनर्ति । नरीनर्ति ॥ इत्या-
 दावभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गान् विधीन् बाधत इति न्यायाश्रणादुरदत्वे
 कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणं ॥ ६७ ॥

द्युत । जिष्वप् एयन्तः । इत्येतयोर्भ्यासस्य संप्रसारणसंज्ञक आदेशः स्यात् ॥
 द्युत । द्युते । व्युद्युतत् । द्युतिपते । दिदेद्युत्यते ॥ स्वापेः । सुस्वाप-
 यिषति ॥

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथ । इत्येतस्य धातोर्भ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि परे ॥ व्यथ । विव्यथं ।
 विव्यथाते । विव्यथिरे ॥ लिट्येति किं । वाव्यथ्यते ॥ ह्लादिः णपापवादो
 अयं । वकारस्य तु न संप्रसारणं न संप्रसारण इति निषेधात् ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इण् । इत्येतस्य धातोर्भ्यासस्तस्य दीर्घो भवति । किति लिटि परे ॥
 इण् । ईयतुः । ईयुः ॥ इणो यणिणति यणि कृते तस्य स्वानिवृत्ताद्द्विर्व-
 चनं ॥ किति किं । इयाय । इययिष ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेः । अ । इत्येतस्य दीर्घः स्याल्लिटि परे ॥ अट । आट । आ-

टतुः । आटुः ॥ आदेरिति किं । पपाच । पपाठ ॥ अतो गुण इति पर-
त्रपापवादो ऽयं ॥

तस्मान्नुद्बिहलः ॥ ७१ ॥

दीर्घादभ्यासस्याकारात् परस्य द्विहल्युक्तस्य धातोर्कारस्य नुद् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ अर्द । आनर्द । आनर्दतुः । आनर्दुः ॥ अग्नि । आनङ्ग । आन-
ङ्गतुः । आनङ्गुः ॥ द्विहलः किं । आट । आटतुः । आटुः ॥ ऋकारैकदं-
शस्य रेफस्य हलत्वेन ग्रहणादिहापि नुद् । ऋधु । आनृधतुः । आनृधुः ॥

अश्रोतिश्च ॥ ७२ ॥

अश्रू । इत्येतस्य दीर्घाभूतादभ्यासाकारात् परस्य । अ । इत्येतस्य नुद् ।
इत्येष आगमः स्यात् ॥ व्यानश्रे । व्यानश्राते । व्यानशिरे ॥ विकरणनिर्दे-
शात् । अश्र । इत्येतस्य क्र्यादिगणपठितस्य न नुद् । आश्र । आश्रतुः ।
आश्रुः ॥

भवतेरः ॥ ७३ ॥

भू । इत्येतस्य धातोर्भ्यासोकारस्य । अ । इत्येष आदेशः स्याल्लिटि परे ॥
भू । वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ॥ लिटि किं । वुभूषति । व्रोभूयंत ॥
तिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

ससूव । इति वंदे निपात्यते ॥ पूङ् । इत्येतस्य लिटः परस्मैपदं वुगागमो
ऽभ्यासस्य अत्वं च निपातनात् ॥ गृष्टिः ससूव स्यविरं विपश्चितां । सुषुवे ।
इति लोके ॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

णिजिर् । विजिर् । विप्लृ । इत्येतेषां त्रयाणामभ्यासस्य श्लौ परे गुणः
स्यात् ॥ णिजिर् । नेनेक्ति । नेनेक्ते । नेनेक्कु । नेनेक्तां । अनेनेक् ।
अनेनेक्ते । नेनेड्यात् । नेनेनीत ॥ विजिर् । वेवेक्ति । वेवेक्ते । वेवेक्कु ।
वेवेक्तां । अवेवेक् । अवेवेक्ते । वेवेड्यात् । वेवेनीत ॥ विप्लृ । वेवे-
टि । वेवेष्टि । वेवेष्टु । वेवेष्टां । अवेवेष्ट । अवेवेष्टि । वेवेष्ट्यात् ।
वेवेष्टीत ॥ श्लाविति किं । निनेत्र । त्रिवेत्र । त्रिवेष ॥

भृजामित् ॥ ७६ ॥

भृज् । माङ् । ओहाङ् । इत्येतेषां त्रयाणामभ्यासस्य । इ । इत्येष आदेशः स्यात् । प्रलौ परे ॥ भृज् । विभर्ति । विभृते ॥ माङ् । मिमीते ॥ ओहाङ् । निहीते ॥ त्रयाणां किं । जहाति ॥ प्रलौ किं । बभार ॥

अतिपिपर्त्याश्च ॥ ७७ ॥

ऋ । पृ । इत्येतयोर्भ्यासस्य । इ । इत्ययमादेशः स्यात् । प्रलौ परे ॥ ऋ । इयर्ति । इयर्तु ॥ पृ । पिपर्ति । पिपर्तु ॥

वहुलं हृन्दसि ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्य वेदे बहुलं । इ । इत्येष आदेशः स्यात् । प्रलौ परे ॥ वश् । पूर्णा विवटि ॥ वच । जनिमा विवक्ति ॥ घृ । निधर्म्यग्निं हविषा घृतेन ॥ न च भवति । ददातीत्येवं ब्रूयात् । जजनमिन्द्रं । माता यद्वीरं दधनञ्जनिञ्चा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सन् । इत्येतस्मिन् प्रत्यये परे । अ । इत्येतदन्तस्याभ्यासस्य । इ । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ उपचप् । पिपक्षति ॥ यज् । यियक्षति ॥ ङा । तिङासति ॥ पा । पिपासति ॥ सनि किं । पपाच ॥ अतः किं । लुलूपति ॥ सनि ग्रहगुहो-
रितीदृप्रतिषेधः ॥ तपरकरणां किं । पापच्यते । पापचिषते ॥

ओः पुण्यज्यपरे ॥ ८० ॥

सन् । इत्येतस्मिन् प्रत्यये परतो यदङ्गं तदवयवस्याभ्यासस्य । उ । इत्येतस्य । इ । इत्ययमादेशः स्यात् । प । फ । ब । भ । म । य । व । र । ल । ज । इत्येतेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ प । पूङ् । पिपविषते । पिपावयिषति । अपीषवत् ॥ भ । भू । विभावयिषति । अवीभवत् ॥ म । मूङ् । मिमाव-
यिषति । अमीमवत् ॥ य । यु । यियविषति । यियावयिषति । अयीयवत् ॥ र । रु । रिरावयिषति । अरीरवत् ॥ ल । लूङ् । लिलावयिषति । अलीलवत् ॥ ज । जु । जिजावयिषति । अजीजवत् ॥ ओः किं । पापच्यतेः सनि । पापचिषति ॥ पुण्यज्जीति किं । नुनावयिषति ॥ अपरे किं । वुभूषति ॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ॥ ८१ ॥

सु । श्रु । हु । प्र । प्लुङ् । च्युङ् । इत्येतेषामभ्यासस्य । उ । इत्येतस्य ।
इ । इत्ययमादेशो वा स्यात् सनि । अवर्णपरं यणि परतः ॥ सु । सिखा-
वयिपति । सुखावयिपति ॥ श्रु । शिश्नावयिपति । शुश्नावयिपति ॥ हु ।
दिह्नावयिपति । दुह्नावयिपति ॥ प्र । पिप्नावयिपति । पुप्नावयिपति ॥ प्लुङ् ।
पिप्नावयिपति । पुप्नावयिपति ॥ च्युङ् । चिच्चावयिपति । चुच्चावयिपति ॥
अपरं किं । सुभ्रूषति । शुभ्रूषति ॥ विधानसामर्थ्यादिकवर्णेन यणो व्यवधा-
नाश्रयणं । पूर्वगृत्रेण त्वनन्तर एव यणि भवतीत्यप्राप्तविभाषणं ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

इ । उ । ऋ । लृ । इत्येतदन्तस्याभ्यासस्य गुणः स्यात् । यङि यङ्लुकि
च ॥ यङि । चिञ् । चेचीयते । लृञ् । लोलृषते ॥ यङ्लुकि । हु ।
जोह्वीति । कृश । चोकृशीति ॥

दीर्घो ञ्कितः ॥ ८३ ॥

अकितो अभ्यासस्याचो दीर्घः स्यात् । यङि यङ्लुकि च ॥ यङि । दुपचप् ।
पापच्यते ॥ यज्ञ । यायज्यते ॥ यङ्लुकि । पापचीति । यायजीति ॥ अकितः
किं । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति ॥

नीग्वञ्संसुधंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दां ॥ ८४ ॥

वञ् । खञ् । ध्वञ् । भ्रञ् । कस । पतलृ । पद । स्कन्दिर । इत्येतेषां
धातूनामभ्यासस्य नीक् । इत्येष आगमः स्यात् । यङि परं यङ्लुकि च ॥
यङि । वञ् । वनीवच्यते ॥ खञ् । सनीखस्यते ॥ ध्वञ् । दनीध्वस्यते ॥
भ्रञ् । वनीभ्रस्यते ॥ कस । चनीकस्यते ॥ पतलृ । पनीपत्यते ॥ पद । पनी-
पत्यते ॥ स्कन्दिर । चनीस्कस्यते ॥ यङ्लुकि । वनीवञ्चीति । सनीखंसीति ।
दनीध्वंसीति । वनीभ्रंसीति । चनीकसीति । पनीपतीति । पनीपदीति ।
चनीस्कन्दीति ॥

नुगतो ञ्नुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्य धातोर्भ्यासस्य ङ्स्वाकारान्तस्य नुक् । इत्येष आगमः स्यात् ।
यङि परं यङ्लुकि च ॥ यङि । तनु । तन्तन्यते ॥ गम्लृ । जङ्गम्यते ॥
यम । यंयम्यते ॥ रम । रंरम्यते ॥ यङ्लुकि । तन्तनीति । जङ्गमीति ।

यंयमीति । रंरमीति ॥ अतः किं । तेतिम्यते ॥ भूतपूर्वदीर्घस्यापि निवृत्त्यर्थं
तपरकरणं । बाभाभ्यते ॥ अनुनासिकान्तस्य किं । पापच्यते ॥

जपजभद्दृदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप । जभी । दह । दंश । भञ्जो । पश । इत्येतेषां धातूनामभ्यासस्य
नुक् । इत्येष आगमः स्यात् । यङि परं यङ्लुकि च ॥ यङि । जप ।
जञ्जप्यते ॥ जभी । जञ्जभ्यते ॥ दह । दन्दृह्यते ॥ दंश । दन्दृश्यते ॥
भञ्जो । बम्भञ्ज्यते ॥ पश इति सौत्रो धातुः । पम्पश्यते ॥ यङ्लुकि ।
जञ्जपीति । जञ्जभीति । दन्दृहीति । दन्दृशीति । बम्भञ्जीति । पम्पञ्जीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर । फल । इत्येतयोर्धात्वोरभ्यासस्य नुक् । इत्येष आगमः स्यात् । यङि
परतो यङ्लुकि च ॥ यङि । चर । चञ्चूर्यते ॥ जिफला । पम्फुल्यते ॥
यङ्लुकि । चञ्चुरीति । चञ्चूर्ति ॥ पम्फुलीति । पम्फुल्लि ॥

उत् परस्यातः ॥ ८८ ॥

चर । फल । इत्येतयोर्धात्वोरभ्यासात् परस्य ह्रस्वस्याकारस्य । उ । इत्यय-
मादेशः स्यात् । यङि परतो यङ्लुकि च ॥ यङि । चर । चञ्चूर्यते ।
जिफला । पम्फुल्यते ॥ यङ्लुकि । चञ्चुरीति । पम्फुलीति ॥ परस्य किं ।
अभ्यासस्य मा भूत् ॥ अतः किं । अन्त्यस्य मा भूत् ॥ चञ्चूर्ति । पम्फु-
ल्लि । अत्र लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थमुदिति तपरत्वं । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघु-
पधत्वमस्त्येव ॥

ति च ॥ ८९ ॥

चर । फल । इत्येतयोर्धात्वोरकारस्य । उ । इत्ययमादेशः स्यात् त् ।
इत्येवमादौ किति प्रत्यये परे ॥ चर । चूर्तिः ॥ जिफला । फुल्लः । प्रफु-
ल्लः । प्रफुल्लिः ॥ यङ्लुकोरभ्यासस्येतीह न संबध्यते । सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋकारोपधस्य धातोर्भ्यासस्य रीक् । इत्येष आगमः स्यात् । यङि परतो यङ्लुकि
च ॥ यङि । वृत् । वरीवृत्त्यते ॥ वृधु । वरीवृध्यते ॥ शृधु । शरीशृध्यते ॥ नृती ।
नरीनृत्त्यते ॥ यङ्लुकि । वरीवृतीति । वरीवृधीति । शरीशृधीति । नरीनृतीति ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ११ ॥

ऋकारोपधस्य धातोर्भ्यासस्य रुक् । रिक् । इत्येतावागमौ स्यातां । चका-
राद्रीक् । इत्येष आगमश्च स्यात् । यङ्लुकि ॥ नृती । नर्नृतीति । नरि-
नृतीति । नरीनृतीति । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति ॥ वृत् । वर्वृती-
ति । वरिवृतीति । वरीवृतीति । वर्वर्त्ति । वरिवर्त्ति । वरीवर्त्ति ॥ पञ्च
वडो वेतीह् ॥ रुक्नुच्चारणार्थ उकारः ॥

ऋतश्च ॥ १२ ॥

ऋ । इत्येतदन्तस्य धातोर्भ्यासस्य रुक् । रिक् । रीक् । इत्येत आगमाः
स्युर्यङ्लुकि ॥ डुकृञ् । चर्करीति । चरिकरीति । चरीकरीति । चर्कर्ति ।
चरिकर्ति । चरीकर्ति ॥ हृञ् । जर्हरीति । जरिहरीति । जरीहरीति ।
जर्हर्ति । जरिहर्ति । जरीहर्ति ॥ तपरकरणं किं । कृ । चाकर्ति । तृ ।
तातर्ति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परि ञगलोपि ॥ १३ ॥

चङ्परिणिच्प्रत्यये परे यदङ्संज्ञं तस्य लघुपरस्याभ्यासस्य सन्प्रत्यये परत इव
कार्यं स्यात् । णिच्गलोपे ऽसति ॥ सन्वत् इत्युक्तं । चङ्परि णावपि भवति ।
डुकृञ् । अचीकरत् ॥ डुपचप् । अपीपचत् ॥ कम् । अचीकमत ॥ लूञ् ।
अलीलवत् ॥ लघुनि किं । अततत्तत् । अरत्तत् ॥ चङ्परि किं । अहं
पपच ॥ परग्रहणं किं । केवले चङि गा भूत् । अचकमत ॥ अगलोपे
किं । अचकयत् ॥

दीर्घो लघोः ॥ १४ ॥

चङ्परिणिच्प्रत्यये परे यदङ्संज्ञं तस्य लघुपरस्य लघोर्भ्यासस्य दीर्घः स्यात् ।
चङ्परि णावगलोपे ऽसति ॥ डुकृञ् । अचीकरत् ॥ हृञ् । अजीहरत् ॥
लूञ् । अलीलवत् ॥ डुपचप् । अपीपचत् ॥ लघोः किं । अत्रिब्रजत् ॥
लघुनि किं । अततत्तत् ॥ अगलोपे किं । अचकयत् ॥

अत् स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पर्शा ॥ १५ ॥

स्मृ । दृ । जित्वरा । प्रथ । मृद । स्तृञ् । स्पर्श । इत्येतेषां धातूनाम-
भ्यासस्य । अत् । इत्येष आदेशः स्यात् । चङ्परि णिचि परतः ॥ स्मृ ।

असस्मरत् ॥ दृ ॥ अददरत् ॥ जित्वरा । अतत्वरत् ॥ प्रय । अपप्रयत् ॥
मृद । अममृदत् ॥ स्तृञ् । अतस्तरत् ॥ स्पश । अपस्पशत् ॥ इत्वस्यापवादो
ऽयं ॥ तपरकरणादुदोर्ध्वत्वमपि न भवति । अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्टयोः ॥ १६ ॥

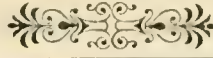
वेष्ट । चेष्ट । इत्येतयोर्धात्वोरभ्यासस्य । अत् । इत्ययमादेशो वा स्यात् ।
चङ्परे णौ परतः ॥ वेष्ट । अववेष्टत् । अत्रिवेष्टत् ॥ चेष्ट । अचचेष्टत् ।
अचिचेष्टत् ॥

इ च गणाः ॥ १७ ॥

गणा । इत्येतस्य धातोरभ्यासस्य । ई । इत्ययमादेशः स्यात् । अत् । इत्य-
यमादेशश्च भवति । चङ्परे णिचि परतः ॥ गणा । अनीगणात् । अन्न-
गणात् ॥

॥ इति सूत्रपाठे सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ अष्टमोऽध्यायः ॥

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

इत उत्रं यद्वक्ष्यामः पदस्येति सूत्रात् प्राक् । तत्र सर्वस्य द्वे इत्युपतिष्ठते ॥
वक्ष्यति नित्यवीप्सयोरिति । तत्र सर्वस्य पदस्य स्थाने शब्दतो ऽर्थतश्चान्तरतमे
द्वे शब्दस्वरूपे भवतः । पचति पचति ॥ अवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दो ऽत्र
गृह्यते ॥

तस्य परमाश्रितं ॥ २ ॥

द्विरुच्चारितस्य यद्वितीयं शब्दस्वरूपं तदामेदितसंज्ञं स्यात् ॥ चौर चौराः
घातयिष्यामि त्वां । वृषल वृषलाः मारयिष्यामि त्वां । दस्यो दस्योः
बन्धयिष्यामि त्वां ॥ अत्रामेदितं भर्त्सन इति द्वितीयस्य प्लुतः ॥

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

द्विरुच्चारितस्य यद्वितीयं शब्दस्वरूपं तदनुदात्तं स्यात् ॥ भुङ्क्ते भुङ्क्ते । पशून्
पशून् । द्वितीयो ऽत्रानुदात्तः ॥

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

आभीक्ष्ण्ये ऽर्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य पदस्य द्विर्वचनं स्यात् ॥ आभी-
क्ष्ण्यं तिङ्ङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च ॥ आभीक्ष्ण्ये । तिङ् । पचति पचति ।

लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । कृत् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजं भोजं व्रजति ॥ नानार्थकशब्दाधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां प्रयोक्तुर्युगपद्वाप्तुमिच्छा वी-
प्सा ॥ वीप्सायां । ग्रामो ग्रामो रमणीयः । पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति ॥

परिवर्तने ॥ ५ ॥

परि । इत्येतस्य वर्तने ऽर्थे विद्यमानस्य द्वित्वं स्यात् ॥ परि परि वङ्गेभ्यो
वृटो देवः ॥ वर्तनं परिहारः ॥ वर्तने किं । ओदनं परिपिञ्चति । सर्व-
तोभावे ऽत्र परिः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

प्र । सं । उप । उद् । इत्येतेषां पादपूरणे वर्तमानानां द्वित्वं स्यात् ॥ प्र
प्रायननिः । सं समिबुक्सं । उपोष मे परानृश । किं नोदुद् हर्षसे ॥ पा-
दपूरणे किं । प्रदेवं देव्या धिया ॥ लोक एवंविधप्रयोगाभावात् सामर्थ्या-
च्छन्दस्येवैतद्विधानं ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि । अधि । अधस् । इत्येतेषां सामीप्ये षोडशे द्वित्वं स्यात् ॥ उपरि ।
उपर्युपरि दुःखं । दुःखस्योपरिष्ठात् समीपकाले दुःखमित्यर्थः । उपर्युपरि ग्रामं ।
ग्रामस्योपरिष्ठात् समीपदेश इत्यर्थः ॥ अधि । अध्यधि ग्रामं ॥ अधस् । अधो
ऽधो लोकं ॥ सामीप्ये किं । उपरि चन्द्रमाः ॥ देशकालाभ्यां कृता प्रत्या-
सक्तिः सामीप्यं ॥

वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु

॥ ८ ॥

असूया । संगतिः । कोपः । कुत्सनः । भर्त्सनः । इत्येतेषु यद्वाक्यं तदाहः संघोध-
नप्रथमान्तस्य द्वित्वं स्यात् ॥ परगुणानुहननसूया । पूजनं संगतिः । क्रोधः
कोपः । निन्दनं कुत्सनं । अपकारशब्दभयोत्पादनं भर्त्सनं । एते च प्रयोक्तृधर्माः ॥
असूयायां । अभिज्ञपकाः अभिज्ञपकं रिक्तं त अभिज्ञप्यं ॥ संगतो । अभिज्ञप-
काः अभिज्ञपकं शोभनः खल्वसि ॥ कोपः । अविनीतकाः अविनीतकं दानां
चास्यसि ज्ञात्स्व ॥ कुत्सने । धानुष्काः धानुष्कं ब्रूया ते धनुः ॥ भर्त्सने ।
चौरः चौराः वातयिष्यामि त्वां ॥ असूयादिषु स्वरितमानेऽङिते ऽसूयेति पूर्वप-

दस्य ह्युतः । भर्त्सनं आम्रेडितं भर्त्सनं इत्याम्रेडितस्यैव ह्युतः ॥ वाक्यादेः किं ।
मथ्यान्त्ययोर्मा भूत् । शोभनः खल्वसि माणावक ॥ आमन्त्रितस्य किं । उदारो
देवदत्तः ॥ असूयेत्यादि किं । देवदत्तं गामभ्यान् शुक्लां ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ११ ॥

एक । इत्येष शब्दो द्विरुक्तो बहुव्रीहिवत् स्यात् । तेन सुलोपपुंवङ्गावौ ॥
एकैकमन्तरं । एकैकयाहुत्या ॥

आवाधे च ॥ १० ॥ -

आवाधः पीडा । तस्यां शोल्यायां द्वित्वं स्यात् । बहुव्रीहिवङ्गावश्च भवति ॥
गतगतः । पतितपतितः ॥ बहुव्रीहिवङ्गावात् सुपो लुक् । गतगता । नष्ट-
नष्टा । सुलोपपुंवङ्गावान्तोदात्तत्वानि ॥ विरहात् पीड्यमानस्येदं वचनं ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

एतस्मात् सूत्रादुत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत् कार्यं ज्ञेयं ॥ कर्मधारयवन्ने
प्रयोजनं सुलोपपुंवङ्गावान्तोदात्तत्वानि ॥ सुलोपः । पटुपटुः ॥ पुंवङ्गावः ।
मृदुमृद्वी ॥ अन्तोदात्तत्वं । पटुपटुः ॥ परत्वादाम्रेडितानुदात्तमनेन बाध्यते ॥
अधिकारात् सिद्ध उन्तरेष्विति स्पष्टार्थः ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

सादृश्ये वर्तमानस्य गुणावाचकस्य शब्दस्य द्वित्वं स्यात् । तच्च कर्मधारयवत् ।
तेन सुलोपपुंवङ्गावान्तोदात्तत्वानि ॥ पटुपटुः । पटुपट्वी । पण्डितपण्डितः ॥ न्यू-
नगुणस्य पूर्णगुणोपमाने सत्येवं प्रयोगः । सादृश्यवाच्यत्र प्रकारशब्दः ।
केवलगुणावाचिनां गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनां चात्र ग्रहणं ॥ शुक्लशुक्लं रूपं ।
शुक्लशुक्लः पटः ॥ प्रकारे किं । पटुर्देवदत्तः ॥ गुणवचनस्य किं । अग्निर्मा-
णावकः । गौर्वाहीकः ॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्यां ॥ १३ ॥

प्रिय । सुख । इत्येतयोरकृच्छ्रवे शोत्ये द्वित्वं वा स्यात् ॥ कृच्छ्रं दुःखं तद-
भावो ऽकृच्छ्रं ॥ प्रियप्रियेण ददाति । प्रियेण ददाति ॥ सुखसुखेन ददाति ।
सुखेन ददाति ॥ अतिप्रियमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥ अकृच्छ्रे किं ।
प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथं ॥ १४ ॥

यथास्वे ऽर्थे यथाशब्दस्य द्वित्वं नपुंसकत्वं च निपात्यते ॥ यो ऽयमात्मा यच्चा-
त्मीयं तस्यथास्वं ॥ आत्मनि । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथं । यथास्वभावमित्यर्थः ॥
आत्मीये । सर्वेषां तु यथायथं । यद्यदात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभि- व्यक्तिषु ॥ १५ ॥

रहस्य । मर्यादावचन । व्युत्क्रमण । यज्ञपात्रप्रयोग । अभिव्यक्ति । इत्येते-
ष्वर्थेषु द्वन्द्वमिति निपात्यते ॥ द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावो ऽत्वं चो-
त्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपातनात् । तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यं । इतरे
त्रिषयभूताः ॥ रहस्ये । द्वन्द्वं मन्तुयते । रहस्यमित्यर्थः ॥ मर्यादावचने । आ-
चतुरं हीमे पञ्चवो द्वन्द्वं मियुनायन्ते । माता पुत्रेण मियुनं गच्छति । पौत्रेण
प्रपौत्रेण तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्यः । स्थित्यनतिक्रमो मर्यादा ॥ व्युत्क्रमणे । द्वन्द्वं
व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिता इत्यर्थः । पृथगवस्थानं व्युत्क्रमणं ॥
यज्ञपात्रप्रयोगे । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ अभिव्यक्तौ । द्वन्द्वं संकर्षणावा-
सुदेवौ । साहचर्येण द्वावप्यभिव्यक्तावित्यर्थः ॥ द्वन्द्वं युद्धं । द्वन्द्वानि सहते
धीरः । चार्ये द्वन्द्व इत्यादियोगविभागात् सिध्यति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

यदेतस्माद्धर्ममनुक्रमिष्यामस्तत् पदस्य ज्ञेयं । वक्ष्यति संयोगान्तस्य लोपः ।
पचन् । यज्ञन् ॥ पदस्य किं । पचन्तौ । यज्ञन्तौ ॥ पदस्येति कुचिद्वयव-
पढी क्वचित् स्थानपढी ज्ञेया ॥

पदात् ॥ १७ ॥

अयमप्यधिकारः ॥ यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदात् तद्वेदितव्यं । वक्ष्यति
आमन्त्रितस्य च । पचसि देवदत्त ॥ पदात् किं । देवदत्त पचसि ॥ कुत्सने
च सुष्यगोत्रादावित्यतः प्राक् पदादित्यधिकारः ॥

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ॥ १८ ॥

पदत्रयाधिकारो ऽयमा पादपरिसमाप्तेः ॥ यदित उर्ध्वं वक्ष्यामस्तत्रानुदात्तं

सर्वमपादादावित्येवं ज्ञेयं । वक्ष्यति आमन्त्रितस्य च । पचसि देवदत्त ॥
अपादादौ किं । यत् ते नियतं रजसं मृत्यो अनवधृष्यं ॥ पादप्रव्देनात्र
ऋकपादः श्लोकपादश्च गृह्यते ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ ११ ॥

आमन्त्रितसंज्ञकस्य पदस्य पदादुत्तरस्यापादादौ वर्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ॥
गच्छसि यज्ञदत्त । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति ॥ अपादादौ किं । शुतुद्रि-
स्तोमं ॥ षाष्ठ्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वापवादो ऽयं ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वानावौ ॥ २० ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोः पदात् पर्योरपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थीद्विती-
यास्थयोर्यथासंख्यं वां । नौ । इत्येतावादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥ षष्ठी ।
ग्रामो वां स्वं । युवयोरित्यर्थः । जनपदो नौ स्वं । आवायोरित्यर्थः ॥ चतु-
र्थी । ग्रामो वां दीयते । युवाभ्यामित्यर्थः । जनपदो नौ दीयते । आवा-
भ्यामित्यर्थः ॥ द्वितीया । ग्रामो वां पश्यति । युवामित्यर्थः । जनपदो नौ
पश्यति । आवामित्यर्थः ॥ एकवचनबहुवचनान्तयोरुद्देशान्तरविधानात् पारि-
शेष्या द्विवचनान्तयोरुद्देशेतावादेशौ भवतः ॥ पदात् पर्योः किं । वाक्यादौ
ना भूत् । युवां पातु । आवां पातु ॥ पादादिस्थितयोर्निवृत्तये ऽपादादावि-
ति ॥ षष्ठीत्यादि किं । ग्रामे युवाभ्यां कृतं । आवाभ्यां कृतं ॥ स्यग्रहणा-
च्छ्रूयमाणविभक्तिकयोरुद्देशेतावादेशौ भवतः । नेह । इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति ॥

बहुवचनस्य वससौ ॥ २१ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोः पदात् पर्योरपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थीद्विती-
याबहुवचनान्तयोर्यथासंख्यं वस् । नस् । इत्येतावादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥
षष्ठी । ग्रामो वः स्वं । युष्माकमित्यर्थः । जनपदो नः स्वं । अस्माकमित्यर्थः ॥
चतुर्थी । ग्रामो वो दीयते । युष्मभ्यमित्यर्थः । जनपदो नो दीयते । अस्म-
भ्यमित्यर्थः ॥ द्वितीया । ग्रामो वः पश्यति । युष्मानित्यर्थः । जनपदो नः
पश्यति । अस्मानित्यर्थः ॥ वानावोरपवादो ऽयं ॥

तेमयाविकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोः पदात् पर्योरपादादौ स्थितयोः षष्ठीचतुर्थ्येकव-

चनान्तघोर्यथासंख्यं ते । मे । इत्येतावादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ॥ षष्ठी ।
ग्रामस्ते स्वं । तवेत्यर्थः । ग्रामो मे स्वं । ममेत्यर्थः ॥ चतुर्थी । ग्रामस्ते
दीयते । तुभ्यमित्यर्थः । ग्रामो मे दीयते । ममामित्यर्थः ॥ द्वितीयैकवचनान्त-
स्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात् षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोरेवैतावादेशौ भवतः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोः पदात् परयोरपादादौ स्थितयोर्द्वितीयैकवचना-
न्तघोर्यथासंख्यं त्वा । मा । इत्येतावादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ ॥ ग्रामस्त्वा
पश्यति । त्वामित्यर्थः । ग्रामो मा पश्यति । मामित्यर्थः ॥

न चवाहृद्वैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च । वा । ह । अह । एव । इत्येतैः पञ्चभिर्व्योगे युष्मद् । अस्मद् ।
इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयान्तयोः । वां । नौ । इत्याद्य आदेशा न स्युः ॥
च । ग्रामस्तव च स्वं । मम च स्वं । ग्रामस्तुभ्यं च दीयते । मम च
दीयते । ग्रामस्त्वां च पश्यति । मां च पश्यति ॥ वा । ग्रामो युवयोर्वा
स्वं । आवयोर्वा स्वं । ग्रामो युवाभ्यां वा दीयते । आवाभ्यां वा दीयते ।
ग्रामो युवां वा पश्यति । आवां वा पश्यति ॥ ह । ग्रामो युष्माकं ह
स्वं । अस्माकं ह स्वं । ग्रामो युष्मभ्यं ह दीयते । अस्मभ्यं ह दीयते । ग्रामो
युष्मान् ह पश्यति । अस्मान् ह पश्यति ॥ अह । ग्रामो युवयोरह स्वं ।
आवयोरह स्वं । ग्रामो युवाभ्यामह दीयते । आवाभ्यामह दीयते । ग्रामो
युवामह पश्यति । आवामह पश्यति ॥ एव । ग्रामस्तवैव स्वं । ममैव स्वं ।
ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते । ममैव दीयते । ग्रामस्त्वामेव पश्यति । मामेव
पश्यति । इत्यादयो ज्ञेयाः ॥ साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थं युक्तग्रहणं । परंपरासंबन्धे
त्वादेशा भवन्त्येव । हरो हरिश्च मे स्वामी ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

दर्शनार्थैर्नालोचने वर्तमानैर्धातुभिर्व्योगे युष्मद् । अस्मद् । इत्येतयोः । वां ।
नौ । इत्याद्य आदेशा न भवन्ति ॥ ग्रामस्त्वां समीच्यागतः । ग्रामो मां
समीच्यागतः । चेतसा त्वां समीक्षते ॥ अनालोचने किं । भक्तस्त्वा पश्यति
चक्षुषा ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

वियमानपूर्वात् प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोः । वां । नौ । इत्यादय आदेशा वा न भवन्ति ॥ भक्तस्त्वगप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स मां । त्वा । मा । इति वा ॥ सपूर्वायाः किं । कम्बलस्ते स्वं । कम्बलो मे स्वं ॥ प्रथमायाः किं । कम्बलो ग्रामे ते स्वं । कम्बलो ग्रामे मे स्वं ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्णयोः ॥ २७ ॥

तिङ्ङन्तात् पदात् पराणि गोत्रादीनि कुत्सन आभीक्ष्णये चार्थे वर्तमानान्यनु-
दात्तानि स्युः ॥ कुत्सने । पचति गोत्रं । जल्पति गोत्रं ॥ आभीक्ष्णये । पचति
पचति गोत्रं ॥ तिङः किं । कुत्सितं गोत्रं ॥ गोत्रादीनि किं । पचति
पापं ॥ कुत्सनाभीक्ष्णयोः किं । खनति गोत्रं समेत्य कूपं ॥

तिङुतिङः ॥ २८ ॥

तिङ्ङन्तं पदमतिङ्ङन्तात् पदात् परमनुदात्तं स्यात् ॥ देवदत्तः पचति । अग्नि-
मीडे ॥ तिङ् किं । नीलमुत्पलं ॥ अतिङः किं । भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

लुङन्तं तिङ्ङन्तमतिङ्ङन्तात् पदात् परं नानुदात्तं स्यात् ॥ प्रवः कर्ता ।
मासेन कर्तारः ॥ पूर्वसूत्रापवादो ऽयं ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चएकच्चियत्रयुक्तं ॥ ३० ॥

यद् । यदि । हन्त । कुवित् । नेत् । चेत् । चण् । कच्चित् । यत्र । इत्ये-
तैर्निपातैर्युक्तं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं स्यात् ॥ यद् । यत् करोति ॥ यदि । यदि
भविष्यति ॥ हन्त । हन्त पचिष्यति ॥ कुवित् । कुवित् पचति ॥ नेत् ।
नज्जिह्मायन्तो नरकं पताम ॥ चेत् । स चेदधीते ॥ चण् चेदर्थे णिच्च
शब्दः । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ कच्चित् । कच्चिदधीते ॥
यत्र । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति ॥ निपातैः किं । यन् कृजति शकटं ।
गच्छन्नित्यर्थः । इणः शतृप्रत्यये ह्रपमेतत् ॥ युक्तं किं । यत्र कु च ते मनो
दत्तं दधस उत्तरं ॥

नह् प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

नह । इत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं स्यात् प्रत्यारम्भे ॥ प्रतिषेधयुक्त आ-
रम्भः प्रत्यारम्भः ॥ नहेति निपातसमुदायः प्रतिषेधार्थः ॥ नह भोक्ष्यसे । नहा-
ध्येष्यसे ॥ प्रत्यारम्भे किं । नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

सत्यं । इत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तं प्रश्ने नानुदात्तं स्यात् ॥ सत्यं भोक्ष्यसे ।
सत्यमध्येष्यसे ॥ प्रश्ने किं । सत्यं वक्ष्यामि नानृतं ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

अङ्ग । इत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तमानुकूल्ये गम्यमाने नानुदात्तं स्यात् ॥ अङ्ग
कुरु । अङ्ग पच ॥ अप्रातिलोम्ये किं । अङ्ग कृञ् वृषल । इदानीं ज्ञास्यसि
ज्ञालम् । कृञ्जनमनभिप्रेतं कुर्वन्सौ प्रतिलोमः ॥

हि च ॥ ३४ ॥

हि । इत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तमानुकूल्ये गम्यमाने नानुदात्तं स्यात् ॥ स हि
कुरु । स हि पठ ॥ अप्रातिलोम्ये किं । स हि कृञ् वृषल । इदानीं ज्ञा-
स्यसि ज्ञालम् ॥

इन्द्रस्यनेकमपि साकाङ्गं ॥ ३५ ॥

हि । इत्यनेन युक्तं साकाङ्गमनेकमेकमपि तिङ्ङन्तं वेदे नानुदात्तं स्यात् ॥
अनेकं । अनृतं हि मन्त्रो वदन्ति । पाप्मानं चैनं पुनाति ॥ तिङ्ङन्तद्वयमपि
न निहन्यते ॥ एकं । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत् तमिन्द्रो ऽनूदजयत् । एकमा-
बुदात्तं ॥

यावद्यथाभ्यां ॥ ३६ ॥

यावत् । यथा । इत्येताभ्यां युक्तं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं स्यात् ॥ यावत् । या-
वहुङ्क्ते ॥ यथा । यथा भुङ्क्ते ॥

पूजायां नानन्तरं ॥ ३७ ॥

यावत् । यथा । इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङ्ङन्तं पूजायां गम्यमानायां नानुदात्तं
न स्यात् । किं त्वनुदात्तमेव ॥ यावत् । यावत् पचति शोभनं ॥ यथा ।

यथा पचति शोभनं ॥ पूर्वसूत्रेण प्राप्नो निघातप्रतिषेधः प्रतिषिध्यते ॥ पूजायां किं । यावद्भुक्ते । यथा भुक्ते ॥ अनन्तरं किं । यावद्देवदत्तः पचति शोभनं । यथा देवदत्तः करोति चारु ॥ पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधः ॥

उपसर्गव्यवेतं च ॥ ३८ ॥

यावत् । यथा । इत्येताभ्यां युक्तानुपसर्गव्यवहितं च तिङ्ङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं न स्यात् । किं त्वनुदात्तमेव ॥ यावत् । यावत् प्रपचति शोभनं ॥ यथा । यथा प्रपचति शोभनं ॥ पूर्वमनन्तरमित्युक्तं । उपसर्गव्यवधानार्थो ऽयमारम्भः ॥ अनन्तरमित्येव । नेह । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनं । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायां ॥ ३९ ॥

तु । पश्य । पश्यत । अह । इत्येतैर्युक्तं तिङ्ङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् ॥ तु । माणवकस्तु भुक्ते शोभनं ॥ पश्य । पश्य माणवको भुक्ते शोभनं ॥ पश्यत । पश्यत माणवको भुक्ते शोभनं ॥ अह । अह माणवको भुक्ते शोभनं ॥ पूजायां किं । पश्य मृगो धावति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

अहो । इत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् ॥ अहो देवदत्तः पचति शोभनं । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु ॥ उत्तरार्थं पृथग्योगकरणं ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

अहो । इत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तमपूजायां वा नानुदात्तं स्यात् ॥ कटमहो करिष्यसि । कटमहो करिष्यसि ॥ असूयावचनमेतत् ॥ पूजातिरिक्तं शेषः ॥ पूर्वसूत्रे पूजायामित्यस्य चानुकृष्टत्वाद्भानुवृत्तेः शेषग्रहणं स्पष्टार्थं ॥

पुरा च परीप्सायां ॥ ४२ ॥

पुरा । इत्यनेन युक्तं तिङ्ङन्तं त्वरायामर्थे वा नानुदात्तं स्यात् ॥ अधीष्व माणवक पुरा व्रियोतते व्रियुत् । अधीष्व माणवक पुरा व्रियोतते व्रियुत् ॥ पक्षे तिङ्ङतिङ् इति निघातः ॥ निकटागामिन्वत्र पुराशब्दः ॥ परीप्सा त्वरा ॥ परीप्सायां किं । न ते स्म पुराधीयते । चिरातीते ऽत्र पुराशब्दः ॥

नन्वित्यनुज्ञैषणायां ॥ ४३ ॥

ननु । इत्यनेन युक्तं तिङ्श्रुतमनुज्ञाप्रार्थनाविषये नानुदात्तं स्यात् ॥ ननु गच्छामि भोः । अनुज्ञानीहि मां गमनं प्रतीत्यर्थः ॥ अनुज्ञाप्रार्थनानुज्ञैषणा ॥ अनुज्ञैषणायां किं । अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्ठप्रतिवचनमेतत् ॥

किं क्रियाप्रश्ने अनुपसर्गमप्रतिषिद्धं ॥ ४४ ॥

किं । इत्यनेन क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन युक्तमनुपसर्गरहितमप्रतिषिद्धार्थं तिङ्श्रुतं नानुदात्तं स्यात् ॥ किं देवदत्तः पचति । आहोस्विहुङ्कृतं ॥ क्रियेति किं । साधनप्रश्ने ना भूत् । किं देवदत्त ओदनं पचति । आहोस्विच्छाकमिति ॥ प्रश्ने किं । किमधीते । क्षेपे अयं किंशब्दः ॥ अनुपसर्गं किं । किं देवदत्तः प्रपचति । उत प्रकरोति ॥ अप्रतिषिद्धं किं । किं किं द्विज्ञो न पचति । उत न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किं । इत्येतस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोगे क्रियाप्रश्ने गम्यमाने अनुपसर्गमप्रतिषिद्धं तिङ्श्रुतं वा नानुदात्तं स्यात् ॥ देवदत्तः पचति । आहोस्वित् पठति ॥ किंशब्देन विनैव प्रश्नो ऽत्र गम्यते ॥ किमर्थेन योगात् पूर्वेण प्राप्ते विभाषेयं ॥ प्रत्युदाहरणानि पूर्ववत् ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४६ ॥

एहि मन्ये । इत्यनेन युक्तं लृट्श्रुतं प्रहासे गम्यमाने नानुदात्तं स्यात् ॥ एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यसे । न हि भोक्ष्यसे । भुक्तः सो ऽतिथिभिः ॥ प्रहासे किं । एहि मन्यस ओदनं भोक्ष्य इति । सुहु च मन्यसे ॥ प्रहासः क्रीडा ॥

ज्ञातपूर्वं ॥ ४७ ॥

ज्ञातु । इत्यनेनाविद्यमानपूर्वेण युक्तं तिङ्श्रुतं नानुदात्तं स्यात् ॥ ज्ञातु भोक्ष्यसे । ज्ञातु करिष्यसि ॥ अपूर्वं किं । कटं ज्ञातु करिष्यसि ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरं ॥ ४८ ॥

किंवृत्त । इत्यनेन चिच्छब्दोत्तरेणाविद्यमानपूर्वेण युक्तं तिङ्श्रुतं नानुदात्तं

स्यात् ॥ कश्चिदुक्तं । केनचित् करोति । कतरश्चित् पचति । कतमश्चित् पठति ॥ विभक्त्यन्तं उतरउतमान्तं च किमो रूपं किंवृत्तशब्देनोच्यते ॥ चिदुत्तरं किं । को भुङ्क्ते ॥ अपूर्वमित्येव । देवदत्तः किञ्चित् पठति ॥

आहो उताहो चानन्तरं ॥ ४१ ॥

आहो । उताहो । इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङ्उन्तं नानुदात्तं स्यात् ॥ आहो । आहो भुङ्क्ते ॥ उताहो । उताहो पठति ॥ अनन्तरं किं । शेषे विभाषां वक्ष्यति ॥ अपूर्वमिति किं । देवदत्त आहो भुङ्क्ते ॥

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

आहो । उताहो । इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङ्उन्तं वा नानुदात्तं स्यात् ॥ आहो । आहो देवदत्तः पचति ॥ उताहो । उताहो देवदत्तः पचति ॥ पक्षे ऽनुदात्तत्वं ॥ अनन्तरादन्यः सान्तरः शेषः ॥

गत्यर्थलोटा लृण चेत् कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गत्यर्थकधातुविहितलोड्लकारादेशतिङ्उन्तं युक्तं लृड्लकारादेशतिङ्उन्तं नानुदात्तं स्यात् । यत्रैव कर्तरि कर्मणि वा कारके लोड्लिहितस्तत्रैव लृउपि यदि भवेत् ॥ आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनं । उक्तान्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते ॥ कारकग्रहणेनात्र तिङ्उन्तवाच्ये कर्तृकर्मणी एव गृह्येते ॥ गत्यर्थग्रहणं किं । पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यसे ऽनं ॥ लोटा किं । आगच्छेदेवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनं ॥ लृट् किं । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनं ॥ न चेदित्यादि किं । आगच्छ देव ग्रामं पित्रा त ओदनं भोक्ष्यते ॥ सर्वग्रहणं किं । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् ॥ लोउन्तस्य यत् कारकं तच्चान्यच्च लृउन्तेनोच्यते ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोडादेशतिङ्उन्तं गत्यर्थधातुविहितलोडादेशतिङ्उन्तयुक्तं नानुदात्तं स्यात् । यदि द्वयोर्लोउन्तयोरेकं कारकं भवति ॥ आगच्छ देव ग्रामं पश्य ॥ गत्यर्थेति किं । पच देवदत्तौदनं भुङ्क्ष्वैनं ॥ लोट् किं । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनं ॥ न चेदित्यादि किं । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यच्चदत्तः ॥ सर्वग्रहणात् त्विह स्यादेव । आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमं ॥ ५३ ॥

लोडादेशतिङ्शन्तमुपसर्गसहितमुत्तमपुरुषवर्जितं गत्यर्थधातुविहितलोडादेशतिङ्शन्तयुतं वा नानुदात्तं स्यात् । यदि द्वयोर्लोडन्तयोरेकं कारकं भवति ॥ आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश ॥ सोपसर्गं किं । आगच्छ देव ग्रामं पश्य ॥ अनुत्तमं किं । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ प्राप्-
विभाषेयं ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

हन्त । इत्यनेन युक्तं लोडादेशतिङ्शन्तं सोपसर्गमुत्तमपुरुषवर्जितं वा नानुदात्तं स्यात् ॥ हन्त प्रविश । हन्त प्रविश ॥ सोपसर्गं किं । हन्त कुरु । निपा-
तैर्यद्यदीति निघातनिषेधः ॥ अनुत्तमं किं । हन्त प्रभुनज्ञावहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आं । इत्येतस्मात् परमेकपदान्तरितं संबोधनप्रथमाविभक्त्यन्तं द्वे वर्तमानं नानुदात्तं स्यात् ॥ आं पचसि देवदत्ता ३ । आमन्त्रितस्य चेत्यानुदात्तत्वं । दूराद्भूते चेति स्तुतः ॥ आनः किं । प्राकं पचसि देवदत्त ॥ एकान्तरं किं । आमोदनं प्रपचसि देवदत्ता ३ ॥ आमन्त्रितं किं । आं पचति देवदत्तः ॥ अनन्तिके किं । आं पचसि देवदत्त ॥

यद्वितुपरं ह्न्दसि ॥ ५६ ॥

यद् । हि । तु । इत्येतेभ्यः परं तिङ्शन्तं वेदे नानुदात्तं स्यात् ॥ यत्परं । उदसृजो यदङ्गिरः ॥ हिपरं । इदं वामुग्रन्ति हि ॥ तुपरं । आख्यास्यामि तु ते ॥ निपातैर्यद्विति हि चेति तुपश्येति च सिद्धे नियमार्थमिदं । एतैरेव परभूतैर्योगे निषेधो नान्यैरिति । तेन ज्ञाये स्वा रोहावैहि । अत्र एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य रोहावेत्यस्य निघातो भवति ॥

चनचिद्विगोत्रादितद्धिताम्रेडितेघगतेः ॥ ५७ ॥

चन । चित् । इव । गोत्रादि । तद्धित । आम्रेडित । इत्येतेषु परतो गतिसंज्ञकभिन्नात् परं तिङ्शन्तं नानुदात्तं स्यात् ॥ चन । देवदत्तः पचति चन ॥ चित् । देवः पचति चित् ॥ इव । देवः पचतीव ॥ गोत्रादि । देवः पचति गोत्रं । देवः पचति ब्रुवं ॥ तद्धित । देवः पचतिकल्पं । देवः

पचति रूपं ॥ अग्नेरिति । देवः पचति पचति ॥ अगतेः किं । देवः प्रपचति चन ॥ तिङो गोत्रादीनीति सूत्रोक्ता गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोर्वर्तमाना एवेह गृह्यन्ते ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु परतो गतिसंज्ञकभिन्नात् परं तिङ्ङन्तं नानुदात्तं स्यात् ॥ च । देवः पचति च । खादति च ॥ वा । देवः पचति वा । खादति वा ॥ ह । देवः पचति ह । खादति ह ॥ अह । देवः पचत्यह । खादत्यह ॥ एव । देवः पचत्येव । खादत्येव ॥ अगतेः किं । देवः प्रपचति च । प्रखादति च ॥ प्रथमस्य चवायोगे इति निषेधः । द्वितीयस्य निघातः ॥ न चवाहाहेति सूत्रोक्ताः पञ्च चादयो अत्र ग्राह्याः ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

च । वा । इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता स्यात् ॥ च । गर्द-
भाश्च कालयति । वीणां च वादयति ॥ वा । गर्दभान् वा कालयति ।
वीणां वा वादयति ॥ पूर्वभूतयोरपि पाठे निघातप्रतिषेधार्थं योगग्रहणं ॥
प्रथमाग्रहणाद्वितीयादेस्तिङ्ङन्तस्य निघातो भवत्येव ॥

हेति क्षियायां ॥ ६० ॥

ह । इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता स्यात् । आचारभेदे गम्यमानं ॥
स्वयं ह रथेन याती ३ । उपाध्यायं पढाति गमयति ॥ स्वयं हौदनं भुङ्क्ते ३ ।
उपाध्यायं सक्तून् पाययति ॥ प्रथमस्य तिङ्ङन्तस्य निघातप्रतिषेधः ॥ क्षियाशी-
रिति स्मृतः ॥ क्षियाचारभेदः । धर्मव्यतिक्रम इत्यर्थः ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

अह । इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता स्यात् । नानाप्रयोजनं नि-
योगे गम्यमानं । क्षियायां च गम्यमानायां ॥ विनियोगे । त्वमह ग्रामं
गच्छा ३ । त्वमहारण्यं गच्छा ३ ॥ क्षियायां । स्वयमह रथेन याती ३ ।
उपाध्यायं पढाति गमयति ॥ अत्र द्वितीयतिङ्ङन्तस्य निघातः । उभयत्र क्षि-
याशीरिति स्मृतः ॥ नानाप्रयोजनको नियोगः प्रेषणं विनियोगः ॥

चादलोप एवेत्यवधारणं ॥ ६२ ॥

च । अह । इत्येतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भित्तिर्नानुदात्ता स्यात् । एव । इत्ये-
तच्चेद्वंधारणार्थं प्रयुज्यते ॥ यत्रार्थो गम्यते न च प्रयोगस्तत्रानयोर्लोपः ॥ समुच्चये
चशब्दः । केवलार्थो ऽहशब्दः । समानकर्तृके चलोपः । नानाकर्तृके ऽह-
लोपः ॥ चलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु । देवदत्त एवारण्यं गच्छतु ।
ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः ॥ अहलोपे । देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु ।
यत्तदत्त एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमारण्यं केवलमित्यर्थः ॥ अवधारणं
किं । देवः केव भोक्ष्यते । न क्वचिदित्यर्थः । अनवकल्पवाक्यमेवशब्दः ।
एवे चानियोग इति परह्यं ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादीनां गन्यमानार्थत्वाद्प्रयोगे प्रथमा तिङ्भित्तिर्वी नानुदात्ता भवति ॥ चलोपे ।
शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेतागा आद्या यदुहन्ति ॥ शुक्ला व्रीहयो भवन्ति ।
श्वेतागा आद्या यदुहन्ति ॥ वालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥ व्रीहि-
भिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥ पक्षे तिङ्उन्तद्वयस्य निघातः ॥ न चवाहति सूत्रोक्ताः
पञ्च चादयो ऽत्र ग्राह्याः ॥

वैवावेति चच्छन्दसि ॥ ६४ ॥

वै । वाव । इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्भित्तिर्वेदे वा नानुदात्ता स्यात् ॥
वै । अहर्वे देवानामासीत् । रात्रिरसुराणामासीत् ॥ अहर्वे देवानामासीत् ।
रात्रिरसुराणामासीत् ॥ वाव । अयं वाव हस्त आसीत् । नेतर आसीत् ॥
अयं वाव हस्त आसीत् । नेतर आसीत् ॥ पक्षे उभयोर्निघातः ॥

एकान्याभ्यां समर्थाभ्यां ॥ ६५ ॥

एक । अन्य । इत्येताभ्यां तुल्यार्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्भित्तिर्वेदे वा नानु-
दात्ता स्यात् ॥ एक । प्रज्ञामेका जिन्वति । प्रज्ञामेका रक्षति ॥ प्रज्ञामेका
जिन्वति । प्रज्ञामेका रक्षति ॥ अन्य । तयोर्न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । अन-
ग्रनून्यो अभिचाकशीति ॥ तयोर्न्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । अनग्रनून्यो अभिचा-
कशीति ॥ पक्षे द्वयोर्निघातः ॥ समर्थाभ्यां किं । एको देवानुपातिष्ठत् ।
एक इति संख्यापरं नान्यार्थं । एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं समर्थग्रहणं । तस्य
व्यभिचारित्वात् ॥

यदृत्तान्नित्यं ॥ ६६ ॥

यद् । इत्येतच्च पदे विद्यते तस्मात् परं तिङ्उन्तं नित्यं नानुदात्तं स्यात् ॥
यो भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यद्भ्यङ् वायुर्वाति ॥

पूजनात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनार्थकेभ्यः काष्ठादिभ्यः परं पूजितवाचकं पदमनुदात्तं स्यात् ॥ काष्ठाध्या-
पकः । दारुणाध्यापकः ॥ समासे चैतदनुदात्तत्वं ॥ अनुदात्तमित्यनुवृत्तावपि
पुनरनुदात्तग्रहणं निषेधनिवृत्त्यर्थं ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

गतिसंज्ञकयुतमपि पूजितवाचकं तिङ्उन्तं पूजनवाचिभ्यः काष्ठादिभ्यः परमनुदात्तं
स्यात् ॥ यत् काष्ठं पचति । यत् काष्ठं प्रपचति ॥ तिङ्उतिङ् इति निघातस्य
निपातैर्यद्यदीति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः ॥ सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥

कुत्सने च सुष्यगोत्रादौ ॥ ६९ ॥

कुत्सार्थके च सुब्रन्ते गोत्रादिशब्दवर्जिते परतः सगतिकमगतिकमपि तिङ्उ-
न्तमनुदात्तं स्यात् ॥ पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति म्रिय्या ॥ कुत्सने
किं । पचति शोभनं ॥ सुषि किं । पचति क्लिप्नाति ॥ अगोत्रादाविति
किं । पचति गोत्रं । पचति ब्रुवं ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिसंज्ञकं गतिसंज्ञकं परे अनुदात्तं स्यात् ॥ अभ्युद्धरति । समुदानयति ॥
गतिः किं । देवदत्तः प्रपचति ॥ गतौ किं । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्वाहि ।
वाहीति क्रियायोगादाञ्च गतिसंज्ञा ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

तिङ्उन्त उदात्तवति परे गतिसंज्ञकमनुदात्तं स्यात् ॥ यत् प्रपचति ॥ उदात्त-
वति किं । प्रकरोति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ७२ ॥

सन्त्रोधनप्रथमाविभक्त्यन्तं पूर्वपदमविद्यमानवत् स्यात् ॥ अग्ने तव । देवाग्मान्
पाहि । अग्ने इन्द्र वरुण । अग्ने नय ॥ आत्रामन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्युष्मद-

स्मदोरादेश आगन्तितनिघातस्तिङ्गिघातश्च न भवति ॥ आगन्तितं किं । देवदत्तः पचति ॥ पूर्वं किं । देवदत्तः । अत्रागन्तिताशुदात्तत्वे कर्तव्ये विद्यमानत्वमेव यथा स्यात् ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं ॥ ७३ ॥

आगन्तितसंज्ञके समानाधिकरणे विशेषणं परं पूर्वनामन्त्रितसंज्ञकं सामान्यवचनं नाविद्यमानवत् स्यात् । किं तु विद्यमानवदेव भवति ॥ अग्ने गृह्यते । अग्ने तेजस्विन् । हरे दयालो नः पाहि । अत्र पूर्वस्य विद्यमानत्वात् ततः परस्यानुदात्तता ॥ आगन्तितं किं । देवदत्त पचति ॥ समानाधिकरणं किं । देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त । अत्र यज्ञदत्तविशेषणं पण्डितशब्दो न पूर्वेण समानाधिकरणाः ॥ सामान्यवचनं किं । अद्यं देवि नरस्वति दूते काव्यं विह्वय । एतेषु पर्यायशब्देषु ना भूत् ॥ उत्तरनूत्रस्य सामान्यवचनपदं भाष्यकृद्भिर्न योजितं । पर्यायशब्देष्वप्रवृत्तये ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनं ॥ ७४ ॥

विशेषवचने समानाधिकरणा आगन्तितसंज्ञके परं पूर्वं बहुवचनान्तं विशेष्यमागन्तिसंज्ञकमविद्यमानवद्वा स्यात् ॥ देवाः प्रणयाः । देवाः प्रणयाः । ब्राह्मणा वैयाकरणाः । ब्राह्मणा वैयाकरणाः ॥ बहुवचनं किं । माणवक जटिल ॥ अत्र नित्यं विद्यमानवत्त्वात् ॥

॥ इति सूत्रपाठे ऽद्विनाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

पूर्वत्रासिद्धं ॥ १ ॥

अधिकारो ऽयमाध्यायपरिसमाप्नोः ॥ वदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पूर्वत्रासिद्धमित्येवं तद्वदितव्यं ॥ तत्र येयं सपादसप्ताध्यायिका । तस्यां पादोनां ऽयमाध्यायां ऽसिद्धः । इत उत्तरत्र चोत्तरौ योगः पूर्वग्निन् कर्तव्ये ऽसिद्धो वेदितव्यः ॥ हर एहि । विष्णा एहि । अत्र वकारवकारयोर्लोपस्यासिद्धत्वान्न वृद्धिः ॥ अनुमौ । अनुष्मात् । अनुष्मिन् । अदसो ऽनेरिति गुत्वग्वानिष्ठत्वात् स्मैस्मात्स्मिनो भवन्ति ॥

नलोपः सुस्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

सुब्रिधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपो ऽसिद्धः स्यात् ॥
 सुपः स्थाने विधिः सुपि परं च विधिः सुब्रिधिः ॥ गुपः विधौ । राजभिः ।
 तक्षभिः । नलोपस्यासिद्धत्वादौ न भवति ॥ सुपि विधौ । राजभ्यां । राजसु ।
 नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेवं च न भवति ॥ स्वरविधौ । पञ्चार्मे । दशार्मे ।
 नलोपस्यासिद्धत्वाद्देर्मे चावर्णमित्यकारान्तस्य पूर्वपदस्य विधीयमानमायुदात्तत्वं न
 भवति ॥ संज्ञाविधौ । पञ्च ब्राह्मण्यः । दश ब्राह्मण्यः । नलोपस्यासिद्ध-
 त्वात् णान्ता पठिति पठसंज्ञायां न पठस्वसंति प्रतिषेधान्न टाप् ॥ कृति
 तुग्विधौ । वृत्रहभ्यां । वृत्रहभिः । नलोपस्यासिद्धत्वाद्भस्वस्य पितीति तुङ्
 भवति ॥ कृति किं । वृत्रहच्छत्रं । वृत्रहच्छाया । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाभा-
 वाच्चे चेति तुग्भवति ॥ पूर्वसूत्रेणैवासिद्धत्वे सिद्धे नियमार्थो ऽयमारम्भः ।
 एतेष्वेव नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्र । तेन राज्ञीयति । राज्ञायत । राज्ञाश्व
 इत्यादौ नलोपस्य सिद्धत्वादीत्वं दीर्घत्वमकादेशश्च भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

ना । इत्येतस्मिन् परं यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्यं मुभावो नासिद्धः स्यात् ॥
 अमुना ॥ मुभावस्य सिद्धत्वान्नाभावो भवति दीर्घश्च न भवति ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितो ऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तस्य स्वरितस्य च स्थाने यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशः
 स्यात् ॥ उदात्तयणः । कुमार्यै । कुमार्याः । ईकारस्योदात्तस्य यणि कृते ऽनेन
 विभक्तेः स्वरितत्वं ॥ स्वरितयणः । सकृल्लव्याणा । खलप्याणा । सकृ-
 ल्लूः खलपूः कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ । उकारस्य यणुदात्तः । ततः परस्य
 सप्तम्येकवचनस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । तस्य यण् सो ऽपि स्वरितः । ततः
 परस्याणाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥ उदात्तस्वरितयोः किं । वैदी
 आणा । वैवाणा । शार्ङ्गिरव्याणा । अनुदात्तस्यानिको ऽयं यण्पादेष्टः ॥
 अनुदात्तस्य किं । कुमार्यत्र । किणोर्यत्र । लिट्स्वरेणासुदात्तौ ऽत्रशब्दः ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तः स्यात् ॥ अग्नी । वायू ।

वृत्तैः । प्लुतैः ॥ उदात्तनेति किं । यजन्ति । पचन्ति । लसार्वधातुकानुदा-
त्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोर्यमेकादेशः । परस्मै कर्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ परत उदात्तन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् ॥ सु उत्थितः ।
सृत्थितः । सुः कर्मप्रवचनीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणायुदात्तः । शिष्टमनुदात्तं ।
ततो ऽनेनैकादेशस्य पक्षे स्वरितत्वं ॥ वि ईक्षते । वीक्षते । विरायुदात्तः ।
ततः परस्य तिङ्ङितिङ् इति निघातः । तत एकादेशस्यानेन पक्षे स्वरितत्वं ॥
अनुदात्ते किं । देवदत्तो ऽत्र ॥ पदादौ किं । वृत्तौ । वृत्ताः ॥ स्वरितग्र-
हणं स्पष्टार्थं । उदात्ते हि विकल्पिते तदभाव आन्तर्यतः स्वरितत्वसिद्धेः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्यान्तावयवस्य न् । इत्येतस्य लोपः स्यात् ॥ राज्ञा ।
राज्ञभ्यां । राज्ञभिः । राज्ञता । राज्ञतरः । राज्ञतमः ॥ प्रातिपदिकं किं ।
अहन्निहिं । हन्तेर्लङ् । तिप् । हल्ङ्यादिलोपः । अदादिवाच्यो लुक् ॥
अन्तस्य किं । राज्ञानौ । राज्ञानः ॥ नेति प्रातिपदिकेति लुप्पञ्चोके पदे ॥

न ङिसंबुद्धोः ॥ ८ ॥

न् । इत्येतस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदान्तावयवस्य ङि । इत्येतस्मिन् सप्मम्येक-
वचने संबुद्धिसंज्ञके च परतो लोपो न स्यात् ॥ औ । आर्द्रं चर्मन् । लो-
हिते चर्मन् । सुपां सुलुगिति उर्लुक् ॥ संबुद्धौ । हे राजन् । हे तक्षन् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वी ऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

म् । इत्येतदन्तात् । अ । इत्येतदन्तात् । मकारोपधात् । अकारोपधाच्च
प्रातिपदिकात् परस्य मतुप्प्रत्ययस्यस्य म् । इत्येतस्य व् । इत्येष आदेशः स्यात् ।
यव इत्यादिशब्देभ्यः परस्य न भवति ॥ मान्तात् । किंवान् । शंवान् ॥
अकारान्तात् । ज्ञानवान् । विद्यावान् ॥ मकारोपधात् । शमीवान् । दाडिमी-
वान् ॥ अकारोपधात् । पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् ॥ तसौ मत्वर्थ
इति भत्वाद्भुत्वाभावः ॥ मादुपधायाश्चेति किं । अग्निगान् । वायुमान् ॥
अयवादिभ्यः किं । यवमान् । दक्षिमान् ॥

तयः ॥ १० ॥

क्यप्रत्याहारान्तात् प्रातिपदिकात् परस्य मनुषो ऽवयवस्य म् । इत्येतस्य व् ।
इत्ययमादेशः स्यात् ॥ अग्निचित्वान् ग्रामः । उदश्वित्वान् घोषः । वियुत्वान्
बलाहकः । मरुत्वान् ॥ तसौ मत्वर्थ इति भत्वाद्पदान्तात्वान्न त्रष्टवं ।
दृषद्वान् ॥

संज्ञायां ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मनुष्यप्रत्ययावयवस्य म् । इत्येतस्य व् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥
अहीवती । कपीवती । ऋषीवती । मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत् कक्षीवद्गुमणवच्चर्मणवती

॥ १२ ॥

आसन्दीवत् । अष्टीवत् । चक्रीवत् । कक्षीवत् । गुमणवत् । चर्मणवती । इत्ये-
तानि संज्ञायां विषये निपात्यन्ते ॥ आसन्दीवान् ग्रामः । आसनशब्दस्यासन्दी-
भावः । आसनवानन्यत्र ॥ अष्टीवान् । अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । ज्ञानूर्वाः संधि-
संज्ञेयं । अस्थिमानन्यत्र ॥ चक्रीवान् नाम राजा । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ।
चक्रवानन्यत्र ॥ कक्षीवान् नाम ऋषिः । कक्ष्यायाः संप्रसारणं । कक्ष्यावान-
न्यत्र ॥ गुमणवान् नाम पर्वतः । लवणशब्दस्य गुमणभावः । लवणवानन्यत्र ॥
लवणाकरवाचकगुमणशब्दस्यैतन्निपातनं नलोपाभावार्थं णत्वार्थं चेत्यपरमं ॥
चर्मणवती नाम नदी । चर्मणो नलोपाभावो णत्वं च । चर्मवत्यन्यत्र ॥

उदन्वानुद्धौ च ॥ १३ ॥

उदन्वत् । इत्येतन्निपात्यते । उद्धावर्थे संज्ञायां च विषये ॥ उद्धौ । उदन्वान्
समुद्रः ॥ संज्ञायां । उदन्वान् नाम ऋषिः ॥ उदकशब्दस्य मनुष्यप्रत्यये परत उद-
भावः । उदकवानन्यत्र ॥

राज्ञन्वान् सौराज्ये ॥ १४ ॥

राज्ञन्वत् । इत्येतन्निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने ॥ राजन्वान् देशः । शोभनरा-
ज्युक्त इत्यर्थः । राजन्वती पृथिवी । निपातनान्नलोपाभावः । राजवानन्यत्र ॥

हृन्दसीरः ॥ १५ ॥

इ । इत्येतदन्तात् । इ । इत्येतदन्ताच्च परस्य मनुष्यप्रत्ययावयवस्य म् । इत्ये-

तस्य वेदे व् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ इवर्णान्तात् । त्रिवती । हरिवो-मे
दिनं त्वा । भार्तीवान् । सरस्वतीवान् ॥ रकारान्तात् । गीर्वान् । धूर्वान् ।
आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

अन् । इत्येतदन्तात् परस्य नतुप्रत्ययस्य वेदे नुट् । इत्येष आगमः स्यात् ॥
अक्षएवन्तः । अस्यन्वन्तं । अक्षएवता लाङ्गलेन ॥ इन्द्रस्यपि दृष्यत इत्यनङ्ङादेशः ॥
नुटो ऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपं भूतपूर्वगत्यानन्तत्वान्नुट् । णत्वं । नुटो नका-
रस्य न वत्वं तस्यासिद्धत्वात् तस्मात् परस्य नकारस्य तु भवति ॥

नाद्धस्य ॥ १७ ॥

नृ । इत्येतदन्तात् परयोः वसञ्चकयोस्तरप् । तनप् । इत्येतयोर्वेदे नुट् । इत्येष
आगमः स्यात् ॥ तरप् । सुपयिन्तरः ॥ तनप् । दस्युहन्तमः ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृप् । इत्येतस्य धातोर्वचयवस्य रू । इत्येतस्य ल् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥
रुप्रव्देन केवलरकारस्य ऋकारावयवरकारस्य चेतुभयोर्ग्रहणं । लप्रव्देनापि
केवललकारस्य लृकारावयवलकारस्य च ग्रहणं । तेन केवलरफस्य स्थाने
लकारादेशः । ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लृकार आदेशः । आन्तर-
स्यात् ॥ कल्पते । चकल्पे । कलृप् । कलृप्वान् ॥

उपसर्गस्यायतौ ॥ १९ ॥

अय । इत्येतस्मिन् धातौ परत उपसर्गस्थस्य रू । इत्येतस्य ल् । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ प्रायते । पलायते ॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥

गृ । इत्येतस्य धातोर्वचयवस्य रू । इत्येतस्य यङि प्रत्यये परे ल् । इत्येष
आदेशः स्यात् ॥ गर्हितं मिलति । जेमिल्यते । जेमिल्येते । जेमिल्यन्ते ॥
यङि किं । निर्गीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अत्रादौ प्रत्यये परतो गृ । इत्येतस्य धातोर्वचयवस्य रू । इत्येतस्य वा ल् ।

इत्येष आदेशः स्यात् ॥ निगिरति । निगिलति । निगारणं । निगलनं । नि-
गारकः । निगालकः ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि । इत्येतस्यावयवस्य ङ् । इत्येतस्य घञ्भेदे ङ्कुशब्दे च परतो ल ।
इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ पलिघः । परिघः ॥ पल्यङ्कः । पर्यङ्कः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

संयोगसंज्ञकान्तस्य पदस्य लोपः स्यात् ॥ गोमान् । यवमान् ॥ पदस्येति
किं । गोमन्तो । गोमन्तः ॥

रात् सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदावयवरेफात् परस्यान्त्यस्य स । इत्येतस्य लोपः स्यात् ॥ क्रोष्टुः ।
पितुः । मातुः । ऋत उदित्युत्वे रपरत्वे च सलोपः ॥ नियमार्थमिदं ।
रकारात् परस्य सस्यैव लोपो नान्यस्येति । तेन ऊर्क् । अमार्ह । इत्यत्र न
संयोगान्तलोपः ॥

धि च ॥ २५ ॥

ध् । इत्यवमादौ प्रत्यये परे स । इत्येतस्य लोपः स्यात् ॥ अलविध्वं । अलविद्धं ॥

कलो कलि ॥ २६ ॥

कलः परस्य स । इत्येतस्य कलि परतो लोपः स्यात् ॥ मिदिरू । अभिन्न ।
अभित्याः ॥ हिदिरू । अच्छिन्न । अच्छित्याः ॥ कलः किं । अमंस्त । अमं-
स्याः ॥ कलि किं । अभित्सातां । अभित्सत ॥ अनंतापि सिच एव लोप-
स्तेन सोमसुत् स्तोता । दृषत् स्यान्मित्यत्र न लोपः ॥

ह्रस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गात् परस्य स । इत्येतस्य कलि परतो लोपः स्यात् ॥ उकृञ् ।
अकृत । अकृथाः ॥ हृञ् । अहृत । अहृथाः ॥ ह्रस्वात् किं । अश्रयोष्ट ।
अप्लोष्ट ॥ अङ्गात् किं । अलाविष्ट । अलाविष्ठाः ॥ कलि किं । अकृपातां ।
अकृपत ॥ अत्रापि सिच एव लोपस्तेन द्विष्टरां । द्विष्टमामित्यत्र च भवति ।
द्विष्टब्दात् सुन्नन्तात् तरप्पमपौ । ततो ऽद्वत्यप्रकर्ष आम्प्रत्ययः ॥

इट् ईटि ॥ २८ ॥

इट्: परस्य सकारस्य । ईटि परे । लोपः स्यात् ॥ षिवु । अनेवीत् ॥
कुप । अकोपीत् ॥ मुप । अनोपीत् ॥ इट्: किं । अकार्षीत् ॥ ईटि किं ।
अलाविट् । अलाविट् ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगो कलि च परतो यः संयोगस्तदाद्योः सू । क् । इत्ये-
तयोर्लोपः स्यात् ॥ पदान्ते । सू । अस्त । भूट् । भूट् ॥ क् । काठतट् ।
काठतट् ॥ कलि । सू । ओलस्ती । लग्नः । लग्नवान् ॥ क् । तत्तु ।
तट्: । तट्वान् ॥ स्कोः किं । नर्नर्त्ति ॥ संयोगाद्योः किं । पक् । प्रक् ॥
अन्ते चेति किं । तज्जिता । तज्जकः ॥

चोः कुः ॥ ३० ॥

चवर्गस्य कलि परे पदान्ते च कवर्गादेशः स्यात् ॥ कलि । पच । पक्ता ।
पक्तुं । पक्तव्यं ॥ पदान्ते । वाक् । युयुक् ॥

हो ङः ॥ ३१ ॥

ह् । इत्येतस्य कलि परे पदान्ते च ह् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ कलि ।
सोढा । सोढुं । सोढव्यं ॥ पदान्ते । प्रठवाट् । हित्यवाट् ॥

दादेर्धातोर्धः ॥ ३२ ॥

दृ । इत्येतदादेर्धातोर्वयवस्य हकारस्य कलि परे पदान्ते च ध् । इत्यय-
मादेशः स्यात् ॥ कलि । दह । दग्धा । दग्धुं । दग्धव्यं ॥ दुह । दोग्धा ।
दोग्धुं । दोग्धव्यं ॥ पदान्ते । काठधक् । गोधुक् ॥ दादः किं । लंठा ।
गुडलिट् ॥ धातोरित्वेपावयवपठौ । धातोर्वयवो यो दादिः प्रबुद्धस्तद्वयवस्य
हकारस्येति । तेनाधोगित्यत्रापि वकारः सिद्धः । अथवा धातृपदेणे यो द्का-
रादिरित्यर्थः । तेन दानलिट् । इत्यत्र धव्यं न भवति ॥

वा हुहमुहमुहसिद्धां ॥ ३३ ॥

हुह । मुह । ण्णुह । ण्णिह । इत्येतेषां धातूनामवयवस्य ह् । इत्येतस्य
कलि परतः पदान्ते च ध् । इत्ययमादेशो वा स्यात् ॥ कलि । हुह ।

द्रोग्धा । द्रोढा ॥ गृह । गोग्धा । गोढा ॥ ण्गृह । ग्नोग्धा । ग्नोढा ॥
 णिणह । ग्नोग्धा । ग्नोढा ॥ पदान्ते । मित्रधृक् । मित्रधृट् ॥ उन्मुक् ।
 उन्मुट् ॥ नृक् । नृट् ॥ सिक् । सिट् ॥ हुर्देदादित्वान्नित्यं प्राप्ते । इतरेषा-
 मप्राप्ते विभाषा ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

णह । इत्येतस्य धातोर्वयवस्य ह् । इत्येतस्य कलि परे पदान्ते च ध् ।
 इत्यप आदेशः स्यात् ॥ कलि । णह । नडा । नहुं । नड्व्यं ॥ पदान्ते ।
 उपानत् । परीणत् ॥

आहस्यः ॥ ३५ ॥

वृज् । इत्येतस्य धातोर्आदेशस्य । आह । इत्येतस्यावयवस्य ह् । इत्येतस्य
 कलि परे थ् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ इहमात्य । किमात्य ॥ कलि किं ।
 आह । आहतुः । आहुः ॥ पूर्वसूत्रादकारानुवृत्त्या सिद्धे कपस्तयोर्धा एध
 इत्वस्याप्राप्त्य आदेशान्तरविधानं ॥

त्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजहृशां षः ॥ ३६ ॥

ओव्रश्च । भ्रस्ज । सृज । मृज् । यज । राज् । रुभ्राज् । इत्येतेषां धातूनां
 ह् । इत्येतदन्तानां ण् । इत्येतदन्तानां च कलि परतः पदान्ते च ष् ।
 इत्येव आदेशः स्यात् ॥ कलि । ओव्रश्च । व्रष्टा । व्रष्टुं । व्रष्टव्यं ॥ भ्रस्ज ।
 भ्रष्टा । भ्रष्टुं । भ्रष्टव्यं ॥ सृज । सृष्टा । सृष्टुं । सृष्टव्यं ॥ मृज् । मर्ष्टा ।
 मर्ष्टुं । मर्ष्टव्यं ॥ यज । यष्टा । यष्टुं । यष्टव्यं ॥ इकारान्तानां । प्रच्छ ।
 प्रष्टा । प्रष्टुं । प्रष्टव्यं ॥ शकारान्तानां । लिश । लेष्टा । लेष्टुं । खेष्टव्यं ॥
 चिश । वेष्टा । वेष्टुं । वेष्टव्यं ॥ पदान्ते । मूलवृट् । धानाभ्रट् । रज्जुसृट् ।
 कंसपरिमृट् । उपयट् । सम्राट् । विभ्राट् । शब्दप्राट् । लिट् । विट् ॥
 पदान्तार्थं राजभ्राजोर्ग्रहणं । इहा व्यवधानात्कल्पपरत्वासंभवात् ॥

एकाचो वशो भष् कपन्तस्य स्थोः ॥ ३७ ॥

धातोर्वयवो य एकादकपन्तस्तद्वयवस्य वण् । इत्येतस्य स्थाने भष् । इत्येव
 आदेशः स्यात् । सकारे ध्वणन्द्रे च परे । पदान्ते च ॥ सकारे । वुध ।
 भोत्स्यते ॥ दुह । धोत्स्यति ॥ ध्वणन्द्रे । अभुद्धं । अधुध्वं ॥ पदान्ते ।

अर्थभुत् । गोधुक् ॥ कलीति निवृत्तं । स्त्रोर्ग्रहणान्तर्यात् । तेनेह न ।
 दुग्धं । दोग्धा ॥ एकाचः किं । दामलिहमिच्छति दामलिह्यति । ततः
 क्विप् । दामलिह् ॥ एकादग्रहणाभावे धातोरिति वप्रो विशेषणं स्यात् ।
 ततश्च वप्रो कपन्तस्वस्यासंभवात्कपन्तस्वेत्यनेनापि धातुरेव विशिष्येत । ततो
 अन्तर्यः स्यात् । कपन्तस्य धातोरव्ययस्य वप्रो भविति । ततश्च दामलिडि-
 त्यत्रातिप्रसङ्गः ॥ वप्रः किं । क्रोत्स्यति ॥ कपन्तस्य किं । दास्यति ॥
 स्त्रोः किं । व्रोडा । व्रोहुं ॥ वकारयुतग्रहणं किं । दादृडि । दध इत्ये-
 तस्य यङ्लुकि लोटि धिभावे चैतद्वृत्तं ॥

दधस्तयोश्च ॥ ३८ ॥

दुधाञ् । इत्येतस्य कृतद्विर्वचनस्य कपन्तस्य धातोरव्ययस्य वप् । इत्येतस्य
 स्थाने भप् । इत्येव आदेशः स्यात् त थ । इत्येतयोः स् ध्व । इत्येतयोश्च
 परतः ॥ त । धत्तः ॥ थ । धत्यः ॥ स् । धत्से । धत्स्व ॥ ध्व । धद्धं ॥
 आकारलोपस्य न स्थानिवृत्तं । वचनान्तर्यादिति काशिका ॥ तयोः किं ।
 अनन्तरीयात् स्त्रोरेव विज्ञायेत ॥ कपन्तस्य किं । दधाति ॥ स्त्रोर्नुवृत्त्यर्थं चकारः ॥

कलां जशो ऽन्ते ॥ ३९ ॥

पदस्यान्ते वर्तमानानां कलां स्थाने जश आदेशाः स्युः ॥ वागीशः । चि-
 द्रूपं । श्वलिउत्र । अग्निचिद्वत्र । त्रिदुब्रत्र ॥ कलीत्वस्य निवृत्त्यर्थमन्तग्रहणं ।
 वस्ता । वस्तुं ॥

कपस्तयोर्धि ऽधः ॥ ४० ॥

कप्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् पर्योस्त् । थ् । इत्येतयोः स्थानं ध् । इत्ययमादेशः
 स्यात् । दुधाद्धातोर्कपः पर्योर्न भवति ॥ त । दुलभाप् । लब्धा । अलब्ध ॥
 दुह । दोग्धा । अदुग्ध ॥ लिह । लेढा । अलीढ ॥ य । अलब्धाः ।
 अदुग्धाः । अलीढाः ॥ अधः किं । धत्तः । धत्यः ॥

पठोः कः सि ॥ ४१ ॥

प् । ह् । इत्येतयोः स् । इत्येतस्मिन् परतः क् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥
 पथ । विप्र । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् ॥ ढस्य । लिह । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् ॥
 सीति किं । पिनष्टि । लेढि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

र । दू । इत्येताभ्यां परस्य निष्ठासंज्ञकावयवस्य त् । इत्येतस्य न् । इत्यप-
आदेशः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च नकारादेशः ॥ रका-
रात् । स्तृञ् । आस्तीर्णं । शृ । विशीर्णं । गृ । निगीर्णं ॥ दकारात् ।
भिदिर् । भिन्नः । भिन्नवान् । द्विदिर् । द्विन्नः । द्विन्नवान् ॥ रदाभ्यां किं ।
कृतः । कृतवान् ॥ निष्ठेति किं । कर्ता । कर्ता ॥ तः किं । चरितं ।
उदितं ॥ पूर्वस्य किं । परस्य ना भूत् । भिन्नवद्भिः । भिन्नवद्भिः ॥

संयोगादेरातो धातोर्यणवतः ॥ ४३ ॥

संयोगसंज्ञकाद्धातोराकारान्ताद्यणवतश्च परस्य निष्ठासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् ।
इत्येतस्य न् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ द्रा । प्रद्राणः । प्रद्राणवान् ॥ ग्लै ।
ग्लानः । ग्लानवान् ॥ संयोगादेः किं । यातः । यातवान् ॥ आतः किं ।
च्युतः । लुतः ॥ धातोः किं । निर्यातः । निर्यातः ॥ यणवतः किं ।
स्नातः । स्नातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

लूञ् । इत्येवमादिभ्य एकविंशतिभ्यो धातुभ्यः परस्य निष्ठासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य
त् । इत्येतस्य न् । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ लूञ् । लूनः । लूनवान् ॥ धूञ् ।
धूनः । धूनवान् ॥ ज्या । जीनः । जीनवान् ॥ वृत्करणान्ता ल्वादयो धातु-
पाठे ज्ञेयाः ॥

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओ । इत्येतद्विंशकाद्धातोः परस्य निष्ठासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य न् ।
इत्ययमादेशः स्यात् ॥ ओलङ्गी । लग्नः । लग्नवान् ॥ भुङ्गी । भुग्नः । भुग्न-
वान् ॥ स्वादय ओदितः । पूङ् । सूनः ॥ दृङ् । दूनः ॥ उङ् । उङ्गीनः ॥
ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यान्नेट् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षि । इत्येतस्माद्दीर्घान्ताद्धातोः परस्य निष्ठासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य न् ।
इत्ययमादेशः स्यात् ॥ क्षि । क्षीणः । क्षीणवान् । क्षीणो ज्ञाल्मः । क्षीण-

स्तपस्वी ॥ निढायानप्यर्धे । वाक्रोऽनेति च सूत्राभ्यां दीर्घत्वं ॥ दीर्घात् किं ।
अज्जिगसि मा मे जेढाः । भावे क्तः । स एव प्यर्ध इति दीर्घभावः ॥

ष्यो ऽस्पर्श ॥ ४७ ॥

ष्येड् । इत्येतस्माडातोः परस्य निढासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य न् ।
इत्येष आदेशः स्यात् । अस्पर्शे ऽर्थे ॥ शीनं घृतं । शीनं मेदः । शीना
वसा ॥ अस्पर्शे किं । शीतो वायुः । शीतं जलं ॥

अञ्चो ऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चु । इत्येतस्माडातोः परस्य निढासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य न् ।
इत्येष आदेशः स्यात् । अनपादाने तु वाच्ये न भवति ॥ समकौ शकुनेः
पादौ ॥ अनपादाने किं । उदक्कानुदकं कृपात् ॥

द्विवो ऽविजिगीषायां ॥ ४९ ॥

द्विवु । इत्येतस्माडातोः परस्य निढासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य वि-
जिगीषाभिन्ने ऽर्थे न् । इत्यवमादेशः स्यात् ॥ दूनः । आदूनः । परिदूनः ॥
अविजिगीषायां किं । दृतं वर्तते । विजिगीषया हि तत्राक्षपातनं क्रियते ॥

निर्वाणो ऽवाते ॥ ५० ॥

निर्पूर्वाद्वा । इत्येतस्माडातोः परस्य निढासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्ये-
तस्य न् । इत्येष आदेशः स्यात् । वातश्चेत् कर्ता न भवति ॥ निर्वाणो
ऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । निर्वाणो भिक्षुः ॥ अवाते किं । निर्वातो वातः ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुष । इत्येतस्माडातोः परस्य निढासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य क् ।
इत्येष आदेशः स्यात् ॥ शुष्कः । शुष्कवान् ॥

पचो वः ॥ ५२ ॥

उपचप् । इत्येतस्माडातोः परस्य निढासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य व् ।
इत्येष आदेशः स्यात् ॥ पक्वः । पक्ववान् ॥

ज्ञायो मः ॥ ५३ ॥

क्षै । इत्येतस्मादातोः परस्य निडासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य न् ।
इत्येष आदेशः स्यात् ॥ क्षामः । क्षामवान् ॥

प्रस्त्यो अन्यतरस्यां ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्तै । इत्येतस्मात् परस्य निडासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य न् ।
इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् ॥ प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीवकृशोद्धाधाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल । क्षीव । कृश । उल्लोध । इत्येते निपात्यन्ते । उपसर्गात् परा न
चेद्भवन्ति ॥ त्रिफला । फुल्लः । निडातकारस्य लकारः ॥ तत्रत्वन्तस्याप्ये-
तल्लत्वमिष्यते । इति काशिका । फुल्लवान् ॥ क्षीवृ । क्षीवः । निडातका-
रलोपः । इडभावश्च निपातनात् ॥ कृश । कृशः । तलोपः । इडभावः ॥
लाघृ उत्पूर्वः । उल्लोधः । निडातकारलोपः । इडभावश्च निपातनात् ॥
अनुपसर्गात् किं । प्रफुल्लाः । सुमनसः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोद्धाधितः ॥
लाघेरुद्भिन्नु उपसर्गः प्रतिपिष्यते । प्रफुल्लमिति रूपं तु फुल्ल विकसन इत्यस्य
पचाद्यचि बोध्यं ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो अन्यतरस्यां ॥ ५६ ॥

णुद् । विद् । उन्दी । त्रैङ् । घ्रा । ह्री । इत्येतभ्यो धातुभ्यः परस्य नि-
डासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य न् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ णुद् ।
नुन्नः । नुन्नः ॥ विद् रौधादिकः । विन्नः । विन्नः ॥ त्रैङ् । त्राणः । त्रातः ॥
घ्रा । घ्राणः । घ्रातः ॥ ह्री । ह्रीणः । ह्रीतः ॥ ह्री इत्येतस्याप्राप्ते । एतेषां
प्राप्ते विभाषा ॥

न ध्याख्यापृमूर्हिमदां ॥ ५७ ॥

ध्वै । ख्या । पृ । मूर्द्धा । मदी । इत्येतभ्यो धातुभ्यः परस्य निडासंज्ञकप्रत्ययाव-
यवस्य त् । इत्येतस्य न् । इत्ययमादेशो न स्यात् ॥ ध्वै । ध्यातः । ध्यात-
वान् ॥ ख्या । ख्यातः । ख्यातवान् ॥ पृ । पूर्तः । पूर्तवान् ॥ मूर्द्धा । मूर्तः ।
मूर्तवान् ॥ मदी । मत्तः । मत्तवान् ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

विद्वलृ । इत्येतस्माल्लभार्यात् परस्य निडासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्य

भोगे प्रतीतिं चाभिधेये न् । इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते ॥ भोगे । चित्रं
धनं । बहु चित्रमस्य । धनं हि भुज्यत इति भोगशब्देनाभिधीयते ॥ प्रतीतिं ।
चित्रो अयं मनुष्यः । प्रतीति इत्यर्थः ॥ भोगप्रत्यययोः किं । चिन्नः ॥

भित्तिं शकलं ॥ ५९ ॥

भित्तिमिति शकलं अभिधेये निपात्यते ॥ भित्तिर । भित्तिं तिष्ठति । खण्डमिति व्यर्थः ।
निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ॥ शकलं किं । भिन्नं ॥

ऋणमाधमार्थे ॥ ६० ॥

ऋ । इत्येतस्माडातोः परस्य निष्ठासंज्ञकप्रत्ययावयवस्य त् । इत्येतस्याधमार्थव्यवहारे
गम्ये न् । इत्ययमादेशो निपात्यते ॥ ऋणं ददाति । ऋणं धारयति ॥ अधम
ऋणे अधमार्थः । एतस्माद्व निपातनात् सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः ॥

नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानिच्छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त । निपत्त । अनुत्त । प्रतूर्त । सूर्त । गूर्त । इत्येतानि वेदे निपात्यन्ते ॥
पदलु नञ्पूर्वः । नसत्तमञ्जमा । निपातनान्नत्वाभावः । असन्नमिति लोके ॥
पदलु निपूर्वः । निपत्तमस्य चरतः । नत्वाभावः । निपणमिति लोके ॥
उन्तो नञ्पूर्वः । अनुत्तमा ते मघवन । निपातनान्नत्वाभावः । अनुन्नमिति लोके ॥
जित्वरा तुर्वो वा प्रपूर्वः । प्रतूर्तं वाजिन् । नत्वाभावः । प्रतूर्णमिति लोके ॥
सृ । सूर्ता गावः । उत्वं निपातनात् । सृता इति लोके ॥ गुरो । गूर्ता
अमृतस्य । नत्वाभावो निपातनात् । गूर्णमिति लोके ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

क्विन्प्रत्ययो यस्माडातोर्विहितस्तस्य कवर्गो अन्तादेशः स्यात् पदान्ते ॥ घृतस्पृक् ।
मन्त्रस्पृक् ॥ बहुव्रीहिविज्ञानाय प्रत्ययग्रहणं । क्विन्प्रत्ययो येषां विधीयते तेषा-
मन्यप्रत्ययान्तानामपि कुत्वं यथा स्यात् । मा नो अस्वाक् । मा नो अद्राक् ।
सृजिदृशिः यां लुङ् । तिप् । सिच् । इन्द्रसत्त्वादीउभावो उगमश्च । सृजि-
दृशोरित्यमागमः । यद्वृजति वृद्धिः । हलङ्ग्यादिलोपे कृते संयोगान्तलोपे
कुत्वे रूपमेतत् ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

एष । इत्येतस्य पदान्ते वर्तमानस्य कवर्गो अन्तादेशो वा स्यात् ॥ नक् ।

नग् । नट् । नट् ॥ सा वै जीवन्नाहुतिः । जीवस्य नाशो जीवन्कृ । पाशः
संपदादित्वाद्वावे क्विप् । पत्वे प्राप् कुत्वविकल्पः । पत्ते जीवन्ट् ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

न् । इत्येतदन्तस्य धातोः पदान्ते न् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ प्रशाम्यतीति
प्रशान् । प्रताम्यतीति प्रतान् । प्रशाम्यतीति प्रदान् । शमितमिदमिभ्यः क्विप् ।
अनुनासिकस्य क्रीति दीर्घत्वं । नत्वस्यासिद्धत्वात्तलोपाभावः ॥ नः किं । भित् ।
द्वित् ॥ धातोः किं । किं । इदं ॥ पदस्य किं । प्रतामौ । प्रतामः ॥

म्वोश्च ॥ ६५ ॥

न् । व् । इत्येतयोः परतो न् । इत्येतदन्तस्य धातोर्न् । इत्येवमादेशः स्यात् ॥
न् । क्षन्प् । चक्षन्महे । अगन्म ॥ व् । चक्षन्वह । अगन्व । गमेर्लङि
बहुलं इन्दसीति शपो लुक् ॥ अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

न् । इत्येतदन्तस्य सजुप् । इत्येतस्य च रुः स्यात् ॥ सान्तस्य । अग्निर्त्र ।
वायुर्त्र ॥ सजुपः । सजूदेवेभिः । जुषो इत्येतस्य सपूर्वस्य क्विचन्तस्यैतद्रूपं ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः । श्वेतवाः । पुरोडाः । इत्येते संयुद्धौ निपात्यन्ते ॥ हे अवयाः ।
यज्ञ अवपूर्वः ॥ हे श्वेतवाः । वह श्वेतपूर्वः ॥ हे पुरोडाः । दाष्ट पुरःपूर्वः ॥
अव यज्ञ इति । मन्त्रे श्वेतवहेति च सूत्राभ्यां णिचनि प्राप्ते श्वेतवाहा-
दीनां उन् पदस्येति उस्त्रत्यये कृते निपातनाद्दीर्घत्वं ॥ अत्वसन्तस्येति सूत्रे
असंयुद्धावित्युक्तेः संयुद्धौ दीर्घसिद्धयर्थे निपातनमिदं ॥ चकारो अनुक्तसमुच्चयार्थः ।
तेन हे उक्त्यज्ञाः । शंस उक्त्यपूर्वः । अस्यापि दीर्घत्वं ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

अहन् । इत्येतस्य पदान्ते वर्तमानस्य त् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ अहोभ्यां ।
अहोभिः ॥

रो ऽसुपि ॥ ६९ ॥

अहन् । इत्येतस्य र् । इत्येव आदेशः स्यात् । सुपि परतस्तु न भवति ॥

अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते । अहरहः । अहर्गणः ॥ असुपि किं । अहोभ्यां ।
अहोभिः ॥

अम्रद्वधरवित्युभयया इन्दसि ॥ ७० ॥

अम्रस् । उधस् । अवस् । इत्येतेषां वेदे ह । इत्येप आदेशो रकारादेशश्चे-
त्युभयया स्यात् ॥ अम्रस् । अम्र एव । अम्रेव ॥ उधस् । उध एव ।
उधरेव ॥ अवस् । अव एव । अवरेव ॥ हत्वपक्षे भोगो इति यत्वं
कृते लोपः प्राकृत्यस्येति वलोपः ॥

भुवश्च महाव्याहृतेः ॥ ७१ ॥

भुवस् । इत्येतस्य महाव्याहृतिवाचकस्य वेदे ह । इत्येप आदेशो रकारादेश-
श्चात्युभयया स्यात् ॥ भुव इति । भुवरिति ॥ अन्तरिक्षवाचि भुवरित्येतदव्ययं
महाव्याहृतिः ॥ महाव्याहृतेः किं । भुवो विध्वेषु भुवनेषु । भवतेऽइन्दसि
लुङ्लङ्लिट इति वर्तमानं लङ् । सिप् । प्रापि गुणाभावश्चान्दसः । बहुलं
इन्दस्यनाड्योगेऽपीत्युभावः ॥

वसुसंसुधंस्वनडुहं दः ॥ ७२ ॥

स् । इत्येतदन्तस्य वसुप्रत्ययान्तस्य पदस्य संसु । ध्वंसु । अनडुह् । इत्येतेषां
च पदान्ते त्रिवचनानां दू । इत्ययमादेशः स्यात् ॥ वसु । विद्वद्भां । विद्व-
द्भिः ॥ संसु । उवाचद्भां । उवाचद्भिः ॥ ध्वंसु । पर्णाध्वद्भां । पर्णाध्वद्भिः ॥
अनडुह् । अनडुद्भां । अनडुद्भिः ॥ सान्तस्य किं । विद्वान् ॥ पदस्य किं ।
विद्वान्तौ । विद्वान्तः ॥ हत्वापवादो ऽयं । अनडुच्छब्देन तु ढत्वमनेन बाध्यते ॥

तिप्थनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिप्प्रत्यये परे स् । इत्येतदन्तस्य पदस्य दू । इत्येप आदेशः स्यात् । अस् ।
इत्येतस्य तु न भवति ॥ चकारु । अचकात् । अचकाद् ॥ प्रासु । अन्व-
प्रात् । अन्वप्राद् ॥ तिपि किं । चक्राः । चक्रास्तेः क्विपि रूपमेतत् ॥
अनस्तेः किं । आप एवेदं सर्वमाः । अस्तेर्लङि तिपि द्वान्दसत्वादीउभावः ॥

सिपि धातो र्वा ॥ ७४ ॥

सिप्प्रत्यये परे धातोर्वयवस्य पदान्तस्य स् । इत्येतस्य ह । इत्ययमादेशो

दू । इत्ययमादेशश्च वा स्यात् ॥ चकासु । अचकाः । अचकात् । अचकादू ॥
शासु । अन्वशाः । अन्वशात् । अन्वशादू ॥

दश्च ॥ ७५ ॥

दू । इत्येतस्य धातोरवयवस्य पदान्तस्य सिप्रत्ययं परे रु । इत्ययमादेशो दू ।
इत्ययमादेशश्च वा स्यात् ॥ विद् । अवेः । अवेत् । अवेदू ॥ भिदिर् ।
अभिनः । अभिनत् । अभिनदू ॥ द्विदिर् । अच्छिनः । अच्छिनत् । अच्छिनदू ॥

वीरुपधाया दीर्घ इको ॥ ७६ ॥

रू । व् । इत्येतदन्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते ॥ रान्तस्य ।
गीः । पूः । आशीः ॥ उत्तरसूत्रे अनुवृत्त्यर्थं वग्रहणं ॥ उपधायाः किं ।
अत्रिभर्भवान् । अयातकारस्य मा भूत् ॥ इको किं । अत्रिभरित्यत्रैव भका-
राकारस्य मा भूत् ॥ धातोः किं । अग्निः । वायुः ॥ पदान्ते किं ।
गिरौ । गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

रू । व् । इत्येतदन्तस्य धातोरुपधाया इको हलि च परे दीर्घः स्यात् ॥
रान्तस्य । आस्तीर्णं । विशीर्णं । अवगूर्णं ॥ वान्तस्य । दीव्यति । सीव्य-
ति । प्रतिदीव्यः ॥ धातोः किं । चतुर इच्छति । चतुर्यति । दिवमिच्छति ।
दिव्यति ॥ इको किं । स्मर्यते । भव्यं ॥ अपदान्तार्थो अयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

रू । व् । इत्येतयोर्धातोरुपधाभूतयोः हल्परयोः परतो रू । व् । इत्येतयो-
रुपधाया इको दीर्घः स्यात् ॥ रू । हुई । हूर्हिता ॥ मुई । मूर्हिता ॥
व् । तुर्वी । तूर्विता ॥ धूर्वी । धूर्विता ॥ हलि किं । चिरि । चिरि-
णोति । त्रिरि । त्रिरिणोति ॥

न भर्कुरां ॥ ७९ ॥

रू । व् । इत्येतदन्तस्य भसंज्ञकस्य कुरू । कुरू । इत्येतयोश्च धात्वोरुपधाया
इको दीर्घा न स्यात् ॥ रू । धुरं वहति । धुर्यः ॥ व् । दिव्यं ॥ कुरू ।
कुर्यात् ॥ कुरू । कुर्यात् ॥ रेफवकाराभ्यां भविष्येणं किं । प्रतिदीव्या ।
प्रतिदीव्ये ॥

अदसो ऽसेदादु दो मः ॥ ८० ॥

अदस् । इत्येतस्य सकारान्तमिन्नस्य दू । इत्येतस्मात् परस्य वर्णस्य । उ ।
इत्ययमादेशः स्यात् । दू । इत्येतस्य म् । इत्यप आदेशश्च स्यात् ॥ अमुं ।
अनू । अमून् । अमुना । अमूभ्यां । इत्यादि ॥ असेः किं । अदस्यति ॥
दात् किं । अन्त्यस्य मा भूत् । अमुया । अमुयोः ॥

एत ईद्वङ्वचने ॥ ८१ ॥

अदन् । इत्येतस्य दू । इत्येतस्मात् परस्य । ए । इत्येतस्य बहुत्ववृत्तयोक्तौ ।
ई । इत्येप आदेशः स्यात् । दू । इत्येतस्म म् । इत्येप आदेशश्च स्यात् ॥
अनी । अनीभिः । अनीभ्यः । अनीभ्यः । अनीपां । अनीपु ॥

वाक्यस्य टेः स्तुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ यद्विदुर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः स्तुत उदात्त इत्येवं
तद्वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति प्रत्यभिवादे ऽग्रूढे । अभिवाद्ये देवदत्तो ऽहं भोः ।
आयुष्मानेधि देवदत्ताः ॥ आ पादपरिसमाप्तेर्वाक्यस्य टेः । स्तुतः । उदात्तः ।
इत्येतत् त्रयमधिकृतं ज्ञेयं ॥

प्रत्यभिवादे ऽग्रूढे ॥ ८३ ॥

प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः स्तुतः स्यात् । स चोदात्तो भवति । अग्रूढिष्यके
प्रत्यभिवादवाक्यं तु न भवति ॥ आशिपं वाच्यमानो गुरुराशिपं प्रयुङ्क्त इति
यत् स प्रत्यभिवादः ॥ अभिवाद्ये देवदत्तो ऽहं भोः । आयुष्मानेधि देवद-
त्ताः ॥ अग्रूढे किं । अभिवाद्ये तुपन्नको ऽहं भोः । आयुष्मानेधि तुपन्नक ॥

द्रादूते च ॥ ८४ ॥

द्रात् संवोधने यद्वाक्यं तस्य टेः स्तुतः स्यात् । स चोदात्तो भवति ॥ आ-
गच्छ भो माणवक देवदत्ताः । आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्ताः ॥ द्रात्
किं । आगच्छ माणवक देवदत्त ॥ हृतग्रहणं च संवोधनमात्रोपलक्षणार्थं
द्रष्टव्यं । तेन यत्राहुनं नास्ति तत्रापि स्तुतिर्भवति । सक्तून् पिव देवदत्ताः ।
पलायस्व देवदत्ताः ॥

द्वैदेप्रयोगे द्वैहयोः ॥ ८५ ॥

है । हे । इत्येतयोः प्रयोगे दूरात् संबोधने यद्वाक्यं तत्र है । हे । इत्ये-
तयोरेव स्तुतः स्यात् ॥ है । है३ देवदत्त । देवदत्त है३ ॥ हे । हे३
देवदत्त । देवदत्त हे३ ॥

गुरोरनृतो ऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचां ॥ ८६ ॥

दूरात् संबोधने यद्वाक्यं तदवयवस्य ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य तथान्त्य-
स्यापि टेरेकैकस्य स्तुतः स्यात् । प्राचानाचार्याणां मतेन ॥ दे३वदत्त ।
देवदा३त्त । देवदत्ता३ ॥ वा३दत्त । यज्ञदा३त्त । यज्ञदत्ता३ ॥ गुरोः किं ।
वकारात् परस्याकारस्य मा भूत् ॥ अनृतः किं । कृष्णा३ ॥ एकैकग्रहणं
पर्यायार्थं ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानं य ओंप्रावृद्धस्तस्य स्तुतः स्यात् । ओ३मग्निमीले पुरोहितं ॥ अभा-
दाने किं । ओमित्येकाक्षरं ॥ अभ्यादानमारम्भः ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

ये । इत्येतस्य यज्ञकर्मणि स्तुतः स्यात् ॥ ये३ यज्ञामहे ॥ यज्ञकर्मणि किं ।
ये यज्ञामह इति पञ्चाक्षरं ॥

प्रणवटेः ॥ ८९ ॥

यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशः स्यात् ॥ अपां रैतांसि त्रिन्वतो३ । देवाञ्जि-
गाति मुमुषो३ ॥ यज्ञकर्मणि किं । अपां रैतांसि त्रिन्वति ॥

वाड्यान्तः ॥ ९० ॥

वाड्याकाण्डे पठ्यमानानां मन्त्राणामन्त्यस्य टेर्यज्ञकर्मणि स्तुतः स्यात् ॥ स्तोमै-
र्विधेमाग्नया३ह । त्रिद्वामग्ने चकृपे हव्यवाहां३ ॥ अन्तः किं । वाक्यस-
मुदायग्रहाणां वाड्यानामृचां यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः स्तुतप्राप्तौ
सर्वान्त्यस्य वाक्यस्य स्तुतार्थमन्तग्रहणं ॥

बृह्निप्रेष्यश्रौषट्पडौपडावहानामादेः ॥ ९१ ॥

बृहि । पेष्य । श्रौषट् । वौषट् । आवह । इत्येतेषां शब्दानामादेर्यज्ञकर्मणि
स्तुतः स्यात् ॥ बृहि । अग्नये ऽनुब्रू३हि ॥ पेष्य । अग्नये गोमयानि प्रे३-

ष्य ॥ औषट् । अस्तु औऽषट् ॥ औषट् । सोमस्याग्ने वीही औऽषट् ॥
आवह । अग्निनाऽवह ॥ आवह देवान् यज्ञगानायत्वादावयं श्रुतो न भव-
ति । सर्वविधीनां ह्यन्दसि विकल्पितत्वात् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ १२ ॥

अग्नीत्कर्णकं ऽध्वर्युकर्तृकं प्रेषणे यज्ञकर्णपवादेः श्रुतः स्यात् । ततः परस्य
द्वितीयस्याचश्च श्रुतो भवति ॥ ओऽ आऽवय ॥ यज्ञकर्णणि किं । ओ
आवय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ १३ ॥

पृष्टस्य प्रतिवचने यद्वाक्यं तत्र हेर्वा श्रुतः स्यात् ॥ अकार्षोः कटं देवदत्त ।
अकार्षं हीऽ । अकार्षं हि ॥ अलावीः केदारं देवदत्त । अलाविषं हीऽ ।
अलाविषं हि ॥ पृष्टप्रतिवचने किं । कटं करिष्यति हि ॥ हेः किं ।
करामि ननु ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ १४ ॥

निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं तस्य देवा श्रुतः स्यात् ॥ स्वमतात् प्रच्यावनगपनयो
निग्रहः । तस्यैव प्रच्यावितस्य स्वमतस्याचिष्करणं शब्देन प्रकाशनमनुयोगः ॥
अद्यानावस्येत्वात्वाऽ । अद्यानावस्येत्वात्य ॥ अद्यानावस्या । इत्येवंवादी युक्त्या
स्वमतात् प्रच्याव्य साम्यमनुयोजनैवमनुयुज्यते ॥

आग्नेडितं भर्त्सने ॥ १५ ॥

वाक्यादेरानन्तितस्य यत्र द्वित्वं तत्राग्नेडितसंज्ञकस्य श्रुतः स्यात् ॥ भर्त्सने
गम्यमाने ॥ चौरं चौराऽ वातविष्यामि त्वां । दस्यो दस्योऽ वन्धविष्यामि त्वां ॥

अङ्गयुक्तं तिङ्गाकाङ्गं ॥ १६ ॥

अङ्ग । इत्यनेन युक्तस्य तिङ्ङन्तस्य साकाङ्गस्य भर्त्सने गम्यमानं श्रुतः स्यात् ॥
अङ्ग कूडाऽ । अङ्ग व्याहराऽ । इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञालम् ॥ तिङ्ङन्तस्य किं ।
अङ्ग देवदत्त निध्या वदति ॥ साकाङ्गस्य किं । अङ्ग पच । नैतदपरणाकाङ्ग-
ति ॥ भर्त्सने किं । अङ्गाधीष्व भक्तं ते दास्यामि ॥

विचार्यमाणानां ॥ १७ ॥

विचारस्य विषये विचार्यमाणवस्तुप्रतिपादकवाक्यानां टेः स्तुतः स्यात् ॥ हो-
तव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । न होतव्या३मिति । होतव्यं न होतव्यमिति
विचार्यते ॥ प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचारः ॥

पूर्वं तु भाषायां ॥ १८ ॥

विचारस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां पूर्वस्यैव स्तुतः स्यात् । भाषायां ॥
अहिर्नृ३ रज्जुर्नु । लोष्टो नृ३ कपोतो नु ॥ पूर्वत्वं चेह प्रयोगापेक्षमेव ग्राह्यं ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ १९ ॥

प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं तस्य टेः स्तुतः स्यात् ॥ प्रतिश्रवणमङ्गीकारः । प्रतिज्ञानं ।
श्रवणाभिमुख्यं च ॥ अङ्गीकारे । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामी३ ॥
प्रतिज्ञानं । नित्यः शब्दो भवितुमर्हती३ ॥ श्रवणाभिमुख्ये । देवदत्त भोः
किमात्मा३ ॥

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

वाक्यस्य टेर्नुदात्तः स्तुतः स्यात् । प्रश्नान्ते । अभिपूजिते च ॥ प्रश्नान्ते ।
अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ । अगमा३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् पटा३-
उ ॥ अग्निभूतं । पटो । एतयोः प्रश्नान्तवर्तित्वात्तेनानुदात्तः स्तुतः । अगम
इत्यादीनां त्वनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति स्वरितः स्तुतः ॥ अभिपूजितं ।
शोभनः खल्वसि माणवका३ ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

चित् । इत्येतस्मिन् निपात उपमार्थे प्रयुज्यमानं वाक्यस्य टेर्नुदात्तः स्तुतः
स्यात् ॥ अग्निचिदाया३त् । राज्ञचिदाया३त् । अग्निरिव राज्ञेव भाषादि-
त्यर्थः ॥ उपमार्थे किं । कथंचिदाहुः ॥ प्रयुज्यमानं किं । अग्निर्माणवको
भाषात् ॥

उपरि स्विदासीदिति च ॥ १०२ ॥

उपरि स्विदासीत् । इत्येतस्य टेर्नुदात्तः स्तुतः स्यात् ॥ अथः स्विदासीत् ।
उपरि स्विदासीत् ॥ अथः स्विदासीदित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः स्तुतः ॥

स्वरितमात्रेडिते ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

वाक्यादेरामन्त्रितसंज्ञकस्याग्नेडितसंज्ञके परतो ऽसूयायां । संमतौ । कोपे । कु-
त्सने च गम्यमाने स्वरितः झुतः स्यात् ॥ असूयायां । अभिज्ञपकाऽ अभिज्ञपक
रिक्तं त आभिज्ञप्यं ॥ संगतौ । माणवकाऽ माणवक । अभिज्ञपकाऽ अभि-
ज्ञपक शोभनः खल्वनि ॥ कोपे । माणवकाऽ माणवक । अविनीतकाऽ
अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्न ॥ कुत्सने । प्राक्तीकाऽ प्राक्तीक रिक्ता ते
शक्तिः ॥ एषु वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्वित्वं ॥

क्षियाशीः प्रैषेपु तिङ्काङ्क ॥ १०४ ॥

क्षिया । आशीस् । प्रैष । इत्येतेषु गम्यमानेषु साकाङ्गस्य तिङ्कन्तस्य टेः स्व-
रितः झुतः स्यात् ॥ क्षियाचारभेदः ॥ क्षियायां । स्वयं ह रयेन यातीऽ ।
उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं हौदनं भुङ्क्तेऽ । उपाध्यायं सक्तून् पायय-
ति ॥ पूर्वमत्र तिङ्कन्तमुत्तरमाकाङ्कति ॥ इष्टाप्रसन्नमाशीः ॥ आशिपि । सुतांश्च
लप्सोढाऽ धनं च तात ॥ शब्देन व्यापारणं प्रैषः ॥ प्रैषे । कटं कुत्रऽ ग्रामं
च गच्छ । यत्राल्लुनीहीऽ सक्तून्श्च पित्र ॥ आकाङ्कं किं । आशिपि । दीर्घं
त आयुरस्तु । प्रैषे । अग्नीदग्नीन् विहर । नित्यसाकाङ्कत्वात् क्षियायां न
प्रत्युदाहृतं ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

अनन्त्यस्यानन्त्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः झुतः स्यात् । प्रश्ने । आख्याने च
गम्यमाने ॥ प्रश्ने । अगमाऽ पूर्वाऽन् ग्रामाऽनग्निभूताऽइ । अनन्त्यस्यानुदात्तं
प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति पक्षे अनुदात्तो ऽपि झुतो भवति ॥ आख्याने । अग-
माऽ पूर्वाऽन् ग्रामाऽन् भोऽ । सर्वेषामेव पदानामप्य स्वरितः झुतः ॥

झुतावैच इडुतौ ॥ १०६ ॥

द्राडूते चेत्यादिसूत्रैर्यः झुतो विहितस्तत्रैचः झुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिकारोकारयोः
झुतः स्यात् ॥ ऐङितिकायन । औऽपगव ॥ गुरोरनृत इति झुतः ॥ चतुर्मात्रा-
वत्रैचो संपद्यते ॥

एचो ऽग्रगृह्यस्याद्राडूते पूर्वस्यार्धस्याडुत्तरस्येडुतौ

॥ १०७ ॥

एचो अप्रगृह्यसंज्ञकस्य दूरात् संवोधनभिन्ने लुतविषये पूर्वस्यार्थस्याकारादेशः स च लुतः स्यात् । उत्तरस्यार्थस्य यथाक्रममिकारोकारादेशो भवतः ॥ आयुष्मानेधि अग्निभूताऽइ । पटाऽउ ॥ अप्रगृह्यस्येति किं । शोभने खलु स्यो मालेऽ ॥

तयोर्ध्वावचि संहितायां ॥ १०८ ॥

इ । उ । इत्येतयोर्चि परतः संहितायां विषये य् । व् । इत्येतावादेशौ भवतः ॥ इ । अग्नाऽयाशा । अग्नाऽयिन्द्रं ॥ उ । पटाऽयाशा । पटाऽवुदकं ॥ अचि किं । अग्नाऽइ । पटाऽउ ॥ संहितायां किं । अग्नाऽइ इन्द्र । पटाऽउ उदकं ॥ इदुतोऽसिद्धत्वाद्यणो अप्राप्ताद्ययमारम्भः ॥ पूर्वसूत्रोक्तयोरिदुतोः परामर्शार्थं तयोरिति पदं ॥ संहितायामिति । आध्यायपरिसमाप्तेरधिकारः । इतः प्रभृति यद्वक्ष्यामः । संहितायामित्येव तद्वदितव्यं ॥

॥ इति सूत्रपाठे ऽष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

मनुवसो रु संवुद्धौ इन्दसि ॥ १ ॥

मनुष्यत्ययान्तस्य वसुप्रत्ययान्तस्य च पदस्य संवुद्धौ परे वेदे हरित्ययमादेशः स्यात् ॥ मत्वन्तस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमं । कय इति वत्वं ॥ हरिवो मे दिनं त्वां । इन्दसीर इति वत्वं । उमिदचामिति नुम् । सोर्हिल्ङ्वादि-लोपे संयोगान्तस्येति । तलोपे नुमो नकारस्य हृत्वं ॥ वस्वन्तस्य । मिह । मीढ् स्तोकाय तनयाय ॥ सह । इन्द्र साह्वः ॥ लिटः क्सौ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्चेति निपातनाद्दीर्घत्वं द्वित्वाभावो ढत्वं च ॥ मनुवसोः किं । ब्रह्मन् स्तोष्यामः ॥ संवुद्धाविति किं । य एवं विद्वानग्निमाधत्ते ॥ इन्दसि किं । हे गोमन् । हे विद्वन् ॥ रु इत्यविभक्तिको निर्देशः ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उत्तरं यस्य स्थाने हृत्वं विधीयते । तस्मात् पूर्वस्य वर्णस्य

वानुनासिको भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति समः सुटि । संस्कृता । संस्कृता ॥ रुणा सह संनियोगप्रतिपक्ष्यमत्रग्रहणं । अन्यथा हो ठे लोप इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिकत्वमाशङ्क्येत ॥

आतो ऽटि नित्यं ॥३॥

आ । इत्येतस्य रोः पूर्वस्य स्थाने ऽट्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णेषु परतो नित्यमनुनासिक आदेशः स्यात् ॥ महाँ अस्ति । महाँ इन्द्रो य ओन्नसा ॥ दीर्घादटोति ह्रस्वे कृते ततः पूर्वस्यानुनासिकविकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनं ॥ तैत्तिरीया-स्त्वनुस्वारमधीयते । तत्रच्छान्दसत्वाद्व्यत्ययो ज्ञेयः ॥ आतः किं । ये वा वनस्पतीरनु । ये वा वनस्पतीरनु ॥ अटि किं । भवाँश्चरति । भवाँश्चरति ॥ नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थमारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वसिद्धेः ॥

अनुनासिकात् परो ऽनुस्वारः ॥४॥

अनुनासिकाद्भिन्नो यो वर्णो रोः पूर्वो यस्यानुनासिको न विहितस्ततः परो ऽनुस्वार आगमः स्यात् ॥ भवाँश्चरति । भवाँश्चरति ॥ अनुनासिकाभावपक्षे ऽनुस्वारः ॥

समः सुटि ॥५॥

सं । इत्येतस्य सुटि परं संहितायां विषये हरित्येष आदेशः स्यात् ॥ संस्कृ-ता । संस्कृता ॥ संपर्युषेभ्य इति सुट् । समो नस्य ह्रस्वं । रोर्विसर्जनीये कृते वा प्ररीत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वादप्रवृत्तौ नित्यमेव सकारः ॥ समः किं । उपस्कृतिः ॥ सुटि किं । संकृतिः ॥

पुमः खद्यम्परे ॥६॥

पुम् । इत्येतस्य । अम्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णपरके खय्प्रत्याहारान्तःस्थे वर्णे परे ह्र । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ पुंस्कामा । पुंस्कामा । पुंस्कोकिलः । पुंस्कोकिलः । पुंस्पुत्रः । पुंस्पुत्रः । पुंश्चली । पुंश्चली ॥ व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणं ऽप्रत्ययस्येति पत्वपर्यु-दासात् कुप्पोरिति ऽकःपयोः प्राप्नौ । अव्युत्पत्तिपक्षे पत्वप्राप्नौ । संपुंकानामिति सकारः ॥ समः सुटोति द्विसकारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वसूत्रात् स इत्यनुवर्तते । ह्र । इत्येतस्य नात्रागिसंबन्धः ॥ खयि किं । पुंदासः । पुंगवः ॥ अम्परे किं । पुंजीरं । पुंजुरः ॥ परग्रहणं किं । पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नप्रह्व्यप्रशान् ॥ ७ ॥

न् । इत्येतदन्तस्य पदस्य । अम्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णपरके इवप्रत्याहारान्तःस्ये
वर्णे परे रु । इत्येष आदेशः स्यात् । प्रशान्प्रह्व्यस्य तु न भवति ॥ भवां-
श्चादयति । भवांश्चादयति । चक्रिंस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व ॥ पदस्य किं ।
हन्ति ॥ इवि किं । भवान् करोति ॥ अम्परे किं । सन् सः । खड्गनु-
टिः ॥ अप्रशान् किं । प्रशाञ्चिनोति ॥

उभययर्त्तु ॥ ८ ॥

न् । इत्येतदन्तस्य पदस्य । अम्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णपरके इवप्रत्याहारान्तःस्ये
वर्णे परे वेदे र्वा नकारो वा । इत्युभयथा स्यात् ॥ तस्मिंस्त्वा दधाति ।
तस्मिन् त्वा दधाति ॥ पशूँस्तांश्चक्रे । पशून् तान् चक्रे ॥ ताँस्त्वं खादस्व
खादितान् । तान् त्वं खादस्व खादितान् ॥ अनुनासिकाभावपक्षे अनुस्वारागमः ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

दीर्घात् परस्य पदान्तस्य न् । इत्येतस्य रु । इत्येष आदेशो वा स्यादटि
परे । तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ समानपादस्यौ भवतः ॥ परिधीरिति । देवाँ
अच्छा नुमती । महाँ इन्द्रो य ओतसा ॥ ऋक्पाद एवेह गृह्यते ॥ दीर्घात्
किं । अहन्नहिं ॥ अटि किं । इभ्यान् क्षत्रियान् ॥ समानपादे किं । या
तु धानानुपस्पृशः ॥ उभययेत्यनुवृत्तेरिह न । आदित्यान् याचिषामहे ॥

नृन् पे ॥ १० ॥

नृन् । इत्येतस्य पदस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य प् । इत्येतदादौ प्रह्वे परतो
रु । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ नृँः पाहि । नृंः पाहि । नृँः पाहि ।
नृंः पाहि ॥ कुप्पोरित्युपध्मानीयविसर्गो ॥ उभययेत्यनुवृत्तेर्नेह । नृन् पाहि ॥
पे किं । नृन् भोजयति ॥ पकारे उकार उच्चारणार्थः ॥

स्वतवान् पाथौ ॥ ११ ॥

स्वतवान् । इत्येतस्य पदस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य पायुशब्दे परे रु । इत्येष
आदेशो वा स्यात् ॥ स्वतवाँः पायुरग्ने । स्वतवाँः पायुरग्ने । स्वतवान्
पायुरग्ने ॥

कानाम्नेडिते ॥ १२ ॥

कान् । इत्येतस्य पदस्यावयवस्य न् । इत्येतस्याम्नेडितसंज्ञके परे रु । इत्येप
आदेशः स्यात् ॥ कौस्कान् । कांस्कान् ॥ अस्य कस्कादिगणो पाठात् कुप्पोः
कप्पो चेति प्राप्त्वं त्रिहामूलीयं विसर्जनीयं च बाधित्वा सत्त्वं । संपुंकानामिति
वा । समः सुटोति द्विसकारकनिर्देशपक्षे त्वत्रापि सकार एवानुवर्त्य विधेयः ।
पूर्वत्र संबन्धानुवृत्त्यागतस्य रोरत्र नाभिसंबन्धः ॥ आम्नेडिते किं । कान् कान्
पश्यसि । एको ऽत्र कुत्सायां ॥

ढो ठे लोपः ॥ १३ ॥

ढ् । इत्येतस्य ढ् । इत्येतस्मिन् परे लोपः स्यात् ॥ गाढ् । गाढा । अगाढ ॥
गुढ् । उपगूढं ॥ लिह् । लीढं ॥ हुत्वस्याश्रयात् सिद्धत्वं द्रष्टव्यं ॥ पदस्ये-
तीह न संबध्यते । पदान्तस्य ळस्यासंभवात् ॥

रो रि ॥ १४ ॥

रू । इत्येतस्य पदान्तस्य रू । इत्येतस्मिन् परतो लोपः स्यात् ॥ नीरुक्तं ।
दूरुक्तं । पुना रुन्ते । हरी रुम्यः ॥ अत्रर्थाः । अपास्पाः । गृधु । स्पर्ध ।
वङ्गुकि । लङ् । सिप् । हल्ङ्यादिलोपः । ज्ञप्त्यं । दश्चेति हृत्यं । अनेन
रकारलोपे ढ्रलोप इति दीर्घः ॥

खर्वसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

रू । इत्येतस्य पदान्ते वर्तमानस्य खर्वत्याहारान्तर्गतवर्णे परतो ऽवसाने च
विसर्जनीयादेशः स्यात् ॥ खरि । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति ॥ अवसाने ।
वृक्षः । प्लक्षः ॥ खर्वसानयोः किं । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥

रोः सुपि ॥ १६ ॥

रू । इत्येतस्यावयवस्य रू । इत्येतस्य सप्पुमीबहुवचने सुपि परे विसर्जनीय
आदेशः स्यात् ॥ पयःसु । सर्पिःसु । यज्ञःसु ॥

भोभगोअधोअपूर्वस्य यो ऽशि ॥ १७ ॥

भो । भगो । अधो । इत्येतच्छब्दपूर्वस्य । अ । इत्येतत्पूर्वस्य च रोरवयवस्य
रू । इत्येतस्य अप्रत्याहारान्तर्गतवर्णे परतो य् । इत्येप आदेशः स्यात् ॥

भो । भो अत्र । भो ददाति ॥ भगो । भगो अत्र । भगो ददाति ॥
अघो । अघो अत्र । अघो देवाः ॥ ओतो गार्ग्यस्य हलि सर्वेषामिति यलोपः ॥
अपूर्वस्य । क आस्ते । कयास्ते ॥ देवा इह । देवायिह ॥ लोपः शाक-
ल्यस्येति पक्षे यलोपः ॥ भो इत्यादि किं । अग्निरत्र । वायुरत्र ॥ अग्नि
किं । देवाः सन्ति । वृक्षः । प्लक्षः ॥ रोः किं । प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

व् । य् । इत्येतयोर्भो भगो अघो अ । इत्येतत्पूर्वयोः पदान्तयोरग्नि परे
लघुप्रयत्नतरौ व् । य् । इत्येतावादेशौ स्तः । शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन ॥
भो । भोयत्र । भो अत्र ॥ भगो । भगोयत्र । भगो अत्र ॥ अघो । अघो-
यत्र । अघो अत्र ॥ अपूर्व । कयास्ते । क आस्ते ॥ अस्मायुद्धर् । अस्मा
उद्धर् ॥ द्वावानय । द्वा आनय ॥ यस्य वर्णस्योच्चारणे त्रिह्राग्रोपाग्रमध्यमू-
लानां प्रैयिल्यं भवति स लघूच्चारणः ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

व् । य् । इत्येतयोः पदान्ते वर्तमानयोर्वर्णपूर्वयोरग्नि परे लोपः स्यात् ।
शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ॥ व् । विष्ण इह । विष्णाविह ॥ असा आदित्यः ।
असावादित्यः ॥ य् । हर इहि । हरेयेहि ॥ श्रिया उद्यतः । श्रियायुद्यतः ॥
शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थं । तेन लघुप्रयत्नतरादेशाभावपक्षे ऽपि व्योः पक्षे
अवणं भवति ॥ भो इत्यादि नानुवर्तते । ओकारात् परस्योत्तरसूत्रेण नि-
त्यलोपविधानात् ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओ । इत्येतस्मात् परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य य् । इत्येतस्याग्नि परे नित्यं
लोपः स्यात् ॥ भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र ॥ पदान्तस्य किं । तोयं ॥
गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं ॥ लोपः शाकल्यस्येति विकल्पस्यापवादो ऽयं । लघुप्रय-
त्नतरस्तु पक्षे भवत्येव यकारः । भोयत्र । भो अत्र । भगोयत्र । भगो अत्र ।
अघोयत्र । अघो अत्र ॥

उजि च पदे ॥ २१ ॥

व् । य् । इत्येतयोर्वर्णपूर्वयोः पदान्ते वर्तमानयोर्लोपः स्यात् । उजि पदे परे ॥

स उ एकाग्निः ॥ पदे किं । तन्त्रयुतं ॥ वेजः संप्रसारणे कृते भूतपूर्वेण
अकारेण उजयं । यदि तु प्रतिपदोक्तस्य निपातसंज्ञकस्य उज इह ग्रहणं तदो-
त्तरार्थं पदग्रहणं ॥

हलि सर्वेषां ॥ २२ ॥

भो । भगो । अघो । अ । इत्येतत्पूर्वस्य पदान्ते वर्तमानस्य य् । इत्येतस्य
हलि परे लोपः स्यात् । सर्वेषामाचार्याणां मतेन ॥ भो । भो हसति । भो
याति ॥ भगो । भगो हसति । भगो याति ॥ अघो । अघो हसति । अघो
याति ॥ अपूर्व । वृक्षा हसन्ति । वृक्षा यान्ति ॥ सर्वेषां ग्रहणं प्राकटायन-
स्यापि लोपो यथा स्यात् । लघुप्रयत्नतरो मा भूत् ॥

मो ऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

म् । इत्येतस्य पदान्ते विद्यमानस्य हलि परतो ऽनुस्वार आदेशः स्यात् ॥
कुण्डं हसति । वनं हसति । हरिं वन्दे ॥ हलि किं । त्वमत्र । किमत्र ॥
पदान्तस्य किं । गम्यते । रम्यते ॥

नश्चापदान्तस्य कलि ॥ २४ ॥

न् । न् । इत्येतयोर्पदान्तस्ययोर्कलि परतो ऽनुस्वार आदेशः स्यात् ॥ न् ।
यप्रांसि । सर्पिषि । धनूपि ॥ म् । आक्रम्यते । अधिजिगांसते ॥ अपदान्तस्य
किं । राजन् भुङ्क्ते ॥ कलि किं । रम्यते । गम्यते ॥

मो राजि समः कौ ॥ २५ ॥

सं । इत्येतस्यावयवस्य म् । इत्येतस्य क्तिप्प्रत्ययान्ते राज् । इत्येतस्मिन् धातो
परे न् । इत्येवादेशः स्यात् ॥ सम्राट् ॥ राजीति किं । संयत् ॥ समः किं ।
किंराट् ॥ कौ किं । संराजिता । संराजितुं ॥ अनुस्वारनिवृत्त्यर्थं मकारस्य
मकारविधानं ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

ह् । इत्येतस्मिन् म् । इत्येतत्परके परतो म् । इत्येतस्य न् । इत्येव आदेशो
वा स्यात् ॥ हल । किं हललयति । किं हललयति । कथं हललयति । कथं
हललयति ॥

नपरे नः ॥ २७ ॥

न् । इत्येतत्परके ह । इत्येतस्मिन् परतो न् । इत्येतस्य न् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ किन्हुते । किं हुते ॥ कयन्हुते । कयं हुते ॥

ङ्णोः कुक्कुक् शरि ॥ २८ ॥

ङ् । ण् । इत्येतयोः पदान्तयोः शरि परे क्रमेण कुक् । कुक् । इत्येतावा-
गमौ वा भवतः ॥ इ । प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्
ङ्ङेते ॥ प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्ङ्ङेते ॥ प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्ङ्ङेते । प्राङ्
साये ॥ ण् । वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते ॥
वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते ॥ वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते । वण्ङ्ङेते ॥
सर्वत्र चयो द्वितीया इति पक्षे द्वित्वं ॥

उः सि धुट् ॥ २९ ॥

ङ् । इत्येतदन्तात् पदात् परस्य स् । इत्येतदादेः पदस्य धुट् । इत्येष आगमो
वा स्यात् ॥ प्रवलिट्साये । प्रवलिट् साये । मधुलिट्साये । मधुलिट् साये ॥
धुटः परादित्वं न पदान्तादिति दृत्वप्रतिषेधार्थं ॥

नश्च ॥ ३० ॥

न् । इत्येतदन्तात् पदात् परस्य स् । इत्येतस्य धुट् । इत्येष आगमो वा
स्यात् ॥ भवान्साये । भवान् साये ॥ महान्साये । महान् साये ॥ सन्तः ।
सन् सः ॥

शि तुक् ॥ ३१ ॥

न् । इत्येतस्य पदान्तस्य श् । इत्येतस्मिन् परे तुक् । इत्येष आगमो वा
स्यात् ॥ सञ्ज्ञम्भुः । सञ्ज्ञम्भुः । सञ्ज्ञम्भुः । सञ्ज्ञम्भुः ॥ श्रुत्वं । श्रुत्वं
ऽटीति पक्षे इत्वं । करो करि सवर्णं इति पक्षे चकारस्य लोपः ॥ तुक्
पूर्वान्तत्वं इत्यर्थं ॥

उमो ऋस्वादचि उमुणित्यं ॥ ३२ ॥

ऋस्वात् परो यो उम् । तदन्तात् पदात् परस्याचो नित्यं उमुट् । इत्येष आगमः
स्यात् ॥ उमो उमुडित्युभयत्र प्रत्याहारग्रहणं । संज्ञायां कृतं टित्त्वं संज्ञानां भवति ।

तेन उणानेभ्यः परस्याचो ययासंख्येन उट् । एट् । नुट् । इत्येत आगमा भव-
न्ति ॥ उन्तात् । प्रत्यङ्ङास्ते । उदङ्ङास्ते ॥ णान्तात् । सुगण्णास्ते । सुग-
ण्णीशः ॥ नान्तात् । कुर्वन्नास्ते । सन्नुच्युतः ॥ उमः किं । त्वमाःस ॥
ह्रस्वात् किं । प्राडास्ते । भवानास्ते ॥ अचि किं । प्रत्यङ्ङ करोति ॥

मय उजो वो वा ॥३३॥

मयप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य उजो निपातसंज्ञकस्याचि परे व् । इत्येप आ-
देशो वा स्यात् ॥ शम्बस्तु वेदिः । शम्बु अस्तु वेदिः ॥ तदस्य परेतः । तद्
अस्य परेतः ॥ किम्बावपनं । किम्बु आवपनं ॥ उजः प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावे
प्राप्ते पक्षे वत्वार्थमिदं । वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥३४॥

विसर्जनीयस्य खप्रत्याहारान्तर्गतवर्णेषु परतः स् । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ वृत्त-
श्चाद्यति । वृत्तठकारः । वृत्तस्यकारः । वृत्तश्चिनोति । वृत्तङ्गीकते । वृत्तस्तरति ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥३५॥

शर्पत्याहारान्तर्गतवर्णपरके खप्रत्याहारस्ये वर्णे परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय
आदेशः स्यात् ॥ रामः कृशास्यति । धनाघनः क्षोभाणः । कः त्सहः ॥

वा शरि ॥३६॥

शर्पत्याहारान्तर्गतवर्णेषु परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा स्यात् ॥ वृत्तः
शेते । वृत्तशेते ॥ वृत्तः पण्डे । वृत्तषण्डे ॥ वृत्तः साये । वृत्तस्साये ॥

कुप्रोः ऋकःपौ च ॥३७॥

कवर्गे पवर्गे च परतो विसर्जनीयस्य क्रमात् ऋकः । ऋपः । इत्येतौ जिह्वामूली-
योपध्मानीयसंज्ञकावादेशौ भवतः । चकाराद्विसर्जनीयश्च भवति ॥ कवर्गे ।
कः करोति । कः करोति । कः खनति । कः खनति ॥ पवर्गे । कः पठति ।
कः पठति । कः फलति । कः फलति ॥ कपावुच्चारणार्थौ ॥

सो ऽपदादौ ॥३८॥

विसर्जनीयस्य स् । इत्येप आदेशः स्यात् । अपदाद्योः कवर्गपवर्गयोः परतः ॥
पयस्काम्यति । यशस्काम्यति ॥ अपदादौ किं । पयः कामयते । पयः पिबति ॥

इणः पः ॥३९॥

इपप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य विसर्जनीयस्य प् । इत्येप आदेशः स्यात् ।
अपदायोः कवर्गपवर्गयोः परतः ॥ पाशकल्पककाम्येषु ॥ पाश । सर्पिष्पाशं ।
यनुष्पाशं ॥ कल्प । सर्पिष्कल्पं । यनुष्कल्पं ॥ क । सर्पिष्कं । यनुष्कं ॥
काम्य । सर्पिष्काम्यति । यनुष्काम्यति ॥ अपदायोः किं । वायुः करोति ।
अग्निः पचति ॥ कुप्योः किं । सर्पिस्ते । यनुस्ते ॥

नमस्पुरसोर्गतयोः ॥४०॥

नमस् । पुरस् । इत्येतयोर्मतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य स् । इत्येप आदेशः स्यात् ।
कवर्गे पवर्गे च परतः ॥ नमग् । नमस्कृता । नमस्कर्तुं । नमस्कर्तव्यं ॥
पुरस् । पुरस्करोति । पुरस्कृता ॥ पुरो ऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा ॥
गतयोः किं । साक्षात्प्रभृतीनि चेति नृत्रण कृत्रो योगे विकल्पेन गतिसंज्ञा ।
तस्या अभावे । नमः कर्ता । नमः कर्तुं । नमः कर्तव्यं ॥ पुरः प्रष्टव्याः ।
जसन्तमेतत् ॥

इडुडपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥४१॥

इकारोपधस्य । उकारोपधस्य च प्रत्ययभिन्नस्य विसर्जनीयस्य प् । इत्येप आ-
देशः स्यात् । कवर्गे पवर्गे च परतः ॥ निर्दुर्वहिरात्रिश्रतुर्प्रादुःपु ॥ निरु ।
निष्कृतं । निष्पीतं ॥ दुरु । दुष्कृतं । दुष्पीतं ॥ वहिस् । वहिष्कृतं ।
वहिष्पीतं ॥ आत्रिण् । आत्रिष्कृतं । आत्रिष्पीतं ॥ चतुर । चतुष्कृतं ।
चतुष्कृतं ॥ प्रादुण् । प्रादुष्कृतं । प्रादुष्पीतं ॥ अप्रत्ययस्य किं । अग्निः
करोति । वायुः करोति ॥

तिरसो ऽन्यतरस्यां ॥४२॥

तिरस् । इत्येतस्य गतिसंज्ञकस्य विसर्जनीयस्य स् । इत्येप आदेशः स्यात् ।
कवर्गे पवर्गे च परतः ॥ तिरस्कृता । तिरस्कर्तुं । तिरस्कर्तव्यं ॥ तिरः-
कर्ता । तिरःकर्तुं । तिरःकर्तव्यं ॥ अत्र तिरो ऽन्वर्थाविति गतिसंज्ञा ॥ गतेः
किं । तिरः कृत्वा काण्डे गतः । अत्रान्तर्ध्वनिविवक्षितत्वान्न गतिसंज्ञा ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे ॥४३॥

द्विस् । त्रिस् । चतुर । इत्येतेषां कृत्वसुत्रेण वर्तमानानां विसर्जनीयस्य प् ।

इत्येष आदेशो वा स्यात् । कवर्गे पवर्गे च परतः ॥ कवर्गे । द्विस् ।
द्विष्करोति । द्विः करोति ॥ त्रिस् । त्रिष्करोति । त्रिः करोति ॥ चतुस् ।
चतुष्करोति । चतुः करोति ॥ पवर्गे । द्विस् । द्विष्पचति । द्विः पचति ॥
त्रिस् । त्रिष्पचति । त्रिः पचति ॥ चतुस् । चतुष्पचति । चतुः पचति ॥
कृत्वोर्ये किं । चतुष्कपालः । चतुष्कण्टकः । अत्रदुपधस्येत्यनेन नित्यं पत्वं ॥

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

इस् । उस् । इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य सामर्थ्ये गम्यमाने प् । इत्येष आदेशो
वा स्यात् । कवर्गे पवर्गे च पर् ॥ कवर्गे । इस् । सर्पिष्करोति ।
सर्पिः करोति ॥ उस् । धनुष्करोति । धनुः करोति ॥ पवर्गे । इस् ।
सर्पिष्पतति । सर्पिः पतति ॥ उस् । धनुष्पतति । धनुः पतति ॥ इह
सामर्थ्यं व्यपेक्षालक्षणां गृह्णाते ॥ सामर्थ्ये किं । तिङ्तु सर्पिः पिव त्वमुदकं ।
अत्र सर्पिःशब्दस्य स्थितिक्रियायानन्वयः । पिबेत्यस्य तूदकेनेति परस्परानु-
भयोः संबन्धादसामर्थ्यं ॥

नित्यं समासे अनुत्तरपदस्यस्य ॥ ४५ ॥

इस् । उस् । इत्येतयोरनुत्तरपदस्ययोर्विसर्जनीयस्य समासे नित्यं प् । इत्येष
आदेशः स्यात् । कवर्गे पवर्गे च परतः ॥ इस् । सर्पिष्कुपिडका । सर्पि-
ष्पानं ॥ उस् । धनुष्कर्ता । धनुष्पाता ॥ अनुत्तरपदस्ययोः किं । परमसर्पिः-
कुपिडका । परमधनुःकपालं ॥ पूर्वसूत्रेणाप्यत्र न विकल्पः । समासे व्यपे-
क्षालक्षणासामर्थ्याभावात् ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णधिनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

अ । इत्येतन्नादुत्तरस्याव्ययगिन्पदावयवस्य विसर्जनीयस्य समासे नित्यं स् ।
इत्येष आदेशः स्यात् । कृ । कनि । कंस । कुम्भ । पात्र । कुशा ।
कर्णो । इत्येतपूत्तरपदेषु परतः । उत्तरपदस्यस्य तु विसर्जनीयस्य न भवति ॥
कृ । अयस्कारः । पयस्कारः ॥ कनि । अयस्कानः । पयस्कानः ॥ कंस ।
अयस्कंसः । पयस्कंसः ॥ कुम्भ । अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः ॥ पात्र । अयस्पात्रं ।
पयस्पात्रं ॥ कुशा । अयःसहिता कुशा अयस्कृशा । पयस्कृशा ॥ कर्णो ।
अयस्कर्णी । पयस्कर्णी ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया । अयस्कृष्णी । अयस्पात्री-
त्याद्यावपि भवति ॥ अतः किं । गीःकारः । धूःकारः ॥ तपरः किं । भाः-

कराणां ॥ अनुव्ययस्य किं । प्रःकारः । पुनःकारः ॥ रगासो किं । यशः
करोति । पयः करोति ॥ अनुत्तरपदस्यस्य किं । परमयशःकारः । परमपयः-
कामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधन् । शिरस् । इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य रगासो नित्यं स् । इत्येव आदेशः
स्यात् । पदशब्द उत्तरपदे परे । उत्तरपदस्योस्तु न भवति ॥ अधस् ।
अधस्पदं ॥ शिरस् । शिरस्पदं ॥ रगासो किं । अधः पदं । शिरः पदं ॥
अनुत्तरपदस्ययोः किं । परमशिरःपदं ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

कस्क । इत्येवमादिषु प्रच्छेद्विणप्रत्याहारान्तर्गतवर्णादुत्तरस्य विसर्जनीयस्य प् ।
इत्येव आदेशः स्यात् । अ । इत्येतस्मादुत्तरस्य तु स् । इत्येव आदेशो भव-
ति । कवर्गे पवर्गे च परतः ॥ इणाः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालं ।
भ्रातृपुत्रः ॥ अकारात् । कस्कः । कौतस्कृतः । कौस्कान् ॥

हन्दि वाप्राग्नेडितयोः ॥ ४९ ॥

विसर्जनीयस्य वेदं स् । इत्येवमादेशो वा स्यात् । कवर्गे पवर्गे च परे ।
प्रशब्द आग्नेडितं च परतस्तु न भवति ॥ कवर्गे । उरुणस्कारः । उरुणः
कारः ॥ पवर्गे । पयस्पात्रं । पयःपात्रं । विश्वतस्पात्रं । विश्वतः पात्रं ॥
आग्नेडितयोः किं । अग्निः प्रविद्वान् । पुरुषः पुरुषः ॥

कःकरत्करतिकृधिकृतधनदितेः ॥ ५० ॥

कः । करत् । करति । कृधि । कृत । इत्येतेषु परतो विसर्जनीयस्य वेदे
न् । इत्येव आदेशः स्यात् । अदितिशब्दात् परस्य विसर्जनीयस्य न भवति ॥
कः । विश्वतस्कः । प्रदिवो अयस्कः ॥ करत् । विश्वतस्करत् । ययो नो
वयसस्करत् ॥ करति । पयस्करति । सुपशेसस्करति ॥ कृधि । उरुणस्कृ-
धि ॥ कृत । सदस्कृतं । सोमं न चाहं नयवत्मुनस्कृतं ॥ अनदितेः किं ।
यथा नो अदितिः करत् ॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे ॥ ५१ ॥

पञ्चम्या विभक्तेर्विसर्जनीयस्य वेदं स् । इत्येव आदेशः स्यात् । उपरिभावाये

परिग्रहे परे ॥ दिवस्परि प्रथमं ज्ञे । अग्निर्हिमवतस्परि ॥ उपरिभावार्थो
ह्यधिग्रहः ॥ पञ्चम्याः किं । अहिरिव भागैः पर्येति ॥ परौ किं । एतेभ्यो
वा एतल्लोकेभ्यः प्रज्ञापतिः समीरयत् ॥ अर्ध्वरे किं । दिवः पृथिव्याः पर्योत्र
उद्धृतं । सर्वतोभावे ऽत्र परिग्रहः ॥

पातौ च बहुलं ॥ ५२ ॥

पातु । इत्येतस्मिन् लोउन्ते पाथातौ परे पञ्चम्या विभक्तैर्विसर्जनीयस्य वेदे
बहुलं स् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ सूर्यो नो दिवस्पातु । रात्रस्पातु ॥
बहुलग्रहणात् क्वचिन् । परिपदः पान्तु ॥

पट्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्योपेषु ॥ ५३ ॥

पट्या विभक्तैर्विसर्जनीयस्य वेदे स् । इत्येव आदेशः स्यात् । पति । पुत्र ।
पृष्ठ । पार । पद । पयस् । पोष । इत्येतपृष्ठरपदेषु परतः ॥ वाचस्पतिं
विश्वकर्माणां ॥ पुत्र । दिवस्पुत्राय सूर्याय ॥ पृष्ठ । दिवस्पृष्ठे धात्रमानं सु-
पर्णा ॥ पार । अग्नन् तमसस्पारं ॥ पद । इउस्पदे सनिध्यसे ॥ पयस् ।
सूर्यं चक्षुर्दिवस्पयः ॥ पोष । रायस्पोषं यज्ञमानेषु धत्तं ॥ पट्याः किं । मनुः
पुत्रेभ्यो दायं व्यवज्जत ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडाग्रश्चाद्विहितायाः पट्या विसर्जनीयस्य वेदे स् । इत्येव आदेशो वा स्यात् ।
पति । पुत्र । पृष्ठ । पार । पद । पयस् । पोष । इत्येतपृष्ठरपदेषु परतः ॥
पति । इडायास्पतिः । इडायाः पतिः ॥ पुत्र । इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः ॥ पृष्ठ ।
इडायास्पृष्ठः । इडायाः पृष्ठः ॥ पार । इडायास्पारः । इडायाः पारः ॥ पद ।
इडायास्पदः । इडायाः पदः ॥ पयस् । इडायास्पयः । इडायाः पयः ॥ पोष ।
इडायास्पोषः । इडायाः पोषः ॥

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥

अधिकारो ऽयमा पादपरितोषः ॥ इत उत्तरं यद्वक्ष्यामो अपदान्तस्य मूर्धन्य
इत्येवं तद्वेदितव्यं ॥ वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । शिषेव । सुष्वाप । अग्निषु ।
वायुषु ॥ अपदान्तस्य किं । अग्निस्तत्र । वायुस्तत्र ॥ य इत्येव सिद्धे मूर्ध-
न्यग्रहणं ठकारार्थं । इति काशिका । अकृत् । चकृत् ॥

सहः साडः सः ॥ ५६ ॥

पह । इत्येतस्य धातोः साड्भूप्रत्याहारव्यवस्य स् । इत्येतस्य स्थाने मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ जलापाट् । तुरापाट् । पृतनापाट् ॥ पह इत्येतस्मादण्यन्तात् क्विप् । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ सहः किं । सह डेन वर्तते साडः । तस्यापत्यं साडिः ॥ साडः किं । यत्र साड्भूप्रता तत्र यया स्यात् । इह मा भूत् । जलासाहं । तुरासाहं ॥ सः किं । आकारस्य मा भूत् ॥

इणकोः ॥ ५७ ॥

अधिकारो ऽयं ॥ इत उत्तरं यदनुक्रमिष्यामः । इणप्रत्याहारात् कवर्गाच्च परस्य भवतीत्येवं तद्विज्ञेयं ॥ वक्ष्यति । आदेशप्रत्यययोः । सिपेव । सुध्वाप । अग्निपु । वायुपु ॥ इणकोः किं । दास्यत्यसौ ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्ववाये ऽपि ॥ ५८ ॥

नुमागमनं व्यवधाने विसर्जनीयेन व्यवधाने प्रप्रत्याहारान्तर्गतवर्णान् व्यवधाने ऽपि इणप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् कवर्गाच्च परस्य स् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ व्यवधानशब्दस्य प्रत्येकमभिसंबन्धः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणात्वात् ॥ नुम्व्य-वधाने । सर्पिषि । यज्ञुषि । हवीषि ॥ विसर्जनीयव्यवधाने । सर्पिषु । यज्ञुषु । वह्निषु ॥ शर्व्ववधाने । सर्पिषु । यज्ञुषु । वह्निषु ॥ नुम्व्यहणं नुम्व्यानि कानुस्वारोपलक्षणं । अपदान्ते ऽनुस्वारविधानानुमा व्यवधानासंभवात् । तेनेह न । सुहिंसु । पुंसु ॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५९ ॥

आदेशस्य प्रत्ययावयवस्य स् । इत्येतस्य इणप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् कवर्गाच्च परस्यापदान्तस्य मूर्धन्यसंज्ञक आदेशः स्यात् ॥ आदेशस्य । पिवु । सिपेव । जिध्वप् । सुध्वाप ॥ प्रत्ययावयवस्य । अग्निपु । वायुपु । रामेषु । पक्ष्य-ति ॥ इणकोः किं । रामस्य ॥ अपदान्तस्य किं । हरिस्तत्र ॥ आदेशप्र-त्यययोः किं । सुपोः । सुपिसौ ॥

शासिवसिधसीनां च ॥ ६० ॥

शासु । वस । वस्तु । इत्येतेषां धातूनामवयवस्य स् । इत्येतस्य इणकवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ शासु । अन्वशिषत् । अन्वशिषतां ।

अन्वशिषन् । शिष्टः । शिष्टवान् ॥ वस । उपतुः । उपुः । उपितः ।
उपितवान् ॥ वस्लृ । वक्तुः । वक्तुः । अक्तनूमीमदन्त ॥ इणकोः किं ।
प्राप्ति । वसति । वधास ॥ आदेशप्रकाराभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ते वचनं ॥

स्तौतिण्योरिव पण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

हुञ् । इत्येतस्य धातोर्णिच्प्रत्ययान्तानां च धातूनामादेशप्रकारस्याभ्याससंयन्धिना
इणप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य नृधन्यसंज्ञक आदेशः स्यात् । पभूते सन्प्रत्यये
परं ॥ हुञ् । तुष्टुपति ॥ णिञन्तानां । पिथू । सिपंधविपति ॥ जिष्वप् ।
सुष्वापविपति ॥ पूर्वसूत्रेण सिडे नियमार्थमिदं । अभ्यासेणः पर्योः स्तौति-
एवन्तयोरिव पणि यथा स्यादन्यस्य ना भूत् । पिच । सिसिञ्जति । पू ।
सुसृपति ॥ इष्टावधारणायैवकारः । स्तौतिण्योः पण्येवति नियमे तु तुष्टा-
वेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव । सिसिञ्जति ॥ पणि किं । अन्यत्र
नियमो ना भूत् । सिपंध । सिपंध्यते ॥ को चिन्ते अनुरोधः । अचिन्ते
नियमो ना भूत् । तिष्ठासति । सुपुप्सति । पत्वणत्वयोर्विगत इति संज्ञा
प्रातिशाख्यकृतां ॥ नकारानुबन्धग्रहणं किं । पकारमात्रं नियमो ना भूत् ।
सुपुपिप इन्द्रं । स्वपेर्लिट् । हान्दसत्वादव्यत्ययेन यान् । यासः से । लिटः
किञ्चात् नंप्रनारणे द्वित्वे क्वादिनियमादिटि पत्व इन्द्रप्रब्धं परतो आदेशे
वलोपे चैतद्रूपं । अत्र नियमाभावाद्भ्यासात् परस्य पत्वं भवत्येव ॥ अभ्या-
सात् किं । अभ्यानाया प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यात् । धातोर्वा प्राप्तिस्त-
स्या नियमो ना भूत् ॥ अधीविपति । प्रतीविपति । इणो व्योधनार्थत्वाद्भ्या-
देशाभावः । अत्राद्वितीयस्येति सप्रब्धस्य द्वित्वं । सन्वत इतीत्वं । अभ्यासा-
श्रयं प्रत्ययस्य पत्वं कृते अस्य नियमस्याभावात्तात्वाश्रयं पत्वमभ्यासस्य प्रवर्तते ॥

सः स्विदिस्वदिसर्हानां च ॥ ६२ ॥

जिष्विद्वा । ष्वद् । पद् । इत्येतेषां धातूनां णिच्प्रत्ययान्तानामादेशस्य स् ।
इत्येतस्याभ्यासेणः परस्य न् । इत्येष आदेशः स्यात् । पभूते सन्प्रत्यये परं ॥
जिष्विद्वा । सिस्वद्विपति ॥ ष्वद् । सिस्वाद्विपति ॥ पद् । सिताह्विपति ॥
पत्वनिवृत्त्यर्थं सकारस्य सकारवचनं ॥

प्राक् सिताद्भव्यवाये अपि ॥ ६३ ॥

परिनिविभ्यः नेवसिन्तति सूत्रं सिताप्रब्धेनोक्तात् पिञ् । इत्येतस्माद्धातोः प्रागु-

उपसर्गात् सुनोतीत्यादिसूत्रपट्टकेपृक्ता ये धातवस्तोपमादेशस्य स् । इत्येतस्योपस-
र्गस्येणः परस्वाङागमेन व्यवधाने ऽपि मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ अपिशब्दाद्-
व्यवायाभावे ऽपि भवति ॥ पुञ् । अभ्यपुणोत् ॥ पू । पर्यपुवत् ॥ पो ।
अभ्यप्यत् ॥ दुञ् । पर्यटोत् ॥ दुभ । अभ्यटोभत् ॥ स्या । अभ्यडात् ॥
सेनयेति एयन्तः । अभ्यपेणायत् ॥ पिथु । पर्यपेधत् ॥ पिच । अभ्यपिञ्चत् ।
अभ्यपिञ्चत ॥ पञ्च । पर्यपञ्चत् ॥ प्वञ्च । अभ्यप्वञ्चत ॥ पट्लु । अभ्यपीदत् ॥
स्तम्भु । अभ्यटभात् । अवाटभोत् ॥ स्वन । व्यप्वणात् । अवाप्वणात् ॥
पेवृ । पर्यपेवत् । न्यपेवत् । व्यपेवत् ॥ अभिपुणोति । अभिपुवति । इत्या-
दि ॥ अट्प्रभेदेनात्राङागम एव गृह्यते । न प्रत्याहारो व्याख्यानात् ॥ एको-
रिति पञ्चमीनिर्देशाद्भव्यवाये अप्राप्तौ वचनं ॥

स्थादिघभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

उपसर्गात् सुनोतीति सूत्रोक्तात् ङा । इत्येतस्माडातोराभ्य परिनिविभ्य इति
सूत्रे सितप्रभेदेनोक्तात् पिञ् । इत्येतस्माडातोः प्राग्ये धातवस्तेषु विद्यमानस्य
स् । इत्येतस्यादेशस्योपसर्गस्येणः परस्वाभ्यासेन व्यवधाने ऽपि मूर्धन्य आदेशः
स्यात् । स्थादीनामभ्याससकारस्य च मूर्धन्यः स्यात् ॥ ङा । अभितटौ ।
परितटौ ॥ सेनय । अभिपिपेणयिपति । परिपिपेणयिपति ॥ पिथू । अभि-
पिपेधयिपति । परिपिपेधयिपति ॥ पिच । अभिपिपिञ्चति । परिपिपिञ्च-
ति ॥ पञ्च । अभिपिपञ्चति । परिपिपञ्चति ॥ प्वञ्च । अभिपिप्वञ्चते ।
परिपिप्वञ्चते ॥ पट्लु । निषपाद् । विषपाद् ॥ स्तम्भु । अभितटम्भ ।
अवतटम्भ ॥ स्वन । विपव्वाण । अवपव्वाण ॥ पेवृ । परिपिपेव । नि-
पिपेव । विपिपेव ॥

उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्यासेन- यसेधसिचसञ्जस्वञ्जां ॥ ६५ ॥

पुञ् । पू । पो । दुञ् । दुभ । ङा । सेनय णित्तन्तः सेनाप्रब्धः । पिथु ।
पिच । पञ्च । प्वञ्च । इत्येतेषां धातूनामवयवस्य स् । इत्येतस्यादेशस्योपस-
र्गसंज्ञकस्यादिप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य मूर्धन्यसंज्ञक आदेशः स्यात् ॥
पुञ् । अभिपुणोति । परिपुणोति ॥ पू । अभिपुवति । परिपुवति ॥ पो ।
अभिप्यति । परिप्यति ॥ दुञ् । अभिटौति । परिटौति ॥ दुभ । अभिटो-

भते । परिभते ॥ ढा । अभिभस्यति । परिभस्यति ॥ सेनय । अभिपे-
 णयति । परिपेणयति ॥ पिधु । अभिपेधति । परिपेधति ॥ पिच । अभि-
 पिञ्चति । परिपिञ्चति ॥ पञ्च । अभिपन्नति । परिपन्नति ॥ प्वञ्च । अभि-
 प्वञ्चते । परिप्वञ्चते ॥ सेध इति प्रपा निर्देशो यङ्लुङिचृत्थ्ययो दैवादिक-
 निचृत्थ्यश्च ॥ उपसर्गात् किं । दधि सिञ्चति ॥ यक्षपीणकोरित्यनुवर्तते ।
 तथाप्युपसर्गेषु कवर्गस्यासंभवादिण् । इत्येव संचध्यते ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

पदूलृ । इत्येतस्य धातोर्चयवस्यादेशस्य सृ । इत्येतस्योपसर्गसंज्ञकस्यादिप्रत्या-
 हारान्तर्गतवर्णात् परस्य मूर्धन्यसंज्ञक आदेशः स्यात् । प्रति । इत्यतस्मादुप-
 सर्गात् परस्य तु न भवति ॥ निपीदति । त्रिपीदति ॥ अप्रतेः किं । प्रति-
 सीदति ॥

स्तम्भेः ॥ ६७ ॥

स्तम्भु । इत्येतस्य धातोर्चयवस्य सृ । इत्येतस्योपसर्गस्यादिप्रत्या-
 हारान्तर्गतवर्णात् परस्य मूर्धन्यसंज्ञक आदेशः स्यात् ॥ अभिष्टम्भोति । अभिष्टम्भाति । परिष्टम्भोति । परिष्टम्भाति ॥
 उत्तरयो योमविभागः ॥

अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययोः ॥ ६८ ॥

स्तम्भु । इत्येतस्य धातोर्चयवस्य सृ । इत्येतस्य । अच । इत्येतस्मादुपसर्गात्
 परस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । आलम्बन आविदूर्ये चोर्ये गम्यमाने ॥ आल-
 म्बननाश्रयणो ॥ आलम्बने । यष्टिमवद्व्यास्ते । तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः ॥
 आविदूर्ये सामीप्यं । अविदूरग्रवदात् स्वार्थे ष्यञ् । तच्च प्रयोगोपाधिः ॥ आ-
 विदूर्ये । अवद्वधा गौः । निहृडा समीप आस्त इत्यर्थः ॥ आलम्बनाविदूर्ययोः
 किं । अवद्वधो वृषलः प्रीतेन ॥ उपसर्गेणः परत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्तौ
 वचनं ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वि । अच । इत्येताभ्यामुपसर्गसंज्ञकाभ्यां परस्य स्वन । इत्येतस्य धातोर्चयवस्य
 सृ । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । भोजने उर्थे गम्यमाने ॥ विष्वणाति ।
 अचष्वणाति । सणञ् भुङ्क्त इत्यर्थः ॥ भोजने किं । विस्वनति मृदङ्गः ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुहस्तुस्वञ्जां ॥ ७० ॥

पेवृ । पिञ् । त्तान्तः । पिञ् । अचप्रत्ययान्तः । पिबु । पव् । सुडागम ।
 हुञ् । ष्वञ् । इत्येतेषामवयवस्य स् । इत्येतस्यादेशस्य परि । नि । वि ।
 इत्येतेभ्य उपसर्गसंज्ञकेभ्यः परस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ पेवृ । परिपवते ।
 निपवते । विपवते ॥ सित । परिपितः । निपितः । विपितः ॥ सय ।
 परिपयः । निपयः । विपयः ॥ पिबु । परिपीव्यति । निपीव्यति । विपी-
 व्यति ॥ पव् । परिपहते । निपहते । विपहते ॥ सुह् । परिष्करोति ।
 संपर्युषेभ्य इति सुह् ॥ हुञ् । परिहौति । निहौति । विहौति ॥ ष्वञ् ।
 परिष्वजते । निष्वजते । विष्वजते । दंशसञ्ज्ञस्वञ्जामिति नलोपः ॥ स्तुस्व-
 ज्योरुपसर्गात् सुनोतीत्यनेनैव सिद्धे पत्व उत्तरत्रानुवृत्त्यर्थमत्र ग्रहणं ॥ सेव
 इत्यकार उच्चारणार्थः ॥

सिवादीनां वाङ्मव्यवाये ऽपि ॥ ७१ ॥

पिबु । पव् । सुह् । हुञ् । ष्वञ् । इत्येतेषां पूर्वसूत्रोपात्तानां धातूनाम-
 वयवस्य स् । इत्येतस्यादेशस्य परि । नि । वि । इत्येतेभ्य उपसर्गसंज्ञकेभ्यः
 परस्याडागमेन व्यवधाने ऽपि वा मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ पिबु । पर्यपीव्यत् ।
 न्यपीव्यत् । व्यपीव्यत् । पर्यसीव्यत् । न्यसीव्यत् । व्यसीव्यत् ॥ पव् ।
 पर्यपहत् । न्यपहत् । व्यपहत् । पर्यसहत् । न्यसहत् । व्यसहत् ॥ सुह् ।
 पर्यष्करोत् । पर्यस्करोत् ॥ हुञ् । पर्यहौत् । न्यहौत् । व्यहौत् । पर्यस्तौत् ।
 न्यस्तौत् । व्यस्तौत् ॥ ष्वञ् । पर्यष्वजत । न्यष्वजत । व्यष्वजत । पर्यस्वजत ।
 न्यस्वजत । व्यस्वजत ॥ स्तुस्वज्योः प्राक् सितादिति प्राप्नो इतरेषामप्राप्नो उभयत्र
 विभाषेयं ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ७२ ॥

अनु । वि । परि । अभि । नि । इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य स्यन्दृ ।
 इत्येतस्य धातोरवयवस्य स् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् प्राणावान्
 यदि कर्ता न भवति ॥ अनु । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते वा जलं ॥ वि ।
 विष्यन्दते । विस्वन्दते वा तैलं ॥ परि । परिष्यन्दते । परिस्यन्दते वा
 घृतं ॥ अभि । अभिष्यन्दते । अभिस्यन्दते वा दुग्धं ॥ नि । निष्यन्दते ।
 निस्वन्दते वा गन्धं ॥ अप्राणिषु किं । अनुस्यन्दते मत्स्यः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायां ॥ ७३ ॥

वि । इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य स्कन्दिरू । इत्येतस्य धातोर्वयवस्य स् ।
इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् । निष्ठासंज्ञकादिने प्रत्यये परे ॥ स्क-
न्दिरू । विष्कन्ता । विष्कन्तुं । विस्कन्ता । विस्कन्तुं ॥ अनिष्ठायां किं ।
विस्कन्तः ॥ कृदन्तप्रत्ययेष्वेवेदं प्रवर्तते । अनिष्ठायामिति पर्युदासात् ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परि । इत्येतस्मादुपसर्गात् परस्य स्कन्दिरू । इत्येतस्य धातोर्वयवस्य स् ।
इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् ॥ परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परि-
ष्कन्ता । परिस्कन्ता । परिष्कन्तुं । परिस्कन्तुं । परिष्कन्तः । परिस्कन्तः ।
परिष्कन्तव्यं । परिस्कन्तव्यं ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द । इति निपात्यन्त । प्राग्देशवासिषु भरतेषु वाच्येषु ॥ परिस्कन्दः ।
प्राच्यचि पत्वाभावो निपातनात् ॥ प्राच्यभरतेष्विति किं । परिष्कन्दः ।
परिस्कन्दः । परेश्चेति पत्वविकल्पः ॥ भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणं ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुर । स्फुल । इत्येतयोर्धात्वोर्वयवस्य स् । इत्येतस्य निरू । नि । वि ।
इत्येतयोर् उपसर्गसंज्ञकभ्यः परस्य मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् ॥ स्फुर । निरू ।
निःस्फुरति । निःस्फुरति । निष्फुरति । निस्फुरति । पक्षे खर्परे प्ररीति
विमर्गलोपः ॥ नि । निष्फुरति । निस्फुरति ॥ वि । विष्फुरति । वि-
स्फुरति ॥ स्फुल । निरू । निःस्फुलति । निःस्फुलति । निष्फुलति । नि-
स्फुलति ॥ नि । निष्फुलति । निस्फुलति ॥ वि । विष्फुलति । वि-
स्फुलति ॥

वेः स्कभातेर्नित्यं ॥ ७७ ॥

वि । इत्येतस्मादुपसर्गसंज्ञकात् परस्य स्कम्भु । इत्येतस्य धातोर्वयवस्य स् ।
इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो नित्यं स्यात् ॥ स्कम्भु सौत्रः । विष्कम्भोति । वि-
ष्कम्भाति । विष्कम्भिता । विष्कम्भितुं । विष्कम्भितव्यं ॥

इणः पीध्वंलुङ्गिटां धो ऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

इणप्रत्याहारान्तर्गतवर्णान्तादङ्गात् परेषां पीध्वं । लुङ् । लिट् । इत्येतेषा-
मवयवस्य ध् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ पीध्वं । च्युङ् । च्योपीढ्वं ।
लुङ् । लोपीढ्वं ॥ लुङ् । अच्योढ्वं । अलोढ्वं ॥ लिट् । उकृञ् । चकृढ्वं ॥
कवर्गानुवृत्तिर्मा भूदिति पुनरिणग्रहणं कृतं । पच । पक्षीध्वं । यज्ञ । यक्षी-
ध्वं ॥ पीध्वंलुङ्गिटां किं । दुञ् । स्तुध्वं । अस्तुध्वं ॥ अङ्गात् किं ।
परिवेविपीध्वं ॥

विभाषेढः ॥ ७९ ॥

इणप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परो व इडागमस्तस्मात् परेषां पीध्वं । लुङ् ।
लिट् । इत्येतेषामवयवस्य ध् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् ॥ पीध्वं ।
लविपीढ्वं । लविपीध्वं ॥ लुङ् । अलविढ्वं । अलविध्वं ॥ लिट् । लुलु-
विढ्वं । लुलुविध्वे ॥ इणः किं । आसिपीध्वं ॥

समासे ऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गः । इत्येतस्यावयवस्य स् । इत्येतस्याङ्गुलिशब्दात् परस्य समासे मूर्धन्या-
देशः स्यात् ॥ अङ्गुलेः सङ्गः । अङ्गुलिपङ्गः । अङ्गुलिपङ्गा यवागूः । अङ्गु-
लिपङ्गा गाः सादयति ॥ समासे किं । अङ्गुलेः सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानं ॥ ८१ ॥

भीरुशब्दात् परस्य स्थानं । इत्येतस्यावयवस्य स् । इत्येतस्य समासे मूर्धन्य
आदेशः स्यात् ॥ भीरुस्थानं ॥ समासे किं । भीरोः स्थानं पश्य ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्निः । इत्येतस्मात् परस्य स्तुत् । स्तोमः । सोमः । इत्येतेषामवयवस्य स् ।
इत्येतस्य समासे मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ स्तुत् । अग्निदुत् ॥ स्तोमः । अग्नि-
ष्टोमः ॥ सोमः । अग्नीषोमौ ॥ ईदग्नेरित्यग्नेरीकारः ॥ समासे किं । अग्नेः
स्तुत् । अग्नेः स्तोमः । अग्नेः सोमः ॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस् । आयुस् । इत्येताभ्यां परस्य स्तोमः । इत्येतस्यावयवस्य स् । इत्ये-

तस्य समासे मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ द्योतिटोमः । आयुटोमः । स्कोरिति
सलोपः ॥ समासे किं । द्योतिपः स्तोमं दर्शयति । आयुपः स्तोमं ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ । पितृ । इत्येताभ्यां परस्य स्वन् । इत्येतस्यावयवस्य स् । इत्येतस्य
समासे मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ मातृष्वसा । पितृष्वसा ॥ समासे किं ।
मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥

मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यां ॥ ८५ ॥

मातुर् । पितुर् । इत्येताभ्यां परस्य स्वसु । इत्येतस्यावयवस्य स् । इत्येतस्य
समासे मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् ॥ मातुर् । मातुःष्वसा । मातुष्वसा ।
मातुःस्वसा । मातुस्स्वसा ॥ पितुर् । पितुःष्वसा । पितुष्वसा । पितुःस्वसा ।
पितुस्स्वसा ॥ विभाषा स्वसृपत्योरिति षड्वा अलुक् । वा शरीति पक्षे
विसर्जनीयः । तद्भावे सत्त्वं ॥ समासे किं । वाक्यं ना भूत् । मातुः स्व-
सा । पितुः स्वसा ॥

अभिनिः स्तनः शब्दसंज्ञायां ॥ ८६ ॥

अभिनिस् । इत्येतस्मादुपसर्गसमुदायात् परस्य स्तन । इत्येतस्य धातोर्ब्रव्यवस्य
स् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् । शब्दस्य संज्ञायां गम्यमानायां ॥
अभिनिष्ठानो वर्णाः । अभिनिष्ठानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णाः । अभि-
निस्तानो विसर्जनीयः ॥ स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥ शब्दसंज्ञायां किं ।
अभिनिस्तनति नृदङ्गः ॥ इतः प्रभृति समास इत्येतन्नानुवर्तते ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः ॥ ८७ ॥

उपसर्गसंज्ञकस्यादिष्ठाः प्रादुस् । इत्येतस्माद्व्ययाच्च परस्य । अस् । इत्येतस्य
धातोर्ब्रव्यवस्य स् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । य् । इत्येतस्मिन् परतो
ऽचप्रत्याहारान्तर्गतवर्णे च परे ॥ उपसर्गेणः । वकारे । अभिष्यात् । निष्यात् ।
विष्यात् ॥ अचि । अभिषन्ति । निषन्ति । विषन्ति ॥ प्रादुपः । वकारे ।
प्रादुःष्यात् ॥ अचि । प्रादुःषन्ति ॥ उपसर्गात् किं । दधि स्यात् । मधु
स्यात् ॥ अस्तिः किं । अनुसृतं । विसृतं ॥ यच्चपरः किं । अभिस्तः । निस्तः ।
विस्तः । प्रादुःस्तः ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ॥ ८८ ॥

सु । वि । निरू । दूरू । इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य जिप्स्वप् । पूङ् ।
 षम । इत्येतेषां धातूनामवयवस्य सू । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ जि-
 प्स्वप् । सुपुप्पः । विपुप्पः । निःपुप्पः । दुःपुप्पः । सुपुपुपुत्तुः । सुपुपुपुः ॥
 पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यत इति दर्शने किति लिटि परत्वात् संप्रसारणे षत्वे
 च कृते द्वित्वं । द्वित्वे कर्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वं न भवति । पूर्वत्रासिद्धीयम-
 द्विर्वचन इत्युक्तेः ॥ पूङ् किन्नन्तः । सुपूतिः । निःपूतिः । दुःपूतिः ॥ षम ।
 सुपमं । विषमं । निःषमं । दुःषमं ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि । इत्येतस्मादुपसर्गसंज्ञकात् । नदी । इत्येतस्माच्छब्दाच्च परस्य षणा ।
 इत्येतस्य धातोरवयवस्य सू । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । कौशले गम्य-
 माने ॥ नि । निष्णातः ग्रास्त्रेषु । निष्णातो रङ्गुवर्तने ॥ नदी । नद्यां
 स्नातीति नदीष्णाः ॥ सुपि स्थ इत्यत्र सुपीति योगविभागात् कप्रत्ययः ॥ कौ-
 शले किं । निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नातः ॥

सूत्रं प्रतिष्ठातं ॥ ९० ॥

प्रतिष्ठातमिति निपात्यते सूत्रमभिधेयं चेद्भवति ॥ प्रतिष्ठातं सूत्रं । शुद्धमि-
 त्यर्थः ॥ प्रतिपूर्वस्य षणा । इत्येतस्य कप्रत्ययान्तस्य षत्वं निपातनात् ॥ सूत्रं
 किं । प्रतिसूतमन्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ९१ ॥

कपिष्ठल । इत्यत्र षत्वं निपात्यते । गोत्रविषये ॥ कपिष्ठलो नामर्षिः । यस्य
 कापिष्ठलिः पुत्रः ॥ गोत्रे किं । कपीनां स्थलं कपिस्थलं ॥

प्रष्ठो अग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

प्रष्ठ । इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गौः । प्रष्ठो
 अश्वः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः ॥ सुपि स्थ इति कप्रत्ययान्तस्य षत्वं निपातनात् ।
 विग्रहे समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदं ॥ अग्रगामिनि किं । प्रस्थे हिमवतः
 पुण्ये । प्रस्थो व्रीहीणां ॥

वृक्षासनयोर्विटरः ॥ १३ ॥

विटर । इति निपात्यते । वृक्ष आसने चाभिधेये ॥ वृक्ष । विटरो वृक्षः ॥
आसने । विटरनासनं ॥ विपूर्वात् स्तृञ् । इत्येतस्माददूरेचित्यपप्रत्यये पठ्वं
निपातनात् ॥ वृक्षासनयोः किं । वाक्यस्य विस्तारः ॥

इन्दोनाम्नि च ॥ १४ ॥

विटार । इति निपात्यते । इन्दोनाम्न्यभिधेये ॥ विटारपङ्क्तिः इन्दः । विटार-
वृहती इन्दः ॥ विपूर्वस्य स्तृञ् । इत्येतस्य घञन्तस्य पठ्वं निपातनात् ॥
इन्दोनाम्नि किं । पठस्य विस्तारः ॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ १५ ॥

गवि । युधि । इत्येताभ्यां परस्य स्थिरः । इत्येतस्यावयवस्य स् । इत्ये-
तस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ गविठिरः । सूत्रं गवीति निर्देशादेव सप्तम्या
अलुक् ॥ युधिठिरः ॥

विकुशमिपरिभ्यः स्यलं ॥ १६ ॥

वि । कु । शमि । परि । इत्येतेभ्यः परस्य स्यलशब्दावयवस्य स् । इत्ये-
तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् ॥ वि । विडलं ॥ कु । कुडलं ॥ शमि ।
शमिडलं । षष्ठीसंज्ञाः । इयापोः संज्ञाह्न्द्सोरिति ह्रस्वत्वं ॥ परि ।
परिडलं ॥

अम्वाम्वगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्कुमञ्जिपुञ्जिप- रमेवर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ १७ ॥

अम्व । अम्व । गो । भूमि । सव्य । अप । द्वि । त्रि । कु । शेकु ।
शङ्कु । अङ्कु । मञ्जि । पुञ्जि । परमे । वर्हिस् । दिवि । अग्नि । इत्येतेभ्यः
परस्य स्थशब्दावयवस्य स् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ अम्व । अम्वठः ॥
अम्व । अम्वठः ॥ गो । गोठः ॥ भूमि । भूमिठः ॥ सव्य । सव्यठः ॥
अप । अपठः ॥ द्वि । द्विठः ॥ त्रि । त्रिठः ॥ कु । कुठः ॥ शेकु ।
शेकुठः ॥ शङ्कु । शङ्कुठः ॥ अङ्कु । अङ्कुठः ॥ मञ्जि । मञ्जिठः ॥ पुञ्जि ।

पुञ्जिष्ठः ॥ परमे । परमेष्ठः ॥ वर्हिस् । वर्हिष्ठः ॥ दिवि । दिविष्ठः ॥
अग्नि । अग्निष्ठः ॥ सूत्रे स्थ इति कप्रत्ययान्तानुकरणं । षड्व्यर्थे प्रथमा ॥

सुषामादिषु च ॥ १८ ॥

सुषाम । इत्यादीनां शब्दानामवयवस्य स् । इत्येतस्येणः परस्य मूर्धन्य आदेशः
स्यात् ॥ शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः । निःषामा । दुःषामा ।
सुषेधः ॥ सुषब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वान्निर्दुर् । इत्येतयोस्तु क्रियान्तरविषयत्वा-
दनुपसर्गात्वात् पत्वाप्राप्तौ विधिरयं ॥

एति संज्ञायामगात् ॥ १९ ॥

इएकुभ्यां परस्य स् । इत्येतस्य । एकारे परे । मूर्धन्य आदेशः स्यात् संज्ञायां
गम्यमानायां । ग । इत्येतस्मात् परस्य तु न भवति ॥ हरिषेणः । वा-
रिषेणः ॥ एति किं । हरिसक्यं ॥ संज्ञायां किं । पृथ्वी सेना यस्य पृथुमेनो
राजा ॥ अगात् किं । विष्वक्सेनः ॥ इएकुभ्यां किं । सर्वसेनः ॥

नक्षत्राद्वा ॥ १०० ॥

नक्षत्रवाचकाच्छब्दात् परस्य स् । इत्येतस्यैकारे परतो मूर्धन्य आदेशो वा
स्यात् संज्ञायां गम्यमानायां । गकारात् परस्य तु न भवति ॥ रोहिणिषेणः ।
रोहिणिसेनः । भरणिषेणः । भरणिसेनः ॥ अगात् किं । शतभिषक्सेनः ॥

ह्रस्वात् तादौ तद्धिते ॥ १०१ ॥

ह्रस्वसंज्ञकादिप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य स् । इत्येतस्य त् । इत्येवमादौ
तद्धिते परे मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ सर्पिष्टरं । यजुष्टरं । निर्गतो वर्णा-
श्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालादिः ॥ ह्रस्वात् किं । गीस्तरा । धूस्तरा ॥ तादौ
किं । सर्पिस्ताडवति । सात्पदाद्योरिति सातेः सस्य निषेधात् सर्पिषः सस्य
पत्वं स्यात् ॥ तद्धिते किं । सर्पिस्तरति ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०२ ॥

निस् । इत्येतस्यावयवस्य स् । इत्येतस्येणः परस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् त् ।
इत्येवमादौ तप । इत्येतस्मिन् धातौ परे । आसेवनग्निने ऽर्थे गम्यमाने ॥ नि-
ष्टपति सुवर्णं । सकृद्ग्नं स्पर्शयतीत्यर्थः ॥ अनासेवने किं । निस्तपति सुव-

र्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः ॥ तादौ किं । निरुतपत् ॥
आनेवनं पौनःपुन्यं ॥

युष्मत्तत्तत्तत्तुःषन्तःपादं ॥ १०३ ॥

युष्मद् । तद् । तत्तत्तुः । इत्येतेषु तकारादिषु परतः सृ । इत्येतस्येणाः
परस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । स चेत् सकारः पादमध्यस्यो भवति ॥ युष्म-
च्छब्देन युष्मद् आदेशास्त्वां । त्वा । ते । तत्र । इत्येते गृह्यन्ते ॥
त्वं । अग्निष्टुं नानासीत् । त्रिभिष्टुं देव सवितः ॥ त्वा । अग्निष्ट्वा वर्धप्र-
मसि । तेभिष्ट्वा ॥ ते । अग्निष्टे विश्वमानय ॥ तत्र । अप्सवग्ने सधिष्टव ॥
तत् । अग्निष्टद्विष्वमापृणाति ॥ तत्तत्तुः । बावापृथिवी निदततुः ॥ अन्तः-
पादं किं । यन्म आत्मनो निन्दाभृद्ग्नित्तत् पुनराह ज्ञातवेदो त्रिचर्षपाः ।
अत्राग्निरिति पूर्वपदस्यान्तो न तु मध्यः ॥

यजुष्येकेषां ॥ १०४ ॥

यजुर्वेदे युष्मद् । तद् । तत्तत्तुः । इत्येतेषु तकारादिषु परतः सृ । इत्येत-
स्येणाः परस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । एकेषामाचार्याणां मतेन ॥ त्वं । अर्चि-
भिष्टुं । अर्चिभिस्त्वं ॥ त्वा । अग्निष्ट्वा । अग्निस्त्वा ॥ ते । अग्निष्टे अग्रं ।
अग्निस्तं अग्रं ॥ तत्र । अप्सवग्ने सधिष्टव । अप्सवग्ने सधिस्तव ॥ तत् ।
अग्निष्टत् । अग्निस्तत् ॥ तत्तत्तुः । अर्चिभिष्टतुः । अर्चिभिस्ततुः ॥

स्तुतस्तोमयोऽह्न्दसि ॥ १०५ ॥

स्तुत । स्तोम । इत्येतयोर्वयवस्य सृ । इत्येतस्येणाः परस्य वेदे मूर्धन्य आदेशः
स्यात् । एकेषामाचार्याणां मतेन ॥ स्तुत । त्रिभिष्टुतस्य । त्रिभिः स्तुतस्य ॥
स्तोम । गोष्ठोमं षोडशिनं । गोस्तोमं षोडशिनं ॥

पूर्वपदात् ॥ १०६ ॥

पूर्वपदस्यादिपाः परस्य सृ । इत्येतस्य वेदे मूर्धन्य आदेशः स्यात् । एकेषा-
माचार्याणां मतेन ॥ द्विपंधिः । द्विसंधिः ॥ त्रिपंधिः । त्रिसंधिः ॥ मधुष्ठानं ।
मधुस्थानं ॥ द्विपाह्वं । द्विसाह्वं ॥

सुजः ॥ १०७ ॥

पूर्वपदस्यादिणाः परस्य सुञ् । इत्येतस्य निपातगञकस्यावयवस्य स् । इत्येतस्य वेदे मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ उर्ध्व उ पु पाः । अभी पु पाः सखीनां । इकः सुजीति दीर्घः । नश्च धातुस्थोरुपुभ्य इति णात्वं ॥

सनीतेरनः ॥ १०८ ॥

पणु । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य स् । इत्येतस्य पूर्वपदस्यादिणाः परस्य वेदे मूर्धन्य आदेशः स्यात् । नकारान्तस्य तु न भवति ॥ गोपाः । नृपाः ॥ अनः किं । गोसनिं वाचमुदीरयत् ॥

सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ १०९ ॥

पह । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य स् । इत्येतस्य पृतना । ऋत । इत्येताभ्यां परस्य वेदे मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ पृतना । पृतनापाहं ॥ ऋत । ऋतापाहं ॥ नहिवृतीति सूत्रेण पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ॥ चकारो अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ऋती-पहमिति सिद्धं ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनां ॥ ११० ॥

रकारपरस्य सकारस्य । सृष्ट् । सृज् । स्पृश् । स्पृह् । इत्येतेषां धातूनामवयवस्य च स् । इत्येतस्य तया सवनादीनां प्रवृद्धानामवयवस्य स् । इत्येतस्य पूर्वपदस्यादिणाः परस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् ॥ रपरस्य । संसु । विषंसि-कायाः कर्णाभ्यां जुहोति ॥ स्रम्भु । विस्त्रयः कथयति ॥ सृष्ट् । पुरा क्रूरस्य विगृपः ॥ सृज् । वाचो विसर्जनात् ॥ स्पृश् । दिविस्पृशं ॥ स्पृह् । निस्पृहं कथयति ॥ सवनादीनां । सवनं सवने । नूते सूते । सोमे गोमे । वीप्सावां द्विर्वचनं ॥ पूर्वपदादिति पत्वे प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

सात्पदायोः ॥ १११ ॥

सातिप्रत्ययावयवस्य पदादेश्च स् । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो न स्यात् ॥ सा-ति । अग्निंसात् । दधिसात् । मधुसात् ॥ पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ॥

सिचो यडि ॥ ११२ ॥

पिच । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य स् । इत्येतस्य यङ् । इत्येतस्मिन् प्रत्यये परे मूर्धन्य आदेशो न स्यात् ॥ अभिरोसिच्यते । निरागमिच्यते ॥ येन नाप्राप्तिन्यायेन

पुरस्तादपवादव्यायेन वीपसर्गात् नुनोतीति पत्वं पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं व्या-
धते । न सिञ्चो यञीत्येतनपि ॥ यञि किं । अभिषिषिञ्चति ॥

सेधतेर्गती ॥ ११३ ॥

पिधु । इत्येतस्य धातोर्मत्वर्थस्यावयवस्य सृ । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो न
स्यात् ॥ गङ्गां विसेधति । अभिसेधति गाः । परिसेधति गाः ॥ गतो किं ।
शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११४ ॥

प्रतिस्तब्ध । निस्तब्ध । इत्येतौ निपात्येते ॥ स्तम्भु । प्रतिस्तब्धः । निस्त-
ब्धः ॥ स्तम्भरिति पत्वे प्राप्ते निपातनात् पत्वाभावः ॥

सोढः ॥ ११५ ॥

पह । इत्येतस्य धातोः सोढङ्प्रत्यावयवस्य सृ । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो न
स्यात् ॥ परिसोढा । परिसोढुं । परिसोढव्यं ॥ परिनिञ्चिभ्य इति प्राप्ते पत्वं
प्रतिषिध्यते ॥ सोढः किं । परिपहते ॥

स्तम्भुसिषुसृहां चञि ॥ ११६ ॥

स्तम्भु । पिबु । पह । इत्येतेषां धातूनामवयवस्य सृ । इत्येतस्य चञि परतो
मूर्धन्य आदेशो न स्यात् ॥ स्तम्भु । अत्रातस्तम्भत् । पर्यतस्तम्भत् ॥ पिबु ।
पर्यसोषिवत् । न्यसोषिवत् ॥ पह । पर्यसोषहत् । न्यसोषहत् ॥ स्तम्भेः
परिनिञ्चिभ्य इत्येताभ्यां प्राप्ते पत्वं प्रतिषिध्यते ॥

सुनोतेः स्यसनोः ॥ ११७ ॥

पुञ् । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य सृ । इत्येतस्य मूर्धन्य आदेशो न स्यात् स्य ।
सन् । इत्येतयोः प्रत्यययोः परतः ॥ स्ये । अभिसोष्यति । परिसोष्यति ।
अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् ॥ सनि । अभिसुसूप्तेरप्रत्ययः । अभिसुसूः । नि-
सुसूः ॥ स्यसनोः किं । सुषाच ॥

सदेः परस्य लिटि ॥ ११८ ॥

पदलृ । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य परभूतस्य सृ । इत्येतस्य लिटि परतो मूर्धन्य
आदेशो न स्यात् ॥ अभिपसाद् । परिपसाद् । निपसाद् । विपसाद् ॥

निव्यभिभ्यो ऽव्यवाये वा क्न्दसि ॥ १११ ॥

नि । वि । अभि । इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्य सृ । इत्येतस्याडागमेन व्यवधाने वेदे मूर्धन्य आदेशो वा स्यात् ॥ नि । न्यपीदत् । न्यसीदत् ॥ वि । व्यपीदत् । व्यसीदत् ॥ अभि । अभ्यपीदत् । अभ्यसीदत् ॥ सामान्येन प्रकरणप्राप्तस्य पत्वस्य विकल्पविधायकमेतद्वचनं । तेनाभ्यटौत् । अभ्यस्तौत् । इत्याद्यपि सिद्धं । इति काशिका ॥

॥ इति सूत्रपाठे ऽष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

रषाभ्यां णो नः समानपदे ॥ १ ॥

रू । पृ । इत्येताभ्यां परस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येष आदेशः स्यात् । निमित्तनिमित्तिनो चेदेकपदस्थौ भवतः ॥ निमित्तं रषौ । निमित्ती नकारः ॥ रकारात् । आस्तीर्णं । विस्तीर्णं ॥ पकारात् । यूष्णः । यूष्णा । कुष्णाति । पुष्णाति । मुष्णाति ॥ समानपदे किं । अग्निर्नयति । वायुर्नयति ॥ पग्रहणानुत्तरार्थं । अत्र ह्रस्वेनैव रूपसिद्धेः ॥

अट्कुष्ठाङ्नुम्व्यवाये ऽपि ॥ २ ॥

अट् । कवर्ग । पवर्ग । आङ् । नुम् । इत्येतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधाने ऽपि रू । पृ । इत्येताभ्यां परस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ अट् प्रत्याहारः ॥ अटा व्यवधाने । करणं । हरणं । किरिणा । गिरिणा । कुरुणा । गुरुणा ॥ कवर्गव्यवधाने । अर्केण । मूर्त्तेन । गर्गेण । अर्धेण ॥ पवर्गव्यवधाने । दर्पेण । रेफेण । गर्भेण । चर्मणा । वर्मणा ॥ आङुपसर्गः ॥ आङ व्यवधाने । पर्याण्डं । निराण्डं ॥ नुमागमः ॥ नुम्व्यवधाने । वृहणं । वृहणीयं ॥ अड्व्यवाये इत्येव सिद्धे पदव्यवाये ऽपीति निषधव्याधनायाङ्ग्रहणं ॥ नुम्व्यहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यं । तेन तृहणं । तृहणीयमित्यत्रानुस्वारेण व्यवाये ऽपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पूर्वपदस्याद्वकारात् परस्य न् । इत्येतस्योत्तरपदस्यस्य संज्ञायां विषये ण् ।
इत्येष आदेशः स्यात् । गकारेण व्यवधाने तु न भवति ॥ प्रणसः । वार्धो-
णसः । खरणसः । हुणसः । शूर्पणखा ॥ संज्ञायां किं । चर्मनासिकः ॥
अगः किं । ऋचामयनमृगयनं ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

पुरगा । मिश्रका । सिध्रका । सारिका । कोटरा । अग्रे । इत्येतेभ्यः
पूर्वपदेभ्यः परस्य वनशब्दावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ पुरगा । पुरगावणं ॥ मिश्रका । मिश्रकावणं ॥ सिध्रका । सि-
ध्रकावणं ॥ सारिका । सारिकावणं ॥ कोटरा । कोटरावणं ॥ अग्रे ।
अग्रेवणं । षष्ठोऽस्मान्ते राजदन्तादित्वाद्धनशब्दस्य परिणतः सप्तम्या अलुक्
च ॥ पूर्वेण णत्वे सिद्धे निवगार्थमिदं । एभ्य एव परस्य वननकारस्य णत्वं
नायेभ्य इति । तेनह न । कुबेरवनं । शतधारवनं । असिपत्रवनं । अग्रे-
शब्दस्य तु विध्यर्थे । असंज्ञात्वात् पूर्वेणाप्राप्तेः ॥

प्रनिरत्तःशरेक्षुप्रक्षाम्रकार्थ्यखदिरपीयूक्षाम्भ्यो ऽसंज्ञा- यामपि ॥ ५ ॥

प्र । निरू । अन्तरू । शर । इक्षु । प्रक्ष । आम् । कार्थ्य । खदिर ।
पीयूक्ष । इत्येतेभ्यः परस्य वन । इत्येतस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् ।
इत्येष आदेशः स्यात् । असंज्ञायामपि ॥ प्र । प्रवणे षट्त्वं ॥ निरू । नि-
र्वणे प्रणिधीयते ॥ अन्तरू । अन्तर्वणं ॥ शर । शरवणं ॥ इक्षु । इक्षुवणं ॥
प्रक्ष । प्रक्षवणं ॥ आम् । आम्वणं ॥ कार्थ्य । कार्थ्यवणं । इह पका-
रात् परत्वाण्णत्वं ॥ खदिर । खदिरवणं ॥ पीयूक्ष । पीयूक्षवणं ॥ अत्र
प्रादिभ्यस्त्रिभ्यः परस्य वननकारस्य वनं पुरगेति निवगाद्प्राप्तं णत्वं विधी-
यते । शरादिभ्यः परस्य विभाषोपधीति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे वचनं ॥

विभाषौपधिवनस्पतिभ्यः ॥ ६ ॥

ओषधित्राचकं वनस्पतित्राचकं च यत् पूर्वपदं तस्मिन् स्थिताभ्यां रूफपकारा-
भ्यां परस्य वनशब्दावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥

ओषधिभ्यः । दूर्वाचणं । दूर्वाचनं ॥ मूर्वाचणं । मूर्वाचनं ॥ वनस्पतिभ्यः ।
शिरीषचणं । शिरीषचनं ॥ बदरीचणं । बदरीचनं ॥

अङ्गो ऽदन्तात् ॥ ७ ॥

अ । इत्येतदन्तं यत् पूर्वपदं तत्स्यात् । ङ् । इत्येतस्मात् परस्वाङ्गप्रव्दावयवस्य
न् । इत्येतस्य ण् । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ सर्वाङ्गः । पूर्वाङ्गः ॥ अदन्तात्
किं । निरङ्गः । दुरङ्गः ॥ टचि कृते ऽङ्गादेशः ॥ अदन्तादिति तपरकरणं
किं । परागतमहः पराङ्गः ॥ अङ्ग इत्यकारान्तग्रहणं किं । दीर्घाङ्गी शरत् ।
बहुव्रीहिसमासो ऽयं तेन टञ्च न भवति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचकं यत् पूर्वपदं तत्रस्याभ्यां रेफपकाराभ्यां परस्य वाहनप्रव्दावयवस्य
न् । इत्येतस्य ण् । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ रेफात् । शरवाहणं । दर्भवा-
हणं ॥ पकारात् । इक्षुवाहणं ॥ वाहन आरोप्य यदुक्तं तदाहितशब्देना-
च्यते ॥ आहितात् किं । दाक्षिवाहनं । इन्द्रवाहनं । तत् तत्त्वामिकं
वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पानप्रव्दावयवस्य न् । इत्येतस्य पूर्वपदस्याभ्यां रेफपकाराभ्यां परस्य ण् ।
इत्येप आदेशः स्वाङ्गादेशाभिधाने गम्यमाने ॥ ङ् । क्षीरपाणा उशीनराः ।
सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा वाङ्गीकाः ॥ ष् । कषायपाणा गान्धा-
राः ॥ पीयत इति पानं । कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् ॥ उशी-
नरादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्तन्त इति भवति देशाभिधानं ॥ देशे
किं । दाक्षीणां पानं दाक्षिपानं ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावकरणयोर्विहितल्युट्प्रत्ययान्तस्य पानप्रव्दस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य पूर्व-
पदस्याभ्यां रेफपकाराभ्यां परस्य ण् । इत्येप आदेशो वा स्यात् ॥ भावे ।
रेफात् । क्षीरपाणं वर्तते । क्षीरपानं । सुरापाणं । सुरापानं ॥ पकारात् ।
कषायपाणं । कषायपानं ॥ करणे । रेफात् । क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपा-
नः ॥ पकारात् । कषायपाणः । कषायपानः ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ११ ॥

प्रातिपदिकस्यान्तावयवस्य नुमागमस्य विभक्त्यवयवस्य च न् । इत्येतस्य पूर्व-
पदस्याभ्यां रू । प् । इत्येताभ्यां परस्य ण् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥
प्रातिपदिकान्तस्य । व्रीहिवापिणौ । व्रीहिवापिनौ । मापवापिणौ । माप-
वापिनौ ॥ नुमः । व्रीहिवापाणि । व्रीहिवापानि । मापवापाणि । माप-
वापानि ॥ विभक्तेः । व्रीहिवापेण । व्रीहिवापेन । मापवापेण । मापवापेन ॥

एकानुत्तरपदे णः ॥ १२ ॥

एकानुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समाने प्रातिपदिकस्यान्तावयवस्य नुमागमस्य वि-
भक्तिर्यस्य च न् । इत्येतस्य पूर्वपदस्याभ्यां रेफपकाराभ्यां परस्य नित्यं ण् ।
इत्येष आदेशः स्यात् ॥ प्रातिपदिकान्तस्य । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । हरि-
माणौ ॥ नुमः । क्षीरपाणि । सुरापाणि । कषायपाणि ॥ विभक्तेः ।
क्षीरपेण । रम्यविणा । कषायपेण ॥ आरम्भासामर्थ्यान्नित्यत्वसिद्धेः पुनर्णाग्रहणं
स्पष्टार्थं ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकस्यान्तावयवस्य नुमागमस्य विभक्तिर्यस्य च
न् । इत्येतस्य पूर्वपदस्याभ्यां रेफपकाराभ्यां परस्य ण् । इत्येष आदेशः
स्यात् ॥ प्रातिपदिकान्तस्य । वस्त्रयुगिणौ । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ ॥
नुमः । वस्त्रयुगाणि । हरिकामाणि ॥ विभक्तेः । वस्त्रयुगेण । हरिकामेण ॥

उपसर्गादसमासे ऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

उपसर्गसंज्ञकस्याद्गकारात् परस्य उपदेशावस्थायां णकारवतो धातोर्वयवस्य न् ।
इत्येतस्य ण् । इत्येष आदेशः स्यात् । असमासे ऽपिशब्दात् समाने ऽपि ॥
असमासे । णानु । प्रणमति । परिणमति ॥ णाद् । प्रणादति । परिणादति ॥
समाने । प्रणायकः । परिणायकः ॥ प्रणादकः । परिणादकः ॥ उपसर्गात्
किं । प्रगता नायका अस्माद्देशात् प्रनायको देशः ॥ पूर्वपदाधिकारनिवृ-
त्तिद्योतनार्थमसमासे ऽपीति ॥ णोपदेशस्य किं । प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनु मीना ॥ १५ ॥

हि । मीञ् । इत्येतयोर्धत्वोः क्रमेण अनुश्रुताप्रत्ययान्तयोर्वयवस्य न् । इत्ये-

तस्योपसर्गस्याद्भकारात् परस्य ण् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ हि । प्रहिणो-
ति । प्रहिणुतः । प्रहिण्वन्ति ॥ मीञ् । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । प्रमी-
णन्ति ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

आनि । इत्येतस्य लोडादेशस्यावयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्भकारात् परस्य
ण् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ प्रभवाणि । प्रवपाणि । परिवपाणि । प्रवाणि ।
परियाणि ॥ लोट् किं । प्रवपानि मांसानि । प्रहिमानि कुलानि ॥

**नेर्गदनदपतपद् धुमास्यतिरुत्तियातिवातिद्रातिप्साति-
वपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥**

नि । इत्येतस्योपसर्गस्यावयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्भकारात् परस्य ण् । इत्येव
आदेशः स्यात् । गद् । णद् । पत्लृ । पद् । धुसंज्ञकाः । मा । पो ।
हन । वा । द्रा । प्सा । डुवप् । वह् । शम एयन्तः । चिञ् ।
दिह् । इत्येतेषु धातुषु परतः ॥ गद् । प्रणिगदति । परिणिगदति ॥ णद् ।
प्रणिनदति । परिणिनदति ॥ पत्लृ । प्रणिपतति । परिणिपतति ॥ पद् ।
प्रणिपद्यते । परिणिपद्यते ॥ धुशब्देन धुसंज्ञकाः षड्धातवो ऽत्र गृह्यन्ते ।
डुदाञ् । प्रणिददाति । परिणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । परिणियच्छति ।
दो । प्रणियति । परिणियति । देङ् । प्रणियते । परिणियते । धेद् ।
प्रणिधयति । परिणिधयति । डुधाञ् । प्रणिद्धाति । परिणिद्धाति ॥ मा-
शब्देन माङ्मोडोर्ग्रहणं । माङ् । प्रणिमिमीते । परिणिमिमीते । मेङ् । प्रणि-
मयते । परिणिमयते ॥ पो । प्रणिव्यति । परिणिव्यति ॥ हन् । प्रणि-
हन्ति । परिणिहन्ति ॥ वा । प्रणियाति । परिणियाति ॥ वा । प्रणिवाति ।
परिणिवाति ॥ द्रा । प्रणिद्राति । परिणिद्राति ॥ प्सा । प्रणिप्साति ।
परिणिप्साति ॥ डुवप् । प्रणिवपति । परिणिवपति ॥ वह् । प्रणिवहति ।
परिणिवहति ॥ शम । प्रणिशाम्यति । परिणिशाम्यति ॥ चिञ् । प्रणिचि-
नोति । परिणिचिनोति ॥ दिह् । प्रणिदेग्धि । परिणिदेग्धि ॥

शेषे विभाषाकखादावपान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

उपदेशे ककारादिष्वकारादिष्वकारान्तवर्जिते गद् नद् इत्यादेरन्यस्मिन् धातौ पर

उपसर्गस्याद्रकारात् परस्य नि । इत्येतस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येप
आदेशो वा स्यात् ॥ उपचप् । प्रणिपचति । प्रनिपचति ॥ भिदिर् । प्रणि-
गिनत्ति । प्रनिगिनत्ति ॥ अकखादौ किं । प्रनिकरोति । प्रनिखादति ॥
अपान्तः किं । प्रनिपिनटि ॥ उपदेशग्रहणं किं । इह च प्रतिषेधो यथा
स्यात् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद् । प्रनिपेक्ष्यति । इह च मा भूत् । विप्र ।
प्रणिवेष्टा । प्रणिवेक्ष्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अन् । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्रकारात् परस्य ण् ।
इत्येप आदेशः स्यात् ॥ प्राणिपति । पराणिपति ॥ भाष्यकृता तु सूत्रद्वयमेकी-
कृत्य पठितमनितेरन्त इति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

अन् । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्रकारात् परस्य पदान्ते
वर्तमानस्य ण् । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ हे प्राण् । हे पराण् ॥ पदान्त-
स्येत्यस्यापवादो ऽयं । पदापेक्षश्चान्तो ऽत्र गृह्यते ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

अभ्याससहितस्य । अन । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्रकारात् परयोर्द्वयोर्नका-
रयोर्ण् । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ प्राणिपात् । प्राणिपिपति । पराणिपात् ।
पराणिपिपति ॥

दन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

हन । इत्येतस्य धातोर्बवयवस्य न् । इत्येतस्यावर्णपूर्वस्योपसर्गस्याद्रकारात्
परस्य ण् । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ ग्रहण्यते । परिहण्यते । ग्रहण्यात् ।
परिहण्यात् । ग्रहणनं । परिहणनं ॥ अत्पूर्वस्य किं । प्रवृन्ति । परिवृन्ति ॥
तपरकरणं किं । प्राधानि । पर्यधानि । चिण्णन्तमेतत् ॥ कौमुद्यां तु हन्तेः ।
अत्पूर्वस्य । इति योगविभागः कृतः । तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेति न्या-
यग्राधः । तेन वृत्रघ्नः सुघ्न इत्यादावेकानुत्तरेति प्राप्तं णात्वमपि निवर्तते ॥

वमोर्वा ॥ २३ ॥

हन । इत्येतस्य धातोर्वयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्रकारात् परस्य ण् ।
इत्येष आदेशो वा स्यात् । व् । म् । इत्येतयोः परतः ॥ व् । प्रहवः ।
प्रहन्वः । परिहवः । परिहन्वः ॥ म् । प्रहणिम । प्रहन्मि । परिहणिम ।
परिहन्मि । प्रहणमः । प्रहन्मः । परिहणमः । परिहन्मः ॥ पूर्वसूत्रेण नित्यं
प्राप्ते विकल्पर्यामिदं ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

अन्तर । इत्येतस्मात् परस्य हन । इत्येतस्य धातोर्वयवस्य न् । इत्येतस्या-
कारपूर्वस्य ण् । इत्येष आदेशः स्यात् । देशाभिधानं चेन्न भवति ॥ अन्तर्ह-
ण्यतं । अन्तर्हणानं वर्तते ॥ अदेशे किं । अन्तर्हननो देशः ॥ अत्पूर्वस्येत्येव ।
अन्तर्वृन्ति ॥ तपरः किं । अन्तरधानि ॥ अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिणान्वेषित्युप-
सर्गसंज्ञकत्वात् पूर्वेण सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनं ॥

अयनं च ॥ २५ ॥

अन्तर । इत्येतस्मात् परस्यायनशब्दावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येष आ-
देशः स्यात् । देशाभिधानं चेन्न भवति ॥ अन्तरयणं वर्तते । अन्तरयणं
शोभनं ॥ अदेशे किं । अन्तरयनो देशः ॥ कृत्यच इति सिद्धे देशप्रतिषे-
धार्थं वचनं ॥

हृन्द्स्पृद्वग्रहात् ॥ २६ ॥

अवग्रहभूतो य ऋकारस्तदन्तात् पूर्वपदात् परस्योत्तरपदावयवस्य न् । इत्येतस्य
वेदे ण् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ नृमणाः । पितृपाणं । अत्र हि नृ ।
मणाः । पितृ । पाणमित्यृकारो ऽवगृह्यते ॥ त्रिषयोपलक्षणायावग्रहग्रहणं ।
पदान्ते ह्यवग्रहः क्रियते । तत्र यथा स्यादपदान्ते मा भूत् ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

नस् । इत्येतस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य धातुस्याभ्यां रेफपकाराभ्यां परस्य तया
उरुशब्दात् पुशब्दाच्च परस्य वेदे ण् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ धातुस्यात्
पात् । अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । लोटो मध्यमपुरुषैकवचन
एते । द्व्यचो ऽतस्तिड इति दीर्घः ॥ उरु । उरु णास्कृधि । कृणो लोटि
सेर्हिः । शृणुणुपृकृवृभ्यश्च ह्रस्वोति धिः । कःकरदिति विसर्जनीयस्य सत्त्वं ॥

पु । अमी पु णः । मो पु णः । ऊर्ध्व ऊ पु ण उतये । इकः सुजोति दीर्घः ॥ अस्मदादेशस्य नस्प्रवृद्धस्यात्र ग्रहणं ॥ पु । इति कृतपत्वस्य सुजो ग्रहणं न सप्पमीबहुवचनस्य । तेन गृहेषु न इत्यत्र णत्वं न भवति ॥

उपसर्गादनोत्परः ॥ २८ ॥

उपसर्गस्याद्भकारात् परस्य नस्प्रवृद्धस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येव आ- देशः स्यात् । ओकारात् परस्य । ओकारे वा परतो न भवति ॥ प्र णः । अस्मदो नसादेशः ॥ प्रणसः । प्रणसं मुखं । नासिकाया नसादेशो ऽचप्रत्ययः ॥ अनोत्परः किं । प्र उ नः प्रो नः । प्र नो मुञ्चतं ॥ अत्र नसित्वस्मदादेशस्य नासिकादेशस्य च सामान्येन ग्रहणं ॥ प्राक्षुपलक्षणमुपसर्गग्रहणं नस प्रति क्रियायोगाभावात् ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्यप्रत्ययावयवस्य न् । इत्येतस्याच उत्तरस्योपसर्गस्याद्भकारात् परस्य ण् । इत्येव आदेशः स्यात् ॥ प्रयाणीयं ॥ अचः किं । प्रभुग्नः । प्रमग्नः । ओ- दितश्चेति निष्ठातस्य नः । स्कोरिति सलोपः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

णैर्विभाषा ॥ ३० ॥

पितृन्ताडातोर्विहितो यः कृत्यप्रत्ययस्तदवयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्भकारात् परस्य ण् । इत्येव आदेशो वा स्यात् ॥ प्रयापणं । प्रयापनं ॥ प्रयाप्यमाणं । प्रयाप्यमानं ॥ प्रयापणीयं । प्रयापनीयं ॥ अप्रयापणिः । अप्रयापनिः ॥ प्रया- पिणो । प्रयापिनो ॥ विहितविशेषणं किं । यका व्यवधाने ऽपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

हलादेर्धातोरिजुपधात् परस्य कृत्यप्रत्ययावयवस्य न् । इत्येतस्याचः परस्योपसर्ग- स्याद्भकारात् परस्य ण् । इत्येव आदेशो वा स्यात् ॥ प्रकोपणं । प्रकोपनं ॥ प्रकोपणीयं । प्रकोपनीयं ॥ हलः किं । प्रोहणं । प्रेहणं ॥ इजुपधात् किं । प्रवपणं । परिवपणं ॥ अचः किं । परिभुग्नः ॥ इजुपधस्य सर्वस्य हलन्त- त्वाव्यभिचारादिह हलग्रहणमादिविशेषणं ॥ कृत्यच इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

इज्ञादेर्नुमा सहिताढलन्ताढातोर्विहितस्य कृत्प्रत्ययस्यावयवस्य न् । इत्येतस्यो-
पसर्गस्याद्गकारात् परस्य ण् । इत्येष आदेशः स्यात् ॥ इषि । प्रेङ्गणं ।
परेङ्गणं ॥ इमि । प्रेङ्गणं । परङ्गणं ॥ इज्ञादेः किं । प्रमङ्गनीयं ॥ कृत्वच्च
इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं । इज्ञादेरेव सनुमो नान्यस्मात् । तेनेह न ।
प्रकम्पनं । प्रमङ्गनं ॥

वा निसनिन्ननिन्दां ॥ ३३ ॥

णिसि । णिन्न । टुनदि । इत्येतेषां धातूनामवयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्ग-
स्याद्गकारात् परस्य ण् । इत्येष आदेशो वा स्यात् ॥ णिसि । प्रणिंसित-
व्यं । प्रनिंसितव्यं ॥ णिन्न । प्रणिन्नणं । प्रनिन्नणं ॥ टुनदि । प्रणिन्दनं ।
प्रनिन्दनं ॥ णोपदेशत्वादुपसर्गादसमासे ऽपीति नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिष्यायीविषां ॥ ३४ ॥

भा । भू । पू । कमु । गम्लृ । ओष्यायी । टुवेपृ । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य
कृत्प्रत्ययावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् । इत्येष आदेशो न स्यात् ॥ भा ।
प्रभानीयं । प्रभानं ॥ भू । प्रभवनीयं । प्रभवनं ॥ पू । प्रपवनीयं । प्रपवनं ॥
कमु । प्रकमनीयं । प्रकमनं ॥ गम्लृ । प्रगमनीयं । प्रगमनं ॥ ओष्यायी ।
प्रष्यायनीयं । प्रष्यायनं ॥ टुवेपृ । प्रवेपनीयं । प्रवेपनं ॥

पात् पदान्तात् ॥ ३५ ॥

प् । इत्येतस्मात् पदान्तात् परस्य कृत्प्रत्ययस्यावयवस्य न् । इत्येतस्य ण् ।
इत्येष आदेशो न स्यात् ॥ निष्पानं । दुष्पानं । सर्पिष्पानं । यजुष्पावनं ॥
पात् किं । निर्णयः ॥ पदान्तात् किं । कुष्णाति । पुष्णाति ॥

नशेः पान्तस्य ॥ ३६ ॥

णश । इत्येतस्य प् । इत्येतदन्तस्यावयवस्य न् । इत्येतस्योपसर्गस्याद्गकारात्
परस्य ण् । इत्येष आदेशो न स्यात् ॥ प्रनंष्टा । प्रनष्टः । परिनष्टः ।
मस्तिनशोरिति नुम् । अनिदितामिति नलोपः ॥ पान्तस्य किं । प्रणश्यति ।
परिणश्यति ॥ भूतपूर्वपान्तप्रतिपत्त्यर्थमन्तग्रहणं । प्रनङ्गयति । परिनङ्गयति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य न् । इत्येतस्य र् । प् । इत्येताभ्यां परस्य ण् । इत्येष

आदेशो न स्यात् ॥ रू । रामान् । अरीन् । गिरीन् । हरीन् ॥ प् ।
वृत्तान् । प्लत्तान् ॥

पद्व्यवाये ऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवधाने ऽपि रू । प् । इत्येताभ्यां परस्य न् । इत्येतस्य ण् ।
इत्येष आदेशो न स्यात् ॥ रू । चतुरङ्गयोगेन । प्रावनदं । पर्यवनदं । प्रगा-
न्यामः । परिगान्यामः ॥ प् । मापकुम्भापेन । विपकुम्भाह्नं ॥

क्षुभादिषु च ॥ ३९ ॥

क्षुभा । इत्येवमादिषु प्रवृद्धेषु रू । प् । इत्येताभ्यां परस्य न् । इत्येतस्य
ण् । इत्येष आदेशो न स्यात् ॥ रू । हरिनन्दी । गिरिनगरं ॥ प् । क्षुभा-
ति । क्षुभीतः । क्षुभन्ति ॥

स्तोः श्रुनां श्रुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः प्रकारचवर्गाभ्यां योगे प्रकारचवर्गावादेशौ भवतः ॥ सकारस्य
प्रकारचवर्गाभ्यां योगे प्रकारः । एवं तवर्गस्य प्रकारचवर्गाभ्यां योगे चवर्ग
आदेशो भवति ॥ सस्य प्रकारयोगे । वृत्तज्जते । प्लत्तज्जते ॥ सस्य चवर्ग-
योगे । वृत्तश्चिनोति । वृत्तज्झाद्यति ॥ तवर्गस्य प्रकारयोगे । अग्निचिच्छेते ।
सोमसुच्छेते ॥ तवर्गस्य चवर्गयोगे । अग्निचिच्चिनोति । अग्निचिच्छिनत्ति ।
अग्निचिज्जयति । अग्निचिज्जकारः । अग्निचिज्जकारः ॥ श्रुनेति तृतीया-
निर्देशः पूर्वेण च योगे श्रुत्वं यथा स्यात् । यज्ञः । याच्ञा । श्राविति
सप्तमीनिर्देशे हि तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परभूतेनैव योगे स्यात् ॥

दृनां दृः ॥ ४१ ॥

सकारतवर्गयोः पकारटवर्गाभ्यां योगे पकारटवर्गावादेशौ स्तः ॥ सस्य पका-
रयोगे । रामप्यष्टः । वृत्तप्यष्टे ॥ सस्य टवर्गयोगे । रामटीक्ते । वृत्तटी-
क्ते ॥ तवर्गस्य पकारयोगे । कृपीष्ट । कृपीष्टाः ॥ तवर्गस्य टवर्गयोगे ।
अग्निचिट्टीक्ते । अग्निचिट्टकारः । अग्निचिट्टीनः । अग्निचिट्टीक्ते ।
अग्निचिष्णकारः ॥ दृनेति तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे दृत्वं यथा स्यात् ।
पेष्टा । ईष्टे ॥

न पदान्तादोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदान्ताद्वर्गात् पर्योः सकारतवर्गयोः पकारवर्गावादेशो न स्यातां ।
पदान्ताद्वर्गात् परस्य नाम् । इत्येतस्य तु दुत्वं भवति ॥ वर्गात् सस्य ।
श्वलिट् साये । षट् सन्तः ॥ वर्गात् तवर्गस्य । मधुलिट् तरति । षट्
ते ॥ पदान्तात् किं । ईदृष्टे ॥ टोः किं । सर्पिष्टमं । अत्र ह्रस्वात् ता-
दाविति षत्वं । ङप्रवे कर्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वान् ङप्रवं ॥ अनामिति किं ।
पणणां ॥ अनामिति पठ्ठीवहुवचनस्य सनुट्कस्य ग्रहणं ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

तवर्गस्य पकारे परतवर्ग आदेशो न स्यात् ॥ अग्निचित् पण्डे । भवान्
पण्डे । महान् पण्डे । सन् पण्डः ॥

शात् ॥ ४४ ॥

श् । इत्येतस्मात् परस्य तवर्गस्य चवर्ग आदेशो न स्यात् ॥ प्रश्नः । विश्नः ॥

यरो ञुनासिके ञुनासिको वा ॥ ४५ ॥

यर्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णस्य पदान्ते वर्तमानस्यानुनासिकसंज्ञके वर्णे परे ञुना-
सिक आदेशो वा स्यात् ॥ वाङ्मयति । वाग्मयति ॥ श्वलिणयति । श्वलि-
ङ्मयति ॥ अग्निचिन्मयति । अग्निचिद्मयति ॥ एतन्मुरारिः । एतन्मुरारिः ॥
पदान्तस्येति किं । वेन्मि । क्षुभाति ॥

अचो रूढाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

अचप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यर्प्रत्याहारान्तर्गतव-
र्णस्य द्वित्वं वा स्यात् ॥ रपरस्य यरः । अर्कः । अर्कः । अर्चा । अर्चा ।
हर्षनुभवः । हर्षनुभवः ॥ हपरस्य यरः । ब्रह्मा । ब्रह्मा । अपह्नुते ।
अपह्नुते । न ह्यास्ति । न ह्यास्ति ॥ अचः किं । हुते । ह्यलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

अचप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य यर्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णस्य द्वित्वं वा स्यात् ।
अचि परतस्तु न भवति ॥ दध्यत्र । दध्यत्र ॥ मध्वत्र । मध्वत्र ॥ अचः किं ।
स्मितं । स्फीतं ॥ अनचि किं । वायुः । वागस्ति ॥

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ॥ ४८ ॥

अदिनि शब्दे परत आक्रोशे गम्यमाने पुत्रशब्दावयवस्य वर अचः परस्य द्वित्वं न स्यात् ॥ पुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ आक्रोशे किं । तन्नृकथने द्विर्वचनं भवत्येव । पुत्रादिनी व्याघ्री ॥ आक्रोशो निन्दा ॥

शरो ऽचि ॥ ४९ ॥

शर्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णास्याचि परे द्वित्वं न स्यात् ॥ आदर्शः । आकर्षः । कर्षति । वर्पति । चतुर्षु ॥ अचो रूहाभ्यामिति प्राप्स्य द्वित्वस्य प्रतिषेधः ॥ अचि किं । दृश्यते ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु द्वित्वं न स्यात् । शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन ॥ इन्द्रः । इन्न्द्रः ॥ चन्द्रः । चन्न्द्रः ॥ उद्गः । उद्गः ॥ राट्रं । राट्रं ॥ भ्राट्रं । भ्राट्रं ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

सर्वत्र द्वित्वं न स्यात् शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ॥ अर्कः । मर्कः । ब्रह्मा । अपहृते ॥ अत्रिप्रभृत्यर्थमिदं सूत्रं ॥

दीर्घादाचार्याणां ॥ ५२ ॥

दीर्घात् परस्य द्वित्वं न स्यात् । आचार्याणां मतेन ॥ दात्रं । पात्रं । मूत्रं । सूत्रं ॥

कलां जश् कशि ॥ ५३ ॥

कल्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णानां स्थाने कल्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णेषु परतो जप्प्रत्याहारान्तर्गता वर्णा आदेशाः स्युः ॥ दुल्भप् । लब्धा । लब्धुं । लब्ध्व्यं ॥ दुह । दोग्धा । दोग्धुं । दोग्ध्व्यं ॥ बुध । बोद्धा । बोद्धुं । बोद्ध्व्यं ॥ कशि किं । दध्वः । दध्वः ॥

अभ्यासे चर् च ॥ ५४ ॥

अभ्यासे वर्तमानानां कल्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णानां स्थाने चर्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णा आदेशाः स्युः । चकारान्तर्गतवर्णाश्चादेशा भवन्ति ॥ कशां स्थाने जप् आदेशाः । खयां स्थाने चर् आदेशा भवन्ति । कशां खयां चान्तर्गतानां प्रकृतिजप्तां प्रकृतिजप्ताः । प्रकृतिचरां प्रकृतिचर् आदेशा भवन्ति । अन्त-

रतम्यात् ॥ कशां । कट । जकाट । भू । बभूव । घट्ट । जघट्टे । ठौक ।
 उठौके । धावृ । दधावे ॥ खयां । खनु । चखान । फक्क । पफक्क ।
 बिदिर् । चिच्चेद । टिठकार्षिषति । ङा । तिङ्गासति ॥ प्रकृतिज्ञां ।
 जल । जजाल । ओन्नश्च । वन्नश्च । गम्लृ । जगाम । डीङ् । डिङ्ये ।
 दंश । ददंश ॥ प्रकृतिचरां । चमु । चचाम । टल । टटाल । तकि ।
 ततङ्क । कस । चकास । पल । पपाल । शल । शशाल । पट्लृ । ससाद् ।
 स्मृ । सस्मार ॥ प्रकृतिज्ञां प्रकृतिचरां च ज्ञत्वचत्वविधानं क्रमेण चत्वज्ञ-
 त्ववाधनार्थं । इति पदमञ्जर्या ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

खप्रत्याहारान्तर्गतवर्णेषु परतो कल्पप्रत्याहारान्तर्गतवर्णानां स्थाने चप्रत्याहारान्त-
 र्गतवर्णा आदेशाः स्युः ॥ भिदिर् । भेत्ता । भेत्तुं ॥ युध । युयुत्सते ॥ रभ ।
 आरिप्सते ॥ डुलभष् । आलिप्सते ॥ ज्ञश्चह्णस्यात्र नाभिसंबन्धः । पूर्वत्र
 चानुकृष्टत्वात् ॥

वावसाने ॥ ५६ ॥

अवसाने वर्तमानानां कलां स्थाने चर्षञ्जका आदेशा वा स्युः ॥ वाक् । वाग् ।
 त्वक् । त्वग् । श्वलिट् । श्वलिङ् । त्रिटुप् । त्रिटुब् । रामात् । रामाद् ॥

अणो ऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अप्रत्याहारान्तर्गतवर्णस्याप्रगृह्यसंज्ञकस्यावसाने वर्तमानस्यानुनासिक आदेशो वा
 स्यात् ॥ दधिं । दधि ॥ मधुं । मधु ॥ कुमारं । कुमारी ॥ अणः किं ।
 कर्तृ । हर्तृ ॥ पूर्वेण णाकारेणात्राण् गृह्यते ॥ अप्रगृह्यस्य किं । अग्नी । वायू ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययप्रत्याहारान्तर्गतवर्णेषु परतः परसवर्ण आदेशः स्यात् ॥ अङ्किता ।
 अञ्जिता । उञ्जिता । कुण्डिता । कुण्डिता । नन्दिता । शान्ता । कम्पिता ।
 गुम्फिता ॥ एषु नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारे कृते तस्य ककारादिषु परतः क्रमेण
 वर्गपञ्चमा उकारादयः ॥ ययि किं । आक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्ते वर्तमानस्यानुस्वारस्य ययप्रत्याहारान्तर्गतवर्णेषु परतः परसवर्ण आदेशो

वा स्यात् ॥ तङ्क्यच्चिदपक्षेण उयमानन्मस्यम्पुरुषो ऽवधीत् । तं कयंचिदपक्षं
उयमानं नमस्यं पुरुषो ऽवधीत् । अत्र ककारादिषु परतो ऽनुस्वारस्य पक्षे
क्रमेण उकारादय आदेशाः ॥ संयन्ता । संयन्ता । संवत्सरः । संवत्सरः ।
यँल्लोकं । यं लोकं । अत्रानुस्वारस्य पक्षे क्रमेणानुनासिका यवलाः ॥

तोर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य ल् । इत्येतस्मिन् परे परसवर्ण आदेशः स्यात् ॥ तल्लयः । अग्निचि-
ल्लुनाति । सोमसुल्लुनाति । भवोल्लुनाति । महोल्लुनाति । विद्वोल्लुनाति ॥
नस्यानुनासिको लकारः ॥

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

उदू । इत्येतस्मात् पर्योः ङा । स्तम्भु । इत्येतयोर्धात्वोरवयवस्य स् । इत्ये-
तस्य पूर्वसवर्ण आदेशः स्यात् ॥ ङा । उत्थानं । उत्थाता । उत्थातुं । उत्था-
तव्यं ॥ स्तम्भु । उत्तम्भिता । उत्तम्भितुं । उत्तम्भितव्यं ॥ अत्र घोषमहाप्राण-
प्रयत्नवतः सकारस्य तादृश एव यकार आदेशः । तस्य करो करीति पक्षे
लोपः । लोपाभावपक्षे तु यकारद्वयस्य अचरणं भवति । न तु खरि चेति
चर्त्वं । चर्त्वे कर्तव्ये यकारस्यासिद्धत्वात् । उत्थानं । उत्थम्भनं ॥ स्या-
स्तम्भोः किं । उत्स्रातः ॥

कयो ह्यो ऽन्यतरस्यां ॥ ६२ ॥

कयप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य ह् । इत्येतस्य पूर्वसवर्ण आदेशो वा स्यात् ॥
वाग्ग्रसति । वाग्ग्रसति ॥ प्रवलिङ्गसति । प्रवलिङ्गसति ॥ अग्निचिङ्गसति ।
अग्निचिङ्गसति ॥ त्रिदुग्भसति । त्रिदुग्भसति ॥ अत्र घोषवतो नादवतो
महाप्राणस्य हस्य तादृशा एव वर्गचतुर्था घञ्प्रभा आदेशा भवन्ति ॥ कयः
किं । प्राङ् हसति । भवान् हसति ॥

शप्रहो ऽटि ॥ ६३ ॥

कयप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य ण् । इत्येतस्य ह् । इत्येष आदेशो वा
स्यात् । अट्प्रत्याहारान्तर्गतेषु वर्णेषु परतः ॥ वाक्ङ्ङेते । वाक् णेते ॥
अग्निचिङ्ङेते । अग्निचिङ्ङेते ॥ प्रवलिङ्ङेते । प्रवलिङ्ङेते ॥ त्रिदुप्ङ्ङेते ।
त्रिदुप् णेते ॥

ह्रलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

ह्रप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परेषां यम्प्रत्याहारान्तर्गतवर्णानां क्रमेण यम्प्रत्याह-
रान्तर्गतेषु वर्णेषु परतो लोपो वा स्यात् ॥ ग्रथ्या । ग्रथ्या । ग्रीङ्धातोः
संज्ञायां समन्निपदेति सूत्रेण व्यप्रत्यये धातोर्यङ् यि किङीत्ययङ्ङादेशे
कृते अनचि चेति यकारस्य द्वित्वं ऽनेन पक्षे यलोपः । स्त्रीत्वं लोकात् ॥
आदित्यः । आदित्यः । अदितेरपत्यमित्यर्थे दित्यदित्येति सूत्रेण एयप्रत्यये
यस्येति चेत्यकारलोपे यणो मय इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वस्वीकारे मयः परस्य
यकारस्य द्वित्वे पक्षे यलोपः ॥ आदित्यं हविः । आदित्यः स्वालीपाकः ।
आदित्यशब्दाप्यप्रत्यये यस्येति चेत्यकारलोपे यणो मय इति यकारस्य द्वित्वे
ऽनेन एकस्य द्वयोर्वा यकारयोः पक्षे लोपः ॥ हलः किं । अन्नं ॥ यमां
किं । अर्थं ॥ यमि किं । शार्ङ्गं ॥

करो करि सवर्णे ॥ ६५ ॥

ह्रप्रत्याहारान्तर्गतवर्णात् परस्य कर्प्रत्याहारस्यवर्णस्य लोपो वा स्यात् सवर्णे
कर्प्रत्याहारस्ये वर्णे परं ॥ प्रत्नं । प्रत्नं ॥ अवत्नं । अवत्नं ॥ नीत्नं । नीत्नं ॥
सूत्नं । सूत्नं ॥ दाधातोः ऋप्रत्यये ऽच उपसर्गादित्याकारस्य तकारः । चर्वेन
दस्य तः । अनचि चेति तकारस्य द्वित्वे चत्वारस्तकाराः । तत्रानेनैकस्य
द्वयोर्वा पक्षे लोपे त्रिद्विचतुस्तकारकं रूपत्रयं भवति ॥ करः किं । शार्ङ्गं ॥
करि किं । प्रियपञ्चूयः ॥ सवर्णे किं । तर्प्ता । तर्प्ता ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशः स्यात् ॥ गार्ग्यः । वात्स्यः । जि-
ह्वायजन्तस्यानुदात्तत्वं । श्रेयनिघातेन यकाराकारो ऽनुदात्तः । तस्यानेन स्व-
रितत्वं ॥ पचति । पठति । शप्तिपावनुदात्तो । धात्वकार उदात्तः । ततः
परस्य शब्रकारस्य स्वरितत्वं ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानां ॥ ६७ ॥

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरित आदेशो न स्यात् । गार्ग्य-
काश्यपगालवभिन्नानामाचार्याणां मतेन ॥ उदयशब्दः परशब्दसमानार्थः प्राति-
शाख्येण प्रसिद्धः । स चोभाभ्यामभिसंन्यतः ॥ उदात्तोदयस्य । गार्ग्यस्तत्र ।

वात्स्यस्तत्र । तत्रशब्दो लिट्स्वरेणायुदात्तः । तस्मिन् परतो गार्ग्यवात्स्ययोरकार-
स्यानुदात्तस्य न स्वरितं ॥ स्वरितोदयस्य । गार्ग्यः कृ । वात्स्यः कृ । कृशब्दो
किमो ऽदित्यत्प्रत्ययान्तस्तिङ्गात् स्वरितः । तस्मिन् परे अनुदात्तस्याकारस्य न
स्वरितं ॥ पूर्वेण प्राप्स्य स्वरितस्यायं प्रतिषेधः ॥ अगार्ग्यकाश्यपगालवानां
किं । गार्ग्यस्तत्र । गार्ग्यः कृ । तेषां मतेन भवत्येव स्वरितः ॥ अनेकाचा-
र्यसंकीर्तनं पूनार्य ॥ उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्य उदयग्रहणं मङ्गलार्थं ॥
मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रयन्ते । मङ्गलमध्यानि । मङ्गलान्तानि च । वीर-
पुरुषकाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चेति वृद्धिसूत्रे भाष्योक्तेः ॥ इह चादौ
वृद्धिरादैत्रिति वृद्धिशब्दः प्रयुक्तः । मध्ये शिवशानरिटस्य कर इति शिवशब्दः ।
अन्ते चायमुदयशब्दः ॥

अ अ ॥ ६८ ॥

अ । इत्येतस्य । अ । इत्येप आदेशः स्यात् ॥ विवृतप्रयत्नकस्याकारस्य स्थाने
संवृतप्रयत्नको ऽकारो ऽनेन क्रियते ॥ वृत्तः । प्लुतः ॥ इह शास्त्रे कार्यार्यमकारो
विवृतः प्रतिज्ञातस्तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति प्रत्यापत्तिः क्रियते ॥

॥ इति सूत्रपाठे ऽष्टमाध्यायस्य चतुर्यः पादो ऽध्यायश्च समाप्तः ॥

॥ इत्यष्टकं पाणिनीयं संपूर्णं ॥

अथादके पाणिनीये शुद्धिपत्रं

पत्रं	पङ्क्तिः	शुद्धं	पत्रं	पङ्क्तिः	शुद्धं
२	२०	तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं	५२	६	स्याल्लक्षणो
७	१५	वह्निर्योगोपसंध्यानयोः	५३	८	ओदनं परिपिञ्चति ॥
११	५	लुप्ते ऽपि	५४	२२	जग्मिवान् ॥
११	२३	वाह्यो ऽर्थः	५५	१३	सादृश्ये
१२	१७	टाटकारेण	५५	२८	तावदुक्तं
२०	२४	स्यात्	७२	१५	न ब्राह्मणः
२१	१	समुदायार्थः	७८	१०	अन्तरान्तरणयुक्ते
२२	७	अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः ॥	७९	२०	चतुर्थ्यौ
		आवां	९०	२१	रथिकाश्वारोहं
२३	१५	स्त्रीपुंनिमित्तक	९४	८	उपज्ञा तेन
३२	२७	स्यात्	११०	११	सौत्रो
३४	१	इत्येतस्माल्लुङ्	११८	२६	निहृया गधु
३४	१६	तुगुप्तिपते	१२३	१८	भियोद्ध्वौ
३५	१८	कर्तृस्यक्रियकार्यं	१३२	१	विभाकरः
३५	२१	स्याल्लकार	१४१	२३	दर्शनीयमानो
३६	१४	आत्मनेपदं स्यात्	१४५	८	अनद्यतने
४१	२	नेयङ्ङुवङ्ङस्या°	१५०	७	हुह । द्रोही
४३	२०	चोरात् त्रायते	१५३	७	१६१
४३	२२	प्रयोगे	१५५	२३	विप्रसम्भयो
५०	२३	मान्तत्वं	१५८	१४	त्वं इन्द्रो
५१	२६	मन्द्रैरिन्द्र हरि°	१५९	७	प्यामीति

पत्रं	पङ्क्तिः	शुद्धं
१६४	२३	रथादि
१६९	२२	उत्तिनं
१८०	२०	संभावनवचने
१८३	१०। १७	मा भूदिति
१८४	१३	परस्मैपदिभ्यो
२००	२१	नन्तुवैधे
२०९	१४	क्षेत्रभक्तिः
२१४	२०	स्वाङ्गं बहुचक्रं
२१५	७	संज्ञायामित्येव
२१६	९	मूडप्रत्ययः
२२१	५	पठ्यन्तेभ्यो
२२२	६	अनन्तरापत्ये
२२३	२४	धान्यमातुर्ग्रहणं न भवति
२२८	६	कौरव्या त्रा°
२३२	१४	त्रिणेषो यदि
२४१	३	पैङ्गी कल्पः
२४६	२१	पौर्वशालः
२५२	२४	इत्येव प्रत्ययः स्यात्
२५६	२५	विहितमणपादयः
२६०	६	व्याख्यानो
२६०	२०	स्यात् ॥ पौरोडाशो
२६३	२५	अणञौ
२७३	१	पादः ॥ ३ ॥
२८१	८	शालालुक्
२८६	५	क्षेत्रं
२९८	१९	गोदूव्यचः
३०२	२३	प्रवैतच्छत्रिकः
३०५	४	वेतनेन
३११	७	दिमनिच् च

पत्रं	पङ्क्तिः	शुद्धं
३२०	१७	यावतियः
३२६	१८	प्रत्ययो वा भ°
३३६	१५	प्रत्यक्
३३८	११	स्वार्ये
३३९	७	अच्छन्दसि
३३९	१४	पञ्चङ्गं
३४४	९	अर्थमदत्तः
३६९	२४	परस्य
३८०	७	इत्येतस्य
३८०	२३। २४	नान्यं चिक्थुर्न नि- चिक्थुर्न्यं
३८५	१७	अविशेषेणच्छन्ति
३८९	१७	उठि
३८९	२३	तादुपसर्गादृ°
३९६	९	चाक्रवर्णस्य
३९६	११	चिनु हीदं । चिनु हीदं
४००	१९	पारस्करप्रभृतीनि
४०१	९	यस्मिन्ननुदात्त° तस्यानु- दात्तस्या°
४०४	२३	विभक्त्युदा°
४०४	२८	उडिदं
४१३	२	वैकल्या°
४१३	२०	ऋतुविशेषे
४१४	६	सप्त सगाः
४२०	२१	बहुव्रीहि
४२४	१३	स्यात्
४२४	२६	क्रियामात्रवाचो
४२७	३	तच्चेन्निवसद्वाचि
४३२	१८	प्रत्ययस्वरैणा°

पत्रं	पङ्क्तिः	श्रुतं
४३४	२१	तद्विश्रपाणां
४४३	२	नउनुग्वा°
४४६	२	°दवल्लपणं
४४६	१	मूर्धगु
४४६	१६	सकयं
४५१	३	रपरत्वनि°
४५२	८	अराडादेशः
४६५	१०	°ह्म्याह्न°
४६८	१२	राडिति
४६९	२५	तृतीयः
४७०	५	प्ललैः
४७३	१०	उह्
४७३	२१	°अयमाभीयन°
४७७	२२	आर्थधातुक
४८०	१४	दायिषीट् *
४८४	१२	वनेपु
४९१	३	ननरतुः
४९५	२०	गार्गीयति
४९६	१७	°दिमनिच् ।
४९६	२०	स्फिरोह्
४९७	३	स्फेना
४९९	५	अपत्यार्थे
५०५	१५	अदूङ् उतरा°
५०६	४	तुभ्यं
५०९	७	नुपध्व-

पत्रं	पङ्क्तिः	श्रुतं
५१३	१४	प्रालम्भि
५१३	२२	मोगन्तो
५१४	१०	पुंवदालवस्य
५१५	२५	°नुवृत्तिर्ना
५१६	७	पायुरग्रे
५१८	७	इत्येप तु° *
५१९	१	पादः ॥ २ ॥
५२८	२१	इत्येव
५३०	४	त्रिभर्त्तति
५३२	१८	आगमो न स्यात्
५३३	१३	इत्यादिसूत्रेणैव *
५३५	१०	दृङ् । धृङ् । प्रच्छ
५३६	२६	पल्ल
५३९	२२	प्रियचतसृणि
५४२	९	गृपनिष्पात्रो
५४३	८	प्रांशपास्यलाः
५४५	२५	स चेत्
५४८	१७	ब्राह्मणादित्वात्
५४९	२३	°दीदपदि°
५५१	१८	अश्विका
५५२	१०	प्रापाधिकारीये
५५३	२०	परवोः
५५८	१९	पिनिर्
५५८	२४	पृङ् लुग्वि°
५६८	३	परस्य

* कालिकपत्राभिधे नगरे मुद्रितायां पाणिनिसूत्रवृत्तावपि दायिसीदिति । इत्ये-
पस्तुप्रत्ययान्त इति । इत्यादिसूत्रे नैवेति च पाठाः ॥

पत्रं	पङ्क्तिः	शुद्धं
५७४	८५	उठोके
५७७	१३	न्यायाश्रयणादु°
५७७	१७	विदुस्त्यत
५८६	१२	प्र देवं
५८८	१५	यज्ञपात्राणि
५८८	१७	इत्यादि यांग
५८८	२७	पादपरिसमाप्पः
५९१	१०	गोत्रादीनि
५९१	२२	नेज्जिह्मायन्तो
५९७	२	पचतिद्वयं
५९७	३	सूत्रोक्ता
५९८	२	तिङ्भिभक्तिर्ना°
५९९	२७	अग्न इन्द्र
६००	१६	गन्तितसंज्ञक°
६०३	४	ज्ञप्रत्वं ॥
६०५	२६	°त्र न भवति

पत्रं	पङ्क्तिः	शुद्धं
६१०	३	अक्षितमसि
६१६	६	दात् किं
६१६	१	इत्येतस्य
६१७	२७	अनयं नु वृश्हि
६१७	२७	गोमयानि
६१८	२४	इदानीं
६२०	१५	अग्नीदग्नीन्
६२३	२६ ! २७	पायुरग्रे
६२८	१३	वृक्षदीकतं
६२९	२३	आदेशो वा स्यात्
६३१	२३	यथा नो
६३१	२४	सुपेप्रसस्करति
६४१	७	कर्तव्ये
६४५	१७	आदेशो न स्यात्
६४७	११	मूर्खेणा
६५७	८५	मद्वत्र

Library and 42nd St. Library

For use in
the Library
ONLY

Comes in phase box

MAR 24 1986

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

